NÉMETH GYULA

TÖRÖKÖK ÉS MAGYAROK

I.

BUDAPEST · 1990

TÖRÖKÖK ÉS MAGYAROK

I.

BUDAPEST ORIENTAL REPRINTS

SERIES

A 4

EDITORS: E. SCHÜTZ - É. APOR

NÉMETH GYULA

TÖRÖKÖK ÉS MAGYAROK

I.

RÉGI TÖRÖKÖK

BUDAPEST · 1990

Kőrösi Csoma Társaság – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára

Csoma de Kőrös Society – Library of the Hungarian Academy of Sciences

Szerkesztette: Róna-Tas András

ISSN 0139-4614
ISBN 963 7302 74 3
Összkiadás: ISBN 963 7302 76 X

Németh Gyula válogatott magyar nyelvű írásainak kiadása elé

Száz évvel ezelőtt, 1890-ben született Karcagon Németh Gyula a magyar turkológia és őstörténetkutatás kiemelkedő alakja. A jubileumi év adott alkalmat arra, hogy régi adósságunkat törlesszük és két kötetben újranyomással tegyük hozzáférhetővé munkásságának legjelentősebb darabjait. Aki összeveti a második kötet végén található Németh Gyula bibliográfiát a két kötet tartalomjegyzékével, látni fogja, hogy természetesen erős válogatásra kényszerültünk. Arra törekedtünk azonban, hogy minden jelentős magyarul írt cikket felvegyünk. Kihagytuk a hírlapi cikkeket, népszerűsítő írásokat, a könyvismertetéseket, beszámolókat, tudománypolitikai és közéleti írásokat.

Németh Gyula első cikke 1908-ban jelent meg. Halála évét viseli az 1976-ban kiadott orosz nyelvű cikke az avarok nyelvéről. Három poszthumusz cikke jelent meg idáig. Ez a páratlan gazdagságú, hosszú tudományos élet természetesen módot adott a tudósnak, hogy megváltoztassa számos nézetét, alakítsa ítéletét, formálja álláspontját. Általában felvettük azokat a cikkeket is, amelyekben előadott nézeteit később megváltoztatta. Sajnos a kötetek szerkesztési elve miatt nem tudtuk azokat a cikkeket felvenni, amelyek csak idegen nyelven jelentek meg, így az érdeklődőnek a bibliográfia segédletével kell elérnie az itt nem közölt idegennyelvű tanulmányait. Csak példaképpen említjük, hogy Németh Gyula 1975-ben a török és magyar népnevekről írt német nyelvű tanulmányában lényegesen módosította nézeteit a magyar törzsnevekkel kapcsolatban. Németh Gyula több cikkét magyarul írta, de azután megjelentette idegen nyelven, általában németül. Igen sok esetben azonban cikkeinek idegennyelvű változata nem azonos a magyar szöveggel, a később megjelent változat nem egyszer módosításokat, változtatásokat is tartalmaz.

Németh Gyula életművének fő tengelyében a magyarság kialakulása és török kapcsolatai álltak. Ennek szentelte 1930-ban megjelentetett könyvét *A honfoglaló magyarság kialakulását*. Életének utolsó húsz évében e műnek előbb német kiadásán, majd megváltoztatva tervét második, alaposan átdolgozott magyar kiadásán dolgozott. Halála után kiderült, hogy a nevezetes második kiadás kézirata koránt sincs nyomdakész állapotban. Berta Árpádnak azonban sikerült a fellelhető kéziratok és jegyzetek segítségével fáradságos munkával rekonstruálni a kéziratot. E munka eredményeképpen ugyancsak ebben az évben az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelenik a *Honfoglaló magyarság kialakulása* című mű második, Németh Gyula által teljesen átdolgozott kiadása. Ez a munka Németh Gyula életének utolsó néhány évében vallott nézeteit tükrözi, s persze sok vonatkozásban érinti az itt közölt cikkeket is.

A jelen kiadás szerkesztői nem vállalkozhatnak e helyütt arra, hogy elhelyezzék Németh Gyula tudományos életművét a nemzetközi és a magyar tudomány összefüggéseibe. Remélik, hogy erre jó alkalom lesz az évforduló alkalmából tervezett különféle tudományos ülésszakokon. Ugyanakkor remélik, hogy e két kötet hű képet ad egy tudós életpálya eredményeiről és egyben használható kézikönyvül fog szolgálni a további kutatások megalapozásához.

Szeretnénk e helyütt megköszönni Bércziné Mayer Viktória és Nyíri Mária közreműködését a kötetek technikai szerkesztésében és Berta Árpád segítségét az első kötet és a bibliográfia összeállításában.

Budapest, 1990. március hava

Kakuk Zsuzsa Róna-Tas András

Köszönetet mondunk *dr. Németh Máriának* és *dr. Németh Zsófiának*,
hogy hozzájárultak kötetünk megjelentetéséhez

Schütz Ödön és Apor Éva
sorozatszerkesztők

TARTALOM

Németh Gyula válogatott magyar nyelvű írásainak kiadása elé V
Tartalom IX

A törökök és a magyarság kialakulása

Nyelvtudomány és archaeológia: *Magyar Nyelv* XI (1915), 377–378. 3
A török nyelvek: *Magyar Nyelv* XII (1916), 115–118. 4
On ogur, hét magyar, Dentümogyer: *Kőrösi Csoma Archívum* I (1922), 148–155. 8
Új elmélet a mgyarság kialakulásáról: *Kőrösi Csoma Archívum* I (1922), 181–182. 16
A besenyők ismeretéhez: *Magyar Nyelv* XVIII (1922), 2–7. 18
Törökök és magyarok: *Napkelet* I (1923), 176–178. 24
Húnok, bolgárok, magyarok: *Budapesti Szemle* CXCV (1924), 167–178. 27
A *türk* népnév: *Magyar Nyelv* XXIII (1927), 271–274. 39
Duba = Duna?: *Magyar Nyelv* XXIV (1928), 87–88. 43
Az uráli és török nyelvek ősi kapcsolata: *Nyelvtudományi Közlemények* XLVII (1928), 62–84. 44
A magyarság őstörténete: *Magyar kálvinisták naptára az 1930. évre* (1929), 113–115. 67
A magyar népnév legrégibb alakjai: *Magyar Nyelv* XXV (1929), 8–9. 70
Szabirok és magyarok: *Magyar Nyelv* XXV (1929), 81–88. 72
[Vihor]: *Magyar Nyelv* XVII (1931), 78–79. 80
A törökség őskora: *Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak, a M. T. Akadémia elnökének, tiszteleti taggá választása harmincadik évfordulója alkalmából.* Budapest (1934), 158–174. 81
A székelyek eredetének kérdése: *Századok* LXIX (1935), 129–156. 98
A tarka lovak országa: *Ethnographia* XLVIII (1937), 103–107. 126
Mundzsuk–Bendeguz: *Magyar Nyelv* XXXIII (1937), 216–221. 131
A *magyar* népnév, a magyar törzsnevek, a *kazár* népnév: *Magyar Nyelv* XXXV (1939), 63–71. 137
A hunok nyelve: *Attila és hunjai.* Szerkesztette Németh Gyula. Budapest (1940), 217–226, 315–316. 146
Hunok és magyarok. *Attila és hunjai.* Szerkesztette Németh Gyula. Budapest (1940), 265–270, 320–322. 157
A kunok neve és eredete: *Századok* LXXVI (1942), 166–178. 165
Kun Kászló király nyőgérei: *Magyar Nyelv* XLIX (1953), 304–308. 178

Egy jász szójegyzék az Országos Levéltárban: *I. OK* XII (1958), 233–259. + II tábla ... 183
A jász szójegyzékhez: *I. OK* XIII (1958), 485–486. ... 212
Magyar törzsnevek a baskíroknál: *Nyelvtudományi Közlemények* LXVIII (1966), 35–50. ... 214
A török-magyar törzsnévadás korszakai: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia Budapest 1969.* Szerkesztette Kázmér Miklós és Végh József. *Nyelvtudományi Értekezések 70. sz.* Budapest (1970), 229–235. ... 230

A magyar nyelv régi török jövevényszavai

Mongol elemek a magyar nyelvben: *Magyar Nyelvőr* XLII (1913), 241–246. ... 239
Nyelvünk régi török jövevényszavai: *Magyar Nyelvőr* XLI (1913), 398–401, 452–455. ... 245
Köpü: Magyar Nyelv XI (1915), 144. ... 253
A *tőr* magánhangzójához: *Magyar Nyelv* XI (1915), 176. ... 253
Bolgár-török jövevényszavainkhoz: *Magyar Nyelv* XI (1915), 316–318. ... 254
Ürge: Magyar Nyelv XII (1916), 24–25. ... 257
Vannak-e arab eredetű bolgár-török szavaink? *Magyar Nyelvőr* XLV (1916), 213–215. ... 258
Gyarló: Emlék Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolcvanadik születésnapja alkalmából. Budapest (1918), 114. ... 261
Nincstelen: Magyar Nyelvőr XVI (1920), 91. ... 262
Régi török jövevényszavaink és a turfáni emlékek: *Kőrösi Csoma Archívum* I (1921), 71–76. ... 263
Török jövevényszavaink középső rétege: *Magyar Nyelv* XVII (1921), 22–26. ... 269
"Szent" jelentésű *egy* szavunk eredete: *Kőrösi Csoma Archívum* I (1921), 242–243. ... 274
Karczag: Magyar Nyelv XVIII (1922), 125–127. ... 275
Debrecen nevének eredete: *Emlékkönyv dr. Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján.* Budapest (1925), 139–141. ... 278
Koldus: Kőrösi Csoma Archívum II (1926), 198. ... 281
A *koldus* és a *dió* szóhoz: *Kőrösi Csoma Archívum* II (1926), 238. ... 281
Géza: Magyar Nyelv XXIV (1928), 147–151. ... 282
Maklár: Magyar Nyelv XXVII (1928), 145–147. ... 287
Özön: Magyar Nyelv XXVII (1928), 226–227. ... 289
Csepel: Magyar Nyelv XXIX (1933), 11–12. ... 291
A török *tabur* szó eredete: *Magyar Nyelv* XXXI (1935), 178–181. ... 293
Tok halnevünk eredete és néhány szó a magyarság ősfoglalkozásairól: *Magyar Nyelv* XXXIII (1937), 135–140. ... 297
A magyar keresztyénség kezdete: *Budapesti Szemle* CCLVI (1940), 14–30. ... 303

Török jövevényszók: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára.* Budapest (1942), 286–300. 320
A zárt *e* bolgár jövevényszavainkban: *Magyar Nyelv* XXXVIII (1942), 1–11. 335
Sólyom és karvaly: Magyar Nyelv XXXIX (1943), 99–104. 346
Újabb kutatások a *tábor* szó történetéhez: *Nyelvtudományi Közlemények* LVI (1955), 117–128. 352
Nem török eredetű-e *úr* szavunk? *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Budapest (1956), 358–364. 364
A *tolmács* szó történetéhez: *Nyelvtudományi Közlemények* LX (1958), 127–132. 371
Egy ótörök jövevényszó a magyarban az állattenyésztés köréből. *Kérődzik: Magyar Nyelv* LVIII (1962), 30–36. 377
Kőrő, görhe, girhes: Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd. *Nyelvtudományi Értekezések. 38. sz.* Budapest (1963), 188–190. 384
Tarka: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Ligeti Lajos és Pais Dezső közreműködésével szerkesztette Benkő Loránd. *Nyelvtudományi Értekezések 40. sz.* Budapest (1963), 279–281. 387
Egy magyar jövevényszó Bizáncban a X. században: *Magyar Nyelvőr* LXXXIX (1965), 231–234. 390

A nagyszentmiklósi kincs feliratai és a székely rovásírás

A nagyszentmiklósi feliratokhoz: *Egyetemes Philologiai Közlöny* XXXIX (1915), 495–497. 397
Az "Attila-kincs" feliratainak ügye: *Egyetemes Philologiai Közlöny* XL (1916), 419–422. 400
A nagyszentmiklósi kincs revíziója: *Történeti Szemle* V (1916), 285–286. 404
A régi magyar írás eredete: *Nyelvtudományi Közlemények* XLV (1917), 21–44. 406
A nagyszentmiklósi kincs körül: *Turán* (1918), 265–267, 325–329. 430
Árpád-kori törökjeink (Kié volt a nagyszentmiklósi kincs?): *Népünk és nyelvünk* III (1931), 169–185. 438
A nagyszentmiklósi kincs feliratai: *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 30. sz.* Budapest (1932), 5–35. 456
A csikszentmihályi felirat: *Kőrösi Csoma Archívum* II (1931), 434–436. + 1 tábla. 487
A magyar rovásírás: *A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve* II, 2, Budapest (1934), 1–32. + táblák 491
A székely írás egy új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat: *Magyar Nyelv* XLI (1945), 11–16. + 2 kép. 529

A TÖRÖKÖK ÉS A MAGYARSÁG KIALAKULÁSA

Nyelvtudomány és archaeológia. — Az Österreichische Monatsschrift für den Orient 41. évf. 3—4. száma (77—88. l.) „Kulturwissenschaftliche Voraussetzungen einer Orient-Extension Ungarns" címen (nagyjában) archaeológiai czikket közöl Supka Gézától. A hozzánemértő azt hiszi, ha olvassa, hogy valami szörnyen zavaros, délibábos politikai röpirat van a kezében, de meglehet, hogy az archaeológus szakember nagyon sokat épül belőle. Nehogy azonban azt higgyék az archaeológusok, hogy a mi a Supka czikkében a nyelvtudományt érinti, az is mind szín bölcseség, jó lesz a következőket elmondani: [377]

Supka (77. l.) különösnek találja, hogy még ma sem botránkozunk meg azon, hogy a magyar nyelv finnugor elemeire vonatkozó aprioristikus ítéleteket az archaeológus ásója nem erősítheti meg. (Vö. vogul *χür"m* ~ magyar *három*: 1. Mi ebben az aprioristikus? 2. Hol az az ásó, a melyik ezt megerősíti?) Ha valaki a 80-as években beszélt erőszakos, egyoldalú finnológusok „heilloser Rummel"-jéről, akkor még akadt ember, a ki helyeselt neki. Ma kinek mondja Supka ezeket? Kinek mondja (84. l.), hogy „philologisches Überwissen trübte in Ungarn das gesunde Volksgefühl"?

Máshol még tisztábban csillog a Supka humora. A 83. lapon lehetségesnek tartja, hogy honfoglaló őseink magukkal hozták (sic!) a nesztoriánus keresztyénséget. Hát lehet; eddig az en nyelvész-eszem nem ér, mert ez tiszta archaeológia, hanem mikor Supka a közép- [378]ázsiai *Pišpek* helység nevét (a hol nesztoriánus temetőket találtak) a magyar *püspök* szóval veti egybe, akkor önkénytelenül eszembe jut, hogy ha az ember a magyar művelődéstörténet körébe vágó tárgyról ír, nagyon jó, ha tisztában van a magyar művelődéstörténet fontosabb mozzanataival.

Egy-egy elszólás különben világot vet a Supka történeti készültségére is. A 79. lapon az akakirokról még mindig nem tud többet, mint hogy azonosak a kazárokkal.

És ilyen ismeretekkel mond Supka ilyeneket (84. l.): „A görögök skythái, a kínaiak hiong-nujai és tukiujai, az indusok ephthalíthái, a perzsa-médek sakái, a finnugorok gúrjai (!!) mind ugyanannak a török fajnak tagjai". Aztán fel is sorol egy csomó ilyen gúr népet s még a nevüket is lefordítja. (Ha tudná, mit csinál!)

Ilyen láncszemekből áll a Supka archaeológiai bizonyítása. (Nem is szólva arról, hogy szemére veti a törököknek, hogy engedték magukat a Koránnal tönkretenni (85. l.), hogy Budapesten több ügyvéd van, mint egész Angliában (uo.), hogy a diplomáciánk tökéletlen (85—86. l.), hogy a mi iskoláink még mindig a nyugati műveltséggel kínozzák és nevelik kishitűvé a gyerekeket (86. l.). No, ha még ezektől sem ijed meg a finnugor nyelvtudomány!)

Supka azzal dicsekszik (80. l.), hogy az ő ítéleteit „vorgefasste Erkenntnisse" nem zavarják (80. l.). Ez igaz. Mert neki egyáltalában nincsenek alapos ismeretei. Könnyű volt Thalesnek. Nehéz az archaeológusnak a XX. században.

A török nyelvek. [115]

A legújabb idők nagy eseményei erősen a törökök felé irányították a figyelmet. Természetesen főleg politikai és közgazdasági helyzetük az általános érdeklődés tárgya. Az ilyenféle érdeklődést azonban mindig nyomon követik azok a törekvések, melyek az illető népnek tisztán tudományos megismerését tűzik ki feladatul.

Valószínűleg az sem lesz tehát egészen érdektelen, ha ezen a helyen a török nyelvtudomány főbb kérdéseiről szólunk néhány szót.

A török nyelvtudománynak voltaképen igen kevés a nehéz problémája. Hogy a török nyelvek egy közös ősnyelvből erednek, az annyira világos, hogy megállapításához igazán nem volt szükség egy Bopp Ferenczre.

Annak a megtalálása sem került túlnagy fáradságba, hogy hogyan oszlott nyelvjárásokra ez az egységes őstörök nyelv.

Van a török nyelvek között kettő (mint alább látni fogjuk, nyelvtörténeti szempontból épp ezek a legfontosabbak), a mely az általánosan ismert török nyelvektől, oszmánlitól, kirgiztól, kazáni

tatártól stb. különösen eltér. Ez a két nyelv a csuvas és a jakut. Ezekről Radloff megállapította, hogy „romlott" nyelvek. A csuvas, a mely (ő szerinte) eredetileg nem török nép, hosszú idő alatt, talán három korszakban, sajátította el a török nyelvet. Abból a körülményből, hogy pl. az oszmánli első szótagbeli *a*-nak a csuvasban *a*, *ų* vagy *į* felel meg, Radloff azt következtette, hogy a csuvasok az első korszakban még csak „nagyon megcsonkított alakban" tudták kimondani a tatár szókat s ekkor az *a* helyett *į*-t mondtak; aztán „egyre jobban gyakorolták a tatár hangok helyes felfogását" s ekkor az *a* helyett *ų*-t mondtak; a harmadik korszakban aztán épp úgy ki tudták mondani az *a*-t, mint a tatárok. (L. Radloff, Phonetik der nördlichen Türksprachen, Leipzig, 1883, 90. l.)

Ez a magyarázat persze lehetetlenné totte annak a felismerését, hogy itt voltaképen — mint a hogy alább látni fogjuk — a török nyelvtörténet egyik legfontosabb jelenségével van dolgunk.

A jakut nyelv nagy eltéréseit Radloff szintén úgy magyarázza, hogy ezek egy eredetileg nem török nyelv eltörökösödése következtében állottak elő.

Mielőtt tovább mennénk, jegyezzük meg, miféle újításokat mutat az ótörökkel szemben a csuvas. A magánhangzórendszer tökéletesen megváltozott; az ótörök **a* három képviselőjét (*į*, *ų*, *a*-már fent láttuk, az **u* helyén *ə̂* (s ezzel nyelvjárásilag váltakozó *ö*)-t találunk, az **o* helyén *ų*-t, az **į* és **i* helyén *ə*-t, az **ä* helyén *a*-t, az **ö* helyén *ə* (∞ *ö*)-t, az **ü* helyén *ų*-t, *ə̂*-t. A mássalhangzórendszer, ben is sok változást látunk, többek közt az ótörök **š*- helyett *l*-et a **z*- helyett *r*-t, szókezdő **s*- helyett gyakran *š*-et. Ha a magyar nyelv régi török jövevényszavait megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy ezekben is az **a* helyén gyakran *i*, a **z* helyén mindig *r*, az **s*- helyén néha *š*- van. Így pl. az oszmánli *jaz*- ‚írni' igének a magyarban *ír* alak felel meg (*a* ∞ *i*, *z* ∼ *r*), az oszmánli *sary* ‚sárga' alaknak pedig *sár* (*s*- ∼ *š*-). Mivel pedig a török nyelvek közül ezeket a jelenségeket csak a csuvas mutatja, világos, hogy a magyar nyelv régi török jövevényszavai a csuvas ósából, vagy legalább is egy ehhez közelálló nyelvből valók. Ennek az ócsuvas nyelvnek egyetlen emléke a magyar nyelvbeli jövevényszók. Ezek arra is megtanítanak bennünket, milyen régiek a csuvas újításai; mivel a magyarban az ótörök **a*-nak *a* és *i*, az **u*-nak *u* ≻ *o*, az **o*-nak *o*, az **į* és **i*-nek *i*, az **ä*-nek *e*, az **ö*-nek *ö*, az **ü*-nek *ü* ≻ *ö* felel meg, világos, hogy a csuvas magánhangzórendszer újításai közül csak az **a* ≻ *į* régibb, mint a magyar-ócsuvas érintkezés.

Ezek a csuvas újításai.

Ezek közül most az ótörök **a* ∞ csuvas *į* érdekel bennünket, a mely tehát — mint a magyar nyelv régi török jövevényszavai mutatják — igen régi. A török nyelvek nagy részében találunk ugyan

szórványos *a* ∾ *į* (*ä*) váltakozást, de ez a megfelelő csuvas jelenséggel sehogysem hozható összefüggésbe. Van azonban egy török nyelv, a mely az első szótagbeli **a* helyén gyakran szintén *į*-t mutat. Ez a jakut. Mint „Az ósjakut hangtan alapjai" cz. dolgozatomban (NyK. XLIII.) kimutattam, hogy az első szótagbeli jakut *į*-nak (a mely óstör. **a*-ból fejlődött) a csuvasban szabályosan *į* felel meg. Itt tehát csak közös jakut-csuvas újításról lehet szó.

A jakut-csuvas közösségnek egyéb kétségtelen jelei is vannak. Az oszmánli *dört* ‚négy' szónak a jakutban *tüört*, a csuvasban *tăvattă* alak felel meg; ott tehát diftongus, itt két szótag. S ezenkívül még egyéb apróságok.

A jakut és a csuvas tehát óstörök szempontból az összes többi dialektusokkal szemben egységet képez. Ezt a két nyelvet fent említett dolgozatomban „*s*-török" néven foglaltam össze; alapul az a külső körülmény szolgált, hogy ezek a nyelvek az óstörök szókezdő **j*-t (talán nem egészen egymástól függetlenül) *s*-re (a csuvas *ś*-re, a jakut *s*-re) változtatták.

A mint tehát fentebb mondottam, ezek az *s*-török nyelvek sok újítást fejlesztettek ki; ezek jó része egészen modern; egyelőre újabb eredetűnek látszik a csuvasnak két dialektusra, *virjal*-ra és *anatri*-ra való oszlása is. Különösen nevezetesek azonban a jakut hosszú magánhangzók és diftongusok, a melyekkel szemben a többi törökségben rendesen rövid magánhangzót (s az oszmánliban számos példában jakut rövid hangzó esetén utána zöngétlen, jakut hosszú hangzó esetén utána zöngés mássalhangzót (pl. jakut *at* ‚ló' ∾ oszm. *at*, jak. *āt* ‚név' ∾ oszm. *ad*) találunk. A dolog valószínűleg a hangsúlyból magyarázandó.

Az *s*-török nyelveken kívül levő összes többi török nyelveket *j*-török néven foglaltam egybe. Ezeket a nyelveket történeti alapon egyelőre nem lehet osztályozni, legfeljebb földrajzi csoportok szerint lehet felosztani őket ilyenformán: szibériai dialektusok (ezeket beszélik pl. az altaji tatárok, teleutok, karagaszok, abakáni tatárok), közép-ázsiai dialektusok (kirgiz, özbeg, türkmen, szárt stb.; régi irodalmi nyelv a csagatáj), Feketetenger-vidéki dialektusok (oszmánli, azerbajdzsáni, krimi, kaukázusi tatár nyelvjárások), Volga-vidéki dialektusok (kazáni tatár, baskir, mizser s egyéb tatár nyelvjárások).

A *j*-török nyelvekhez tartoznak a kihalt kök-török (orkhoni feliratok), ujgur, kún nyelvek is.

Ha már most tovább megyünk egy lépéssel és azt vizsgáljuk, hogy áll a török nyelv egyéb nyelvekhez való rokonságának a kérdése, meglehetősen bonyolult problémákra bukkanunk.

Tudjuk, hogy a török nyelvek legközelebbi rokonaként a mongol-mandzsu nyelveket szokás emlegetni (altaji nyelvek). A mandzsut egyelőre hagyjuk figyelmen kívül; ennek a mongolhoz való viszonya

egyáltalában nincs tisztázva. A török és a mongol közt valóban roppant sok az egyezés, de ezeknek az egyezéseknek a nyelvtörténeti jelentőségét még eddig nem vizsgálták. A magyarban pl. *tűz* (vö. zürj. *ḍas* és ó-ind. *dáśa*), *szekrény* (vö. ófn. *scrîni*): indogermán elemek, és ha a pontos történetüket nem tudom, tökéletesen félrevezethetnek. Így vagyunk a török-mongol egyezésekkel is.

A főkérdés ez: ősrokonságon alapulnak-e a török-mongol egyezések, vagy pedig későbbi kölcsönvételen. Annyi mindenki előtt kétségtelennek látszik, hogy az egyezések jó részére csak az utóbbit lehet mondani. Hogy azután a többi egyezések bizonyos része csakugyan ősrokonságra mennek-e vissza, azt eldönteni a jövő föladata.

Érdekes szerepe van itt a csuvasnak. Fönt említettem, hogy az őstörök *-*z*- helyén a csuvasban -*r*-, -**š*- helyén -*l*-, **s*- helyén néha *š*- van. A magyar *ökör* szónak például a csuvasban *vĕgĕr* alak felel meg, az oszmánliban s egyéb *j*-török dialektusokban *öküz*, *ögüz*, a jakutban *oyus*. A magyar *sár*, *sárga* szónak a csuvasban *šură* felel meg, a *j*-törökben *sarı*, a jakutban, a hol a szókezdő **s*- helyén magánhangzós szókezdet van, *arayas*. A mongol alakokban ugyanezeket a jelenségeket látjuk; az *ökör* megfelelője a mongolban *ükür*, a *sár*-é *šara*, *šira*. Ezeket a csuvas-mongol részleges egyezéseket semmiképen sem lehet úgy magyarázni, hogy a csuvasok és mongolok a többi törökség elválása után még egy ideig együtt éltek és közösen fejlesztették ki ezeket az újításokat, mert hiszen a csuvas és jakut szoros összetartozása nyilvánvaló, már pedig a jakut nyomát is alig mutatja ezeknek a jelenségeknek. A dolgot nem lehet másképen magyarázni, mint hogy ezek az elemek kölcsönzés útján kerültek a csuvas ósből a mongolba.

Ezt a problémát azonban nagyon sok körülmény teszi bonyolulttá.

On ogur, hét magyar, Dentümogyer. [148]

A magyar őstörténet kutatásában nagy esemény történt, melynek hatása és következményei egyelőre nem is sejthetők.

Ez az esemény abban áll, hogy Gombocz — valósággal kényszerítő okok alapján — a bolgár-törökök és magyarok érintkezését most már nem a Közép-Volga, hanem a Kaukázus vidékére s az érintkezés korát a VII. század előtti időbe teszi (MNy. XVII. 15—21).

A kaukázusi érintkezés feltevéséhez Munkácsi Bernát már régen ragaszkodik (vö. különösen „Die Urheimat der Ungarn" c. cikkét. KSz. VI) s az érintkezés idejére vonatkozólag „Régi török jövevényszavaink és a turfáni emlékek" c. cikkemben én is hasonló eredményre jutottam (KCsA. I, 73), de a dolgot csak most állította elénk Gombocz olyan egyszerű és világos formában, hogy nem lehet benne kételkedni.

A kaukázusi magyar-török érintkezésekhez szeretnék először ez alkalommal egy adalékkal járulni. Azt akarom bebizonyítani, hogy a magyarok *ungar* neve a kaukázusi onogur-bolgárok nevéből származik.

Olyan kérdésről van szó, mely már régóta foglalkoztatja a

kutatókat, anélkül, hogy az eredmény kielégítő volna. A kérdést legutóbb Darkó Jenő tárgyalta nagyobb apparátussal „A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál" (Budapest, 1910. Akadémia) c. értekezésében.

Darkó értekezése ebben a kérdésben a következő eredményre jut: az *ungar* név német területen keletkezett egy szláv *ugrinъ* (az ˛ jel a nazalizáció jele) alakból egy ófelnémet hangtörvénynek megfelelőleg, ez a szláv *ugrinъ* pedig a török *ugur* népnévből való, oly módon, hogy az első szótag magánhangzója szláv területen nazalizálódott; Darkó szerint nem fogadható el Munkácsi véleménye, mely szerint a szó a bolgár *onugur* népnevet tükrözteti vissza; nem fogadható pedig el: 1. történeti okból (az onugurok már az V. század végén megsemmisülnek), 2. hangtani okokból (a két *u* kiesése valószínűtlen).

Darkó elméletének az a gyengéje, hogy az *ugur* szó első szótagbeli magánhangzójának nazalizálódása ellentmond a szláv hangtani törvényeknek (vö. Leskien, Grammatik der altbulgarischen Sprache, 8. §: ab. *ǫ* = ursl. *o*), ez az elmélet tehát fenn nem tartható.

Darkóval szemben az a véleményem, hogy az *ungar* ≺ *ugrinъ* alak a bolgár *onugur* népnévből magyarázandó. Darkó történeti érvét — bár mindenképen igyekszem szorosabban vett philologiai téren maradni — nem látom elég súlyosnak; ezen a véleményen van Miskolczi Gyula, Darkó könyvének történész-bírálója is (Tört. Szemle 1914, 388—90. l.). Nem valószínű, hogy az onugurok az V. század végén megsemmisültek, s még ha így volna is a dolog — mindannak alapján, amit fentebb a bolgár-magyar érintkezés időpontjára nézve elmondtam —, egészen jól feltehető a magyar-onugur kapcsolat lehetősége. Ami pedig Darkó hangtani kifogásait illeti, éppen ebben a dolgozatban akarom bebizonyítani, hogy az *onugur* ≻ *ugr[inъ]* fejlődés egészen szabályos.

Mindenekelőtt egy körülményt akarok nagyon hangsúlyozni és ez az, hogy a kaukázusvidéki bolgár-török nyelvet, különösen hangtani tekintetben, a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai alapján elég jól ismerjük. E nyelv egy-egy szavának alakjáról a legtöbb esetben biztos alapon beszélhetünk.

Először is meg kell állapítanunk, hogy az illető bolgár törzsnév, melyből a magyarok európai neve keletkezett, eredetileg nem

lehetett más, mint *onogur* s ebből valószínűleg (mivel a második szótagban *o*-t feltenni nem igen lehet) *onugur*.

Az *onugur* alak a következő okokból teendő fel: 1. Az első rész *on* nem más, mint a török *on* ‚10' számnév; ez a bolgár-törökben *on*-nak hangzott. 2. Az *ogur* szó azonos a török *oguz* népnévvel, mely a bolgárban csak *ogur* (illetve összetételben *ugur*) alakban lehetett meg.

Ennek az *onugur* népnévnek valószínűleg volt a bolgárban **on-gur* alakja is (csak valószínűleg, mert ezt adattal igazolni nem tudom, de minden okom megvan arra, hogy feltegyem, mint a következőkben látni fogjuk).

Az **ongur* alakot a következő okok alapján teszem fel:

1. Többé-kevésbbé ismeretes (bár részletes kutatása még nem történt meg) az a török hangtörvény, hogy egy háromtagú szó középső magánhangzója igen gyakran kiesik.[1] Ennek a hangtörvénynek alapján feltehető egy török **ongur* alak.

2. Keletkezhetett az **on-gur* alak magában az onugur-bolgár nyelvben, esetleg a magyarban is, mint a magyar nyelvnek következő bolgár-török jövevényszavai mutatják:

gyarló vö. bolgár **džarylyg* (l. KCsA. I. 75);

kecske vö. bolgár **kečeke* (l. Gombocz, Bulg.-türk. Lehnwörter, 91. l.);

sárkány vö. bolgár **šarakan* (l. Gombocz, i. m. 114. l.).

Hogy az eredetileg háromtagú szókból a magyarban vagy

[1] Az oszmánliban ilyen szók, mint *alyn* ‚homlok', *boyun* ‚nyak', *isim* ‚név' (a magánhangzók tehát *y*, *i*, *u*, *ü*) a ragozásban gyakran elvesztik középső magánhangzójukat; **alynym* ‚homlokom' helyett *alnym*, **boyunu* ‚nyaka' helyett *boynu*, **isimim* ‚nevem' helyett *ismim* alakokat találunk. A kazániban a *boron* ‚orr' szóból *borno* (=* *borono*) ‚orra' alak keletkezett (vö. Bálint, Kaz. nyt. 13. §., több példával); az altájiban: *oryn* ‚hely', ebből *ordy* ‚helye', *kojyn* ‚kebel', *kojdy* ‚keble', de mondják néha a teljesebb alakokat is, pl. *orynу*: a *pala* ‚gyermek' szó többesét a teleutok és kalmükök *paldar*-nak mondják *palalar* helyett (vö. Gramm. alt. jaz. 10. l.). A *sekiz on* ‚hét tíz', ‚hetven' *tokuz on* ‚nyolc tíz', ‚nyolcvan' szó a törökség nagyobb részében *seksen*, *toksan*-féle alakokban van meg, a régebbi *kölägä* ‚árnyék' szó ma *kölgä* alakban is megvan. Van ilyenféle jelenség a csuvasban is: *vaD̑ śĭn* ‚öreg ember' *vat śĭn* alakban, *uD̑ śulma* ‚szénát vágni' *ut śulma* alakban is előfordul; a *tĕ̑χ̑* ‚tyúk' szó többese a kurmyš-i nyelvjárásban *tĕ̑χ̑sam* (vö. Ašmarin, Mat. 32—3. l., több példával). Sőt hogy bizonyosan valami őstörök jelenséggel van dolgunk, mutatja az, hogy a jakutban is találunk ilyen eseteket: *alyna* > *anna*, *kälimä*, *kännä* vagy *köyüs* ‚hát' > *köχ̑üm* ‚hátam' (vö. Jastremskij, Gramm. jak. jaz. 39., 62. §., több példával).

pedig még a bolgárban keletkezett-e a kéttagú alak, nem tudom eldönteni.

3. Hogy különben az *on-ogur* népnév *ogur* része a bolgár nyelvjárásokban *gur* alakban is megvolt, arra szerintem kétségtelen bizonyítékaink vannak a kaukázus-vidéki bolgár népnevekben.

A bolgár *uturgur* törzsnév tulajdonképpen *otur ogur* ‚harminc ogur', vö. az orkhoni feliratok *otuz tatar* ‚harminc tatár' népnevét. (L. Nagy Géza: Szilágyi, A m. nemz. tört. I. CCCXLVIII; Marquart, Bulletin de l'Institut Archéologique Russe à Constantinople XV (1911), 12. l., jegyzet.)

A *kuturgur* bolgár törzsnevet Marquart i. h. főleg Zacharias Rhetor szír alakjának hatása alatt *kurturgur*-ra javítja. A többi adatok alapján azonban nagyon valószínű, hogy az első *r* csak a másik két *r* hatása alatt került be a szóba s így a szó hagyományos alakja eredetileg *kuturgur*. (A görög írók adatai közül maga Marquart is a *kuturgur* alakot tartja az eredetihez legközelebb állónak.) Hogy a *kuturgur* szó *gur* végzete semmi más, mint az *ogur*, *ugur* népnév, az előttem, Marquart minden okoskodása ellenére (i. h. 13. l.), kétségtelen.

Hanem micsoda voltaképen ez a *kuturgur*? Erre nézve volna egy feltevésem. A *kuturgur* metathezis által az *oturgur* hatása alatt keletkezett *tokurgur*-ból.[2] Ez a *tokurgur*, azaz eredetileg *tokur ogur* pedig annyi mint ‚kilenc ogur' a később fellépő *tokuz oguz* ‚kilenc oguz' török népnévnek bolgár megfelelője.

4. Az *ogur* török népnév kétségkívül azonos az *oguz* népnévvel. Ennek a névnek pedig köztudomás szerint általánosan elterjedt *guz* alakja is van. Ez az alak nézetem szerint éppúgy összetételekben keletkezett, mint az *ogur* név *gur* alakja.

*

Menjünk tovább még egy lépéssel és tegyük fel a kérdést, mi ennek az *oguz* ∾ *ogur* népnévnek az eredete s hogy magyarázandó az, hogy a különböző törzsnevek rendesen egy számnévből és az *oguz* vagy *ogur* szóból állanak.

De Guignes „Hist. gén. des Huns etc." c. műve (Páris, 1756) I. kötetének 602. lapján (német fordítás: 1768) a nyugati törökök

[2] Az uturgurok és kuturgurok mint testvérnépek szerepelnek (sokszor együtt) a történeti hagyományban.

történetéről szóló fejezetben a következő helyet találjuk: „I'm eben die Zeit [J. C. 633] starb der Gros-Khan, und sein Bruder Tümgno-sche folgte ihm . . . Dieser neue Monarch theilte seine Staaten in zehn Horden oder Gouvernements, und setzte ihnen einen Chef, mittelst Übergebung eines Pfeils. Davon wurden diese zehn Gouvernements die zehn Pfeile genannt".

Ez a nyilakra való beosztás sokat szerepel a régi törökökről szóló történet újabb irodalmában. Legegyszerűbb és célunknak legmegfelelőbb lesz ebből az irodalomból (l. Marquart, Komanen, 37. l.,[3] Thomsen, Turcica 4. kk.) Marquart következő helyét (Komanen, 201. l.) idézni, előre hangsúlyozva, hogy a nyíl török neve *ok*:

„*On Oγuz* ‚die Zehn Oguz', Ὄννογοῦροι[4] oder *On Oq* ‚die Zehn Pfeile', der offizielle Name der Westtürken".

A nyugati törökök neve tehát *on ok* ‚tíz nyíl', vagy *on oguz* ‚tíz oguz'.

Bennünket ez az *oguz* szó érdekel. Mi ez?

Marquart (Komanen, 37. l.) az *ok* ‚nyíl' + (turfáni) *uz* ‚ember' összetételének magyarázza az *oguz* t, de ezt a magyarázatot elfogadni nem lehet. Nem lehet először is azért, mert az *uz* szó még némi megerősítésre szorul, de nem lehet azért sem, mert ha az *oguz* ‚nyílember'-t jelent, nehezen volnának érthetők az ilyenféle népnevek, mint „tíz nyílember", „három nyílember" stb., különösen, ha meggondoljuk, hogy ugyanazon népnevek mint „tíz nyíl", „három nyíl" is előfordulnak; lehetetlen, hogy itt az *ok* vagy *oguz* szó ‚ember'-t jelentsen, hiszen kétségtelen, hogy a nyíl itt, hogy úgy mondjam, a felosztás jelvénye. (Hogy eredetileg mi volt, az más kérdés.)

A dolog megfejtése sokkal egyszerűbb. Az *on ok* ‚tíz nyíl' egyenlő az *on oguz*-zal, tehát ez is azt teszi, hogy ‚tíz nyíl' s az *oguz*-ban levő *-z* egyszerűen képző, melynek természetével még nem vagyunk egészen tisztában, de megvolta kétségtelen.

Az orkhoni *jalaγ* ‚meztelen, csupasz' szóval, mely a kúnban ‚egyedül, csupán' jelentésben is előfordul, kétségkívül összetartozik az oszmánli, krími *jalγγyz* ‚egyedül' szó. Az oszmánli *-džak, -džyk* kicsinyítő képzőnek *-dža;γz, -džγγz* származéka is van: *oγlan* ‚fiú' — *oγlandžyk* ‚fiúcska', *adam* ‚ember' — *adamdžaγγz* ‚emberke'.

[3] Újabban: Ostas. Zschr. VIII, 289 skk.

[4] Ez az alak hangtani tekintetben nem egyenlő a *z*-s alakkal. Ez bolgár alak, míg a *z*-s alak nem az.

A *jalaɣ* — *jalyɣyz*, *-džak* — *-džaɣyz* alakok éppen olyan viszonyban vannak, mint az *ok* és *oyuz*,[5] az *on oguz* ∾ *on ogur* eredeti jelentése tehát egyszerűen ‚tíz nyíl', megjegyezvén, hogy a *z* ∾ *r* képző talán kicsinyítést vagy nagyítást fejezett ki, de a szó értelmét lényegében nem érintette.

A ‚három nyíl', ‚tíz nyíl' török népnevek tehát egészen világosan azt jelentik, hogy ‚három, illetve tíz törzsből álló nép' — minden ethnikai meghatározás nélkül.

A fejlődés további útja az volt, hogy az *oguz* ∾ *ogur* népnévvé vált s így később nemcsak a „nyíl" szó, hanem általában népnevek elé is odakerült a törzsek számát jelző számnév.[6] Ilyenek például az *on-ujgur* ‚tíz ujgur', *tokuz ujgur* ‚kilenc ujgur', vagy az orkhoni feliratokban található *otuz tatar* ‚harminc tatár' népnév.

Ide tartozik Anonymus *hetumoger*-je, „hét magyar"-ja is, mely kétségtelenül megőrzött régiség. A „hét magyar" eredetileg a hét törzsből álló magyar nemzetet jelentette. Egy ilyenfajta népnév azonban csak akkor volt a magyarok előtt világos, mikor kint jártak Keleteurópában hasonló szervezetű török népek között. Anonymus korában a „hét magyar" eredeti értelme már nem lehetett meg. Ő tehát — ki arra törekedett, hogy lehetőleg mindent megmagyarázzon és világossá tegyen — ezt az ősi népnevet a hét törzs vezéreire alkalmazza. Természetesen lehetséges, hogy ez az átvitel a hagyományban már Anonymus előtt megtörtént. (Vö. Sebestyén, MHM. I, 19. II, 47.)

*

Anonymus *Dentumoger* szavát legutóbb Gombocz tárgyalta a NyK. XLV. kötetében (147—151. l.), kimutatván, hogy a szó eddigi magyarázatait nem lehet elfogadni.

[5] Azt hiszem, ide tartozik az a *z* képző is, melyet Bang a Túrán 1918. kötetében (307. skk.) mint esetleges duális képzőt tárgyalt. Persze, ha az *äkiz* (∾ *iker*, vö. tör. *iki* ‚2') *z*-jét is idevonjuk, lehetetlen ide nem vonni a *biz* ‚mi' (*ben* ‚én'), *siz* ‚ti' (*sen* ‚te'), *evimiz* ‚házunk' (*evim* ‚házam'), *geliriz* ‚jövünk' (*gelir* ‚jön') alakok *z*-jét. Megjegyzendő, hogy van egy deverbalis *z* (∾ *r*) is: *gelme-z* ‚nem jön' *gelir* ‚jön', kaz. *tyyyz* ‚szoros' — *tyk-* ‚beszorítani' (Bálint, Nyelvt. 34. l.).

[6] Az *oyuz* szó a régi oszmánliban és a csagatájban ‚buta, durva, egyszerű' jelentéssel fordul elő, tehát ugyanazon jelentésváltozáson ment át, mint a *türk* népnév (l. Radloff, Wb., Melich, MNy. V.), melyhez ma a ‚durva, műveletlen' jelentés tapad. A turfáni emlékekben az *oyus* szó ‚törzs' jelentésben fordul elő. (L. Müller, Uig. II.)

Új magyarázatot szeretnék tehát itt adni, hátha jobb lesz a régieknél.

Magyarázatom kiindulláspontja Anonymus V. fejezetének első mondata, mely a következőképen hangzik: „Gens itaque Hungarorum fortissima et bellorum laboribus potentissima, ut superius diximus, de gente scithica, que per ydioma suum proprium Dentumoger dicitur, duxit originem". E mondatot Szabó Károly így fordítja: „A magyarok nagyvitéz és a hadi küzdelmekben nagyhatalmas nemzete tehát, mint fentebb mondottuk, eredetét a scytha nemzetből vette, mellyet tulajdon maga nyelvén Dentmagyernek neveznek".

A *Dentumoger* tehát nem magyarul van, hanem szkitha nyelven. Hogy Anonymus itt a „szkitha" szót „magyar" értelemben használná, azt nem igen gondolom valószínűnek. Mi lehet ez a nyelv? Nem lehet más, mint valami olyan keleteurópai nyelv, melyet Anonymus nem ismer, legvalószínűbben valamelyik török nyelvjárás, kabar, kún vagy besenyő.[7] Hogy ezek a népek lehettek egy ilyen névnek forrásai, azt a történeti kapcsolatok ismerete alapján nem lehet kétségbevonni.

Valószínűleg török hát ez a Dentumoger; de mi a magyarázata?

A csagatájban (Šeiχ Suleiman, ed. Kúnos, 186. l.) van egy szó: *ten* ‚geräuschvoll fliessendes Wasser'. Redhouse nagy oszmántörök szótárában már többet találunk: „*ten* ‚nagy folyó'; ‚a Don folyó'".[8] Ha már most azt akarja a török mondani, hogy „doni", akkor ezt így mondja: *tenlü*[9] vagy (a nyelvjárások egy részében)

[7] Erre nagyon jól vonatkozhatik Anonymus *vulgariter* szava a következő mondatban (I. fejezet): „Homines vero, qui habitant eam [sc. terram Scithicam] vulgáriter Dentumoger dicuntur usque in hodiernum diem..."

[8] E szó a mai oszmánliban már nincs meg. Nincs meg Diran Kélékian szótárában, sem a Sāmī-féle Qāmūs el aʿlām-ban. Zenker *tun*, Barbier de Meynard *tün* alakban közli a szót. Zenker, aki ilyen kérdéseknél minden kritika nélkül dolgozik, nem jöhet tekintetbe. Barbier de Meynard Ahmed Vefīqre hivatkozik, Ahmed Vefīq-adata azonban (303. lap) *ten*-nek olvasandó. Kétségtelen, hogy a török *ten* alak nem szótári tévedés. Biztosítja Abūlghāzī, kinek Šedžre-i türkī c. műve (kazáni kiadás, 1825) 13. lapján kétszer is előfordul e név تين *tin* alakban és pedig az ايدل *Idil* és ياييق *Jayyq* folyónevekkel együtt. A *tin* alak *ten*-re mutat, mint az *Idil Edil*-re.

[9] A *-lü* alak nem támadható meg. Megvan már a Codex Cumanicusban s az ó-oszmánliban (eredeti vocalismusa, mint a Ferah-náme feldolgozásánál tapasztaltam, *u*, *ü*). Egyáltalában kérdés, vajjon a képzőnek *-k*, *-g* végű alakjai

tendü.[10] Ezt gondolom én a *Dentümogyer* előrészének. Az eredeti alak tehát *tendü mogyer* ‚doni magyar' lenne amelyből Anonymusnál *dentümogyer* lett.

A „doni Magyarország" török neve — tekintettel a történeti körülményekre — leginkább a besenyőktől származhatik. A magyarok és besenyők történetében egyformán fontos szerepet játszik a Don. 840 körül a besenyők az Ural folyónál vannak, ugyanakkor a magyarok a Maeotis környékén. Félszázaddal később a besenyőket találjuk a Maeotis vidékén (Marquart, Kom. 162. l.) s hatvan év mulva e besenyők egy része itt van Magyarországon. Lehet, hogy a magyarság egy töredéke ott maradt a Don mellett, esetleg valamely helynév őrizte meg ott a magyarok emlékét, azonban az is feltehető, hogy a bevándorolt besenyőknél még élt a doni Magyarország történeti emléke.

---

nem összetételből keletkeztek-e s nem a *lu* alak-e az eredetibb. Az orkhoni feliratokban *-lig* stb. mellett *-li* is előfordul.

[10] Ugyanilyen a *temérdek* török **temirlik*-ből (Szinnyei József, MNy. XVII, 195).

Új elmélet a magyarság kialakulásáról. [181]

— Írta: TÖRÖK JÁNOS —

A magyarság eredetének és őstörténetének kérdése egyike a magyar tudomány legnehezebb problémáinak. Számtalan tévedésen, sok délibábos elméleten keresztül sikerült végre az utolsó félszázadban az idevonatkozó kérdések legfontosabb részét megoldani. Kétségkívül bebizonyosodott, hogy a magyarság eredete szerint a finnugor népekhez tartozik s hogy több századdal a honfoglalás előtt erős török befolyás alá került. (L. Szinnyei József, A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége. Olcsó Könyvtár.) Ma már ott tartunk, hogy e nagy igazságokon belül bizonyos részletkérdések tisztázására is vállalkozhatunk. Ilyen részletkérdések: milyen volt és hol élt az az ősi finnugor nép, melyből a magyarság kifejlődött, mikor kezdődött a török befolyás, hol ment végbe, milyen hatással volt a magyarságra.

Ezeket a kérdéseket tárgyalta a Magyar Tudományos Akadémia 1922 február 20-án tartott ülésén gróf Zichy István.

Szerinte a magyarság őshazája Oroszországban, a Permi kormányzóság déli részén, az Ural-hegység európai és ázsiai oldalán volt.

Erre utalnak bizonyos finnugor eredetű magyar állat- és növénynevek, továbbá az a Kr. sz. körüli csontkultúra, mely az alsó Káma és a középső Volga vidékétől átterjedt az Ural keleti oldalára s melynek képviselői legnagyobb valószínűség szerint finnugor népek s az Ural keleti oldalára átvivői, mint a finnugorság legkeletibb ága, a magyar-ugorok voltak.

Ezt a népet Zichy még nem nevezi *magyar*-nak, hanem magyar-ugornak, mert ez a nép jellege szerint még az ugorsághoz tartozik, a vogulokhoz és osztjákokhoz; a „magyarság" még ekkor kezdetleges műveltségű vadászó és halászó nép. Ilyen lehetett az állapot még a Kr. e. első évszázad közepén.

Ekkoriban azonban egy nagy esemény történt Kelet-Ázsiában: megdőlt a hunok hatalma s kezdetét vette a népvándorlás időszaka.

Ez az esemény döntő befolyással volt a magyarság sorsának további alakulására.

A magyar-ugorok az összes finnugor népek közül legkeletebbre laktak. Ilyen formán első sorban ki voltak téve a keletről nyugatra jövő hun áramlat érintésének.

Kr. e. 36-ban a kínaiak a hun nép egy részét a Tien-sántól nyugatra a Talaz-folyó mellett fekvő lakóhelyén döntően megverik. E hun nép további sorsáról történeti feljegyzés nem maradt, de menekülési útja minden valószínűség szerint a magyar-ugorok akkori lakóhelye felé vezetett. Ez a hun néptöredék volt az, mely Zichy István szerint a magyarságot magasabb kulturális fokra emelte, földmívelésre és állattenyésztésre tanította s hun módra társadalmi és hadi szervezetet adott neki. Ezzel a szervezettel jelenik meg a magyarság a történelemben.

Itt most közbevetőleg meg kell magyarázni valamit.

A hunokról ma már körülbelül tudjuk, hogy törökök s amellett is több bizonyíték szól, hogy a bolgárok a hunok utódai. (Itt természetesen hangsúlyozni kell, hogy egy török népnév rendesen nem nyelvi, hanem csupán politikai [és ethnographiai] egységet jelent.)

Azt ma már kétségtelenül tudjuk, hogy a magyar nyelv legrégibb török elemei bolgár nyelvjárásból valók: ez a Zichy feltevésének legnagyobb erőssége. Arra is képesek vagyunk, hogy e bolgár-török jövevényszók segítségével pontosan megrajzoljuk azt a műveltségi hatást, melyet a bolgár-törökség (= hunok) a magyar-ugorokra gyakorolt.

Zichy előadása nagyon kivonatos ismertetésben az Akadémiai Értesítő idei január—áprilisi számában jelent meg. Teljes terjedelmében (több nyomtatott ívre terjedve) a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvében fog megjelenni.

Kíváncsian várjuk a dolgozat megjelenését, — nem azért, mintha nem kaptunk volna eddig elég „új“ elméletet a magyarság kialakulásáról, hanem azért, mert minden reményünk megvan arra, hogy Zichy István, aki előadásában nagy olvasottságról, erős kritikai érzékről s elevenen mozgó kombináló képességről tett tanuságot, ezzel a dolgozattal lényegesen előbbreviszi a magyar őstörténet kutatását.

A besenyők ismeretéhez. [2]

Konstantinos Porphyrogennetos De administrando imperio cz. művének 37. fejezetében közli a besenyők akkori nyolcz törzsének nevét. E törzsneveket szeretném ez alkalommal megmagyarázni. Hangsúlyozom, hogy Konstantinos adatai általában híven megőrizték az eredeti török alakokat; ha nem így volna a dolog, ilyen természetű munkához a siker reményével nem foghatnánk.

1. Az első törzsnek a neve Ἡρτήμ, hosszabb alakban Ιαβδιερτίμ és Ἰαβδιηρτί. A rövidebb nevet *ärdim*, a hosszabbat *jawdy-ärdim*-nek olvashatjuk.

Az *ärdim* szó azonos a magyar *érdem*-mel, a köktörökben *ärdäm* ‚erény, érdem'. Hogy ez a szó törzsnévként szerepelhet, azt e világos besenyő adat után minden további nélkül el kell fogadnunk; különben az *Ärdäm* Houtsma névjegyzékében (29. l.) is szerepel mint tulajdonnév.

Hasonló név a *türk* ‚török', melynek eredeti jelentése ‚erő' (Müller, Uig. II: *türk-* ‚Stärke'). A *türk* népnévnek Vámbéry-féle magyarázata — l. újabban Kőrösi Csoma-Archivum I, 59 skk. —, mely szerint a *türk* (? < **türük*) a *törä-*, *törü-* ‚születni' ige származéka volna, eredeti ‚teremtmény, ember' jelentéssel, teljesen elfogadhatatlan. A *türk* a törököknek nem ősi neve, magyarázatában a török népnévadás ismert eseteiből kell kiindulnunk; e név, mely eredetileg egy törzsnek, a *türk*-törzsnek a neve, csak e törzs rendkívüli politikai hatalmával együtt terjedt el a törökségben, való-

szinúleg így jutott a magyarokhoz is, kik a VI. században kaukázusi hazájukban beletartoztak a *türk* birodalomba.

A *türk* bizonyára nem közönséges törzsnév; valószínűleg kiváló vagy vezető törzsnek a neve lehetett, mint a milyen az *ärdäm* is, mely az első besenyőtörzs neve.

A köktörökben is találunk olyan tulajdonnevet, mely ezt a magyarázatot támogatja: *Küč Kül Tutuk** (*küč* ‚erő').

A besenyők ez első törzsét, mint láttuk, *jawdy-ärdäm*-nek is nevezi Konstantinos. Mi ez a *jawdy*?

Ez nem lehet más, mint a kazáni *jakty* ‚fény; világos', csagatáj (Pavet de Courteille) *jaγdu* ‚világosság, fény; fényes, világos' szó. E törzs teljes neve tehát: „fényes ärdäm".

2. A besenyők második törzsét Τζούρ-nak vagy Κουαρτζιτζούρnak nevezi Konstantinos. E nevet *čur*-nak, illetőleg *küärč-čur*-nak olvashatjuk. (A *küärč* utáni ι-re vonatkozólag vö. Ταγρολιπεγ ~ *Toghrul-beg*, Gombocz Tör. Szn. 16. l., Αλπιχαρας ~ الب ارسلان ~ *Alp Kara*, Houtsma, Gloss. 32. l.)

A *čur*-ral röviden végezhetünk. E szót jól ismerjük a köktörök feliratokból, melyekben egy méltóságot jelent. Vö. Gombocz MNy. XII, 282.

A hosszabb Κουαρτζιτζούρ-ban levő *küärč* azonos a magyar *kökörcs, kökörcsin* szóval, mely a török *kök* ‚kék' szó török származéka; eredeti jelentése ‚kék, kékes', ebből ‚kék virág'. A *kökörcsin* szó török megfelelője ma a törökben ‚galambot', eredetileg ‚kék madarat' jelent, vö. oszm. *gö(ü)värdžin, güjärdžin*, karakirgiz *kögürčkön*. Ugyancsak a *kök* ‚kék' szóból származik a török *kökpän* ‚Turteltaube' szó is. (Vö. Gombocz, Bulg.-türk. Lehnw. 102 l.)

A besenyő *küärč* tehát eredetileg azt jelenti, hogy ‚kék, kékes', esetleg — mivel a *kök* származékai a törökben egyéb színt is jelentenek — jelentheti pl. azt is, hogy ‚szürke'.

Feltűnő a hangzóközti *-k-* elveszése, de ezt a jelenséget meg lehet magyarázni. (A κουαρτζ természetesen *küjärč* alakot is tükröztethet.) Tudjuk, hogy a török *bäg* ‚bég' szót ma az oszmán-törökök *bej*-nek ejtik, de pl. a hódoltság korában még *bäg*-nek ejthették, mert csak így kerülhetett át a szó a magyarba *bég* alakban. Ez a $g > j$ változás azonban egyes szókban s egyes török nyelvjárásokban jóval régibb á XVII—XVIII. századnál. A Codex Cumanicusban, melynek nyelve XIII. századi, a *bäg* szónak *bej* alakjával találkozunk. (Bang-Marquart, Osttürk. Dialektstudien, 248. l. *beymis* olv. *bäjmiz* ‚urunk'). De magában a rendelkezésünkre álló csekély besenyő nyelvanyagban is találunk e $k > g > j$ változásra példákat. Az első példa maga a *küärč* szó; a második a *küärč-čur*-törzs fejének Κούελ-nek neve (Konstantinos ugyanezen fejezetében), mely szintén a *kök* szónak *-l* képzős származéka, vö. kir. *kögäl* ‚világoszöld' s épp olyan tulajdonnév, mint az avar *Kök* ‚kék', vö. Gombocz, MNy. XII, 102; harmadik és kétségtelen példa a besenyő $g > j$ változásra a *bej* szó, mely ez alakban a IV. törzs nevében fordul elő, mint alább látni fogjuk.

* A köktörök adatokra l. általában Radloff összefoglaló szójegyzékét az Alttürk. Inschriften, N. F. végén. Ezt nem idézem, a mint nem idézem Radloff szótárát sem.

A második törzs neve tehát: „kék (esetleg kékes vagy szürke) čur".

3. A harmadik törzs neve Γύλα, illetve Χαβουξινγυλά; ezt *jula*-nak, illetve *kabukšyn-jula*-nak olvasom.

A *jula* méltóságnév, mint a második törzs *čur* neve; megfelelője több helyen megvan.

Ibn Roszte-nél (kivel Gardízi körülbelül megegyezik) a magyarokra vonatkozólag a következő mondatot találjuk (MHK. 167. l.): „Fejedelmök . . . *kendeh*-nek hivatik és ez a név fókirályuknak címe, mert annak a férfiúnak, ki felettök (tényleg) uralkodik, neve (címe) *dsila* (جلة)." Konstantinos 40. fejezetében pedig a magyarokról a következők olvashatók (MHK. 127. l.): „Első fejedelmök az Árpád nemzetségéből sorrend szerint való uralkodó, van még két más fejedelmök is, a gülász (τόν τε γυλᾶν) és a karkhász, a kik bírói tisztet viselnek". Egy-két sorral lejjebb: „Tudnivaló, hogy a gülász (ὁ γυλᾶς) és a karkhász nem tulajdonnevek, hanem méltóságok". Egy ilyen méltóságnévből azonban könnyen lesz személynév. Anonymusnál a szó már személynév: *Gyyla* (6. fej.) és *Gyla* (24. fej.). A magyar szó kiejtése *ďula* lehetett (a *ď*-t az arab ج-vel adhatta vissza).

Megvan ez a méltóságnév a bolgároknál is. A bolgár fejedelmi lajstrom első kilencz fejedelme a *Dulo* nemzetségből származik. E szó *d*-je úgy viszonylik az eredeti *j*-hez, mint a bolgár fejedelmi lajstrom *dilom* szavának *d*-je az eredeti *jylan j*- hangjához. A *Dulo* szót a bolgárok valószínűleg *džula*-nak ejtették.

Megtaláljuk a *jula* megfelelőjét a kazároknál is. Kedrenosnál (bonni kiadás II, 464) így hívnak egy kazár fejedelmet: (genit.) Γεωργίου τοῦ Τζούλου.

Végül megvan ez a szó ma is a törökségben, mint a régi nagy idők maradványa az altaji törökség hősénekeiben és meséiben. Katanov tulajdonnévjegyzékében találjuk a következő adatokat: *Kattandžula* ‚egy hős neve', *Kattandžula Alyp* ‚egy hős neve', végül *Katkandžula* ugyanazzal a jelentéssel. Kétségtelennek tartom, hogy ezekben a tulajdonnevekben a *džula* elem körülbelül megfelel a *Kattan kan*, *Kattan Alyp*-beli tulajdonnevek (l. ugyanott) *kan* és *alyp* elemének. — Megvan a *džula* ezenkívül az altaji *arandžula* szóban, mely mint a hősiő jelzője, majd pedig mint a hősiő neve szerepel (l. ugyanott). Katanov kojbal szójegyzékében: „*arandžula* (in Märchen) Epithet der Heldenrosse, — trefflich, mächtig". Ugyancsak Katanovnál (Alf. Ukaz. II, 33) van a következő idézet: *arandžula ala kul' attyg* ‚имѣющій превосходнаго цвѣтра-саврасаго коня'. Az *alp* ‚hős' szó van egy köktörök lónévben: *Alp Šalčy* (vagy talán *Alp Ašlačy*), Thomsen, Inscr. 35. l.

A mi a *kabukšyn*-t illeti, ez egyike az e törzsnevekben előforduló legszebb török szavaknak. Végződése érdekesebb, mint alapszava; a *-šyn* képző van benne, melyet a következő két színnévben tudok idézni: ujgur *kök* ‚kék', ebből *kökšin* ‚szürke', oszm. *sary* ‚sárga', ebből *saryšyn* ‚szőke, szép külsejű'. Az alapszó nem lehet más, mint a török *kabyk*, *kabuk* ‚héj', pl oszmánli *ayadž kabyyy* ‚fahéj'. Az egész *kabukšyn*-t így fordítom: ‚(fa-)héjszínű'.

A harmadik törzs neve e szerint: „fahéjszínű jula".

4. A negyedik törzs neve Κουλπέη (így kétszer), azaz hogy Συρουκαλπέη. E hosszabb alak kétségkívül gondatlanul, hibásan van írva, a καλπέη-t ki kell javítanunk κουλπέη-re; e törzsnevet *külbej-*, illetve *suru-külbej*-nek olvasom. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy e törzsnevet még egy adattal megerősíthetjük. Egy 1075-ből való bizánczi oklevélben a következő zsoldos csapatok szerepelnek (többes genit.): „Ῥῶς, Βαράγγων, ἢ Κουλπίγγων ἢ Φράγγων ἢ Βουλγάρων ἢ Σαρακηνῶν." Ezek közül a „kulpingek", mint ezt C. Neumann a Byz. Zschr. III. kötetében (374 skk.) meggyőzően bizonyítja, azonosak Konstantin császár Κουλπέη nevű besenyőivel. Az *ng*-t Neumann nem tudja megmagyarázni. Azt hiszem, hogy az *ng* magyarázata egyszerűen az, hogy az eredeti Κουλπιγ alak *γ*-ját a leíró az előző és következő népnév (Βαράγγων, Φράγγων) kettős *γ*-jának hatása alatt megduplázta.

A *külbej* voltaképen két szó: *kül* és *bej* ∞ *bäg*. A *kül* sokszor előfordul a köktörökben, mint méltóságnevek, illetőleg tulajdonnevek alkotórésze: *Kül-tägin, Kül-čur, Kül-tudun, Küč Kül Tutuk*. A besenyő *külbej* ugyanilyen összetétel a *kül* és a *bej* < *bäg* ‚bég' szóból. A *bäg* szó éppen úgy méltóságnév, mint a *tägin, čur, tudun*. A *bäg* maga is előfordul mint népnév második része, és pedig az *öz-bäg* népnévben.

A *suru* jelentése ‚szürke', vö. kazáni *soro* ‚szürke', teleut, toboli *sur* ‚kékesszürke'.

A negyedik törzs neve tehát: „szürke külbej".

5. Az ötödik besenyő törzsnek csak egyféle neve van: Χαροβόη. E nevet már Gombocz megfejtette (Tör. Szn. 45. l.), kimutatván, hogy olvasása *kara-baj* [*k*-], továbbá, hogy a *kara* jelentése ‚fekete' a *baj*-é pedig ‚gazdag, gazda, hős'.

Ehhez két megjegyzésem van. Az egyik az, hogy e törzsnév színt jelölő eleme ugyanaz, a mi a többi törzsnevek hosszabbik alakjának színt jelölő része; a törzsnév maga tehát eredetileg *baj* ‚gazdag, gazda, hős'. Másik megjegyzésem az, hogy e *baj* szó nem határozott méltóságnév ugyan, de a méltóságnevekkel együtt való szereplése egészen jól érthető.

Az ötödik törzs neve tehát: „fekete baj".

6. A hatodik törzs neve Konstantinos idézett helyén Ταλμάτ, illetve Βοροτάλματ. E névre azonban van egy másik fontos adatunk is. Konstantinosnak egy másik művében, a De cerimoniisban kétszer előfordul egy népnév; zsoldosok, kik az orosz normannokkal együtt a görög tengerészetnél szolgáltak: Τουλμάτζοι vagy Ταλμάτζιοι. Neumann fentidézett értekezése szerint (Byz. Zschr. III. 374 skk.) e név azonos a Ταλμάτ névvel. Ezeket az alakokat összevetve, e törzsnevet *tolmač*, illetve *boru-tolmač*-nak olvasom.

A *tolmač* szó azonos a magyar *tolmács*-csal, mely a magyar nyelv török elemeinek középső rétegébe tartozik s már 1333-ban előfordul egy helynevünkben. (OklSz.) Ugyancsak a XIV. században többször előfordul mint tulajdonnév. A törökben *tilbäč, tilmäč, tolmač*-féle alakjai vannak a szónak; előfordul már az ujgurban: *tilmädži*. Jelentése mindenütt ‚tolmács'. Zenkernél van egy تلماچی alak (mint keleti török) ‚Ausrufer' jelentéssel. A *tolmač* szó mint eredetileg hivatalnév került a méltóságneveket jelentő többi besenyő törzsnév közé.

A *tolmač* jelzője, a *boru* bizonyos lószínt jelent: krimi *boru* ‚eine Pferdefarbe', az altaji nyelvjárásokban *poro*, *pora* ‚weissbehaart mit dunkler Haut (Pferdefarbe)'.

A hatodik törzs neve tehát: „szürke tolmač".

7. Összefoglalva az eddig mondottakat, azt látjuk, hogy ezek a besenyő törzsnevek egy-egy méltóságnévből s egy-egy színt jelentő szóból állanak.

Hogy hogyan lettek a méltóságnevekből törzsnevek, arra nézve talán meg lehet koczkáztatni azt a feltevést, hogy állandóan az illető törzs vezére viselte azt a bizonyos hivatalt, vagy megfordítva, az illető hivatal viselője, a ki ebben az esetben valószínűleg mindig ugyanabból a törzsből való volt, vezére volt annak a bizonyos törzsnek.

A törzsnevek előtt levő színneveket szintén meg lehet magyarázni. Ezek a színnevek azt jelzik, hogy az illető törzs milyen színű lovon járt. A *tolmač*-törzs jelzője, a *boru*, nem is lehet más, mint lószínnév, a többiek is alkalmas lószínnevek. (I. fényes szőrű, II. szürke v. kék [vö. kirgiz *kök at* ‚kék ló', Radloff, Aus Sibirien, I. 443], III. fahéjszínű, IV. szürke, V. fekete, VI. szürke; az egyes lószínnevek pontos jelentését persze nem ismerjük). Ezt a feltevést bizonyossá teszi egy hun adat, melyet Zichy Istvánnak köszönök. Ez az adat a következő.

A. Wylie, History of the Heung-noo . . . cz. dolgozatában, mely a Tseen-Han-shoo 94. és következő könyveiből való fordítás (Journal of the Anthropological Institute III. [1874] 412.) a következőket mondja: „A hun lovak a nyugati részen mind fehérek, a keleti részen mind csillagos szürkék; északon mind feketék, délen mind pejszínűek".

8. Hátra van még két besenyő törzsnév, melyet azért választok el a többiektől, mert nem illenek bele az eddig tárgyalt törzsnevek rendszerébe.

A VII. besenyő törzs neve Χοπόν, illetőleg Γιαζιχοπόν. *Kaban*, azaz *jazy-kaban*-nak olvasom.

A *kaban* megfelel a török *kaban* (*kaman*) ‚Eber, das wilde Schwein' szónak, mely a *Kaban-bai* kirgiz tulajdonnévben is előfordul. (Vö. Gombocz, Tör. Szn. 18—19. l.)

A *jazy* megfejtése még egyszerűbb; maga Konstantinos mondja, hogy a *kaban*-törzs vezére Γιαζή, ez tehát a törzsfő neve. A *Jazy* ‚síkság' talán olyanfajta tulajdonnév, mint a *Tängiz* tenger'. A törökök eredetéről szóló hagyományban szerepel egy *Tak-yun* „Hegy"-khán' nevű ős. (Vámbéry, A török faj, 5. l.)

9. A nyolczadik törzs neve Τζοπόν, illetve Βουλατζοπόν; a hosszabbik név világosan hanyagul van írva. A rövidebbik nevet *čoban*-nak, a hosszabbikat *boila-čoban*-nak olvasom.

A *čoban* eredeti jelentése ‚pásztor', előfordul mint tulajdonnév is (Houtsma, Gloss. 29. l.), így törzsnévi használata egészen természetes.

A *čoban* előtt levő *boila* valószínűleg tulajdonnév; épp úgy, mint a VII. törzs nevében a *Jazy*, itt a *Boila* a törzs vezérének neve. A *boila* eredetileg méltóságnév, de tulajdonnévi használata egészen természetes, mint ezt Thomsen is mondja a nagyszentmiklósi kincs török feliratáról írott értekezésében (19. l.).

10. Konstantinos besenyő neveihez hasonló neveket még egy

helyen, t. i. a nagyszentmiklósi kincs görögbetűs töröknyelvű feliratán is találunk. E török szövegben, melyet tudvalevőleg Thomsen fejtett meg, van két tulajdonnév; az egyik Βουηλα ζοαπαν, a másik Βουταουλ ζωαπαν. Thomsen az elsőt *Boila żupan*-nak, a másodikat *Butaul żupan*-nak olvasta. En az elsőt — bizonyos fenntartással (ζ = č??) — *Boila Čoban*-nak, a másikat *Botaul Čoban*-nak olvasom s azt hiszem, hogy ez két besenyő tulajdonnév.

Az első, a *Boila Čoban* azonos a nyolczadik besenyő törzs nevével.

A másik név magyarázata kissé körülményesebb, de még érdekesebb. A *Botaul* név, a mint már Thomsen is magyarázta, nem lehet más, mint „Bota fia", végzetében tehát a török *oγul* > *ūl*, vagy kicsinyítő képzővel *oγlan*, *ulan* ‚fiú' szó lappang. De mi az a *Bota*? Ez egy török tulajdonnév (Houtsma, Gloss. 29. l. بوتا), eredeti jelentése *bota* ‚fiatal, egy éven aluli teve'. Sőt azt is meg lehet mondani, ki ez a *Bota*. Konstantinos elmondja, hogy a besenyőknek régi hazájukból való kiüzetésekor melyik törzsnek ki volt a vezére. Ezek között szerepel egy Βατα olv. *Bota* mint a Čoban-törzs vezére. A nagyszentmiklósi kincs *Botaul Čoban*-ja, azaz *Bota-fia Čoban*-ja, tehát fia annak a Botának, ki Konstantinos szerint a besenyők *Čoban*-törzsének feje.

Ezt az eredményt kiegészíti két művelődéstörténeti adat, melyek közül az egyik perzsa, a másik magyarországi latin forrásból való. Gardizi egy helyen (MHK. 151. l.) ezt írja a besenyőkről: „A besenyők vagyonos emberek, lovaik, marháik, juhaik nagy számmal vannak, arany- és ezüstedényeik is vannak". Hartvik püspök Szt. István életírásában pedig a következőket mondja (l. Jerney, Kel. Ut. I, 229. l.): „Hatvan besenyők — minden készületekkel, arany- és ezüstbőséggel, sokféle ékességekkel szekereket terhelten a' bolgár részekről kikelvén . . ."

A nagyszentmiklósi kincs e szerint besenyő tulajdon lett volna.

Törökök és magyarok. Finnországot kivéve, nincsen hely Európában, ahol a magyar név kiejtése annyi elemi rokonszenvvel találkoznék, mint Törökországban.

Ha egy szorgalmas történetíró egyszer megírja a török-magyar barátság történetét, bizonyára arra az eredményre jut, hogy ez a barátság újabb keletű s a politikai események keltették és erősítették. Első szálai akkor szövődtek, mikor a hódoltság elmultával Magyarország Scylla és Charybdisz között — az önállóságáért folytatott küzdelemben Ausztria ellen a törököknél — a nyugat ellen a keleten — keresett pártfogást, amint ezt Thököly és Rákóczi tette. A XIX. században Kossuth és emigráns társainak kedvező törökországi fogadtatása rendkívüli mértékben hozzájárult Magyarországon a törökök iránti vonzalom erősítéséhez, viszont Törökországnak, melynek XIX. századi története a gyengülés és pusztulás jegyében folyt le, jól esett, hogy van egy nemzet Európában, mely a súlyos megpróbáltatás napjaiban vele együtt érez.

Kétségtelen azonban, hogy a török-magyar barátság kialakulásában nagy része van az ősi rokonság és kultúrális érintkezés érzetének is, melyet a török a *kardas* „testvér" szóval fejez ki s mely a legutóbbi évtizedekben a *turánizmus* jelszava alatt jutott öntudatos kifejezésre.

Vannak olyan momentumok is, melyek e barátságot zavarják. Ezek nem jelentősek ugyan, de figyelmen kívül nem hagyhatók. A török ember — lelki alkata szerint — elsősorban mohamedán és csak azután török, bár az utóbbi időben a nacionalista gondolat — éppen a turáni jelszó alatt — rendkívüli módon erősödött. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a török ember előtt eltünt régi dicsőség emlékei is fűződnek Magyarországhoz: Eger, Győr, Buda valaha török városok voltak. Melyik nemzet nem szeretné visszaszerezni azt, ami már egyszer birtokában volt, még akkor is, ha ez ellen a reálpolitikai érzéke a leghatározottabban tiltakozik? Ez a gondolat azonban a töröknél ma már szinte öntudatlanul, mint kisebb jelentőségű érzelmi velejáró nyilatkozik.

•

A törökség egyike az óvilág kultúrnépeinek. Ez ma még furcsán hangzik, de így van. Például, hogy mi magyarok itt vagyunk Európa közepén, és pedig magasabb szellemi színvonalon, mint északi, keleti és déli indogermán szomszédaink, azt ennek az ókori török műveltségnek köszönhetjük, melynek mi — a legújabb kutatások szerint — már a Krisztus előtti időben részesei voltunk.

Ez az ótörök kultúra — amint ma látjuk — meglehetősen egyoldalú: az állami és hadi szervezetre vonatkozik, de kérdem: annak a népnek, amelyik ma tagadhatatlanul a legelsők egyike a világon — a franciákra gondolok — magas kultúrája legelsősorban és legvilágosabban nem ebben nyilatkozik-e meg? (Mert a kultúra erőt jelent minden vonatkozásban; s mi is csak *ezzel* az erővel kerekedhetünk felül.) Ez a török kultúra a IX., X. században Krisztus után, már hanyatlóban volt; virágzása a Krisztus előtti századokra esett.

Hogy ez az ősi műveltség szellemi téren is megnyilatkozott, abban nem lehet kételkedni, de ebben a tekintetben ma még nem sokat látunk. Sajátságos jelenség például, hogy míg az elvont, fogalmakra vonatkozó szavak legtöbb nyelvben érzéki észrevételeket kifejező szavakból származtak (például a német *erfahren* a *fahren*-nel függ össze), addig a törökben az elvont fogalmakat kifejező szavaknak nem tudjuk meglelni az eredetét, ami világosan mutatja, hogy ezek mögött hosszú szellemi fejlődés áll.

A főbaj természetesen az, hogy a törökség kutatásában ma még csak szórványos munka folyik, rendszeres kutatásról nem lehet beszélni. Főleg ezen akart segíteni a magyar kormány, midőn Konstantinápolyban a Magyar Tudományos Intézetet felállította. Elsőrangú érdeke a történeti tudományoknak, hogy ez az intézet minél előbb újra megkezdje működését.

•

A mai törökség régi erejét elvesztette s ahhoz, hogy mint egyenlő rangú fél vegyen részt a modern Európa életében, még nem szerzett magának elég új erőt.

Gazdaságilag a volgai tatárok azok, kik a legerősebbek a törökségben. Eleven észjárású, energikus, kitartó emberek, Közép-Oroszország legértékesebb népeleme. Nagyszerű gazdasági és kulturális életük ma még szinte ismeretlen Nyugaton, de

kétségtelen, hogy még a mi századunk köztudata be fogja őket venni a számottevő európai népek sorába.

A középázsiai törökök állapota kevésbbé virágzó, de különösen ha sikerülne az Enver basa által alapított középázsiai török birodalomnak önállóságát megőrizni, meg volna a lehetőség arra, hogy gazdaságilag és műveltségben ezek is megerősödjenek.

Földrajzi helyzeténél, számbeli erejénél és történelmi multjánál fogva egyaránt legfontosabb tagja a törökségnek az Oszmánbirodalom.

Ez a hatalmas ország ma új történeti korszak küszöbén áll. Azok a területek, melyeket a régi politika (mely csak hódított anélkül, hogy egységbe szervezte volna a birodalom részeit) a birodalomhoz csatolt, egymás után elszakadtak — sajnos, kelleténél több is elszakadt. Törökország most mint etnikai, politikai és földrajzi egység kezdi új életét, határozott célkitűzéssel, mely a gazdasági és kulturális talpraállásban és megerősödésben áll.

Az új Törökországnak két főrésze van: egy beteg feje és egy beteg teste.

A beteg fej Konstantinápoly, melyben az európai műveltséget elsősorban a levanteiek képviselik. Egy élesszemű német katona a következőleg jellemzi a levanteieket: „A levantei ember bevándorolt nyugatiaknak Keleten született, ott felnevelt, azaz fel nem nevelt, Keleten működő ivadéka. Rendesen vegyes házasságokból származnak: görög apa — spanyolzsidó anya, örmény apa — görög anya és a zsidónak, örménynek, görögnek franciával, olasszal, keresztyén szírrel s egyebekkel való mindenféle keveréke. Parvenü modorú, ordináré gondolkozású, hangos, szemtelen, kívül-belül tisztátalan, ezért morálisan és fiziologiailag egyformán roszszagú szokott lenni a levantei s ehhez még gondoljátok hozzá azt, ami nektek utálatos, szörnyű, közönséges, felületes, műveletlen és stílustalan s előttetek áll a levantei. Mert ha mindezek a tulajdonságai nincsenek meg, akkor már nem *pur sang*. Ma Konstantinápoly európai negyedében kevesebb tudomány, művészet és kultúra van, mint a legkisebb német városkában." Íme, az európai kultúrára törekvő török ilyen állapotban látja maga előtt a mintaképet, az európai kultúrát. Ezen az állapoton ma már segíteni nem lehet. A törökök egyik leghőbb (és tegyük hozzá: legjogosabb) óhajtása, hogy Konstantinápolyban ezt a „nyugati" életet lehetetlenné tegyék. Ez azonban nem fog sikerülni. Az egyetlen megoldás az, hogy Törökország véglegesen valamelyik kis-ázsiai városba teszi át a birodalom székhelyét. Ez a török újjászületésnek egyik elengedhetetlen feltétele.

A konstantinápolyi kérdéssel függ össze egy másik, nagyobb veszedelem is, melyből azonban Törökország aligha fog tudni kimenekülni, ez Franciaország, helyesebben Párizs kulturális befolyása. A formai értékek teremtésében páratlan francia kultúra lelki rokonságban van egy másik fényes, bár kevéssé ismert kultúrával, a perzsával. Ez az oka annak, hogy amint Törökországban a XIX. században a perzsa befolyás megszűnt, szinte automatikusan lépett helyébe a kizárólagos francia, azaz párizsi befolyás. E befolyásnak legveszedelmesebb hatása a külsőségek előtérbetolása. Nem a jól végzett munkának nyugodt biztosságot adó tudata a fontos, hanem az, hogy az ember megnyilatkozásaiban mindig a pillanat helyzetének magaslatán legyen; nem a lényeg a fontos, hanem a forma. Ez a lelki diszpozició megölője minden igazi műveltségnek. Persze, dolgozni is megtanulhat a török Párizsban, de erre is el lehet mondani, amit a Bacsó Pál költője mond, mikor a tiszamenti kastélyban meglátja Maupassant-t a zongorán:

Úgy látszik, mentül keletibb az ember.
Mind azt, mi nyugat fölényét teszi,
Be annál keservesebben veszi;
De mit ledérül alkot ezelleme,
Ragad rá, mint az operettzene.

Jótékony hatással volna itt a német befolyás. Ez azonban nehezen következhetik el, mert a perzsa-francia műveltségű török lélek és a lényeg keresésében túlbuzgó német lélek nem férnek össze egymással. A töröknek nemcsak azt nem lehet megmondani, hogy ez „Sauwirtschaft", hanem barátságosan sem lehet felvilágosítani arról, hogy valami nincs rendjén; kerülő úton kell hozzáférni, de ez is csak akkor lehetséges, ha a török is akarja.

Törökország boldog jövőjét csak úgy lehet elképzelni, ha elsősorban a maga lábán jár, ősi morális és szellemi tőkéjét továbbfejleszti s amellett mindenkitől megtanulja azt, amit megtanulni érdemes.

Ennyit Konstantinápolyról és a konstantinápolyi modern kulturális hatásokról.

Ami most már a beteg ember testét, Kis-Ázsiát illeti, ez a mérhetetlen természeti kinccsel megáldott ország, ma hihetetlenül elhanyagolt állapotban van. Elég legyen csak egy adatot mondani: lakossága a nyomorúság következtében fogy. Tud-e az új Törökország ezen a földön új életet, kultúrát teremteni: ettől függ Törökország jövője.

•

Törökország újjáépítéséhez nekünk, magyaroknak, minden erőnkkel hozzá kell járulni. A török jobban bízik bennünk, mint bármely más európaiban, s mi lelkileg közelebb vagyunk hozzá, mint bárki más. Folytatni kell azt a munkát, mely már a háború alatt megkezdődött, midőn műegyetemünkön, gazdasági iskoláinkban s egyéb intézetekben több száz török ifjú volt elhelyezve, kiknek nagy része mint kész ember hagyta el Magyarországot. E munka folytatásának azonban volna egy elkerülhetetlen előfeltétele. A hozzánk jövő töröknek ma előbb fanciául vagy németül kell megtanulnia, hogy francia vagy német könyvek segítségével magyarul megtanulhasson; ki kellene tehát adni Prőhle Vilmosnak kéziratban lévő magyar nyelvtanát törökök számára s Fekete Lajos magyar—török szótárát, melyet a Kőrösi Csoma-Társaság megbízásából készített.

A török jövő közelről érdekli a magyar jövőt. Hinnünk kell hát benne és tehetségünk szerint dolgoznunk érdekében.

[167]

HÚNOK, BOLGÁROK, MAGYAROK.[1]

A húnok története a Krisztus előtti időben, kínai feljegyzésekkel kezdődik. Kína északi határán, a Hoang-ho környékén tanyáztak a húnok, egyszer közelebb, máskor távolabb Kínától. A feljegyzések Krisztus előtt több mint kétezer évvel kezdődnek, azonban egészen Krisztus előtt 209-ig ködösek és megfoghatatlanok, bár meglehetősen terjedelmesek. A Kr. előtti 209. év a húnok történetének egyik legfontosabb dátuma. Ebben az évben lett a húnok királya egy nagy szervező és hódító, egy Attilához hasonló uralkodó, kinek birodalma az Urál vidékétől Ázsia keleti széléig terjedt s kit a kínai források Mŏ-tun-nak neveznek.

Mŏ-tun trónraléptétől kezdve elég jól ismerjük a húnok történetét. Ismerjük uralkodóik nevét, uralkodásuk idejét s a birodalomban végbement nevezetesebb változásokat; legnagyobb részletességgel ismerjük természetesen Kínához való viszonyukat.

Mŏ-tun birodalma nem maradt fenn sokáig eredeti hatalmában. A húnok folyton pusztították Kínát, s a kínai császároknak évszázadokon keresztül az volt a főgondja, hogy ezeket a kellemetlen szomszédokat tönkretegyék. E törekvést siker koronázta: Kr. előtt 54-ben már annyira elveszti erejét a hún birodalom, hogy uralkodója, Hŏ-han-ša tan-hu (a tan-hu a hún királyok címe) meghódol Kínának. Ezzel egyidőben egy másik hún király, Hŏ-han-ša pártütő testvére, Tsit-ki tanhu, a mai kirgizek földjén új, nyugati hun birodalmat alapít, ezt azonban a kínaiak Kr. e. 36-ban

[1] Egy, a magyarság őskoráról szóló, készülőben levő nagyobb dolgozat egyik fejezetének kivonata.

megdöntik s Tsit-kit megölik. Ettől fogva az ázsiai hún birodalom folytonosan gyengül s a Kr. u. II. század közepétől fogva a húnok nem okoznak többé gondot a kínaiaknak.

A kínaiak által szorongatott húnok nyugatra, Európára vetik magukat. Kiessling a Pauly-Wissowa-féle Reálenciklopédiában a Hunni címszó alatt azt bizonyítja, hogy a klasszikus geográfusok tanúsága szerint Európában az első húnok Krisztus előtt pár évtizeddel jelennek meg s ezek az imént említett Tsit-ki hún király népének maradványai volnának. Annyi kétségtelen, hogy a húnok Európa határán már a Kr. u. II. sz. első felében megjelennek.[1] A húnok igazi szereplése Európában 375-ben kezdődik. Néhány évtizeddel később, Mŏ-tun uralkodása után hat és fél század mulva Attila második hún világbirodalmat alapít, ez azonban hamarosan tönkremegy, a hozzátartozó népek önállóvá lesznek s maguk a húnok a Fekete-tenger vidékére vonulnak vissza.

A hún problémával szorosan összefügg egy másik: a bolgárok problémája. Attila halála után pár évtizeddel egy új népnév tűnik fel a Fekete-tenger vidékén: a bolgár. E népről az ethnológusok nagyobb része azt tartja, hogy azonos a húnokkal, azaz a *bolgár* név csupán a húnoknak egy újabb neve. Ezeknek a bolgároknak egy része 679-ben átkelt az Al-Dunán s megalapította a ma is élő bolgár államot. A bolgárok egy másik raját a Volga nagy kanyarulatától délre, Kazán városa környékén találjuk, hol a IX. és a következő századokban virágzó birodalmuk van.

A hún-bolgár probléma minket magyarokat közelről érdekel. Nyelvünk történetének tanúsága szerint ugyanis a magyarság alakulására az őskorban egy bolgár-török nép volt döntő befolyással. Erről tanúskodik nyelvünkben körülbelül 200 bolgár-török jövevényszó, melyek ősi műveltségünk legfontosabb jelenségeire vonatkoznak.

Ha már most a húnok és bolgárok azonosak, akkor magyar-bolgár érintkezés helyett magyar-hun érintkezésről is beszélhetünk.

Vizsgáljuk meg a kérdést közelebbről.

[1] Marquart, Chron. 76. l.

A húnok és bolgárok azonosságának főképviselője Zeuss Gáspár, aki «Die Deutschen und die Nachbarstämme» c. művében (710. l.) azt mondja, hogy «a bolgárok a keletre, a Pontus és Mæotis mellé visszahúzódott húnok».

Zeuss ezt az állítást részletesen bizonyítja. Bizonyítása a következő :

Ennodius, midőn Theoderich-hez intézett dicsőítő beszédében a bolgárokat jellemzi, határozottan a húnokat juttatja eszünkbe. Athalarich a római szenátushoz intézett levelében ugyanazt a népet egyszer húnnak, egyszer bolgárnak nevezi. Prokopios sohasem használja a bolgár nevet, hanem mindig húnnak nevezi ezt a népet.

Körülbelül Zeuss véleményén van Tomaschek, aki a bolgárokról a következőket írja : «A *bulgaroi* összefoglaló elnevezése különféle hún törzseknek, melyek Attila halála után az Al-Dunánál, a Dnyepernél és a távolabbi keleti steppéken hátramaradtak s utánuk jövő belsőázsiai hordákkal erősödtek». (Pauly—Wissowa, Realenc. s. v. *Bulgaroi*.)

A hún-bolgár azonosság álláspontján van a német őskor kiváló kutatója, Müllenhoff s az újabbak közül Marquart is.

A magyar őstörténeti kutatás általában szintén a hún-bolgár azonosság álláspontján van. Erre építi Gombocz azt az elméletét, hogy a magyar húnmonda lényegében a kaukázusi magyar-bolgár, azaz magyar-hún érintkezésre megy vissza (M. Ny. XVII, 15—21, A bolgár-kérdés és a magyar húnmonda), melyet Hóman Bálint élesebben úgy formulázott, hogy a magyarok a hún hagyományt, a hún származás tudatát, Keletről hozták magukkal. (U. o. 196. l.)

Ugyancsak a hún-bolgár azonosság gondolatát fogadja el gróf Zichy István a magyarság kialakulásáról írott tanulmányában, melyről alább még többször lesz szó.

Látjuk tehát, hogy mind a külföldön, mind nálunk a legsúlyosabb vélemények vallják a hún-bolgár azonosság gondolatát.

Ezzel szemben ennek az elméletnek alig van ellenzője. A külföldön nem ismerek nevesebb kutatót, aki ne vallaná; itthon Pauler Gyula szólalt fel ellene egy rövid megjegyzésben (M. N. T., 120 l.) s újabban Fehér Géza jutott a történeti

források alapján arra a meggyőződésre, hogy a húnok és a bolgárok nem azonosak. (K. Sz. XIX.)

Dolgozatom következő részében azt akarom kifejteni, hogy a húnok és bolgárok azonosításánál valóban némi óvatossággal kell eljárnunk.

Ez az óvatosság nyilatkozik már régebben is. Így Tomascheknél s különösen Gombocz fentebb említett dolgozatában ; ebben oly megjegyzés olvasható, mely a hún és bolgár nyelv különböző voltának lehetőségét nem zárja ki. Már pedig világos, hogy ha a húnok és a bolgárok nem ugyanazt a nyelvet beszélték, akkor teljes azonosságukról nem lehet szó. Tegyük fel hát a kérdést : milyen nyelven beszéltek a bolgárok és milyen nyelven beszéltek a húnok.

Hogy mindkét nép törökül beszélt, abban ma már senki sem kételkedhetik ; ennek a bizonyítását ez alkalommal bátran elhagyhatjuk. A kérdés csupán az lehet, hogy a török nyelvnek ugyanazt az ágát beszélték-e a hunok, amelyet a bolgárok beszéltek.

A bolgár-török nyelvet nagyon jól ismerjük. Ma is él még egy modern bolgár nyelvjárás, melyet a volgai bolgárok maradványai, a csuvasok beszélnek s a magyar nyelvben a Krisztus születése körüli korból — mint említettem — fennmaradt mintegy kétszáz bolgár szó. Ezek alapján ismerjük a régi bolgár nyelv legfontosabb sajátságait; ilyen pl., hogy a bolgár a *z* hangot *r*-ré, a szókezdő *j*-t *dž*-vé, az első szótagbeli *a*-t gyakran *e*-vá változtatta, a szóvégi *k*-t (γ -n keresztül) elvesztette.

Gyérebbek, sőt igen gyérek azonban a hún nyelvre vonatkozó ismereteink.

Hogy a húnok törökök, az már a XVIII. század közepe táján nem volt ismeretlen. Ezen az álláspontón van Deguignes, a húnokra és régi törökökre vonatkozó kínai források első fordítója s határozottan kimondta Klaproth is. Lacouperie a kínaiaknál előforduló hún szavakat főleg török szavakkal egyeztette s ebben az irányban egy japán tudós, Kurakichi Shiratori is próbálkozott.

A hunok kutatásában legújabban fontos esemény történt. De Groot, a berlini egyetemen a sinológia tanára,

1921-ben egy hatalmas kötetben kiadta a húnokról szóló kínai feljegyzéseket német fordításban, a legszükségesebb kommentárokkal.[1] Sajnos, a tudós sinológus, könyve megjelenése után pár hónappal meghalt.

Ez a könyv ma a húnokra vonatkozó ismereteink főforrása.

A kínai feljegyzéseknek a filológus számára egy nagy előnyük és egy nagy hátrányuk van. Előnyük a rendkívüli megbízhatóság, hátrányuk az, hogy az idegen neveket és szókat a kínaiak igen tökéletlenül tudják leírni.

Ezért az a nagy hún név- és szóanyag, mely a kínaiaknál fennmaradt, filológiai szempontból túlnyomó részben használhatatlan. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk azonban, hogy a szavak egy kis része jelentésével együtt maradt reánk. Ezekben az esetekben többször sikerül a kínai feljegyzés idegen eredetijének visszaállítása.

Végigmenve de Groot könyvén, a kínai feljegyzésekből mindössze tíz szót tudunk meglehetős biztossággal megfejteni.

Ezek a szavak világosan bizonyítják, hogy a húnok török nyelvet beszéltek. Arra a feltevésre, hogy a húnok között mongolok vagy egyéb népek is lettek volna, semmi okunk sincsen. A hún birodalomba Ázsiában is, Európában is igen sokféle nép beletartozott s a rendkívüli szervező tehetséggel, harci készséggel megáldott, egységes, töröknyelvű hún nép volt az, mely a nagy birodalom sokféle elemét összetartotta. Az azután egészen természetes, hogy olyan népek, melyek a húnokkal eredetileg nem azonosak, esetleg nem is rokonok, belekerülvén a hún birodalomba, később mint hún vagy mint hún eredetű népek szerepelnek. Ilyen nép a magyar is, amint erre nemsokára bővebben kitérünk. Teljesen téves azonban az a nézet, mely a húnokban a török-mongol őnépet látja s téves az is, amely szerint a húnság már ősrégi időben török és mongol népek chaotikus keveréke. Éppen ellenkezőleg van a dolog. Mŏ-tun, a nagy hódító írja a kínai császárhoz

[1] Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. I. Berlin u. Leipzig, 1921.

intézett egyik levelében, midőn felsorolja a meghódított népeket : «ezek tehát most már mind húnok». (De Groot 76 l.) Tehát nem voltak húnok, hanem csak a meghódítás után lettek húnokká. A hún szó itt természetesen politikai fogalmat jelent, mint a török népnevek általában.

Azt is meg lehet ezekből a szóegyeztetésekből mondani, hogy a húnok a törökségnek melyik ágához tartoztak. Az őstörök nyelv általában két nagy nyelvjárásra oszlott ; nevezzük most az egyiket egyszerűen bolgárnak, a másikat nembolgárnak. A bolgár, mint mondottam, a *z* hangot *r*-ré, a szókezdő *j*-t *dž*-vé változtatta, a szóvégi *k*-t eltüntette.

Ha már most a hún nyelv maradványait megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy azok ezeket az újításokat nem mutatják.

Ami a legfontosabb, a *z* a hún nyelvben megmaradt, bizonyság erre a *kyz* ‚leány, hercegnő' szó, melyet *ki-tsʿu* alakban őriztek meg a kínai feljegyzések. Itt felmerülhet az a gyanú, hogy a kínai *tsʿu* szótag esetleg *r* hangot képvisel. Erre azt felelhetjük : igaz, hogy a kínaiak az *r* hangot nem tudják leírni, de *c*-vel sohasem írják. Ellenben a *z* hangot gyakran *c*-vel jelölik. Igen tanulságos példa erre a *qyrqyz* népnév, a kirgizek neve, mely a kínaiaknál a leggyakrabban előforduló török szók közé tartozik s melyben sajátságos módon a szóban forgó *qyz* szóalaknak *r*-es és *z*-s formája is megvan. Ezt a nevet a kínaiak *Kik-kʿun*, *Kin-kʿun*, *Kit-kut*, *Kʿit-kʿut-sě* *Kit-kit-se* alakban írják át. (De Groot 62. l.) Az utóbbi alakról azt mondja de Groot, hogy igen gyakori írásmód.

De van egy másik példánk is arra, hogy a húnok nyelvében a *z* nem változott *r*-ré. Ez a példa Attila egyik fiának neve : *Δεγγζίχ*, melyről most elegendő csak annyit mondani, hogy eredeti alakját Priskos őrizte meg. E név végzete a török *k* kicsinyítő képző, alapszava az eredetileg ‚tenger' jelentésű *Dingiz* vagy *Tängiz* török tulajdonnév, mely Houtsma török névjegyzékében egymagában is (29. l.), összetételekben is (34. l. : *Aj-diŋgiz* ‚holdtenger', *Il-diŋgiz* ‚ország-tenger', *Kün-diŋgiz* ‚nap-tenger') előfordul.

A bolgár nyelv egy másik jellemző sajátsága, hogy a

szókezdő *j*-t igen korán *dž*-vé változtatta. A hún nyelv ezzel szemben megőrizte az eredeti *j*-t, mint ezt a török *jabγu* méltóságnévnek a kínaiaknál *hiĕp-hŏ* átírásban fennmaradt hún alakja bizonyítja. Hogy a szókezdő kínai *h* török *dž* hangot képviselne, az teljesen valószínűtlen.

A szóvégi *-k*-t a hún nyelv szintén megőrizte. Ezt bizonyítja a Gombocz által megfejtett *Irnäk* (közönségesen: Irnák) tulajdonnév, az *ir*, *är* ‚férfi' szó deminutivuma. (M. Ny. XVII, 21.)

Ugyancsak megvan a szóvégi *-k* a *Βερίχος* hún tulajdonnévben (Priskos p. 66.), melyet Priskos őrzött meg s mely a jól ismert *Berk-Jaruk* tulajdonnév első részével egyezik. (Anna Comn.: *Παργιαρουχ*; Houtsma, Gloss. 33. l.) A szó köznévi jelentése ‚erős, szilárd'; kirgiz formája, mely különösen közel áll a hún alakhoz: *berik*.

Végül nem hagyhatjuk el a kínaiaknál fennmaradt hún *t'ing-li*, azaz *teŋgri* ‚ég, isten' szó bizonyságának megemlítését sem. Ennek a szónak a jakutban és a csuvasban mélyhangú vokalizmusa van (jak. *taŋara*, csuv. *tury*, l. Ny. K. XLIII, Jakut hangtan, 12. §.), ennélfogva a bolgárban mélyhangú lehetett a vokalizmusa. Ellenben a hún nyelvben minden valószínűség szerint magashangú volt a szó vokalizmusa, mint ma is általában a j- török nyelvjárásokban (*täŋri* stb.).

Mindezek a bizonyságok kétségtelenné teszik, hogy a hún nyelv és a bolgár nyelv a törökségnek két különböző nyelvjárása, tehát a húnok és a bolgárok azonosságáról oly értelemben, mint ezt Zeuss tette, t. i. hogy a bolgárok a Pontus vidékére visszavonult húnok, nem lehet beszélni. Azt kell talán inkább mondanunk, hogy a Pontus vidékére visszavonult húnok az ott lakó bolgárokkal összekeveredtek s az így keletkezett nép hol hún, hol bolgár néven szerepel tovább a történelemben.

De honnan jöttek a bolgárok, ha a húnokkal nem azonosak?

Itt először is ki kell emelni azt, hogy a bolgároknak van egy nemzeti nevük, mely a főleg filológiai eszközökkel dolgozó őstörténeti kutatásban megbecsülhetetlen értékű, ez a név: az *ogur*. A török népek régi felosztása nyilak alapján történt;

a nyilat törökül *ok*-nak hívják, e szónak továbbképzett alakja az *oguz* vagy bolgárosan *ogur* népnév. A hol tehát *ogur* nevű népeket találunk, biztosra vehetjük, hogy bolgárokkal van dolgunk. (L. Kőrösi Csoma-Archivum, I, 148. kk.) Ezt megerősítik a történeti adatok is, melyek szerint bolgár népek nevében gyakori az *ogur* végzet; felemlíthetjük például az *on-ogur*-bolgárokat, vagy az *utur-gur-* és *kutur-gur*-bolgárokat.

Attila halála után mintegy tíz évvel hallunk először európai forrásban bolgár népekről. Priskos beszéli (ed. de Boor, p. 586), hogy az avarok megtámadták a szabirokat, ezek viszont a saragurokat, urogokat és onogurokat szorították ki hazájukból. E három utóbbi világosan bolgár népnév: a *saragur* voltaképpen *šar(y)-ogur*, magyarul ‚fehér ugor', az *urog* elírás az *ogur* helyett, az *on-ogur* jelentése pedig ‚tiz-ugor'.

Kínai forrásaink segítségével azt is meg tudjuk mondani, hol laktak eredetileg az *ogur* nevű bolgár népek.

Már Kr. születése előtt szerepel a kínai forrásokban egy *O-k̑ut* (de Groot 221) vagy *Hŏ-k̑ut* (de Groot 76, 79, 210, 221, 227) alakú népnév, melyet de Groot az *ujgur* névvel azonosít. Ez az azonosítás nem fogadható el. Az *ujgur* név csak a Sui-dinasztia idejében (Kr. u. 581—618) fordul elő először, ekkor is (a régi kiejtés szerint) *Ui-git* alakban.[1] Az is valószínű, hogy ha az *Ŏ-k̑ut*, *Hŏ-k̑ut* »ujgur«-nak volna magyarázandó, volna a kínai alakok között olyan változat is, mely az első szótagot *oi-* vagy *ui*-féle jelzéssel írná. Ilyen körülmények között az *Ŏ-k̑ut*, *Hŏ-k̑ut* csak az *ogur* népnévvel azonosítható. Ezzel a magyarázattal lényegében megegyezik Hirth magyarázata, ki *Ugir*-t vesz fel eredeti alakul, anélkül, hogy az *ogur* népnévre gondolna. (K. Sz. II, 83.)

Az a kérdés tehát, hol laknak ezek az ogurok. A kínai forrásokból világosan kiderül, hogy ez a nép északnyugaton lakott, de Groot szerint (221. l.) Kobdo, a Tarbagatai és Szemipalatinszk vidékén.

Ettől a területtől nyugatra, tehát körülbelül mai hazá-

[1] Schlegel, Chronologischer Abriss der Geschichte der Uiguren, MSFOu. IX. 2., Marquart, Streifz. 45, 497—8.

jában lakott a kirgiz nevű nép s a kirgizektől északra, tehát az oguroktól északnyugati irányban, Nyugat-Szibéria termékeny és gazdag vidékein, nyugaton az Urál-vidékkel érintkezve lakott egy nép, melyet a kínai források *ting-ling*-nek neveznek s mely a legnagyobb figyelmünket érdemli. (De Groot 62, 221 ; K. Sz. II, 82. kk.)

Egy III. századi kínai forrás szerint a ting-lingek állattenyésztő nomádok, hadierejük 60,000 ember, híres nyestprémet, továbbá fehér és kék *k'un-tsu*-prémet szállítanak.

Vizsgáljuk meg közelebbről ezt a *k'un-tsu*-prém kifejezést. A *k'un-tsu*, Hirthnél : *k'un-tsï* (K. Sz. II, 83.), egy, a kínaiak előtt ismeretlen állat barbár nyelvi neve. Hogy melyik állaté, az nem lehet kétséges : kék és fehér prémje a sarki rókának van, tehát a *k'un-tsu* a sarki róka neve.

Már most tudni kell azt, hogy a kínai *nts* hangcsoport idegen *rs* hangcsoportot képviselhet ; az Ἄορσοι népnevet például a kínaiak *jen-ts'ai*-nak írják át. Ilyenformán egy **kursu* vagy *kursï* alakot kapunk.

Ez az alak a bolgár-török **kĭrsa* ‚sarki róka' szó megfelelője. E szó a ma élő egyetlen bolgár nyelvben, a csuvasban nincs ugyan meg, de hogy a régi bolgárban megvolt, az kétségtelen. A szó eredeti alakja *karsak*, mely a nembolgár-török nyelvekben ‚pusztai rókát' jelent. Ennek a *karsak* alaknak szabályos bolgár megfelelője a **kyrsa* (az első szótag *a*-ja *y*-vá változik, a szóvégi *-k* eltűnik). A *kyrsa* alak m e g i s v a n a mongolban, a jakutban, a teleutban és a karakirgizben, mindezekben természetesen bolgár, illetőleg mongol jövevényszó. A *kyrsa* a jakutban ma sarki rókát jelent (Hirth, K. Sz. II, 82, j.), a többi nyelvben pusztai rókát.

Azt mondhatná valaki, hogy a *k'un-tsu* a mongol *kirsa* átírása is lehet. Ez azonban nem lehetséges, mert a mongolok ekkor még Kelet-Ázsiában laktak.

A *k'un-tsu* alak tehát egy bolgár **kyrsa* átírása, ami azt jelenti, hogy a *ting-ling* bolgár nyelvű nép volt, tehát nyelvileg a tőle délkeletre lakó ogurokhoz tartozott. Ezt a nyelvi bizonyítékot erősíti egy művelődéstörténeti bizonyíték. A tinglingek — mint láttuk — híresek prémjeikről. A bolgárokról

viszont tudjuk, hogy prémkereskedéssel foglalkoztak. Ennek alapján Hirth (K. Sz. II, 82-4. jegyzet) már régebben felvetette azt az eszmét, hogy a ting-lingek talán azonosak az on-ogurokkal.

A bolgár-törökség őshazáját ezek alapján Nyugat-Szibériában, Mongolia északnyugati szélétől északnyugatra, az Urál-hegység felé húzódó tájakon kell keresnünk.

A bolgár-török, azaz ugor népek ez őshazájának egy neve máig is őrzi a bolgár törökök emlékét : ez a név a *Jugria*, eredetileg *Ugra* vagy *Jugra*, mely a novgorodiaknál a túlsó Urál-vidék északi részét s az itt lakó népet jelenti.

Lehrberg (Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands, Stb.-Pbg., 1816, 4. l.) szerint a régi Jugria az északi Uráltól s az Obi-öböl déli részétől Szurguton keresztül az Alsó-Irtis, továbbá a Tavda, Tura és Csuszovája vidékéig terjedt. Ez a terület természetesen részint csak egy része a bolgár-török őshazának, részint — északon — túl is nyúlik azon. Ez a körülmény azonban nem akadályozhatja meg azt, hogy a Jugria nevet mint a bolgár-török őshaza nevét fogjuk fel. Közönséges jelenség a történeti földrajzban, hogy egy-egy név a történeti korok szerint hol kisebb, hol nagyobb területre vonatkozik s azt is meg kell gondolnunk, hogy Jugriáról csak akkor kezdődnek a feljegyzéseink, mikor onnan az ogurok már eltávoztak.

Végül — és ez a legfontosabb — történeti feljegyzésekkel is bizonyíthatjuk, hogy a (régebben *ogur* néven szereplő) bolgárságnak Nyugat-Szibéria az őshazája.

Priskos a Kr. u. 460-as évek elejéről tudósít bennünket arról a már fentebb említett eseményről, hogy az avarok kiűzték lakóhelyeikről a szabirokat, a szabirok viszont a saragurokat, urogokat (= ogurokat) és onogurokat kergették el régi hazájukból.

Azon az alapon, hogy a szabiroknak itt szóban forgó új hazája minden valószínűség szerint az Irtis mellékén elterülő *Sibir* (ahonnan tehát ők a bolgárokat kikergették), nem gondolhatunk mást, mint hogy a bolgárság őshazája az Irtis mellékén, tehát Nyugat-Szibériában volt. (V. ö. Marquart, Streifzüge, XXIII.)

Ezt a feltevést bizonyossá teszi egy kínai adat, mely Deguignes nagy munkájában található. (I. k. II. r. 316—17. l.)

Kínai forrás szerint az avarok Kr. u. 460-ban megtámadják és megölik a Tatárországban és Turfánban uralkodó *Gan-čeu* királyt, mire *Gan-čeu* népének egy nagy része az Irtis folyóhoz menekül, hol cobolyvadászattal foglalkozik; innen tovább megy nyugatra és a Volga mentén elterülő síkságokon telepszik le.

Ez a menekülő nép nem lehet más, mint a szabir (ezt kétségtelenül bizonyítja az időpont és az az adat, hogy az avarok kergetik el őket); ezek a szabirok a kínai forrás szerint az Irtis mellékén telepszenek meg, világos tehát, hogy a bolgárokat innen űzték ki, vagyis hogy itt volt a bolgárság őshazája.

Ezek alapján a hún-magyar, illetőleg bolgár-magyar viszonyról a következőket mondhatjuk. Tudjuk, hogy a magyarság eredete szerint finn-ugor nép és pedig a finnugorság legkeletibb ága. Őshazáját legújabban gróf Zichy István (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvében) mélyreható kutatások alapján a Permi-kormányzóság déli részére, az Urálhegység európai és ázsiai oldalára helyezi. Ugyancsak Zichytől származik az a feltevés, hogy a magyarság már Kr. születése táján kezd a bolgár-törökséggel érintkezni. Ehhez megjegyezhetjük, hogy ezt a hipotézist a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavainak a hangtana is követeli.

A magyarság tehát Kr. születése táján a mai Permi-kormányzóság déli részén van, viszont a bolgár-törökség ugyanabban az időben, mint láttuk, e terület keleti szomszédságában helyezkedik el; mi sem természetesebb, hogy ilyenformán a két nép — a finnugorság legkeletibb és a törökség legnyugatibb ága — érintkezésbe került egymással, mely érintkezés a magyarságot lényegében átalakította.

A bolgár-magyar érintkezés valószínüleg már Kr. születése előtt megkezdődött. Kínai források tudósítása szerint Mŏ-tun, ki Kr. e. 209-ben lépett trónra, meghódította a *Hŏ-kut*-okat és *ting-ling*-eket, tehát a bolgárokat, kik már ekkor a fent említett helyeken laktak. Valószínűnek tarthatjuk, hogy a magyar-bolgár érintkezés már ekkoriban

megkezdődött. Hogy milyen formában, arról természetesen sejtelmünk sincs. Az is valószínűnek látszik, hogy a magyarok, ettől az időponttól fogva egész a türk birodalom idejéig, tehát a Kr. u. VI. századig, több mint hétszáz évig, a bolgárokkal együtt beletartoztak a hun birodalomba, helyesebben a különféle hún birodalmakba s innen származhatik a magyarok és húnok összetartozásának a történeti időkig fennmaradt tudata. Az is lehet természetesen, hogy eleinte csak a bolgárok tartoztak a hún birodalomhoz s a magyarok csak később, a szorosabb érintkezés idején vették át a bolgároktól a húnokhoz való tartozás tudatát. A magyar-bolgár érintkezés a IX. század végéig tartott, megjegyezvén, hogy az V. század hatvanas éveiben a bolgárokkal együtt a magyarok is leköltöztek a Kaukázus vidékére.

[271]

A *türk* népnév.

A Magyar Nyelv XVIII. (1922.) kötetének 2. lapján a besenyő *ärdim* 'erény, érdem' törzsnév magyarázása alkalmával azt mondottam, hogy a *türk* népnév ugyanabba a jelentéstani kategóriába tartozik, mint az *ärdim* törzsnév, s eredetileg azonos a *türk* 'erő' köznévvel.

THOMSEN is írt mostanában e népnévről. A két orkhoni felirat és a Tonjukuk-felirat új fordításának bevezetésében (Samlede Afhandlinger III. k. 1922. 465. l.; német fordításban: Zeitschr. d. Deutschen Morgenl. Ges. N. F. III. k. 122. l.) a következőket írja: „Arról a népről, melyhez sajátképen tartozik a *török* népnév (törökül *türk* vagy *türük* eredetileg biztosan 'erő' jelentéssel, s eleinte valószínűleg egyetlen törzsnek vagy talán még inkább egy uralkodó nemzetségnek a neve) először időszámításunk VI. századának közepe táján hallunk."

A *türk* népnévnek e magyarázatát először VON LE COQ mondotta ki a Thomsen-Festschrift 151. lapján, 1912-ben.

A következőkben ismertetni fogom a régebbi magyarázatokat, s azután bemutatom a török népnévadásnak azt a törvényét, melynek alapján a *türk* név fenti magyarázata igazolható.

Mohammedán írók az arab *t^{a}r^{a}k^a* 'hagyni, otthagyni, felhagyni valamivel' igével hozzák e nevet összefüggésbe. Ibn al-Faḳīh al-Hamaḏānīnál (ed. DE GOEJE, Bibl. Geogr. Arabic. V, 299[1]) például a következőket olvassuk: „Muḳātil ibn Suleimān szerint a törökök nevüket onnan kapták, mert Góg és Mágóg gátja mögött hagyták őket." Hasonló etimológiát találunk Gardēzīnál (BARTHOLD, Otčet o poězdkě v srednjuju Aziju. Pbg., Akad., 1897 : 80., 103. l. és 103. l. 4. j.).

Egy másik kezdetleges magyarázat kínai íróknál található, s a következőkép hangzik: „Az a hegy, melynek lábánál a *tu-küek* [=*türkök*] tábora volt és amely sisak formájú volt, adta nekik nevét [így], és mivel ezek a népek az ő nyelvükön a sisakot *tu-küe*-nek nevezték, ezért *tu-küe*-nek nevezték magukat." (Sui-šu, cap. 84, fol. 1 r°; vö. HESS, Der Islam IX, 99.) Ehhez az etimológiához a következő

[1] KMOSKÓ MIHÁLY „Góg és Mágóg" c., még kiadatlan műve nyomán idézve.

megjegyzést fűzi FRANKE (Beiträge aus chin. Quellen zur Kenntnis der Türkvölker . . . 13. l. 1. j.): „Ez az etimológia nem tesz bizalmatkeltő benyomást, különösen mert a wu-huanok . . . és a sien-pik nevét is hegyektől származtatják [a kínaiak]. Idegen nevek etimológiái a kínaiban mindig elővigyázattal kezelendők." Ezt az etimológiát mégis védelmébe vette újabban egy zürichi tudós, J. J. HESS (Der Islam IX, 1918 : 99—100. l.). HESS az újperzsa *targ* 'sisak' szóra utal, mely az ő véleménye szerint eredetileg török szó (bár egyetlen török nyelvben sincs meg), és kiemeli, hogy a türkök híres fegyverkovácsok voltak, továbbá, hogy a *kara-kalpak* ('fekete sapka') népnév ugyanilyen módon keletkezett. HESS bizonyításának gyöngéire már MUNKÁCSI BERNÁT rámutatott (KCsA. I, 59 skk.: Die Bedeutung des Namens der Türken). MUNKÁCSI azt hiszi, hogy a szóbanforgó kínai etimológia olyan módon keletkezett, hogy a régi kínai **tu-lu-kü*-t, mely a *türk* népnév kínai alakja, összefüggésbe hozták a sisak török-mongol nevével (csagatáj *dulγa*, mongol *duγulγa* stb.). HESS és MUNKÁCSI fejtegetéseihez mellékesen megjegyzem, hogy a fenti kínai etimológia magyarázása alkalmával már SCHOTT idézte az újperzsa *targ* és a török *tuγulγa* alakokat (Über das Altai'sche . . . Sprachengeschlecht. Berlin, 1849. 12. l.).

Az újabb irodalomban számos etimológiája van a *türk* népnévnek, melyek tudományosan szintén értéktelenek.

HAMMER (Gesch. des Osm. Reiches I, 1) a következőket írja: „A nép őse *Türk* . . . minden valószínűség szerint Herodotos *Targitaos*-a és a Szentírás *Togharmá*-ja."

FRANZ v. ERDMANN „Temudschin der Unerschütterliche" (Lipcse, 1862.) c. munkájában a *türk* nevet a „*Turier, Taurier, Tyriten, Toreten, Turanier, Taurisker, Turken, Turmënen, Taurmënen, Turkmänen, Turkomänen, Truchmenen*" nevekkel veti össze (43. l.; a 41. l. jegyzetében a *thrák* népnév is ebben az összefüggésben szerepel).

Még szélesebb alapon magyarázza e nevet HEINRICH WINKLER (Orientalisches Archiv I, 179—80), kinek véleménye szerint a *magyar, vogul, mongol, ugor, ujgur, hungar, dzungar, tunguz, bolgár*, — továbbá a *jurák, türk* népnevek egy és ugyanazon név változatai.

S. W. KOELLE a *tartar* [így!] nevet egy *tar-* 'ziehen' gyökérből magyarázza s a *türk*-öt egy *tur-, tür-* vagy *tir-* gyökérből, ugyanazon vagy hasonló jelentéssel. A két név hasonlóságát a két nep életmódjának hasonlóságával magyarázza. (Journal of the Royal Asiatic Society N. S. XIV, 125 skk.; idézi FRANKE, Beiträge 10. l. 2. j.)

FIÓK KÁROLY szerint a név eredeti alakja *turku* (vö. kínai *tu-kiu*), s ez a szó azoknak a szkitháknak a nyelvén, kik a Káspi-tó mellett laktak, 'tónál lakó ember'-t jelent;

szerinte a név eredetileg nem a törökökre vonatkozott (Századok 1895 : 899).

Ilyenféle magyarázat még bizonyára sok van.

Tudományosabb alapon álló magyarázatot adott VÁMBÉRY (Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes 51. l.), melyet újabban MUNKÁCSI BERNÁT és KÖPRÜLÜZÁDE MEHMED FUÁD is védelmezett, illetőleg elfogadott (KCsA. I, 59 skk.; Türkije tarichi I, 25. l. j.). E magyarázat szerint a *türk* szó a török (ujgur stb.) *törä-*, *törü-* 'születni', oszmánli *türä-* 'kihajtani, megjelenni' igéből származó, *-k* képzős nomen verbale, melynek eredeti jelentése 'teremtmény, ember'. MUNKÁCSI ezt az etimológiát alaposan megtámogatta. Mindazáltal nem fogadhatjuk el, és pedig a következő okokból: 1. A *türk* név, mely először a VI. században fordul elő, nem ősi neve a törökségnek, aligha jelent tehát 'embert, teremtményt'.[1] 2. A *türk* szó 'ember, teremtmény' jelentésben ismeretlen. Ez a jelentés hipotétikus. 3. A *türk* névben *ü* magánhangzó van. A *törä-*, *türä-* igének csak az oszmánliban van *ü* vokálisa, s az ige tőszótagjának eredeti magánhangzója minden valószínűség szerint *ö* és nem *ü*. Ezért VÁMBÉRY magyarázata hangtani okokból valószínűtlen. 4. A *türk* népnév egy másik módon minden feltevés nélkül világosan megfejthető.

*

Az Uigurica II. c. kiadványában (1910.) F. W. K. MÜLLER bebizonyította, hogy az ujgurban van egy *türk* szó, melynek 'erő' a jelentése. Ez a szó a *türk* népnévvel hangtanilag teljesen egyezik.[2] Csupán az hiányzik, hogy a két szó azonosságát jelentéstanilag igazoljuk.

A régi török törzsneveknél több példánk van arra, hogy a vezető törzs vagy a vezető törzsek megtisztelő nevet kapnak.

Így a besenyőknél az első törzs neve Ἠρτήμ, -ερτίμ, azaz *ärdim* 'erény, érdem' (MNy. XVIII, 2).

Ugyancsak a besenyőkre vonatkozólag azt mondja Konstantinos Porphyrogennetos (De adm. imp. 37. cap.), hogy *kangar*nak is nevezik őket, de nem mindet, hanem csak a három első törzset, mint amelyek legvitézebbek és legelőkelőbbek, „mert ezt jelenti a *kangar* név". E szerint a besenyők első három törzse olyan nevet visel, melynek 'vitéz, előkelő' a jelentése.

Az oguzok első törzsének *kajy* a neve, s e név jelentése a keleti források szerint: 'erős' (HOUTSMA: Wiener Zeitschr. f. d.

[1] A kínai források *ti*, *dik*, *tik* népneve, melyet EDKINS (Journ. China Br. R. A. S. XXII, 228; idézi FRANKE, Beiträge 13. l. 1. j.) és (kétkedve) DE GROOT (Die Hunnen der vorchr. Zeit 5. l.) a *türk*-kel egyeztet, nem tartozik ide.

[2] A népnév eredeti alakja kétségtelenül *türk*. A *törk* alak, melyet HESS (idézett cikkében) a kínai feljegyzés és a kazáni *törk* (helyesen: *törk*, *tŏrŏk* alapján feltesz, nem fogadható el. A kínai feljegyzés hangtanilag értéktelen, a kazáni *ö* egy régebbi *ü* szabályos képviselője.

Kunde des Morgenl. II, 222; azonban HOUTSMA tévesen hivatkozik ZENKER adatára.)

A törzsneveknek ebbe a csoportjába, melyben tehát 'erény, érdem; vitéz, előkelő; erős' jelentésű nevek szerepelnek, tartozik a *türk* népnév 'erő' jelentéssel. Eredetileg egy vezető törzs (vagy törzs-szövetség) neve ez, mely később népnévvé lett, s ma az egész törökség megjelölésére szolgál.

Nem felesleges megjegyezni, hogy az 'erő' jelentésű *küč* szó gyakran előfordul régi török személynevekben. A türk feliratokban van *Küč Böri, Küč Kül, Küč Ury, Küč Kyja;an* (RADLOFF, Alttürk. Inschr. N. F. 171.)

Duba = Duna?

[87–88] MELICH JÁNOSnak a *Duba* folyónévre vonatkozó megállapításaihoz a következő turkológiai megjegyzést fűzhetjük.

Világos, hogy a *tuba* török folyónév. Sőt úgy látom, eredete is megállapítható. Vö. keleti török (ZENKER) *tum-* 'zu Tale gehen, flussabwärts gehen oder fahren', csag. (Šeiχ Suleimān) *tum-* 'elmerülni' ∽ csag. (Šeiχ Suleimān) *tumak* 'folyó' ∽ csag. (ZENKER után RADLOFF) *tumul-* 'flussabwärts gehen oder fahren'. A *b* ∽ *m* váltakozásra vö. RADLOFF, Phonetik 341. §.

Az *Aktuba* folyónév tehát jelentésben azonos a gyakori *Ak-su* 'fehér víz, fehér folyó' török folyónévvel. Egy *tuba* alaknak a törökben természetesen nagyon is lehet *tübä* mellékalakja.

Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata.

1836-ban jelent meg Schott Vilmosnak „Versuch über die tatarischen sprachen“ c. munkája, amely az első határozott kísérlet a ma urál-altajiaknak nevezett nyelvek — uráli, török, mongol, tunguz — rokonságának kimutatására.

Azóta számos munka jelent meg az urál-altaji problémáról, azonban lényegében ma sem tudunk róla sokkal többet mint 1836-ban. Schottnak és követőinek munkái módszertani tekintetben erősen kifogásolhatók, s biztos, kézzelfogható eredményeik alig vannak. (Az idevonatkozó kutatások történetét l. Donnernek „Die uralaltaischen sprachen“ c. cikkében: FUF. I, 128—146; vö. még Szinnyei, NyH.[7] 1—3.)

Hogy a kérdés állásáról általában valamelyes forgalmunk legyen, legcélszerűbb lesz megismerkednünk az illetékes szakemberek idevonatkozó véleményével.

Először kell idéznünk Castrén véleményét, mely nemcsak időrendben első, hanem mai ismereteink szerint is leghelyesebb megítélése az urál-altaji problémának. Castrén (Kleinere schriften V, 151; l. Donner: FUF. I, 138) a következőket mondja: „Nach meinen bisher über diese sprachen angestellten forschungen zu schliessen, hat man zwischen denselben kein so nahes verwandtschaftsverhältnis zu suchen, wie es zwischen den verschiedenen zweigen des indogermanischen sprachstammes stattfindet, dass aber zahlreiche sowohl formelle als auch materielle übereinstimmungen zwischen ihnen allen insgesammt und insbesondere zwischen den finnischen, samojedischen und türkischen sprachen stattfinden, ist eine schon früher von mir ausgesprochene ansicht, die ich noch jetzt festhalten muss. Ob diese übereinstimmungen so bedeutend sind, dass sie den sprachforscher berechtigen die in rede stehenden sprachen auf einen und denselben stamm zurückführen, ist eine frage, deren beantwortung der zukunft überlassen bleiben muss“.

Böhtlingk, aki a török nyelvekkel behatóan foglalkozott s az urál-altaji kérdést is vizsgálta, valószínűnek tartja az urál-altaji nyelvek rokonságát. (Über die sprache der jakuten. 1851, XXXIII, XXXV. l.)

Budenz meglehetősen habozó álláspontot foglal el a kérdéssel szemben, bár hajlik a rokonság eszméje felé. „A nagy altaji [= urál-altaji] nyelvcsaládot egyes nyelvcsoportok teszik (1. mongol-mandzsu-török; 2. finnugor; 3. szamojéd) — írja 1868-ban a NyK. VI. kötetében (374. l.) — melyek a szóalakulás jellemére, a származott szók és viszonyított nyelvalakok miképen való képzésére, s a szók összeszerkesztésének néhány fővonásaira nézve egymással egyezőknek mutatkoznak. De ezen általános hasonneműség mellett az egyes csoportok egymás között nem tüntetik föl a nyelvanyagnak vagyis a bizonyos értelmenyekkel összekötött hangképleteknek (szóknak) oly tömeges és a szók jelentési osztályai szerint arányos azonosságát, hogy ezen nyelvcsoportokat szorosan vett rokonsági viszonyban állóknak, azaz egy közös ugyanazon fejlettségi fokon álló alapnyelvből kiindultaknak bizonyíthatnók".[1]) Viszont a következő lapon ezt mondja: „Hogy az altaji nyelvcsoportok több közös jellemvonással bírnak, melyeket együtt más nyelvek nem mutatnak föl; hogy továbbá köztük, ha nem is tetemes, de megis van oly nyelvanyagi egyezés is, mely bajosan kölcsönvételnek tulajdonítható, — ez oly tény, melyet nem lehet csupa véletlen történetességből magyarázni. Ennek kielégítő magyarázatát csak oly föltevésben[1]) lelhetjük, hogy az egyes altaji nyelvcsoportok is valamikor egy egységes nyelvet képeztek...." Ugyane fölfogás tükröződik egy másik kijelentésében (NyK. X. 130), amelyben a magyar-török egyezések egy részét „az ugor-török ősrokonsághoz tartozóknak, vagy legalább annak kutatásához tekintetbe jöhető adatokat szolgáltatóknak" fogja föl.

Thomsen „Über den einfluss der germ. sprachen auf die finnisch-lappischen" c. műve (1870) bevezetésében (1. l.) azt mondja az urál-altaji nyelvek rokonságáról, hogy ez egyáltalában nincs bebizonyítva, „hanem legföljebb többé-kevésbbé valószínű".

Ez az álláspontja Szinnyei Józsefnek is (Nyll.[2] 3: „Az uráli és az altaji nyelvcsoportnak a rokonsága csak föltevés".), továbbá Setälänek (FUF. XII. Anz. 127.) és Wiklundnak. (Ebert-féle Reallexikon III, 381: „... [die ural-altaische] verwandtschaft steht

[1]) Én ritkítottam.

aber noch im weiten felde, weil die morphologischen übereinstimmungen, die für ihre zusammengehörigkeit sprechen sollen, grösstenteils recht allgemeiner art und wenig beweiskräftig sind“)

Mind összefoglaló, mind részletkérdéseket tárgyaló munkáiban határozottan az urál-altaji nyelvek rokonsága mellett foglal állást Munkácsi Bernát. (Budenz-Album, 1884: „Az altaji [= urál-altaji] nyelvek számképzése“, KSz. XVIII, 124 skk.; Heinrich-féle Egyetemes Irodalomtörténet IV. kötetének bevezetése.)

Gombocz Zoltán szintén azok közé tartozik, akik a rokonság gondolatát képviselik. (Akad. Értes. 1907, 513; Nyelvtudomány III, 48; ez utóbbiban különösen fontos a török és az uráli deverbalis nomenképzők egyezésének kiemelése.)

Az újabb nyilatkozatok közül megemlítem még Korschét és Pelliotét. Korsch (SUS. Aik. XXX 20, 9): „Doch machen die beziehungen der türken — eben der türken, nicht zugleich der mongolen und mandschuren — zu den finno-ugriern auch ein besonderes und zwar ein höchst interessantes gebiet aus“. Pelliot (Journal Asiatique 1925, CCVI, 193—4): „Si on a sagement renoncé, du moins en l'état actuel des études, à parler d'une famille linguistique ‚ouralo-altaïque‘ qui comprendrait, à côté des langues finno-ougriennes et samoyèdes, les langues turques, mongoles et tongouses, il n'y a guère à douter de la parenté originelle du turc et du mongol, et les vraisemblances sont pour qu'on leur doive adjoindre les langues tongouses . . .“

*

Az uráli és a török nyelvek rokonságának talán legtöbbet emlegetett bizonyítéka a magánhangzóilleszkedés, amelynek a rokonság bizonyításánál — különösen régebben — igen nagy fontosságot tulajdonítottak. Böhtlingknél pl. ezt olvassuk (i. m. XXXIII): „Das eigentümliche lautsystem der ural-altai'schen sprachen, und zwar nicht nur die vokalharmonie, sondern auch der schon oben hervorgehobene reichtum an vokalen der, bei der verhältnissmässig grossen armut an konsonanten, zur primitiven begriffsbezeichnung durchaus erforderlich war, ist bis jetzt sozusagen das einzige sichere allgemeine merkmal, das uns berechtigt, alle in rede stehenden sprachen unter e i n e n kollektivnamen zusammenzufassen und dieselben aus e i n e r quelle abzuleiten“.

Közelebbről nézve a dolgot, a kérdés kissé bonyolódik.

Azt látjuk ugyanis, hogy a finnugor nyelvek közül a lappban a zürjénben, a votjákban és az osztjákban nincs magánhangzóilleszkedés, s a magyarban történeti időben fejlődni látjuk e jelenséget.

Ezért voltak oly vélemények, melyek szerint a magánhangzóilleszkedés a fgr. nyelveknek nem ősi sajátsága. „... igazat kell adnunk Szinnyeinek, a ki valószínűbbnek tartja, hogy a magánhangzóilleszkedés a fgr. alapnyelvben nem volt meg, hanem az egyes nyelvekben külön fejlődött ki", írja pl. Gombocz (Nyelvtud. III, 50).

A finnugor magánhangzóilleszkedéssel legutóbb Kannisto Artur foglalkozott, a vogul magánhangzóilleszkedéssel kapcsolatban. (FUF. XIV.) Kimutatja, hogy bár a magánhangzóilleszkedés a mai vogul nyelvjárásokban nagyon különböző módokon van képviselve, e nyelvjárások a fejlődés egy régebbi fokán sokkal közelebb állottak e tekintetben egymáshoz; meggyőző fejtegetése szerint abból a körülményből, hogy az osztjákban nincs magánhangzóilleszkedés, nem szabad arra következtetni, hogy az ősugor nyelvben (tehát a magyar, a vogul és az osztják ősében) nem volt magánhangzóilleszkedés; tovább menve felveti azt a kérdést, hogy mit lehet gondolni e tekintetben a fgr. ősnyelvről s arra az eredményre jut, hogy a magánhangzóilleszkedés inkább ősi sajátsága a fgr. nyelveknek mint nem; idézi Setälä véleményét (Tietosanakirja IX, 305), mely a következőképpen hangzik: „Nem látjuk teljes világossággal, hogy vajjon az ú. n. magánhangzóilleszkedés finnugor hangjelenség-e; tekintettel azonban arra, hogy ez mind a finnben, mind a magyarban (erősen kifejlődve egy vogul nyelvjárásban i-) megvan, és hogy a mordvin alakok is magánhangzóilleszkedésesekre mennek vissza, alig lehet kételkedni a magánhangzóilleszkedés finnugor eredetében".

Ha mármost tekintetbe vesszük, hogy Castrén szerint a magánhangzóilleszkedés az összes szamojéd nyelvekben megvolt (Gramm. d. sam. Spr. 23-37), s hogy a törökben — bár a történeti időben némileg változott — szintén megvan s a török alapnyelvben is megvolt, akkor nem térhetünk ki az elől a gondolat elől, hogy a magánhangzóilleszkedés az uráli és a török nyelvek közötti ősi kapcsolatra utal.

Ez a kapcsolat lehet ősrokonság, de lehet ősi érintkezés is, amely esetben tehát a magánhangzóilleszkedés az egyik nyelvcso-

portban átvétel eredménye volna. Ilyen átvétel nem elképzelhetetlen. Egy kaukázusi nyelvben, az udban, megvan a magánhangzóilleszkedés s török hatás következtében keletkezett. (Marquart, Streifzüge 49. l. lent, Setälä, SUS. Aik. XXX$_5$, 13. és 102. l.) Világos azonban, hogy a magánhangzóilleszkedés „kölcsönvétele" a nyelvfejlődésnek egészen ritka, kivételes jelensége.

Hogy a magánhangzóilleszkedés az uráli nyelvekben és a törökben önállóan, a két nyelvcsoportban egymástól függetlenül fejlődött volna ki, azt nem tarthatjuk valószínűnek, különösen ha meggondoljuk, hogy a két nyelvcsoport érintkezése mindenesetre igen régi, továbbá, hogy köztük egyéb egyezéseket is találunk.

Kétségtelen, hogy egyéb egyezések nélkül a magánhangzóilleszkedés nem bizonyithatná az uráli és a török nyelvek rokonságát, aminthogy hangtani egyezések magukban a nyelvrokonságot nem bizonyítják. (Setälä: SUS. Aik. XXX$_5$, 102. l.) A többi, alább tárgyalandó egyezésekkel együtt azonban a magánhangzóilleszkedés fontos bizonyítéka az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolatának.

*

Alaktani téren figyelemreméltó néhány finnugor (uráli) és török határozórag egyezése.

Ablativus: **t* ∾ **δ*.

finnugor: m. *-l*: *alól*, *hazul* | osztj. *-ʌ*: *toʌ-tà* 'von dort' (*to-* 'der, jener') | vog. *-l*: *i̯ȧ'lḷ* 'von unten' (*i̯ȧl-* 'das untere') | votj. *-t* | cser. *-ts*, *-ťś*, *-ťš* (< **-t*): *tüts* 'von aussen' (vö. *tünə* 'draussen, ausserhalb') | md. *-da*, *-do*, *-ďe*, *-ta*, *-to*, *-ťe*: *tolgada*, *tolgado* 'von einer feder' (*tolga*) | f. *-ta*, *-tä* ∾ *-a*, *-ä* (< **-δa*, **-δä*): *luota* 'von' (vö. *luona* 'bei') | lpS. *-t*, *-dɛ*: *allēt*, *jilledɛ* 'von westen' (*allē-*, *jille-* 'west-, westlich'). (Szinnyei, Finnisch-ugr. Sprw.^{2} 56—58.)

∾ szamojéd *-d*, *-da* stb.: J. *ŋyld* 'von unten' | T. *ŋileada* ua. | Jen. *itoro* ua. (vö. f. *alta* ua.) || J. *ťahad* 'von hinten her' | T. *takada* ua. | Jen. *tahado*, *tehoro* ua. (vö. f. *takaa* < **takaδa* ua.) (Setälä: SUS. Aik. XXX$_5$, 22—23.)

∾ török: türk *-da*, *-dä*, *-ta*, *-tä* (locativus és ablativus): *kaγanda* 'de la part du khan', *jolta* 'sur le chemin' (Thomsen, Inscr. 22, 41) | ujg. *kynda* 'aus der hülle' (Radloff, Alttürk. Inschr. N. F. 63—64,) | a többi nyelvjárásokban kizárólag locativusi értelemben. (Schriefl, Der lokativ im jakutischen, KSz. X.) | csuv. *-ta*, *-te*, *-ra*, *re*: Ašmarin, Mat. 120. l.: locativus. (Ablativus: j-török *-dan*, *-dän*, *-tan*, *-tän* stb., pl. oszm. *ävdän* 'házból, háztól' stb. [*äv* 'ház']).

Megjegyzendő azonban, hogy hasonló ablativusi végzetek a legkülönfélébb nyelvekben előfordulnak. (Paasonen: FUF. VII, 16–17.)

Lativus: *-*k* ∾ *-*γ*.

finnugor: osztj. (a tővégi magánhangzóval egyesülve) *-ə̈̀*, *-ə̀*, *-ì*: *ɣə̈̀nə̈̀* 'nahe, in die nähe' (*ɣə̈̀n* 'kurz, in der nähe befindlich'), *pèləkə̈̀* 'nach ... hin' (*pèlək* 'hälfte, seite') | vog. *-γ*, *-i*, *-ǜ*: *sisiγ* 'zurück, hinter' (*sis* 'rücken') | zürj., votj. Ø: *ulɛ* (≺ **ulɛk*) 'hinunter, unter' (*ul-* 'unteres, unterraum') | cser. *-kɔ*, *-γɔ*, *-gɔ-*: *pelkɔ* 'zu, nach .... hin' (*pel* 'seite, richtung') | f.I. *alak* 'nach unten' (*ala* 'das untere'). (Szinnyei, Finnisch-ugr. Sprw.[2] 58.)

∾ török: türk *-ka*, *-kä* (dativus, lativus): *kayanka* 'au khan', *jazyka* 'à la plaine', *jirkä* 'au pays' (Thomsen, Inscr. 18, 19.); *jylka* 'en l'an', *ödkä* 'au temps' (i. m. 176. l.) | türk (ieniszeji): *-γa*, *-gä* | j-török *-γa*, *-gä*, *-a*, *-ä* (*-ja*, *-jä*), pl. oszm. *ävä* 'háznak, házhoz, házba, haza' stb. (*äv* 'ház'). (Radloff, Alttürk. Inschr. N. F. 62.) | jak. *-γa*, *-γä*, *-γo*, *-γö*, *-ga* stb. *-ka* stb. *-χa* stb. *-ɣa* stb. Böhtlingk, 393. §. | csuv. (dativus-accusativus: l. Ašmarin, Mat. 119. l.) *-a*, *-e* (mássalhangzón és *-u*-n, *-ü*-n végződő szók után, pl. *tšə̑vaš* 'csuvas' — *tšə̑vaša*, *tu* 'hegy' — *tə̑va*), *-na*, *ne* (*-a*-n, *-e*-n végződő szók után), *-je* (*-ja*; *-i*-n végződő szavak után).

Lativus: *-*s* ∾ *-*z* (+ palatális magánhangzó).

finnugor: m. (a tőséghangzóval egyesülve): *-é*, (illeszkedéssel) *-á*, *-e*, *-a* (≺ *-ë*, *-ä*): *felé*, *mellé*, *haza*, *bele* | cser. *-š*: *kuš* 'wohin' (*ku-* 'wer, was') | mord. *-s*: *tolgas* 'in eine feder' (*tolga*) | f. *-s*: *alas* 'hinunter' (*ala* 'das untere') = fVp. *alęz* | lapp *-s*: *oʹkus* 'hinaus' (vö. *oʹkūn* 'draussen'). (Szinnyei, Finnisch-ugr. Sprw.[2] 59.)

∾ török: *-r* (directivus): az *ol* 3. sz. személynévmás dativusa (lativus is!) a türkben és a kazániban: *ayа* és *ayar* (*ayaru* is); a *bu* 'ez' mutatónévmás dativusa a kazániban: *myγa*, *myγar*, *myγarγa*; uo. a *šul* 'az' névmásé: *šuγa*, *suγar*, *šuγarγa*; kojbal *bär*, oszm. *berü* 'ide, felém, hozzám', vö. *bän* 'én'; oszm. *dyšary* 'ki, kifelé' ≺ **dyš-* stb., vö. Bang, Vom köktürkischen zum osmanischen. I.

De különösen föltűnő némely fgr. és török képző egyezése, így elsősorban a

deverbalis nomenképzőké:

fgr. *-*p* ∾ *-*β*: f. *elävä* 'élő', m. *futva* ∾ török *-p*: oszm. *gidüp* 'menvén' (ó-oszm.: 'menő' [igealakokban]) (*git* 'menni'), orkh. *bolup* 'lévén' (*bol-* 'lenni').

fgr. *-*t* ∾ *-*δ*: f. *saada* (a *saa-* 'kapni' ige infinitivusa), vog. *nâmt* 'gondolat' (*nâm-*) ∾ török *-t*: oszm. *geçit* 'átjáró' (*geç-* 'átmenni'), kún *kejit* 'ruha' (*kej-* 'fölvenni').

fgr. *-*k* ∾ *-*γ*: osztj. *jaurəχ* 'ferde' (*jauər-* 'fordítani'), m. σάμταγ (helynév 1109-ből) '„szántó"' ∾ török *-k*: oszm. *jatak* 'fekvőhely' (*jat-* 'lefeküdni'), orkh. *bilig* 'tudás' (*bil-* 'tudni').

fgr. *-*m*: f. *kuolema* 'halál' (*kuole-* 'meghalni'), m. *álom* (*al-*, vö. *al-tat*) ∾ török *-m*: oszm. *ölüm* 'halál' (*öl-* 'meghalni'), orkh. *batym* 'az a mélység, amennyire valami lesüllyed' (*bat-* 'elsüllyedni').

fgr. *-*n*: cser. *ilen* 'élve' (*il*), m. *járni* (*jár*) ∾ török *-n*: oszm. *olan* 'lévő' (*ol-* 'lenni'), kaz. *aγyn* 'folyás' (*ak-* 'folyni'). (A fgr. alakokra vö. Szinnyei, Finnisch-ugr. Sprw.[2] 77 skk.)

Több egyezés mutatkozik a deverbalis igeképzők területén is, de ezeknek az egyeztetése egyelőre hypothetikus jelleggel bírna, s ezek talán inkább csak később, biztos egyeztetéseink számának növekedésével s egy pár idevonatkozó részletkérdés (pl. a török képzők eredeti jelentésének) tisztázása után lesznek tárgyalhatók. De most sem hagyhatjuk említés nélkül a műveltető *-t* képző egyezését, pl. m. *mos-*: *mosat-*, *terem-*: *teremt.* zürj. *ju-* 'inni': *jut-* 'itatni', cser. *nör-* 'megnedvesedni': *nört-* 'nedvesíteni' (Szinnyei, FUSprw.[2] 111. l.) ∾ török: kaz. *aša-* 'enni': *ašat-* 'etetni', oszm. *oyna-* 'táncolni': *oynat-* 'táncoltatni'.

Legföltűnőbbek, de a rokonságra vonatkozólag egyelőre kevés bizonyító értékkel bírnak a török-uráli mondattani egyezések.

*

Legfontosabb bizonyítéka volna a rokonságnak az elemi dolgokat kifejező szavak egyezése. Ilyen szóegyezésünk kevés van, de e kevés egyezés is jelentős.

*

Ezekről az egyeztetésekről hangtani tekintetben egyelőre nem sok a mondanivaló.

Föltűnő hangalakbeli eltérések az uráli és a török ősnyelv között ez egyeztetések alapján nem látszanak. A legfontosabb különbség az, hogy az őstörök hangrendszer az ősurálinál szegényebb. A finnugor *ś* és *s* a törökben egyformán *s*-szel van képviselve: tör. ***sirkä*** 'serke' (21[1]) — tör. *sab* 'szó' (22), *syγ-* 'elférni' (13); a fgr. szókezdő *m*-nek, *β*-nek *p*-nek török *b*- felel meg (3, 5, 23, 30). A

[1]) A számok az alább következő egyeztetések sorszámát jelzik.

denazalizáció a törökben is megtörtént: tör. *küč* 'erő' (28), *tyk-* ,bedugni' (14), *köp* 'hab' (26). (Mást mutatnak a *hód* [20] megfelelései, de ez a szó a finnugorságban csak az ugor nyelvekben van meg s talán a denazalizáció megtörténte után került a törökbe.) Szókezdő *j*-t fejlesztett a török a *jäɣgä* 'ángy' szóban (18), ez a törökben igen közönséges jelenség. (RAMSTEDT: KSz. XVI, 71 skk.)

A mássalhangzórendszerben a törökben bizonyos alapnyelvi jellegű kettős megfelelések látszanak (*köpük* ∾ *kom* [26], *syγ* ∾ *syɣ* [13]), melyeknek részletesebb vizsgálata még bizonyára értékes eredményekre fog vezetni.

A fgr. **s* ∾ **z*-nek a törökben két esetben *r* felel meg (lativus; tör. *baγyr* [3]); közönséges dolog, hogy az óstörök **z*-nek a j-török nyelvjárásokban is *r* felel meg. Világos egyébként ezekből az egyeztetésekből, hogy a török *z* ∾ *r* esetében a *z* az eredeti hang. (Erre a kérdésre más összefüggésben szeretnék még visszatérni.)

A magánhangzórendszert illetőleg úgy látom, hogy az eredetibb állapotot a török őrizte meg. Figyelembe kell azonban venni bizonyos török váltakozásokat, melyekről eddig az irodalomban igen kevés szó esett (*a* ∾ *ä*, *a* ∾ *y*, *o* ∾ *u* stb.)

*

Művelődéstörténeti következtetéseket ez egyeztetésekből egyelőre alig vonhatunk. Mindenesetre érdekes, hogy az ősi vallás egy kifejezése ('varázsbot, varázsolni' [15]) fönnmaradt s föltűnő, hogy az egyeztetések között több rokonságnév is van (16, 17, 18).

Ez egyeztetések alapján az uráli és a török nyelvek viszonyát rokonságszerű ősi kapcsolatnak mondhatjuk. A további kutatások feladata lesz tisztázni a többi összefüggéseket. (Indogermán-uráli, uráli-török-mongol-tunguz viszony.)

Szóegyeztetések.

1. 'ember'

f i n n u g o r : m. *hím* 'masculus, männchen' | vog. *χum* 'mensch, mann' | zürj. *komi* 'syrjäne' | votj. *kum*: *sarakum* 'syrjäne'. (SETÄLÄ: SUS. Aik. XXX$_5$, 88, 103.)

∾ s z a m o j é d : O. *kum*, *kume*, *kup*, *kop* 'mensch'. (SETÄLÄ, i. h.)

∾ t ö r ö k : türk (THOMSEN), ujg. szag. *kün* 'volk' (az 'ember' ≻ 'nép' jelentésváltozásra vö. KANNISTO: FUF. XVII, 82: török *adäm* 'ember' ≻ vog. *ɛtä*°*m* 'ember', más nyelvjárásban *ǫ̈ɒtəm* 'nép')

| [mong. *kümun* (*χün*, *χuṛ*, *χun*, *kun*, *χumun*) 'ember' (Rudnev, Materialy, 150.)] Idetartozónak gondolom a *kun* ∾ *hun* népnevet is, melyről más helyen bővebben fogok szólani.

2. 'férfi'

finnugor: m. *férj* (első részében a *fi* szó lappang; vö. cser. *püeryə* 'férfi, fiú', cser. *pü-* ∾ vog. *pi̯γ* ∾ m. *fi*) 'maritus, ehemann; uxor, gemahlin'; *férji* 'maritalis (= házassághoz avagy férjhez való)' Calepinus | cser. *èryə* 'fiú' | f. *ylkä* 'vőlegény'; *yrkä* 'vőlegény, legény, férfi; *yrkö* 'férfi' | lpS. *ir'kē* 'vőlegény'. (Szinnyei, NyH.[7] 56.)

∾ török: ujg. csag. oszm. stb. *är* 'mann, held, gatte' | jak. *är* 'mann, kraft, ausdauer' | csuv. *ar* 'férfi, fiú; mann, knabe' | kún, csag. oszm. stb. *ärkäk* 'männliches wesen, das männchen (von tieren)' | sor *ärgäk* 'kater' | csag. *ärkäč* 'bock' | oszm. azerb. *ärkädž* ua.

3. 'máj'

finnugor: m. *máj* (**má*: *má-j-a*) 'hepar, jecur, leber' | osztj. *mvγə̂l*, *mūγə̂t* stb. | vog. *màit*, *mę̄t* | zürj. *mus* (instr. *muskęn* | votj. *mus* | cser. *mokš*, *moχš* | md. *maksa*, *makso* | f. *maksa* | lpS. *muökse* ua. (Szinnyei: NyH.[7] 43.)

∾ szamojéd: J. *mued*, *muid*, *myd*, *mud'* (*mudh'*) | T. *mita* | Jn. *mudo*, *muro* | O. *myd*, *mīde*, *mydä*, *mid*, *mīte* | K. *mit* 'leber' (Setälä: SUS. Aik. XXX$_5$, 59.)

∾ török: ujg. oszm. türkm. *baγyr* 'leber; der vordere teil eines dinges' | Kāšγarī-Brockelmann: *baγyr* 'leber'; *ja baγry* 'mitte des bogens' | kaz. Bál. *baγyr* ∾ *bauyr* 'máj' | kir. kaz. *baur* 'leber, zorn, die verwandten' | kir. Bud. *baur* 'leber, bauch' | küer. sor. *paγyr* 'leber' | jak. *bi̯ar* 'leber' | csuv. *pəvεr*, *püvεr* 'máj'.

Egy fgr. **maγz* alak szabályos megfelelője a török *baγyr*. A j-török **z* > *r* változásra vö. NyK. XLIII, 129; v. Le Coq, Manichaica I: *tüšüngür* és *bolungur*.

4. 'száj'

finnugor: m. *aj-ak* 'labium, lippe; mentum, kinn' (EtSz.); ? *ajtó* 'os, apertura, janua, ostium, fores; öffnung, die türe' (EtSz.) *aj*, *áj* 'schlitz, ritze, spalt; crena sagittae; falz, kerbe; v alakú jegy, amellyel a juhok fülét jegyzik meg; közföld (= *álly*); vallis, praecipitium; tal, schlucht' (EtSz.) | osztj. FD. Trj. *òṛ*, V. Vj. O.

oɣ 'palack száda', É. *uɣχ* 'mündung eines flusses' : *χoɲ-oɣ* 'ajtó' (*χòt* 'ház') | vog. *oɲ* : *kol-oɲ* 'házajtó' (*kol* 'ház') | zürj. *om*, *vom* 'mund, mündung, öffnung' votj. *ɲm*, *ɲm* 'száj, nyílás' | cser. *aɣ*, *äɣ* 'nyílás, torkolat' | md. *oɣ-*, *ov-* (*oj-*) : *oɣkšť* (plur.), *orks* (*ojkst* plur.) 'zabola' („szájadzó") | f. *ove-* 'ajtó' ; *orela* 'schlau' (eig. 'der einen mund hat' dh. 'gut antworten kann') | lp. *ruoɣas* 'capistrum'. (Gombocz-Melich, EtSz. ; Setälä : SUS. Aik. XXX$_{2}$, 53 ; Szinnyei, NyH.^{2} 48 ; máskép Toivonen : FUF. XVII. 280—282.)

∾ szamojéd : T. *ɣaɣ* 'mund' , Jur. *ńaɣ*, *ńa'* | Jen. *e'*, gen. *eo'* | O. *äɣ*, *oaɣ*, *ŏaɣ ak*, *āk* 'mund' ; *aɣai*, *akai* 'zaum' | K. *aɣ* 'mund' ; *aɣna'd* 'zaum, zügel' | Koib. *an* 'mund', *agnet* 'zaum' | Motor. *ag-ma* 'mund' | Taigi *äɣ-de* id. (Paasonen, Beiträge FSL. 27—8.)

∾ török : ujg. *aγγz* 'mund; öffnung eines gefässes; ein enger bergpfad' | oszm. krm. azerb. *aγγz* 'mund, mündung, öffnung; (azerb.) recht, macht, frechheit' | oszm. krm. kún *ayyzlyk* 'mund, öffnung eines geschirres; pferdegebiss' | csag. *aγiz* 'mund, mündung, öffnung' | sor, lebed *aγs* 'mund, öffnung' | miser Paas. *awŏs* | kirg. kaz. krm. *auz* id. | balkár (Pröhle : KSz. XV) *a'uz* 'mund, schneide eines messers oder schwertes, schlucht, kluft, hohlweg', *auzluk* 'zaum' | tob. *aus* 'mund' | oszm. *āz* | baraba *aγys* | khir. *ŏz*, *os* | tuba, szag., sor *ŏs* | tel. alt. *ŭs* | csuv. *śŏvar* 'száj' | jak. *uos* 'lippe'. Az *aγγz* végzete képző, amelyről dolgozatom első függelékében bővebben szólok. Meg kell azonban jegyeznem, hogy erre vonatkozólag más vélemény is van ; Bang a Túrán 1928-i kötetében (310. l.) a következőket mondja az *aγγz z*-jéről :

„Dualisches *-z* liegt vielleicht auch im gemeintürkischen namen des mundes vor : *aγγz* zu *aγ* 'hürde' = *aγyl*, *aul* usw. Im jakutischen bedeutet *uos* ≺ *aγγz* 'lippe' ; *aγγz* wäre also möglicherweise 'die beiden hürden' (?). [A kérdőjel Bangtól származik.] Vgl. das homerische ἕρκος ὀδόντων, mit dem man das unsichere uig. *syγyl* zusammenstelle : 'pfahl' und 'zahn' (Wb. IV, 619 ; KB. S. 96 Anm. zu 46$_{19}$)."

E magyarázat valószínűtlen : látjuk, hogy az *aɣ-* alapszó az uráli nyelvekben is 'szájat', 'nyílást' jelent.

5. 'lenni'

finnugor : m. *val-* *vol-* (*vala*, *volt*, *volna* ; *ólt*, *ólna* N.) | osztj. *ɣol-*, *ɣòl-*, *ŏl-* | vog. *al-*, *ol-*, *ŏl-* | zürj. *vɣl-* | votj. *vɣl-* (*val* 'vala' | cser. *ŏl-*, *ul-* | md. *uĺe-* | f. *ole-* ; fL. *ɣol-*, *vɣl-*. (Szinnyei, NyH.^{2} 154.)

∾ török: türk, ujg. csag. stb. *bol-* | oszm. *ol-* | jak. *buol-* | csuv. *pul-*.

6. 'aludni'

finnugor: m. *álom*, *al-sz-ik* | osztj. *ālə̂m*, *ōʌəm*, *ōtəm*, *ōɒə̂m* 'álom', *oʌ-* 'alszik' | vog. *ūləm* 'álom' | zürj. *un*, *on* (*unm-*, *onm-* ≺ **ulm-*, **olm-*). id. | cser. *om* id. | md. *udomo*, *udə̂m* id., *udo-*, *udə̂-* 'alszik' | lpN. *ǫɒδδì-* 'alszik'. (Szinnyei, NyH.[7] 37; Gombocz-Melich. EtSz.: *álom*.)

∾ szamojéd: Jur. *juda*, *judea* 'traum'; *judea-* 'träumen' | T. *juiťete-* 'träumen' | Jen. *jure'e* id. | O. *küderba* id. | Kam. *ťödür-*. (Gombocz-Melich, EtSz.: *álom*.)

∾ török: orkh. *udy-* 'aludni' | ujg. szoj. *udy-*, *udu-* id. | sor, szag. kojb. kacs. *uzu-* id. | oszm. csag. stb. *uju-* id. | jak. *utui-*.

7. 'hallani'

finnugor: m. *hall-* 'audio; hören' | osztj. *χòl-* stb. ua. | vog. *χūl-* ua. | zürj. votj. *kil-* ua. | cser. *kol* ua. | md. *kuľə-*, *kuľe-* ua. | f. *kuule-* ua. | lpS. *kulla-* ua. (Szinnyei, NyH.[7] 150.)

∾ török: türk *kulkak* 'fül' | oszm. stb. *kulak* ua. | jak. *kulgāχ* ua. | csuv. *χə̂lχa* ua. A *kulkak* ∾ *kulak -kak* ∾ *-ak* deverbalis képzővel képezett alak egy **kul-* 'hallani' igéből, eredeti jelentése tehát: 'halló'. Az említett képző általánosan ismeretes; a *kulkak* jelentéstani magyarázatát dolgozatom második függelékében adom.

8. 'elfeledni'

finnugor: zürj. *vunny*, *vunödny* ‚vergessen' | votj. *vunät-* ua. | f. *uno-htaa* ua.

∾ szamojéd: T. *ŋana'btai'ema* 'vergessen' | O. *èmelʒam*, *auolʒap* ua. (Setälä: SUS. Aik. XXX$_5$, 63.)

∾ török: ujg. oszm. stb. *unut-* 'vergessen' | kirg. szag. *umut-* | szag. *umdu-* | alt. leb. sor *untu-* | alt. *uŋtu-* | jak. *umun-* | ? csuv. *man-* ua.

9. 'elfáradni, leromlani, lesoványodni'

finnugor: m. *ár-ik* 'romlik, rothad, poshad'; *árt* 'nocere, schaden, einen schaden zufügen' | osztj. *ōrəm* 'mager' | vog. *ūr-* 'abmagern', *ūrəm* 'mager'; *ā̆rt-* 'müde, matt werden' | zürj. *or-* 'matt werden, ermatten, ermüden, vergehen, hinschwinden, schaden leiden, sich verletzen'; *oröd-* 'abmatten, ermüden, ausmergeln, quä-

len, peinigen, schmachten lassen, verletzen, beschädigen, schaden tun, ausrotten'. (Gombocz-Melich, EtSz.)

∾ török: ujg. csag. kún, kaz. *ar-* 'matt, müde werden' | csag. Šeikh Sul. (ed. Stambul) *ar-* 'legyengülni, beteg lenni' | alt. tel. leb. sor, szag. kojb. kacs. kir. küer. tar. tob. kaz. bar. krm. kar. *ary-* 'abmagern, mager werden; mager, krank, siech, hinfällig sein; ermatten, müde werden, schlaff, abgestumpft werden' | alt. kaz. oszm. stb. *aryk* 'mager, abgemagert, schwach, matt, siech' | csuv. *i̯rχan* 'sovány' | jak. *i̯r-* 'von kräften kommen'; *iri̯gan* 'sovány' (Pekarskij).

10. 'nyalni'

finnugor: m. *nyal* 'lambo, lingo, lecken' | osztj. *ńɒl-*, *ńaʌ-* | vog. *ńâlᵊnt-* | zürj. votj. *ńul-* | cser. *nɔ̂l-*, *nul-* | md. *nola-* | f. *nuole-* | lpS. *ńōɛllu-* | lpN. *ńoɒllù-* ua. (Szinnyei, NyH.[7] 32.)

∾ szamojéd: *nü-* : *nüľäm* ua. (Setälä : SUS. Aik. XXX$_5$, 60.

∾ török: kún, oszm. stb. *jala-* 'lecken' | jak. *salā-* ua. | csuv. *śula-* ua. |

A mongol megfelelő *d-* jét *j* (> *ďž* > *ď*) > *d* változással gondolom magyarázhatónak.

11. 'megkapni'

finnugor: m. *kap* 'rapio, haschen, greifen, ergreifen, zu sich reissen, fangen; accipio, nanciscor, bekommen; invenio, treffen, finden; deprehendo in flagrante, ertappen; capior rei alicujus amore, studio alicujus rei trahor, haschen, eifrig streben, versessen sein; opus inchoo, incipio, sich an etwas machen, beginnen' | vog. *kâpi̯-*, *χâpəi̯-* 'fölkap' | votj. *kab-* 'meg- vagy elkap (pl. labdát)' | md. *kap'ęďə-*, *kap'uďe-* 'megkap, megfog' | f. *kaappaa-* 'megkap, megfog, megragad'. (Szinnyei, NyH.[7] 35.)

∾ török: alt. csag. oszm. stb. *kap-* 'fassen, anfassen, packen, ergreifen, schnappen, fortführen, (oszm.) fortreissen' | jak. *χab-* 'greifen, anfassen'.

12. 'hagyni'

finnugor: m. *hagy* 'relinquo, omitto, destino, lassen, verlassen, liegen lassen, stehen lassen, überlassen, hinterlassen; sino, lassen, erlauben; jubeo, mando, impero, gebieten, befehlen, heissen; credo, commendo, anvertrauen' | osztj. *χai̯-* 'hátrahagy' | vog. *χūľ-*, *kūľ-* 'elhagy' | zürj. *koľ-* 'megmarad; hátrahagy' | votj. *kiľ-*

'marad, megmarad' | cser. *koδ-* (*-em*) 'hagy'; (*-àm*) 'marad' | md. *kado-* 'hagy, hátrahagy' | f. *katoa-* 'elvész, eltűnik' | lpN. *gùöδδì-* ‚elhagy' | lpS. *kuòte-* 'hagy, meghagy'. (Szinnyei, NyH.[7] 38.)

∾ szamojéd: Jur. *hájeu, haijeu* 'zurücklassen'; *hajydm* 'zurückbleiben' | T. *koae'ema* 'nachlassen'; *köu'am* 'nachbleiben' | Jen. *kaibo* 'zurücklassen'; *kaijaro', kaijado'* 'zurückbleiben' | O. *kueǯap, kueďau, kueťam* stb. 'verlassen' | K. *kojolam* 'zurückbleiben'. (Setälä: SUS. Aik. XXX$_5$, 65.)

∾ török: ujg. *kod-* 'hinlegen, hinstellen; bei seite legen, verlassen, zurücklassen, hinterlassen, überlassen'; *kodun-* 'nach sich zurücklassen'; *kodur-* 'stellen lassen, verlassen, forttun' (vö. oszm. *kodur-* 'hinstellen lassen'); *kody* 'unten, abwärts' | alt. leb. sor, szag. kojb. kacs. kkir. azerb. kún, krm. tar. csag. kturk. kar. *koi-* (kaz. *kui-*) 'hinstellen, hinlegen, annehmen; festsetzen, befehlen, erlauben; lassen, verlassen; (oszm.) verlassen, im stiche lassen' | csag. *koji* 'unten' | krm. oszm. csag. *ko-* (< *koi-*) 'stellen, hinstellen, hinlegen, ausstellen; lassen, verlassen' | csuv. *χi̯v-* '(hidat) építeni, (nyomot) hagyni, helyezni'; *χə̂var-* 'hátrahagyni'; *χu̯r-* 'helyezni, rakni, vhová tenni, állítani' | jak. *χuot-* 'jemand überholen, entgehen'; *χuottar-* 'fortgehen lassen, entwischen lassen'; *χot-* 'bewältigen, mit etwas zu stande kommen'.

13. 'belemenni, beleférni'

finnugor; m. *av-ik* 'imbuitur, penetrat, inolescit, durchdringen, eindringen, sich hineinnehmen, einwachsen' PP: 'minuor, contrahor, densor' | osztj. *toɣ, ʌoɣ-, taɣ-, ʌaɣ-, lvɣà-, i̯vɣà-, lvɣ-* 'eintreten, hineingehen' | vog. *tuj-* 'bemenni', praes. 1. sz.: *tūm* | zürj. *sun-* 'tauchen, untertauchen, eintauchen' | votj. *zum-, zîm-* 'merülni, alámerülni, alábujni' | cser. *šuɣγaltam, šuɣgaltam, šuɣaltam* 'tauchen, untertauchen, auf das gesicht fallen' | md. *sova-, suva-* 'eintreten, hineingehen, hereinkommen' | f. *sovin*, inf. *sopia* 'aptus, conveniens, commodus sum; convenio, concilior'; Savóban: 'raum haben oder finden'; észt *sobima, sõbima* 'sich vertragen, sich verstehen mit jmd., sich vereinigen, sich fügen, passen, gelingen' | lpN. *suogɣat*, 1. sz. *suoɣam* 'clam subrepere'; lpK. *soaɣɣa-, soaɣɣe-* ‚eintreten'. (Gombocz-Melich, EtSz.: *av-ik*).

∾ szamojéd: Jur. *ťuɣu-, ťūɣu-, ťū-* 'angehen, kommen, eingehen'; *ťuɣu-* 'intrare'. (Gombocz-Melich, i. h.)

∾ török: ujg. oszm. (Sámi) *syɣ-* 'beleférni' Kāšγarī-Brockelmann *syɣ-* 'hineingehn, passen, ausfüllen' | csag. *siɣ-* id. | kaz. tel. kar. *syj-* 'hineinpassen' | kirg. [Kátar.] *syj-* 'помещаться, уместиться (elférni)' | kún, kir. *sï* 'hineingehen, hineinpassen' | tar. *siɣdur-* 'hineinstecken' | ujg. sor, szag. kojb. *syɣ-* 'hineinpassen, hineindringen | csuv. *šənăš-* 'beleférni, elférni'.

∾ török: oszm. Sámi *siɣ-* 'lyukba, gödörbe jutni, lesüllyedni, elrejtőzni; megemésztődni; behatolni; a földbe behatolni (víz)' | kir. csag. kturk. tar. bar. ujg. *siɣ-* 'in die erde einziehen (vom wasser), hineinpassen, mit gewalt und unwiederbringlich an jemand gefesselt sein, anhängen, verbunden sein; (ujg.) sich aneignen, passen; (tar.) in den ohren klingen' | Kāšγarī-Brockelmann *siɣ-* 'versinken, eindruck machen (wort), bekommen (speise)', *siɣdür-* 'eindringen lassen, eine speise bekömmlich machen', *siɣiš-* 'ganz versinken (wasser)' | ujg. kturk. csag. *siɣür-* 'eindringen lassen, hineinstecken' | krm. *siɣdïr-* 'verdauen' | jak. *iɣ-* 'eindringen, eingesogen werden'.

14. 'dugni'

finnugor: m. *dug* | vog. *tuɣ-*: *ju-tuɣult-* 'bedug (zustopfen)' | md. *toɣgə-*, *toɣgo-* 'bedug (hineinstecken)' | f. *tunke-* 'benyom, dug'. (Szinnyei, NyH.[7] 39.)

∾ török: tel. alt. leb. kir. küer. kaz. oszm. *tyk-* 'feststopfen, festdrücken, hineinstopfen, hineindrängen, verstecken' | oszm. *tyka-* 'zustopfen'.

15. 'varázsbot, varázsolni'

finnugor: f. *arpa* 'wahrsagungswerkzeug; schlagrute, um verborgene dinge zu entdecken; botschaftsstock; hobelspan oder ringknoten, den man beim zaubersieb anwendet', *arpoja* 'wahrsager' | fÉ. *arp* 'loos, zaubermittel', *arbutama* 'hexen, zaubern' | lapp *vuorbbe* 'sors, fortuna; annulus orichalci, in membranam tympani magici, quoties pulsabatur, imponendus' | [? m. *orvos* | ? votj. *urveś*, *urbeś* 'ein krankheit verursachendes geisteswesen; die opferceremonien, unter denen dieses geisteswesen vertrieben wird']. (Setälä, SUS. Aik. XVII, 50—51, j.; Wichmann: FUF. I, 99—104; Munkácsi: KSz. II, 312—315.)

∾ török: sor *orba*, szag. *orby*, tel. alt. *orbï* 'der schlägel, mit dem der schaman seine trommel schlägt' | tel. leb. sor. kir. kkir. tar. szag. kojb. kacs. bar. tob. csag. kturk. *arba-* 'hexen,

behexen, bezaubern, wahrsagen, besprechen (krankheiten); raten; (tel.) schelten; (kir.) übertölpeln; (csag.) märchen erzählen' | csag. *arbay*, *arbak* 'lüge, betrug, list, besprechung, hexerei' | csag. *arbayči*, kturk. *arbakči*, bar. *arbaudzy* 'hexenmeister, zauberer' | türk *armakčy* ua. vö. orkhoni I E 6 | tel. alt. leb. *arban-* 'murmeln, murren, unwillig sein'. (Wichmann: FUF. I, 104.) | Kāšγarī-Brockelmann: *arva-* 'zaubersprüche murmeln', *arvaš-* 'zaubersprüche zusammen murmeln', *arvyš arvaldy* 'der zauberspruch wurde gemurmelt' | Müller, Uig. II, B. 58 (7)$_3$ *arvyš* 'magie' | v. Le Coq, Man. II, 5 (180)$_3$ *arvyš* 'hexenkunst'. (Nem lehetne a votják *urveś*, *urbeś* szót a török **arbyš* ≻ *arvyš*-sal magyarázni?)

16. 'öcs'

finnugor: m. *öcs* 'jüngerer bruder, jüngere schwester' osztj. *ičeχ* 'jüngere schwester', *ìźì* 'jüngerer bruder' | vog. *iś*, *īš*, *ič*, *jiš* 'jüngere schwester' | votj. *uźi* 'schwägerin, jüngere schwester meines mannes'. (Toivonen, Inl. Affr. 139.)

≈ török: ujg. *ičí* 'jüngerer bruder, älterer bruder' (v. Le Coq, Chuastuanift 11_7; Müller, Zwei Pfahlinschriften, 34, 27; Müller, Uig. III. 82_{13}) | Kāšγarī-Brockelmann: *ičí* 'älterer bruder des mannes' | szeldzsuk versek, KCsA. I, 5. füzet, melléklet, 185^r 4a: *ičí* 'öcs' vagy 'bátya'.

17. 'sógornő, sógor — meny'

finnugor: osztj. *kǐʌǐ* stb. 'jüngere schwester der frau; tochter des jüngeren bruders der frau; ältere schwester der frau; tochter des älteren bruders der frau; mann der jüngeren schwester der frau; mann der älteren schwester der frau; mann der schwester der frau' (Karjalainen: FUF. XIII, 236.) | zürj. *kel* 'schwägerin' | votj. *kaľi* 'schwägerin; schwiegertochter' | md. *k'el* 'frau des mannesbruders' | f. *käly* 'schwägerin' | lp. *gallojædne* 'fratria (mariti)' (Setälä, SUS. Aik. XXX$_5$, 89—90.)

≈ szamojéd: T. *sealuɣ*, *śaluɣ* 'männer zweier schwestern' | Jn. *seti*, *scri* ua (Setälä i. h.)

≈ török: sor *käli* 'schwiegertochter' | ujg. csag. stb. *kälin* 'schwiegertochter, frau des jüngeren bruders oder nahen verwandten' | Kāšγarī-Brockelmann: *kälin* 'braut, schwiegertochter' | oszm. Sāmī *gälin* 'menyasszony, menyecske; a fiú felesége' | csuv. *kin* [≺ **kälin*] 'meny, öcsém neje, menyecske' | jak. *kinʲi* 'die frau eines

jüngern verwandten: schwiegertochter, frau des jüngern bruders, des neffen, usw.; des bruders frau' | bar. stb. *käläš* 'braut, geliebte, junge frau' | kaz. *käläš* 'verheiratete frau, gattin'.

18. 'ángy'

finnugor: m. *ángy* 'glos,des gatten schwester; fratria, die frau des (älteren) bruders; des onkels oder grossonkels frau; des vetters frau; die frau eines jeden älteren verwandten' osztj. FD. *ańə̂γз* 'frau des älteren bruders, stiefmutter'; Irt *ńńaχa* 'frau des älteren bruders, frau des oheims' | vog. *ońi̯γ'* 'ángy' | lpK. *vi̯e̯ńńe* 'frau des älteren bruders'. (Szinnyei, NyH.[7], 149; Gombocz-Melich, EtSz.)

∾ török: ujg. csag. tar. *jäṛgä* 'die frau des älteren bruders' | oszm. kkir. *jängä* (olv. *jäṛgä*) 'die frau des älteren bruders, des vatersbruders; die frau, die die neuvermählte in das haus des mannes zu führen hat' | alt. tel. *jäṛä* 'die frau des älteren bruders, die frau des vatersbruders, die tante' | kaz Bál., *jiṛä* 'ángy (bátyám neje)' | bar. *jiṛgä* id. | sor *näṛä* id. | tuba *ńäṛä* id. | kir. *dźeṛgä* 'die frau des älteren bruders, die leibliche tante; manchmal nennt die braut so die mutter des mannes' | csuv. *iṛgɛ, jəṛgɛ* 'ángy, bátyám neje; nagybátyám neje; (megszólításban) nálamnál öregebb asszony'.

A török alak eredetileg **änägä, *änigä* s az uráli-török alapszó egy *an(ń)a* ∾ *än(ń)ä* 'anya, néne' szónak a deminutivuma.

19. 'moly'

finnugor: vog. *kii̯, kɛì* 'motte' (Kannisto: FUF. XVII, 121; szerinte a törökből) | votj. Munk. *kej, kəj, küj* 'moly' | f. *koi* id.

∾ török: Kāšγarī-Brockelmann: *küjä* 'motte' | karacs. Pröhle *k'üjé* 'motte' | kir. *küjö* ua. | kar. L. *güjā* ua. | tar. *küä* ua. | oszm. *güvä* ua. | ufai Pröhle *kijö* ua. | kaz. *köjä* ua. | mis. Paas. *küwä* ua. | csuv. *kəvä* ua (Kannisto: FUF. XVII, 121.)

Erre az egyeztetésre Gombocz Zoltán figyelmeztetett.

20. 'hód'

finnugor: m. *hód* 'castor, fiber, lutra, bibertier' | vog. *χuntél', khontél'* 'biber' | osztj. *χundyl* 'maulwurf'. (Munkácsi: Ethn. VI, 137; Paasonen: FUF. II, 103.) Az obi-ugor alakok *-l*-je képző, vö. Gombocz: NyK. XLV, 17.

∾ török: kir. oszm. csag. *kunduz* 'biber, (kir.) fischotter' | bar. sor *kundus* '(bar.) biber, (sor) die (grüne) eidechse | kaz *kəndəz* 'biber, otter' | mis. Paas. (*χə̂nɒə̂r*): *kandys* 'biber' | tel. alt. leb. sor, szag. kojb. kacs. *kumdus* 'biber' | csuv. (Munkácsi: NyK. XXI, 5) *χǫ́ndǫr* 'hódprém'; Paasonen: *χə̂nɒə̂r* 1. 'mikor házaló tatár az uccán kiabál, nyúlbőröket akarván venni stb., ha nincs mit eladni, tréfából azt mondják neki: *χə̂nɒə̂r-tir pur* 'van χ.-bőr'; 2. 'szegély (szalag) ing és bunda alján'. (Vö. még Kuun Géza gr.: Ethn. VII, 120). A török alakok *-z-* (∾ *-r*)-je képző, amelyről bővebben szólok dolgozatom első függelékében.

Munkácsi: Ethn. VI, 137; Paasonen: FUF. II, 103.

21. 'serke'

finnugor: zürj. *šerov*, *śerol* stb. 'lens pediculi' | votj. *śerül*, *serär* (a szókezdő *s*-re vö. Wichmann: FUF. III, 120) | cser. *šorgonže*, *šorgenče*, *šarγenźe* | mdM. *śařhka*, E. *śarko* | f. *saivar* | lp. *čivros* ua. (Paasonen, *S*-laute, 39; Setälä: FUF. II, 259.)

∾ török: oszm. alt. kir. *sirkä* 'nisse' | szag. kojb. kacs. *sirgä* | kojb. kacs. *syrγa* | csag. Šeix Sul. *s.rkä* | kaz. Bál. *serkä* | karag. Castr. *sirhä* | abak. Verb. *sirgi*, *sirge* | csuv. *šə̂rɢa* ua. (Gombocz, BTL. 117.) | m. *sërke* bolgár-török **širkä* alakból.

22. 'szó'

finnugor: m. *szó* (plur. *szavak*) 'vox, verbum, vocabulum, wort; loquela, dictio, sermo, rede; sonus, stimme, ton; sermo, gerede' | osztj. *sau̯* 'hang; ének' | vog. *såβ* 'szó; hang'. (Szinnyei, NyH.[7] 160; Gombocz: MNy. XX, 174.)

∾ török: türk *sab* 'wort, rede' (Radloff Wb. szerint a kínaiból) | ujg. *sab* 'wort' | ujg. *sav* 'rede, botschaft. wort' | Kāšγarī-Brockelmann: *sav* 'wort, sprichwort, geschichte, botschaft, ruhm, ruf'; *savčy* 'prophet; (oguz) zwischenträger' | csag. Šeix Sul. ed. Stambul *savči* 'követ, közvetítő, vezető, házasságközvetítő' | tob. *saucy* 'freiwerber, kuppler' | oszm. *sava* 'neuigkeit, nachricht'; *savadžy* 'überbringer von nachrichten, neuigkeiten'.

23. 'munka, baj'

finnugor: m. *mü* '[factum] opus, opera, arbeit; opificium, artificium, handwerk; opus, fabricatum, werk, fabrikat; merces, arbeitslohn' | zürj. *mog* 'geschäft, angelegenheit, sache, notdurft,

bedürfnis'; *mog kernį* 'dienstleisten'; *mogmįnį* 'not leiden an etw., bedürfen einer sache, sein bedürfnis befriedigt sehen' | votj. *mug*, *mog* 'arbeit, beschäftigung, geschäft, sache, veranlassung, anlass, grund, beweggrund'. (Wichmann: FUF. XIV, 95—96.)

∾ szamojéd: Jur. *maŋ* 'not'. (Wichmann, i. h.)

∾ török: türk *buŋ* 'peine, douleur, chagrin, souci; travail, fatigue, difficulté; besoin, indigence, misère' (Thomsen, Turcica 49 skk.) | csag. Šeix Sul. *muγ*, *muŋ* 'bú, bánat, szomorúság' | ujg. tel. kir. stb. *muŋ* 'mühe, leiden, sorge, kummer, trauer; (sor, szag. kojb. kacs.) kränklichkeit, siechtum; (tar.) das widrige schicksal, das böse geschick; (alt. tel. leb. küer.) untauglichkeit, schlechtigkeit, unform, missgestalt, missgeburt' | csag. *muŋal-* 'betrübt sein, trauern, leiden; sich abmühen, schwer arbeiten' | jak. *muŋ* 'qual, mühe, anstrengung' | oszm. *buŋ*: MO. XIII, 157. (Munkácsi: KSz. XVIII, 1.: magy. *bú* a törökből.)

24. 'szemölcs, pattanás'

finnugor: m. *süly* 'kelés, pattanás, bibircsó' | cser. *šəγəl* 'szemölcs' | md. *t́šil'g'ε*, *śil'g'ε* 'szemölcs, pattanás' | f. *syylä* 'szemölcs' | fK. *t́šüpläńi* ua. | lpN. *t́šiu̯ˋLi* 'pattanás, bőratka' (Szinnyei, NyH.[7] 29.).

∾ török: Kāšγarī-Brockelmann: *sikil* 'warze' | oszm. *sigil*, *sijil*, *sivil* 'geschwür, schwiele, ein kleiner, harter auswuchs; kleine blase auf der haut, hitzbläschen, pickel'; *sigildžä*, *sivildžä* 'pickel'.

A fgr. *t́š-* ∾ török *s-* megfelelésre más példám nincsen. Talán idetartozik még a

f. *sakata*, *sakkaan* 'tadeln, rügen, ausschelten', *sakkaa* id.; fA. *t́šakkoa-* 'einen auszanken, tadeln, ermahnen | votj. *čěkaśk-* (ɔ: *t́š-*), *ṭšįkaśkįnį* 'ausschelten, rügen' (Wichmann: FUF. XI, 250) ∾ török *sök-*, *sög*, *söi-*, *sük-* 'zanken, schimpfen, tadeln, auszanken', de ez az egyeztetés a vokalizmus eltérése miatt kétséges.

25. 'földhát'

finnugor: m. *or* 'állat hátgerince' | *orom* 'általán valamely magasló testnek — hegy, vár, templom, ház — legfelső, különösen feldudorodó, csúcsosodó része, teteje; szántóföldnek domborúbb közepe; szántóvas foka; kiemelkedés az ásó hátlapján' | osztj. Hunf. *ur* 'vonal', Patk. 'kis, hosszannyúló hegyhát völgyek s mocsarak

közt'; Karj. *u̯r* 'landrücken, wald', *tšəniš-u̯r* 'mitte des rückens'; *urām* 'erdwall' | vog. *ur* 'bergrücken, erdrücken' | zürj. *vör* 'wald, busch' | votj. *vyr* 'hügel, vorgebirge, landspitze' | f. *vaara* 'saltus, mons silvis vestitus' | lp. *varre* 'berg'. (Zsirai: MNy. XXIII, 310—313.)

≈ török: oszm. Redh. *or* 'a dyke or wall made by digging a di ch, and throwing up the earth; especially the dyke of Perecop, dug to protect the Crimea in olden times' | bask. Pröhle *ur* 'vár, sánc' | kir. krm. csag. kún *ȯr* 'grube, loch, graben' | kir. Bukin *or* 'erősség' | kaz. kir. Budag. *or* 'árok, sánc' | csag. Šeix Sul. *or* 'árok, várrom, városrom, emelkedés, erősség, felsőrész, domb, hegy, magaslat' | [mongol *oroi* 'sommité, sommet, cîme, pointe | jak. *oroi* 'spitze'] | oszm. csag. stb. *or-man* 'wald'. (Rásonyi Nagy: MNy. XXIV, 23—28.)

≈ török: kir. csag. *ȯr* 'eine hohe stelle, erhöhung' | oszm. *ȯr* 'eine künstliche erhöhung, ein hügel, eine grenze' | kaz. tob. *ür* 'hügel'. (Rásonyi Nagy i. h.)

26. 'hab, hullám'

finnugor: m. *hab* 'fluctus, unda, welle, flut, wasserwelle; spuma' | osztj. *χŭ̯mp* 'welle' | vog. *χump* ua. | md. *kumboldoms* 'in wogender bewegung sein', *kopildums* ua. | f. *kumpuaa* hervorquellen'. (Setälä: SUS. Aik. XXX$_5$, 39.)

≈ szamojéd: J. *hāmba, hamba* 'welle' | O. *komb, kōmb, komba, kuomba, kūmb* | T. *koɣfu* ! Jn. *kaba*. (Setälä i. h.)

≈ török: azerb. *köp* 'schaum' | oszm. csag. *köpük* 'schaum' | alt. kir. stb. *köbük* 'schaum'.

≈ török: alt. *kom* 'welle' | oszm. Zenker قوم (olv. *kom*!) 'bewegte welle oder brandung des meeres' | csuv. *χum* 'hullám; woge' | ujg. *komy-* 'bewegt, erregt sein, anteil nehmen, rege sein, sich interessieren'.

27. 'kéve'

finnugor: f. *kupo* 'bund (stroh, heu)' | fÉ. *kubu, kubo* 'bund' (*kubu õlge* 'bund stroh', *haukubu* 'bund, strauch, reisig) | fL. illat. *ku'bbə* 'zusammen'. (Setälä: SUS. Aik. XXX$_5$, 78—79.)

≈ szamojéd: *kufu, choba, chowa, koiwa, kawa* 'bett'. (Setälä i. h.)

∾ **török**: kaz. *kübä* 'so viel heu man auf einmal mit der heugabel aufheben kann'; BÁL. 'kleiner heuhaufen' | bask. *kübä* 'széna-, gabona-rakás' | sor *kobu* 'garbe' | csuv. *kuʙa* 'nagy rakás, halom; szénaboglya, petrence; haufen, heuhaufen'. [M. *kéve* 'manipulus, merges, manipulus frugum, — eine hand-voll, garbe' talán a törökből.] (GOMBOCZ, BTL. 94.)

28. 'erő, képesség'

finnugor: osztj. *χošʌem*, *χočėm* 'verstehen, können' | vog. AHLQ. *qańǯam*, *qy̆sam* 'wissen, verstehen, erraten', MUNK. *χańśi*, *khańši* 'kennen, erkennen' | zürj. *kužny* 'verstehen' | votj. *kužım* 'kraft, stärke, macht' | f. *kunto* 'vis corporis, capacitas, habilitas ad quid, nec non vis animi, ingenium, scientia'. (SETÄLÄ: FUF. II, 224.)

∾ **török**: türk, ujg. csag. stb. *küč* 'kraft; gewalttat; kräftig, kraftvoll, schwierig, schwer; sehr, viel; mühsam, die mühe' | oszm. *güč* 'stärke, macht, kraft, gewalt, mühe; gewalttat; schwer' | szag. kojb. *küs* 'kraft, macht' | sor, kacs. kir. *küš* 'kraft, stärke; schwer' | jak. *kūs* 'kraft'.

29. 'hamu'

finnugor: m. *hamu* 'cinis, lix, asche' | osztj. *χǫ̂jəm*, *kājəm* ua. | vog. *χūľm* ua. | zürj. *kun* (**kunm* ← **kulm*): *kun-va* 'lúg' (tkp. 'hamu-víz') | f. *kulmu* 'széna- vagy szalmatörmelék, szemét'. (SZINNYEI, NyH.[7] 142.) A fgr. denominális *m* képzőre vö. ZSIRAI: MNy. XXIII, 310 skk.

∾ **török**: alt. kir. oszm. csag. stb. *kül* 'asche' | csuv. *kəl* ua. | jak. *kül* ua.

30. 'zsír'

finnugor: m. *vaj* (vö. *lúdvaj* 'lúdzsír' N.) | osztj. *u̯oį*, *u̇i̯* zsiradék' | vog. *βöi* 'zsiradék, zsír, halzsír' | zürj. *vi̮į* 'zsiradék, olaj, vaj' | votj. *vẹi̯* ua. | cser. *üį*, *ü* 'olaj, vaj' | md. *vaj*, *oj* 'zsiradék, olaj, vaj' | f. *voi* 'vaj' | lapp *vùöďa* (gen. *vùöja*) 'zsiradék, vaj'. (SZINNYEI, NyH.[7] 30.)

∾ **török**: alt. kir. kaz. stb. *mai* (← **bai*) 'butter, fett' | bask. PRÖHLE *mąj* 'vaj', *mąjla-* 'zsírozni, bevajazni'.

31. 'alsó rész'

finnugor: m. *al-* (*alja, alatt, alföld; fejal* 'vánkos' R.) | osztj. *ìt*, *'ịlǝ*, *ịl*, *ĭtǝ*, *ĭʌ*, *il* 'unterer, niederer' | vog. *i̯ál-* (*jolǝn*,

joləl, *jolä* 'alatt, alól, alá' | zürj. *ul* 'unterraum, das unten befindliche' | votj. *ul*, *ęl* id. | cser. *ül* 'das untere', *ülnə* 'unten' | md. *al* 'das untere, unten befindliche', *alo* 'unten, unter', *aldo* 'von unten her, unter' | f. *ala*, *ale-*, *al-*: *alla*, *alta*, *alle*, *alas* 'alatt, alól, alá' | lp. *vuöllē-* 'unten belegene stelle', *voⁱln* 'unten, von unten'. (Gombocz-Melich, EtSz.; Szinnyei, NyH.[7], 33.)

∾ szamojéd: Jur. *ṛi̯l*, *i̯r* 'unter, boden, grund' | T. *ṛilea*, *ṛilie* 'das untere, unterhalb belegene' | Jen. *iro*, *ilo* 'boden' | O. *il* 'boden'; *illen* 'unten', *ille* 'nach unten' | K. *ilgän* 'unten', *ilde* 'untenhin'. (Gombocz-Melich, EtSz.)

∾ török: ujg. kaz. *al* 'der vordere teil' | jak. *alyn* 'der untere, unterteil' | oszm. *alyn* 'gesicht, stirne' | alt. tel. leb. sor *alyn* 'unterteil, stelle unter einem gegenstande' | csag. *alin* 'der untere teil, vorderteil' | kaz. kún, oszm. *alt* 'unterteil, der hintere' | alt. *aldyγy* 'der untere' | ujg. *aldyn* 'unterhalb' | alt. tel. *aldyndaγy* 'vorn befindlich, unten befindlich'.

32. '-tíz'

finnugor: m. *harminc*, R. N. *harmic* ∾ **harmisz* | zürj. *ńeľami̯s* '40', *veti̯mi̯s* '50', *kvai̯tęmi̯s* '60' | votj. *-mi̯s*, *-mî̯s*: *ťàmî̯s* (∾ zürj. *ki̯kjami̯s*) '8'; *ukmi̯s*, *ukmî̯s* (∾ zürj. *okmi̯s* '9'). (Szinnyei, NyH.[7] 56.) E végzet árja eredete (< av. *mas* pehl. *mas* 'nagy') valószínűtlen. (Munkácsi, ÁKE. 607.)

∾ török: j-török *altmyš* '60' (*alty* '6'), *jätmiš* '70' (*jäti* '7') | [jak. *alta uon* '60', *sättä uon* '70', *uon* '10'] | csuv. *u̯tmə̂l* '60', *śitməl* '70'. Ramstedt (SUS. Aik. XXIV$_1$, 16) szerint az *altmyš*, *jätmiš* az *alty* '6', *jäti* '7' számnevekből van képezve a *-myš* deverbalis névszóképzővel s jelentése kb. „hatszorosított, hétszeresített", azaz 'hat tíz, hét tíz'. (Az *alty* és *jäti* szerinte eredetileg nem szám-, hanem újjnevek az *al-* 'venni' és *jä-* 'enni' igéből, s végzetük *t*-je talán a *-t-* „transitivendung".) Nem valószínű magyarázat. — A török *-š* valószínűleg eredeti *-s*-ből való.

Első függelék.

A denominalis török *-z* képző.

Erre a képzőre a KCsA I. kötetében (152—53. l.) a következő adatokat idéztem: orkh. *jalaŋ* 'meztelen, csupasz', kún *jalaŋ* 'egyedül, csupán' — ujg. *jalγuz* 'egyedül', oszm. *jalyŋyz* id. kaz.

jaɣyz id.; oszm. *-džak, -džyk* kicsinyítő képző mellett *-džayyz, džyɣyz* képző: *oɣlan* 'fiú' — *oɣlandžyk* 'fiúcska', *adam* 'ember' — *adamdžayyz* 'emberke'; *ok* 'nyíl; törzs' — *oguz* '*törzs; oguz (népnév)'.

Deny oszm. nyelvtanában (582. l.) találjuk a következő példákat: *burun* 'orr' — *burnaz* 'nagy orrú, sas orrú (ember)'; *bala* 'kölyök, gyermek' — *palaz* 'kis kacsa, kis liba, galambfióka' (Redhouse; (a $b > p$ változásra vö. oszm. *parmak* 'újj' < *barmak*); *top* 'jedes runde ding, ball, kugel' — *topuz* 'keule, morgenstern, eiserne kugel, ein klumpen'.

Más példák:

1. *ajaz:* oszm. 'mondschein, helle mondnacht'. kaz. oszm. 'heiter, hell' (vom wetter), kirg. krm. oszm. 'kälte, frost', tar. oszm. 'die freie luft', kaz. 'verarmt' | csuv. *ujar, ụjar* 'derült (ég, idő), derű',

aj 'hold'.

2. csag. *äɣiz* 'stoppelfeld' | oszm. *aɣyz* 'die stoppeln':

vö. csuv. *ana* 'darab szántóföld'.

3. türk. csag. *bäɣiz* 'das äussere, form, antlitz' | ujg. csag. *mäɣiz* 'antlitz, gesicht':

krm. *bäɣ* 'muttermal' | alt. tel. csag. stb. *mäɣ* 'muttermal', leberfleck, schönheitsfleck' | ujg. *mäɣ* 'gesichtsfarbe, das äussere'.

4. kir. csag. *kauz* (kir.) die acheln, spelzen, kelchschuppen des kornes, (csag.) die hülsen der hirse', oszm. *kavuz* 'die hülse oder spreu von der hirse' | csag. *kabuzay* 'schale, hülse, hülle'.

türk, alt. kir. kaz. stb. *kap* 'sack, beutel, tasche; futteral, überzug; (oszm. krm. azerb.) gefäss; (alt. tel. teb.) scheide, schote, hülse, schale'.

Második függelék.

Testrészt jelentő nomen verbalék a törökben.

Régen ismeretes a tudományos irodalomban, hogy egyes török testrésznevek az illető testrész működését jelző nomen verbalék. Lássuk pl. a következőket:

1. ujg. szoj. csag. *adak* 'láb', sor, szag. koib. kacs. kyz. *azak*, tel. alt. kir. tar. küer. tob. bar. azerb. oszm. krm. *ajak*, jak. *ataχ*: csuv. *ụra*:

oszm. *ad-* 'schreiten', csuv. *ʏt-* 'lépni', kir. kaz. oszm. azerb. *adym* 'schritt', csuv. *ʏtəm* 'lépés', ∾ ? kaz. tob. kun. krm. kturk. *atla-* 'schreiten'.

2. oszm. stb. *boγaz* 'torok' | ujg. *boγuz* ua.:

oszm. stb *boγ-* 'megfojtani'.

3. oszm. stb. *burun* 'orr':

kturk. *bura-* 'szagolni'. (Munkácsi: KSz. XIV, 352.)

4. ujg. oszm. csag. stb. *jüräk* 'szív':

türk, alt. kkir. stb. *jür-* 'in bewegung sein, auf dem wege sein, gehen, fahren, reiten, wandern; leben, sich befinden'.

5. ujg. kojb. sor, szag. szoj. *karak* 'szem' | jak. *χaraχ* ua.:

kún, csag, kaz. kir. *kara-* 'schauen, anschauen, zuschauen, besehen, hinsehen, hinblicken, betrachten'.

6. ujg. oszm. stb. *tyrnak* 'körüm' | tel. stb. *tyrmak* ua.:

kir. *tyrna-* 'jucken, kratzen, harken' | leb. szag. stb. *tyrba-* — *tyrna-* | kaz. alt. tel sor *tyrma-* 'mit den krallen kratzen'.

A magyarság őstörténete

A magyarságról szóló történeti tudósítások a IX. században kezdődnek, de az összehasonlító nyelvtudomány segítségével nagyjában képet tudunk magunknak alkotni nemzetünk régebbi történetéről is.

Több ezer évvel időszámításunk előtt a mai Kelet-Oroszországban, az Urál-hegység középső vidékén élt egy egyszerű halászó-vadászó nép, melytől a mai szamojédek, lappok, finnek, mordvinok, cseremiszek, votjákok, zürjének, vogulok, osztjákok és magyarok származnak. Ezt a népet tudományosan uráli ősnépnek nevezzük.

Az uráli ősnéptől körülbelül délnyugatra élt egy másik nép, egy, akkor még primitiv állapotban élő, de nagyra hivatott ősnép, — az, amelytől a későbbi indogermán népek, az indusok, irániak, örmények, szlávok, germánok, kelták, itáliaiak és görögök származtak.

Az indogermánok és az uráliak igen szoros kapcsolatban élhettek egymással, annyira, hogy a tudományban az a gondolat is felvetődött, hogy az uráliak és indogermánok ősei valaha közös őshazában éltek és egy nyelvet beszéltek, tehát testvérnépek. Ezt több feltűnő nyelvi egyezés bizonyítja. Legtöbbet mond ezek között a „víz"-nek, ennek a rendkívül fontos ősi elemnek a közös neve; a magyar „víz" uráli szó, a vogulban „vid", a zürjénben „va", a votjákban „vu", a finnben „vete", a szamojédban „vit" alak felel meg neki; de megvan ez a szó az indogermán nyelvekben is: a görög „hüdör", az angol „water", a német „Wasser", a szanszkrit „udán", a szláv „voda" ugyanez a szó. De más, feltűnő és tudományosan helyesnek bizonyított egyezések is vannak az uráli és indogermán nyelvek között.

Az uráli ősnéptől keletre, már egészen ázsiai területen élt a török nép.

Az őstörökség és az uráli ősnép között szintén szoros volt a kapcsolat, ezek között is valami rokonsági viszony állt fenn. Ezt a kapcsolatot még több egyezés bizonyítja. Itt van például az „álom" szó, mely az osztjákban „álem"-nek hangzik; a magyar és osztják „l" hang egy „d"-féle hangból fejlődött: a mordvinban már „udomo" alakot találunk s a szamojédban „juda" alakot; ez uráli szónak megfelel a régi török „udu" = aludni. A nyelvtani egyezések közül érdekes például a müveltető képző egyezése: magyar „mos" és „mosat", zürjén „ju" = inni, „jut" = itatni, török „asa" = enni, „asat" = etetni.

Az uráli ősnép azután egy időben az indogermánságtól is, a törökségtől is elvált, majd maga is bomladozni kezdett.

Először a szamojédek váltak ki belőle, a többiek, amelyeket együtt finnugor népeknek nevezünk, még hosszú ideig együtt maradtak. De azután ez a csoport is szétoszlott. Először a keleti rész vált el, a vogulok, osztjákok és magyarok ősei, kiket együtt ugoroknak nevezünk.

Az ugorok őshazája valószínűleg már ázsiai területre is átnyult s így történt

azután, hogy az ugorok legkeletibb ága, a magyarok, érintkezésbe kerültek az Ázsiában élő törökséggel, amellyel — mint említettük — az őskorban már egyszer együtt voltak és pedig a törökség legnyugatibb ágával, a bolgár-törökkel.

A bolgár-törökség műveltség tekintetében egy egészen különálló, kiváltságos erő kifejtésére, másrészt maradandó államalkotásra.

A Krisztus után 465 előtti években nagy események történtek Ázsiában. A kinaiak és más, velük szövetkezett népek megtámadták és elűzték a hozzájuk közelebb lakó avarokat; ezek viszont a középázsiai szabirokat kergették ki hazájukból, kik Nyugat-Ázsiába vonultak

része volt a török népnek. Ezek nemcsak a harchoz és az állam megszervezéséhez értettek, mint a hunok, avarok, besenyők vagy más török népek, hanem elsősorban békés munkával, földméveléssel, állattenyésztéssel, iparral, kereskedelemmel foglalkoztak.

A bolgár-törökök a magyarokat az Urál-vidéken magukhoz kapcsolták, az addig főleg halászatból és vadászatból élő magyarságot megtanították földmívelésre, állattenyésztésre s olyan kulturális színvonalra emelték, mely képessé tette a magyarságot egyrészt nagy harci s kiszorították innen a bolgár-törököket s ezekkel együtt a magyarokat.

A bolgárok a Fekete-tenger felé vonultak. Az a rész, melynek kötelékében a magyarság élt, a Kaukázus-feletti síkság nyugati részén, a Kubán-folyó alsó folyásánál, a Krimi-félsziget felé eső részeken telepedett le.

Itt élt a magyarság eleinte mint az onogur-bolgár hatalom szövetségese (innen van a magyarok ungar neve), majd, körülbelül 500-tól 550-ig, mint a hatalmas török szabir birodalom alkotórésze.

A VI. század második felében egy roppant nagy birodalom keletkezett Közép-Ázsiában, a türk birodalom, mely a Japán-tengertől a Fekete-tengerig terjedt. Ekkoriban a magyarok is beletartoztak a türk birodalomba.

E birodalom kelet-európai része kazár név alatt különvált, a VII. század első felében önállóvá lett s ettől fogva a magyarok egész a IX. század elejéig kazár fennhatóság alatt élnek.

Ez a két-három század a magyar őstörténet legfontosabb korszaka. A kazár birodalomban nagy volt a bolgár-török elemek száma s ezeknek a kulturális befolyása erősen érvényesült: virágzó ipar, kereskedelem, földmívelés keletkezett.

A kazár fejedelem és udvara vallásos meggyőződésből áttért a zsidó vallásra, sokan a mohamedán vallást fogadták el, de keresztyének is nagy számmal voltak a kazár birodalomban.

Ilyen kulturális légkörben éltek a magyarok a Kubán vidékén, bolgár-török népekkel együtt, az alánok, a mai oszétek szomszédságában.

Nyolcszáz körül a magyarság önállóvá lesz. Elhagyja a Kazár-birodalmat, a Kubán mellékét s a Don és Dnyeper közti területre költözik, melyet egy magyar fejedelemről Levedinek neveztek el. (Görögösen: Levedia.)

A magyarok harciasságát, melyet a Kazár-birodalom több száz éven át féken tartott, Levediben senki sem korlátozta. Mingyárt a Dunáig s pár évtized mulva már Németországban kalandoznak.

889-ben egy új, hatalmas ellenség támadja meg a magyarokat: a török fajú besenyők.

Ezek 889-ig a Volga és Urál folyók vidékén laktak. Ekkoriban megtámadják és elkergetik őket az úzok és kazárok, mire a besenyők a magyarokra vetik magukat s kiűzik őket Levediből.

Ekkor költöznek a magyarok Etelközbe, a Szeret-folyótól a Dnyeperig elterülő vidékre, hol azonban csak pár évig maradnak s hamarosan levonulnak mai hazánkba, Pannóniába.

Ez nemzetünk őstörténete dióhéjban.

Az említett népekkel a magyarság nemcsak érintkezett, hanem velük erősen keveredett is. Igy tehát a honfoglaló magyarság kialakulására különösen három elem volt nagy befolyással.

Az első finnugor elem, egy csendesebb, békésebb hajlamú, kedvező körülmények között fejlődésképes, de a rossz sorsba könnyen beletörődő, jó lelkű, jó kedvű és élénk képzeletű fajta.

A második a bolgár-török elem, egy harchoz és munkához egyformán értő, de elsősorban kulturális haladásra termett török nép.

A harmadik a türkszabir elem, mely az államszervezésben, az erők összefogásában kiváló, de tartós államot alkotni nem tud; harciasságban, vitézségben párját ritkítja, első sorban hadi kalandokból él, szereti a pompát s kerüli, sőt megveti a békés foglalkozásokat.

E három típust, illetőleg ezek keveredését, világosan fel lehet ismerni a honfoglaló magyarságban.

A magyar népnév legrégibb alakjai.

A *magyar* népnévre legrégibb adatunk valószínűleg az 530 táján élt Μοῦγελ ⌒ Μουάγερ- „hun" király neve, ki a kimmeriai Boszporus vidékén, a magyarok kaukázusi hazájában vagy a mellett uralkodott (Moravcsik Gyula: MNy. XXIII, 258 kk.). Szerintem e király nevének eredeti alakja **Mu* (*o*?) *gyeri*; a görög alakokat szövegromlásból lehet magyarázni: az egyik a név elejét, a másik a név végét őrizte meg helyes alakban. (Az sem lehetetlen azonban, hogy a Μουάγερ- alak ουα betűcsoportja olyanféle jelölésmódot képvisel, mint a nagyszentmiklósi edényfelirat Ζωαπαν és Ζοαπαν alakjainak ωα, illetőleg οα betűcsoportja. Ez alakokat eddig *župan*-nak vagy *ǯoban*-nak olvastuk, mindenképen azt gondolva, hogy az ωα ⌒ οα betűcsoport egy hangot képvisel. Vö. MNy. XVIII, 7.)

Ez után csak körülbelül 300 év mulva jelenik meg újra a *magyar* név, abban a nevezetes arab tudósításban, mely Ibn Rusta (900 körül), Gardízí (1050 körül) és al-Bakrí (1080 körül) hagyományozásában maradt ránk. A *magyar* névnek e tudósításban fennmaradt formáját általában *madžyar* alakban szokás idézni.

Ez az alak helytelen.

Ibn Rusta (ki egyébként is magasan felette áll a többi keleti forrásoknak) így írja a nevet:

المَجْغريَّة

Vagyis az első szótagbeli magánhangzót megjelöli, és pedig dammával, az *o*, *u* (*ŏ*, *ŭ*) mássalhangzók jelével.

Mivel a második szótag vocalisa minden valószínűség szerint *e*, a fenti alak akkori arab kiejtéssel *el-modžyerijje*-nek olvasandó. Ebből mostmár kivéve a *y* hangot, mely a magyarokból kiszakadt *bašyr* nép nevével való contaminatio következtében került a névbe, egy IX. század elei magyar **modžeri*, *mogyeri* alakot kapunk (ebből az időből való az arab tudósítás eredetije).

Hogy a *modžyeri* alak *o*-ját a kutatók figyelmen kívül hagyták, azt a nagy érdemű de Goejének sajátságos kiadói módszere okozta. Ő ugyanis a Bibliotheca Geographorum Arabicorum VII. kötetében, melyben Ibn Rustát kiadta, az általa ismert modern *magyar* alak hatása alatt megváltoztatja a kézirat adatát s a nevet:

المَجْغريَّة

azaz (régi arab kiejtéssel) *al-madžyerijja* alakban közli s hozzáfűzi a következő jegyzetet: „Cod. plerumque cum ا pro ا

et h. l. prima littera cum *dhamma* scribitur, alibi sine voc. Sunt Magiari ....“ (BGA. VII, 142.)

Ibn Rusta régi kiadásában, Chwolsonnál (Izvěstija ... Ibn Dasta 25. l.) helyesen ott van az *o* jele az *m* felett.

Ezután megint csak jó idő multán tűnik fel a *magyar* név, még pedig magyarországi forrásokban.

A bakonybéli apátság összeírásának abban a részében, amelyet Szent László-kori, közelebbről 1086—95 táján kelt, feljegyzésekből a XII. század derekán állítottak össze, szerepel az árpási szolgák között *Mogurdi* (PRT. VIII, 269; l. még OklSz. *magyar* szárm. 1095-ről keltezve). Ez a népnév *-di* kicsinyítő képzős származéka személynévül használva (olv. *Mogyurdi*), és Pais (Régi személyneveink jelentéstana: MNy. XVIII, 100) szerint beletartozik az ethnikumot jelző nevek csoportjába, ahová rajta kívül Pais az oklevél jelzett részéből a következő személyneveket sorolja: *Cuna* azaz *kún -a* képzővel; *Coluzti* azaz *kaliz -ti* (*-d*) képzővel; *Uruzdi* azaz *orosz -di* képzővel; *Lengen* azaz *lengyel* PRT. VIII, 269—70).

Következő előfordulása: 1121/1420: In predio, quod dicitur *Mogioroi* (Szentpétery: MNy. XXIII, 362, 366), 1164/1419: Predium, quod dicitur *Mogoroy* (Jakubovich: LevéltKözl. II, 156, 159); megfelel neki *Magyari* helység Zala megyében Paloznak, Arács, Csopak szomszédosa (Csánki III, 80).

A legkorábbi hazai adatok közé kell vennünk az Anonymuséit: 1. §.: gens ... *moger*; előbeszéd: populus ... *mogerij*; 46. §.: portus *moger* ⌣ a Pest és Buda fölé eső mai *Megyer* helységek (vö. Pais, Magyar Anonymus 126); 1, 3, 5. §.: dentu*moger*; 45. §.: soba*mogera*.

81]

Szabirok és magyarok.

Konstantinos Porphyrogennetos a „De administrando imperio“ 38. fejezetében többek közt ezeket mondja a magyarokról: „Abban az időben [t. i. a levediai korszakban] nem hítták őket turkoknak, hanem Σάβαρτοι ἄσφαλοι-nak, valami okból.“ „Háború támadván a turkok és a ... besenyők közt, a turkok tábora megveretett és két részre oszlott. Az egyik rész keletnek ment lakni, a perzsa részek felé, és ezeket mai napig a turkok régi nevén Σάβαρτοι ἄσφαλοι-nak nevezik.“

A magyaroknak itt található *szavardi* neve — amint ezt már a régebbi irodalom is kimondotta, s amint bizonyítani fogjuk — a török *sabir* népnévből származik.

•

A szabirokat Priskos egy sokat emlegetett tudósításában látjuk először megjelenni (DE BOOR, Excerpta de legationibus 586), azzal az alkalommal, midőn 461 és 465 között kiűzik ősi nyugatszibériai lakóhelyeikről az onogurokat, saragurokat és „urog“-okat, azaz a bolgárokat.

Hogy a Közép-Ázsiából jövő szabirok Nyugat-Szibériában hol telepedtek meg, illetőleg, hogy hatalmi és kulturális szférájuk mennyire terjedt, arra nézve nagyon tanulságos PATKANOV cikke az Ethnographia XI., illetőleg a Keleti Szemle I. kötetében (A szabirok nemzetisége. Über das Volk der Sabiren; vö. még MUNKÁCSI: Ethnogr. V, 11 kk.). Megállapítja, hogy a *Tāpar*, *Šabar*, *Šaber*, *Šoper*, *Saber* név, mely az osztják nyelv hangtörvényei szerint egy régi *Sabar* (*Saber*, *S'abar*, *Sapar*) alakra megy vissza, többször előforduló földrajzi név a Tobolszki-kormányzóságban, így elsősorban az alsó Irtis vidékén, s az osztják népköltészeti hagyományban is többször előfordul. Mindez szerinte amellett szól, hogy ez a név északnyugati Szibéria egykori lakóinak neve volt, s hogy az osztjákok és vogulok ezzel a néppel közelebbi érintkezésben voltak. Az osztják hagyomány nagy tisztelettel és alázattal szól a szabirokról, mint magasabb rendű fajról. Nyugaton, a turinszki kerületben, a vogulok főhelyén is többször találjuk a *szabir* szót, mint földrajzi nevet. Érdekes, hogy itt a mai vogulok *sąpėr*-nek nevezik az oroszokat, tehát régi uraik nevét átvitték mai uraikra. Több nyoma van e névnek északon, a berezovi kerületben is. Ezek alapján PATKANOV a szabirok területét az Obi-öböl, az Urál-hegység, a Tura folyó és az

Isimi-kerület határa között, esetleg a déli határt még lejjebb gondolja (KSz. I, 267). Megjegyzendő még, hogy a *szabir* név megfelelői a voguloknál és északi osztjákoknál több kifejezésben előfordulnak, mint bizonyos fajtát jelentő jelzők.

Végül, mint különösen fontos dolgot, meg kell említenünk PATKANOV cikkéből, hogy a tobolszki kerület déli részén lakó tatárok *sybyr*, *syvyr* névvel jelzik az ország őslakóit, s nekik tulajdonítanak csaknem minden fennmaradt régiséget.

A mai tatár *sybyr* a *sabyr* névből keletkezett, *a* > *y* hangváltozással, mely a törökben meglehetősen gyakori: pl. altaji *kaja* 'szikla' ⌒ kirgiz *kyja* | altaji *jalaŋaš* 'meztelen' ⌣⌒ urjankháji *jylaŋaš* | oszm. *jaryl-* ⌒ *jyryl-* 'széthasadni' | csag. *kak* 'száraz' ⌒ oszm. *kyk* | szag. *karlaγas* 'fecske' ⌒ oszm. *kyrlaŋγyč* | oszm. *tapa* ⌒ *typa* 'dugó' | kir. *tartyl-* ⌣⌒ *tyrtyl-* 'összehúzódni' | csag. *tarmaš-* 'felkúszni' ⌒ oszm. *tyrmaš-* ujgur *taš* 'külső' ⌒ csag. *tiš* | oszm. *davar* 'jószág' ⌒ kazáni *tyvar* | csag. stb. *tart-* 'húzni' ⌒ urjankháji *tyrt-* | ujgur stb. *tap-* 'találni' ⌒ urjankháji *typ-* | csag. stb. *tara-* 'fésülni' ⌣⌒ urjankháji *tyra-* | oszm. stb. *jat-* 'feküdni' ⌒ urjankháji *ćyt-* stb. (MUNKÁCSI: KSz. V, 154 KATANOV után) | kojbal *karba* 'halenyv' ⌒ szagáj stb. *kyrba* 'enyv' (MARQUART: KSz. X, 11; NÉMETH: NyK. XLIII, 287—9) | török *syγyr* 'tehén' eredetileg 'fejt' a *saγ-* 'fejni' igéből.

Tovább menve, abban sem lehet kételkedni, hogy Szibéria neve ezzel a névvel függ össze (vö. MARKWART: UngJb. IV, 273), bár történeti adataink a *Szibéria* névre csak a mongol korszakkal kezdődnek.

A mongol korszakban mohammedán forrásokban, pl. Rašīd-ed-dīnnél, *Sibir* (*Ibir-Sibir*) a neve egy területnek Nyugat-Szibériában, az Irtis vidékén (l. BARTHOLD: Enz. d. Islam, s. v.; MARQUART: UngJb. IV, 273).

A XIV. században alakult nyugatszibériai tatár birodalom székhelyévé a XVI. század elején *Sybyr* (más néven *Isker*) nevű város lesz (KANNISTO: FUF. XVII, 212).

WIKLUND az EBERT-féle Reallexikonban (III, 376) így foglalja össze idevonatkozó ismereteinket: „Úgy látszik, hogy különösen nagy hatással voltak az osztjákokra a szabirok, kik valószínűleg az első Nyugat-Szibériába vándorló törökök közé tartoztak; központjuk Tobolszk körül az Irtisnél volt, hol később *Sibir*, a róluk nevezett tatár birodalom keletkezett."

Mindezeket csupán azért mondottam el ilyen részletesen, mivel világossá kívántam tenni, hogy a szabirok valaha Nyugat-Szibériában, Tobolszk környékén laktak. Ide, mint láttuk, 461 és 465 között költöztek.

A szabirok (illetőleg valószínűleg csak egy részük) nem sok idő, talán egy félszázad mulva, MARQUART (Streifzüge XXIII. l. 1. j.) szerint valószínűleg 515 előtt, valószínűleg ugyanazon az úton, mint a bolgárok, szintén levonulnak a

Kaukázus vidékére, ahol 558-ig, az avaroktól szenvedett vereség idejéig visznek jelentős szerepet (Menander Protektor: Exc. de leg., ed. DE BOOR 443).

A Kaukázus vidékén eleinte talán a Volga felé eső részeken laktak (MARQUART, Streifzüge 58), később nyugaton, a Kubán vidékén találjuk őket (Prokopios, BP. II. 29, ed. Bonn I, 288; DIETERICH, Byz. Quellen I, 53; CARL WOLFF, Histor. Atlas, No. 1; FEHÉR: KSz. XIX, 46 kk., 70).

Itteni, körülbelül félszáz éves történetükről egyes harcokon kívül mást nem igen tudunk. Harcolnak „a hunokkal", a Bizánci birodalommal és a perzsákkal, részint szövetségben velük, részint ellenük (FEHÉR: KSz. XIX, 46—8; HERZFELD, Der Islam XI, 118—9).

Számukat nem igen tudjuk. Malalas (XVIII., ed. Bonn 430—1) szerint Boa szabir királynőnek 100.000 katonája volt, de bizonyos, hogy számuk, a törzs-szövetségükbe tartozó népek száma szerint ingadozott.

Főfoglalkozásuk a háború. Hadi kultúrájuk fejlett; kiválóan értettek hadi gépek készítéséhez. (Prokopios, BG. IV, 11, 14, ed. Bonn 510—1, 528; ed. HAURY II, 538 kk., 558—9; FEHÉR: KSz. XIX, 50—1).

*

A szabirok ethnikai hovátartozásáról több elmélet van.

A hun-bolgár népekhez sorolja, tehát törököknek tartja a szabirokat ZEUSS (Die Deutschen und die Nachbarstämme 711—2, 722); szlávoknak tartja őket SCHAFARIK (Slav. Altert. I, 331 kk.), mongoloknak MUNKÁCSI (Ethn. VI, 138), finnugoroknak, a magyarok, vogulok, osztjákok közeli rokonainak PATKANOV (KSz. I, 268 kk.) és egyenesen magyaroknak FEHÉR GÉZA (KSz. XIX.).

Ez elméletek közül meggyőző érveléssel megalapozva egyik sincs; ZEUSSé sem, amelyik igaznak bizonyul. Ő bizonyos sokatmondó, de az ethnikai hovátartozás kérdésében nem feltétlenül döntő momentumokra alapítja véleményét. Ilyen momentumok: *a)* a történeti források a szabirokat hunoknak nevezik; *b)* a szabirok hunok, bolgárok társaságában jelennek meg; *c)* karakterüket ismerve, leginkább törököknek gondolhatjuk őket.

ZEUSSnak azonban kétségtelenül igaza van, amint ez a szabir nyelvmaradványok vizsgálatából is kitűnik.

*

Lássuk először a nevüket.

Nevük, a *szabir*, nem idegen név; maguk használták, mint a nyugatszibériai, tehát régi lakóhelyükön található *Šabar* stb. helynevek bizonyítják.

E népnév alakjai a következők: A VI. század közepéről való szír Anonymusnál *Sab(i)r* alakot találunk (MARQUART,

Streifzüge 356), bizánci íróknál Σάβιροι (Σάβειροι) alakot, mely valószínűleg *savir*-nak olvasandó, Jordanesnél: *Saviri*-t (c. 5), örmény forrásban *savir*-t (MARQUART, Streifzüge 58). A vogulban és az osztjákban található alakok PATKANOV szerint egy régi **Sabar* (**Saber*)-féle alakra mutatnak (KSz. I, 266). A szír forrásban és a szibériai területen tehát egy török **sabyr* ⌒ **sabar* alak mutatkozik, míg a többiekben: **savyr*. Itt tehát török *b* > *v* változással van dolgunk, mint például a *teve* szóban. Ennek régi török alakia **täbä*, ebből fejlődött a bolgár **tävä*, s ennek a megfelelője a magyar szó.

Mivel itt minden valószínűség szerint török népnévről van szó, megkísérelhetjük e név eredetének megállapítását.

KATANOV török tulajdonnév-jegyzékében találunk egy török személynevet, mely *Sabar*-nak vagy *Sabyr*-nak hangzik. Ez a név azonos a mi népnevünkkel.

Mi ez a *Sabar* vagy *Sabyr*? Mint az alakja mutatja, *-r* végű nomen verbale, amilyen az oszmánliban a *jatar* vagy *jatyr* a *jatmak* 'feküdni' igéből, vagy *brakar* ⌒ *brakyr*, *kylar* ⌒ *kylyr*, *dejer* ⌒ *dejir* a *brakmak* 'hagyni', *kylmak* 'tenni', *dejmek* 'elérni' igéből. Ezeknek megfelelőleg a *sabar* ⌒ *sabyr* alapszava nem lehet más, mint a kirgiz, kun, kazáni, oszmánli *sapmak* ige, melynek jelentése 'az útról letérni, eltévedni, tévelygni, valamivel felhagyni, megőrülni'. Eredeti alakja tehát *sapar*, ebből fejlődött a *sabar*, ugyanúgy, ahogyan az oszmánliban ugyanezen ige egy másik származékából a **sapyk* alakból *sabyk* ('eltévedt') fejlődött. A *p* > *b* > *v* fejlődésre más példák: oszm. *kap-* 'megragadni' ⌒ *kavra-* 'ua.'; ujg. csag. kaz. stb. *tap-* 'finden, erhalten, erwerben' ⌒ ujg. alt. stb. *tabar* 'Waare, Besitz' ⌒ ujg. oszm. csag. *tavar* 'Waare, Habe; die Haustiere, das Vieh, hauptsächlich die Schafe'.

A név szabályos hangtani fejlődése a törökben a következő: *sapyr* ⌒ *sapar* > *sabyr* ⌒ *sabar* > *savyr* ⌒ *savar*.

A *sabar* ⌒ *sabyr* eredeti jelentése eszerint 'az útról letérő, eltévedő, tévelygő, bolyongó'. A jelentésből azonnal világos, hogy a név magyarázatában jó nyomon járunk, mivel e név a török népnevek egy sajátságos csoportjába tartozik, abba a csoportba, melyet a 'költöző, kóborló, vándor, eltévedt' jelentésű török népnevek alkotnak. Ilyen népnév például a *jürük*, mellyel az oszmán-törökök Kis-Ázsia fél-nomád törökjeinek egy részét nevezik, a *jürü-* 'menni' stb. igéből képezve; ilyen a *jürük*-kel egyenlő értelmű oszmánli *göčebe* vagy (VÁMBÉRY, A török faj 716. l.) *göčemen* népnév a *göč-* 'kivonulni, kivándorolni' igéből. Idetartozik a *jazar* név, a 24 oguz törzs egyikének neve, mely *-r* végű nomen verbale a *jaz-* 'vom geraden Weg abweichen, den Weg verlieren, umherirren, sündigen' (vö. a *sap-* jelentéseit!) igéből (HOUTSMA, WZKM. II, 223; GOMBOCZ, BTL. 199. l.).

Ilyen a *kačar* törzsnév, a Perzsiában uralkodott turkomán eredetű dinasztia neve, a *kačmak* 'menekülni' igéből. (Vö. KÖPRÜLÜZADE MEHMED FUAD, Türkīyāt Medžmūʿasy I, 204; v. LE COQ, Türkische Namen . . . . in Indien [Garbe-Festgabe] 2. l.)

Ugyanilyen népnév a *kazak* a *kaz-* 'kóborolni, futni, menekülni' igéből (csag., VÁMBÉRY, PAVET DE COURTEILLE; kumük, KSz. XII, vö. GOMBOCZ, BTL. 199. l.): a kirgizek neve; előfordul mint török törzsnév a Bābur-nāmében is (l. v. LE COQ, Türkische Namen . . . . in Indien [Garbe-Festgabe] 3. l.); ugyanezen ige származéka a *kazar* 'kazár' népnév is, amint ezt GOMBOCZ már megállapította (i. h.).

Megjegyzendő, hogy az itt tárgyalt népnevek szorosabban véve két csoportra oszlanak. Az egyik csoportot egyszerűen 'nomád'-nak lehetne fordítani, ez tehát az életmódra vonatkozik; ide tartozik a *jürük*, *göčebe* név. A másik csoport nevei, melybe elsősorban a 'futó, menekülő, eltévedt, útról letért, bolyongó' jelentésű nevek tartoznak, világosabban a 'hazájából elköltözött' kifejezéssel fordíthatók.

A *szabir* népnév tehát, melynek 'eltévedő, bolyongó' a jelentése a közép-ázsiai hazából való kivándorlásra vonatkozik, török eredetű népnév, s mivel a szabiroknak saját nevük, világosan bizonyítja a szabirok török voltát.

•

De maradtak ránk a szabiroktól más nyelvi emlékek is, t. i. személynevek.

Legszebb ezek között egy királynőnek a neve: Βωαρήξ. Ez a szabir királynő arról nevezetes, hogy 527/8-ban Justinianos császárral szövetséget köt a perzsák ellen. Nevének változatait MORAVCSIK GYULA gyüjtötte össze és adta ki a Szinnyei-Emlékkönyvben (MNy. XXIII, 262).

E név elemzésével egy régi török fejedelemnői név bontakozik ki előttünk.

Először is le kell választanunk a szóvégi *-s*-et, mely a görög nominativusi végzet, mint a „hun" Στύραξ név végzete. Az utóbbi név változatait szintén MORAVCSIK adta ki (MNy. XXIII, 263), s ugyanő helyesen gyanítja, hogy benne a Τυράχ név lappang, mely egy besenyő vezér neve. A Τυράχ annyi mint török *Turak* 'maradvány' (vö. R. NAGY L.: NyK. XLVI, 134—5; NÉMETH: Klebelsberg-Emlékkönyv 140—1), s a Στύραξ török megfelelője *Öz-turak*. (Az *öz* 'maga' szó gyakori előresze török személyneveknek; vö. *Öz-beg*, *Öz-demir* ZAMBAUR. Manuel, index [sub *u-*].)

Ugyanilyen *-s* van a *Jajyk* ∽ *D'Žajyk* szónak, az Urál folyó nevének, Ptolemaiosnál feljegyzett görögös Δάϊξ (genitivusa Δάϊκος) alakjában (TOMASCHEK, Kritik der ältesten Nachr. II, 39).

Marad tehát *Boarik*. E név két részre osztandó; második része világosan a török *aryk* 'tiszta, szép, erényes' szó, mely török nőnevekben második részként gyakran szerepel.

Igy KATANOV tulajdonnév-jegyzékében találjuk a következő női neveket: *Entäi Aryg, Töŋ Azyn Aryg. Tüzämir Aryg, Üjäŋ Aryg, U'jäŋ Aryg.* Ujgur női név az *Ary; täŋgrim* (MÜLLER, Zwei Pfahlinschr. 11); KATANOVnál az *Aryg* maga is megvan mint női név.

A név előrésze: *bo* egyenlő az oszmánli *boy* 'parancsnok, úr, vezér' szóval (a magyar régiségben Mikes *baš-boy* 'fő-vezető' címéből ismeretes). Ez kétségkívül régi török szó, és semmi köze sincs a szláv *bog* 'isten' szóhoz, ahogyan a szótárak állítják. A szóvégi, illetőleg magánhangzóközi *-y-* eltűnésén, különösen névben, nem csodálkozhatunk.

A *Bo-Aryk* név tehát török, s azt jelenti, hogy 'tiszta, erényes vezér'; eszerint párja a *Kan ary;* névnek, mely a minuszinszki tároknál fordul elő, s annyit jelent, hogy 'tiszta, erényes vezér, erényes fejedelem' (RADLOFF, Proben II, 220; Wb. s. v. *kan*). Hasonló név a szabir-kori, kaukáziai *Ak-kayan* név, egy fejedelemnő neve, melynek jelentése 'fehér fejedelem' (R. NAGY LÁSZLÓ megfejtése; Menandros, Excerpta de legationibus, ed. DE BOOR 204: τῆς ... 'Ακκάγας ...).

Fennmaradt Boaryk férjének neve is, aki még 520 körül meghalt. Nevének alakváltozatait MORAVCSIK többször említett cikkében láthatjuk: a név eredeti alakja Βαλάχ ∽ Μαλάχ. Ez megint török név; t. i. a *malak* szó az oszmánliban 'bivalyborjú'-t jelent, s a török *bala* 'gyermek' szó származéka. Tudjuk, hogy állatnevek s állatok kicsinyeinek a nevei a törökben gyakran szerepelnek személynevekül. Ilyenek: *Taj* 'Csikó' (R. NAGY L.: NyK. XLVI, 127); *It-balla* 'Kutyafia' (karakirgiz; ALMÁSSY: KSz. II, 118); *Čodžuk-böri* 'Fia-farkas' (HOUTSMA jegyzékében).

Harmadik világosan megfejthető szabir név az Ἰλιγερ (Agath. III. 17). Első része a török (ujgur stb.) *ilig* 'fejedelem' szó, második része a török *er* 'férfi'. Az *Iliger* név jelentése tehát 'Fejedelem-férfi'; jelentéstani magyarázatot hozzáfűzni felesleges (GOMBOCZ: MNy. XXII, 11—2).

A szabirok tehát e nevek tanusága szerint is törökök.

•

Ezek után visszatérhetünk a magyarok σάβαρτοι nevének megfejtésére. E név, mint mondottuk, azonos a *savir* népnévvel.

Hogy a magyarság egy török nép nevét viseli, abban semmi sajátságos nincsen, hiszen a magyarság másik két régi neve, az *on(o)gur* és a *türk* eredetileg szintén török népnév.

A szabirok és magyarok kapcsolata történeti ismereteink szerint kétségtelen. Hogy a magyarság — valószínűleg a IX. század elejéig — a Don és Kubán között lakott,

amellett annyi bizonyíték szól, hogy kétségbe vonni lehetetlen, s hogy a szabirok ugyanezen a területen laktak, azt Prokopios világosan megmondja.

Hangtanilag, illetőleg alaktanilag a *savir* és σάβαρτοι megfelelése kifogástalan. A σάβαρτοι szabályosan *szavárdi*-nak olvasandó, s ebben a *-d* az *apród, szád* szavainkban ma is meglevő képző, melyet a régi magyar nyelv igen gyakran használt. Ez van például *Árpád* nevében, vagy az Ó-magyar Máriasiralom *urodum* 'uracskám' és *fiodum* 'fiacskám' szavaiban. Különösen régi magyar nevekben gyakori (*Páld, Istvánd, Péterd, Tivánd* stb. Melich: MNy. X, 151; *Numuolohod* = *Nemvalód* Melich: MNy. XIII, 52).

Népnév mellett a magyar régiségben más esetben is látunk kicsinyítő képzőt: ilyenek a *Kozárom, Bolgárom, Kozárd* (Melich: MNy. XXI, 126) helynevek, s ilyen, amint ezt más alkalommal bővebben kifejtem, a baskiriai magyarok *bašgird* neve.

A második szótag *a*-ja vagy a török *sabar* > *savar* alakból magyarázandó (erről az alakpárról fent szóltam), vagy a török *sabyr* > *savyr* alakból olyanformán, mint *sajt, gyalom, kanyaró* szavaink első szótagbeli *a*-ja, mely török *y*-nak felel meg (Gombocz, BTL. 151), továbbá *Alap* és *Altabarsz* személyneveink második s *Gyalán* személynevünk első szótagbeli *a*-ja, mely szintén török *y*-val áll szemben (vö. Gombocz, Árpádkori török személyneveink, index).

•

A *szavárd* név a magyar hagyományban is fennmaradt, és pedig a *Zuard* névben.

E név Anonymusnál *Zuard* és *Zuardu* alakban fordul elő (Pais, Magyar Anonymus 142); Kézainál *Zuard* (MHK. 486), a Képes Krónikában (MHK. 504) szintén *Zuard* alakot látunk.

Zuard Anonymusnál Árpádnak, a Hun-Krónikában Attilának egyik vezére; a Hun-Krónika szerint *Zuard* Olaszországban harcol.

1283 és 1304 között szerepel Magister *Zuard*, a Bessenyey-család őse, s ettől fogva a *Zuard, Zoward, Zovard*-nemzetség (l. Karácsonyi János, Magy. Nemz. III, 1: 149 kk.). A Váradi Regestromban találjuk ezt az adatot: Leonardi de genere *Zuord*.[1]

Mindezen nevek körülbelül *Szo(u)(v)a(o)rd*-nak olvasandók.

A *szavard* ∽ *Zuard* megfelelés hangtani igazolására legyen szabad felhozni a következő két példát:

[1] Az idevonatkozó adatok közül többre — s más adatokra is — Jakubovich Emil figyelmeztetett.

1. Árpád egyik unokájának, Tarkacsu fiának neve Τεβέλης = *Teveli* (MHK. 128). E név helynevekben maradt meg. Legrégibb alakja magyar forrásban *Tuel*, a Szent Lászlónak tulajdonított bakonybéli összeírás első részében (Pannonh. Rendt. VIII, 269; JAKUBOVICH: MNy. XX, 15). *Tuel* azonos a veszprémmegyei *Tevel*-lel, Pápa és Bakonybél közt (CSÁNKI III, 256; 1240: villa *Tevel*, 1366: *Tevel*, 1488: Kys *Theuel* Pannonh. Rendtört. VIII, 287, 345, 538—9). Egy másik *Tevel* Tolna megyében van (CSÁNKI III, 454).

2. A *kabar* népnévre a legrégibb adatot az admonti évkönyvekben találjuk: ad annum 881: „. . . cum *Cowaris* . . . " (l. KLEBEL: Mitteil. d. Ges. f. Salzburger Landeskunde 1921: 37). Konstantinos Porphyrogennetosnál Κάβαροι alakot látunk (MHK. 124). Ez a név is fennmaradt helységnévben és pedig a hontmegyei *Kovár* helynévben, melynek régi alakja *Kuar* (Hazai Okmt. IV, 76—7, 91).

A *szavárd* népnévnek a *Zuard*-dal való egyezése pusztán az alakok egyezése alapján is kétségtelen. Tudjuk, hogy személyneveink egyik leggyakoribb típusát a népnévből lett személynevek alkotják. Sőt a *szavárd* és *Zuard* egyezésének, amint ezt egy másik helyen bővebben kifejtem, történeti bizonyítéka is van.

Tudjuk, hogy Anonymus szerint (45. fej.) *Zuard* hadat viselt a Balkánon, ott vett magának feleséget „és az a nép, melyet most Csaba-magyarjának mondanak. *Zuard* vezér halála után Görögországban maradt". Világos nyoma ez a *szavárd*-ok történeti emlékének, azaz annak, hogy egy *zuard* (*szavárd*) nevű néprész (melynek nevéből a hagyomány — rendes szokása szerint — személynevet csinált) a régi korban a magyarságtól elszakadt (PAIS, Magyar Anonymus 81, 142). Viszont Konstantinos — mint az imént idéztük — arról tudósít bennünket, hogy a perzsa részek felé szakadt magyar töredéket „mai napig" *szavardi*-nak nevezik.

[Vihor]

N. Gy. írja: A „Gazigeraj" tatár kán *Vihor* nevét illető kérdésre (l. MNy. XXVI, 418; P. R. kérdi és K. P. felel rá) az alábbi észrevételt tehetem. Ghāzī Girāj krími kánt a törökök vitézségéért *Bora*-nak, azaz 'Vihar'-nak nevezték. Ezt írja Barthold, Enz. d. Isl. II, 159: „wegen seiner ungestümen Tapferkeit *Bora*, [79] d. h. »Sturm« genannt". *Vihor*-nak tehát nem hívták; az illető horvát munkában a *Vihor* egyszerűen a *Bora* 'Sturm' név horvát fordítása. — Máskülönben azonban igen érdekes a név török, illetőleg magyar szempontból. „A honfoglaló magyarság kialakulása" c. munkámban (50 kk.) kifejtettem, hogy a török népnevek egy csoportjában ilyen neveket találunk: 'eső-hó, hótömeg, havas eső, vihar, havas, hóvihar, jégtömeg'. E neveket úgy magyaráztam, hogy ezek a törzs erejét, harci kiválóságát, támadásának ellenállhatatlanságát akarják feltüntetni. II. Ghāzī Girājnak *Bora* 'Vihar' neve is azt bizonyítja, hogy a törökök neveikben a vitézséget 'vihar'-t jelentő szóval is jelezték. (Törzsneveink közül idetartozik a *Kürt*, mely megvan a törökben is; eredeti jelentése 'lavina, hótorlasz'.)

[158]

A TÖRÖKSÉG ŐSKORA.

Általánosan el van terjedve a tudományos irodalomban az a nézet, hogy a törökség őshazája Közép-Ázsiában, sőt esetleg Kelet-Ázsiában volt. Az első törökök, akik a történelemben megjelennek, a hunok (Kr. e. III. század), vagy ha ezeket nem tartaná valaki törököknek, a to-pák (Kr. u. IV. sz.), keletázsiai területen, Kínától északra, a Gobi-sivatag vidékén jelennek meg. Azok a hatalmas török népek, melyek a Kr. utáni első évezred második felében oly nevezetes szerepet játszottak Ázsia, sőt részben Európa történetében is, a türkök és az ujgurok, Közép-Ázsia nagy hegységeinek vidékein, a Bajkál-tótól délnyugatra laktak. E mellett igen szembetűnőek — bár a történeti felhasználhatóság szempontjából kritikailag még nincsenek eléggé megvizsgálva — a török nyelveknek bizonyos közép- és keletázsiai nyelvekkel, a mongollal és a tunguzzal való kapcsolatai. Nem csoda tehát, ha a török népek őshazáját valaki Közép- és Kelet-Ázsiába helyezi. Ez a vélemény jut kifejezésre az «altaji» nyelvi vagy etnikai összefoglaló megnevezésben (CASTRÉN, SCHOTT),[1] mellyel régen nemcsak a török-

---

[1] V. ö. CASTRÉN egyik 1848 február 27-én kelt levelét: Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845—1849 (ed. SCHIEFNER, 1856), 400—402. l. és CASTRÉN, Kleinere Schriften, 107. skk. — SCHOTT, Über das Altai'sche oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht (1849), 1. l.: «Das finnisch, tatarische Sprachengeschlecht hat, wie aus Überlieferungen der Türken, der Mongolen, und gewissen Andeutungen in finnischen Runot mit grosser Wahrscheinlichkeit hervorgeht, seine Urheimat auf und an der Riesenkette des Altai (... vom oberen Irtysch bis zum Onon ...).»

Az «urál-altajiak» altaj-vidéki őshazája elméletének első képviselője tulajdonképpen WIEDEMANN, ki 1838-ban, SCHOTT kutatásainak (Versuch über die Tatarischen Sprachen, 1836) a hatása alatt, kifejti a csúd (= finnugor) és a török-mongol-tunguz nyelvek rokonságát s az őshazát Közép-Ázsiába helyezi. («Über die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandtschaft mit den Völkern Mittelhochasiens», Reval, 16 lap, 4°, v. ö. SETÄLÄ, Finnisch-ugrische Forschungen, V, 3—4. l. j.) Tőle alighanem függetlenül jutott CASTRÉN hasonló gondolatra. (SETÄLÄ: Journal de la Soc. Finno-Ougr. XXX, 1 b, 33. l.) CASTRÉN elmélete nem egyszerű ötleten, hanem részletes kutatáson alapszik. Kiindulópontja az urál-altaji nyelvek rokonsága; erről idézett levelében így nyilatkozik: «Die Finnischen Sprachen sind mehr oder minder mit den Sprachen aller am Altai wohnender und von dort hervorgegangener Völkerschaften verwandt. Am nächsten schliesst sich unser Sprachstamm an den Samojedischen und den

séget és legközelebbi rokonait (mongolokat, tunguzokat), hanem az egész «urál-altaji» nyelvcsaládot is jelölték.

Hogy a törökség őshazája az Altaj környékén volt, azt egyebek közt bizonyítani látszott az a sokat emlegetett kínai feljegyzés is, hogy a törökség névadójának, a Kr. u. VI. században feltűnő türk népnek a hazája az Altaj.

KLAPROTH 1824-ben, a Tableaux historiques de l'Asie III-ik füzetében így nyilatkozik a törökség őshazájáról és legrégibb költözéséről: «Il paraît qu'après la dernière grande inondation, leurs ancêtres sont descendus des monts neigeux de *Tangnou* et du grand *Altaï*, d'où ils se sont bientôt dispersés vers le sud-est et le sud-ouest, en se fixant principalement au nord des provinces chinoises de *Chan si* et de *Chen si*, dans le voisinage du mont *In chan*.» Ugyanígy HAMMER a «Gesch. d. Osmanischen Reiches» bevezető részében (2. kiadás, 34. l.): «Die Türken, von den Chinesen Tuku genannt, stiegen vom Altai . . . nieder . . .»[1]

Az első nagy összefoglaló munka a törökségről, VÁMBÉRYnak «Das Türkenvolk» c. műve, szintén azt az álláspontot képviseli, hogy a törökség őshazája az Altaj pontosabban a Szajáni hegység és az Altaj vidékén volt (48. l.).

Valamivel délibb területre teszi a törökség őshazáját ALMÁSY GYÖRGY «Centralasien die Urheimat der Turkvölker» c. sok érdekes megfigyelést és gondolatot felvető, de inkább csak elmefuttatásnak szánt, szilárdabb alapokon nem mozgó dolgozatában, a Keleti Szemle III. kötetében. ALMÁSY középázsiai útján tett — úgy látom — alapos antropológiai megfigyelésekből indul ki, melyek azonban egyelőre történetileg aligha értékesíthetők. Antropológiai megfigyeléseit összefüggésbe hozza bizonyos művelődéstörténeti tényekkel, régi történeti feljegyzésekkel és feltevésekkel, (hunok, indogermán őshaza, az árják ősi vándorlásai, sumirok török volta stb.) s arra az eredményre jut, hogy «a törökség tágabb értelemben nem meghatározhatatlan származású keveréknépek

---

Türkischen an, hat aber zugleich eine entschiedene Verwandtschaft mit dem Mongolischen und den Tungusischen Sprachen.» A «Kleinere Schriften» 107—122. lapjain «Über die Ursitze des finnischen Volkes» címen kiadott előadásában először a finn, szamojéd és tatár (= török) népköltés rokonságára mutat rá; azután tárgyalja az Altaj környékén található szamojéd nyomokat: egy szamojéd nemzetség nyelvét is megőrizte itt, hol nyelvüket vesztett szamojéd néprészek neveivel többször találkozunk. Rámutat arra, hogy kínai források és ABULFĀZĪ szerint az Altaj környéke a törökség ősi lakóhelye. A nyelvileg rokon szamojédek és törökök őshazáját tehát a történeti kutatás egy helyre teszi. Kínai feljegyzések és a tatár szájhagyomány arról beszélnek, hogy valaha egy szőke, kékszemű nép is lakott itt. (Tatárul e nép neve *aq-qaraq* ‚«fehér»-szemű'.) Azután Altaj-vidéki földrajzi neveket egyeztet CASTRÉN finnországi nevekkel. — Mindez inkább az uráli őshaza kutatásának történetébe tartozik, de a törökség őshazájának problémája szempontjából sem közömbös.

[1] V. ö. még SCHOTT, Versuch über die Tatarischen Sprachen, 1836, 6. l.

konglomerátuma, hanem ellenkezőleg, Közép-Ázsia lakosságának autochton ága», melynek hazája Keleti Turkesztán, a Gobi-sivatag, a középső Tien-sán vidéke és a mai kirgiz-puszta. (197—98. l.) Az Altajba és Déli Szibériába azonban szerinte csak később költöztek a törökök.

OBERHUMMER szerint a törökség legrégibb hazájául az Altaj tekintendő.[1]

RADLOFF keletibb területen kereste a törökség őshazáját, legalább is erre lehet következtetni abból, amit az ujgur történetről írt áttekintése elején mond (Das Kudatku Bilik, Teil I, 1891, LXXX—LXXXI. l.): «Seit den ältesten Zeiten erzählt uns die chinesische Geschichte von Kämpfen mit zahlreichen nördlichen Barbaren, welche offenbar teils tungusische, teils türkische Stämme waren. Die Tungusen wohnten nordöstlich bis zum stillen Ocean, während die Türken südlich vom Gelben Flusse und in dem westlichen Gebirge bis zu den Grenzen von Tibet sich aufhielten. Durch die Consolidirung des chinesischen Staates wurden die türkischen Stämme weiter nach Norden und Westen zurückgedrängt, so dass im IV. Jahrhundert v. Chr. nur noch ein geringer Teil derselben am linken Ufer des Gelben Flusses wohnte. Über die Ausdehnung des von den türkischen Stämmen eingenommenen Gebietes nach Norden und Westen liegen uns natürlich keinerlei Nachrichten vor.» RADLOFF véleményére emlékeztet, amit M. A. CZAPLICKA 1918-ban ír a kérdésről «The Turks of Central Asia in History and at the Present Day» c. munkájában (61. l.): «The probable ancestors of the Turks lived to the north of China, and were mentioned by the Chinese chroniclers as long ago as the third millennium B. C. on account of their raids on China, but of course scarcely any mention is made by the Chinese of the Turks living to the far north and far west of China.»

Kelet-Ázsiába, a Chingan-hegység keleti és nyugati vidékeire teszi a törökség őshazáját, illetőleg egy valaha itt beszélt ősnyelvtől származtatja a török nyelveket G. J. RAMSTEDT egy szűkszavú közleményben.[2] Ez ősi nyelvcsaládhoz tartoznak szerinte a törökök, a mongolok, a tunguzok és a koreaiak. Először elváltak ez ősnyelvtől a törökök és a mongolok, míg a tunguzok és koreaiak még egy ideig együtt maradtak.[3]

Ezekkel a véleményekkel szemben — mint ezt már egy 1917-ben, a Turáni Társaságban tartott előadásban kifejtettem — úgy látom, hogy a törökség őshazája nem Közép- és Kelet-Ázsiában, hanem Nyugat-Ázsiában volt.

Útmutatónk a kérdés vizsgálatánál csak a nyelvészeti kutatás

---

[1] Die Türken und das Osmanische Reich, 1917, 4.

[2] Mémoires de la Soc. Finno-Ougr. LVIII (1928), 453. V. ö. KAI DONNER: Journal de la Soc. Finno-Ougr. XL.$_1$ és XLV.$_1$, 6. l.

[3] V. ö. még KRAELITZ: Österr. Monatsschr. f. d. Orient, 1918, 191.

lehet, mely módszerének biztosságával és anyagának gazdagságával igen világosan tud oly ősi k a p c s o l a t o k a t (tehát nem antropológiai vagy kulturális rokonságot) kimutatni, melyekre vonatkozólag semmiféle történeti feljegyzés nincs.

Ősi nyelvi egyezések a törökséget kétségtelenül az uráli népekhez kapcsolják. Ezeket az egyezéseket, melyekről már régebben is sok szó esett a tudományos irodalomban, rendszeresen tárgyaltam a Nyelvtudományi Közlemények XLVII. kötetében (1928) s ez alkalommal csupán néhány sokat mondó egyezést akarok kiemelni és az egyezést leginkább mutató alakokon szemléltetni :

'lenni': török *bol-* ~ zürjén *vęl-* ~ magyar *vol-*,
'aludni': török *udu-* ~ mordvin *udo-*,
'hallani': török **qul-* ~ finn *kuule-*,
'hagyni': török *qod-* ~ cseremisz *koδ-*,
'varázsolni': török *arba-* ~ finn *arpa* 'varázsló szerszám',
'meny': török *käli* ~ zürjén *kel* 'sógornő',
'szemölcs': török *sigil* ~ cseremisz *šəɣəl'*,
'zsír': török *maj* ~ vogul *βòi* (magyar *vaj*).

A nyelvtani egyezéseken kívüli harminckét ilyen szóegyezést tárgyalok említett dolgozatomban, melyek közül egyik-másik még eleshetik, de legnagyobb részük bizonyára helyes.

Az uráli népek őshazája — ebben nem igen lehet kételkedni — az Urál-hegység európai oldalán volt, valószínűleg a Káma, Pecsora, Vycsegda felső folyásának vidékén. Innen vándoroltak fel a szamojédok még északabbra s innen jöttek le a finnugorok egy délibb területre, körülbelül oda, hol a Káma alsó folyása, a Bjelaja, és a Volgának ezekhez közelebb eső vidékei vannak.

Amidőn tehát azt keressük, hogy hol lehetett a helye az ősi uráli-török kapcsolatnak, ezt a területet, illetőleg e terület környékét kell elsősorban figyelembe vennünk.

Itt felvetődik két kérdés.

Ismeretes, hogy az uráli ősnyelvnek határozott, világosan látható kapcsolata van az indogermán ősnyelvvel.[1] Vajjon nincsenek-e egyezések — mert ilyenek a fentiek alapján igen jól elképzelhetők — a törökség és az indogermánság között. Ilyen egyezést csak egyetlen egyet tudok, ez az 'ember'-nek a neve. A szamojéd *kum* 'ember', a zürjén *komi*, mely ma 'zürjén'-t jelent, a vogul *χum* 'ember, férfi' szó azonos a török *kün* 'nép', mongol *kümun* 'ember' szóval s ezek a szavak kapcsolatba hozhatók a latin *homo*-val s ennek indogermán megfelelőivel. Egyébként nem mutatkozik egyezés a török és az indogermán ősnyelv között s azt az ősi helyzetet, mely e nyelvi egyezések alapjául szolgált, úgy kell elképzelnünk, hogy a törökség az uráli területtől keletre, az indogermánság ettől nyugatra lakott. (Ezen az alapon is lehetetlen tehát, hogy az indogermánság őshazája Ázsiában lett volna.)

[1] Björn Collinder, Indo-uralisches Sprachgut. Uppsala, 1934.

A másik kérdés, mely itt felvetődik, az, hogy mi lesz ezek után a török nyelv mongol és tunguz kapcsolataival. Itt először is meg kell várnunk, míg az idevonatkozó kérdések világosabban ki lesznek fejtve, másodszor pedig azt kell hangsúlyoznunk, hogy e népek ősi lakóhelyét nem feltétlenül szükséges Kelet-Azsiában, a nyugatibb területekkel nyelvileg össze nem függő szigetként elképzelnünk. Semmi sem áll útjában egy oly feltevésnek, hogy ha a törökség őshazája valahol a Kirgiz-puszta, az Irtis és Aral-tó vidékén volt, akkor a mongolok ennek a területnek keleti szomszédságában, mondjuk az Altaj-hegység vidékén s ettől keletre helyezkedtek el s a tunguzok, koreaiak megint ettől keletre. Arra az eredményre jutnánk tehát ilyenformán, hogy ezek a népek — az indogermánoktól a koreaiakig — nagyjában máig megtartották ősi elhelyezkedésüket.

Az urál-altaji nyelvcsalád [1] problémája tehát sajátságosan módosul, illetőleg meglehetősen elmosódik. Az urál-altaji alapnyelv helyett, melynek létezését eddig nem sikerült bebizonyítani, az említett keleteurópai — középázsiai összefüggő nyelvlánc elméletét kell elfogadnunk. (A «középázsiai» szót az észak- és délázsiaival ellentétes értelemben használom.) E nyelvlánc tagjainak ősi kapcsolata egyes pontokon valószínűleg nem ősrokonságon, hanem intenzív érintkezésen alapszik. Annyi kétségtelen, hogy e nyelvek hasonlóságához — legalább is részben — későbbi egymásrahatások, kölcsönzések nagyban hozzájárultak.

Az indogermán-középázsiai népcsoportok között — legalább is egyes viszonylatokban — mindig, így Krisztus előtt évezredekkel is, élénk érintkezés volt, s úgy látszik, e népcsoportok a mezopotámiai művelődési körrel is kapcsolatban voltak. A mezopotámiai hatos számrendszernek nyoma van az indogermánoknál és finnugoroknál, bizonyos dolgok nevei a jelzett területen hosszú vándorlást tettek meg.

A 'finom vászon' neve Mezopotámiában *būṣu*, a héberben, aramaeusban megfelel neki *būṣ* 'vászon'; ez a szó eljutott a görögbe *βύσσος* alakban s megvan a törökben *bŏz* ~ *bäz* (csuvas *pĭr*) formában. A szó vándorútját nem tudom megrajzolni, de a törökbe kétségkívül még az őstörök korban került. Bizonyára a törökön keresztül került azután tovább, a mongolba (*büs*, kalmuk *bŏs* 'gyapjúszövet') és a mandzsuba (*boso* 'vászon').

Mezopotámiai eredetű kultúrszó a török *balqa* 'kalapács' ~ mongol *aluqa* ~ tunguz *palū*, *χaluká*, *ʃolγo*, vö. sumir *balag* 'balta', babilóni-asszír *pilaqqu* ua. szanszkrit *paraçú-ḥ (párçu-ḥ)* ua. görög *πέλεκυς* ua.[2]

Az indogermán—uráli—török területen van egy közös neve

[1] Ligeti: Magyar Nyelv XXX (1934), 44—45.

[2] Munkácsi, Az urál-altaji népek, 40. (Heinrich, Egyet. Irod.-tört. IV.) Pelliot: Journal Asiatique, Avril—Juin 1925, 245, 251, 1. j.

a 'kender'-nek: török *kändir*, cseremisz *kińe*, oszét *gän*, görög *κάνναβις* stb., mely mint fontos műveltségszó vándorolt e területen egyik nyelvből a másikba, kétségkívül még a Krisztus előtti századokban — és kétségkívül Nyugat-Ázsiában. A szó eredeti hazájának az uráli terület látszik.[1]

A törökség őshazáját ezek alapján pontosabban meghatározni még nem lehet; talán későbbi kutatások több eredményre fognak vezetni. Egyelőre csak annyit mondanék, hogy ez az őshaza az Altaj és Urál között levő síkságon volt.

*

Sok szó volt a tudományos irodalomban az őstörökségnek a sumirokkal való kapcsolatáról.[2] Némelyek az urál-altaji, illetőleg az altaji nyelvcsalád tagjának gondolták a sumirt, mások egyenesen a törökség egy ősi ágának. Ezeknek a véleményeknek nincs alapja. A sumir nem urál-altaji nyelv és nem török nyelv, az ide vonatkozó bizonyítási kísérletek eddig teljes kudarccal végződtek. Újabban is híve a török-sumir, illetőleg altaji-sumír rokonságnak FRITZ HOMMEL, volt münchcheni egyetemi tanár, ki még az IWAN MÜLLER-féle klasszika-filológiai kézikönyv-gyüjtemény egyik kötetében, az «Ethnologie und Geographie des alten Orients»-ben is képviseli ezt az elméletet. Az idézett munka 22. lapján (1904) ilyen sumir-török szóegyeztetéseket találunk:

sumir *ab* 'ház' ~ török *äb* 'ház'; az egyeztetés nem képtelenség, de magában nem meggyőző s a sumir szót DELITZSCH «Kleine sumerische Sprachlehre» c. művében így találom: *ab* 'Wohnung'.

sumir *agar* 'szántóföld' (DELITZSCHnél *adar, agar* 'Flur') ~ török *äkin* 'vetés, szántóföld'; lehetetlen egyeztetés: a török *äkin* a magyar *eke* szóval függ össze és az *äk*-'vetni' igéből származik.

sumir *agarin* 'anyaméh' (vö. DELITZSCH *agarin* 'anya') ~ török *qaryn* 'has, anyaméh'; lehetetlen: 1. a sumir szókezdő *a*- miatt, 2. a jelentések miatt (a török szónak 'has' az eredeti jelentése).

sumir *dag* 'kő' ~ török *taš*, sumir *din, til* 'élet' ~ török *tiri* 'eleven', sumir *dirig, dir* 'sötét' ~ török *tol* ua. (a török szót nem ismerem), sumir *dir* 'megtölteni' ~ török *tola*- ua. (recte: *tol*- 'tele lenni'), sumir *gal, val* 'lenni' ~ török *pol*- (recte: *bol*-) 'lenni', sumir *g'an, g'ar* 'hal' ~ török *balyk* 'hal' — minden valószínűség nélküli, találomra való hasonlítások.

Egy sumir-török szóegyeztetéssel azonban különösen kell foglalkoznunk, mert helyesnek és sokatmondónak látszik s alkalmas arra, hogy belőle esetleg következtetéseket vonjunk egy sumir-török kulturális érintkezésre vonatkozólag, ami a török őskor

---

[1] GOMBOCZ, Bulgarisch-türk. Lehnwörter, 92 sk.; LAUFER, Sino-Iranica, 293 skk.

[2] F. H. WEISSBACH, Die sumerische Frage. Leipzig, 1898. MUNKÁCSI BERNÁT, Az ural-altaji népek, 38—41. (HEINRICH, Egyet. Irod.-tört. IV.)

ismerete szempontjából rendkívüli fontosságú megállapítás volna. Ez az egyeztetés a sumir *dingir* 'isten' szónak a török *täŋri* 'isten' szóval való egybevetése.

Ha azonban ezt az egyeztetést jobban megvizsgáljuk, kiderül, hogy csak látszólagos. A sumir szó alakjai (l. DELITZSCH id. m.): *dim-me-ir*, *dingir*, *digir*, jelentése: 'fényes, ragyogó; isten, istennő'; a török szó alakjai és jelentései:

türk, ujgur *täŋri* 'ég, isten', kazáni *täŋgri* 'isten', *täri* (OSTROUMOV: *täre*) 'szentkép', kazáni (BÁLINT) *täŋərə* 'isten', kazáni (OSTROUMOV) *täŋərə*, *täŋrə* 'isten', miser (PAASONEN) *täŋərə* 'isten', baskir (KATARINSKIJ) *täŋgrə*, teleut *täŋärä* 'ég, a száz felső világ', altaji *täŋäri* u. az, szagáj *teŋir* 'ég', kumük *täŋŋiri* 'isten', kirgiz, karakirgiz *täŋri* 'ég, isten', tarancsi *täŋrī* 'ég, isten', lucki karaim *tändri tänri* 'isten', lebed, sor *tägri* 'ég', szagáj *tegri* 'ég'; oszmánli *taŋry* 'isten, istenség', jakut *taŋara* 'ég, isten, szent', csuvas *tură* 'isten; szentkép' ~ mongol:[1] 'phags-pa írásos feliratokban: *dĕṅ-ri*; egyéb nyelvemlékekben: *tenggeri*; irodalmi mongol *ŋgri* (olv. *tengri*; KOWALEWSKI *tegri* olvasata hibás), ritkábban *tenggeri*; irodalmi kalmuk *tenggeri* 'ég, égi lakos'; khalkha *teŋgər* < **tenggeri* (VLADIMIRCOV, Sravn. Gramm. 338); csakhar, kharcsin *t'éŋgər* (LIGETI feljegyzése); dahúr *tenggeri* (IVANOVSKIJ), *t'éŋgər*, *t'éŋgɨr* 'ég' (POPPE, 92); darkhat *teŋgər*, vö. burját *teŋjər* 'ég' (SANŽEEV, Darchatskij govor, 53. l.); burját (CASTRÉN) *teŋere*, *teŋer*; naiman, gorlosz, durbut-beisze, dzsasztu, aru-khorcsin (recte: khorcsin, vö. LIGETI, Rapport, 33), ordosz *teŋr(i)* (RUDNEV, Materialy); kalmuk *teŋgɨr* (RAMSTEDT: Nyelvt. Közlem. XLII, 237.). A jelentés a mongolban is általában 'ég' és 'isten'.

A török szó jelentése tehát 'ég' és 'isten', a sumiré 'fényes' és 'isten', a jelentések tehát csak részben egyeznek. Az alaki egyezés még kevésbbé fogadható el. Az első szótagban a sumir *i*-ből nem érthető az őstörök *a* ~ *ä* megfelelés s nem érthető a sumir alapján a szóvégi török *i* ~ *y* ~ *ä* ~ *a* sem.

De a *täŋri* nem is lehet a törökben sumir jövevényszó, mert hiszen eredeti török szó.[2]

A törökben néha világosan lehet oly szavakat magyarázni, melyek más nyelvekben nem igen magyarázhatók. Ismeretes pl. a testrésznevek eredeti jelentése a törökben: *köz* 'szem', tkp. 'látó', *qulaq* 'fül' tkp. 'halló', *jüräk* 'szív', tkp. 'mozgó, járó', oszmánli *dudaq* 'ajak', tkp. 'fogó', *burun* 'orr', tkp. 'szagló' stb. vagy például: *syŋyr* 'tehén', tkp. «fejős»; *jylan* 'kígyó', tkp. «csúszó»; *jämiš* 'gyümölcs', tkp. «étel»; *jyldyz* 'csillag', tkp. «csillogó»; *jumurtqa* 'tojás', tkp. «kerekded».

---

[1] LIGETI LAJOS közlése.

[2] Felvetődött az a gondolat is, hogy a török *täŋri* 'ég, isten' a kínai *t'ien* 'ég' szó származéka. Ez hangtani, alaktani és történeti okokból egyformán valószínűtlen.

Ezek közé a magyarázható szavak közé tartozik a *täŋri* 'ég, isten' szó is. Azonos eredetű a *täŋiz* 'tenger' szóval, melynek alakjai a következők:[1]

ujgur *täŋiz*, KĀŠ'ARĪ[2] (1074): *täŋiz*, Codex Cumanicus: *tengis*, oszmánli *däŋiz*, kazáni *diŋəz*, *diŋgəz*, miser *diŋgəs*, baskir *diŋgəð*, csagatáj *tingiz*, kirgiz *teŋiz*, altaji *täŋis*, csuvas *tinəs*, magyar *tengĕr* bolgár-török **teŋgir*-ből. A szó nemcsak 'tengert', hanem gyakran 'nagy tavat, nagy folyót' is jelent.

A *täŋri* szó, mely eredetileg 'eget' jelent, s a *täŋiz* 'tenger' a *täŋ* 'egyenlő, hasonló, egyforma' melléknév származéka, eredeti jelentése mindkettőnek: 'az egyenletes, az egyforma, a megszakítás nélküli'. A *täŋ*-nek *-š* képzős alakja, a *täŋiš*, a teleutban 'megszakítás nélküli, összeérő, egyenlő, megegyező' jelentésben fordul elő.

A *täŋiz* képzője az ismert *-z* névszóképző, melyről a Nyelvtudományi Közlemények XLVII. kötetében írtam (82—83. l.). A *täŋri* képzője szintén világos. Első része, az *-r*, szintén ismert denominális képző.[3] Második része, az *a* ~ *ä* ~ *y* ~ *i*, szintén denominális képző: vö. oszmánli stb. *or* 'lyuk, verem' — csagatáj stb. *ora* 'lyuk, verem', kojbál *qoŋza* 'légy' — kirgiz *qoŋuz* 'bogár', kumük *qoŋuzaq* 'bogár';[4] a 'híd' neve a török nyelvjárásokban: *kübĭr*, *küpĭr*, *köbür*, *kömür* — *köprü* (régi oszmánli *köpri*) *köprü*, *köprö̆*, *kömrü*, *köprük*.

MUNKÁCSI BERNÁT több alkalommal fejtegette, hogy a török nyelvekben régi indoiráni elemek vannak. 1894-ben «Ősi török-árja nyelvérintkezés» címen adta ki első idevonatkozó cikkét a Nyelvtudományi Közlemények XXIV. kötetében. 1900-ban a Keleti Szemle I., majd 1905-ben a Keleti Szemle VI. kötetében újra tárgyalta a témát. GOMBOCZ ZOLTÁN a Nyelvtudományi Közlemények XXXVI. kötetében, 1906-ban, szintén hozzászólt a kérdéshez, meglehetősen kétesnek tartva az addigi eredményeket. MUNKÁCSI még egy kis közleményben, a Keleti Szemle VII. kötetében, a török *qylyč* 'kard' szó óind eredetét próbálta kimutatni s ezzel egyelőre be is fejezte a török-árja nyelvviszonyt tárgyaló kutatásait. Újra szóba került azonban a kérdés 1912-ben, TH. KORSCHnak, egy moszkvai tudósnak, «Türkische Etymologien» c. cikkében, mely a Thomsen-Festschriftben jelent meg, s mely kilenc török-iráni szóegyeztetést ad.

KORSCH cikkében nincs olyan, amit mi ez alkalommal használhatnánk, de MUNKÁCSI cikkeiben — dacára annak a megokolt kétkedő álláspontnak, melynek GOMBOCZ fent idézett kis cikkében

---

[1] GOMBOCZ, Bulgarisch-türk. Lehnwörter, 128—29.

[2] L. BROCKELMANN, Mitteltürkischer Wortschatz.

[3] L. DENY, Grammaire de la langue turque, 583. l., PALLÓ MARGIT: Nyelvt. Közlem. XLVI (1923), 157.

[4] PALLÓ MARGIT: i. h.

kifejezést adott — úgy látom, igen fontos egyeztetések is vannak, amelyek a török őskor kutatása alkalmával nem mellőzhetők.

Helyesnek gondolom MUNKÁCSI egyeztetései közül a következőket.

1. Őstörök **burč, buruč* 'bors' ~ óind[1] *mariča-* (m.) 'borscserje' (nom. *maričaḥ, maričas*); óind *mariča-* (n.) 'bors' (nom. *maričam*).[2] Az Etymologiai Szótár *bors* címszó alatt a magánhangzók nagy eltérése miatt valószínűtlennek tartja az egyeztetést. Úgy látom azonban, hogy ez az eltérés csak látszólagos. Az óind szóvégi *-a-* eltűnése, mint következő példák bizonyítani fogják, szabályos. A második szótag *u*-ja a törökben az óind *i*-vel szemben nem feltűnő. De az első szótagbeli óind *a* ~ török *u—y* megfelelés sem szabálytalan, mert a törökben egyrészt az *a* > *y* fejlődés és az *a* ~ *y* váltakozás, másrészt az *y* ~ *u* váltakozás egészen közönséges. A kumandi-török *myrč* alak kifogástalan megfelelője az óind alaknak, s ha ez a kumandi alak esetleg újabb is — ami nem egészen kétségtelen — a benne látható hangjelenségek őstörök viszonyokra mennek vissza. (A *burč* alakjait a különféle török nyelvjárásokban l. az Etymologiai Szótárban.)

2. Török *syra* 'sör, bor' ~ óind *surā-* 'ein geistiges Getränk'.[3]

Vö. Codex Cumanicus *sira* 'vinum'; altaji, teleut, szagáj, kojbál, kacsinc, kirgiz, kazáni (RADLOFF), karacsáj (PRÖHLE) *syra* 'Bier'; baskir [KATARINSKIJ] *hyra* 'ua.'; toboli (GIGANOV) *sra;* csuvas (PAASONEN) *sȗra* 'ua.'; kojbál (CASTRÉN) *serä* 'ua.' ~ óind *surā-* (nom. *surā*) 'ein geistiges Getränk', vorzugsweise 'Branntwein', namentlich 'Kornbranntwein', 'Liqueur' (BÖHTLINGK—ROTH); avesztai *hurā* 'Name eines alkoholischen Getränkes, Milchwein, Kumys' (BARTHOLOMAE). A jelentésekben mutatkozó eltérés, illetve ingadozás nem okoz nehézséget. A szanszkrit szó jelentésére vonatkozólag MUNKÁCSI «Árja és kaukázusi elemek» c. munkájában (545. l.) idézi KUHN véleményét (Ztschr. f. vergl. Sprachf. auf dem Gebiete d. indog. Spr. XXXV, 314), mely szerint a *surā* régi receptjei inkább s ö r re, mint pálinkára mutatnak.[4] Az első szótagbeli *u* > *y* változás, továbbá a magashangú alakváltozat a törökre jellemző.

3. Török *tana* 'fiatal tehén' ~ óind *dhenā-* 'milchende Kuh'.[5]

Vő. csagatáj, krimi, karaim, kazáni (RADLOFF) *tana* 'eine

---

[1] Az indoiráni adatok összeállításában GAÁL LÁSZLÓ és TELEGDI ZSIGMOND volt segítségemre.

[2] Keleti Szemle VI, 377.

[3] MUNKÁCSI: Nyelvt. Közlem. XXIV, 407.; Árja és kaukázusi elemek, 545; Keleti Szemle VI. 379; KANNISTO, Die tatarischen Lehnw. im Wog. 174.

[4] V. ö. még LAUFER: Sino-Iranica, 240.

[5] MUNKÁCSI: Nyelvt. Közlem. XXIV, 406; MELICH: Magyar Nyelv XXIII (1927), 552; az egyeztetés eredetileg MÁTYÁS FLÓRIÁNÉ, l. Magyar Nyelv XXIII, 547.

junge Kuh, die Ferse, ein einjähriges Kalb'; kazáni (BÁLINT) *tana* 'kétéves tehén'; baskir [KATARINSKIJ] *tana* 'kétéves tehén'; oszmánli (Qāmūs-i Türkī) *dana* 'nagyobb borjú'; csuvas (PAASONEN) *tĭna* 'kétéves tehén, tinó', magyar *tinó* bolgár-török **tĭnaγ*-ból 'ein junger Ochs von 2 bis 3 Jahren' ~ óind (BÖHTLINGK—ROTH) *dhenā-* 'milchende Kuh' (nom. *dhenā*).

A török és óind alakok hangtani megfelelése tökéletes; a szókezdő *dh-* helyén a törökben *t-* van, mert a törökben nincs *dh-* szókezdő, sőt eredetileg még *d-* sincs; az *ē* > *a* változás a hangrendi illeszkedés követelménye, a szóvégi hosszú *ā* megmaradására l. az előbb tárgyalt *syra* szót.

Ezekhez az egyeztetésekhez még hozzátehetünk egyet, melyet különben röviden már említettem «A honfoglaló magyarság kialakulása» c. munkámban (94. l.).

4. Török *tam* 'fal, tető' ~ óind (BÖHTLINGK—ROTH) *dama-* 'Haus, Heimat' (~ latin *domus* stb.).

Vö. orkhoni *tam:* THOMSEN legutóbb[1] 'Mauer'-rel fordítja.[2] KAŠĞARĪ (1074) *tam* 'Mauer, Wand'; ujgur *tam* (BANG—v. GABAIN, Türk. Turfan-Texte) *tam* 'Mauer';[3] ujgur (RACHMATI, Zur Heilkunde der Uiguren) *tam* 'Mauer';[4] Codex Cumanicus 51r *tam* 'tectum' [így] (= perzsa *bām* 'tető'); oszmánli, azerbajdzsáni, krimi (RADLOFF) *dam* 'Dach, Haus'; oszmánli (Qāmūs-i Türkī) *dam'* tető, tetővel és némi fallal védett hely, ól, istálló, börtön'; *tam* (RADLOFF) szagáj: 'Erdschichte', tarancsi, keletturkesztáni, kirgiz, karakirgiz, kazáni: 'Wand, Mauer', kirgiz: 'ein Aufbau über einem Grabe', csatagáj: 'Dach'.

Úgy látom, egyelőre csak ezt a négy egyezést lehet a török és az óind között kimutatni. E négy szóegyeztetés helyes voltában azonban én nem kételkedem, különös tekintettel arra, hogy műveltségszókról van szó. Az is bizonyos, hogy ez egyeztetések száma a jövőben még gyarapodni fog.

Mikor és hol kerültek a törökbe ezek az óind jövevényszavak? Kétségkívül még akkor, mikor az egész törökség együtt volt, tehát Krisztus születése előtt, úgy az 1500-tól 500-ig terjedő évezredben vagy ez évezred körül, éspedig Nyugat-Ázsiában, valahol az Aral-tó környékén. Bizonyára nem is mind egy helyen és egy időben, esetleg nem is közvetlenül. A *tana* alighanem régibb,

---

[1] Ztschr. d. Deutschen Morgenl. Ges. NF. III (1924), 159.

[2] Ez a fordítás nem biztos; az illető helyen azt mondja Jolyg tegin, hogy «húsz napig itt tartózkodva mindent leirattam erre a kőre, erre a [*tam* =] f a l r a»; nem tudom, nem kell-e a *tam* szót itt 'sír feletti épülettel' fordítani (l. a következő adatokat).

[3] Nem egészen világos, az illető mondat így hangzik: *tägirmi tam ičintä dsrük boltïng* 'innerhalb der Einfassungsmauer (?) wurdest du betrunken'.

[4] A jelentéshez itt is fér kétség, az illető helyen lóról vagy f a l ról leesés elleni szerről van szó.

a *burć* alighanem újabb időből (Kr. e. 500?) való. Az uráli kapcsolat azt mutatja, hogy a törökség a jelzett időben Nyugat-Ázsiában tartózkodott, s az is meglehetősen elterjedt feltevés, hogy ebben az időben ezen a területen óind törzsek megfordultak. Nem hiszem, hogy az indek Krisztus előtti második évezredi előázsiai, örményországi, szíriai és palesztinai szereplése ezt a lehetőséget befolyásolná.[1]

Nehezen lehetne azonban ezt az óind-török érintkezést Közép-Ázsiában, az Altaj környékén vagy éppen Kelet-Ázsiában elképzelni.

Az sincs kizárva, hogy itt voltaképpen nem az ismert óind, hanem valamely más ősi indoiráni nyelvjárás volt az átadó nyelv.

Az óinden kívül egy másik indogermán hatás is mutatkozik az őstörökben, t. i. egy tokhár hatás. Hogy a tokhár és a török között egyezések vannak, azt már többen említették.[2] Eltekintve ilyen egyezésektől mint

török *kün* 'nap (Tag, Sonne)' — tokhár *koṃ* 'Tag, Sonne' (SCHULZE —SIEG—SIEGLING, Tocharische Grammatik, 49. l.),

török *čäk-* 'ziehen, anziehen, herausziehen' — tokhár *tsäk* 'herausziehen' (TochGr. 482),

török *jap-* 'csinálni' — tokhár *ya, ypa* 'csinálni' (TochGr. 457),

melyek csak látszólagos, véletlen egyezések, nem lehet véletlennek tulajdonítani a következő két szóegyezést:

1. türk, ujgur, teleut, *tümän* 'tízezer; nagyon sok; tízezer ember'; KĀŠĠARĪ (1074) *tuman;* Codex Cumanicus *tumen;* oszmánli *tuman;* csagataj *tümän-* ~ *tuman-* 'reich werden'; magyar *tömény* (< bolgár-török **tümän*)[3]

~ tokhár *tmāṃ*, a B-nyelvjárásban (ebből valónak gondolom a török alakot) *tumane, tmane* '10,000' (TochGr. 194).

A török szó megvan a mongolban (*tümen* 'dix mille, nombre indéterminé') és a tunguzban is (mandzsu *tumen*, gold *tuma*, *tymú* stb. '10,000').[4]

2. török (Miran, STEIN-féle kézirat) *öküz* 'ökör'; KĀŠĠARĪ (1074) *öküz* 'bika'; Codex Cumanicus, 54' *ogus* 'bos'; karacsáj *öguz, jöguz* 'ökör'; oszmánli *öküz* 'ökör, bika', oszmánli (Qāmūs-i Türkī) *oγuz* 'fiatal bika'; csagataj, kirgiz *öguz* 'ökör, bika'; csuvas *vъgъr, mъgъr* 'bika, ökör'; jakut *oγus* 'ökör'; magyar *ökör* (< bolgár-török **ökür*)[5]

~ tokhárB *okso* 'Rind'.

---

[1] L. pl. PAUL KRETSCHMER, Varuṇa und die Urgeschichte der Inder. Wiener Ztschr. f. d. Kunde des Morgenlandes, XXXIII (1926), 1—22. l.

[2] V. ö. PELLIOT: T'oung Pao, XXVIII (1931), 447—49.

[3] GOMBOCZ, Bulgarisch-türk, Lehnwörter, 131.

[4] GOMBOCZ, Bulgarisch-türk. Lehnwörter, 131. PELLIOT: T'oung Pao, XXVIII (1931), 448.

[5] GOMBOCZ, Bulgarisch-türk. Lehnwörter. 111. PELLLIOT: Journal Asiatique, Avril—Juin 1925, 240, 248.

A szóvégi magánhangzó törvényszerű eltűnésével (vö. *tümän* ~ tochárB *tumane*) egy **oks* alakot szabályosan képvisel a törökben egy *oγuz* ~ *öküz* alak.

A szó megvan a mongolban is: *ükür*, *üker* 'bète, bête à cornes'.

A szónak az indogermánban megvan a rokonsága, tehát a tokhárból került a törökbe; hogy a *tümän* esetében is a tokhár volt az átadó nyelv, az is világosnak látszik (v. ö. PELLIOT fent idézett idevonatkozó cikkét).

Van még egy valószínű egyezés a török és a tokhár között; a *čur* méltóságnévre gondolok, melyről ezt olvassuk a TochGr. 50. lapján: «*cor* vielleicht ein türkischer Titel (vgl. F. W. K. MÜLLER, Zwei Pfahlinschriften, Abh. BAW 1915, p. 34)», ennek azonban nem tulajdonítanék különösebb fontosságot, az egyezés valószínűleg nem az őstörök korszakból való.[1] A másik két szóegyezés azonban nagyon érdekes és őstörténeti szempontból igen fontos. Hogy hol és mikor történt az ősi tokhár-török érintkezés, arra vonatkozólag jelenleg nem mernék nyilatkozni, ezt igen nehéz különösen helyhez kötni, tekintettel a tokhárok nyugat-keleti és kelet-nyugati nagy vándorlásaira s arra, hogy a tokhár nyelv problémája, úgy látszik — végérvényesen még mindig nincs tisztázva.

Hogy nyugatázsiai őshazájából hogyan, és mikor vándorolt szét a törökség, azt nem tudjuk. Ha szabad volna ilyen egészen bizonytalan dologban véleményt kockáztatni, azt mondanám, hogy Krisztus előtt 1000—500 körül költözhetett szét a törökség, de valószínűleg már előbb is igen nagy területen élt, egyes csoportjai meglehetősen önállóak voltak, viszont az egység — érintkezés és gyakori vándorlások következtében — bizonyos alakban a szétköltözés után is megvolt. Egy világosan látszik, az t. i., hogy a jakutok és a bolgár-törökök (= csuvasok stb.) ősei voltak azok, akik a törökség zömétől először elszakadtak, mert ezeknek a nyelve sokat változott, s nagyon különbözik a többi törökség nyelvétől. Sok ideig nem is tartották a jakutot és a csuvast igazi török nyelveknek. Egyik régebbi dolgozatomban (Az ősjakut hangtan alapjai) azt mondottam, hogy a jakutok és a bolgár-törökök, elválván a többi törökségtől, még egy ideig együtt maradtak, mert nyelvük közös újításokat mutat. Ilyen közös újítás az, hogy a többi nyelvjárások első szótagbeli *a* hangjával szemben a csuvasban és a jakutban ugyanazon szavakban vagy tíz esetben *ị* hangot találunk (Nyelvt. Közlem. XLIII [1914], 285 skk.):

1. *ajt-* 'mond' ~ jak. *ịjt-* 'kérdez' ~ csuv. *ịjt-* 'kérdez',
2. *al-* 'vesz' ~ jak. *ịl-* ~ csuv. *il-*,
3. *aryq* 'sovány' ~ jak. *ịr-* 'von Kräften kommen' ~ csuv. *ịrχan* 'sovány',
4. *at-* 'dob, lő' ~ jak. *ịt-* 'lő' ~ csuv. *ịvăt-* 'dob',
5. *qaty* 'erős, szilárd' ~ jak. *kịtānaχ* ~ csuv. *χịdə̆*,

[1] PELLIOT igen réginek gondolja. L. T'oung Pao, XXVIII (1931), 449.

6. *taj* 'csikó' ~ jak. *tij* ~ csuv. *tiχa*,
7. *tamyr* 'ér' ~ jak. *timir* ~ csuv. *timar*,
8. *jar* 'meredek part' ~ jak. *sir* ~ csuv. *śiran*.

Ezenkívül egyéb egyezések is vannak a jakut és a csuvas között. Vannak például — meglehetős számmal — olyan esetek, amelyekben az eredeti rövid magánhangzónak a csuvasban két szótag, a jakutban hosszú magánhangzó vagy kettőshangzó felel meg (*kök* 'kék' ~ jak. *küöχ* ~ csuv. *kəvak*). Az idetartozó kérdéseket tüzetes vizsgálat alá kellene venni.

A csuvast és a jakutot *s*- török néven foglalom össze, szemben a többi nyelvjárásokkal, melyeknek csoportját *j*-töröknek nevezem. (Az elnevezés alapja az, hogy a szókezdő őstörök *j*- a csuvasban és a jakutban már igen korán változni kezdett, s *s*-féle hanggá fejlődött. A többi nyelvjárásokban a *j*- részint megmaradt, részint csak később kezdett *dž*-féle hanggá fejlődni.)[1]

A csuvas őse, a bolgár-török nyelv, igen nevezetes szerepet játszott a régi korban, nem olyat, mint a mai csuvas. A törökség egy hatalmas ága volt ez, bizonyos tekintetben jelentősebb, mint az egész többi törökség. Rendkívüli jelentőségét elsősorban a mongol nyelvre tett hatása mutatja, mely igen régi korban, talán még Krisztus előtt történt.

A mongol nyelv török jövevényszavainak problémáját röviden a következőkép foglalhatjuk össze.

Az őstörök **-z*-hang a bolgárban *r*-ré változott, pl. mezopotámiai *būṣu* 'vászon', görög *βύσσος* ~ török *böz* — *bäz* ~ bolgár (csuvas) *pir;* tokhárB *okso* 'szarvasmarha' ~ török *öküz* ~ *oγuz* > bolgár (csuvas) *vəɢər;* ezzel párhuzamos változás, hogy az őstörök *-š-* a bolgárban *-l*-lé változott. Mármost a mongolban számos olyan török szó van, mely az őstörök *z* helyén *r*-et, az *š* helyén *l*-et mutat;[2] ezek tehát a mongolban régi bolgár jövevényszavak. Egy másik nagy hatása a bolgár-törökségnek — mint tudjuk — a magyar nyelven látszik. De a mongol is hatott a törökre. A magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai között több mongol eredetű szó van (*kölcsön, ige, öböl, ölyű*), melyek a bolgár-törökben mongol jövevényszók voltak; a VIII. századi orkhoni feliratok nyelvében mongol eredetű többes-képzéseket találunk, ami intenzív nyelvi hatásra mutat, azonban e hatás részletei még ismeretlenek.

Ezzel voltaképpen be is fejeztük a törökség őstörténetének tárgyalását, melyet e szerint úgy Krisztus után 500-ig számíthatunk. Ez időpont körül már kezdenek megindulni a törökségről a világosan magyarázható történeti feljegyzések. De a régebbi

---

[1] Más elméletek a törökség ősi nyelvi tagozódására: Ramstedt: Journal de la Soc. Finno-Ougr. XXXVIII (1922/23); Poppe: Ung. Jahrb. VI; Kőrösi Csoma-Arch. II.

[2] Gombocz Zoltán: Keleti Szemle XIII (1912), 1 skk.

időből, tehát a török őskor idejéből is vannak olyan történeti feljegyzések, melyek a törökségre vonatkoznak vagy a tudományos irodalomban gyakran mint a törökségre vonatkozók szerepelnek. Vegyük ezeket sorra.

Az első idetartozó feljegyzés HERODOTOSnál van, a IV. könyv 23. fejezetében s GERÉB JÓZSEF fordításában így hangzik:

«Ezen skytháknak a földjéig az eddig leírt vidék egészen sík és kövér föld; innen azonban kövecses és durva. Ha nagy utat teszünk e durva vidéken át, magas hegyek tövében embereket fogunk találni, akikről a szóbeszéd azt mondja, hogy gyermekségüktől fogva mindnyájan kopaszok férfiak és nők egyaránt, úgyszintén piszék és nagy álluk van; saját nyelvükön beszélnek ugyan, de skytha ruhában járnak és gyümölcsfákról nyerik táplálékukat. A fának, mely nekik élelmet ad, *ποντικόν* a neve, s olyan nagy lehet, mint a fügefa. Gyümölcse hasonlít a babhoz és magvat rejt magában. Mikor ez megérik, zsákon átszűrik, s belőle sűrű fekete nedv folyik ki, melynek *ἄσχυ* a neve. Ezt nyalják is, meg tejjel keverve is isszák; sűrű seprőjéből pedig kalácsot készítenek és ezt is megeszik, mert marhájuk kevés van, a legelők ugyanis ott nem jók. Mindenki egy fa alatt lakik, melyet télen át fehér nemezponyvával takar be; nyáron takaró nélkül áll. Ezeket egy ember sem bántja, mert szenteknek tartják. Harci fegyvereket sem használnak; s azonfölül ők igazítják el szomszédaik közt a perpatvarokat, úgyszintén a gyilkosra, ki hozzájuk menekült, senki sem teszi kezét. Argippaiusoknak hívják őket.» 24. fej.: «Ezen kopaszfejűekig tehát mind a földről, mind az idáig lakó népekről biztos tudomásunk van; mert részben skythák jönnek hozzájuk, s ezektől nem kerül nehézségbe a tudakozódás, részben görögök is a Borysthenesnek kereskedőhelyétől, meg a többi pontusi kereskedőhelyekről.»

GERÉB JÓZSEF e helyhez — más magyarázók nyomán — megjegyzi (II. k., 174. l., 40. j.): «Ez a pontikon a *Prunus padus*, magyarul vadcseresznye vagy zendicze, melyet a mai baskírok és kalmukkok megszárítanak, és addig főzik tejben, míg vékony kásává nem lesz, melyet vízzel higítva, tápláló étel gyanánt esznek.»

Az itt előforduló *ἄσχυ* szót törökből szokás magyarázni, s ezt a népet, az argippaeusokat, sokan töröknek tartják. Ennek nincs semmi alapja. Először is azt kell megjegyezni, hogy HERODOTOSnak ez a tudósítása, ha van is — bizonyára van — reális magva, általában annyira meseszerű és keveset mondó, hogy határozottan a törökökre vonatkoztatni lehetetlen. Ami pedig az *ἄσχυ* szót illeti, ezt meggyőző módon töröknek magyarázni szintén nem lehet.

TOMASCHEK a «Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden» II. részében [1] a következőket mondja e szóról:

[1] Sitzungsber. Akad. Wien CXVII (1888), 59—60.

«Die argippäische Glosse *ἄσχυ* stellt das älteste, vor 2340 Jahren bezeugte türkische Wort dar. Zur Erklärung bieten sich verschiedene Wege; türk sigh- 'auspressen, durchseihen' (sighindu 'Saft, Brühe', mong. sigür 'Durchschlag, Sieb'); mong. asχaχu 'ausschütten, ausgiessen', ačuk 'dickflüssig'; Erman (Reise um die Erde I, 1, 427) vergleicht türk. ačigh, ačy 'sauer, herb, salzig, bitter'. Vielleicht hat das Wort nicht bloss den Saft, sondern auch den Brei bezeichnet, der eine gute Wegekost bietet; deutlich erkennbar ist das türk. Bildungssuffix -ghu (mong. -χu), welches auch in der Gestalt -ugh auftritt und Nomina actionis perfectae ausdrückt z. B. von jar 'spalten', jar-ghu 'Scheidung, Zwist; Entscheidung, Gericht, Gesetz' und jar-ugh 'Spalte, Lichtstrahl'; als Wurzel ist dann as 'sich nähren' zu betrachten; die primitivere Form as-ghu findet sich nicht mehr vor, wohl aber die Parallelform as-ugh 'Lebensmittel, Wegekost, Tagesration' neben aš (jakut. as) 'Nahrung; Gerste, Roggen; Brod, Suppe, Fleisch'.»

Ezeket a tarka magyarázat-lehetőségeket ma már felesleges cáfolni, csupán a legvalószínűbbnek tartott magyarázatra jegyzem meg, hogy *as-* 'sich nähren' ige a törökben nincs, az *as-ugh* 'Lebensmittel' helyesen *azuq*-nak hangzik s ennek semmi köze az *aš* 'Nahrung' szóhoz. Amint az *ἄσχυ*-t símán megmagyarázza TOMASCHEK, úgy magyarázza az argippaeusok leírásának egyes pontjait török népek szokásaival, amit meg lehet tenni, de ennek a munkának semmi kézzelfogható eredménye nincsen.

ERMAN munkája, melyet TOMASCHEK említ, illetőleg ennek első része 1833-ban jelent meg. ERMAN ötletét MÜLLENHOF[1] és KIESSLING[2] is képviselik.[3]

Szintén töröknek, hunnak vélte TOMASCHEK az «Arimaspoi» népet, melyről ugyancsak HERODOTOS beszél (III, 116; IV, 13), éspedig a prokonnesosi ARISTEAS eposza nyomán. Erről szól TOMASCHEK «Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden» c. dolgozatának első része.[4] Ezek az arimaspoi egy nagyszámú, harcias, egyszemű nép, mely az ismert világ északkeleti szélén lakott; szomszédosak voltak az aranyat őrző griffek földjével, honnan aranyat szerezni igyekeztek. Itt sincs semmi, ami török filológiai szempontból megfogható volna. Ellenben igen tetszetős LAUFERnek az az elmélete, hogy az arimaspoi nép mongol (T'oung Pao, 1908, 429—52.); LAUFER bizonyításából kiemelem, hogy a mongolban *äräm-däk* 'félszemű' s hogy az aranyat gyüjtő hangyakirály mondája megvan a mongoloknál is.

Ha ez a bizonyítás helyes — nekem nagyon valószínűnek

---

[1] Deutsche Altertumskunde III, 15.
[2] PAULY—WISSOWA, Real-encyclopädie, s. v. *Hunni* (1913), 2599.
[3] Vö. még HOW—WELLS, A commentary on Herodotus, I, 309—311.
[4] Sitzungsber. Akad. Wien CXVI (1888), 715 skk.

látszik — akkor a Krisztus előtti VI—V. században már ott vannak a mongolok a görög világ látóhatárán.

Nagy Sándor korában újra felbukkan egy kétes nyom. CURTIUS RUFUSnál (VII, 7, 1) találjuk, hogy egy skytha király testvérét *Carthasi(m)*-nak hívták (*«at rex Scytharum . . . fratrem, Carthasim nomine»*). A fenti scytha nevet NÖLDEKE — inkább kételkedve a dologban — a török *qardaš* 'testvér' szóval vetette egybe.[1] Egyeztetését R. v. SCALA 1905-ben a HELMOLT-féle világtörténetben felújította (V, 46), E. OBERHUMMER[2] is valószínűnek találta. E feltevéssel bővebben foglalkoztam az Asia Major «Hirth Anniversary Volume» c. kötetében, 1922-ben. Kimutattam, hogy a *qardaš* régi alakja *qaryndaš* és Nagy Sándor korában még ennek az alaknak kellene szerepelni. A *Carthasi(m)* név tehát csak abban az esetben egyezik a fenti török szóval, ha feltesszük, hogy nem tökéletes feljegyzés, de az egészet csak abban az esetben lehetne elhinni, ha e szóval együtt ezen a területen, ebben a korban egyéb török nyomok is mutatkoznának.[3] PELLIOT valószínűtlennek tartja a dolgot a scythák iráni volta miatt.[4]

Időrendben következnek az ázsiai hunokra vonatkozó kínai feljegyzések, melyek Krisztus előtt 200 körül kezdődnek. Véleményem szerint ezek a törökségről szóló első történeti értesítések. A hunok török voltának elmélete nincs általánosan elfogadva a tudományos irodalomban, de ezt én nagyon valószínűnek gondolom. Az európai hunok nyelvmaradványai — mint «A honfoglaló magyarság kialakulása» c. munkámban (131 skk.) kifejtettem — határozottan törökök. Az ázsiai hunoknak ezekkel, továbbá az ujgurokkal, türkökkel való kapcsolata a történeti források szerint kétségtelen. ‚Valószínűleg a törökséghez tartozik a hun nyelv is', írja LIGETI is a Magyar Nyelv XXX. (1934) kötetében (45. l.).

A történelem első törökjeit tehát Kelet-Ázsiában találjuk. Hogy hogyan, és mikor kerültek ide a nyugatázsiai őshazából, azt nem tudjuk, de a dologban semmi különös nincsen; a törökök mindig bámulatos gyorsasággal hódítottak és költöztek a Feketetengertől a Sárga-tengerig húzódó területen.

A hunokra vonatkozó kínai feljegyzéseket nagyjában — a legfontosabb irodalom megemlítésével — ismertettem idézett munkámban (129 skk.), ezt itt ismételni felesleges volna.

A Kr. utáni IV. századtól a VI-ig virágzott Kelet-Ázsiában a török to-pák birodalma, melyről terjedelmes kínai feljegyzések szólnak.[5]

---

[1] A. GUTSCHMID, Geschichte Irans, 1888, VI, és 2. l. 1. j.

[2] Die Türken und das Osmanische Reich, 25.

[3] BARTHOLD, Enzyklopaedie des Islām, s. v. *Türken*, 970; Ztschr. d. Deutschen Morgenl. Gesellsch. NF. VIII (1929), 126.

[4] T'oung Pao, XXII (1923), 363.

[5] Az irodalmat ismertettem: Nyelvt. Közlem. XLVIII. (1. füzet, 1931) 139. l.

Talán felesleges is szólni néhány idetartozó nyilvánvaló tévedésről, midőn például a herodotosi *Ἴυρκαι* MELÁNÁL és PLINIUSNÁL *Turcae, Tyrcae* alakban jelenik meg,[1] vagy midőn GRÓF KUUN GÉZA[2] CHWOLSON nyomán arról beszél, hogy Krimben a Krisztus előtti II. században török népek is laktak, mint ez kitűnik az ebből az időből való héber sírkőfeliratokon található török nevekből (köztük van pl. a mohamedán *'Ajnī* név is).

Az V. században nagyjában megkezdődik a törökség történeti kora; a VI. század közepéig még gyengén jönnek a tudósítások, s főleg csak az a török nép szerepel, mely magyar szempontból a legfontosabb, t. i. a bolgár. A VI. század közepén uralomra jutnak a törökségnek új nevet adó türkök, s ettől fogva már nagyjában világos képünk van a törökség történetéről.

---

[1] OBERHUMMER, Die Türken und das Osmanische Reich, 25.
[2] Adalékok Krim történetéhez, 1873, 8—9. l.

A székelyek eredetének kérdése. [129]

Mikor Ligeti Lajos néhány évvel ezelőtt Kínai-Mongolországban járt, egy neves erdélyi írónk megkérdezte tőlem, igaz-e az, hogy Ligeti Kelet-Ázsiában megtalálta a székelyek rokonait. Ligeti Lajos természetesen sohasem gondolt arra, hogy Kelet-Ázsiában a székelyek rokonait keresse, ellenben kétségtelen, hogy az említett kérdés a magyar közönségnek a székely problémával szemben elfoglalt álláspontjára rendkívül jellemző. Mióta a magyar tudomány a székelyek eredetének kérdésével foglalkozik, a közönség érdeklődő része mindig valami meglepő, sokatmondó megállapítást várt erre vonatkozóan. Nem is csalódott; a tudományos kutatás, melynek fantáziáját csak gyér adatok kötötték, egymásután szállította a tarka és bizarr elméleteket. A székelyeknek a magyarsággal szemben való különleges helyzete, a hun mondával való szoros kapcsolata, a székely rovásírás és általában az egész magyarság eredete iránti romantikus érdeklődés mind hozzájárult a székely kérdésnek e szemléleti módjához, mely még a legutóbbi időben is több lehetetlen elméletet hozott napvilágra.

A módszeres magyar történettudomány általában szakított ezzel a kalandos felfogással, de véleménye nem eléggé szilárd, nem eléggé egységes a székelyek eredetének oly kérdéseiben sem, melyekben határozottan állást foglalhatunk.

Ez ingadozások megszüntetéséhez szeretnénk a következőkben hozzájárulni. A magyar tudománynak nem áll érdekében, hogy a székelyek eredetét a hazai és a külföldi közönség lényegében nyilt kérdésnek lássa s ezzel alkalom adódjék újabb kalandos elméletek felállítására. Ellenkezőleg arra kell törekednünk, hogy amit a székelyek eredetéről határozottan mondhatunk, ahhoz ragaszkodjunk és azt vigyük be a köztudatba. Viszont, ami kétséges, arról csak másodsorban s csak mint feltevésről beszéljünk, vagy inkább ne is beszéljünk. A székely eredetkérdés irodalmában a legtöbb tanulmánynak épp az a legnagyobb hibája, hogy még ami jót mond, azt is átszövi egy önkényes elmélet szálaival, mely

természetesen jobban izgatja a képzeletet, mint az a pár kevésbbé színes igazság, melyet a székely kérdésben megállapíthatunk. De a világos dolgoknak kétes elméletekbe való beburkolása azután homályossá és bizonytalanná teszi az egész megoldást.

A székely kérdés irodalmával általában nem foglalkozom. Egyszerű vélemény-katalógust adni felesleges volna ; a véleményeket felsorolja Sebestyén Gyula,[1] újabban Erdélyi Lajos.[2] Viszont a székely kérdés történetének alapos megírása önálló nagy feladat.

Annyival inkább elhagyhatom az irodalom ismertetését, mert — bármennyit írtak is a székely kérdésről, ez a probléma, ha tisztult is, de nem fejlődött. Itt nem épített senki mások előző kutatásaira, nem is építhetett, mert nincs anyag ; itt a megelőző irodalom felhasználása inkább csak cáfolás céljaira szolgált. Bizonyításom során is csak kivételes esetekben fogok azokra hivatkozni, kik előttem az illető tételt már kimondották vagy elfogadták ; ez egyrészt aránytalanságot idézett volna elő a dolgozatban, mert az irodalom igen nagy, másrészt ez az egész nagy irodalom kevés számú adat variálásából állván, az illető tételek vallóinak felsorolása tudományosan nem sokra tanítana bennünket. Viszont ezzel nem akarom azoknak az érdemét kisebbíteni, kik előttem dolgoztak e kérdésben.

*

Induljunk ki Hóman Bálintnak abból a részletesen megokolt megállapításából,[3] hogy a székelység vérségi köteléken alapuló társadalmi és politikai szervezete csak az ősi időből való örökség lehet ; e szervezet Hóman szerint archaisztikus és a XII—XIII. századi k i r á l y i Magyarország szellemével merőben ellentétes jellegű.

Ezt a tételt erősíthetjük és bővíthetjük a székely régiség egy másik, talán legszebb emlékének, a rovásírásnak a tanuságával is.

Első pillanatban talán hajlandók volnánk azt gondolni, hogy a rovásírás útmutatást ad a székelyek eredetét illetőleg, azaz amilyen eredetű a rovásírás, olyan eredetűek a székelyek. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a kérdést, azt látjuk, hogy ez a következtetés helytelen. A török eredetű rovásírás ábécéje a Fekete-tenger mellett különleges magyar hangok, az *f* és *h* jelölésére görög betűkkel bővült, tehát a

[1] Ethnographia, VIII. 1897.
[2] A székelyek eredetéhez nyelvjárásaik alapján. 1928.
[3] Magyar Nyelv. XVII., 93—97. l.

rovásírás már a Fekete-tenger mellett magyar írás, így a székelyek már mint magyar régiséget őrizték meg.

Mégsem kell azt gondolni, hogy a rovásírásnak a székelyek eredete kérdésének vizsgálatában semmi hasznát sem vesszük. Ellenkezőleg — mint erre már céloztam —, ennek a tanusága alapvető fontosságú. Mennyiben? Annyiban, hogy a székelyeknél fennmaradt magyar rovásírás a székely-magyar közösséget visszaviszi a magyar pogányság korszakába. A keresztyén korban a székely-magyar rovásírás-közösség elképzelhetetlen. Kétségtelen tehát, hogy a székelyek már a pogány korban együtt élnek a magyarsággal.

Most menjünk tovább.

Bizonyításunk második láncszeméül a székelyekre vonatkozó első történeti adatokat vesszük. Ezek krónikai adatok ugyan, de a mi szempontunkból teljes értékűek. Az első adat 1116-ból való, mikor II. István és a csehek a határon találkoztak és összecsaptak.[1] Ennél az összecsapásnál István először a besenyőket és székelyeket küldi a csehek ellen; ezek, a magyar krónika szerint, megfutamodnak: „... a hitvány besenyők és székelyek egy seb nélkül futottak a király táboráig".[2] Mellékesen megjegyzem, hogy a krónika téved, a besenyők és székelyek nem futottak meg, hanem vitézül harcoltak.[3]

A második adat a székelyekre vonatkozólag a Képes Krónika 70. fejezetében, az 1146-i lajtamenti csatának, II. Géza Henrik herceg feletti győzelmének leírásában van. A csata kezdetének elbeszélésénél azt mondja a forrás: „S a gaz besenyők és hitvány székelyek, kik szokásuk szerint a magyarok dandárai előtt jártak, mind egyaránt futottak, mint a juhok a farkasok előtt." (Szabó Károly fordítása.)[4]

E két legkorábbi, kétségtelen hitelű adat a maga igénytelenségében igen becses útmutatással szolgál. Világosan mutatja ugyanis, hogy a székely a magyarságnak egy újabban csatlakozott törzse. Mert az újabban csatlakozott, idegen eredetű törzsek azok, melyeket a törökös szervezetű népek, amilyen a magyar is volt, a harcban előre küldenek.[5] Ezeket

[1] Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I.[2], 227. skk. l. és 420. j.

[2] „Bisseni atque Syculi vilissimi usque ad castrum regis absque vulnere fugierunt." Képes Kr. 68. c.

[3] L. Pauler, i. h.

[4] „Bisseni vero pessimi et Siculi vilissimi omnes pariter fugierunt sicut oves a lupis, qui more solito praeibant agmina Hungarorum."

[5] L. „A honfoglaló magyarság kialakulása" (= Honf. M. Kial.) c. munkám, 19—20. l.

az újonnan csatlakozottakat meglehetősen le is nézik. Baján avar fejedelem a később csatlakozott kuturgurokat küldi Dalmáciába s kijelenti, hogy azért küldi őket, mert esetleges pusztulásukat nem nagyon bánja. A mongolok a kunokat erőszakkal kergették a harcba.

A besenyők, kik a fenti adatokban a székelyekkel együtt szerepelnek, a magyarsághoz újabban csatlakoztak s ilyen újabban csatlakozott nép a székely is. Ezért küldik őket előre a harcba, ezért bízzák rájuk a határ védelmét, ezért írnak róluk némi lenézéssel.[1]

Nem lehet tehát kétségbevonni Anonymusnak és a Krónikának azt a tudósítását, hogy a székelyek a honfoglalás ideje körül csatlakoztak a magyarokhoz.

Fontos erősítő adatot őrzött meg Anonymus, midőn 50. és 51. fejezetében megemlíti, hogy a székelyek a magyar sereg előtt harcoltak. Az ősi szokás sokáig fennmaradt: még 1499-ben is úgy rendelkezik II. Ulászló, hogy a székelység — ha a király kelet felé harcol — menet az előcsapatot, jövet a hátvédet alkotja.[2]

Megállapíthatjuk tehát, hogy a székelység idegen néptörzs, mely még a pogány korban csatlakozott a magyarsághoz. Arra vonatkozóan, hogy milyen eredetű nép, vagyük vizsgálat alá a nevét. A népnevek ugyanis — mint ezt a Honf. M. Kial.-ban bizonyítottam — többnyire megőrzik az ősi eredet emlékét.

Inkább csak mellesleg jegyzem meg, hogy a *székely* szó természetesen népnév és nem foglalkozást jelentő szó, nem „határőrt" vagy más ilyesmit jelent, amint legutóbb Hóman Bálint meggyőzően bizonyította.[3]

A *székely* népnevet semmiféle más nyelvből nem sikerült eddig nehézségek nélkül származtatni, csak a törökből.

Nem lehet a *székely* népnevet a magyar *szék* ‚sedes' szóból magyarázni, mert a székely székek később keletkeztek annál az időnél, mikor a *székely* név először előfordul. Nem lehet a *székely* nevet a magyar *szék*, *szík* szóval sem kapcsolatba hozni; arra gondolhatna valaki — részben gondolt is —, hogy a *szék*, *szík* szó, mely a magyarban valaminek a ‚javát' is jelenti, az *-ly* képzővel ellátva, népnévvé vált. Hangtani és alaktani akadálya nincs e magyarázatnak;

[1] A *pessimi* és *vilissimi* jelzők elsősorban hitvány fegyverzetükre vonatkoznak; v. ö. még a *Bottal-ütő-besenyő* helynevet, Jakubovich Emil: Magyar Nyelv. XVII. 1921., 119—20. l.

[2] Székely Oklevéltár (= Szék. Oklt.). III., 139.

[3] Magyar Nyelv. XVII., 99—100.

hasonló jelentésű népneveket is találunk a törökségben, de azért mégsem tartom elfogadhatónak e magyarázatot, mégpedig azért, mert a *székely* szó, mint nomen appellativum, nincs meg s az így magyarázott nevet nem tudnánk megfelelő magyar törzsnév-csoportba beállítani. Egyetlen magyar eredetű törzsnevünk a *Nyék*, de ennek egészen más a jelentésbeli háttere. De már csak azért sem valószínű a székely népnév magyar eredete, mert, mint láttuk, maga a nép idegen.

A székely népnév többi magyarázata tudományosan annyira nincs megalapozva, hogy vele foglalkozni felesleges.

Egy ilyen magyarázattal mégis kénytelen vagyok foglalkozni, mert ez — a név összes magyarázatai között — a legelterjedtebb. E szerint a *székely* név az *esegel*-bolgárok nevével függene össze. E volgai-bolgár néptörzs neve Ibn Rusta-nak a báskiriai magyarokról szóló tudósításában és az ezzel összefüggő szövegekben fordul elő. Azt mondja Ibn Rusta, hogy „a besenyők országa és a bolgárok közül való eszegelek országa közt fekszik a magyarok első területe". A név — mely *esk(g)el*-nek, *esek(g)el*-nek, *isk(g)il*-nek, *isik(g)il*-nek s még más formákban is olvasható — így van írva Gardízínál is. Al Bakrínál már megromolva, *eṣk(e)l* formában van a név, az 1300 körül író Abulfidánál szintén eltorzítva, *(el)se(i)ke(i)k* alakban. Hogy e népnevet hogy kell olvasni, az nem világos. Talán *eskil*-nek, mert egy ilyen nevű ('Ασκήλ) türk fejedelem van Theophanes Chronographiájában s a török fejedelmi nevek gyakran származnak népnevekből.[1] Bárhogy van is azonban a dolog, annyi bizonyos, hogy ez a szó magánhangzóval kezdődik, ennélfogva a *székely* névvel semmiképpen sem lehet egyeztetni.

A név helyes magyarázata Thúry Józseftől származik.[2]

Mielőtt magyarázatát ismertetnénk, foglalkoznunk kell a név régi alakjaival. A *székely* népnév régi alakjairól — Jakubovich Emil összeállítása alapján — a következőket mondhatjuk.

XI. századi adatunk nincsen, első adatunk 1131 körüli időből való, Sár ispán ítéletlevelében található ; ez egy *Scichul* nevű sószállító szolga neve. Ezzel az adattal legalább is egyértékű, kétségkívül még régibb időből való hagyományra megy vissza a székelyek neve a magyarországi latinságban, a *siculus* név. E két régi adat egy ómagyar *szikül* alakot mutat. E mellett már 1213-ban mutatkozik a Váradi Regestromban

[1] L. Honf. M. Kial., 154. l.
[2] Erdélyi Múzeum (= Erd. M.). XV. 1898. 244. skk. l.

az *ë*-hangzós alak is : *Scecul* villa s ugyanott találjuk 1217-ből a *Sceculzaz* alakot. 1324-ben megjelenik a *zekel* alak,[1] egy tolnamegyei község nevében.

Ezek az alakok szabályosan származhatnak egy régi *szikil* alakból.

Egy török *sikil* alakból magyarázta e nevet Thúry József. A török adat csak egy forrásban van meg, Šejch Sulejmán csagataj szótárában, de helyességében nincs okunk kételkedni. A szó alakja *sikil*, jelentése a ‚nemes, tiszta fajú és származású, előkelő származású, hercegnő fia, uralkodó fia, előkelő ember fia, herceg'. Már mondottam, hogy a *székely* név szóban levő magyarázatának hangtani nehézsége nincs. Jelentéstani szempontból meg éppen nagyon tetszetős a magyarázat. T. i. az említett török szó kétségtelenül méltóságnév. A besenyő törzsnevek magyarázata kapcsán fejtettem ki, s a Honf. M. Kial.-ban újabb példákkal is igazoltam, hogy a török népnevek egy jó része eredetileg méltóságnév. Arra gondolhatna valaki a fentiek alapján, hogy a *székely* név eredetileg nemes embert jelent. Ezt nem hiszem, egy ilyen név nem illene jól a régi török népnevek rendszerébe. A *székely* itt ‚herceget' jelent, illetőleg a népnév eredetileg annyit jelent mint „a herceg törzse, a herceg népe", hasonló tehát az ilyen török népnevekhez: „az alkirály törzse", „a vezér törzse", „a miniszter törzse" stb.

Ezt a magyarázatot támogatja az a körülmény is, hogy a székelyeknél a hadnagyság és bíróság tiszte történeti időben a nemekben és ágakban szabályosan váltakozva, évenként öröklődött. Tehát a méltóságok intézménye szoros összefüggésben volt a törzs-szervezeti beosztással. Ez tükröződik a *székely* népnévben is.

De török irányba mutat az ősi székely multnak egy másik nevezetes, a krónika által fenntartott emléke, a *Csigla*-mező kifejezés is, melynek tanuvallomását eddig a kelleténél kevesebb figyelemre méltatták. A krónika szerint ez az a hely, ahol a székelyek Árpád idejéig meghúzódtak. E hely nevét Thúry József[2] magyarázta s magyarázatát elfogadhatónak gondolom.

A név alakjait gondosan és kimerítően tárgyalja az Etymologiai Szótár ; megállapítja, hogy az eredeti alak *Csigla*, ebből szabályosan fejlődött a Kézainál található *Csigle* alak, ugyanúgy, ahogy a *dinya* alakból *dinnye*, a *misa*-ból

[1] Csánki D. : Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. III., 450. l.

[2] Erd. M., XV. 1898. 206. skk. l.

mise fejlődött ; szabályos képzés a Dubnici és Budai krónikában található *Csiglád* alak is, olyan képzés, mint az *apród. szád, Abád.* Ide tartozik a veszprémmegyei *Csögle* helynév is, mely 1340-ben *Chigla* (olv. *Csigla)* alakban is előfordul ; a *Csigla* > *Csigle* > *Csẽgle* > *Csögle* szabályos magyar fejlődés.

A név eredeti alakja tehát *Csigla.* Alapszava a török *čïγ* szó, mely az oszmánliban és a csagatájban ismeretes ;[1] jelentése ‚magas gát, nádból és gyékényből font magas kerítés, a sátor bejárata előtt kifeszített gyékény, nagy hó, lavina'.[2] A *-la* képző a törökben denominalis helynévképző, v. ö. kún *bor* ‚bor' — *borla* ‚szőlőskert', oszmánli *tuz* ‚só' — *tuzla* ‚sótelep', oszmánli *qum* ‚homok' — *Qumla* (helynév) ‚homokos hely'. A *čïγla* tehát a törökben ‚gáthelyet' jelent.

Tudva már most azt, hogy a törökös szervezetű népek, mint például az avarok, bolgárok és magyarok milyen nagy gondot fordítottak a határvédelemre[3] s hogy a Krónikában a *csigla* azt a helyet jelenti, melyen a székelyek a nyugati nemzetektől félve, nevüket is megváltoztatva, meghúzódtak (Kézai : „. . .qui timentes occidentis nationes in campo Chigle usque Arpad permanserunt, qui se ibi non Hunos, sed Zaculos vocaverunt"), nem kételkedhetünk Thúry magyarázatának helyességében. Itt tehát a székely régiségben egy másik török nyom van előttünk. Két ellenvetést lehetne tenni. Először azt, hogy a *csigla* esetleg török eredetű, más forrásban fel nem jegyzett magyar szó, másodszor azt, hogy a török *čïγ* szó *-la* képzős alakja török forrásban nem fordul elő. Az elsőre azt felelhetjük, hogy a magyarban *csigla* köz-szó a valóságban nincsen s a később tárgyalandó, de általában jól ismert székely-magyar kapcsolatokat tekintetbe véve, jól elképzelhető, hogy egy a székely régiségben fennmaradt szó, mint magyarországi helynév, előfordul. A második ellenvetésre azt mondhatjuk, hogy, sajnos, a török régiség legfontosabb fogalmainak nevei is csak kis számmal vannak feljegyezve s a *čïγla* — ha nincs is meg török forrásban — világos, szabályos képzés.

A székelyek török eredetére mutatnak egyéb mozzanatok is. Így elsősorban az, hogy a székelyeknek törökös törzsszervezete van s hogy, mint a többi török eredetű magyar törzsek, önálló néprészként csatlakoznak a magyarsághoz.

[1] A kazáni (Bálint) *čik* ‚szél, határ' stb. aligha tartozik ehhez. V. ö. Fehér Géza : A bolgár-török műveltség emlékei, 26. l.

[2] Radloff, Aḥmed Vefíq paša, Šejch Sulejmán.

[3] Fehér : Bolg. Műv. Eml. 8. skk. l.

Török eredetre mutat az is, hogy a székely a besenyőhöz hasonló nyílas, harcos nép.[1] A székelyeknél, épúgy, mint a törököknél (pl. a türköknél, kunoknál), megvolt a méltóságok öröklésének intézménye.[2]

Ennyi az, amit a székelyek ősi származásáról mondani tudok. Az eredményt így fogalmaznám: a rendelkezésünkre álló adatok tudományos értelmezése csak azt a feltevést engedi meg, hogy a székelyek török eredetűek, tehát minden olyan elmélet, mely a rendelkezésünkre álló adatok alapján ezen a kereten kívül keresi a székelyek eredetét, lehetetlen.

Szólnom kell még néhány szót a székely-hun kapcsolat kérdéséről. Ezt ugyanolyan formán kell megítélnünk, mint a magyar-hun kapcsolatot.[3] A magyar is, a székely is abból a nagy török népcsoportból került ki, melynek legkiválóbb uralkodója Attila, leghatalmasabb népe a hun volt. Ezek a népek Attilához és a hunokhoz való tartozásuk emlékét természetesen megtartották. Egészen más kérdés azután a hun monda és a Hun Krónika alakulásának története. Sajátságos és kétségtelenül helytelen az a felfogás, mely a hun hagyomány magvát, lényegét a magyaroknál és a székelyeknél idegen eredetűnek gondolja. Ne a mi szemünkkel nézzük a dolgot, hanem a honfoglaló magyarokéval és székelyekével, kiket jóval kevesebb idő választott el Attila korától, mint minket, s kiket történeti érdeklődésük minden szála a török népekhez fűzött. Hogyan lehet úgy gondolkozni, hogy mikor a nyugati hagyomány megőrizte Attila emlékét, a keleteurópai, Attila népének a hagyománya valamilyen formában nem őrizte volna meg.

Irnikre, Attila fiára a bolgárok a VIII. században még emlékeznek; egészen természetes, hogy a magyaroknál és a székelyeknél Attila és a hunok emléke a IX. században még megvolt, elsősorban talán az uralkodó családok hagyományaiban.

*

Ami már most azt a kérdést illeti, hogy a számbavehető török népek közül melyik az, melytől a székelyek származnak, erre a kérdésre — úgy látom — adataink alapján nem lehet határozottan feleletet adni. Legvalószínűbbnek gondolom, hogy a székelyek a kabarok egyik törzse.

[1] Schünemann: Ung. Jahrb. V. 1925. 446—47. l.

[2] Thomsen: Inscription de l'Orkhon. 59. l.; Pauler: M. N. Tört. Szt. Istvánig. 127. l.

[3] L. Honf. M. Kial. 216—20. l.

Ez az a török nép, melyről biztosan tudjuk, hogy a honfoglalás ideje körül csatlakozott a magyarokhoz. Kettős csatlakozást vennék fel. Az első — melyről Konstantinos Porphyrogennetos és Anonymus tudósít bennünket s mely alkalommal a kabarok már a magyar nyelvet is megtanulták — még Dél-Oroszországban történt. E csatlakozás után a kabarok hadi és politikai tekintetben még meglehetősen laza összefüggésben voltak a magyarokkal. Tudjuk, hogy a törökös szervezetű népeknél az egyes törzsek annyira önállóak, hogy közös fejedelmük néha nincs is. És hogy ezek a kabarok mennyire önállóak voltak a magyar törzs-szövetségben, azt világosan mutatja az Admonti Évkönyvek feltűnő és sokatmondó adata a 881-ik évre vonatkozólag: „Primum bellum cum Vungaris ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite", melyben a kabarok önállóan szerepelnek, ahogyan soha, egyetlen más magyar törzs sem szerepel. Így érthető az, hogy Mén Marót kazárjai, kik természetesen a kabarok egy részével azonosak, a 890-es években már mint külön nép élnek Magyarországon, mely népet e magyaroknak meg kell hódítani. A székelyek, Anonymus szerint, a bihari kazárok közelében élnek — nem tartom lehetetlennek, hogy a székelyek e kazár-kabaroknak egy önálló törzse, mely a honfoglaláskor immár másodszor csatlakozik a magyarokhoz, mint ahogyan Mén Marót kazár-kabarjai is Magyarországon másodszor kapcsolódnak a magyar törzs-szövetséghez.

Egy ilyen kettős csatlakozásban — a törökös szervezetű népek alakulási szokásait ismerve — nincs semmi feltűnő.

Ilyenformán magyarázatot nyerne a hagyománynak azon állítása is, mely arról szól, hogy a székelyek régibb lakói Magyarországnak, mint a magyarok. „A hagyományból nyilvánvaló, hogy a XI. században a székelyeket Magyarország honfoglalás előtti lakóinak és Attila népének tartották. Ez a tudat minden alap nélkül nem alakulhatott ki. A X. század vége óta betelepülő besenyőket, bolgárokat, kunokat sohasem mondta senki őslakóknak" — írja Hóman Bálint.[1]

Egy másik, sajnos, szintén nem egészen meggyőző bizonyítéka volna a székelyek kabar eredetének az, melyet Pais Dezső Magyar Anonymusa „Székelyek" c. jegyzetében a következőképen fogalmaz: „Az Anonymusnál szereplő bihari kozárok meg az Edömén-féle kunok (illetőleg kumánok) mellett szintén a honfoglaló kabarok egyik nemzetségét

[1] Magyar Történet. I., 124. l.

kereshetjük a székelyekben. Az Edömén *kun : chun : hunjai*-val való kapcsolatuknál fogva teszi őket Anonymus Attila népévé, a Krónika pedig Edömén—Csaba—Attila-ivadékokká." (Ez kissé módosítandó ; a székelyek a Hun Krónika szerint hun maradványok, Edömén pedig Csaba fia, Attila unokája, de a székelyek nem tőle származnak, ő csak a székelyek m e l l e t t szerepel.) Pais Dezső magyarázatának az a feltevés a lényege, hogy a „kun" név, mellyel Anonymus a kabarokat jelzi, nem a történetíró találmánya, hanem olyan név, mellyel a kabar nép vagy ennek egy része valóban nevezte magát. Mivel pedig a „kun" név azonos a „hun" névvel, ennélfogva, ez elmélet szerint, feltehetjük, hogy a hun-székely kapcsolatról szóló krónikai hagyomány voltaképen kun-székely, azaz kabar-székely kapcsolatot akar mondani.

Ezt a bizonyítékot én máskép fognám fel. Elhagynám a hun = kun = kabar-elméletet, amely lehet helyes, de erősen feltevésjellegű s azt hangsúlyoznám, hogy a Hun Krónika szerint Edömén és a székelyek egy eredetűek. Edöménről pedig biztosan tudjuk, hogy kabar,[1] ennélfogva a székelyek is kabarok volnának.

Az az ellenvetés, hogy a székelyek nem lehetnek kabarok, mivel Anonymus kun és kazár néven szerepelteti a kabarokat, nem vehető figyelembe. A török néprészek alakulási mozgalmai és a népnevek sorsa sokkal bonyolultabb, semhogy arról Anonymus mai követelményeinknek megfelelő tudósítást nyujthatna az illető események után több száz évvel.

Lehetséges azonban, hogy a székelyek nem kabarok, hanem valami más török törzs, pl. avarok.

1898-ban Thúry József — talán Vámbéry[2] hatása alatt — kimerítően fejtegette, hogy a székelyek avar eredetűek.[3]

Ennek bizonyításánál Thúrynak az a kiindulópontja,[4] hogy a székelyek a tulajdonképeni Magyarország területéről költöztek Erdélybe, mert *a)* ezt bizonyítja minden krónikánk, *b)* a székelyek nyelve egészben véve azonos a magyar nyelvvel, *c)* sokkal előbb ismerünk székelyeket Magyarországon, mint Erdélyben. E kiinduláspont nem elég szilárd, egyik bizonyíték sem sokatmondó : *a)* Anonymus Bihar tájára

[1] Ezzel a kérdéssel bővebben foglalkoztam a Honf. M. Kial.-ban, 238—40. l.

[2] A magyarság keletkezése és gyarapodása. 1895. 214—15. l.

[3] A székelyek eredete. Erd. M. XV., 1898. és „Még egyszer a székelyek eredetéről." Erd. M. XVI. 1899.

[4] Erd. M. XV., 87. l.

teszi a székelyeket, Kézai nem határozza meg eredeti lakóhelyüket, a Képes Krónika egyenesen Erdélybe teszi a Csiglamezőt ; *b)* a nyelv egyezését önmagában többféleképen lehet magyarázni ; *c)* előbb ismerünk ugyan székelyeket Magyarországon, mint Erdélyben, de ez nem sokat mond, mert oly időre vonatkozik, mely az eredet, a kialakulás kérdésénél számbavehető időponttól már igen messze van. E kiindulópont azonban nem annyira fontos, mint a bizonyítás következő mozzanatai.

Thúry bizonyításának első lényeges pontja az, hogy a Székelyföld helynevei feltűnő egyezéseket mutatnak bizonyos magyarországi vidékek helyneveivel : „93 székelyföldi név 194-szer fordul elő Magyarország területén, mégpedig a Dunántúl, Pozsony és Nyitra megyék idefoglalásával, 126-szor, a Tiszántúl (Szamos, Maros, Tisza és Erdély közén) 68-szor, olyformán, hogy a székelyes helynevek amott Zala (21), Veszprém (16), Baranya (14) és Vas (12) megyékben, emitt pedig Bihar (16), Szatmár (13), Szilágy (11) és Arad (10) megyékben találhatók a legnagyobb számmal."[1]

A második lényeges pontja Thúry bizonyításának az, hogy Magyarország azon helyein, hol „a legnagyobb számmal" találhatók a székelyes helynevek, tehát a Dunántúl bizonyos részein, továbbá a Szamos, Maros, Tisza és Erdély közén, a honfoglalás korában avarok laktak, s ezzel már az eredménynél is vagyunk : a székelyek tehát avar eredetűek.[2]

A székelyföldi és magyarországi névegyezések a székely kérdés szempontjából valóban nem közömbösek ; ilyen egyezések, mint *Pozsony*, *Zobor*, *Moson*, *Ráb(a)* mindenesetre sokat mondanak. Azt sem lehet állítani, hogy Thúry önkényesen állította volna össze a helyneveket. Bizonyítása még sem fogadható el, mert ilyen helynévegyezéseket ott is találunk, ahol előfordulásukat különös ethnikai kapcsolat nem indokolja. Így Heves megyében Csánkinál találunk *Abád*, *Ál"si*, *Bő*, *Dorog*, *Erk*, *Györk*, *Keve*, *Kömlő*, *Kürt*, *Laak*, *Mak*, *Őrs*, *Pós*, *Tar(csa)*, *Tárkány*, *Bene*, *Pata* nevű községeket, melyek éppúgy megvannak Komárom megyében is. Ha az ember előveszi az összes székely község-, folyó-, hegy- és dűlőneveket — amint Thúry nagyjában teszi — kétségtelen, hogy Magyarország bármely megyéjében talál ezekkel azonos neveket, de ezekre az egyezésekre történeti következtetéseket építeni nem lehet. A székelyföldi és magyarországi helynév-

[1] Erd. M. XV., 157—58. l.
[2] Erd. M. XV., 200. skk. l.

egyezések tehát nem oly természetűek, hogy a székely kérdés kutatásában szilárd alapul szolgálhatnának.

Baj van Thúry bizonyításának második főmozzanatával is. Nem lehet bizonyítani, hogy a honfoglalás korában avarok laktak volna épen a szóbanforgó területeken. Thúry egyenesen azt gondolja,[1] hogy a honfoglalás korában Magyarországon élő avarok száma elérte a honfoglaló magyarokét, sőt esetleg meg is haladta azt.

Hogy Pannóniában a IX. században laktak avarok, abban senki sem kételkedik, mert ezeket az avarokat megbízható történeti források (Einhard s mások) emlegetik. Hogy azonban avarok laktak volna a honfoglalás idejében minden olyan helyen a Dunán túl, továbbá Pozsony és Nyitra megyében, ahol székelyes helynevek vannak, azt bizonyítani nem lehet, sőt ez egészen valószínűtlen; a Thúry által felhozott forrásokban pontosabb helymeghatározásról csak egyetlen egy esetben van szó, Einhardnál, aki azt mondja, hogy 805-ben az avar fejedelem, a keresztyén Theodor, Sabaria és Carnuntum között, tehát Vas, Sopron és Moson megyében kér lakóhelyet Nagy Károlytól a szlávoktól szorongatott avarok számára. Ezenkívül még csak a „Conversio Baguariorum et Carantanorum" említ avar területet a Rába és a Balaton között. (Magyar Honfoglalás Kútfői = M. H. K. 307. l.) Hogy másutt is laktak volna még avar töredékek a Dunán túl és a Felvidéken, azt fel lehet tenni, de erről semmi tudományosan elfogadható dolgot mondani nem lehet. Hogy különben ezek a pannóniai avarok nem lehettek nagy számmal, az következik abból, hogy még a szlávok is kiszorították őket. Azt is figyelembe kell venni, hogy ezek az avarok már kezdtek keresztyénné válni, ami mindenesetre megindította a környező népekkel való összeolvadás folyamatát. Ha a honfoglaló magyarok jelentős avar néptöredékeket találtak volna a Dunán túl, ezekről a honfoglalás kútfői feltétlenül szólanának, helynevekben vagy a magyar régiség emlékeiben nyomuk volna.

Nem lehet tehát bizonyítani, hogy a Dunán túl és a Felvidéken avarok laktak volna azokon a helyeken, ahol „székelyes helynevek" vannak; a honfoglalás idejében voltak még avarok a Dunán túl, de kis számmal, valószínűleg már nagyobbrészt összeolvadva a környező szlávokkal.

Az avarság másik területe Thúry szerint a Tisza, Szamos, Maros és Erdély között volt. Ezt főleg két adattal bizo-

[1] Erd. M. XV., 247. l.

nyítja Thúry : 1. Einhard szerint 796-ban a Pipintől szorongatott avarok a Tiszán túlra menekülnek, 2. „ezeket a Tiszán túl lakó avarokat a IX. század közepén Ravennai Guido geographus említi."

Ehhez a második ponthoz két megjegyzést kell fűznünk : az első most nem fontos, az t. i., hogy a Geographus Ravennas és Guido két személy (Guido a Ravennas kivonatolója) ; fontos azonban egy második megjegyzés, az, hogy a Ravennas nem 850, hanem 680 körül írt, tehát a Pipin által a Tiszán túlra űzött avarokról nem beszélhet, mert hiszen Pipin előtt száz esztendővel élt.

Első helyre tehát a Ravennas adatát kell tenni ; szerinte 700 körül avarok éltek Dáciában, azon a földön, melyen a *Tisia*, *Tibisia*, *Drica*, *Marisia*, *Arine*, *Gilpit*, *Gresia* folyók folynak. („... Datia prima et secunda, quae et Gipidia appellatur, ubi modo Uni qui et Avari inhabitant.")[1] A Ravennas adata Thúry bizonyítása szempontjából semmi lényegeset nem tartalmaz ; hogy a Tiszán túl — mondjuk 650—700 között — avarok laktak, azt az avarokról szóló történeti források alapján régen gondolták, de ki tudja, kétszáz évvel később, a magyar honfoglalás idejében, laktak-e ezen a területen avarok? Nem hiszem, hogy laktak volna — legalább is jelentős számmal —, mert semmi nyomuk sincs.

A Ravennas avarjaitól függetlenek a Pipin avarjai, kik 796-ban a Tiszán túlra menekültek, de hogy ott is maradtak, azt — mint láttuk — senki sem mondja s ennek semmi nyoma.

De van a Thúry bizonyításának még egy nagy hiánya : az avar helynevek, melyekkel bizonyít, egyáltalában nem avarok. Mert gondoljunk csak egy kicsit jobban bele ebbe a helynevekkel való bizonyításba. Az avarok Thúry szerint is törökök, a lakóhelyüket, költözésüket bizonyító helynevek között tehát feltétlenül kellene lenni egy világosan mutatkozó török csoportnak. Ezzel a gondolattal Thúry eleinte egyáltalában nem számolt ; később, midőn Sebestyén e tekintetben kifogást emelt, foglalkozott a dologgal és a Sebestyén ellen írt polemikus cikkében[2] a szóbanforgó kilencvennél több helynév közül tizenötről bizonyítja, hogy török eredetű, azonban e tizenöt magyarázat között is alig akad olyan, ami elfogadható : az egyeztetések egyszerűen a székely helyneveknek törökök lakta területek hasonló helyneveivel és

[1] Ed. Pinder et Parthey. 202., 204. l.

[2] Még egyszer a székelyek eredetéről, Erd. M. XVI.; az ide tartozó rész : 271—74. l.

hasonló török közszavakkal való összevetésén alapulnak, — minden, az illető nevek eredetére, történetére vonatkozó magyarázat nélkül; a tizenöt közül öt esetben súlyos hangtani akadályok is vannak.

A tárgyalt két főbizonyíték elestével nem jönnek számba Thúry kisebb bizonyítékai.[1] Harmadik bizonyítékul felemlíti Thúry, hogy „a hun-avarok története csak egyévi megszakítás nélkül is folytatódik a székelyek történetében", mert hiszen a nemzeti hagyomány szerint a székelyek hunok, mely név az avarokat jelzi. Negyedik bizonyíték volna a *Baján* helynév, mely *Bajan* avar kagán nevének felel meg; előfordul Vas és Sopron megyében; „Ung megyében . . . van szintén egy *Bajánháza*, a székelyes nevű Botfalva és Lukaháza szomszédságában". Megjegyezhetjük, hogy *Botfalva* és *Lukaháza* nem igen illenek az avar korba; *Baj*, *Bajka*, *Vajk*, *Baja*, *Bajon*, *Baján*, *Bajcs* hely- és személyneveink mind a török *baj*: ‚gazdag, gazda, úr' szóval függenek össze, s ebből a szóból származik *Bajan* avar fejedelem neve is, de a fenti magyar neveknek nem e fejedelmi név volt a forrása, hanem a későbbi magyarországi törökség.[2] Ötödik bizonyítéka Thúrynak a *Csigla* név, hatodik bizonyítéka a *székely* név; ezeknek török eredetét Thúrynak sikerült kimutatni, de ami török, az még nem avar. E két névmagyarázatról különben fent bőven szóltam.

Thúrynak tehát a székelyek avar eredetét bebizonyítani nem sikerült.

Meglehetősen el van terjedve még ma is a székelyek magyar eredetének elmélete. Engel[3] vetette fel ezt a gondolatot, melyet azóta a magyar tudomány számos művelője képviselt; szerinte a székelyek Etelközből menekült magyarok (zurückgelassene Ungrische Wächter), kik az ismeretes etelközi bolgár-besenyő veszedelem alkalmával jöttek Erdélybe. Ez a gondolat, legalább ebben a formában — mint annyi más, amely a székely kérdés megoldására vonatkozóan felvetődött — puszta ötlet, semmivel sem bizonyítható.

Más alapon és jóval nyomatékosabban képviselte a székelyek magyar eredetének elméletét Hunfalvy Pál. Szerinte „az árpádi királyok telepíték azokat határőrökül, azaz székelyekül, Erdélynek keleti határaira".[4] Bővebben kifejtette elméletét „A székelyek. Felelet a székelyek scytha-

[1] Erd. M. XV., 204. skk. l.
[2] Gombocz: Árpádkori török személyneveink. 45. l.
[3] Gesch. d. Ungrischen Reichs. I. 1797. 281. l.
[4] Magyarország Ethnographiája. 1876. 379. l.

hun eredetűségére" c. munkájában (1880). Ebben — Nagy Jánossal és Deák Farkassal polemizálva — elsősorban a nyelv tanuvallomásának fontosságát hangsúlyozza, azután vizsgálja a székely nyelvjárások sajátságait s arra az eredményre jut (27., 63. l.), hogy a székely nyelv egy a magyar nyelvvel, „mert legkülönösebb, legfeltetszőbb régies szavait vagy szóalakjait is megtaláljuk itt-ott a nagy magyar nyelv különböző járásaiban". „A nyelvi tanuság tehát arról győz meg, hogy a székely nép eredetére nézve azonos a nagy magyar néppel. Ebből okvetetlenül foly, hogy a kicsi székely nép a nagy magyar néptől szakadott el." Azután történelmi bizonyítékait sorolja fel Hunfalvy. Kiemeli (37. l.), hogy sem a legendák, sem a krónikák nem tudnak arról, hogy Szent István idejében Erdélyben székelyek laktak volna. Nem hallunk a székelyekről későbbi időben, Szent László keleti harcainak történetében sem. Azután XIII. századi és még újabb történeti adatok magyarázatával próbál világot vetni a kérdésre. Eredménye (62—63. l.) a következő. Az erdélyi székelyek a XIII. század elején tűnnek fel, tehát a XII. században települtek cda ; koronai birtokokon telepedtek, lassanként alakítván, királyi engedelem mellett, több-több széket ; társadalmi szerkezetükben feltűnik a lófők intézménye, ezekben a soltészokhoz és kenézekhez hasonló telepítő vállalkozókat gyaníthatunk. Az ethnikai kérdést így dönti el (52. l.) : „Az összes székelység . . . különböző eredetű népekből alakult meg, úgy mint a nagy többséget tevő magyarokból, az ezeket megelőző eredeti szlávokból [értsd : Erdélynek régibb lakosaiból], s az az után érkező jövevény (orosz, lengyel, bolgár) szlávokból ; továbbá besenyőkből, oláhokból és az úgynevezett tulajdonképeni *vendégek*-, azaz németekből. A sokféle eredetű lakosság azonban nemzetileg magyarrá, társadalmilag és politikailag székellyé vált az időnek összesimító hatása által." Amennyiben Hunfalvy történeti bizonyításában helyes részek vannak — úgy látom azonban, hogy bizonyításának jórésze elavult[1] —, ezek oly időkre vonatkoznak, melyeknek tanusága az eredet kérdésének szempontjából nem vehető figyelembe. Más kérdés a székelyek eredete és más kérdés későbbi településük, alakulásuk, keveredéseik története. Ami pedig Hunfalvy kiindulópontját és főbizonyítékát illeti, hogy t. i. a székelyek nyelve semmiben sem különbözik a magyarokétól, tehát a székelyek magyar eredetűek, ez körülbelül annyit

[1] V. ö. Hóman : Magyar Nyelv. XVII. 90. skk. l.

ér, mintha valaki a magyarországi mai jászok és kunok magyar nyelvét akarná e népek eredetének kérdésében bizonyságul felhasználni.

Hunfalvy elmélete nagy hatással volt, ezt vallotta Marczali Henrik is. 1881-ben,[1] Marczali „magyar gyarmat"-nak mondja a székelységet, 1896-ban,[2] a magyar mellett némi besenyő elemet is feltesz a székelyek ősi nemzetségei közt, de 1911-ben[3] újra tiszta magyaroknak gondolja őket.

Fent láttuk, hogy adataink a székelyek magyar eredete elméletének feltétlenül ellentmondanak.

A székelyek besenyő, bolgár, gepida, oláh stb. eredetének elméleteivel nem foglalkozom, ezek pusztán ötletek, melyeket valószínűvé tenni nem lehet s melyek általában nem is igen vertek gyökeret.

*

Most vizsgáljuk meg, mit mondanak a székelység régi ethnikai kapcsolatait illetőleg a székely nemek és ágak nevei. E nevek XV. és XVI. századi feljegyzésekben maradtak reánk, oly formában, hogy a feljegyzések hitelességében nem lehet kételkednünk.

A székely nemzetiségi szervezetre vonatkozó adatokat Connert János állította össze „A székelyek intézményei" c. munkájában (5. skk. l.). A székely nemzetségi szervezet első említése 1427-ből való. Arról szól ez az adat, hogy a Kézdi székben levő Torjavására várost bizonyos szolgáltatások alkalmával öt nemzetség között osztják fel.[4] 1548-ban ugyancsak Kézdi székben *Jenew* nemzetség és (tévesen) *Bessenyew* nemzetség szerepel.[5] Ugyancsak egy 1548-i oklevélben fordul elő a *Besenyő* ágnév : *ad Ramum Bessenijew ag.*[6] Maros székben 1497-ben a Halom nem és Péter ága („in genere halom in linea pether"),[7] 1499-ben az Erlöc nem és Szovát ága („de genere Ewrlevcz et linea Zouath"),[8] a Meggyes nem és Kürt ága („in genere Medgyes, in linea Kywrth")[9] fordul elő, 1538-ban a Meggyes nem Dudar és Kürt ága, továbbá a Halom nem Náznán ága.[10]

[1] Budapesti Szemle. XXV. 138. l.
[2] Millenáris Történet. II., 169—70. l.
[3] A „Művelтség Könyvtára" számára írt magyar történetben.
[4] Szék. Oklt. I., 122—23. l.
[5] Szék. Oklt. III., 289. l.
[6] Szék. Oklt. III., 294. l.
[7] Szék. Oklt. III., 129. l.
[8] Szék. Oklt. I., 291. l.
[9] Szék. Oklt. I., 288. l.
[10] Szék. Oklt. II., 48. l.

De különösen becsesek azok a jegyzékek, melyek az összes maros-széki nemek és ágak nevét tartalmazzák.

1548-i kelettel maradt ránk egy jegyzék, mely a hadnagyság és bíróság nemek és ágak szerinti váltakozásának sorrendjét tartalmazza. E jegyzékben 24 ág neve található s ennek megfelelően a jegyzék 24 évre szól. Mivel benne két maros-széki helyről, Ákosfalváról és Vajáról történik említés, a jegyzék csak Maros székre vonatkozhatik. (Ezt a következtetést mindjárt egy másik emlékkel is igazolva látjuk.) E jegyzéket kiadta Szabó Károly a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában őrzött eredetiről a Szék. Oklt. II. kötetében. Előtte kiadták Engel János Keresztély, Kállay Ferenc és Nagy-Ajtai Kovács István. (Szabó Károly: Szék. Oklt. II., 78—79. l.)

Ennek a jegyzéknek egy változata egy bécsi, Kollár-féle XVIII. századi kéziratban is fennmaradt. Kiadta Szádeczky Lajos, a Szék. Oklt. V. kötetében. (66—68. l.; rövidítése: Kollár I.) Dátum nélkül maradt fenn a bécsi császári levéltár Kollár-féle codexében egy — Szabó Károly szerint a XVI. század első feléből származó — feljegyzés, mely a három székely rend, a székely nemek, ágak és székek jegyzékét tartalmazza. Kiadta Kovachich, majd Szabó Károly a Szék. Oklt. II. kötetében. (Szabó Károly: Szék. Oklt. II. 80—81. l.; rövidítése: Kollár II.) Egy negyedik jegyzéket, mely azt tartalmazza, hogy 1491-től 1514-ig, mely nemek mely ágai és ez ágaknak mely tagjai viselték a főhadnagyi és főbírói méltóságot, Szabó Károly adott ki a Szék. Oklt. II. kötetében (139—143. l.); a következőket mondja róla: „Eredetije pergamenen a gr. Rhédey-család levéltárában Kolozsvártt. Hátára jegyezve más kézzel, a XVI-dik század végére mutató írással: „Az Scitiijából be yeot zekelijeoknek Eleijreol valo ijecces." — Az eredetiről, mely a m. történelmi társulat 1868-dik évi első vidéki gyűlése alkalmával fedeztetett fel, az én másolatom után közzé tette gr. Lázár Miklós, az ezen lajstromban előforduló Maros széki főtisztekre és családokra vonatkozó becses jegyzetekkel, Századok II. évf. 1868. 673—692. l." E jegyzéknek legújabban egy új kézirata került elő Székelyudvarhelyről, melyet Lukinich Imre bocsátott rendelkezésemre. E kézirat írása szerint határozottan újabb másolata az eredetinek vagy egy régebbi másolatnak. Feltűnő a dátuma, mely a kolozsvári példány „ezer ǫt zaz hotwen het" évszáma helyett „Ezer öt száz hetven hét" évszámot tüntet fel. Mivel a kolozsvári példány az *öt* számnevet más helyen is írja *hǫt* alakban (i. h. 140. l.: *Ezer nijg zaz kijlencwen nijgben*, utána: *„Ezer nieg zaz kijlencwen hǫt ezttendoben"*), a dátumában található *hotwen* alakot nem szükséges *hetven*-re javítani. A székelyudvarhelyi másolat névalakjai itt-ott igen feltűnőek, amint ezt nemsokára látni fogjuk. — Ezek tehát a maros-széki adatok.

A XV. századi Kászon székben hat nemzetség volt, ezek közül az egyik: *Halom*.[1]

Sepsi székben is van nyoma a nemzetségi szervezetnek (l. lent).

A többi székekből nincsenek adataink a nemekre és ágakra vonatkozóan. Csík székben azonban szintén megvolt a nemzetségi felosztás, amit Connert helyesen abból követ-

[1] Szék. Oklt. I., 298. l.; XVI. századi adat.

keztet, hogy a Csík széktől elszakadt Kászon székben megvolt. Kétségtelennek tartom, hogy a többi székekben is megvolt a nemzetségi felosztás ; hogy erre adatunk nincsen, az tiszta véletlen.

Az adatok szerint Maros székben hat, Kászon székben hat, Aranyos székben hat, Kézdi székben öt nem volt. Megállapítható tehát, hogy általában minden székben hat nem volt ; a kézdi-széki adat, mely öt nemzetségről szól, nem sokat számít, mert megállapítható, hogy a székely törzsrendszer az ágakra vonatkozóan is állandó létszámokat mutat, t. i. a teljesen ismert maros-széki törzsrendszerben mind a hat nemben szabályosan négy-négy ág van. Némi zavart okozhat az a körülmény, hogy az 1557-i jegyzékben, annak kolozsvári példányában, székelyudvarhelyi másolatában és talán esetleges egyéb másolataiban némely ágnév romlott formában került be ; így pl. a *Kürt* ágból *Kurta* ág, a *Vácmán* ágból *Vatanyán* ág, *Vasmy* ág, a *Bod* ágból *Zöld* ág, a *Vaja* ágból *Aja* ág lett ; ezenkívül a *Halond* ág az első bécsi jegyzékben *Gabwd*, *Gabowd* néven szerepel. Ezek azonban világosan romlott alakok s nem külön ágnevek.[1] Kétségtelen tehát, hogy a székely törzsrendszer alapja hat nem és minden nemben négy-négy ág.

Itt önkénytelenül eszünkbe jut az oguz törzsrendszer, mely a török törzsi felosztásnak egyik legősibb és legszabályosabb formáját mutat ja.Az oguz törzsrendszerben — épúgy, mint a székelyben — hat törzs van s minden törzsben négy nemzetség. Kérdés azonban, nem véletlen-e ez az egyezés.

Egy ilyen szabályos politikai és hadi felosztás természetesen gyakran megzavarodik. Ezért nem szükséges — mint Connert[2] teszi — azt feltenni, hogy a Kézdi szék öt neméről szóló adat hibás.

„Előttem az is bizonyosnak látszik — mondja Connert (7. l.) —, hogy mindazon székben ugyanazon nemzetség, ha nem is mindig ugyanazon ág, létezett." Itt egy kissé vigyázni kell, mert az összes nemek és ágak jegyzékét csak Maros székből ismerjük. A maros-széki hat nem a következő : *Ábrán*, *Adorján*, *Halom*, *Jenő*, *Meggyes* és *Örlöc*. Kézdi székből fel van jegyezve egy nem, ez *Jenő*, Kászon székből szintén egy, ez *Halom*. Tehát mindkét székből csak olyan nem van feljegyezve, mely Maros székben is megvan. De ez a két adat

[1] Így már Szabó Károly : Szék. Oklt. II., 142. l., Szádeczky: Szék. Oklt. V., 67. l., Sándor Imre : Geneal. Füz. I., 3. l.

[2] A székelyek intézményei. 6. l.

még kevés ahhoz, hogy kimondjuk, hogy minden székben ugyanaz a hat nem fordult elő. Ami az ágakat illeti, a Kézdi székben van *Besenyő* ág, mely nincs meg Maros székben. Connert (6. l.) azt mondja, hogy a *Besenyő* szó talán másolási hiba, de erre a feltevésre semmi szükség sincs. Sepsi székben van *Odwor* ág, mely szintén nincs meg Maros székben. Connert fent idézett tétele tehát nem fogadható el. A török törzsrendszereknél az egyes törzsek nemzetségeinek nevei között gyakran fordulnak elő ugyanazon nevek. Így pl. a karakirgizek Sary-Bagyš törzsének tizenegy nemzetsége van; mind a tizenegy nemzetség neve megvan vagy a Bugu törzsben, vagy a Soltu törzsben is.[1] Számos idetartozó példát idézhetnénk, de azt hiszem, felesleges. A jelenség természetesen költözésekkel, a nemzetség egy részének a régi törzstől való elválásával és új törzshöz való csatlakozásával magyarázandó. Azt is el lehet képzelni, hogy egy törzsrendszerben minden törzsben ugyanazok a nemzetségnevek fordulnak elő, de ezt a székelyeknél feltenni nincs okunk.

S most lássuk ezeket a székely nem- és ágneveket.

Maros szék.

I. Halom nem.

Halom. 1497: *Halom* (Szék. Oklt., III. 129. l.) 1502: 1550: „de genere *Halom*". (Barabás: Szék. Oklt. 192, 194, 283. l.) 1505: *Halon* (u. o. 211, 213, 216 l.). 1538: *Halom* (Szék. Oklt. II., 48. l.). 1548: *Halom*, *Halond*. 1557: *halond*. Kollár I.: *Halom*. Kollár II.: *Halom*. — Kiejtése kétségtelenül *Halom*, *Halomd*, *Halond* (v. ö. a *Halom* ágnevet is); azonos a magyar *halom* szóval, illetőleg ennek *-d* képzős származékával. A *halom -d* képzős származéka *(holmodi)* már 1055-ben, a tihanyi apátság alapítólevelében előfordul.[2] *Halom* családnév is volt a székelyeknél.[3] Érdekes, hogy mint ágnév csak a *-d* képzős alak szerepel.

A Halom nem ágai.

György. 1548: *gijerg*, *gijergij*. Kollár I.: *Gyurg*, *Gwrg*. Kollár II.: *Gyeurgh*. — Olvasata *Gyërgy*, *György*.

Péter. 1497: *Pether* (Szék. Oklt. III., 129. l.). 1502: „linea *Pether*" (Barabás: Szék. Oklt. 192, 194. l.). 1550:

[1] Radloff: Phonetik. XL. l.
[2] Jakubovich—Pais: Ómagyar olvasókönyv. 22. l.
[3] Szamota—Zolnai: M. Oklt. Szótár, s. v.

„in . . . ramo *Peter* Aga" (u. o. 283. l.). 1548 : *Peter*. 1557 : *peter*. Kollár I. : *Péter*. Kollár II. : *Pether*.

Halond. 1548 : *Halond*. 1557 : *halond*. Kollár I. : *Gabud, Gabowd*. Kollár II. : *Halomd*. — L. a *Halom* nem-nevet.

Náznán. 1505 : *Naznan* (Barabás: Szék. Oklt. 211, 213 216. l.). 1538 : *Naznan*. (SzékOklt. II. 48. l.) 1548 : *Naznan*. 1557 : *Naznan*. Kollár I. : *Náznán*. Kollár II. : *Naznan*. — Olvasata *Náznán*, melyet a maros-széki *Náznánfalva* helynév biztosít.[1] E helynév a Dvorzsák-féle Helységnévtárban *Náznánfalva* és *Násznánfalva*, Czuczor—Fogarasinál *Náznánfalva* alakban szerepel.

II. Örlec nem.

Örlec. 1499: *Eurlevcz* (Szék. Oklt. I., 291. l.) 1548: *Eurlech* (egyszer), *Eurlechij* (egyszer), *Eurlijch* (háromszor), *Eurlich* (egyszer), *Eurlijchij* (háromszor). 1557 : *eurloc, eurlec, ewçrlc*. Kollár I. : *Eurlik* (mindig így). Kollár II. : *Eurlewcz*.— Olvasata *Örlic, Örlec, Örlöc*. Más előfordulásáról nem tudok.

Az Örlec nem ágai.

Bud. 1548 : *Bwd*. 1557 : *bod*. Kollár I. : *Dwd, Bud*. — Olvasata *Bud* ; az 1557-i, több tekintetben hibás jegyzék *bod* alakja nem veendő figyelembe.

Szovát. 1499 : *Zouath* (Szék. Oklt. I., 291. l.). 1548 : *Zowat*. 1557 : *zowat, zowath*. Kollár I. : *Zowat, Zowát*. Kollár II. : *Zowath*. — Olvasata *Szovát*, azonos Szovát helynevünkkel, mely Kolozs, Hajdú, Sopron és Komárom megyében fordul elő.[2] Ugyanezen név *-a* képzővel bővült alakja a *Szováta* helynév, mely Maros-Torda megyében, illetőleg Maros székben ismeretes.[3] A név, mint személynév, előfordul már 1150-ben *Sculvvata* (= Szóváta) alakban.[4]

Sepről. 1548 : *Seprwd*. 1557 : *zeprod, seprod*. Kollár I. : *Seprewd*. Kollár II. : *Seprewd*. — Már Thúry észrevette, hogy *Sepről* helynév is van Maros székben s ugyancsak ő sorolja ide az aradmegyei *Sepről* helynevet is ; ez utóbbinak idetartozása azonban kétséges, mert a régiségben ilyen alakjai vannak : *Sebren, Sebred, Sebrith*.[5]

[1] Thúry : Erd. Múz. XV., 145. l. 1. j.
[2] Thúry : Erd. Múz. XV., 146., 155. l.
[3] Thúry : Erd. Múz. XV., 145. l. 1. j.
[4] Jakubovich : Magyar Nyelv. XX., 20. l., Pannonh. Rendtört. I. 599. l.
[5] Csánki : M. Tört. Földr. I., 743. l.

Ecken. 1548 : *Echken.* 1557 : *eczken.* Kollár I. : *Etzken.* Kollár II. : *Eczken.* — Olvasata *Ecken,* v. ö. Kállay Ferenc : Historiai értekezés a' nemes székely nemzet' eredetéről (1829), 142. l. : „*Eczken földje, Eczken vize, Eczken rét* ma is fenn maradtak a' Székely földön Háromszéken és Csikban." Pais Dezső figyelmeztetett a zalamegyei *Vöcköndd* helynévre, mely ez ágnévvel minden valószínűség szerint azonos ; a *v* eltűnése és az *e* — *ö* megfelelés (zárt *e* esetében) szabályos ; az utóbbi nem is probléma : *Vöcköndd* régi alakja *Veczkend* (1451).[1]

III. Jenő nem.

Jenő. 1548 : *Jenw.* 1557 : *Jeno.* Kollár I. : *Jenew.* Kollár II.: *Jenyew.* — Olvasata *Jenő, Jenyö.* Van *Jenőfalva* helynév is Csíkmegyében. Azonos a régi magyar *Jenő* törzsnévvel, illetőleg az ebből keletkezett *Jenő* helynévvel.

A Jenő nem ágai.

Szomorú. 1548 : *Zwmwrw.* 1557 : *zomoro.* Kollár I.: *Zwnwru.* Kollár II. : *Zomorow.*

Új ág. 1548 : *Wij.* Kollár I. : *Wÿ.* Kollár II. : *Wy.*

Boroszló. 1548 : *Borozlo.* 1557 : *borozlo.* Kollár I. : *Borozló.* Kollár II. : *Borozlo.* — Van Csík megyében *Baraszló* helynév is. A név a régi magyar *Boroszló* személynévvel, illetőleg helynévvel azonos, mely szláv eredetű.[2]

Balázsi. 1548: *blasij.* 1557 : *balasij, Balassij.* Kollár I. : *Blasÿ.* Kollár II. : *Balasy.*

IV. Meggyes nem.

Meggyes. 1498 : *Medgyes* (Szék. Oklt. I., 288. l.). 1501 : „de genere *Meggyes* et linea *Meggyes*" (Barabás: Szék. Oklt. 189, 190. l.). 1538 : *Meggijes* (SzékOklt. II., 48. l.). 1548 : *Megges, Meggijes, Megijes.* 1557 : *mijegges, mijeggijes, megijes, meggijes.* Kollár I. : *Megyes, Medgyes.* Kollár II.: *Meggyes.* — Számos *Megyes, Meggyes* stb. helynevünkkel azonos.

A Meggyes nem ágai.

Meggyes. 1509 : „in linea *Meggyes*" (Barabás: Szék. Oklt. 231. l.). 1548 : *Megges.* 1557 : *meggijes, megijes.* Kollár I. : *Medgyes.* Kollár II. : *Megyes.*

[1] Csánki : M. Tört. Földr. II., 122. l.
[2] Gombocz—Melich : Et. Sz. s. v. 1. *Boroszló* és 2. *Boroszló.*

Dudar. 1505 : „in genere *Meggyes* in linea *Dudor*" (Barabás: Szék. Oklt. 211., 213. l.). 1538 : *dwdor* (Szék. Oklt. II., 48. l.). 1548 : *Dwdor*, *Dudor*. 1557 : *dwdor*, *dudor*. Kollár I. : *Budor*, *Dwdor*. Kollár II. : *Dudar*. — Azonos a veszprém-megyei Felső- és Kis-Dudor helységek nevének alaprészével.[1] Kovács Indexe szerint *Dudor* : arator in vill. Focud. 1211.

Kürt. 1498 : *Kywrth* (Szék. Oklt. I., 288. l.). 1505 : „in genere *Meggyes* in linea *Kwrth*" (Barabás: Szék. Oklt. 211. l.). 1505 : *Kewrth* (u. o. 213., 216. l.). 1538: *kijwrth* (Szék. Oklt. II., 48. l.). 1548 : *Kwrt*. 1557 : *kwrt*. Kollár I. : *Kwrt*, *Kwrth*. Kollár II. : *Kyrtha*. — Azonos a régi magyar *Kürt* törzsnévvel, illetőleg a magyar *Kürt* helynévvel.

Gyaros. 1548 : *gijarws*. 1557 : *gijaros*. Kollár I. : *Gyarws*. Kollár II. : *Gyarywś*. — Olvasata *Gyarus*, *Gyaros* vagy *Gyáru(o)s*. Eredete nem világos, sem helynévhez, sem közrévhez kapcsolni nem tudom.

V. Adorján nem.

Adorján. 1548 : *Adorijan*. 1557 : *adorijan*. Kollár I. : *Adorjan*, *Adorján*. Kollár II. : *Adoryan*. — Latin eredetű személynév és helynév. Mint személynév már a XII. században előfordul. V. ö. Gombocz—Melich : Et. Sz.

Az Adorján nem ágai.

Telegd. 1548 : *Thilecd*, *Thelocd*. 1557 : *telegd*, *telekd*. Kollár I. : *Telegd*. Kollár II. : *Thelegd*. — E nevet „megtaláljuk a régi *telegdi* esperesség, *Telegdi-Baczon* (Udvarhelyszék) és *Mező-Telegd* (Bihar megye)" nevében is.[2]

Pozson. 1548 : *Poson*. 1557 : *pozon*. Kollár I. : *Poson*. Kollár II. : *Poson*. — Azonos az ismeretlen eredetű régi magyar *Poson* > *Pozsony* (~ *Posa*) személynévvel és az ebből keletkezett helynévvel. V. ö. Melich: Magyar Nyelv XV. (1919), 49—57. l., Száz. LVIII. (1924), 695—713. l. „*Poson* nevű család Jedden (Maros szék) még a mult század végén is létezett. (Orbán Balázs : A Székelyföld. IV., 180. l.)"[3]

Vácmán. 1548 : *Wachijman*, *Wachman*. 1557 : *wacmijan*. Kollár I. : *Watzmán*, *Wátzmán*. Kollár II. : *Waczman*. — Személynévben már 1484-ben előfordul : „... Michaelem de *Waczmany* ..." (Szék. Oklt. III., 105. l.) Maros széken a Közép-Nyárád vidékén van *Vácmán(y)* puszta (régen

[1] Thúry : Erd. Múz. XV., 145. l. 1. j.
[2] Thúry : Erd. Múz. XV., 145. l. 1. j.
[3] Thúry : Erd. Múz. XV., 145. l. 1. j.

helység) és *Vá(a)cmán(y)* hegy.[1] Bizonyára a német *Watzmann* személynévből származik.

Vaj(a). 1548 : *Waija*, *Waij*. 1557 : *waij*, *[w]aija*. Kollár I. : *Waÿ*. Kollár II. : *Waya*. — Szabó Károly : Szék. Oklt. II. 142 l. : ‚ez ág nevét tartotta fenn a maros-széki *Vaja* falu'. I yen nevű helység van Szabolcs és Szilágy megyében is.[2]

VI. Ábrán nem.

Ábrán. 1518 : „in genere *Abran*" (Barabás: Szék. Oklt. 260. l.). 1548 : *Abran*. 1557 : *zabrag*, *abram*. Kollár I. : *Abran*, *Abrán*. Kollár II. : *Zabran*. — Régi magyar személy-, illetőleg helynév az egyházi latinságból. (L. Gombocz—Melich : Et. Sz. s. v. *Ábrahám.)* Kollár egyik jegyzékének *Abrán* alakja ma is él a székely *Ábránfalva* vagy *Abránfalva* (1635 : *Abramfalua*, Barabás: Szék. Oklt. 371. l.) helynévben.[3] Ábránfalva különben kettő volt a Székelyföldön, az egyik Udvarhely széken, a másik Csík széken (ez ma már elpusztult), Karcfalvától keletre.[4] Az 1557-i jegyzék *Zábrág* alakjában a *g* tévedés, e jegyzékben más tévedések is előfordulnak. Ellenben a *z* aligha lesz tévedés, mert Kollár egyik jegyzékében is megvan. A *Zábrán* mindenesetre későbbi alak, a *z* „az Ábrán nem" kifejezésben a névelőből vonódott a névhez.

Az Ábrán nem ágai.

Nagy. 1548 : *Nagij*. 1557 : *nag*. Kollár I. : *Nagy*.

Gyerő. 1548 : *gijerw*. 1557 : *gero*, *gerw*. Kollár I.: *Gerw*, *Gyerw*. Kollár II. : *Gyewrew*. — A *György* ∽ *Gyërgy* személynév becéző alakja.[5]

Új ág. 1518 : „in . . . arbore seu linea *Vyag*". (Barabás: Szék. Oklt. 260. l.). 1548 : *Wij*. 1557 : *wij*. Kollár I. : *Wÿ*. Kollár II. : *Wy*.

Karácson. 1548 : *Karachijon*. 1557 : *karacijon*. Kollár I. : *Karachÿon*, *Karachyon*. — A szláv eredetű régi magyar *Karácson* névnek[6] a megfelelője.

Kézdi szék.

Jenő nem. 1548 : *Jenew* (Szék. Oklt. III., 289. l.).

Besenyő ág. 1548 : *Bessenijew ag*. (Szék. Oklt. III., 294. l. ; v. ö. III., 289. l. jegyzet : *Bessenyew.)*

[1] Szabó Károly : Szék. Oklt. III., 105. l., ; Orbán Balázs : A Székelyföld leírása. IV., 54., 179. l.
[2] Thúry : Erd. Múz. XV., 145. l. 1. j.
[3] Horger, v. ö. Et. Sz. idézett címszó.
[4] Thúry : Erd. Múz. XV., 145. l. 1. j.
[5] Horger : Magyar Nyelv. XX., 172. l.
[6] Melich : Magyar Nyelv. II., 56—57. l.

Kászon szék.

Halom nem. (Szék. Oklt. I., 298. l.)

Sepsi szék.

Aghaz nem, 1427, 1508, 1509. (Szék Oklt. III., 44., 171., 172., 175. l.)

Koroniza ág. 1508 : *Koroniza* (Szék. Oklt. III., 171. l.), *Coroniza* (u. o. 172. l.). 1509 : *Koroneza* (Szék .Oklt. III., 175. l.)

E két sepsi-széki név hitelességében kételkedem. Az *Aghaz* nem először egy oly oklevélben fordul elő, melyben Kusalyi Jakcs János székely ispán bizonyítja, hogy Zsigmond király Sepsi-Szent-Györgyön tartott törvényszékén a Gidófalvi családot az Aghaz-nemből való igazi nemes székelyeknek elismerte. Feltűnő, hogy ennek a Zsigmond-kori oklevélnek a dátuma a ránk maradt másolatban 1527. Feltűnő azután az, hogy az Aghaz nem „igazi" nemessége annyira hangsúlyozva van („de vero et certo genere nobilium Siculorum wlgo Aghaz nominatorum"). Szabó Károly a következő megjegyzést teszi az oklevél végére : „Szentgyörgyi és Bazini Péter erd. vajda és székely ispán 1508-ban kelt ítéletlevelének 1782-diki hiteles átiratából, Bodor Tivadar sepsi-szent-györgyi ügyvéd birtokában." (Szék. Oklt. III. 44. l.) A következő oklevelek, melyekben az Aghaz nem és ennek Koroniza-ága előfordul (Szék. Oklt. III., 170. skk. l.) arra vonatkoznak, hogy a Bodor-családot az Aghaz-nem Koroniza-ágának tisztsége megilleti. Az első ilyen oklevél 1508 dec. 15-én kelt és „Szentgyörgyi és Bazini Péter országbíró, erd. vajda és székely ispán 1509. jan. 6-án kelt ítéletleveléből" való. A második 1508 dec. 21-én kelt s szintén a fent idézett ítéletlevélből való. A harmadik 1509 jan. 6-án kelt : „A maros-vásárhelyi kir. táblának Bodor Antal részére 1782-ben kiadott hiteles átiratából, mely megvan dr. Bodor Tivadar sepsi-szentgyörgyi ügyvéd birtokában." Ezekben is szerepelnek ilyen kifejezések, mint : „in vero genere Nobilium Sciulorum Aghaz vocato." A Zsigmond-kori és a XVI. század elejéről való oklevelek tehát ugyanazon sajátságos kiemeléssel, ugyanazon kifejezésekkel emlegetik az Aghaz nemet. Mindehhez hozzájárul még az *Aghaz* és *Koroníza* nevek furcsa alakja, melyeket sehogy sem lehet a régi magyar nevek közé beilleszteni. Az *Aghaz* nevet illetőleg Szádeczky (A székely nemzet tört. 27. l.) az *Ágház, Aggház, Ákos* olvasatok lehetőségét veti fel, a *Koronízá*-t hajlandó volna *Koronká*-nak olvasni ; ezt Szabó Károly a Szék. Oklt. idézett kötetében *Koroníczá*-nak olvassa.

Odwor ág. 1525 : „arboris seu linee *Odwor* sedis Sepsy". (Barabás: Szék. Oklt. 401. l. ; a kiadó az *Odwor* szónál megjegyzi : „A tulajdonnév az oklevél írójának sorközi betoldása. A névben valószínűleg elhomályosult *o* betűt újabb korban tintával ki akarván javítani, elmázolták".)

*

Lehet-e ezeknek a nem- és ágneveknek hasznát venni a székely nép kialakulása kérdésének vizsgálatánál ? Itt két szempont jön különösen tekintetbe. Az első az, hogy a nem-

és ágnevek elvileg feltétlenül elsőrangú történeti emlékek. Másodszor azonban figyelembe kell venni bizonyos gátló körülményeket. A székelyek a honfoglalás ideje körül csatlakoztak a magyarokhoz s nemzetségneveiket csak a XV. század végéről ismerjük. Hatszáz év hosszú idő, ezalatt rendesen igen nagy változások történnek a nemzetségi szervezetben. Meg kell gondolni azt is, hogy a székelyek azt a hatszáz évet, mely alatt előttünk levő nemzetségneveik kialakultak, már nem mint török, hanem mint magyarnyelvű nép töltötték el, a keresztény műveltség kötelékében, ami neveik alakulására szintén lényeges befolyással volt.

Ehhez járul még az a körülmény, hogy a székely kisebb számú nép, hogy sokat harcolt, meghatározott hadi feladatai voltak, tehát folyton kiegészítésre, más népelemekkel való bővítésre szorult. Ilyen körülmények között természetesen nem várhatjuk, hogy a néprésznevek nagyon régi időbe menjenek vissza.

Azonban, hogy e XV. századi nevek, mondjuk pl. a XIV. században keletkeztek volna, vagy pl. egy átszervezés eredményei volnának, azt feltenni lehetetlen.

Érdekes, hogy Sándor Imre, ki először kísérelte meg e nem- és ágnevek történeti beállítását,[1] éppen ezen a valószínűtlen nézeten van. Szerinte „[Magyarországon] általában véve a XIII. század második felétől a XIV. század második feléig (tehát egy évszázadig) volt szokásban valamely genushoz kötni a családot, mely alkalmasnak mutatkozott a közös leszármazáson alapuló jogok érvényesítésére".[2] Hogy Sándor Imrével nem igen lehet egyetérteni a nemzetségi szervezet intézményéről való felfogásban, az különösen akkor tűnik ki, ha a székely nemzetségekről szóló véleményét megismerjük. „A székelyföldön — írja — 1491—1575-ig tart a genusok cyclussa, sem azelőtt, sem azután az oklevelek nem említik."[3] Erre azt jegyezhetjük meg, hogy a nemzetségi szervezet intézménye a székelyeknél a XVI. század második felében valóban megszűnt, de ebből semmit sem lehet következtetni a régi állapotokra. A székely nemzetségi szervezet első említése nem 1491-ből való, mint Sándor Imre szavaiból következnék, hanem 1427-ből. De hogy a székely

[1] Nemek és ágak a Székelyföldön. Genealogiai Füzetek. I. (1903.) l. skk. l. V. ö. még „A székelyek letelepülése" c. munkáját. 1930. 41—54. l.

[2] Gen. Füz. I., 1. l.

[3] „A székelyek letelepülése" c. munkájában (41. l.) már azt olvassuk, hogy „a székely nemzetségek eredetileg bizonyára vérségi kapcsolatok kifejezői."

nemzetségi szervezet nem 1400 körül keletkezett, az a történeti feljegyzések hiánya ellenére is kétségtelen, mert egy nemzetségi szervezet a törökös szervezetű népeknél — ha nagyon erősen változik, alakul is — mesterségesen nem keletkezik, ez szerves folyamat, melynek kezdete az ősidőkbe megy vissza s egy törzsrendszer nevei — legalább is az előző századok történetére nézve — kiváló fontosságúak. Hóman Bálint[1] a székelyek eredetéről írt tanulmányában — mint láttuk — szintén nagy fontosságot tulajdonít a székely nemzetségi szervezetnek.

Ha mármost a székely nem- és ágneveket vizsgálat alá vesszük és történeti szempontból értékesíteni próbáljuk, a következő eredményekre jutunk.

Legvilágosabban látszik a székely nem- és ágnevek közt a magyar személynevek csoportja. Idetartoznak: *Adorján*, *Ábrán*, *Péter*, *György*, *Gyerő*.

De ezek mellett szintén világosan látszik egy másik csoport, azon nem- és ágnevek csoportja, melyek magyar helynevekből keletkeztek. Ilyenek: *Halom*, *Meggyes*, *Seprőd*, *Telegd*. Sajátságos csoport ez, amilyet a régi magyar és török néprésznevek között eddig nem találtunk. Ez érthető, mert hiszen a helységek és városok a régi törököknél és magyaroknál a törzsi szervezet mellett jelentéktelen szerepet játszottak. A helység kapta nevét a törzstől és nem megfordítva. Egészen más körülmények közt alakult ki a székely nemek és ágak névrendszere. A nem vagy ág gyakran arról a helységről kapta a nevét, melyhez eredetileg tartozott, ahonnan való.

Külön kell szólni a *Jenő* és *Kürt* nevekről. Ezekben eleinte a honfoglaló magyarság *Jenő* és *Kürt* törzsnevét láttam; Pais Dezső figyelmeztetett arra, hogy ezek helynevek is lehetnek s tekintetbe véve azt, hogy a székely nem- és ágnevek közt valóban nincs pogánykori csoport, ellenben világosan látszik az imént említett helynévcsoport, nem lehet kétségünk aziránt, hogy *Jenő* és *Kürt* mint helynevek kerültek a székely törzsrendszer nevei közé. Valószínűnek tartom, hogy az ilyen nevek is, mint *Boroszló*, *Balázsi*, *Pozsony*, *Szovát*, *Dudar* helynevekből váltak néprésznevekké, bár az a lehetőség sincs kizárva, hogy személynevek voltak.

A többi nevek eredetileg nagyobbára alighanem személynevek. A két *Új* ág eredete szerint is néprésznév, talán ilyen a *Nagy* ág is.

[1] Magyar Nyelv. XVII., 96—97.

Eltekintve a kétes vagy ismeretlen eredetű nevektől, melyek csekély számúak s melyeknek megfejtése kétségkívül semmi különösebb eredményt nem hozna, e nem- és ágnevek általában határozottan magyar eredetűek. Nyoma sincs olyan török eredetű névnek, mely a székelyek ősi török származásának emlékét őrizte volna meg.

Itt valaki ellentmondást láthat: azt bizonyítottam, hogy a székelyek törökök, s úgy tudjuk, hogy a régi ethnikai kapcsolatokat a nemzetségnevek megőrzik; mégis azt látjuk, hogy a székely nemzetségnevek közt nincsenek olyanok, melyek a török eredet emlékei volnának. Az ellentmondás — mint már a fent mondottakból is kitűnik — csak látszólagos. Nem lehet azt mondani a nemzetségnevekről, hogy az ősi származás emlékét megőrzik, hanem csupán azt, hogy történetileg becses tanuságokkal szolgálnak. Nincsen tehát semmi különös abban, hogy a székelyeknél török nemzetségneveket a XV. század végén már nem találunk.

A Honf. M. Kial.-ban (31. l.) a következőket írtam a szóbanforgó elvi kérdésről: „Nagyobb törzsek tovább megtartják a nevüket, kisebb törzsek, nemzetségek, ágak és családok nevei jobban változnak; különösen a kisebb osztályokban (ág, család) folyton új nevek keletkeznek, s a régebbiek gyakran eltűnnek. Ezt kiemeli már Levšin a kirgizek leírásában." Íme, ezt a tételt illusztrálja a székelyek esete: a *székely* népnév, mint nagyobb alakulatnak a neve, fenntartotta a törökséggel való ethnikai kapcsolat emlékét, a nem- és ágnevek, mint kisebb alakulatok nevei, megváltoztak.

Nem az ősi török származás emlékei tehát a székely néprésznevek, hanem a IX—XV. századi székely-magyar érintkezéseké. Mint ilyenek, világosan mutatják, hogy a székelység a XV. század előtti századokban a magyarságnak épp olyan része, mint akármely más magyar néprész. Bizonyos, hogy e nevek magyar néptöredékeknek a székelységbe való beolvadását is jelzik. A *Besenyő* ágnév arról tanuskodik, hogy besenyők is csatlakoztak a székelyekhez. De csatlakozhattak a székelyekhez más magyarországi népelemek, például németek és szlávok is.

Különösen sokat mondanak a magyarországi kapcsolat szempontjából a *Ráb* pataknév, a *Moson* helységnév, a *Pozsony* ágnév és a *Zobor* hegynév. E székely neveknek a megfelelő magyarországi nevekkel való csoportos egyezése — mint már Thúry[1] kiemelte — nem lehet véletlen. Természetesen nem

[1] Erd. Múz. XV., 158—59. l.

a véletlen műve a dunántúli és a székely népköltés némely elemeinek egyezése sem.

Az erdélyi és magyarországi (dunántúli, felvidéki) székelység természetesen azonos, egy nép, szétválasztásukra semmi okunk.

Befejeztem mondani valómat.

Nem mondtam semmi különösen újat, semmi meglepőt s ezzel bizonyára csalódást okoztam, mert hozzá vagyunk szokva, hogy a székely eredet kérdésében folyton új és meglepő dolgokat halljunk. A tudományos kutatásnak azonban nem az a feladata, hogy kétes tanubizonyságok alapján minél több elméletet alkosson, hanem hogy megtalálja és erősítse azokat a tételeket, melyek az igazságnak megfelelnek.

A TARKA LOVAK ORSZÁGA. [103]

A régi törökségről szóló ismereteink egyik legfontosabb forrásában, Maḥmūd al-Kāšġarīnak 1077-ből való művében, egy *Bulaq* vagy *Älkä Bulaq* népnevet találunk. Két helyen fordul elő,[1] és pedig ed. Istanbul I, 116 l.: *Älkä Bulaq* 'egy török törzs' és 317 l.: *Bulaq* 'egy török törzs, melyet a kipcsakok leigáztak, de amelyet később Isten megmentett és *Älkä Bulaq*-nak neveztek'. Barthold az idézett helyen megjegyzi, hogy itt, mint Maḥmūd művének sok más helyén, egy olyan történelmi eseményre való homályos célzással van dolgunk, amelyről szívesen fogadnánk pontosabb értesítéseket is az időpont megjelölésével. A következőkben megkísérlem, hogy azt a népet, amelyről itt szó van, nevének megfejtésével egy bizonyos összefüggésbe beállítsam.

A nevet, amelynek *Bulaq* az eredeti formája, a következő szócsoporttal vetem egybe: mongKow. *bulaγ* 'fehérlábú' (ló), kalmRamst. *bulᵘçᵘ* 'tarka, fehérlábú' [fehér körmű ?, kesely], csagRadl. *bulaγ* 'ló, melynek bevágás van a lábán'; vö. továbbá (mongKow. *alaγ* 'tarka, többszínű, csíkozott, nagyon tarka, tarka', törökRadl. *ala* 'tarka, foltos, csíkos, nagyfoltú') keletturk., csagRadl. *ala-bula* 'többszínű', mongKow. *alaγ bulaγ* 'tarka, többszínű, csíkos', oszm. *alaq-bulaq* és csagRadl. *alaq-bulaq* 'össze nem illő, zavaros', csagRadl. *alaq-malaq* 'rendetlen', kun CC. fol. 60ᵛ *alan-bulan* (Malow: IzvAkNSSSR. 1930. OtdGumN. 356), kazRadl. *ala-qǫla* = kirRadl. *ala-γula* 'tarka, kevert, mindenféle színű', krmRadl. *alaq-džulaq* 'ide-oda, nyugtalan, össze-vissza'.

Ide tartoznak még a következő szavak: *bulaq* 'széleshátú (ló)' Kāšġarī-nál és *bulaq* 'csökönyös, ijedős ló' Ibn Mühennā-nál,[2] amelyek sajátságos, de egészen természetes jelentésváltozást mutatnak és amelyek a szónak a törököknél való elterjedése szempontjából különösen fontosak.

Lehetne még a szótárakból egynémely szót idézni, melyek a *bulaq* szóval és párjával, az *ala* szóval függnek össze, de ezek ez alkalommal nem érintenek közelebbről bennünket. Fel lehetne vetni még a kérdést a két szó eredetét és vándorlását illetőleg is. Hajlandó volna az ember talán arra gondolni, hogy a *bulaq* az *alaq* szó mellé fejlődött ikerszó, ezt azonban nem tartom valószínűnek. A hangtani nehézségek ellenére is inkább a török *bulγa-*, *bula-* 'keverni, felkavarni' igére gondolnék. Elfogadhatatlan Redhouse magyarázata, kinek fordítása szerint *bulaq* annyi, mint 'találjuk meg' (az *alaq* szerinte az *al* 'vörös' és *aq* 'fehér' összetétele). Azt hiszem, hogy a szó keletkezését és vándorlását a rendelkezésünkre álló anyag alapján nem lehet eldönteni.

[1] Brockelmann, Mitteltürkischer Wortschatz, 241. Barthold, 12 Vorlesungen, 113.

[2] L. Aptullah Battal, İbnü-Mühennâ Lûgati 22. l. és ed. Istanbul 171. l.: *el-šemūs* = *bulaq*.

Annyi bizonyos — és ebből az alkalomból csak ez érdekel bennünket —, hogy a régi törökben volt egy *bulaq* szó a ló bizonyos tulajdonságai ('tarka, széleshátú, csökönyös') jelölésére és hogy e szó eredeti jelentése 'tarka' volt.

A *Bulaq* népnevet — mint már mondottam — ezzel a szóval azonosítom és 'tarkalovú nép'-nek fordítom.

Több olyan körülmény van, mely ezt a felfogást igazolja.

A KCsA. I, 219—225 és az UngJahrb. X, 27—34 lapjain kimutattam, hogy a besenyő törzsnevek első tagjai lószínek megjelöléseit tartalmazzák és hogy e törzsnevek közül az egyik : *βουλα—τζοπόν*, a *bula* 'tarka' szót foglalja magában. Ezzel kapcsolatban rámutattam az oguz *ala jontlu* 'tarkalovú [törzs]' és még három más hasonló névre, amelyek most különösen érdekelnek bennünket és amelyeket a következőkben ismét magyarázni akarok. Az UngJahrb.-ben (X, 32) ezt a három adatot egészen röviden említettem, anélkül, hogy az összefüggést kerestem volna. Most, hogy Kāšġarī fenn fejtegetett adata negyediknek előkerült, úgy látom, hogy mind a négy adat egy és ugyanazon népre vonatkozik.

•

A Kieu T'ang šu-ban (cap. CXCIV, b) 638-i eseményekre vonatkozólag Chavannes[3] fordítása szerint a következő helyet találjuk :

„Azután *Tu-lu kagan* udvarát a *Tsu-ho* hegytől nyugatra állította fel és ezt északi udvarnak nevezte. Akkoriban a *Kiüe-jüe-še*-k, a *Pai-si-mi*-k (Basmal), a *Puo-ma*-k, a *Kie-ku*-k, a *Ho-sin*-ok és a *Č'u-mu-kun*-ek különböző királyságai mind neki voltak alávetve."

Bizonyos északi népekről van itt szó, amelyeket a nyugati türk kagán, Tu-lu, leigáz. A „Tsu-ho" hegységnévnél megjegyzi Chavannes, hogy ennek a hegységnek fekvése bizonytalan. A fentemlített népek közül a „Kiüe-jüe-še" és „Ho-sin" ismeretlenek. A „Pa-si-mi" a török basmil nép, melyet az orchoni feliratok és Maḥmūd Kāšġarī is említenek. Ez a nép a nyolcadik század első felében *Beš-balïq* tájékán lakott, a keleti Tiensan-tól északra. Hogy száz évvel korábban is ott laktak-e, nem bizonyos. A „Kie-ku" nép a kirgizek, akik akkor a felső Jeniszeinél voltak letelepülve, a „Č'u-mu-kun" nép pedig egy nyugati türk törzs. (Vö. Chavannes, i. h.)

A „Puo-ma"-ra vonatkozólag a T'ang šu[4] közelebbi felvilágositásokat ad, amelyek Chavannes szerint a következőképpen hangzanak :

„A *Puo-ma*-kat *Pits'e*-knek is nevezik, vagy *Ngo-lo-če*-knek. A *Tu-kiüe*-ktől egyenesen északra s a fővárostól (Kináétól) 14000 *li* távolságra laknak. A vizeket és a legelőket követik, jóllehet a hegyekben is szeretnek lakni. Harmincezer válogatott katonájuk van. A föld állandóan hóval borított; a fák itten örökké zöldek (ezek a fenyők); földjeik művelésére lovakat használnak; a lovak *(ma)* itt mind tarka színűek *(puo)*; innen ered ennek az országnak a neve *(Puo-ma)*. Északon egészen a tengerig érnek el. Habár lovakat tenyésztenek, nem lovagolnak rajtuk; erjesztett kancatejük van, amelyből táplálékukat készítik. Szeretnek a *Kie-ku*-k (kirgizek) ellen harcolni. A külseje ezeknek az embereknek erősen hasonlít a *Kie-ku*-kéra (kirgizek), bár nem értik meg egymás

[3] Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux, 29.
[4] Cap. CCXVII, b, 7 v°, vö. Chavannes, i. h.

nyelvét. Minden hajukat lenyirják; szilfaháncsból készült sipkáik vannak. Fadarabokat kútkáva formájára raknak össze és ezeket szilfahánccsal borítják; ez képezi lakásukat. Mindegyiknek (nemzetségeik közül) megvan a maga kis főnöke és egyik sem lehet alávetve a másiknak".

Hol lakott a tarkalovú nép? A türköktől északra és bizonyára nem messze a kirgizektől. Ha itt a türkök anyaországáról van szó, akkor a Puo-ma-földet a kirgizektől keletre, vagy északra kereshetjük. Ennek a feltevésnek helyességét az a körülmény is igazolja, hogy a Puo-ma földjén fenyő és sok hó van. Azokra a területekre, melyek a nyugati türkök északi szomszédságában terülnek el, ezek az adatok nem illenek rá.[5]

Időrendben második tudósításunk a tarka lovak országáról Maḥmūd Kāšġarī fent tárgyalt adata, mely a XI. század második feléből való, de talán régebbi korra vonatkozik. Láttuk, hogy a Bulaq népet Maḥmūd szerint legyőzte a kipcsakok hatalmas népe. Tudjuk, hogy a kipcsak nép a törökségnek egy északibb részét képviseli, területei az oguzok országaitól északra voltak. Maḥmūd adata tehát nem áll ellentétben azzal, amit a T'ang šu alapján gondolunk.

Rendelkezésünkre állanak erről a népről újabb időből származó adatok is.

Először Abulġāzī adataival foglalkozom, mint keleti forrásból származó adatokkal, bár ezek későbbi időpontból valók, mint az alább tárgyalandó orosz forrás adatai. (Azonban az is figyelembe veendő, hogy ezek az adatok Abulġāzī szerint a XIII. századból valók.)

Abulġāzī „Šedžere-i Türk" c. művében (1663) (ed. Desmaisons, szöveg 44, fordítás 44—45) ezt olvassuk:

„E folyó (a kirgizek földjén elfolyó Ankara-mören) torkolatánál, a tenger partján van egy nagy város, amelynek környékén sok falu van s ezeknek szomszédságában nyájakban gazdag nomádok táboroztak. Lovaik nagyok voltak. Rendes lovaik olyan nagyok voltak, mint a mi hároméves lovaink. Mind tarkaszínűek voltak, másféle nem volt nekik.

Nem messze ettől a várostól, melynek Alakčin volt a neve, volt egy ezüstbánya. Minden főzőüst, tál és edény, amelyet e törzs népe használt, ezüstből volt. Erről az országról beszélnek az özbegek, mikor ezt mondják: volt egy ország, amelyben minden ló tarka volt és a tűzhelyek aranyból voltak.

Dzsingiz kán halálakor a kirgizek országa és annak egész környéke fiának, Tuli kánnak fennhatósága alá került, majd utána az ő fiaié lett.

Sur Kuktai Bige, Tuli kán összes gyermekeinek anyja, ki első volt e fejedelem feleségei között, jelöltetett ki az uralkodásra. Ez hajókon egy 1000 emberből álló sereget indított útnak három beg vezérlete alatt s megparancsolta nekik, hogy menjenek Alakčinba és fosszák ki a várost, ha lehetséges, ha pedig nem, legalább hozzanak neki pontos

[5] A T'ang šu egy másik helyén, egy a Kieu T'ang šu fenn idézett szövegével párhuzamos szöveg fordításában, Chavannes idézett művében (56. l.) a következő jegyzetet találjuk: „A *Puo-ma* névre vonatkozólag, mely „tarka lovak"-at jelent, meg kell említeni a *San-si t'ong če* következő helyét (idézve a *T'u šu tsi č'eng*-ben, *šan č'uan tien*-rész, LXXIX. fej.): „„A *Ho-lan* hegység 60 *li*-re nyugat felé fekszik a *ning-hia*-i garnizontól... Ezen a hegységen sok zöld és fehér fű van; ha az ember messziről nézi őket, akkor ezek tarka lovakhoz hasonlítanak; az északi emberek *Ho-lan*-nak nevezik a tarka lovakat; innen van ez a név. A *Sien-pi* fajhoz tartozó emberek törzsnevüket gyakran a hegyekről és völgyekről veszik; ime azok is, akik a *Ho-lan* törzshöz tartoznak, e hegységről veszik nevüket."" Ezzel nem tudok mit kezdeni.

tudósításokal erről az országról. A három főnök hosszú távollét után jött vissza, csak 300 embert hozván magával ; a többi elpusztult a hadjárat folyamán. Ezek azt mondták az uralkodó hercegnőnek : „„Mindaz, amit erről az országról beszélni hallottál, tiszta igazság. Mi ott nagymennyiségű aranyat szedtünk össze, azonban kénytelenek voltunk eldobálni, mivel túlterhelt hajóink nem tudtak feljönni a folyón a víz sodra ellenében. Ebben az országban pokoli meleg van ; ez okból vesztettünk el annyi embert.""

E tudósítás szerint a tarkalovú nép országa valahol északon, a tengerparton feküdt, éppen úgy, mint a T'ang šu szerint, ezt azonban aligha kell szószerint venni.

Kiemelendő, hogy e tudósítás szerint a tarka lovak földjén egy *Alakčin* nevű város van, amelynek neve az *alaq* 'tarka' szóból származik, amelyet fennebb különböző alakváltozatokban és összetételekben bemutattunk. Ez megfelel a *bulaq* névnek, melyet Kāšġarīnál láttunk.

Az az alak, melyet Abulġāzīnál találunk, mongol. (Vö. Kowalewski I, 75 : *alaγčin* 'tarka, nagyon tarka, többszínű ; eltérő, különböző, nem egyforma'). Az *Alakčin* névből azonban — azt hiszem — nem lehet további következtetéseket levonni.[6]

És most az utolsó, rendkívül fontos adathoz érünk.

Abban a leírásban, mely az Orosz birodalom 1599 körül Moszkvában készült hivatalos általános térképéhez tartozik,[7] érdekes adatot találunk a tarkalovas ország ismeretéhez. Idézem Lehrberget : „ . . . olyan területen vagyunk itt, amely egykor tehetős lakossága miatt nemcsak Szibériában, hanem Ázsia délibb részeiben is nagy hírnévnek örvendett. Tomsktól lefelé ugyanis az Obon Narīmba érünk és itt tanyázott a híres tarka horda (пѣстрая орда), amelyet egy 1592. évi cári parancs következtében a kozákok megtámadtak és nemsokára azután meg is hódítottak."

Ennek a tudósításnak hitelessége minden kétségen felül áll és a többi tudósítás kritikájánál ezt kell alapul vennünk, mert az összes többi tudósításhoz hozzátapad bizonyos meseszerűség.

Először is megállapíthatjuk, hogy a tarkalovú országról, egy török nép országáról szóló hír nem mese, hanem tényeken alapszik. Ebben a tekintetben az említett adatok hitelességében nem kételkedhetünk.

Most felvetődik az a kérdés, hogy jogunk van-e az említett tudósításokat egy és ugyanazon országra, a Narīm körülire vonatkoztatni. Azt hiszem, igen. A régebbi tudósítások mesés vonása azt bizonyítja, hogy ez az ország nagyon messze esett attól a világtól, melyet a kínaiak és a mongolok pontosabban ismertek és semmi olyan körülményt nem látok, mely bennünket arra a feltevésre jogosítana, hogy az orosz tudósításban szereplő Narīm körüli országon kívül egy másik tarkalovú ország lett volna — bár ezt nem lehet kizártnak tartani.

Végül szeretném megjegyezni — amire i. h. már Lehrberg is utalt —,

[6] Vö. Barthold, 12 Vorlesungen, 186 : „ . . . Abulġāzīnál egy érdekes, de más forrásból meg nem erősített elbeszélést találunk a mongoloknak a kirgizek országából a Jeniszei torkolatához, az *Alaqčin* földre való vonulásáról. Ez a hadjárat Tului özvegyének, Sujurchuqtani császárnénak parancsára, következésképpen a Tului halála (az 1233. kigyóévben) és a császárné halála (1252 február) közti időben folyt le."

[7] Ennek a leírásnak másolatai maradtak fenn 1627 és 1680-ból. Vö. Lehrberg, Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschich'e Russlands, 5, 41 és köv. l.

hogy t. i. a tarkalovú ország jelentőségét valószínűleg kereskedelmi cikként szereplő lovainak köszönhette. Lehrberg idéz egy helyet Georgiból,[8] mely szerint a bocharai tarka lovakat az indiaiak drágán megfizették.

Érdekes volna a tarka lóra vonatkozó néprajzi, archaeologiai és történeti adatokat összegyüjteni.

•

J. Németh, *Das Land der scheckigen Pferde*. Verfasser zeigt, dass es um Narim in Westsibirien bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts ein türkisches Volk gegeben hat, das den Namen „das Volk mit den scheckigen Pferden" trug und von dem wir schon aus dem VII. Jahrhundert chinesische Nachrichten besitzen. Die Abhandlung wird im Kőrösi Csoma-Archiv, I. Erg.-Band, in deutscher Sprache erscheinen.

[8] Russland, 148—49.

[216]

Mundzsuk—Bendeguz.

„A magyarok eredete“ 47. lapján VÁMBÉRY a Μουνδίουχος (Priskos) ∽ *Mundzucus* (Jordanes) nevet, Attila apjának nevét, a török *mondžuk* 'zászlófej, üveggyöngy stb.' szóval magyarázta, s magyarázatát én is elfogadtam a HonfKial.-ban (133. l.), mivel a hangtani megfelelés pontos, és 'Gyöngy' jelentésű személynevek vannak a törököknél. E magyarázathoz fontos erősítő adatokat csatolt RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ: gazdag török tulajdonnév-gyüjteményéből közöl egy *Mo(u)nčak* nevet, egy mongol fejedelem nevét, a XVII. századból s egy XVIII. századi *Er-Mončuk* nevet (MNy. XXVIII, 100; a többi itt közölt neveket én is ismertem, de nem gondoltam és nem gondolom idetartozónak).

E magyarázatot nem fogadja el MESKÓ LAJOS a MNy. XXXII. évfolyamában (328—9. l.). Nem tartja mellőzhetőnek a magyar krónikák *Bendacuz*, *Bendeguz* stb. adatát (így nevezik a krónikák Attila apját), s az összes adatok alapján egy *Mündžük* és egy **Mündžüγüz* ∽ **Bündžüγüz* alakot rekonstruálván, ezt a török *bün (mün)* 'leves' szóval és a török *-džük*, illetőleg az oszmánli *-džügüz* kicsinyítő képzővel hozza összefüggésbe.

VÁMBÉRY és MESKÓ magyarázatával a Népünk és Nyelvünk 1937-i első számában (IX, 30—2) MO[ÓR + MÉSZÁ]ROS EL[EMÉR + GYU]LA foglalkozik és nem fogadja el egyiket sem. Többek között hangsúlyozza ez az együttes, hogy a MESKÓ által említett *bün* 'leves' szó a törökben nincs meg. MOROS ELLÁÉKnak ezt az állítását helyreigazította a MNy. egy „levélszekrény“-beli közleménye (XXXIII, 63—4), mely kimutatja, hogy e szó valóban megvan, mégpedig Maḥmud al-Kāšġarīnál, a régi török szókincs legfontosabb forrásában, ame-

lyet MOROS ELLÁÉK elfelejtettek megnézni. E cikkre válaszolva MOROS ELLÁÉK beismerik tévedésüket, egyébként azonban mindent fentartanak (NNy. IX, 69—73).

Foglalkozni akarok a dologgal én is, egyrészt azért, mert a problémát fontosnak látom — sajnos, olyan kevés adatunk van a hunokra —, másrészt meg azért, mert a MOROS ELLÁÉK által felvetett kérdésekhez van érdemleges mondanivalóm.

Vegyük először is a VÁMBÉRY-féle magyarázatot. Ebben én — különösen a RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ által közölt *Mondžuk* nevek bizonyításának a hatása alatt — egyáltalában nem kételkedem.

MOROS ELLÁÉK elsősorban szememre vetik, hogy helytelenül állapítottam meg az eredeti alakot. Szerintük Jordanes *Mundzucus* alakjából nem szabad kiindulni, „hanem az egykorú névalakokból, amelyek Theophanes 158 Ὁμουνδίος-a és Priskos Rhetor Μουνδίουχος-a, ami azt jelenti, hogy a mindkét névalakban szereplő *-di-* eredeti és így *dž*-vel semmi módon kapcsolatba nem hozható, arról nem is szólva, hogy Theophanes *ho-* szókezdetének elhagyása — úgy látszik — görög nyelvi elvonásnak tekintendő, mivel azt a görög határozott névelőnek értelmezhették." (NNy. IX, 30.).

Itt először is van egy nagyobb arányú elnézés. Azt mondják MOROS ELLÁÉK, hogy Theophanes és Priskos névalakjai egykorúak, tehát mondjuk 400—450 körüli időből valók. Ez állításukat megismétlik még két helyen (NNy. IX, 31 és 69). Ezzel szemben tudjuk, hogy Theophanes 818-ban halt meg. Hogyan lehet tehát azt mondani, hogy Theophanes adata egykorú adat?

Ami pedig a *Ho*-val kezdődő névalakot illeti, ilyen egyszerűen nincsen. MOROS ELLÁÉK a bonni kiadásból idézik ezt. Theophanes Chronographiájának azonban új, jobb kiadása is van, a DE BOOR kiadása, melyet nem néztek meg, s melyben a névváltozat már helyesen így szerepel: „. . . Ἀττίλας, ὁ Μουνδίου παῖς, Σκύθης . . ."

Az egykorú Priskos és a száz évvel későbbi Jordanes adataiból kell hát kiindulnunk a név magyarázatánál. E két adat hangtanilag nem mond ellent egymásnak. Priskos -δι-je és Jordanes *-dz*-je egészen jól érthető átírási módja a török *-d'ž-* hangnak. A török *dž*-t más görög forrásokban is megtaláljuk hasonlóan jelölve; így Ptolemaiosnál Δάϊ̈ξ, Menandrosnál Δαΐχ alakban szerepel a *Džajïq* szó, az Urál folyó török neve.

„De baj van a török *mundžuk* szóval is" — mondják tovább MOROS ELLÁÉK. „Ez a szó ugyanis nem egyszerűen gyöngyöt, hanem a szemverés ellen a nyakban viselt gyöngyöt is jelenti. Valószínűleg elhomályosult összetétel, amelynek első része kétségtelenül a török *mojun, moin* 'nyak' szó, amint ez világosan kitűnik a Németh által feltételezett *mundžuk* szónak karakyrgyz [magyarul *kirgiz*-t szoktunk írni] *moin-čo*

'rote Perlen' és kyrgyz *moin-šak* ua. alakjaiból . . ., amiből az is következik, hogy a IV. században ezen szó első szótagjában a *mojun* > *mun* összevonás még semmiképen sem lehetett meg." Ehhez még idézve van „a szó egyéb variánsai" jelzéssel a krími *bunčuk* és az oszmánli *bundžuk* alak RADLOFF szótárából.

Mindjárt kijelenthetem, hogy a török *munčuq* szóval semmi baj sincsen. A probléma, mely e mögött a szó mögött van, egészen más, mint amelyet MOROS ELLÁÉK elképzelnek. Először azonban jól tették volna, ha pontosabban összeszedik a megfelelőket, vagy legalább is megnézték volna azokat a fontosabb alakokat, melyeket a Honf. Kial.-ban idézek (133. l. 5. j.); ugyanezen helyen idézem GOMBOCZ—MELICH Etymologiai Szótárát is, melynek *boncsok* cikkéből szintén tanulhattak volna egyet-mást. Így rájöttek volna arra, hogy a szó — *-j-* nélkül — megvan már Maḥmud al-Kāšġarīnál, s megvan az általuk említett nyelvjárásokon kívül a csagatájban, a kumükben, a szártban, a toboliban, a teleutban, a sor-tatárban, a baskirban, a karacsájban, és bizonyára még egy csomó más nyelvjárásban. Hangsúlyozom, hogy mindezekben az adatokban hiányzik a *j*. Sőt megvan a szó már a Sáhnáméban is, WOLFF szótára مندژوق *mandžūq* (< török *mondžuq*) alakban közli. Maḥmud al-Kāšġarī és Firdouszí adatai biztosítják, hogy a szóban már 1000 előtt jóval nem volt *j*, s e mellett szólanak a két kirgiz nyelvjárás kivételével az összes mai nyelvjárások is. De ha MOROS ELLÁÉK megnézik az EtSz.-t, ott megtalálták volna a mongol és mandzsu alakokat is; az egyik *moncok-*, *munčuq*-nak, a másik *moncon-* (моньчонь)-nak hangzik. Nem volt tehát ebben a szóban *j* a török nyelvtörténet legrégibb korszakaiban sem.

Éppenséggel nem lehetett azon az alapon, ahogyan MOROS ELLÁÉK gondolják, mert a szónak a török *bojun* 'nyak' szóhoz eredetileg semmi köze sincsen. A szó jelentése ugyanis a törökben 'üveggyöngy (drágakő stb.), zászló (lófark)', Firdouszínál 'Standarte, Fahne', a mongolban 'kerek tárgy, labda, golyó, kerek bojt', a mandzsuban 'selyemcsomó a sapkán'; vö. még mongol *munča-ji* 'kereknek lenni', *munčayar* 'kerek, golyóalakú' stb. A szó eredeti jelentésének tehát semmi köze sincs a nyakhoz; később kifejlődött egyes nyelvekben a 'nyakon viselt dísz' jelentés, majd ennek következtében a szó a kirgizben és a karakirgizben keveredett a 'nyak' jelentésű *mojun* szóval, s így keletkeztek a fenti kirgiz alakok. Persze ha az ember húszból csak három-négy adatot ismer, s nem nézi meg — még nagyjában sem — azt sem, hogy az, akivel vitatkozik, mit írt a szóbanforgó kérdésről, egészen sajátságos eredményekre jut.

A *Mundžuk* név VÁMBÉRY-féle magyarázatának helyességében tehát egyelőre semmi okunk sincs kételkedni.

*

MESKÓ LAJOS magyarázata ellenben, — bár gondosan, részletesen és tudományosan van bizonyítva — szerintem sem fogadható el. Nem látom eléggé megtámogatva jelentéstani szempontból, amit MOROS ELLÁÉK is kiemelnek. MESKÓ utal hasonló jelentésű török nevekre, de nem tartom valószínűnek, hogy török fejedelmet férfi korában ilyen névvel neveztek volna. A török fejedelmek — különösen a régi időben — másféle neveket viseltek. Azt sem hiszem, hogy Kézai és a többi krónikák kései és hangtanilag igen sajátságos adatát ilyen bátran lehetne felhasználni. Nem tartom valószínűnek végül azt sem, hogy az oszmánli *-dżügüz* képzőt a hun korba lehetne felvinni. Azt azonban nem tartom kizártnak, hogy a *Bendeguz* stb. alaknak van jelentősége, bár egyelőre nem tudnék vele mit kezdeni. Különösen sokat mondónak látszik ez alak szókezdő *b*-je; egy *mun-* ⌒ *bun-* (vagy ha tetszik *mün-* ⌒ *bün-*) alakpár nagyon kínálkozik arra, hogy az ember török területen építsen rá. Egyelőre mégis csak valószínűbb, hogy a *Bendacuz* Jordanes *Mundzucus*-ának a megfelelője.

•

Az ügy ezzel voltaképpen el volna intézve, annál is inkább, mert itt egyetértek MOROS ELLÁÉKkal. Mivel azonban MOROS ELLÁÉK MESKÓ magyarázatának helyességét cáfolva több turkológiai kérdéshez hozzányúlnak, s mivel az illető kérdésekhez hozzá lehet szólni, kitérek ezekre is. (Hangsúlyozom: nem MESKÓ magyarázatát védelmezem.) MESKÓ a *Bendeguz* nevet a török *bün*, *mün*, *mín* 'leves' szóból magyarázza. Erre azt mondták MOROS ELLÁÉK (NNy. IX, 31), hogy először is *bün* alak a törökben nincsen, másodszor, hogy e szó csak az Altaji- és Szajáni-hegységek vidékén élő „törzsecskék" nyelvében él, mely törzsek „a közelmultban törökösödtek el", s a *mün* 'leves' szó szamojéd eredetű.

Ami az első kifogást illeti, már említettem, hogy ez a kérdés elintézést nyert; van *bün* alak Mahmud al-Kāšġarī Dīvānjában. A másik kifogás, hogy t. i. ez a török szó csak a közelmultban eltörökösödött, szamojéd eredetű törzsecskék nyelvében található, megint az anyag nem ismerésén alapszik. Ellentmond ennek az a tény, hogy a szó megvolt a régi török nyelvterület l e g n a g y o b b részén. Megvolt az ujgurban (l. pl. RACHMATI, Zur Heilkunde der Uiguren, SBerPreussAkad. 1930. Index: *mün*), Mahmud szerint megvolt az oguz, a kipcsak és a szuvar nyelvben, megvan Ibn Mühennā szótárában, s megvan a jakutban is *(min)*. Azt már cáfolni sem kell, mikor MOROS ELLÁÉK a szó jelentéséről azt írják, hogy „nem 'leves', hanem 'Fischbrühe, Fischsuppe'." Ha megnézték volna az adatokat, ezt sem írták volna le.

Hogy a hunok idejében meglehetett-e a török szó, az más kérdés. Ennek eldöntése esetleg összefügg azzal, amit MOROS

Elláék is megemlítenek, hogy t. i. a szónak megvan a szamojéd megfelelője. Erről már Paasonen írt (Beiträge 291); csodálom, hogy ezt nem említik Moros Elláék, holott magyarázzák a szóvégi *-n*-et, melyre vonatkozólag Paasonennek is megvan a véleménye. Paasonen szerint a szó szamojéd eredetű, s az alapalakja **vüńü*. A kérdést azonban bonyolulttá teszi az a körülmény, hogy a *bün* ⌒ *mün* 'leves' szó már jóval 1000 előtt a köztörök szókincshez tartozott. Arról szó sem lehet, hogy a magyarázatnál a közelmúltban történt Altaj-vidéki szamojéd-török érintkezéseket lehetne alapul venni.

A Meskó által feltett **Bün-džüγüz* alak képzőeleméről Moros Elláék a következőket mondják: „Meskó . . . egyszerűen elővette Németh Gyula kis török nyelvtanát, ahol szerencsésen talált egy »gyakori« *-džyγyz, -džijiz* < *-džiγiz, -džuγuz, -džüjüz* < *džüγüz* kicsinyítő képzőt; hogy aztán a török *-dž-*nek mimódon felelhet meg a magyarban *-d-*, az őt nem bántotta: valahogyan csak volt! Azonban még ezzel a Németh Gyula török nyelvtanában talált török kicsinyítő képzővel is póruljárt. Ilyen török kicsinyítő képző ugyanis nincs, illetve csak Kúnos Ignác Oszmán-török nyelvkönyvében (309. l.) van, amelyre azonban még saját folklore-szövegeiből sem tud élő nyelvi példát idézni. Tőle ezeket a feltételezett összetett képzőket és velük a Kúnos által képzett szóalakokat átvette Radloff és Németh Gyula is."

Itt Moros Elláék megint nem ismerik az adatokat, ami a kisebbik baj, — de nem is néztek utána a dolognak, ami már kevésbbé megbocsátható.

A kérdéses kicsinyítő képző közönségesen olvasható változata a *-džaγïz* típusú alak, mellyel szemben — különösen a régi nyelvben — gyakori a *-džïγaz*, illetőleg *-džuγaz* típusú forma. Ami pedig a *-džïγïz* típust illeti, ezt nem Kúnos találta ki, ez valóságos, élő alak. Ha Moros Elláék megnézték volna a török nyelvtanokat, erre azonnal rájöttek volna. Megvan ez a képző Kúnos Ignác nyelvtanán kívül von der Bersworbt nyelvtanában (1839.), megvan a Fu'ād-Efendi és G'āvdāt-Efendi török nyelvtanának Kellgren-féle német átdolgozásában (1855.), és megvan Wahrmund török nyelvtanában (1869.). Hogy mindezek a nyelvtanírók tévedtek volna, az nem valószínű, s hogy nem tévedtek, azt minden kétséget kizárólag bizonyítja egy 1933-ban, Ankarában megjelent török munka „Türkçede kelime teşkili" (A szóképzés a törökben), melyet a Török Nyelvkutató Társaság grammatikai szakosztálya tárgyalt meg és adott ki Ahmet Cevat *(c = dž)* tervezete alapján.[1] E munka 37. lapján ott szerepel a *-cigiz* képző a *-ceğiz* mellett, az *elciğiz* 'kezecske' példával. Hogy azután ez a képző

[1] A munka tulajdonképeni címe: Türkçede kelime teşkili — hakkında bir anket.

megvolt-e a hun korban, az más kérdés. Megjegyzem még, hogy Moros Elláék alaptalanul kifogásolják azt, hogy a nyelvtanok e képzőt kicsinyítő képzőnek nevezik. Ez valóban kicsinyítő képző, így nevezik a törökök is. Moros Elláék szerint e képző „az élő nyelvhasználatban sajnálkozás kifejezésére szolgál" (NNy. IX, 72). Van egy török iskolákban használt török nyelvtanom 1323 (1905/1906)-ból, melyben a *-džaγïz* ∽ *džï;ïz* képzőre a következő példák olvashatók (a képző magánhangzói — sajnos — nincsenek kiírva): *pendžeredž.g.z* 'ablakocska', *odadž.γ.z* 'szobácska', *ḫarekedž.g.z* 'magánhangzójelecske', *nokṭadž.γ.z* 'pontocska', *perdedž.g.z* 'függönyöcske', *gülābdāndž.γ.z* 'szagosvizes üvegcse'; hogy mindezeken a tárgyakon valami sajnálkozni való volna, azt nem tudom elképzelni. Az igaz, hogy a gyakran hallható *adamdžaγïz*, *kadïndžaγïz* (köznyelvben *-džāz*) 'emberke, asszonyka' szavakban sajnálkozó értelem van. Ez azonban külön jelentésbeli fejlődés eredménye.

Mellékes dolog, de kitérek rá, hogy a török *dž*-nek a magyarban megfelelhet a *d*, ezt tehát Moros Elláék szintén alaptalanul kifogásolják Meskó dolgozatában. A török *dž*-ből a magyarban *gy* lett, s a magyar *gy* több esetben *d*-vé fejlődött. Ettől a Meskó magyarázata még nagyon jó lehetne.

„Olvasóink ... szakértelmünkben és tárgyilagosságunkban ... teljesen megbízhatnak" írják még többek között Moros Elláék (NNy. IX, 70.). Sajnos a fent elmondottak alapján ebben éppenséggel nem tudok velük egyetérteni.

A *magyar* népnév, a magyar törzsnevek, a *kazár* népnév.

A Népünk és Nyelvünk két turkológusa, Mészáros Gyula és Moór Elemér, tovább folytatja „ellenzéki" munkásságát, s a folyóirat legújabb számában (X, 4—12) a fenti három kérdést tárgyalja.

A *magyar* népnévre vonatkozólag Moór Elemér megállapítja, hogy 'törzs' az eredeti jelentése. E kétségbeejtő megállapításnak a „hét magyar" kifejezés a kiinduló pontja; Moór Elemér azt állítja, hogy az olyan törökös népnévben, melynek első része számnév, a második rész 'törzs'-et jelent. Ennek az állításnak semmi alapja nincs. Moór Elemér egyszerűen kiírt a HonfKial.-ból egy pár népnevet, amely tételét igazolja, de nem vette figyelembe azokat a számnévvel összetett török népneveket, melyekben a második résznek sohasem volt 'törzs'-féle jelentése (pl. *Üč Karluk* 'Három Hótömeg', Negyven Jagma, Három Kurïkan, *Tört Kara* 'Négy Fekete', Kilenc Tatár, Harminc Tatár, Nyolc Ujgur, Kilenc Ujgur, Tíz Ujgur). Ilyeneket könyvemben is idézek. Moór Elemér, aki — az önismeret teljes hiányával — az alaposság bálványaként akar szerepelni, fordíthatott volna némi fáradságot arra, hogy megnézze Ligeti Lajos idevonatkozó értekezését és az enyémet — ezeket könyvemnek azon a helyén idézem, ahonnan Moór Elemér anyagát veszi —, akkor azonnal látta volna, hogy ötlete képtelenség. A fölénynek ez a mestere azonban sokszor nem

ismeri a legfontosabb adatokat sem, és még vita közben sem nézi meg az idézett irodalmat, mint ahogy mindjárt — már nem tudom, hányadszor — alkalmam lesz bemutatni. Erre a szilárd alapra azután Moór Elemér egy nagyobb szabású kártyavárat épít, amellyel már nem érdemes foglalkozni.

Csak egy megjegyzését teszem szóvá (61. l.), azt, amelyik arra vonatkozik, hogy én erőszakolom az ősmagyarságban a török elemek felvételét, mert romantikus elképzeléseim szerint a török faj magasabb rendű. Hogy én a magyar-finnugor kapcsolatokat ugyanazzal — ha nem több — érdeklődéssel nézem, mint a magyar-török kapcsolatokat, azt nyugodt lélekkel mondhatom. Hogy a törökök „magasabbrendű" faj volnának, arról én sohasem beszéltem; de tessék összehasonlítani a törökök történeti szereplését az V—X. századokban a finnugorokéval, — aki nem látja a különbséget, az vak, vagy behúnyja a szemét.

A magyar törzsnevek tárgyalását Moór Elemér a *Kürt-Gyarmat*-tal kezdi. Fejtegetéseinek mindjárt az elején nagyon rámjár a rúd. Felfedezi, hogy e törzs nevét helytelenül Κουρτ ο υ γερμάτου-nak írom, holott Konstantin császárnál, illetőleg a Honfoglalás Kútfőiben Κουρτ υ γερμάτου alak található. Moór Elemérnek határtalan az öröme. Külön jegyzetben emeli ki, hogy „Németh Gyulának erre a balfogására Mészáros Gyula volt szíves figyelmeztetni". Már az a körülmény is, hogy rosszul írom e nevet, bizalmatlanná tesz a magyarázatommal szemben, — írja. (Vajjon, ha most kiderül, hogy helyesen írom a nevet, több bizalommal lesz a magyarázatom iránt?) Ugyanezen a lapon (67) ez esettel kapcsolatban háromszor bélyegez meg felületességgel. Ha azonban közelebbről megnézzük a dolgot, kiderül, hogy a balfogást szinte érthetetlen felületességgel ők követték el. Az idevonatkozó konstantinosi szöveg idézetében ugyanis (és mindenütt, ahol e törzsnévről beszélek) valóban Κουρτουγερμάτου-t írok és hivatkozom a Honfoglalás Kútfőire, de hivatkozom a Jakubovich Emil és Pais Dezső Ó-magyar Olvasókönyvére is, amely lényegében ugyanazt a szöveget közli, mint a Honfoglalás Kútfői, egy fontos eltéréssel, t. i. hogy a Honfoglalás Kútfői Κουρτυγερμάτου alakja helyett a Κουρτ ο υ γερμάτου alakot adja, mivelhogy ez a helyes forma. A Κουρτ υ γερμάτου hibás alak, mely a Meursius-féle editio princeps megjelenése (1611.) óta vándorol egyik kiadásból a másikba (Moravcsik Gyula: NyK. L, 288). Moór Elemér és Mészáros Gyula mindenütt a rossz alakot idézik, de azért a felületes én vagyok. Valahogyan a feje tetején áll ez a szegedi őstörténelem.

Moór Elemér szerint a magyar *Kürt* törzsnevet nem lehet a török *Kürt* törzsnévvel egyeztetni. Első kifogása az, hogy a török törzsnév csak egy Jeniszej-vidéki feliratban fordul elő, s a hely, ahol előfordul, esetleg másképp is magyarázható. Én meglehetősen világosnak találom a felirat kérdéses részét. Az *el-qan* 'nép-kán, nép kánja' kifejezés fordul elő benne, mely már az ujgurban megvan, s előtte ki van írva világosan a *Kö[ü]rt* név (l. HonfKial. 251), amelynek 'lavina, hótorlasz' az eredeti jelentése, s így szépen beleillik a 'Hótömeg, Hózivatar, Hó-

vihar, Jégtömeg, Eső-Hó' jelentésű — sajátságos, de egész világosan jelentkező — török népnévcsoportba.

Másik kifogása Moór Elemérnek a magyar *Kürt* ~ török *Kürt* egyeztetés ellen az, hogy a magyarban a török *ü* képviseletében *ö* hangot várnánk, s csak akkor maradhatott volna meg az *ü*, ha hosszú volna.

Viszont harmadik ellenvetésében — homlokegyenest ellentétben második kifogásával — azt bizonyítja, hogy a magyar *Kürt* egy régibb **Kü.ürt*-féle alakot tükröz, mert a XIV. században *Kiürt* alakban jelenik meg (nem egyeztethető tehát egy török *Kürt* alakkal), s a Konstantinosnál található Κουρτου alak tőmagánhangzója is diftongusnak olvasandó. Ezt az állítást a tények nem támogatják; sem a 950 tájáról származó Κουρτου, sem ennek magyar forrásokbeli folytatásai, az 1138/1221-i *Kurtu* és az 1156-i *Kurt* nem olvasható kettőshangzóval. Hogy miért lép fel a XIV. században a *Kiürt* alak, amelyet én is idézek a HonfKial.-ban, az mindenesetre probléma, de ennek többféle megoldása elképzelhető. (Lehet gondolni írássajátságra, bár ennek ellentmondani látszik az ÓMS. *biüntelen* alakja; lehet gondolni régebbi hosszúságra, amely ebben az esetben talán még a törökre megy vissza.)

Következik a *Gyarmat* (γερμάτου) magyarázata. Ez persze szintén rossz, első sorban turkológiai szempontból. Ezt a turkológiai cáfolatot Mészáros Gyula szállítja Moór Elemérnek (75—6. l.). Mészáros Gyula szerint még az is kérdéses, hogy jogunk van-e a Κουρτουγερμάτου törzsnévben a γερμάτου részt különválasztani. Aki ezt a kérdést felveti, annak rendkívül gyenge sejtelmei vannak a magyar törzsnevek helyes kutatási módszeréről. Hogy miért, azt a MNy. olvasói előtt nem kell magyarázni. Mészáros Gyula talán azt gondolja, hogy ő majd az ó-kartvel nyelvből egyszerre fogja megmagyarázni az egész nevet.

A sorok között szememre hányja, hogy a *Jurmatï* baskir törzsnevet nem az ő Magna Ungaria-jából idézem.[1] Közben megtörténik vele, hogy saját adatát rosszul idézi: könyvében *jörmatę* alak van, mostani cikkében *jörmatę*. A Magna Ungaria szerint tehát az első szótag mélyhangú, a cikk szerint magashangú. (Persze sajtóhibáról van szó, de az ilyen kényes kérdéseknél az adatnak nem válik előnyére a sajtóhiba.)

Azután kijelenti Mészáros Gyula, hogy ezt a törzsnevet csak a baskirból szabad magyarázni. Ez éppoly naiv állítás, mintha valaki azt mondaná, hogy a *Preussen*, *Bayern* nevek módszeresen csak a németből magyarázhatók (tudvalevőleg egyik sem német eredetű); — turkológiai területen, ahol a törzsek annyit keveredtek, még naivabb az ilyen állítás.

[1] E munka ajánlása: „Szeretett mesteremnek, Vámbéry Ármin tanár úrnak tanítványi hálám jeléül." Ma a legnagyobb csúfság, amit Mészáros Gyula ránk foghat, az, hogy mi neo-vámbéristák vagyunk. A NNy. előttem levő füzetének 78. lapján csúfolódva mondja ránk, hogy „szigorúan Vámbéry ideologiájára támaszkodunk", s ugyanígy mondja: „mesterüknek, Vámbérynek". Nem, nekünk Vámbéry nem mesterünk. Sohasem mondottuk, hogy az volna. s különösen nem írtuk le olyan nagy betűkkel, mint Mészáros Gyula.

A *Jurmatī* < *Jormatī* nevet 'Fáradhatatlan'-nak magyarázom (több 'Fáradt' jelentésű török törzsnevünk van) a *jor-* 'elfárasztani, elfáradni' igéből, melyet az oszmánliból és — egy származékszóban — a csagatájból mutathatunk ki. Mészáros Gyula először is azt mondja, hogy a *jor-* igének 'elfáradni' jelentése nincsen, e jelentést Radloff szótára tévedésből közli. Ez lehetséges, de bizonyítani kellene. Nem túlságosan fontos dolog, hiszen a török *jorgun* 'fáradt' szó, a *jor-* származéka sem jelent éppen 'kifárasztott'-at.

A *-matī* végzettel való operálást szintén kifogásolja Mészáros Gyula: ez gerundium, nem participium. Ezt én jól tudom, a könyvemben (254. l.) meg is mondom, hozzáfűzvén: „az eredeti jelentés kétségtelenül participiális". A *-matī(n)* végzethez megjegyzi, hogy ennek hangtanilag megközelítőbb átírása az ujgur *-madīn*. Ez az állítás ellenkezik mindazzal, amit a türk feliratok hangjelöléséről tudunk.

Moór Elemér azután egyéb szempontból is kifogásolja a *Gyarmat* magyarázatát, majd sorra veszi a többi törzsneveket is, és cáfolja magyarázataimat (a *Kér*-nél újra segít neki Mészáros Gyula). E cáfolatokkal nem foglalkozom részletesen; ezek általában még gyengébben sikerültek, mint a bemutatottak. Két-három sorban megdönti, illetőleg megdönteni igéri Gombocz Zoltán egyes hangtörténeti tételeit; — az olvasónak az a benyomása, hogy a magyar nyelvtudomány Moór Elemérrel kezdődik. Valójában pedig úgy van a dolog, hogy Moór Elemér nincs tisztában a magyar hangtörténet alapvető megállapításaival, zavart lát ott, ahol rend van, s ebben a vélt zavarosban igyekszik kedvére halászni. Így pl. a *Gyarmat* szókezdő *gy*-jének bolgár-török voltát cáfolva kijelenti, hogy a finnugor *j-* és az őstörök *-j* a magyarban egyformán *-j*, *-gy-* és Ø-val van képviselve. Moór Elemér ezzel csak azokat vezetheti félre, akik a dolgokat éppúgy nem tudják, mint ő. Mert tudvalevő, hogy az őstörök **j*-nek a magyarban *sz-* is megfelel, eredeti *j-* megfelelése pedig az őstörök *j*-nek a magyarban nincsen, ennek az adatok világosan ellentmondanak. A *gyász, gyárt, gyaláz* szavak *j*-s alakja, melyre Moór Elemér épít, későbbi fejlődés. A *gyász* egy 1466-i személynévben és a kódexekben, pl. a Münchenben, *gy-* vel van, csak Heltaival kezdődnek a *j*-s alakok, melyek elvétve fordulnak elő (az 1349-i *Jaz* személynév nem *Gyász*, hanem *Jász*, mint az OklSz. is megengedi); ugyanilyen világosan beszélnek az adatok a *gyárt* és *gyaláz* esetében. Vagy tessék megnézni a *gyakor* szavunk történetét, melynek *gy*-je nem választható el a fenti török jövevényszavak *gy*-jétől: a XIII. századtól fogva bőven vannak rá adataink, de *j*-vel a régibb korból nincs rá egyetlen adatunk sem. És ilyen tudással, ilyen kritikai képességgel akarja Moór Elemér — ahogy bejelenti — Gombocz Zoltánnak a magyar nyelv török jövevényszavaival kapcsolatos hangtörténeti tételeit vizsgálat alá venni és megdönteni. Az ember nem tudja, nevessen-e vagy bosszankodjék.

Mióta a magyar törzsnevek magyarázatát megírtam, azóta körülbelül tizenöt év telt el. Ma éppen olyan világos előttem

mint akkor volt, hogy a magyarázatokban jó úton jártam. A honfoglalás előtti magyarságot a történeti források szerint be kell helyezni a török népalakulatok közé, s ha a Konstantinostól leírt magyar törzsrendszert általában vizsgálat alá vesszük, benne törökös tulajdonságokat látunk (maga a határozott alakban élő törzsjegyzék, újonnan csatlakozott törzs helye, kettős törzsnév, „hét magyar" népnév a régi hét törzs után), s az egyes nevek vizsgálata szintén kétséget kizárólag török hatásra mutat. (Kiveendő természetesen a *Megyer* és a *Nyék*.) Minden kétségen felül van a *Keszi, Kesző* törzsnév török eredete, mely egyúttal a bolgár-törökben meglevő hangsajátságot is mutat. (Moór Elemér azt kifogásolja itt, hogy török **Käsäγ* alakot teszek fel, holott a régi magyar alak *Keszi*γ, — a második szótagban *i*-vel és nem *e*-vel. Mivel ő többet ír, mint olvas, nem tudja, hogy magam is közöltem, Rásonyi Nagy László is közölt török *käsik* alakokat, egy török **Käsiγ* alak tehát éppoly jól feltehető, mint a **Käsäγ*.) A Rásonyi Nagy László által közzétett *Kär-lär* 'Kér-ek' török nemzetségnév ismeretével nem lehet kételkedni a *Kér* név magyarázatában sem. Az etimológián kívül történeti forrás biztosítja a *Kovár* törzsnév török eredetét. A *Kürt* akkor is megmagyarázható a törökből, ha a feliratok *Kürt* törzsnevében valaki kételkednék, mert beleillik a török törzsnevek jelentéstani rendszerébe. Ezek a biztosnak mondható magyarázatok. A *Tarján* törzsnévnél a hangtörténeti kronológia ellentmondani látszik; én azt hiszem, a magyar $h > j$ változás — bizonyos kapcsolatokban — hosszabban tartó folyamat volt, mint általában gondoljuk (gondolok itt a *bojtorján* rγ-ből fejlődött, igen régi *rj* hangkapcsolatára is), s ha az előbb említett törzsnevek török eredetét, továbbá a török *Tarχan* méltóság- és törzsnév feltűnő egyezését tekintetbe veszem, nem tartom elvethetőnek az egyeztetést Feltevés-jellegű azután a *Jenő* és *Gyarmat* magyarázata. A *Jenő*-t hangtanilag kell magyarázni, bár e magyarázatban semmi erőszak nincsen, a *Gyarmat* magyarázata meg alaktanilag hipotétikus, de nem alaptalan. Elképzelek, különösen a két utóbbi helyett, jobb magyarázatokat, de — lássuk azokat a jobb magyarázatokat. Az igaz, hogy nem kell mindent megmagyarázni.

Nem tudom, helyén való volt-e itt komolyan beszélni. Mert hogyha Moór Elemérre visszatérünk, újra tréfás hangulatba esünk.

Moór Elemér ugyanis, miután halomra döntötte magyarázataimat, kijelenti, hogy pedig lehet ám jó magyarázatokat is csinálni, mint ezt az ő fent ismertetett magyarázata a *magyar* névről „világosan tanusítja". Teljes tárgyilagossággal mondom Moór Elemérnek, hogy ez az ő örökre fennmaradó magyarázata egyike a magyar őstörténeti irodalom legrosszabb ötleteinek. Ezen a területen pedig nagyon sok rossz ötlet látott nyomdafestéket.

Moór Elemér gyanítása szerint a magyar törzsnevek javarésze eredetileg víznév lehetett. Ilyet lehet mondani, és még sok ilyet lehetne mondani. Víznevekből származó török és magyar

népnevekről a HonfKial.-ban is, a *Dentümogyer*-ről szóló német cikkemben is írtam, de míg MOÓR ELEMÉR ki nem mutatja, hogy voltak valahol Kelet-Európában egymás mellett *Nyék*, *Tarján*, *Jenő*, *Keszi*, *Kér*, *Kürt*, *Gyarmat* nevű folyók, addig nem tulajdoníthatok jelentőséget a gyanításának.

•

MÉSZÁROS GYULÁnak a *kazár* névről írott cikke úgy másfél századdal vetné vissza a kazárokról szóló ismereteinket, ha ez egyáltalában lehetséges volna.

Először azt kifogásolja MÉSZÁROS GYULA, hogy „a neovámbérista irányzat követői" ezt a nevet *k*-val írják. Hát bizony mi neovámbéristák ezt Anonymus óta így írjuk, s ezen már aligha is fogunk változtatni. Pedig a források szókezdő *χ*-t mutatnak, s ezzel a neovámbéristák nem számolnak, mondja tovább. Ez aztán már nem felel meg az igazságnak. A Honf. Kial.-ban ezt írom (205. l.) a kazárokról: „... vegyesen *türk* és *χazar* néven szerepelnek a bizánciaknál és a keleti forrásokban". A népnév magyarázatánál pedig (211. l.) *Ƙazar* alakot adok. Ha figyelembe vesszük ezt a szókezdő *χ*-t, — okoskodik tovább szerzőnk, — akkor belátjuk, hogy a török *kaz-* igéből nem magyarázhatjuk e népnevet, mert ebben az igében szókezdő *k-* van. Ez okoskodás igen primitív, mert itt semmi rendkívüli probléma nincs. A kazárban a szókezdő velaris *k* aspirált volt; ezt mutatja a *kaγan* kazár megfelelője, mely arab forrásokban *χāqān*, bizánci forrásban χαγάνος alakban maradt ránk, s ezt mutatja az örmény forrásban ránk maradt *t'engri-χan* kifejezés *χan* < *kan* szava. Nincs ebben semmi furcsa: a besenyő törzsnevekben is Χαρο- alakban van meg a *kara* 'fekete' szó, s a besenyő Χοπόν törzsnév *χ*-ja is kétségkívül *k*-ra megy vissza. Mint ahogy a HonfKial.-ban is tettem, én itt *Ƙ*-t veszek fel, nem *χ*-t. (Anonymus *cozar* alakja is inkább e mellett látszik szólni; ezt az adatot persze nem lehet kirekeszteni, ahogyan MÉSZÁROS GYULA szeretné.)

Az is bizonyos, hogy a kazárok törökök; nemcsak a neovámbéristák hiszik ezt, nincs a keleteurópai történetnek és filológiának számottevő képviselője, aki ezt ne vallaná (l. a kazár nyelvmaradványok tárgyalását a HonfKial.-ban). Az is bizonyos, hogy e név egyeredetű a török *kazak* népnévvel, s mindkettő a *kaz-* 'vándorolni' igéből származik. (Egyben igaza van MÉSZÁROS GYULÁnak: könyvemben a 37. l. 1. jegyzetében a Codex Cumanicusra való hivatkozás törlendő.)

MÉSZÁROS GYULA a török *kazak* népnevet az oszét *koság*, *kūsäg* 'arbeitend, Arbeiter, Tagelöhner, Diener, Knecht, Sklave' szóval magyarázza. Ez egészen kalandos ötlet, mely nem számol a magánhangzók megfelelésével, s nem számol azzal, hogy hangzóközti *-s* ből a törökben *-z-* nem lehet, nem is szólva a jelentésbeli különbségről.

De a legfényesebb része ennek a cikknek az, ahol MÉSZÁROS GYULA a *kazár* név régi alakját feltüntető „egykorú" „kútfőket" adja. Egy csomó, nagyobb részben közkézen nem forgó keleti forrás és író szerepel itt. A komoly képpel felsorolt cifra

címek, nevek kiválóan alkalmasak arra, hogy MOÓR ELEMÉRre és másokra, akik a dologhoz nem értenek, káprázatos hatást tegyenek, de közelebbi vizsgálatnál kiderül, hogy itt csak üres csillogásról van szó, s a cifraság alatt megdöbbentő szegénység húzódik meg. Arról nem is szólok, hogy MÉSZÁROS GYULA a Kr. u. II. századdal kezdi a kazárok történetét, olyanformán mint FEJÉR GYÖRGY vagy GYÁRFÁS ISTVÁN tették, s ahogyan ma már senkisem teszi, és a világosan beszélő adatok alapján nem is teheti.

Kezdjük a dolgot MÉSZÁROS GYULA cikkének idevonatkozó helyével. Ezt olvassuk itt (79. l.): „Az egykorú kútfők, [én ritkítom] már a Kr. utáni II-III. századtól kezdve ugyanezt [t. i. a *kazár*] népnevet egymással egybehangzóan mindenütt *χ*-s szókezdettel közlik:

Khazir, Bardesan II, LXV.—II-III. század;

Chazir-k' (pl.), *Chazr(-ac)*, Mos. Choren. II, LXII.—II. századi eseménnyel kapcsolatban;

χasar-, K'art'lis Cxovreba—III. századi eseménnyel kapcsolatban;

Chazar, Barhebraeus—VI. század (586/7);

χazar, Ibn Fadhlan, Ibn Mas'ūdī, Istaχrī, Ibn Haukal, Muqaddasi... — X. század;

Χάζαροι Const. Porph.—X. század.

χazar-ni (pl.), Alguziani — XV. század, stb."

Tekintettel arra, hogy a szegedi tanyákon nincs, aki ne tudná, ki az a Bardesan, mi az a K'art'lis Cxovreba, vagy hogy miképen áll ma Chorenei Mózes problémája, MÉSZÁROS GYULA felesleges tartja e forrásokról csak egy fél sort is írni. Mi itt Pesten tudatlanabbak vagyunk, én jónak látom ezekről a forrásokról egy-pár szót szólni.

Először is meg kell jegyezni, hogy MÉSZÁROS GYULA ezeket a forrásokat inkább csak hírből ismeri. Egy másik alkalommal bemutattam, hogy a régi keleteurópai történet, a hun és kazár kérdés e szakértőjének a bizánci források területén nincsenek meg az alapismeretei. Most a fenti jegyzékből kiderül, hogy az arab forrásokkal sem foglalkozott rendszeresen. Ez abból derül ki, hogy alig van arab író, akinek a nevét helyesen írná. Ibn Fadhlān, Ibn Hauqal, Muqaddasī, Mas'ūdī nevében: mindegyikben egy-egy íráshiba van nála (s ezek nem sajtóhibák, vagy nem írhatók a gondatlan szerkesztő rovására, mert olyan területen, ahol MÉSZÁROS GYULÁnak vannak ismeretei, igen ritka cikkeiben a sajtóhiba). A szerencsétlen Mas'ūdī-t meg elkereszteli Ibn Mas'ūdī-nak. Ez olyanforma, mintha a magyar irodalom egy „szakértője" Kemény Zsigmond helyett Keményfi Zsigmondot írna. Nem nagy dolog, de az illetőről mégsem hinnénk el, hogy rendes ismeretei vannak a magyar irodalomról.

Ami azután ezeket a jeles forrásokat illeti:

Bardesanes egy a II. század végén író szír gnosztikus, — hogy nála a kazárok szerepelnének, ez az állítás csak hiányos kritikán alapulhat.

A Chorenei Mózesről nevezett munka a legújabb kutatások szerint a IX. század elején keletkezett; hogy a *kazár* népnév hogyan hangzott volna a II. században, — ha kazárok ebben a korban egyáltalában lettek volna, — az éppen olyan jól megtudható belőle, mint az, hogy mikor lesz vége a japán-kínai háborúnak.

A K'art'lis Cxovreba' Georgia élete' egy a XVIII. században befejezett grúz krónika, mely főleg egy XI. századi igen rossz forráson alapszik; — Mészáros Gyula szerint kitűnő forrás arra, hogy miképen hangzott a *kazár* név a III. században.

Barhebraeus-t klasszikus szűkszavúsággal a VI. századba látszik tenni Mészáros Gyula, holott ez az író a XIII. században élt, s hogy milyen alakban adja a *kazár* népnevet, az lényegtelen: az a kérdés, hogy az ő arab és perzsa forrásai milyen alakban adják.

Végül az Alguziani, magyarul Alguzláda (az oszét Algus királyról) egy grúz költői mű a grúz irodalom hanyatló korából (XIII—XVII. század), forrásérték tekintetében méltó az előbbiekhez.

A világért sem alkalmaznám Mészáros Gyulára a neovámbérista jelzőt. Vámbéry kora a magyar őstörténet kutatásának kezdetleges kora volt, de annak a színvonalnak, amelyet itt láttunk, felette volt. Vámbéry tudta azt, hogy Mas'ūdī nem Ibn Mas'ūdī, s nem idézte volna a K'art'lis Cxovrebát, pedig ezzel talán ő is tudósabbnak látszott volna.

•

Végül legyen szabad visszatérni többször emlegetett török nyelvi ismereteink ügyére. Ehhez t. i. újra találtam egy adatot, s nem lesz érdektelen a dolgot egészben és világosan látni.

Mészáros Gyula kifogásolja török nyelvi ismereteimet, s tekintélyként a sorok között önmagát, nyiltan pedig Vámbéry Ármint, akit egyébként igen kevésre becsül, állítja elébem. Véleménye főleg azon alapszik, hogy én a török *dahi* 'is' szót — szerinte helytelenül — *daχī* alakban is ismerem, azután a *dahi* 'is' és *daha* 'még' szavak között nem tudok különbséget tenni, végül, hogy hittem rossz nyelvtanoknak, melyek a *-dža'īz* kicsinyítő képzőt *-dzigiz* alakban is adják. (Mészáros Gyula állításait Moór Elemér igen gyér turkológiai ismeretekkel, de egyéniségének megfelelőleg annál határozottabban ismétli.) A *dahi* szóra vonatkozólag kimutattam, hogy a *χ*-val és *ī*-val ejtett alak a legjobb török szótáríróknál, Vámbéry Árminnál, sőt Mészáros Gyula hangtanilag különös gonddal feljegyzett szövegközléseiben is megvan. Hogy a mai nyelv *dahi* 'is' és *daha* 'még' szavai között nem tudnék különbséget tenni, azt Mészáros Gyula és Moór Elemér is aligha gondolják komolyan, de ha valóban aggodalmaik volnának ebben a tekintetben, megnyugtatásukra közlöm török olvasókönyvem (Sammlung Göschen. 1916.) szótárának két illető adatát: (79. l.) *dahī* 'und, auch', (81. l.) *daha* 'noch'. Ami pedig a *-džigiz* képzőalakot illeti, ezt többek közt kimutattam egy török nyelvtanírónál, legújabban

pedig megtaláltam VÁMBÉRY ÁRMINNÁL IS (Altosm. Sprachstudien, 157). Most már aztán egészen homályos előttem, hogy kinek hiányosak a török nyelvismeretei. Annyi azonban kétségtelen, hogy ezen a téren MÉSZÁROS GYULÁNÁL, MOÓR ELEMÉRNÉL és VÁMBÉRY ÁRMINNÁL a MÉSZÁROS GYULA által felállított tételek szerint súlyos bajok vannak.

A HUNOK NYELVE

HA A HUNOK NYELVÉRŐL BESZÉLÜNK, akkor mindenekelőtt azt kell tekintetbe venni, hogy az ázsiai és keleteurópai régi nagy nomád birodalmak nyelvileg nem egységesek. A birodalomba tartozó népek felveszik az alapító nép nevét és ezt a nevet hosszabb vagy rövidebb ideig a birodalom felbomlása után is megtartják, de a név lényegében semmi egyebet nem jelent, csak azt, hogy a névadó törzs vagy törzs-szövetség politikai kötelékébe az illető nép vagy törzs beletartozott. Amíg ezt egyrészt erősen figyelembe kell vennünk, addig másrészt természetes az is, hogy a birodalmat alapító nép rendesen nyelvileg is egységet alkot. E nomád birodalmak nyelveinek kutatása tehát természetszerűleg két kérdés körül mozog; az egyik az, hogy milyen nyelvű a birodalmat alapító nép s a másik, hogy milyen nyelvűek a birodalomba tartozó többi népek. Ez nagyon világos és egyszerű elvnek látszik, azonban a kutatás története azt mutatja, hogy nagyon sokszor nem vették figyelembe.

Amint könyvünknek egyik előző fejezetében Ligeti Lajos kifejti, minden valószínűség a mellett szól, hogy az európai hunok azonosak az ázsiai hiung-nu-kkal. Kétségtelen azonban, hogy a két birodalom nyelvileg nem azonos, mert hiszen az európai hunok birodalmában iráni népek, germánok, szlávok és más indogermán népek is voltak, amelyek a hiung-nu-k birodalmába nagyobbrészt nem tartoztak bele, viszont Ázsiában megint más, különféle népek

viselték a hiung-nu-k, illetőleg hunok nevét. Azt azonban valószínűnek kell tartanunk, hogy az ázsiai hunok vezető népe ugyanazt a nyelvet beszélte, amelyet az európai hunok beszéltek.

Az ázsiai hunok nyelvi emlékeivel Ligeti Lajos foglalkozik az ázsiai hunokról szóló dolgozatában.

Ha az európai hunok nyelvemlékeit vizsgáljuk, azt látjuk, hogy ezeknek csak egy kisebb részét lehet világosan megfejteni, s nagyon sok olyan hun személynevünk és népnevünk van, amelyeknek magyarázatára vonatkozólag semmi tudományosan elfogadhatót nem tudunk mondani. De e nyelvmaradványok egy részét meglehetős biztossággal meg tudjuk fejteni, s egyáltalában nem valószínű, hogy a megmagyarázatlan elemek megfejtése eredményeinket valaha lerontaná.

A „hun" nyelv emlékeiből először is a ránk maradt köz-szókat fogjuk vizsgálni. Ezek közül kettő elsőrangú forrásban, Priskos rhetornál maradt reánk, egy pedig egy másodrangú forrásban, az Attila halála után száz évvel író Jordanesnél.

Priskos rhetor azt mondja, hogy Attilához menet a hunok országában italokat kaptak, és az egyik italnak, melyet a szolgák kaptak, *kamon*, a másiknak pedig *medos* volt a neve. (Priskosnál az első *kamon* alakban van, s a mondat tárgya.)

A kamon szót többféleképpen magyarázták, alkottak hozzá egy *kamos* nominativust s így összeköttetésbe hozták pl. a török *kumys* szóval, azonban ez a magyarázat már csak azért sem lehet jó, mert a török *kymyz*, *kumys* kancatejből készül, a kamonról pedig azt mondja Priskos, hogy árpából készítik. A *kamon* és a *kumys* különben hangtanilag sem egyezik. Felvetődött az a vélemény is, hogy a *kamon* a szláv *kvas* szó megfelelője (ez a mi *kovász* szónkkal azonos és egy erjesztett italt is jelent), de természetesen ez a feltevés is elvetendő.

Ilyen merész ötletekre a *kamon* szó magyarázatánál egyáltalában semmi szükség sincs. A *kamon* nem áll magában, régi latin

feljegyzésekben már Priskos előtt, a Kr. u. 3. században megtalálható. Az emlékekben *camum* alakja van, de *camus* mellékalak is előfordul. Itt is (árpából készült) sör-fajtát jelent. A szót az indogermán nyelvészek kelta vagy pannón eredetűnek gondolják. Tulajdonképpeni hun szó semmiképpen sem lehet, mert — mint mondottam — már a 3. században előfordul.

A *kamon* tehát egy magyarországi és talán balkáni, a hunok birodalmában beszélt indogermán nyelvből való.

Ugyanebből a forrásból való a másik szó, a *medos*, amelynek indogermán megfelelői a következők: görög *methü* 'bor', szanszkrit *mádhu* 'méz, méhsör', avesztai *madu* 'bogyóbor', kelta *medu* 'méhsör'; ófelnémet *metu*, angolszász *medu*, *meodu* 'méhsör', litván *medùs*, ószláv *medu* 'méz', óporosz *meddo* 'méz'.

Szláv tudósok véleménye szerint a *medos* szláv nyelvjárásból való feljegyzésen alapszik, ennek azonban semmi valószínűsége sincs, már egyszerűen csak azért sem, mert a *kamon* sem szláv eredetű, márpedig világos, hogy a két szó ugyanazon indogermán nyelvjárásból való; azonkívül semmi kritériumunk sincs arra vonatkozólag, hogy a *medos* éppen szláv nyelvből való volna. A jelentés sem e mellett szól: az ószláv *medu* és megfelelői rendesen mézet és nem ital-félét jelentenek. Annak sincs semmi világosan látszó nyoma, hogy Magyarország területén ebben az időben szlávok laktak volna.

A harmadik hun-nyelvi köz-szó, mely Jordanesnél maradt fenn, a *strava*. Jordanes (49. fej.) arról beszél, hogy a hunok, miután Attilát elsiratták, sírja felett nagy evés-ivással — ahogy hunul mondják — *strava*-t ünnepeltek (stravam super tumulum eius quam appellant ipsi ingenti comessatione concelebrant).

A *strava* szónak háromféle magyarázata van.

Egyesek a gót nyelvből magyarázzák, és a német *streuen* 'szórni' ige gót megfelelőjének származékát látják benne. E ma-

gyarázat hívei a jelentésfejlődést a következőleg gondolják: 'behintés — felravatalozás — eltemetés — halotti tor'.

Mások a szláv nyelvekből próbálták a szót megmagyarázni. Egyes szláv nyelvekben ugyanis találunk egy *strava* szót, amely ételt jelent, s mely a régi nyelvben 'tor' jelentésben is megvan. Ez a magyarázat az első pillanatban nagyon valószínűnek látszik, egyes szlavisták azonban hangtani okokból nem fogadják el, t. i. nem *strava*, hanem *sutrava* alakot várnának.

Újabban egy török szóval egyeztették a *strava* szót. A troki-i, lengyelországi karaimok, egy törökül beszélő zsidó szekta nyelvében vagy egy ige: *astra-* 'eltenni, megtakarítani, halottat eltemetni' s ennek van egy származéka: *astrav*, mely temetést is jelent. Ez volna a hun *strava* szó. E magyarázatnál először is vannak hangtani nehézségek. Ilyen a szókezdő *a-* hiánya a hun feljegyzésben; azután a karaim *astrav v*-je régebbi *gh* hangra megy vissza. De ezeket még valahogy meg lehet magyarázni; a török szókezdő magánhangzó régi görög feljegyzésekben néha hiányzik, a régi *gh*-nek *v*-re való változása feltűnő volna a hunban, azonban nem lehetetlen. Nagyobb baj az — és e miatt nem lehet az egyeztetést elfogadni —, hogy a karaim *astrav* szónak alakja is, 'temetés' jelentése is újabb. Az *astra-* ige megfelelői megvannak más török nyelvjárásokban is, de *asra*-féle alakban, *t* nélkül, s a 'temetni' jelentést egyetlen más török nyelvjárás sem ismeri. Hogy ez a jelentés a troki-i karaimban is újabban keletkezett, mutatja az is, hogy a troki-i karaim szótár szerzője, Kowalski, az *astrav* szó 'temetés' jelentéséhez megjegyzi: „in der Alltagssprache". Azután a karaim szó nem is tort, hanem csak temetést jelent.

A *strava* szónak tehát általánosan elfogadott magyarázata nincsen.

Most vizsgáljuk meg a ránk maradt hun személyneveket.

Az első, világosan megállapítható tétel, amelyet itt kapunk, az, hogy a hun személynevek egy része gót eredetű. Ez nagyon

jól megérthető, mert a hunok hosszabb ideig beható érintkezésben voltak a gótokkal.

Attila egyik nagybátyjának a neve *Ruga, Rua* vagy *Rugila*. E név *-ila* végű alakja — tekintettel a szoros gót-hun kapcsolatokra — azt juttatja eszünkbe, hogy hátha gót eredetű és ugyanaz a képző van benne, amelyet például a gótok híres püspökének, a biblia-fordító *Vulfila*-nak nevében is találunk. (A *Vulfila* név eredeti jelentése ‚farkasocska'). E feltevésünket megerősíti az a körülmény, hogy a *Rugila* alak mellett van egy képző nélküli *Ruga* alak is, és még inkább megerősödik e feltevés, ha figyelembe vesszük azt, hogy a régi germánoknál meg is van a *Rugo* név. Ha tovább megyünk, újabb bizonyítékokat találunk arra, hogy jó irányban haladunk. A hunok egyik vezérének a neve *Tuldila*, amelyben szintén a gót *-ila* kicsinyítőképzőt látjuk. De ugyanezt a képzőt látjuk magának Attilának nevében is; e név gót nyelven azt jelenti: 'atyácska'.

Attila nevét sok más módon is próbálták magyarázni, többen összefüggésbe hozták a Volga török nevével (*Etil*, a szó általában 'nagy folyót' is jelent), de e kísérletek tudományosan értéktelenek, legtöbbször egészen kalandosak. Legfeljebb arra lehetne még gondolni, hogy Attilát törökül *Ata*-nak, 'atyának' hívták s erre támaszkodott a gót név. De ennek a feltevésnek sincs alapja. Megjegyzem még, hogy az *Attila* férfikori név; a nagy hun királynak bizonyára más, fiatalkori neve is volt.

Attila egyik rokonának a neve *Laudaricus* alakban maradt ránk. Ez is gót név, egy *laudareiks* alakból származik.

Gót eredetű azután Attila testvérének, Budának a neve is. Budát tulajdonképpen *Bléda*-nak hívták, így van meg a név Priskos rhetornál és Jordanesnél is. A név nem áll magában, van Priskosnál egy Bléda nevű ariánus püspök is. Attila testvérének *Buda* neve későbbi időben, a magyaroknál keletkezett; a magyarban volt egy *Buda* név s ezzel tévesen azonosították a *Bléda* nevet.

Van azonban a hun nyelvemlékeknek, illetőleg személynevek-nek még egy csoportja, melyet világosan tudunk magyarázni, s amely csoport a tulajdonképpeni hunok nyelvére vonatkozólag fel-világosítást nyújt.

Attila egyik nagybátyjának neve Priskos rhetor szerint *Oibarsios*. Ebből a névből az *-ios* görög végzet, s mivel a görö-gök az idegen nyelvek *a* hangját gyakran írták *o* betűvel, a nevet Aibars-nak olvashatjuk. Ez az *Aibars* török név, amelyet a török személyneveknek egy régi forrása közöl is. Tulajdonképpen összetett név, első része az *aj* 'hold' szó, második része pedig a *bars* 'párduc'. Aki nem ismeri a régi török neveket, az előtt fur-csának tűnik fel ez a név, azonban a régi törökségnél rendkívül gyakran fordulnak elő hasonló nevek. Van pl. olyan török név, amelyik egyszerűen azt jelenti, hogy 'Hold', van olyan, amelyik-nek 'Hold-kő' a jelentése, azután vannak ilyenek: 'Hold-Bég', 'Hold-Vas', 'Hold-Eper', 'Hold-Herceg'. A *bars* 'párduc' szó is előfordul sok török tulajdonnévben, előfordul egyedül, azután vannak ilyen nevek, mint 'Csikó-Párduc', 'Farkas-Párduc', 'Fekete-Párduc' stb. De mint mondtam, a 'Hold-Párduc' név maga is előfordul a török régiségben.

Itt tehát török nyomon vagyunk. Azonban azt mondhatná valaki, hogy a fenti hun névnek ez a magyarázata véletlenségen is alapulhat, s nem lehet elnyomni azt a gyanút, hogy a nevet esetleg valami más módon kell magyarázni. Ezzel szemben hang-súlyozom azt az elvet, amelyet a gót eredetű hun nevek magyará-zatánál is alkalmaztunk, t. i. hogy akkor fog beigazolódni a fel-tevésünk, ha ezen a nyomon indulva több elfogadható magya-rázatot kapunk.

A dolog valóban így van; azt fogjuk látni, hogy a hun sze-mélynevek között egy egész csoport van, mely világosan a török nyelvből magyarázandó.

Török eredetű például Attila atyjának a neve. Ezt a nevet Priskos rhetor *Mundiuchos* alakban jegyezte fel, Jordanes pedig *Mundzucus* alakban. E név eredeti alakja: *Mundzsuk*, köznévi jelentése a törökben: 'gyöngy, üveggyöngy'. Ilyenféle nevet is nagy számmal lelünk a törökségnél, sőt van a török régiségben *Er-Monču̧k* név is (*er* = férfi, gyakori alkotórésze a török személyneveknek).

Nagyon érdekes török név Attila főfeleségének a neve, akit mi rendesen — hibásan — Rékának szoktunk nevezni. Priskos *Kreka* és *Rekan* néven ismeri a fejedelemasszonyt, ógermán forrásokban *Erka*, *Herkja* alakokat látunk. A germán alakok szabályosan egy eredeti *Arikan* alakra mennek vissza és ezt tükrözteti tulajdonképpen Priskos is. *Ary(g)-kan* pedig törökül annyit jelent mint 'Tiszta Fejedelem' s e női név — a két alkotórész megfordításával — elő is fordul a törököknél *Kan-aryg* alakban. Az *aryg* 'tiszta, szent, szép, erényes' szó gyakran előfordul a törökben női nevekben.

Most lássuk Attila három fiának, Irneknek, Elláknak és Dengiziknek a nevét.

Az első nevet Priskos *Érnakh*-nak írja, Jordanes pedig *Hernac*-nak. Ezen kívül fennmaradt még a név a dunai bolgár fejedelmek jegyzékében *Irnik* formában. Miféle alakot tükröztet e három forma? E kérdés eldöntésénél kiindulásul a két elsőrangú forrás, Priskos és a fejedelmi jegyzék adatát kell vennünk. Priskos *é*-je szabály szerint *i*-nek olvasandó, *a*-val pedig a görögök gyakran jelölik az *e* hangot. Egy *Irnik* vagy *Irnek* alakot kapunk ilyenformán s ezen az alapon az is kiderül, hogy Jordanes *Hernac* alakja egy görög forma betűszerinti átírása. (Szintén téves tehát a nálunk használt *Ernák* alak.) Az *Irnik*, *Irnek* név azután világosan török név, Irnek-Baj név van a kirgizeknél. A név meg is magyarázható: alapszava az *er*, *ir* 'férfi' szó, mely — mint az imént említettük — török nevekben gyakran szerepel,

végzete a török *-ni(e)k* képző. Van a törökben *Ir-čuk* személynév is, mely az *Ir-nik* pontos megfelelője (a *-čük* kicsinyítő képző). A török *Irnek* névből származik a régi magyar *Ernye* név is.

Ellák nevét Jordanes őrizte meg. De az az alak, melyet Jordanes ad, az *Ellac*, ebben az esetben is minden valószínűség szerint betűszerinti átírása egy görög feljegyzésnek s az *Ellac* alakot a *Hernac-Irnek* mintájára *Il(i)ek*-nek olvashatjuk. (A magyar *Ellák* e szerint szintén téves olvasáson alapszik.) Az *Ilek* névvel pedig a törököknél igen gyakran találkozunk.

De talán a legszebb és legvilágosabban beszélő név ezek között *Dengizikh* neve. *Tengiz* vagy *dengiz* törökül tengert és tengerről jövő szelet jelent. (Azonos vele a magyar *tenger* szó, de a *tenger* a bolgár-törökségből való, ahol a *z* helyén *r* van.) Van ennek a szónak *-k* képzős alakja is a törökségben, mégpedig a Codex Cumanicusban: *tengizich* 'déli szél'. Ezzel egyezik *Dengizikh* neve. Ma is van ázsiai török területen *Tenizek* személynév és *Tengezek* helynév, de különösen sok adatunk van arra, hogy maga a *tengiz* szó mint személynév szerepel.

Egy előkelő hunnak a neve Priskos szerint *Atakam*, egy másiké *Eš(s)kam*. E két név egy török névpár, mindkettőnek a második része a török *kam* 'samán' szó. De az első részekben is jelentésbeli megfelelés van: az *Ata-kam* névben az *ata* jelentése 'atya', az *Eš-kam* névben az *eš* jelentése 'pár, társ, barát'. A két név jelentése tehát 'Atya-Samán' és 'Barát-Samán'. A *kam* 'samán' szó a törököknél személynevekben többször előfordul. Ez a két név különben olyan, mint a *derviš-baba* 'dervis-atya' megjelölés és más ehhez hasonló nevek.

Alighanem a hun nyelv maradványa s szintén török eredetű az *akatziri* népnév is. E népnevet először Priskos jegyezte fel, kétségtelenül hun forrásból. Egy keleteurópai nép neve ez, mely valahol a Fekete-tengertől északra lakott. A név a törökben

agač-eri- vagy *agač-iri-*nek hangzik, annyit jelent mint 'erdei ember' s megtalálható 13. századi forrásokban is.

A hunok neve is megmagyarázható a törökből, illetőleg a törökkel rokon nyelvekből. A különféle nyelvű történeti források, melyek e nevet megőrizték, lényegtelen eltérésekkel *hun* alakot adnak. E név *h* hangja — amennyiben török névről van szó — csak *ķ*-ból keletkezhetett, tehát a *hun* népnév azonos a *ķun* népnévvel s köznyelvi megfelelői a következők: török *ķün* 'nép', mongol *ķümün* 'ember', szamojéd *ķum* 'ember', zürjén *ķomi* 'zürjén' stb. Egy 'ember — nép' jelentésű ősrégi szó van itt előttünk, melynek valószínűleg még a latin *homo* is rokona. Hogy egy 'ember' jelentésű szóból népnév keletkezik, arra sok példánk van; fent is láthatjuk, hogy a zürjéneknél az eredetileg embert jelentő *ķomi* szó ma zürjént jelent.

Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy az európai hunok vezető része, de bizonyára maga a tulajdonképpeni hun nép is, török nyelvű volt, illetőleg egyszerűen török volt. A fenti török nevek más történeti magyarázatot nem igen engednek meg. E nevek valami török műveltségi hatás eredményei nem lehetnek, ezek magából a tulajdonképpeni hun nyelvből valók.

Felvethetjük azt a kérdést is, hogy e nyelvmaradványok tanúsága szerint a törökségnek mely ágához tartoztak a hunok. Erre vonatkozólag bizonyos valószínűséggel csak annyit mondhatunk, hogy a *Dengizik z* hangjának tanúsága szerint eredetileg nem tartoztak a bolgár-törökséghez. Lehetne még egyet-mást mondani e nyelvmaradványok hangtani jellegére vonatkozólag, de elfogadható eredményeket ezen az úton nem igen kapnánk.

Meg kell még említenem, hogy a hun nyelvet, mint a török-mongol nyelvcsalád legrégibb ismert tagját gyakran úgy tüntetik fel, mintha valami ősnyelv-féle szerepe volna. E kérdésben azonban eddig még semmi elfogadhatót nem sikerült megállapítani.

A hun birodalom nem-török elemeire vonatkozólag még egyetmást bizonyára fel fog deríteni a kutatás. Megemlítem, hogy Vasmer „Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I. Die Iranier in Südrussland" című munkájában a *sadagarii* népnevet a szarmata nevek közt sorolja fel *(satagairya-* 'százhegy lakói').

Egyáltalában remélhetjük, hogy a sok eddig megfejtetlen hun név közül egyeseket még sikerül megmagyarázni, s ilyen módon a hunokra vonatkozó ismereteink esetleg lényegesen is bővülhetnek.

[315] A HUNOK NYELVE

218 skk. A Priskosnál fennmaradt „hun" nyelvmaradványok (de Boor, Exc. de Leg. I, 131) kérdését bőven és alaposan tárgyalja Krek, Einleitung in die slavische Literaturgeschichte², 435 skk. Vö. Vasmer: Ztschr. f. Slav. Phil. II, 540. — A *camum* szóhoz vö. Holder, Alt-celtischer Sprachschatz I, 728, továbbá Walde és Ernout-Meillet latin etimológiai szótárait. A *medos*-ra vonatkozólag Vasmer i. h. azt mondja, hogy ez éppúgy lehet szláv, mint illir, vagy keleti germán. Melich János szerint a *medos* trák-dák szó lehetne. (A honfoglaláskori Magyarország 29. l.) A *strava* szó magyarázatait l. Kreknél, továbbá Vasmer i. h., Feist, Etym. Wörterbuch der gotischen Sprache, s. v. *strava*, a szó török eredetéről B. von Arnim írt: Ztschr. für Slav. Phil. XIII (1936), 100—109.

221 skk. A gót eredetű hun nevekről: Schönfeld, Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen és A honfoglaló magyarság kialakulása c. munkám 131 skk. Az *Attila* névre és a *Bléda—Buda* viszonyára vonatkozólag: Gombocz—Melich, Etimológiai Szótár *Attila* és *Buda* címszó. A török eredetű hun nevekre vonatkozólag l. idézett munkámat (132 skk.); fontos kiegészítések Rásonyi Nagy Lászlótól: Magyar Nyelv XXVIII, 100 skk.

[316] *Arykan* nevéről Bang írt: Keleti Szemle XVII, 112. Az *Ernye* nevet l. az Etim. Szótárban.

225. l. A hun nyelv és az őstörök nyelv viszonyáról szóló újabb elméleteket l. Ramstedt: Journal de la Société Finno-Ougrienne XXXVIII, 1:33, Poppe: Kőrösi Csoma-Archivum II, 80 sk., Barthold, 12 Vorlesungen 31.

Marquart a Keleti Szemle XI. kötetében (12—13. l.) hun népneveket rekonstruál; az *alpilzuri, amilzuroi* népnevet *alp-il-čur*-nak, az *alcildzuri*-t *el-kül-čur*-nak magyarázza és az *ultizuroi, ultzinzures* népnévben is a *čur* szót látja. A régi törökben *alp* = 'hős', *el, il* = 'nép', a *kül* és *čur* pedig méltóságnevek. Az *alp-il-čur* jelentése tehát körülbelül 'hős-nép-fejedelem', az *el-kül-čur*-é ‚nép-vezér-fejedelem' volna. E nevek Marquart szerint eredetileg fejedelmi nevek volnának, melyek törzsnevekké lettek. Ezek a magyarázatok nagyon tetszetősek, talán helyesek is, de nem egészen megnyugtatók; alakilag is vannak nehézségek, azután baj az, hogy nagyon magukban állanak ezek a népnevek. Az már lényegtelen, hogy — amennyiben Marquart magyarázatai helyesek — nem fejedelmi *nevekről*, hanem fejedelmi *címekről* van szó.

HUNOK ÉS MAGYAROK

A HUN-MAGYAR KAPCSOLAT tétele először külföldi forrásokban jelentkezik, azonban ezeknek a régi feljegyzéseknek — úgy látszik — nincsen történeti értékük. Ha végigolvassuk, amit Hóman Bálint „A magyar hún-hagyomány és hún-monda" c. tanulmányában (1925) ezekről a legrégibb feljegyzésekről ír, s ehhez még hozzávesszük azokat a kiegészítéseket, amelyeket Moravcsik Gyula és Schünemann Konrád hozzáfűzött, akkor valószínűnek kell tartanunk, hogy a külföldi hun-magyar kapcsolat hite általában ténybeli alap nélkül, tudós kitalálás következtében keletkezett.

Az első nyugati adat a magyarokra a frank évkönyvekben van, az Annales Bertiniani-nak Hinkmár reimsi érsek által írt részében. Ez arról szól, hogy a 862. évben a magyarok, mint ismeretlen ellenség, megjelennek a frank birodalom területén. Ebben az adatban Hinkmár Ungri-nak nevezi a magyarokat. Ezt az adatot azután egy másik történeti forrás, a 10. század első felében írt Annales Alamannici átveszi, de az Ungri népnév helyébe Huni-t ír, holott más helyeken ebben a forrásban is az Ungri népnév szerepel. Az Annales Fuldenses folytatása pedig a honfoglalás idejében „Avari, qui dicuntur Ungari" kifejezéssel említi a magyarokat. Ezekből a forrásokból az látszik, hogy a magyaroknak a Magyarországon lakott rokon népekkel, az ava-

rokkal és hunokkal való azonosítása tudós okoskodás alapján indul meg.

Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a magyaroknak is volt hun hagyományuk, sőt az sem lehetetlen, hogy a nyugati hun-magyar azonosság hite esetleg magyar forrásból is táplálkozott.

Bizáncban eleinte főleg *turki* és *ungri* néven ismerik a magyarokat, de ezek mellett szórványosan már igen régen fellép az *unni* név is. E nevet a bizánciak sok népre alkalmazzák s általában nincs okunk rá, hogy a magyarokra való alkalmazásából következtetéseket vonjunk le.

Magyarországon a feltehető Szent László-kori Gesta-ban mutatkozik először a hun-magyar kapcsolat hite. A meglevő forrásokban ez két jellegzetes alakban jelentkezik. Anonymus Attila utódjának mondja Álmost és Attila király népének nevezi a székelyeket, de a hunoknak nevét sem említi. Viszont Kézai Simon egy népnek tartja a hunokat a magyarokkal, s e hiedelem alapján különféle forrásokból hun-magyar történetet ír össze.

Vajjon a magyar hun hagyomány kizárólag az imént említett külföldi hiedelmekre megy vissza, vagy pedig a magyarságnál hagyománybeli alappal bír?

A magyar őstörténetre vonatkozó mai ismereteink alapján az utóbbi lehetőséget kell valószínűnek tartanunk. Hunfalvy Pál és kortársai még hihették azt, hogy a magyaroknak csak a honfoglalás után lehetett alkalmuk hallani Attiláról és a hunokról. Ma mindnyájunk előtt világos, hogy ez a vélemény képtelenség.

Hogy a magyarok valaha a hunokról és Attiláról tudomással bírtak, sőt hogy valaha megvolt náluk a hunokkal való származási kapcsolat tudata, abban szerintem kételkedni nem lehet. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy ez a tudat a magyarságnál a honfoglalás kora körül már nem élt, de ezt nem lehet bizonyítani, — ellenkezőleg, bizonyos körülmények arra vallanak, hogy a magya-

roknál a hunokkal vagy Attilával való kapcsolat tudata a honfoglalás idején is megvolt.

A magyarság legrégibb hazáját az Urál-hegység déli részének vidékén, az európai és az ázsiai oldalon kereshetjük, nem messze — legalább is ázsiai távolságok szerint nem messze — azoktól a területektől, ahol legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok és osztyákok régebben éltek és élnek részint még ma is. Ezt a hazát őseink minden valószínűség szerint akkor hagyták el, mikor a keleti szomszédságukban élő bolgárok, a szabirok nyomása elől leköltöztek a Kaukázustól és a Fekete-tengertől északra eső területekre. Ez 460—65 táján történt. A leköltöző bolgár népek között ott voltak az onogurok is, kiknek nevét a magyarság a legrégibb idők óta máig viseli az idegen népeknél, s valószínű, hogy a magyarok az onogur-bolgárok kötelékében költöztek le urálvidéki hazájukból. Ezt megerősíti az a körülmény is, hogy a magyarokat az újabb déli hazában ugyanott találjuk, ahol az onogur-bolgárokat, t. i. a Kaukázus-hegység és a Kubán folyó között elterülő vidéken. Ebben a kaukázusi hazában élt a magyarság körülbelül 830-ig.

Az első kérdés, ami mármost felvetődik, az, hogy nem érintkeztek-e a magyarok a hunokkal már az urálvidéki hazában. Ezt lehetőnek tarthatjuk, de határozottan nem mondhatjuk. Kr. u. hamarosan megjelennek a hunok Kelet-Európa déli részén, de hogy országuk tulajdonképpen hol volt, meddig terjedt, azt nem tudjuk. Azt sem lehet megmondani, hogy az Urál vidékén élő magyarok beletartoztak-e Attila birodalmába, mivel e birodalom keleti határait nem ismerjük. Egy azonban kétségtelen, és ez az, hogy a magyarok ebben az időben már jól ismerték — legalább is hírből — a hunokat.

De bizonyára kapcsolatba kerültek a magyarok a hunokkal akkor, midőn Attila halála után vagy tíz évvel a bolgárokkal együtt a kubánvidéki hazába leköltöztek. Tudjuk, hogy annak a

hun uralomnak, mely Attila halála után a Fekete-tenger északi és nyugati partvidékein kialakult, két különösen nevezetes népeleme volt; az egyik a Magyarország területéről keletre szorított vagy keletre vonult hunok, a másik pedig a Fekete-tenger vidékére költözött ogurok, más néven bolgárok. Elsősorban ennek a két népelemnek a keveredéséből keletkeztek a Fekete-tenger vidékén az új hun birodalmak, amelyeknek népét a források felváltva hunnak is, bolgárnak is nevezik. Ezekkel az alakulatokkal a magyarok kapcsolatban voltak, mert nehéz elképzelni, hogy azok a bolgár népek, amelyek részint bolgár, részint onogur és uturgur néven a Kubán-folyó és a Kaukázus-hegység között laktak, és amelyeknek a törzsszövetségébe a magyarok minden bizonnyal beletartoztak, hogy ezek a népek ne lettek volna tagjai az új hun-bolgár politikai egységeknek.

Ezeket a kubánvidéki bolgárokat gyakran nevezik a történeti források hunoknak és talán figyelembe vehetjük azt is, hogy azt a kubánvidéki népet, melynél a 6. század elején a Mogyeri név egy király neveként jelentkezik, a bizánciak hunnak mondják.

Ha pedig valaki azt mondaná, hogy mindezekben az őstörténet ködös mezején mozgunk, ahol nagyon könnyű tévedni, annak a számára egyszerűbben is fogalmazhatjuk a dolgot, abban a formában, ahogyan azt nagyjában Gombocz Zoltán tette.

A magyar nyelvben nagyszámú és művelődéstörténetileg nagyon jelentős bolgár-török jövevényszó van. A bolgárokról pedig tudjuk, hogy szoros kapcsolatban — politikailag azonosak — voltak a hunokkal. A hun-magyar kapcsolat tehát a bolgárokon keresztül kétségtelen. Ki volna képes egy olyan rendkívüli művelődéstörténeti hatást, mint amilyenről bolgár-török jövevényszavaink tanúskodnak, megfelelő történeti háttér nélkül elképzelni?

E történeti háttér némi megvilágításához felemlítek két dolgot.

Az egyik az, hogy több magyar törzsnév olyan hangsajátságokat mutat, melyeket bolgár-török jövevényszavainknál is megtalálunk. Ilyen a *Tarján* törzsnevünk, mely török *Targhan* alakra megy vissza (vö. török *baltyrghan* — magyar *bojtorján)* és ilyen a *Keszö (Keszi)*, melynek *Kesek*, illetőleg bolgár *Kesegh* a török eredetije (vö. török *inek* — magyar *ünő)*. Bolgár eredetű lehet azután a *Gyarmat* szókezdő *gy*-je, a *Jenő* szóvégi *ő*-je. E törzsek tehát — legalábbis politikailag — bolgár eredetűek s ilyenformán hun kapcsolatuk kétségtelen.

Külön fontosságot kell tulajdonítanunk a fejedelmi házak hagyományainak. Melich János kutatásai bebizonyították, hogy az erdélyi Gyulák udvarában a bolgár-török nyelvet még ismerték. Bolgár-török eredetű az e családból származó Karoldu és Saroltu neve, de bolgár-török bélyeg van magán a Gyula néven is (szókezdő *gy*-). Sőt az sincs kizárva, hogy a Gyula fejedelmi név és cím, mely mint a történeti forrásokból tudjuk, a magyarok egyik főfejedelmét jelölte, összefüggésben van a bolgár fejedelmi lista Dulo, illetve Gyula nemzetségnevével; tudjuk, hogy a törökben a nemzetségnevek és a méltóságnevek a legszorosabb kapcsolatban vannak egymással. E fejedelmi házban — valamilyen formában — bizonyára megvolt a bolgár származás tudata s ezzel együtt megvolt a hun származás tudata is, mint ahogyan a bolgár fejedelmi lajstrom elején is ott van Attila fiának, Irniknek neve.

Külön kell szólnunk a székelyek hun-hagyományáról. A székely török eredetű néptörzs, s mint ilyennek lehetett hun-hagyománya, illetőleg lehetett a magyarságétól független hun-hagyománya is. Közvetlen bizonyítékunk azonban erre sincsen.

Röviden végeztünk e kérdéssel, mely a magyar olvasót különösképpen érdekelheti. Beszélhettem volna hosszasabban, ismételve

dolgokat, melyek az Eckhardt Sándortól származó fejezetünkben megvannak, vagy felújítva és újakkal szaporítva régi feltevéseket, de mindennek tudományos szempontból nem sok értelme lett volna. Meg kell elégednünk annyival, amennyit némi valószínűséggel mondhatunk.

JEGYZETEK

[320] HUNOK ÉS MAGYAROK

265. l. Moravcsik Gyula és Schünemann Konrád a bizánci, illetőleg nyugati hun-magyar azonosításról: Kőrösi Csoma-Arch. II, 310 skk., Ung. Jahrb. V, 293 skk.

268. l. Gombocz Zoltán a hun-magyar kapcsolatról: Magyar Nyelv XVII (1921), 15—21.

A magyar hun-hagyomány mellett szól talán krónikáink két helye. Az első hely Anonymus ötödik fejezetében van és arról szól, hogy a magyarok „szállongó hírből" (fama volante) azt hallották, hogy Pannónia Attila király földje, akinek az ivadékából Álmos vezér, Árpád apja, származott. Mi ez a „fama volante"? Nem

igen lehet más, mint célzás a magyaroknál meglevő hun-hagyományra; nem hihető, hogy írott nyugati forrásra vonatkoznék.

A másik Kézainak az a helye, hol arról van szó, hogy Hunor és Mogyor a csodaszarvas útmutatásával a maeotisi ingoványok közé költöznek s midőn onnan egyszer kimennek, a pusztában Belár fiainak feleségeire és gyermekeire, továbbá Dula alán fejedelem két leányára bukkannak; mindnyájukat elrabolják, s Dulának két leánya közül az egyiket Hunor, a másikat Mogyor veszi feleségül. Kézainak ez a helye sajátságosképpen a legbecsesebb magyar őstörténeti emlék összes krónikáinkban. Megőrizte a kaukázus-vidéki haza emlékét, megőrizte a bolgár népnevet, melynek Belár szabályos magyar fejleménye, megőrizte az alán-magyar érintkezés emlékét, melyről különben oszét jövevényszavaink is tanúskodnak és megőrzött egy mai és régi adatokkal igazolt alán nevet, a Dula-t. Mindez véletlenség műve nem lehet, s ha Kézai e feljegyzésében van is valahol irodalmi hatás, az egész lényegében magyar történeti hagyományra megy vissza. Általában az a szokás, hogy Kézai e helyét különféle forrásokra és Kézai kitalálásaira vezetik vissza, azonban ez puszta kombináció. Itt csupán egyre akarom felhívni a figyelmet, és ez az, hogy a Dula nevet nem szabad a bolgár fejedelmi lista Dulo nemzetségnevével azonosítani, mert a Dulo szabályos megfelelője a magyarban Gyula.

Mármost az a kérdés, hogy Kézainak ebből a nagybecsű feljegyzéséből kivegyük-e Hunort, illetőleg a hunokat. Azt tegyük-e fel, hogy Kézai elkezdte idevonatkozó elbeszélését Jordanes csodaszarvas-meséjével, mely a hunokra vonatkozik s azután folytatván elbeszélését a magyar hagyományból vett motívumokkal, ezekbe is beszőtte a hunokat, illetőleg Hunort, vagy pedig úgy gondolkozzunk, hogy a magyar hagyományból vett részben már eredetileg is benne volt Hunor. Az utóbbit gondolom valószínűbbnek, s erre — úgy látom — bizonyíték is van. Ez a bizonyíték a Hunor név. Nem valószínű, hogy Kézai a Mogyor név analógiájára alkotott volna egy Hunor nevet, hiszen ő a Mogyor végzetét nem érezhette képzőnek. Az *-r* képző Kézai idejében a magyar nyelvben nem élt. Ha Kézai a hunok számára névadó őst alkot, akkor ezt nem Hunor-nak, hanem egyszerűen Hun-nak nevezi.

A régi török népneveknél gyakori és különösen gyakori éppen a bolgár-törököknél, hogy a népnévhez odateszik ezt a végzetet: *-eri* 'férfia, embere'. Van ilyen népnevünk, hogy *türkeri* 'török', vagy *rumeri* 'görög' (*Rum* tulajdonképpen: Róma) stb. Ilyen név lehet a Hunor is, amelynek tehát eredeti alakja *Huneri* s ennek szabályos fejleménye a Kézainál található Hunor.

A Kézaitól feljegyzett régi magyar hagyományban, mely a kaukázusi hazáról szólt, benne lehetett tehát a hun-magyar kapcsolat emléke is.

A Hunor *névnek* így különös fontosságot tulajdonítok a hun hagyomány fenntartásában, mint ahogyan szerintem különös fon-

tossága van a hun-magyar kapcsolat kérdésében az Anonymus-féle hagyománynak, melyben Attila *neve* a legfontosabb. Attila legendás neve azoknál a népeknél, melyek vele vagy utódaival közvetlen kapcsolatban voltak, hosszú századokon át megmarad, mint ahogy megmaradt a germánoknál Attilának és főfeleségének, Arykánnak a neve. (Priskos *Rekan, Kreka* alakjainak a germán *Erka* stb., alakokkal való egyezésében az sem kételkedhetik, aki esetleg Bang ismertetett magyarázatát nem fogadná el, s e név történeti forrásból nem kerülhetett a germánokhoz, mivel csak Priskosnál olvasható.)

Az itt tárgyalt kérdések részleteit és irodalmát l. „A honfoglaló magyarság kialakulása" (1930) c. munkámban. A székelyek eredetének kérdését a Századok LXIX. (1935) kötetében tárgyaltam, hun hagyományuk részleteivel munkánkban Eckhardt Sándor foglalkozik.

[166] **A kunok neve és eredete.**

Sokat beszéltünk mostanában arról, hogy milyen bonyolult egy-egy török nép kialakulásának a története és hogy mennyire megnehezíti a kutatást az a körülmény, hogy e területen történeti feljegyzéseink nincsenek; a legtöbb esetben többé-kevésbbé megokolt történeti feltevések mellett a népnevek igazítanak útba bennünket, amelyek ha nem beszélnek is világosan, bizonyos kapcsolatokra a legtöbb esetben rámutatnak.

Így vagyunk a kun nép kialakulásának kérdésével is. Itt is elsősorban a népnevek tanúbizonyságára vagyunk utalva. De ebben a tekintetben aztán nem panaszkodhatunk: a kunok legalább is hét néven szerepelnek a régi korban.

Neveik közül először is kiemelem a *qïpčaq* nevet. Így nevezik a kunokat elsősorban a mohamedán források, de megtaláljuk e nevet európai forrásban is. E név történeti értékelésénél két körülményt kell figyelembe venni: először azt, hogy az Oroszországban megjelenő kunokra az első történeti adataink az 1050 utáni évekből vannak, *qïfčaχ* nevű török nép pedig már a IX. század közepetáján szerepel egy nevezetes arab írónál, Ibn Chordādbeh-nál. Mivel a IX. századi kipcsakokról semmi okunk sincs feltenni, hogy azonosak a XI. században megjelenő kunokkal, ennélfogva azt kell gondolnunk, hogy a *qïpčaq* név a kunokhoz későbbi időben, politikai kapcsolat vagy más hasonló körülmény következtében került.

Találunk azután a kunokra vonatkozólag egy sajátságos névcsoportot, amelynek nyelvi és történeti magyarázatát akarom a következőkben kifejteni.

Régóta ismeretes dolog, hogy a kunokat különféle nyelvekben oly névvel jelölik, amelynek 'sápadt, sárgás, fakó' a jelentése.

Az orosz krónikák a kunokat rendesen polovcinak nevezik. Ezt a nevet régebben az orosz *pole* 'mező, szántóföld' szóval egyeztették[1] és úgy gondolták, hogy a név annyit jelent,

[1] Hammer: Gesch. d. Goldenen Horde in Kiptschak (1840), 18. l.

mint 'pusztalakó'. Kunik azután az orosz *polóvïj* 'fakó, szalmasárga, halványsárga' szóval egyeztette a nevet,[1] s kétségtelenül ez a helyes magyarázat; a tudományos irodalomban ma általában mindenki ezen a véleményen van.[2]

Német forrásokban a kunok a *valwen (valewen)* nevet viselik,[3] mely latinosítva *valvi*, *falones* (Freisingi Ottó), *falani* (Rubruck), *phalagi* (Viterbói Gottfried) alakban is előfordul. A valwen nevet Zeuss úgy magyarázta,[4] hogy a *fal* 'mező' szóval függ össze, amely pl. a *Westfalen* névben is előfordul. Ez azonban hangtani okokból nem fogadható el, mert a *Westfalen* névben levő *fal* régebbi *falh*, *falah* alakokra megy vissza és élesen különbözik a *falw*, ófelnémet *falo* szótól.[5] A valwe világosan nem egyéb, mint a mai *falb* 'fakó', tehát ugyanazt jelenti, amit az orosz *polovecь*.

De találunk egy örmény írót is, aki hasonló névvel nevezi a kunokat. Ez az író Edesszai Máté, aki *χarteš* néven említi a kunokat (1050—51-i eseményekkel kapcsolatban), ez a név pedig az örményben tulajdonképen azt jelenti, hogy 'világos, világos színű, szőke, lenszínű, fakó'.[6] Edesszai Máté illető helye történeti szempontból sem érdektelen: „. . . a kígyók népe felvonult és leverte a fakókat, és a fakók felvonultak és megverték az úzokat és besenyőket."

Ezek a tények — mint mondottam — már rég ismeretesek a tudományos kutatásban. Arra vonatkozólag is többféle vélemény van, hogy milyen körülménynek tulajdonítható e nevek keletkezése.

A vélemények közül egyelőre csak Melich Jánosét említem, mert ennek következő mondanivalóm szempontjából fontossága van. Melich János azt a gondolatot vetette fel fent idézett értekezésében, hogy ezek a színt jelölő nevek valami török népnévnek a fordításai.[7] Ez a gondolat helyes, csak annyiban tartom módosítandónak, hogy talán nem fordításról, hanem egyszerűen megfelelésről van szó. A követ-

[1] Dorn: Kaspij (1875). Dopolnenie III-e. 387. l. j.

[2] Rasovskij: Sem. Kond. VII, 9. l. 22. j. (A különnyomat lapszámait idézem.) V. ö. Melich, Nyelvt. Közl. XXXIII, 49. l.

[3] Zeuss: Die Deutschen und die Nachbarstämme, 744—45. l., Marquart: Komanen, 29, 173. s köv. l.

[4] I. m. 390. l. j.; 744. l.

[5] Marquart: Kom. 175. l.

[6] Bedrossian klasszikus örmény szótára (Velence 1875—79, 278. l.) szerint ‚fair, light, flaxen; fallow'. H. v. Mžik professzor közlése (Bécs). Rasovskij: Sem. Kond. VIII, 36. l. 75. j. Dulaurier a magyarokra vonatkoztatta a nevet (ld. Rasovskij i. h.). Marquart: Kom. 54—55. l.

[7] Hasonló véleményt nyilvánított Sobolevskij, ld. Rasovskij: Sem. Kond. VII, 9. l. 22. j.

kezőkben t. i. azt akarom bizonyítani, hogy a kunoknak saját nevei, a *qūn* és *quman* nevek ugyanazt jelentik. mint az imént tárgyalt *polovci*, *falben* és *χarteš* nevek.

Mielőtt erre a magyarázatra rátérnék, előbb ismertetem a *qūn* és *quman* nevek eredetére vonatkozó régebbi elméleteket.

A *qūn* nevet ezelőtt rendesen a *hun* névvel egyeztették és különféle módokon — többnyire igen kalandosan — magyarázták.[1] A *qūn* ~ *hun* egyeztetést régebben én is elfogadtam azzal a magyarázattal együtt, hogy e nevek a török *kün* 'nép', mongol *kümün* 'ember' stb. szavakkal vannak összefüggésben.

A *quman* nevet régebben főleg két kaukázusi folyónévvel egyeztették, amelyek e névhez véletlenül hasonlítanak. E két folyónév *Kuma* és *Kuban*. A *Kuma* névvel egyeztette Adelung,[2] Zeuss,[3] Bretschneider,[4] a *Kuban* névvel D'Ohsson.[5] Gyárfás István a *quman* névhez tartozónak gondolt még egy csomó ókori nép- és városnevet és mindezt szintén a Kuma-folyó nevétől származtatta.[6] A *quman* névnek a *Kuban* és *Kuma* folyónevekkel való egyeztetése nyelvileg nem kifogásolható, azonban a folyónevekkel összefüggő nevek a török népnevek között egészen különleges csoportot alkotnak és arra sincsen semmi okunk, hogy a kunokat akár a Kuban, akár a Kuma folyóval szorosabb kapcsolatba hozzuk.

Vannak azután másféle magyarázatok is. Egy orosz történész, Ilovajskij,[7] a török *qum* 'homok' szóra gondolt (1876). Vámbéry[8] azt hitte, hogy a *quman* név a *qūn* névből keletkezett latinos végződéssel; szerinte a szó eredeti alakja *cunanus* volna.

Golubovskij, a kunok oroszországi történetének kitűnő írója azt a kérdést veti fel, vajjon nem a török *kün* 'nap' és a *-men* képző összetétele-e a *quman* név.[9] „A honfoglaló magyarság kialakulása" című munkámban (141—42. l.) én

[1] A régi magyarázatokat ld. Gyárfásnál: A jász-kunok tört. I, 258. s köv. l. (Klaproth, Grimm, Kollár, Hanusch, Erdman, Ottrokocsi, Jászay, Czuczor—Fogarasi); Vámbéry: A magyarok eredete (kis kiadás), 419. l., Németh: A honf. magy. kial. 141. s köv. l.
[2] Mithridates I (1806), 479. l.
[3] I. m. 744. l.,
[4] Mediaeval Res. I, 70. l. 829. j.
[5] Hist. des Mongols I (1852), 338—39. l.
[6] I. m. I, 266. s köv. l.
[7] Ld. Golubovskij: Peč. Torki Pol. 40. l. j.
[8] A magy. er. 97. l.
[9] Peč. Torki Pol. 40. l. j. (1884).

is annak a véleménynek adtam kifejezést, hogy a névben a török *-man*, *-men* képző lappang, a név alapszaváúl pedig a *qūn* népnevet tettem fel.

Vizsgáljuk most közelebbről a *qūn* és *quman* népneveket. A *kun* név Magyarországon és bizonyos keleti íróknál fordul elő. Magyarországon gyakori a név latinosított *Cuni* formája is. Ez a név nem a magyar nyelvben keletkezett, nem magyar szó, nem is egy harmadik néptől kapták a magyarok, ez a kunoknak saját neve. Nyelvtörténeti szempontból csak annyit mondhatunk e névről, hogy a magyarban nem változott. Eredeti alakja *kun* vagy *kún*. Ma a magyarban általában — a Nagykunságon és a Kiskunságon is — rövid *u*-val mondják, de némelyek hosszú *ú*-val is ejtik. A névnek mohamedán forrásokban előforduló alakjával egyelőre szükségtelen foglalkoznunk, erről majd később lesz szó. Most csak annyit jegyzek meg, hogy a mohamedán íróknál feljegyzett alak pontosan megegyezik a magyar alakkal, *ū* hangja hosszú, amit a szó etymológiája is meg fog erősíteni.

Ami a *quman* nevet illeti, ez a különféle forrásokban részint *u*-val, részint *o*-val fordul elő, de úgy látszik, hogy az *u*-s alak az eredeti. Az orosz krónikák, amelyeknek a tanúsága ebben a kérdésben különösen fontos, **кумани, куманы** alakban adják a nevet (a Laurentius-kéziratban: **кумани рекше половци** 'kumánok, azaz polovcok'.[1] Az orosz krónikákban a *qoman* forma nem fordul elő. Viszont a bizánciaknál rendesen Κόμανοι (Κομάνοι) a név alakja és ritkábban találkozunk a Κουμάνοι (Κουμᾶνοι, Κούμανοι) formával.[2] A latin emlékek a kunokat általában *Cumani*-nak nevezik, de a *Comani* alak sem ritka.[3] Magyarországon (Erdélyben), Romániában és Jugoszláviában gyakran előfordul e név, mint személy- és helynév, részint *Koman*, részint *Kuman* alakban.[4]

Török területen is megőrződött a *quman* név. Számos hely-, folyó- és személynevünk van kisázsiai, azerbajdzsáni, turkomán, kirgiz, özbeg és altaji területen, amelyek idetartoznak. A név alakja a törökségnél ma általában *quman*, de a kirgizeknél találunk két esetben *qoman* alakot is.[5]

[1] Az adatokat összeállította Kossányi Béla A honf. magy. kial. című munkámban (142—43. l.).

[2] Az adatokat összeállította Moravcsik Gyula, i. m. 143—44. l.

[3] Gyárfás: A jász-kunok tört., oklevelek.

[4] L. Rásonyi Nagy: Valacho-Turcica, 22—23. (Forschungsarbeiten, Coll. Hung. Berlin, 1927.)

[5] Rásonyi Nagy László, MNy. XXVII, 315. l., Belleten (a Török Tört. Társ. folyóirata) III, 416. l.

Különösen fontos, hogy népnévben is megőrződött a *quman* név, mégpedig egy altajvidéki török törzs nevében. E név *qumandï*-nak hangzik, a népnevekben gyakran előforduló *-di* < *-li* képzővel. A kumandik egyik nemzetsége tisztán is megőrizte a *quman* népnevet: e törzs neve *quban*.[1]

Ezek a *qūn* és *quman* névre vonatkozó adatok. Ami mármost a magyarázatot illeti, az a véleményem, hogy e két népnév két török melléknévből származik, mégpedig a *qū* és *quba* 'fakó, sápadt' melléknevekből, amelyek a török nyelvemlékekben és a mai nyelvekben a következő adatokkal vannak képviselve:

altaji, teleut, szagaj, kacsinc, kirgiz (Radloff) *qū* 'sápadt, sárgás, sárgásbarna, fakó'; (kirgiz) 'fehér hajú, öreg, furfangos'; (altaji) 'kiszáradt fa', lebed (Radloff) *qō* 'sápadt', karacsáj (Pröhle) *q'ū* 'száraz, kiaszott, elszáradt, kiszáradt', Codex Cumanicus *kuv* (olv. *qū*) 'sápadt, száraz' (58r; 60r 10). Ezek az alakok régebbi **qub* alakra mennek vissza.

Van azután a **qub* melléknévnek *-a* képzős[2] származéka is, amely szintén több helyen előfordul:

Kāšġarī—Brockelmann (XI. sz. második fele) *quba* 'a vörös és sárga közt levő szín'; Abû Hayyân (1300—) *quba* 'porszínű'; teleut, sór, szojon (Radl.) *quba* 'sápadt, fehéresszürke'; küerik (Radl.) *qūa* 'sápadt'; karacsáj (Pröhle) *q'uba* 'halvány'; kumük (Németh) *quba gijik* 'szarvas'; kazáni *qəbâ* 'fakó, sápadt', *qūa* 'barna', sötétvörös' (Radl.).

A szó a mongolban is megvan: „mong. irodalmi nyelv *χuwa* 'világos sárga, szalmasárga, sápadt'" (Vladimircov: Sravn. Gramm. 210. l.), Kowalewski *qu-a* '(cheveux) jaune-blanchâtre', khalkha (Vlad.) *χuwă* 'világos sárga, szalmasárga, sápadt', kalmük (Ramstedt) *χō* 'halvány sárga, izabellaszínű (ló, gyapjú, haj)', bait (Vlad.) *χō* 'világos sárga, szalmasárga, sápadt', nyugati khalkha (Vlad.) *χō* ~ *χuwă* ua. A mandzsuban: *quva* 'világos sárga' (Zacharov, 285. l.).

A **qub*, *qū* szónak más származékai is vannak:

teleut, *qubayar* 'sápadtas', altaji, szagaj *qubaqai* 'sápadt, világos' teleut *quaqqai* 'vérvörös', jakut (Böhtlingk) *kubarχai* 'sápadt, sápadt szín'. Igei származékok: alt., tel., sór *qubar-*

[1] Radloff: Phon. XXVII. Rásonyi Nagy László, MNy. XXVII, 315. Máskép Aristov, Živaja Starina 1896, 279. l. Szerinte a *qumandï* népnév a *Qū* folyó nevével függ össze; a *qū* törökül ‚hattyút' jelent s a folyót az oroszok *Lebed'*-nek nevezik, ami szintén ‚hattyút' jelent. E folyó mellett laknak azok a tatárok, akik *qū-kiši*-nek (*kiši* ‚ember') nevezik magukat (Radloff: Aus Sibirien I, 212. l.). A kumandik ennek a népnek a szomszédságában élnek, szintén a Lebed-folyó vidékén.

[2] V. ö. Kőrösi Csoma-Archivum III, 108. l.

'elsápadni, megsápadni', karaim *quwar-* 'elsápadni', kazáni *qobâr-* 'elsápadni, megbarnulni', *qūar-* (küerik) 'elsápadni', (kir.) 'elfonnyadni, megöregedni'.[1]

A *qū* és *quba* melléknevekből vannak képezve a *qūn* és *quman* nevek, denominális *-n* képzővel. (Kevésbbé valószínű, hogy a *quman* alak a *qū* alapszóból *-man* képzővel — v. ö. *türk-män, qara-man, Kög-män* — keletkezett volna.)

Ami a *quman* alak *m* hangját illeti, a tárgyalt *quba* melléknév *b*-jével szemben, erre vonatkozólag azt mondhatjuk, hogy ez egyike a leggyakoribb török hangváltozásoknak, különösen a *b . n* hangcsoportban. Íme néhány példa:

sór, leb. szag. küer. tarancsi *alban* 'adó, szolgáltatás' ~ alt. *alman* ua. (< mong.);

sór, szag. *aqsïban* 'fehéres' ~ kaz. tel. *aqsïman* ua.;

kacs. kojbál *erbän* 'üröm' ~ kir. *ermän* ua. ;

keletturkesztáni *täbän* 'nagy tű' ~ Codex Cum. *temen*;

kaz. *čaban (čaman)* 'rest (ló)' ~ CC. *čaman* 'rest'.

A két utolsó példa azt is mutatja, hogy eredeti *b . n* hangcsoportnak magában a kunban is *m . n* felel meg. Különben a *quman* név *quban* alakban is előfordul, mint mondottam, az altajvidéki kumandi-tatároknál. Ezeknek egy nemzetségét *quban*-nak nevezik és a *qumandï* név is előfordul *qubandï* alakban.[2] (A *-dï* végzet az *osmanlï* név *-lï* képzőjével azonos.)

Mindebből világos, hogy a *quman* népnévnek eredetileg ugyanaz a jelentése, mint a fent tárgyalt orosz, német és örmény neveknek, t. i. 'sápadt, sárgás, fakó'.[3]

[1] KCsa. III, 99—100 l.

[2] Rásonyi Nagy László, MNy. XXVII, 315. l.

[3] Van még egy név, mely talán szintén idetartozik. Šarafazzamān —Muḥammad-i 'Aufī tudósításában, mellyel alább részletesen fogunk foglalkozni, azt olvassuk, hogy a qūn-okat a qāj-ok megtámadták és elűzték legelőikről. Erre a qūn-ok a tudósítás szerint az egyébként ismeretlen Sārī országba vonultak (Šarafazzamān: al-Šārīja), Sārī lakói pedig a turkománok országába húzódtak. Mármost a *Sārī* azonos lehet a török *sarï(γ)* ‚sárga' szóval (a Šarafazzamānnál található alak a név mongol eredetét mutatná), itt tehát a jelentés tekintetében újra a *polovci* név megfelelője van előttünk. Barthold azonban még tovább megy (v. ö. Minorsky, Ac. Inscr. CR. 1937, 321. l.), amennyiben hajlandó a Sārī nevet a kunokkal összefüggésbe hozni. (Marquartnak a kunokról szóló műve ismertetésében, mely német fordításban megvan Marquart Wehrot und Arang-jának előszavában: 34*. l. Ebben a fordításban azonban a minket most érdeklő mondatban — a 6. sorban alulról — kimaradt a „nur ein zufälliges Zusammentreffen" kifejezés elől a „kaum" szó. Az orosz mondatot közli Rasovskij, Sem. Kond. VIII, 35.) — Ezzel a nézettel szemben hangsúlyozom, hogy a Bērūnī és Šarafazzamān—'Aufī tudósításában szereplő qūn nevet nem igen lehet elválasztani a kunoktól és hogy

Nyelvileg tehát így van a dolog, de most felvetődik egy nehezebb kérdés, az t. i., hogy mi a történeti háttere ennek az elnevezésnek.

Arra gondolhatnánk, hogy ez a név a haj színét jelöli. Ezt a véleményt képviseli Pelliot[1] mellett a kunok legújabb, érdemes történetírója, Rasovskij is Polovci című munkájában.[2] Rasovskij idézi Al 'Umarī tudósítását,[3] aki a következőket mondja: „A kipcsaki törökök (azaz a kunok) különböznek a többi törököktől őszinteségükkel, vitézségükkel, a futásban való könnyűségükkel, termetük szépségével, vonásaik szabályosságával és nemes tulajdonságaikkal". Azután kiemeli Rasovskij bizonyos orosz, keleti és magyar források adatait, amelyek a kun nők szépségéről szólnak. De főbizonyíték a kunok szőkehajúságára vonatkozólag egy kínai tudósítás, amelyet Bretschneider nyomán[4] egész terjedelmében idézek: „A Kang mu című kínai évkönyvek az 1237. évre vonatkozólag azt állítják Kin-cs'a-ról (azaz Kipcsakról), hogy ez az ország 30.000 li távolságra van Kínától. Nyáron az éjtszakák itt rendkívül rövidek; amint a nap lement, nemsokára mindjárt fel is kel. Kitűnő lovaik vannak és a jómódú nép nagyszámú lovakat legeltet. Ügyesek a bőr és érc feldolgozásában. Kék szemük és vörös hajuk van."

Ezeknek az adatoknak az alapján nem érthetünk egyet Rasovskij-val abban, hogy a kunok szőkehajúak voltak.

Először is már általában teljesen valószínűtlen, hogy a kunok általában határozottan szőke vagy éppen lenszőke hajú nép lettek volna, illetőleg, hogy ez a tulajdonságuk oly feltűnő lett volna, hogy a népek e szerint nevezték volna őket el. A kunok kétségtelenül többféle népelemből állottak: szőke emberek bizonyára voltak közöttük, de az nem tehető fel, hogy egészben szőke faj benyomását tették.

Ami a kunok szépségére vonatkozó tudósításokat illeti, ezeknek a szőkeséghez természetesen semmi köze, de nem igen van értéke a kínai tudósításnak sem, amely a kipcsakiak vöröshajú voltát említi, mert ez a tudósítás világosan nem a kunokra vagy legalább is nemcsak a kunokra, hanem más keleteurópai népekre is vonatkozik, amint már ezt Marquart

ez a név is 'sápadt, sárgás' jelentésű. Szerintem nem valószínű, hogy a qūn névtől el kellene tekintenünk és a qūn-nak nevezett néppel szemben a *sārī* nevű néppel kellene azonosítanunk a kunokat, bár földrajzi körülmények inkább e mellett szólnak (v. ö. még Edesszai Máté fent tárgyalt helyét is).

[1] A propos des Comans 10. Journal As. 1920 : I, 134. l.
[2] Som. Kond. VII, 14—17. l.
[3] Marquart: Kom. 137. l.
[4] Med. Res. II, 72. l.

is megjegyezte.[1] A fehér éjtszakák említése valamivel északibb tájra mutat, mint a kunok területe, és az a nép, amely az ércek és a bőr megmunkálásával kiválik, nem igen lehetett a kun.

Azután azt is tudjuk, hogy kunok nagy számmal települtek le Magyarországon, de semmit sem tudunk arról, hogy kun vidékeken feltűnő nyoma volna egy szőke fajnak.[2] Bartucz Lajos és Fehér Miklós kutatásai szerint[3] a nagykunoknak 9%-a szőke, a kiskunoknak pedig csak 3%-a. A nagykunoknál kékesszürke szeme van 27%-nak, a kiskunoknál több mint 40%-nak. Ezeknek az adatoknak a történeti felhasználásánál természetesen tekintetbe kell venni a más fajokkal való erős keveredést — egyáltalában antropológiai kutatások népiségtörténeti alap nélkül történetileg értéktelenek —, mégis egészen valószínűtlen, hogy egy eredetileg szőke népnél a szőke elem ilyen csekély számmal legyen képviselve. Lenszőke fajról meg ezeken a területeken kétségtelenül nem lehet beszélni. Bartucz Lajosnak az a véleménye, hogy a kunoknál ugyanazokat a faji elemeket látjuk, amelyeket a honfoglaló magyaroknál.

Ezeken a nehézségeken talán lehetne segíteni azzal a feltevéssel, hogy a kunoknak csak egy része — esetleg a vezető törzse — volt világosszőke hajú s ez a szőke elem lassanként eltűnt. Hogy azonban a tárgyalt nevek nem a kunok hajszínére vonatkoznak, azt egyéb körülmények is bizonyítják. Vizsgáljuk meg először is e nevek jelentéseit.

Különösen fontos a *quman* név tanúsága. Mint fent láttuk, ennek a névnek a köznyelvi megfelelői azt jelentik, hogy 'vöröses sárga, porszínű, sápadt, fehéres szürke, halvány, fakó'. Ezek a megjelölések aligha vonatkoznak a haj színére.

Az orosz *polovïj, polovoj* szó sem jelent tulajdonképen 'szőkét', hanem 'fakót, szalmasárgát, halvány sárgát, izabellaszínűt', az orosz emlékekben 'fehéres, sárgás fehér, érett' a szó jelentése.[4] (Pawlowsky, Dahl.)

A középfelnémet *val(-wes)* szó jelentése 'sápadt, színehagyott, halvány, hervadt, sárga, szőke, fakó' (Lexer), a szó tehát 'szőke' jelentésben is előfordul, de nem szükséges feltétlenül erre a jelentésre gondolnunk, és látni is fogjuk, hogy a németek sem szőkét értettek ez esetben a *Falwe* szón.

[1] Kom. 79., 140—41. l.
[2] A moldvai csángók kun eredete nincs bebizonyítva.
[3] A kunok 700 éves betelepedésének emlékére rendezett Jász-Kun Kongresszus (Budapest 1939), 70. l.
[4] Melich, NyK. XXXIII, 50. l.

Rasovskij sem egyszerűen 'szőkének' értelmezi általában e neveket, hanem ‚halványsárgának, szalmasárgának',[1] tehát olyan színmegjelölést ad, amely esetleg vonatkozhatik hajszínre, de egyáltalában nem kell feltétlenül hajszínre vonatkoztatni és hogy ez valóban így van, azt bizonyítja az a körülmény, hogy a kunoknál lenszőke fajnak a nyomai nem találhatók.

Azt hiszem azonban, hogy ez általános meggondolásokon kívül pozitív bizonyítékaink is vannak annak a kérdésnek az eldöntésénél, hogy mi tulajdonképen a *quman* = *qūn* = *polovci* = *Falben* = *χarteš* név jelentése.

Elsősorban figyelembe veendő, hogy a *Falwen* nevet egy kortárs, Brémai Ádám, latinra fordította. Az illető hely, melyet először Marquart hozott kapcsolatba a kunokkal.[2] a következőképen hangzik: „Ibi sunt homines p a l l i d i. virides et macrobii, quos appellant Husos". (Brémai Ádám tehát összekeveri a kunokat az úzokkal.) A *Falwe* név e szerint annyit jelent, mint 'pallidus, viridis'. Azután nem hagyható figyelmen kívül a kérdés eldöntésénél az, hogy a *qūn* és *quman* nevek alapszava, a *qū* melléknév, a Codex Cumanicus-ban 'bleuch' szóval van fordítva. Végül azt is láttuk, hogy a *qū* melléknév legtöbb származékának a jelentésében a 'sápadt' jelentés mutatkozik; a mongol és mandzsu megfelelők jelentése 'világos sárga'.

A név tehát aligha vonatkozhatik a haj színére. Sokat beszéltek régebben és újabban arról, hogy volt egy szőke, világosszemű belsőázsiai faj, de hogy a kunok ehhez tartoztak volna, a fentiek alapján nem tarthatjuk valószínűnek.

Arra is lehetne gondolni, hogy a név a kunok kedvelt lószínére vonatkozik, de ennek a feltevésnek ellenmond az örmény *χarteš* és a kun *kuv* jelentése, Brémai Ádám fordítása és egyéb körülmények.

A n é v véleményem szerint a z a r c s z í n r e v o n a t k o z i k, amit már Marquart és Minorsky is lehetségesnek tartott;[3] a nevet 'sápadt, sárgás' szavakkal fordíthatjuk.

Ez a megoldás az első pillantásra részint kielégítő, részint ellenmondásra késztet. Kielégítő azért, mert vele érthetővé válik, hogy miért nevezték csaknem az összes szomszédok a saját nyelvükből vett azonos jelentésű névvel a kunokat. Egy népnek feltűnő, a megszokottól eltérő, sárgás arcszíne alkalmas arra, hogy általános megnevezésének

[1] Sem. Kond. VII, 9. l.
[2] Kom. 29—30, 173. l.
[3] Marquart: Kom. 55, 175. l. Minorskij: Ac. Inscr. CR. 1937, 321. l.

alapjául szolgáljon. Másrészt azonban ellenmondásra késztet ez a megoldás. Azt látjuk ugyanis, hogy a kunok önmagukat is így nevezték és hogy egy nép önmagát ilyen vagy hasonló módon nevezze, az nem volna példátlan, de mégsem egészen természetes, és nem is tudunk arról semmit, hogy a kunoknak sápadt, sárgás arcuk lett volna.

Ezeket az ellenvetéseket azonban eloszlatják bizonyos történeti tények, amelyek a kun nép kialakulásának az idejébe tartoznak. Ez a kialakulás, mint bevezetésemben is említettem, meglehetősen bonyolult.

A kérdéssel az utóbbi időben sokan foglalkoztak. Egy fentebb már többször idézett nagyon tudós és értékes, de a legnagyobb mértékben zavaros munkában, amelynek címe „Über das Volkstum der Komanen", Marquart tárgyalta először tudományosan a kérdést. E munka 1914-ben jelent meg.[1] Marquart művéről nálunk Miskolczi Gyula írt a Történeti Szemle 1918-i kötetében, hozzáfűzve Marquart fejtegetéseihez a tárgyra vonatkozó magyar kutatások ismertetését. Külföldön két nagyobb jelentőségű ismertetés jelent meg a munkáról, az egyik Pelliot-tól, a másik Bartholdtól. Pelliot[2] arra mutatott rá, hogy Marquart munkájának a sinológiai része elhibázott, Barthold[3] pedig főleg azokról a hiányokról beszél, amelyek Marquart művében a mohamedán források felhasználásában mutatkoznak. Újabban Rasovskij[4] tárgyalta a kunok eredetének kérdését, jól áttekinthető módon és helyes kritikával, s mostanában jelent meg Minorskynak is egy igen fontos közleménye a kunok őstörténetére vonatkozólag, amelyről mindjárt bővebben lesz szó.

Marquart könyvének bírálói számos hibára és hiányra rámutattak, néhány becses adalékot is szolgáltattak a kérdés megoldásához, de lényegében még ma is azon a ponton vagyunk, amelyen Marquart könyvének megjelenésénél voltunk.

Marquart szerint a kunoknak a főtömegét természetesen törökök alkotják, s ebben mindenki egyetért vele. A törökség egy északibb, szibériai ágáról van itt szó, amely nyelvileg különbözött a délibb területeken különösen fontos szerepet játszó oguz töröktől, a turkománok és oszmánlik őseitől. Ez az északibb törökség, melyet legalkalmasabban kipcsak-

[1] A következő kötetben: Bang—Marquart: Osttürkische Dialektstudien. Abh. Gött. Ph. N. F. XIII (1914).

[2] Journal As. 1920. I.

[3] Russkij Istoričeskij Žurnal VII (1921), 138—56. l. Németül: Marquart: Wehrot und Arang, 29*. s köv. l.

[4] Seminarium Kondakovianum VII—VIII.

nak nevezhetünk, később Kelet-Európába nyomult. Hozzájuk tartozik a kunokon kívül Nyugat-Szibéria és Kelet-Európa törökségének legnagyobb része, így a volgai tatárok és a baskirok is.

Marquart munkájának legfontosabb eredménye az, hogy ennél a török népnél, a kunoknál, háromszoros mongol beolvadással kell számolnunk.

Először: a kunok *m . rqa* és *qūn* néven mint keletázsiai nép szerepelnek bizonyos mohamedán forrásokban, amelyekről m[illegible]djárt bővebben lesz szó. A *m . rqua* nevet, mely valószínűleg a nép eredeti neve, Marquart megtalálni véli mongol népekről szóló kínai feljegyzésekben.

A második és harmadik mongol beolvadás feltevése azzal a ténnyel áll összefüggésben, hogy a kunokat a mohamedán források kipcsaknak nevezik.

A második feltevés mohamedán források tudósításain alapszik, amelyek szerint a kipcsakok a kimekektől váltak el, a kimekeknek az eredetét pedig Gardīzī mongol jövevényekkel hozza összefüggésbe.

Végül a harmadik feltevést kínai feljegyzések támogatják, amelyek arról szólnak, hogy a kipcsakoknak az uralkodó nemzetsége 1120 körül vándorolt ki Mandzsuriából.

Marquart feltevései nem találtak általános helyeslésre. Barthold az elsőt és a harmadikat határozottan elutasítja[1] (a másodikat igen nehéz megfogni), Pelliot[2] azonban egy kínai tudósítás alapján szilárdul meg van győződve arról, hogy a harmadik feltevés helyes. Ez alkalommal én csak az első feltevéssel fogok foglalkozni.

Ennek az alapja eredetileg Al Bērūnīnak egy tudósítása,[3] amely a XI. század első feléből való, körülbelül 50 évvel korábbi időből, mint ahogy a kunok Európában megjelennek. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy ez a forrás elsőrangú. A tudósítás azt mondja, hogy a qūn nevű nép (a qajī-val együtt) a törökség legkeletibb ágához tartozik. Ezt az adatot először Marquart használta fel. Marquart talált egy másik idevonatkozó tudósítást is, amely Mohammed-i 'Aufīnál olvasható és az 1228 körüli időből származik. Ez az író azt mondja, hogy van egy *m . rqa* nevű török nép, amelyet *qūn*-nak neveznek és ez a nép Qitā-ból, tehát Mandzsuriából származik.

[1] 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens (1935), 115. l.
[2] JA. 1920 : I, 149—50. l.
[3] Jāqūtnál, I, 29. l. L. Marquart: Kom. 39. l.

A qūn قون olvasat hitelességét Barthold és Minorsky kétségbe vonták. Azt a népet, melyet ez a név jelöl, Minorsky a qūrī قورى néppel azonosította, mely Rašīdaddīn szerint a Bajkál-tó közelében lakik (a Ḥudūd és Gardīzī ezen a környéken egy fūri فورى nevű népről beszélnek); ezt a feltevést az a körülmény is erősítette, hogy a *qūn* név 'Aufīnál *qri* قرى változatot is mutat.[1] Barthold arról beszél, hogy Bērūnī és 'Aufī sok kéziratában a *qūn* helyén a *fūrī* név található. Szerinte nagyon valószínű, hogy az utóbbi változat a hiteles[2] (mely *qūrī*-nak is olvasható). (A *fūrī* nevet Barthold a *böri* 'farkas' szóval egyezteti.)

Legújabban azonban megkerült 'Aufī tudósításának eredeti forrása. Ez a forrás a Ṭabā'i' al hajawān („Az állatok természete") című munka, melyet 1120 körül írt Sarafazzamān Ṭāhir, a szeldzsukidák egy udvari orvosa. A művet mostanában fedezték fel Indiában, Delhiben és amint már erre fentebb céloztam, Minorsky adott róla rövid leírást „Une nouvelle source musulmane sur l'Asie Centrale au XIe siècle" címen, a francia Académie des Inscriptions et des Belles Lettres 1937-i értesítőjében. Ebben a munkában a qūn قون és fūrī فورى népek pontosan meg vannak különböztetve egymástól. Kétségtelen tehát — ez most már a Minorsky álláspontja is —, hogy valóban volt egy *m . rqa* nevű nép, melyet *qūn*-nak is neveztek és hogy ez Kelet-Ázsiából vándorolt ki. Erős, jól megszervezett és magasabb kultúrájú nép lehetett ez a keletázsiai törzs; Sarafazzamān azt mondja róluk, hogy nesztoriánus keresztyének voltak.

Megjegyzendő még, hogy a *qūn* név (a *qarqīr* = **qirqīz* és *qāj* névvel együtt) újabban egy 1150 körüli időből való szír térképen is előkerült.[3]

Az elmondottak alapján a szóbanlevő történeti folyamatot a következőkép rekonstruálhatjuk.

Volt egy sárga arcszínű keletázsiai törzs, amelynek *m . rqa* volt az eredeti neve. Ez a törzs nyugatra vonult és összeköttetésbe jutott török népekkel. Ezektől kapta eredeti *m . rqa* neve mellett a 'sápadt, sárga arcú' jelentésű *quman*, *qūn* nevet. Belsőázsiai és szibériai vándorlása folyamán ez a nép egy hatalmas törzs-szövetség fejévé lett, amely tőle kapta *qūn*, *quman* nevét. A sárga arcszínű faj azután las-

[1] Minorsky: Ḥudūd, 283—86. l.
[2] 12 Vorlesungen 115. l., ld. még Wehrot und Arang, 33*. l., 63. j. Rasovskij, Sem. Kond. VIII, 20. l. 11. j.
[3] Minorsky: Ḥudūd, 182. l.

sanként beleolvadt a kun törzs-szövetség törökfajú törzseibe.[1]

Bárhogyan is van a dolog, szerintem annyi kétségtelennek látszik,

1. hogy a kunoknak saját nevei, a *quman* és *qūn* jelentés tekintetében megfelelnek a *polovci*, *Falben* és *χarteš* neveknek,

2. hogy mindezen neveknek 'sápadt, sárgás' a tulajdonképeni jelentése, és

3. hogy van egy *qūn* nevű török nép, mely mandzsúriai eredetű.

Hogy azután ez a mandzsúriai eredetű *qūn* nevű török nép független volna a mi kunjainktól, akiket általában a 'sápadt, sárgás' névvel neveztek, azt nem gondolom valószínűnek.

[1] Itt arra lehetne gondolni, hogy hasonló módon fel lehetne tenni a kunok eredeti szőke voltát is. Az elmondottak alapján azonban világos, miért tartom éppen a fenti feltevést helyesnek.

Kun László király nyőgérei* [304]

I.

Kun László uralkodása idejében, az 1285-i második tatárjárás után, egy új népnév jelenik meg a Magyarországra vonatkozó történeti feljegyzésekben: a nyőgéreké. A név, amely — mint látni fogjuk — voltaképen nem is népnév, szerényen meghúzódik a forrásokban, történeti munkákba alig kerül, s a nyelvészeti kutatás is meglehetősen elhanyagolja. Annyira sem viszi, hogy két nagy lexikonunkba valamilyen formában belekerüljön.

Latin és német nyelvű forrásokban fordul elő.

Először a szepesi káptalan (Capitulum Beati Martini de Scepus) egy 1285-i oklevelében, egy furcsa tudósításban, mely szerint a káptalan egyházát László király és nyőgérei kirabolták („in spoliatione Ecclesiae nostrae per regem Ladislaum et suos Neugaros" CodDipl. V, 3: 306). Az ügyet a szepesi káptalannak még több oklevele említi.

Ezekben máskor is előfordul a „per regem Ladislaum et suos *Neugarios*" kifejezés és a *Neugarios* alak *Neugaros*, *Nêugares* változatban is (CodDipl. V, 3: 442, VIII, 1: 386; ÁÚO. X, 90 [HazOkm. VII, 226], ÁÚO. X, 127).

1287-től fogva IV. Honorius és IV. Miklós pápák foglalkoznak sokat Kun Lászlóval és nyőgéreivel. Az e tárgyról szóló levelekben többek közt felszólítást kap Kun László, hogy a tatárok, szaracénok, nyőgérek és pogányok tévelygéseit és szokásait elhagyva, térjen vissza a keresztyén valláshoz és erkölcsökhöz. E levelekben *Neugeri*, *Neugerii*, *Neugeris*, *Neugeriis*, *Neugeriorum*, *Neugerios* alakokban szerepel a név. (L. Pauler, M. Nemz. Tört.[2] II, 396—7, 401 és 287. j. Én Gyárfás és Wenzel oklevélgyűjteményeit használtam.)

Feltűnő, de mint később látni fogjuk, jól érthető, hogy a nyőgéreket Kun László nem kívánatos barátai között IV. Honorius pápa 1287-i levele különösen kiemeli: „... religione christiana postposita, vel potius obiecta, in contemptum divini nominis te cum Tartaris, Sarracenis, Neugeris et Paga-

* Felolvasta a szerző a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1946. május 6-i ülésén.

nis conversatione damnata confederare te diceris, specialiter vivendi cum eisdem neugeriis norma sumpta . . ." (GYÁRFÁS II, 452).

Külön kell megemlítenem III. Endre 1290-i oklevelét,[1] melyben ez olvasható: „Tempore domini Ladislai regis, patruelis fratris nostri, ipsa ecclesia B. Martini per insultus Cumanorum et Neugarorum miserabiliter exstitisset spoliata, et camera eiusdem ecclesiae confracta" stb. Itt tehát a régebbi források *Neugarorum* adata helyett *Cumanorum et Neugarorum* áll.

Azután Stájer Ottokárnak 1305—1320. tájáról származó Rimes Osztrák Krónikájában találjuk a *nyőgér* nevet, azon a helyen, ahol Ottokár a kroissenbachi ütközettel (1260.) kapcsolatban IV. Béla hűbéres tartományainak hadi népeit sorolja fel.[2]

A hely így hangzik:[3]

kunic Wêlân vor noch sider
nie gewan sô grôze maht.
in sînem dienst er dar brâht
liut von manigen sprâchen:
Zôkel und Walachen
die kômen allenthalben
gesamnet mit den Valben
Sirven und Niugære
Turken und Tâtrære,
Râzen, Pozzen und Krawâten
ir hêrschaft die herren hâten
zUngern von dem kunic rîch,
darumb si muosten dienstlich
kunic Wêlân wesen undertân.

A nyőgérek itteni említése igen fontos. Az egész idézett részben az látszik, hogy Ottokárnak régebbi forrás vagy feljegyzés állott rendelkezésére IV. Béla hadi népeire vonatkozólag. A feljegyzés 1260-i eseményekre vonatkozik, s nem készülhetett sokkal később 1260. után. Voltaképen tehát ez az első feljegyzés a nyőgérekről, s eszerint a nyőgérek mint különálló népi vagy hadi alakulat már IV. Béla korában megvoltak.

A pápák fentemlített levelei alapján feltehetnők, hogy a nyőgérek a kunokkal azonosak. Köztudomású ugyanis, hogy Kun László rossz erkölcsű barátai elsősorban a kunok voltak, s lehetetlen, hogy a pápák éppen ezeket valami határozott néven (nem egyszerűen mint „Pagani"-t) nem említenék. Nekik Kun László életmódjáról pontos jelentéseik voltak.

Ennek azonban ellentmond az, hogy III. Endre 1290-i oklevele megkülönbözteti a nyőgéreket a kunoktól, s ugyanezt teszi Ottokár is, aki külön felsorolja a nyőgéreket és előttük a „fakókat" (Valben), ami a németeknél a kunok neve. (A nyőgéreket csak egyszer említi, a „fakókat" több helyen.)

[1] WAGNER, Anal. Scep. I, 303, CodDipl. VI, 1: 54; WAGNER „ex autographo" közli, de nem mondja meg, honnan. FEJÉR a kamarai levéltárra hivatkozik, ott azonban nem található. A szöveg nem ad okot gyanúra (SZENTPÉTERY IMRE közlése).

[2] KONRAD SCHÜNEMANN, Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters: UngJb. IV, 110. Stájer Ottokár e helyére vonatkozólag részletes és fontos felvilágosításokat kaptam NEDECZEY JENŐTŐL.

[3] Ed. SEEMÜLLER, MonGermHist. Scriptores qvi vernacula lingva vsi sunt (= Deutsche Chroniken V. 1., 2.): T. V, pars I., p. 98.

A nyőgérek népe tehát — ha köze van is a kunokhoz, amit a fent mondottak alapján feltehetünk — mindenesetre valami külön alakulat.

A *nyőgér* név azután eltűnik a forrásokból, de két község nevében él máig. Ezek közül az egyik Veszprém megyében, Pápától északra van. 1432-ben *Neger* (olv. *N(y)ëgér)*, 1488-ban *Newger* alakban van feljegyezve e helység neve (Csánki III, 244). A másik *Nyőgér* Vas megyében van, Sárvártól délre. Ennek a neve már 1390-ben szerepel *Neuger* alakban, majd ugyanígy többször a XV. században. Egy 1428-i változatban mindössze annyi különbség van, hogy a *w* helyén *u* látható, majd 1492-ben itt is jelentkezik a *Neger* változat (Csánki II, 780). Pais Dezső arról értesített, hogy *Nyögér* nevű család is van.

E neveknek fontos a vallomása az első szótag magánhangzójának kvantitása szempontjából is. Eddig *nyögér* néven emlegettük a neugariusokat, én jobbnak látom most a *nyőgér* alakot használni. A név *ő* hangja eredetileg rövid; erre utal az alább kifejtendő etimológia és erre utal Csánki *Neger* adata. Helységnévtáraink és más források gyakran adnak *Nyögér* alakot — azt hiszem, inkább pontatlanságból —, sőt azt is hallottam, hogy valaki, aki Pápa környékéről való, a *Nyőgér* mellett *Nyögér* kiejtésre is emlékszik.[1] Ezzel szemben a családnév *ő*-je, mint Nedeczey Jenőtől tudom, hosszú (ő Győrből ismeri a családot). Bertalan Emma volt hallgatóm, aki a Pápa vidéki Nyőgér szomszédságából, Lovászpatonáról való, határozottan csak a *Nyőgér* kiejtésre emlékszik, s a Vas megyei *Nyőgér* *ő*-je Vas vármegye monográfiája (1908.) 76. l., továbbá például Magyarország Műemlékei II. szerint szintén hosszú. Mindkét *Nyőgér* nevét hosszú *ő*-vel közli Magyarország Helységnévtára (1944.).

Hogy a *Nyőgér* helynevet ki azonosította először a *neuge(a)r(i)us* népnévvel, azt nem tudom megmondani. A neugeriusokat már a húszas években Györffy Istvánnal, Jakubovich Emillel és Pais Dezsővel való beszélgetésekben *nyögérek* néven emlegettük, s Györffy Istvánnak van egy a húszas évekből származó feljegyzése is, melyben a *neugarius* név a *nyögér* névvel egy sorban van. (E feljegyzést Györffy György volt szíves számomra édesapja kézirati hagyatékából kikeresni.) Talán Györffy Istvántól származik az azonosítás, esetleg Jakubovich Emiltől. 1925-ben, a kunok megtéréséről írt dolgozatában Györffy István még így fordítja IV. Honorius pápa egyik levelének idevonatkozó helyét: „László király . . . tatárok, saracénok, neugárok és pogányok kárhozatos társaságával szövetkezett, különösen pedig a neugarok (kunok) életmódját felvette . . ." (ProtSzemle XXXIV, 677).

Történeti szempontból különös jelentőségük van a helynévi adatoknak; ezek világosan bizonyítják, hogy a *nyőgér* Magyarországon általánosan használt név volt.

Magyarországon kívül azonban ilyen népnevet nem ismerünk, viszont a név magyar eredetűnek sem látszik. Mi hát a magyarázata?

II.

A nyőgérek nevére és eredetére vonatkozólag a régebbi irodalomban többféle véleményt találunk.[2]

[1] [Korrektúra-jegyzet.] Pais Dezső közli, hogy Szolnokon *Nyögér* formában él a családnév.

[2] A régi magyarázatok ismertetését l. Jerney Keleti Utazása I, 281 és Gyárfás, A jász-kúnok tört. II, 362.

PALMA KÁROLY FERENC „Notitia rerum Hungaricarum" című művében (1. kiadás: 1770.) a cigányokhoz kapcsolja a *neugar*-okat. Ezt mondja róluk: „. . . *Neugarorum*, qui cum Tartarorum parte aliqua in Hungaria tum remanserant . . ., quos Zingaros postea appellare placuit . . ." (3. kiadás I. 739). Ez a vélemény már csak azért is helytelen, mert a cigányok jóval később, vagy száz év múlva jelennek meg az itt szóba jövő területen.

A többé-kevésbbé általánosan elfogadott magyarázat, mely — mondhatnám — a mai napig él, szintén a XVIII. század második feléből származik. Ez egy déloroszországi régi török nép nevével, a *nogaj* névvel egyezteti a *neuga[e]r* nevet. WAGNER KÁROLY a szerzője e magyarázatnak. „Analecta Scepusii sacri et profani" című művében (I, II Viennae, 1774.; III, IV Posonii et Cassoviae, 1778.) az I. kötet 303. lapján az egyik jegyzetben a következő módon fejti ki véleményét: „Horum Cumanorum nomine, Moldavos venire, vix dubium esse potest . . . At Neugari qui sint? non perinde promptum est definire. Existimo Tartaros, et quidem Nogayenses, qui ad pontum Euxinum accolunt, esse; tum quod hi ab Moldavis haud multum semoti agebant, atque adeo in societatem praedae et vocari, et venire facile poterant; tum quod reapse Tartaros sub Ladislai Cumani tempora in Hungariam irrupisse, ex Scriptoribus satis constat. Accedit similitudo nominis, argumentum non certum quidem; Neugaria tamen in Nogayam, ut plura alia, facile flecti potuit."

A XVIII. század végén új magyarázat bukkan fel, mégpedig egy olyan cikkben, mely egyenesen a nyőgérekről szól. ENGELnek a Neues Ungrisches Magazin (Pozsony) második, 1792-i kötetében (162 kk.) kiadott, „Wer waren die Neugari im Mittelalter?" című cikke ez. A *neugerii*, *neugari* név jelentése szerinte „Neuungern" 'új magyarok', s e kalandos magyarázat alapja az, hogy ENGEL szerint a *neugarius*ok Tráciából beköltözött románok, illetőleg új magyarok, kiket Kun László Máramarosban telepített meg.[1] (170—1: „Sie heissen in Urkunden öfters Schismatici, und weil sie aus Bulgarien gezogen kamen, auch Bulgari.") E magyarázat több régi történeti munkába bekerült, így olvasható KATONÁnál, sajátságos módon odavetve (HistCrit. VI, 974): „Sed, quicumque per hos Neugaros, quasi nouos Hungaros, seu recens in Hungariam adscitos, intelligantur . . .".

Torzított alakban találjuk meg ENGEL magyarázatát HORVÁTH PÉTERnek, a jászok és kunok főjegyzőjének 1823-ban megjelent „Értekezés a kúnoknak, és jászoknak eredetekről" című munkájában. Fogoly kunokról van itt szó HORVÁTH PÉTER szerint, „akiket mint magyar eredetűeket a n é m e t e k neugaroknak, vagy új magyaroknak hívtak" (66. l. j.).

Ezek az ENGEL-féle elméletek, mint már SZALAY LÁSZLÓ (Magyarország története II, 102. 27. j.) megmondta, fantasztikusak.

ENGEL megfejtési kísérlete nem versenyezhetett a *nogaj* névből való magyarázattal, melynek elterjedéséhez erősen hozzájárult, hogy FESSLER is elfogadta németül írt magyar történetében, a második tatárjárásból itt maradt nogáji tatároknak gondolva a neugarokat (Zweiter Teil, 1815., 680, 687). FESSLER nyomdokán halad ebben a kérdésben egy másik sokat olvasott történeti mű is, HAMMER-PURGSTALLnak 1840-ben, Pesten megjelent „Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak" című műve.

[1] L. ENGEL „Geschichte des Ungrischen Reichs" című művét is. 1813-i kiadás, I, 430—1.

A XIX. század magyar történetírói WAGNER magyarázatát fogadták el, több-kevesebb fantáziával hozzátéve egyet és mást. VIRÁG BENEDEK a Magyar Századokban (555; megjelent 1808-ban, 3. kiadás: 1862.) megemlíti a *neugari* név mindkét régi magyarázatát és a *neo-hungari*-ból való származtatásról úgy nyilatkozik, hogy nehéz elhinni. JERNEY JÁNOS (1851., i. m. 281 kk.) HAMMERre hivatkozik, és „nogai kunokat" lát a neugariusokban. SZALAY LÁSZLÓ Magyarország történetében (1852. II, 102) a WAGNER-féle magyarázatot fogadja el.

HORVÁTH MIHÁLYnál új és meglepő — de különösebb alappal nem bíró — változatát találjuk a WAGNER-féle magyarázatnak. A „Magyarország történelmé"-ben (II. 1871-i kiadás 109) t. i. ezt olvassuk: „... az országban megtelepedett nogaj-tatár n ő k (én ritkítom) közül is többeket fölvett udvarába ..."

GYÁRFÁS ISTVÁN (1873., i. m. II, 362—3) polemizál azokkal, akik „nogai tatároknak" gondolják a *neugar*-okat, de nevüket ő is *Nogaj* kántól származtatja, s e magyarázatnál Moldvában élt kunokra gondol.

PAULER GYULA *neugár*-oknak nevezi a nyőgéreket és részletes, szemléletes képet alkot a rájuk vonatkozó adatokból (A m. nemzet tört. az Árpádházi királyok alatt², 1899. II, 385 kk.), de új dolgot nem mond. „Nogáj ... népét — mondja PAULER — nevéről nogáj tatároknak nevezték, s abból a latin írók tolla a neugar nevet formálta" (386). Majd 1285-i, de a második tatárjárás utáni eseményekkel kapcsolatban így ír PAULER: „IV. László .. sereget gyüjtött s abba, k í s é r e t é b e, erdélyi nemesek mellé visszamaradt tatárokat — neugárokat — is felvett" (389); „T á r s a s á g a jobbára kun és nogaj tatár volt" (392).

HÓMAN BÁLINT a Magyar Történetben (3. kiadás, 1936. II, 13) nem foglal állást a név eredetének kérdésében; a *neugár* nevet — mint PAULER — magyar szóként használja: „... László ... kunjai és izmaelitái mellé tatár és neugár harcosokat fogadott szolgálatába".

A WAGNER-féle magyarázat gyöngéire már SCHÜNEMANN rámutatott (UngJb. IV, 100). Nogaj kán a XIII. század utolsó évtizedeiben virágzott, s hogy 1260. felé népe már az ő nevét viselte volna, az elképzelhetetlen. A hangtani nehézségek is lehetetlenné teszik e magyarázatot. Bármi is a *neuger* alakban az *eu*, ez *o*-nak nem felelhet meg, s a szó végét sem lehet e magyarázat alapján megnyugtatóan megmagyarázni. Hol van a *neuge[a]r* alakban a *Nogaj j*-je? — az *r* nem felelhet meg a *j*-nek. És mi volna ez az *-r* végzet? Minderre csak elfogadhatatlan feltevésekkel lehetne válaszolni. A nehézségek még növekednek, ha a *Nyőgér* helynév hangtani tanúságait is figyelembe vesszük, és meggondoljuk, hogy egy *neugar* ~ *neuger* alakpárból az *e*-s alak az eredeti.

Új ötletet vetett fel a név magyarázatára 1882-ben VÁMBÉRY ÁRMIN „A magyarok eredete" című munkájának egy jegyzetében (441). Azt mondja itt VÁMBÉRY, hogy HAMMERnek a *neugar* névre vonatkozó magyarázata feltűnő, mert ő tudhatta volna, hogy a „nöker vagy nöger نوكر a mongolból származó szó, mely *katona, harcos* jelentésében VASSAF-nál gyakran előfordúl, és hogy ezt a szót még ma is Közép-Ázsiában és Persiában harczos, közkatona értelmében használják". VÁMBÉRY megismétli magyarázatát az Altosmanische Sprachstudien szójegyzékében, a *nöker* címszó alatt. Itt azt mondja, hogy *nöker* a dzsengizidáknál alsóbb rangú tisztek címe volt, és ez a szó használatban volt Magyarországon is *naugar* alakban Batu kán hadjárata idejében.

[233] EGY JÁSZ SZÓJEGYZÉK AZ ORSZÁGOS LEVÉLTÁRBAN

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1957 jún. 24.-i felolvasó ülésén.

Melich Jánosnak ajánlom

I.

A JÁSZOK MAGYARORSZÁGON

A régi alánoknak, ennek a nagy iráni népnek egyes ágai — alán, ász és jász néven — még a második évezred első felében is szerepet játszanak a történelemben. Legjelentősebb részük, az oszét nép, a Kaukázusban lakott, mint ma, de számottevő töredékeik laktak Derbendtől a Volga torkolatáig, a kipcsak síkságon, az ettől nyugatra eső területen, a Balkán-félszigeten. Laktak alánok Magyarországon is.

Hogy az alánok, akiket magyarul *jász*, a magyarországi latinságban *Jazones*, *Jazyges* vagy *Philistaei* névvel neveztek, mikor és hogyan kerültek hazánkba, nem tudjuk pontosan. A következőket mondhatjuk.

1. A jászok Magyarországon még a XIX. században is szoros közigazgatási egységben élnek a kunokkal. A két népet rendesen a közös *jász-kun* néven emlegetik. Ez csak egy ősi közösség következménye lehet. A kunok — ezt tudjuk — 1239 körül jöttek Magyarországba, a mongolok elől menekülve, s feltehetjük, hogy a jászok főleg a kun törzs-szövetséggel együtt jöttek Magyarországba. Ezt bizonyítja a kunok és alánok (jászok) együttélése a kipcsak síkságon és környékén.

A jászok és kunok történetére vonatkozólag még mindig Gyárfás István műve, „A jász-kunok története" (1870—1885) a legfontosabb munka. Sok anyagot és gazdag bibliográfiát ad Fodor Ferencnek „A jászság életrajza" (1942) c. terjedelmes monográfiája is. A jászok és kunok kipcsaki együttéléséről l. Miller, OsEtj. III, 66 skk., hol össze vannak gyűjtve az Orosz Évkönyveknek a jászokra (Ясы) vonatkozó gyér adatai 965-től 1278-ig. Többek közt ez van itt: „В томже лѣтѣ Ярополкъ ходи на Половьчскую землю, к рѣцѣ зовомѣй Донъ, и ту . . . 3 городы взя Половечскыѣ: Галинъ, Че(в)ш(л)юевъ и Сугровъ, и приведе с собою Ясы, и жену полони собѣ, Ясыню" [ugyanabban az évben Jaropolk hadba vonult Kunország ellen, a Don folyóhoz, és ott elfoglalt három kun várost, Galint, Če(v)š(l)juevet és Sugrovot és jászokat hozott magával, és fogollyá tett a maga számára egy asszonyt, Jasïnját] (1116; Letop. po Lavr. sp.). Miller a *Sugrov* helynevet az oszét *surχǯæu* (vörös falu) kifejezésből magyarázza, de más, tetszetős

magyarázat is van, vö. KUDRJAŠOV, Poloveckaja stepj, Moskva, 1948, 119–121. l. (KOSSÁNYI BÉLA közlése.) – MELICH JÁNOS: MNy VIII, 1912, 197., 262. l. – B. D. GREKOV–A. J. JAKUBOVSKIJ, Zolotaja Orda[3], 1950, lásd a szómutatót. – Grúziai tartózkodásuk alatt (1120 körül) a kunok az oszétok szomszédai voltak. Vö. D. A. RASOVSKIJ: Annales de l'Institut Kondakov XI, 1939, 99. l. – Vö. még J. KULAKOVSKIJ, Alanï po svedenijam klassičeskich i visantijskich pisatelej, Kiev, 1899 (Оттиск из XIII-й книги «Чтений в Историч. Общ. Нест. — лет.»), 56. l. – E. BRETSCHNEIDER, Med. Res. (1888) II, 84. – W. TOMASCHEK, Alani, a Pauly – Wissowa Reálenciklopédiában. – BARTHOLD, EnzIsl. *Allān* és *Sughdāk* címszó alatt. – MELICH JÁNOS úgy gondolja, hogy a kunok és jászok együtt vándoroltak be Moldvából (MNy VIII, 262). – GOMBOCZ ZOLTÁNnál olvasom (Összegy. M. I, 92. j): „Mgr JÁNOS KARÁCSONYI (Magyar Kisebbség, Lugos, II, 1923, 611) indique pour date de l'immigration iazyge – sans faire ses preuves – l'an 1285."

2. A jászoknak más települési helyei is ismeretesek Magyarország közelében (Moldvában: *Iași*, magyarul *Jász-vásár*, továbbá a bizánci határvidékeken). 1365-ben I. Lajos király Kont Miklósnak, Magyarország palatinusának vidini jászokat ajándékozott, akiket a palatinus ejtett fogságba, — családjukkal és javaikkal együtt, azzal az engedéllyel, hogy Magyarországon letelepítse őket. Feltehetjük tehát, hogy a jászok egyes részei a kunoktól függetlenül jöttek Magyarországra.[1]

3. A jászokról Magyarországon egy 1318-ból származó oklevél tesz először említést (Országos Levéltár Dl. 29 421): „ancille sue empticie nacione Jazonice Elysabeth nominate".[2] 1323-ból való Károly Róbert ismert oklevele, „a jászok (Jazones) kiváltságlevele", amely több jász személynevet tartalmaz.[3]

4. Magyarországon hat *Eszlár*, *Oszlár* < *Aszlár* nevű helység van. Feltehető, hogy ezekben a helynevekben a jászok neve rejlik:[4] *as* ugyanis az alánok török neve, a *-lar* pedig a török többesjel: a név valószínűleg kun eredetű. Elgondolkoztató azonban, hogy az *Eszlár* név Somogy megyében már 1229-ben, tehát a kunok betelepedése előtt, *Azalar* alakban, előfordul.[5]

Hol telepedtek le a jászok Magyarországon?

A magyarországi kunoknak és jászoknak meghatározott települési területük, helyesebben közigazgatási körzetük volt: a *Jászság* és a *Kunság*. Később megkülönböztették a Nagy-Kunságot, azaz a kunok eredeti települési helyét Karcaggal és más helységekkel, és a Kis-Kunságot a Duna—Tisza között Kis-kun-halassal. Régen a kunoknak 7 „szék"-ük volt, amelyek közül

[1] GYÁRFÁS, i. m. III, 500; GYÖRFFY GYÖRGY, A kunok feudalizációja. (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Szerk. SZÉKELY GYÖRGY, 1953) 249. l.

[2] GYÖRFFY GYÖRGY, i. h.

[3] Facsimilével együtt kiadta GYÁRFÁS: III, 463–65. Új átírásban: JAKUBOVICH–PAIS, Ó-magyar Olvasókönyv, 142–45.

[4] L. GOMBOCZ–MELICH, EtSz. *Eszlár* címszó alatt.

[5] GYÖRFFY Gy. i. m. 250. l.

négy a Duna—Tisza között, kettő a Tiszántúlon, egy pedig a Dunántúlon, Fejér megyében (ezt jól jegyezzük meg) volt. GYÖRFFY GYÖRGY szerint ez a kunok 7 nemzetségére vezethető vissza (i. m. 272. l.). GYÖRFFY ISTVÁN szerint a kunok mozgóhelye a Nagyvárad, Temesvár, Szeged, Kis-kunhalas, Lacháza, Árokszállás, Karcag által határolt terület volt. A XVII. században ez a terület Debrecenig terjedt.[1] A jászok települési centruma, a Jászság, a Nagy-Kunságtól, sőt a Tiszától is nyugatra terül el, Jászberény várossal (Berény-szék, GYÖRFFY GY. i. m. 273. l.) és több olyan helységgel, amelynek nevében a *Jász-* előtag szerepel.

De mindenhol, ahol kun települések vannak, esetleg jász települések is feltehetők.

Az *Eszlár* 'Jászok' helynév a következő helyeken fordul elő: 1. Szabolcs megyében a Tisza mellett (kb. 10 km-re Tokajtól délre), tehát a mai Észak-Magyarországon; 2. Borsod megyében, délnyugati irányban kb. 50 km-re az előbbi helységtől; 3. Pest megyében Mende és Süly helységek között; 4. és 5. Somogy megyében a Balatontól délre; 6. a régi Dél-Magyarországon, kb. 3 km-re Temesvártól délre.

Jász-falu nevű helységet kettőt ismerünk: 1. Komárom megyében, kb. 18 km-re Érsekújvártól keletre; 2. Pilis megyében, kb. 20 km-re Budapesttől, észak-nyugati irányban. Jász lakosságú helység volt Udol (*Wdol* 1347/1364) Bars megyében, nem messze Zseliztől.[2]

Magyarországon van még egy-két helynév, amely a *jász* szóval összetéve szerepel,[3] de ezek problémája hosszabb kritikai boncolgatást igényel, s ezek a nevek, számunkra jelenleg meglehetősen jelentéktelenek.

II.

A MAGYARORSZÁGI JÁSZOK NYELVÉNEK KÉRDÉSE

A kunok és a jászok különböző eredetűek. A kun egy nagy török nép, amely — mint említettük — 1239 körül jött Magyarországra és jelentős szerepet játszott a régi magyar történelemben. A kunok nyelvi szempontból a törökség kipcsak ágához tartoznak.[4]

Ezzel szemben a jászok iráni eredetűek, az alánok egy ágát alkotják, szoros rokonságban vannak az oszétokkal.

Georgius Wernherus (Werner) „De admirandis Hungariae aquis hypomnemation" című munkájában írja a XVI. század közepe táján: „Porro extat nunc quoque Jazygum natio inter Hungaros, quos ipsi voce decurtata *Iáz*

[1] GYÖRFFY ISTVÁN, Magyar nép, magyar föld. Budapest, 1942, 28. l.
[2] Zichy-Okmt. III. 227. (GYÖRFFY GYÖRGY közlése.)
[3] FODOR, i. m. 152. l.
[4] L. „Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós" (Bibliotheca Orientalis Hungarica II. 1932) című munkámat, 51. l.

vocant, ac retinent iidem etiamnum linguam suam avitam et peculiarem, Hungaricae dissimillimam."[1]

Ugyanebből az időből egy másik hasonló tudósításunk is van a jászok nyelvéről, mégpedig Oláh Miklós esztergomi érsektől: „Totius huius Hungariae regnum continet in se nostro hoc tempore diversas nationes, Hungaros, Alemanos, Bohemos, Sclavos, Croacos, Saxones, Siculos [a székelyek azonban magyarul beszéltek], Valachos, Rascianos, Cumanos, Jaziges, Ruthenos et iam postremo Turcas, quae omnes differenti inter se utuntur lingua."[2]

A török hódoltság alatt, amikor hatalmas etnikai változások mentek végbe, a jászok elvesztették eredeti nyelvüket. Gombocz alaptalanul vonja kétségbe Werner szavahihetőségét és alaptalanul állítja, hogy a jászok már korábban elvesztették nyelvüket (Streitberg-Emlék 107). Gombocz azt hangsúlyozza, hogy a magyarban egyetlen jász jövevényszó sincs.

Viszont semmi okunk sincs kételkedni abban, amit Otrokocsi Fóris Ferenc „Origines Hungaricae" című, 1692-ből származó munkájában állít (I, 18), hogy ti. a jászok magyarul beszélnek.

A XIX. század első felében, amikor a nyelvészeti kutatások Magyarországon is megindultak, már nem volt többé semmi anyag a jász nyelv megismeréséhez. Ezért azt gondolták, hogy a jászok — mint „törzs-testvéreik", a kunok — mindig magyarul beszéltek.

A XIX. század második felében sokat írtak a jászok és kunok eredeti nyelvéről. Történetírójuk, Gyárfás szerint mindkét nép magyar eredetű, s a jászok és kunok mindig magyarul beszéltek. Ilyen alapon adott ki Gyárfás két nagy értekezést a Magyar Tudományos Akadémiánál (1882). Mások támadták nézeteit. Nem tartozik ide, hogy bemutassam e küzdelem részleteit,[3] amely sok véleményt hozott napvilágra, de alapjában véve következmények nélkül maradt.

A *jász* szót — annak a felfogásnak megfelelően, hogy a jászság a magyarságnak egy ága — a XVIII. század végén a magyar *íj* 'Bogen' szóból származtatták. Fodor szerint (i. m. 112—13. l.) Kaprinay István (Hungaria Diplomatica, 1771) a *jász* szót, latinul *Jazyx*, *Jassones*, a magyar *íjas* 'sagittarius' szóval hozza összefüggésbe. Dugonics András a *jász* szót a magyar *íjász* 'Bogenschütze' szóból vezeti le (lásd Simai Ödön: MNy I, 465). Ezt az etimológiát — amely hosszú ideig külföldön is el volt terjedve — mind hangtani, mind jelentéstani okok miatt el kell vetnünk.

V. J. Lamanszkij pétervári professzor állította fel először a magyarországi jászok eredetének helyes elméletét, s ezzel összefüggésben a *jász* szó helyes etimológiáját, 1899-ben. Ebben az évben előadást tartott Lamanszkij

[1] Scriptores Rerum Hungaricarum (Schwandtner) 2°, I, 847.
[2] Nicolaus Olahus, Hungaria—Athila. Ed. Eperjessy—Juhász (Budapest, 1938): Hungaria, cap. XIX (13), 33. l.
[3] Az irodalmat lásd Fodor említett munkájában a 111. és következő lapokon.

a tizenegyedik, kijevi archeológiai kongresszuson (lásd JANKÓ JÁNOS részletes tudósítását az Archaeológiai Értesítőben, XX, 1900, 141. l.), amelyben megállapította, hogy azok a jászok, akiket Magyarországon a kunok társaságában látunk, azonosak azokkal az alán eredetű jászokkal, akik más helyeken a kunokkal kapcsolatban szerepelnek. A magyar *jász* szó pedig nem lehet egyéb, mint az alánok jól ismert orosz, illetőleg szláv neve : ясы 'jászok', amely az alánok régi nevéből, az *as*-ból származik (i. h. 142. l.). LAMANSZKIJ azt is megkísérelte, hogy a jászok kiváltságlevelének jász személyneveit az iráni ból magyarázza.

LAMANSZKIJ teóriája kétségkívül helyes. 1912-ben azután MELICH JÁNOS a MNy-ben módszeresen is megmagyarázta a *jász* nevet az arab—perzsa—török *as*[1] névből. Szerinte a szókezdő *j*- a szlávban keletkezett és a név déli szláv közvetítéssel került a magyarba (ugyanígy a SzófSz.). Ezeknek az eredményeknek az alapján írta azután GOMBOCZ ZOLTÁN „Osseten-Spuren in Ungarn" című értekezését.[2] Újabban KNIEZSA ISTVÁN határozottan — és azt hiszem joggal —, azt hiszi, hogy a *jász* név orosz eredetű (A magyar nyelv szláv jövevényszavai, Budapest, 1955).

A jász népnév eredetének és a jászok etnikai hovatartozásának kérdése tehát lényegében megoldottnak tekinthető. De a magyarországi latin nyelvű oklevelek jász személynevein kívül, amelyeket LAMANSZKIJ és GOMBOCZ az anyag szórványos volta miatt — mint látni fogjuk — kevés eredménnyel próbált magyarázni, mindmáig semmi anyag nem állt rendelkezésünkre a jász nyelv megismeréséhez.

*

1957 március elején barátom, FEKETE NAGY ANTAL, az Országos Levéltár tudományos munkatársa azt a hírt közölte velem, hogy egy 1422-ből származó oklevél hátlapján egy szójegyzéket talált, amelyben török szavak láthatók. Az oklevélben egy olyan birtokról van szó, amely nem messze fekszik besenyő településektől s így valószínűnek látszott, hogy besenyő nyelvemlékkel állunk szemben. Vagy tíz nap múlva elküldött nekem két jó fényképet a szójegyzékről, amelyben valóban kimutatható volt néhány török szó, azonban a szójegyzék kétségtelenül nem volt török. Ilyen adatok mellett, mint *tabak scutela, caz auca* feltűnt nekem, hogy a jól olvasható latin *aqua* szó mellett korántsem a török *su, suw* található, hanem a kétségtelenül indoiráni *dan* szó. Márc. 25-én FEKETE NAGY ANTALtól két átírást kaptam a szójegyzékről, amely számomra nehezen, több esetben pedig egyáltalán nem volt olvasható. Az egyik átírás tőle származik, a másik pedig KUMOROVITZ LAJOS paleográfusunktól. Az ő átírásuk alapján márc. 26-án egy óra

[1] Vö. BARTHOLD, Enz Isl. *Allān* címszó alatt.

[2] Streitberg-Festgabe (105—110. l.), Leipzig, 1924. — Franciául „Ossètes et Iazyges" címen a Revue des Etudes Hongroises III. kötetében (1925). A két cikk nem teljesen azonos. Mindkettőt kiadta ZSIRAI MIKLÓS „G. Z. Összegy. Művei" I. kötetében.

alatt megállapítottam, hogy jász szójegyzék van előttem, amely több török kölcsönszót is tartalmaz.

A szójegyzék egy kis „nyelvkalauz", amely egy köszönési formulát, ételfél- és italneveket, a főzéshez és evéshez szükséges tárgyak neveit és olyan állatok nevét tartalmazza, amelyeknek húsa ehető.

Az oklevél jelzete: O. L. DL. 103.489, és Körmendről, a Batthyány család levéltárából származik. Dátuma: Buda, 1422. jan. 13 után. Tartalma: Csapi Andrásné, korábban Batthyány György özvegye — pert indított Csévi Sáfár István fiának, Miklósnak fiai János és István ellen — a Fehér megyében levő Diód (Diós) kastélya és javai, az ott levő Szent Szabina plébániatemplom és Szent Bertalan templom, Fetel és Kevel birtokok ügyében; Gara Miklós nádor a panaszos javára döntötte el az ügyet, és meghagyta a fehérvári káptalannak, hogy a panasztevőt a nevezett javakba iktassa be.

Az oklevél megsérült, csak a bal része maradt fenn. Hátlapján a XVIII. századból származó írással ez olvasható: „Ez csak Copia, nulius jam usus vel valoris." Ez tévedés, az oklevél kétségtelenül eredeti. (Mindezeket a felvilágosításokat Fekete Nagy Antalnak köszönöm).

Az oklevélben dunántúli birtokokról van szó, amelyek fekvése, illetőleg az oklevélben szereplő egyes helynevek megtalálhatók Györffy György mellékelt térképén (239. l.). Láthatjuk *Csév* falut és délen *Diód*-ot, *Csév* közelében pedig a *Jászfalu* nevű praediumot.

További felvilágosításokat nyújtanak a Györffy György által rendelkezésemre bocsátott következő adatok. 1422-ben a csévi Sáfár család birtokrészt adott el Csapi Andrásnak, mint feleségének a birtokrészét (Csánki, I, 19). 1464-ben a Battyáni családot is a csévi birtokosok közt találjuk (i. m. 16). Csév falu határos Jászfaluval, amely a török időkben elpusztult. — Jászfalu jászairól 1325-ben találjuk az első említést, amikor is az esztergomi kereszteslovagok konventje törvény elé idézte a Csaba környékén lakó jászokat („Jazones"), a margitszigeti apácák, Csaba birtokosaival szemben: „Georgium et Nícolaum fratrem eiusdem, item Chatharch, Zudak, Byk et famulum eiusdem nomine Karachinum [Melich J. szerint: MNy II, 56—57 szláv név] eidem statuerit commitendo, ac Chywach Jazones circa Chabam commorantes..." (Gyárfás, III, 466—67). — 1333-ban a Csévvel szomszédos Kesztölc szántóföld összeírásában találunk újabb említést a jászokról, akik két helyen szántották a földet: „... venit ad unam metam terream, que per Jazones arata fuisset... ad tres metas terreas, quas similiter per Jazones aratas fuisse affirmassent..." (Mon. Eccl. Strig. III, 229). — Jászfalu *(Jazfalw, Jazfalv, Jazfalu)* meg van említve a XV. században (1414, 1455, 1477) Bártfai Szabó Lászlónál: Pest megye történetének okleveles emlékei, 1938, 135., 209. l. és Békefi Remignél: A pilisi apátság története, I, 439.

A szójegyzék létrejöttét — erősen egyéni felfogással — a következőképpen képzelem el. A székesfehérvári káptalan megbízta egyik tagját, hogy

a beiktatást a homo regius-szal és megfelelő kísérettel véghez vigye. A küldöttségnek bizonyos időt egy jász helységben — valószínűleg az említett Jászfaluban — kellett eltöltenie. Az pedig tudott dolog volt, hogy az illető jász faluban jászul beszélnek, és célszerűnek látszott egy kis jász szójegyzék összeállítása, hogy gondoskodni tudjanak élelemről és italról a maguk és lovaik számára. Erre a célra előkerítettek a káptalanban egy jász szerzetest,

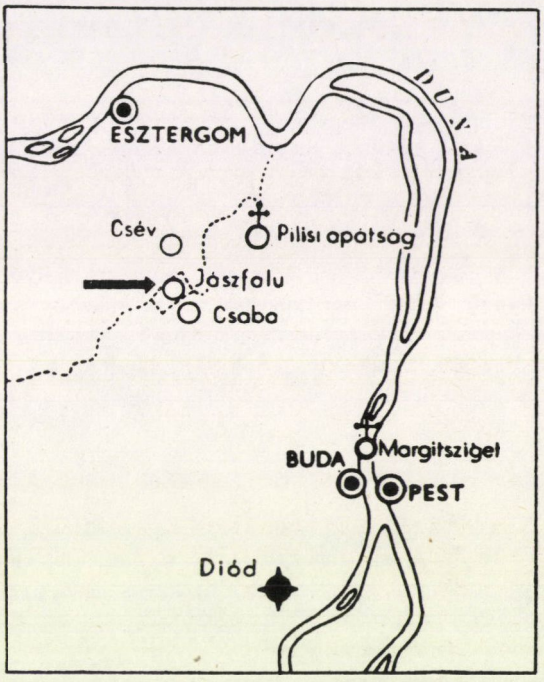

A Csév melleti Jászfalu fekvése (Győrffy György térképe)

s az leírta magának az oklevélnek a hátára a kívánt, szerény „nyelvkalauzt". Természetesen az is elképzelhető, hogy egészen más módon jött létre a szójegyzék.

A szójegyzék készítője egyáltalán nem volt az írás mestere. Gyakorlatlan kezének írása az e korból származó magyarországi iratok közepes nívója alatt áll. Ismeretei is hiányosak. Néha nem ismeri a mindennapi dolgok latin megfelelőjét, s ilyenkor a megfelelő magyar szó helyettesítésével segít magán.[1]

Magyarul jól tudott, de a magyar hangjelölés már nehézséget okozott neki. Jászul viszont kitűnően tudott, s ez számunkra a legfontosabb. A jász-

[1] Az viszont feltűnő, hogy a hat magyar értelmezés közül négy a 7. és 8. sorban található. Ebben a két sorban egyetlen egy latin értelmezés van.

ban csak jelentéktelen hibákat követ el ; talányokat ad fel nekünk — ez azonban az anyag természetéből következik. Szójegyzéke a jász nyelv megbízható nyelvemléke.

Írástörténeti megfontolások alapján felmerült az az elgondolás, hogy a szójegyzék és az oklevél nem egyidejű, hogy a szójegyzék a XV. század végén, vagy a XVI. század elején készült. Ez természetesen nincs kizárva, de nem valószínű. Itt két különböző, de azonos korú írással van dolgunk. Az oklevél ideje a szójegyzék idejét is meghatározza. Hogy a szójegyzék nem az oklevél írójától származik, az egészen természetes. Mintát az oklevélből is adok (II. tábla).

Az ilyenféle szójegyzékek nagyon el voltak terjedve az akkori idők kolostoraiban. Néhány közülük napjainkig fennmaradt, több régi latin—magyar szójegyzékünk van. Ha a jász szójegyzéket közéjük állítjuk, jobban meg tudjuk érteni művelődéstörténeti szempontból. A szójegyzék egyes adatainak a magyarázata során rendszeresen hivatkozni fogok ezekre a forrásokra, hogy magyarázataimat biztosabb alapokra helyezzem. Természetesen néhány későbbi időből származó szótárt is idézek.[1] Mint látni fogjuk, a jász szójegyzék adatai néhány esetben feltűnő egyezést mutatnak az egykorú magyar szójegyzékek adataival (SchlSzj., BesztSzj.).

III.

A JÁSZ SZÓJEGYZÉK

Fekete Nagy Antal és Kumorovitz Lajos átírása alapján a nyelvemléket a következőképpen olvasom[2] (vö. a mellékelt fényképmásolatot [I. tábla], amely majdnem kétszeres nagyítása az eredetinek) :

1. *daban horz nahechsa Soſeʔzʔ?*
2. *panis carnis brodiu(m)*
3. *khevef fit baza ſana wi(n)um [winu(m)?]*
4. *Jaǧca (vʔwʔmʔ) oua kapcen [?] piſeoʔ[sʔ]*

[1] L. Szabó Dénes, A magyar nyelvemlékek. Budapest, 1952, 42. l.

[2] Amikor a szöveg filológiai feldolgozásával teljesen készen voltam, a kétséges helyeket még egyszer megbeszéltem a szakértőkkel, Fekete Nagy Antallal és Kumorovitz Lajossal, valamint a középlatin írás és nyelv ismerőivel, Horváth Jánossal és Mezei Lászlóval. — Iránistáink, Gaál László, Harmatta János és Telegdi Zsigmond kéziratban olvasták munkámat. Mindnyájuknak hálás köszönetet mondok, nagyon sokat köszönhetek nekik.

Talán nem lesz felesleges megjegyezni a következőket. Az oszét nyelvnek két fő nyelvjárása van, az iron (keleti) és digor (nyugati) nyelvjárás. Az előbbi az alapja az irodalmi nyelvnek. — Különleges jelek : ə = mint a FUF átírásában ; ɥ = bilabiális spirans, jelzik *v*-vel, *w*-vel, *ў*-val is. Egyéb esetekben utalok Miller (Grdr.) megfelelő szakaszaira. — Az idegen nyelvű szavakat és idézeteket inkább lefordítottam, de nem tartottam tanácsosnak mindenütt lefordítani. Az orosz nevek és szavak átírásában nem tarthattam meg mindenütt az Akadémia átírási rendszerét.

5. *dan aqua manauona furme(n)tum*
6. *Zabar auena huvaz fenu(m)*
7. *karbach arpa huvar ko^{l}[e^{l}]v^{l}u^{l}les*
8. *caſa (ſo^{l}[e^{l}]ſtc) cocta Oras boza tabak*
9. *ſcutela Chugan olla odok col^{l}ar*
10. *Giſt ſomagi(n)um (E) Charif*
11. *raǧ (C) karak pullus*
12. *Caz auca kuraynu molen???* (+ abbr.)
13. *lapi(d^{l}e^{l})s Bah ecus acha ſuv*
14. *Gal (Boſ) Bos ſus oves*
15. *Ere ſo^{l}[a^{l}]ca(n^{l}) khvnge ad e^{l}[v^{l}]ſ ſuporc(us)*
16. *faca capar vas bidellu(m)*
17. *dicega vacca Gu^{l}za doctill^{l}u^{l}[i^{l}]s*
18. *Bucha pacta*

Most vizsgáljuk meg az anyagot, ahogy a szójegyzékben adva van. Egy fordítás nélküli jász köszönő formula, nagyrészt latin, itt-ott magyar értelmezésű jász szavak, összesen mintegy 40 jász szó van előttünk.

1. sor. A *daban horz* ismert oszét köszöntés. Vö. MF. 1575. l.: *dä bon χorz* 'guten Tag, dein Tag (sei) gut', MUNKÁCSInál, BlOssV. 12: *dä^bō·n χǫrz* 'dein Tag sei gut!', Tzetzes alán feljegyzéseiben: *ταραγχὰς*.[1] A köszöntés egyes szavai (MF.) a következők: *dä* 'dein' (iron és dig.); *bon* 'Tag, Vermögen, Wetter, Kraft' (iron és dig.); iron *χorz* ~ dig. *χɥarz* 'brav, wohl, Wohl, Heil'.

A sor folytatása: *na*, amelynek megfelel az oszét *nä* 'нам, наш; uns, unser' és *hechas* — olv. *hēca* —, amely az oszét, illetve iron *χ̌icaɥ* ~ dig. *χecaɥ* 'Herr, Oberhaupt, Hausherr, Schwiegervater' szóval függ össze. Az *s* betű felett jobbra egy vonás látható, amely eltér az *s* betű szokásos jobboldali folytatásának a formájától. Alul egy furcsa kis *s* betű áll, egy x formájú jel, éppen olyan, mint a *daban* szó második szótagjában.

A következő szó rejtélyes. HORVÁTH JÁNOS szerint talán nem is tartozik a szöveghez, hanem valami felirás. A szó első betűjét a paleográfusok egybehangzó véleménye szerint *s*-nek kell olvasnunk. Utána ez van: *ofe*. A folytatása olvasható *re*-nek (FEKETE NAGY ANTAL), *rk*-nak (HORVÁTH JÁNOS) és *z*-nek (MEZEI LÁSZLÓ).

Az első sor tehát így volna fordítható: 'Jó napot gazdánk, —?'.

[1] Vö. MUNKÁCSI: KCsA Kieg. köt. 269; GAÁL L.: KCsA II, 433; J. MORAVCSIK: Byz.-Ngr. Jbb. VII, 1930, 352.; D. GERHARDT, Alanen und Osseten. ZDMG XCIII, 1939, 33—53; V. I. ABAEV, Izv. Ak. N. SSSR, Otd. Oběč. Nauk 7. N° 9, 1935, 881—894; H. HUNGER, Zum Epilog des Johannes Tzetzes. Byz. Ztschr. XLVI, 1953, 302—307; C. WENDEL, Das unbekannte Schlussstück der Theogonie des Tzetzes. Byz. Ztschr. XL, 1940, 23—26. l.; V. I. ABAEV, OsJaz. I, 254—259 (MORAVCSIK GYULA közlései). *bōn* 'Glück', MUNKÁCSI, BlOssV. 17.

2. és **3.** sor. A második sorban elkezdi a szerző a szójegyzéket, kezdetben, mint korának legtöbb szójegyzékében, felül van a latin szó, alatta az idegen, a jász szó. Három latin szót látunk: *panis carnis brodiu(m)*, azaz 'kenyér', 'hús-' 'leves', és a harmadik sor elején olvashatjuk e három szó jász megfelelőjét: *khevef fit baza*.

A *khevef* szót forrásaimban nem találom. Ennek ellenére azt hiszem, hogy a szó magyarázható. Az oszétban van egy szó: *ḱäbär* 'Stück Brot' (iron és dig.), kaukázusi szó, kaukázusi *ḱ* hanggal (MF.); a kabard *гъабэхэр* 'Korn, Getreide' (lásd Šogencukov, Russko-kabardinsko-čerkesskij sl., M. 1955; lásd még *гъабэ*) megfelelője? Azt hiszem, feltehetünk egy *ḱävär* alakot. Millernél olvassuk (Grdr. 34. l., fent): „Zwischen Tönenden wechselt gelegentlich *b* mit *w*, z. B. *rūbas* und *rūwas* 'Fuchs' [több példát felsorol]. . . . w. oss. *bäyänbad* und *bäyänwad* 'barfuss'. . .". Nem sokat változtat a helyzeten, hogy a jász *karbac* 'árpa' ~ oszét *kärvädz* esetében az ellenkező megfelelés van előttünk (vö. 243. l.). Egy fejlődési tendenciával állunk itt szemben, amely a különféle esetekben különböző módon nyilvánul meg. Az *f* betű a *khevef* szóban könnyen érthető íráshiba: a következő szó *f* betűvel kezdődik. Én tehát egy jász *kävär* 'darab kenyér' szót rekonstruálok. (Harmatta Jánosnak erős kétségei vannak e rekonstrukcióval szemben).

A *fit* szó azonos a 'hús' jelentésű ismert oszét szóval, vö. MF. dig. *fid* ~ iron *fəd*, (Abaev *фыд*).

A XV. századi magyar hangjelölés szabályainak megfelelően a *baza*-nak írt adatot *basa*-nak lehet olvasnunk; az oszét *bas* 'Suppe', dig. *basä* (vö. Abaev: бульон: *tänäg bas* [*tänäg* 'dünn usw.']) szó rejlik benne. Vö. Munkácsi, BlOssV. 22, 1. magyarázat.

Itt, a harmadik sor utolsó szavánál megváltoztatja a szerző a lejegyzés módját. Innentől kezdve végig a jász szó áll elől, és utána következik a latin vagy magyar értelmezés. Így a jelentés több esetben a következő sor elejére kerül.

A harmadik sor végén ez van: *fana wi(n)um* (a nehezen olvasható *vinum* szót Fekete Nagy Antal olvasta el először). A *fana* megfelelője: iron *sän* 'Wein' ~ dig. *sänä*.

4. sor. A negyedik sor első szava világos; *ova* a latin *ovum* 'tojás' többese, és a *Jaǯca* megfelel az iron *aik* ~ dig. *aikä* 'Ei' (MF.) szónak, szókezdő *j-* hanggal. — Az *ova* szó előtt egy áthúzott *v'*, *w'*, *m'*, betű van; ha *m*, lehetséges, hogy a magyar *mony* 'tojás' szó első betűje (Horváth János).

A negyedik sor többi része: *kapcen [?] pifeo'* nem világos. A jász szó *kapcen*-nek olvasható, a latin szó pedig talán a *piscium* vagy *piscea*, *piscaria* valamilyen hibás alakja (azaz *ova piscaria;* egy szónak az előtte állóra való vonatkozása másutt is előfordul). Ebben az esetben a *kapcen* szót az oszét *qapdžən* (Kasaev: *χappdžən)* 'mit vielen Kernen, — Samen' szóval azono-

síthatjuk, ami esetleg kaviárt jelenthet. (Vö. középlatin *polygranum* = *oua piscium* = *hal ikra* Szikszai Fabricius szójegyzékében, 46a.) A *pifeo*ʳ szót aligha lehet összefüggésbe hozni a latin *pisum* 'borsó' szóval. Mit jelent az *o* betű fölött levő különös kis vonás?

5. sor. Az első szó *dan aqua*, vö. MF. iron *don* ~ dig. *don* 'Wasser, Fluss'.

Ugyanezen sor második szava: *manauona furme(n)tum*: iron *mänäu̯* 'Weizen', ABAEV, OsJaz. I. 59: *manäu̯* (~ dig. *mänäu̯ä*) + *on* szuffixum, amely főnevekből képez melléknevet a magyar *-féle* szónak megfelelően (MILLER: Grdr. 92 l., 19. pont; ABAEV, 594. l.) + az ismert *-a* végződés. Vagyis a jelentés: 'búzaféleség'. A *furmentum* adat (MEZEI LÁSZLÓ olvasata) természetesen elírás a latin *frumentum* helyett. (HARMATTA JÁNOS a *manauona* szóról kifejtett magyarázatomat valószínűtlennek tartja. Vö. 257-8. l., 5. pont.)

6. sor. A hatodik sorban elől áll a zab neve: *Zabar auena*, de az itt mutatkozó jász *zabar* szó megfelelőjét az oszétban nem találtam. Vö. magyar *zab* (de nem *zabar*); BesztSzj.: *zab* 'pabulum'.

A sor másik fele a 'széna' nevét tartalmazza: *huraz fenu(m)*. A *huraz* adatot *hu̯as*-nak kell olvasnunk, s ez összevethető az osz. (MF.) *χos* (iron) ~ *χu̯asä* (dig.) 'Heu, Heilkraut, Mittel' szóval.

7. sor. A hetedik sor elején ezt találjuk: *karbach arpa*. Az értelmező szó a magyar *árpa*. Az *árpa* szó a magyarban török jövevényszó és a szójegyzékben önmagában véve török szó is lehetne. Ez azonban teljesen valószínűtlen, mivel a jegyzékben több magyar értelmezés van, míg török értelmezés egy sincs. Ami pedig a *karbach* szót illeti, ez azonos az osz. (MF.) *kärvädz* 'vierzeilige Gerste', 'sechszeilige Gerste' szóval. A szó jász alakjának végső mássalhangzója alighanem zöngétlen.

Ugyanezen sorban a második jász szó a *huvar*, amit egy nem egészen szabályosan írt szó magyaráz. Világos, hogy ebben az alakban a magyar *köles* 'Hirse' (régi alakjai: *cules-*, *kules-*, *kewles*, *keles*, *kwles*, *köles*, *keöles*) szó rejlik, s a megfelelő jász szó: *huvar* az osz. *χor*, *χu̯ar* 'Hirse, Korn' (MILLER: Grdr. 38. l.); MF. iron *χor* ~ dig. *χu̯ar* 'Getreide, Korn'. (ABAEV: проco: *jäu̯*, dig. *fagä*). A magyar szót MEZEI L. *kavules*-nek olvassa.

8. és **9.** sor. 8. sor: *caſa (foʳ[eʳ]tc) cocta*. A latin *cocta* jelentése 'főtt', és ez a jelentés az előtte álló 'köles' szóra vonatkozik. Tehát főtt kölesről van szó, és a *caſa* szónak megfelel az oszét, illetőleg iron *kas* ~ dig. *kasä* 'Grütze, Grützbrei' (MF.) szó.

Az áthúzott *foʳ[eʳ]tc* betűcsoportot MEZEI LÁSZLÓ a következőképp magyarázza: a *c* betű a *cocta* szó kezdő betűje; az utóbbi szót a lejegyző újból leírta s a fölöslegessé vált *c* betűt a *foʳ[eʳ]t* betűkkel együtt áthúzta. A *foʳ[eʳ]t* szó pedig (MEZEI szerint *fet*) nem más, mint a magyar *főt(t)* ~ *fēt* ~

fêt 'gekocht' szó. (Vö. EtSz.) A lejegyzőnek ugyanis a jász *kaşa* szó leírása után nem jutott eszébe a megfelelő latin szó, ezért leírta a magyar *főtt* szót, akkor azonban eszébe jutott a latin szó, s a *fo'fe'ft* után el kezdte írni a latin *cocta* szót. De csak a *c* betűt írta le ; nem tetszett neki a dolog és a *c* betűt a magyar szóval együtt áthúzta. — Ami a *fet* olvasatot illeti, én itt nem látok *e* betűt, hanem egy *o* betűt, amely az *f* betű középső vonala felett áll (hasonló középső vonal látható a *furme(n)tum* szó *f*-jében), noha a régi magyarban — mint fentebb említettem — a *főt* valamint a *fêt* ~ *fêt* alak egyformán előfordul. A MNySz-ban (I. 966) *főlt köles* található.

Más magyarázatot javasol HORVÁTH JÁNOS. Ő az áthúzott szóban a latin *far* 'dara, gríz' szót véli, s *far(r)a*-nak olvassa, s az egész *farra cocta* 'főtt kása' volna (vö. magyar *darakása*). Ezt a magyarázatot nem kell feltétlenül elvetnünk, de én úgy hiszem, hogy a második betű inkább *o* mint *a*, az alsó része — mint említettem — az *f*-hez tartozik, az *a* betű jobb oldalán levő vonás (') rendesen másképp van írva ; a harmadik betű nem *r*, hanem *t*, és a negyedik nem *a*, hanem *r*.

A *cocta* önmagában nem jelent kását. Nem volna helyénvaló a francia *bouillie* 'kása' szóra hivatkozni, mint jelentéstani párhuzamra.

Oras boza: a *boza* szó a rendesen árpából készült, jól ismert ital török és magyar neve. Egy történeti forrás szerint a bozát különösen kedvelték a kunok, és bizonyosan testvérnépük, a magyarországi jászok is. Ez a forrás Oláh Miklósnak a fent említett „Hungaria" című munkája. A XVIII. (5) fejezetben, a 30. lapon olvassuk : „In campis Cumanicis praeter vina advectitia, usum habent Cumani cuiusdam liquoris ex milio et aqua suo more expressi, quam *bozam* vocant." És ami a megfelelő *oras* jász kifejezést illeti, megvan az oszétban (MF.) ebben az adatban : dig. *ɣäras* 'Dünnbier'.

A nyolcadik sor végén és a kilencedik elején ez a szó áll : ***tabak fcutela.*** A latin *scutella* jelentése 'tál', s a *tabak* megfelel az iron *täbäɣ* 'tányér' (vö. dig. *teſseg)* szónak, amely török (vagy perzsa — HARMATTA J.) jövevényszó. (BesztSzj. *scutela thal* azaz 'tál'.)

A 9. sorban következik : ***Chugan olla.*** A latin *olla* jelentése 'fazék' (BesztSzj. 1296), és a jász *chugan*, olv. *cugan*, összefügg az oszét (dig.) *ciɣan* 'Gusseisen, Kessel', (iron) *cɣainag*, — *cigon* 'Gusseisen, gusseisernes Geschirr' szóval, mely MF. szerint orosz eredetű (orosz чугун). A fenti oszét szavakat HARMATTA JÁNOS szerint a következőképpen kell magyarázni : itt két különböző szóval van dolgunk, 1. iron és dig. *cigon* < **cugan* (vö. a jász alakkal), 2. dig. *ciɣan* = iron *cɣainag* < *ciɣan* + *jag*.

odok colʼar. Sokáig nem tudtam megmagyarázni, s magyarázatom jelenleg sem mentes bizonyos kérdőjelektől, de semmi kétség abban, hogy az oszét, illetőleg iron *ɣidəg* ~ dig. *ɣedug, jedug* és a latin *coclear, cochlear* 'kanál' (BesztSzj., SchlSzj.) megfelelőivel van dolgunk. SJÖGREN, Oss. Sprachlehre (Löffel címszó alatt) : в едук (TELEGDI ZS.).

10. és **11.** sor : *Gift fomagi(n)um.* A *fomagi(n)um* nyilván azonos a latin *formagium*-mal, tehát egy sajt-félét jelöl. — utána következik a 'vaj' jelentésű szó. Az oszétban azonban a sajt neve *cəɣt* (~dig. *ciγd*). Talán nem a szokásos 'sajt' jelentésről van szó. A magyarországi latinságban a *sajt* latin megfelelője *caseus* (BesztSzj., SchlSzj.). A *formagium* pedig a m. *túró* 'Topfen' szónak a megfelelője. Szikszai Fabriciusnál (199) : caseus — *sayt*, formella — *turo*. A jász *gist* tehát túrót jelent. Az iron *qəst* dig. *γist* jelentése azonban nem 'sajt' és 'túró', hanem 'Frost, frostig' (MF.).

A szójegyzék írója a latin szóban az *r* rövidítése helyett az *n*-ét használta éspedig rossz helyen (MEZEI LÁSZLÓ).

Charif vaÿ: a *vaÿ* a magyar *vaj* 'Butter' szóval azonos. *Charif* olv. *carif* megfelel az osz. MF. (iron és dig.) *carv* 'Butter' szónak (MILLER : Grdr. 28. l. 28. §. 1). A *Charif* alak az *r* betű alakja szerint *carf*-nak olvasható, azonban az *r* záróvonala fölött egy pont áll, amilyen a *brodium* (2), *piſeo*$^{?}$ (4) és *lapi-(d$^{?}$e$^{?}$)s* (13) szóban is áll az *i* fölött. Az adatot KUMOROVITZ LAJOS is *Chari$^{?}$f*-nak olvassa.

(C)karak pullus: latin *pullus* 'csirke' (BesztSzj.: *pullus* 'tyk fiu', SchlSzj. 1806 *pullus* — 'tik') és osz. MF. (iron és dig.) *kark* 'Henne' (MILLER : Grdr. 27. l.). A *karak* előtt álló nagy *c* befejezetlen (MEZEI LÁSZLÓ), — és felesleges. A lejegyző határozatlanságára következtethetünk belőle. A szót először nagy *C*-vel akarta kezdeni, de a betűt nem fejezte be, és utána *karak* alakban írta le a szót. De aztán feleslegesnek tartotta (vagy elfelejtette) a *C*-t törölni.

12. és **13.** sor. *Caz auca:* latin *auca* 'lúd', osz. MF. (iron és dig.) *qaz* 'Gans'. (BesztSzj.: *auca* 'lud'). A szó török eredetű, vö. MILLER : Grdr. a 8. lapon alul és a 26. lapon felül.

A 12. és 13. sorban azután ez van : *kuraynu molen*??? (+abbr.) *lapi(d$^{?}$e$^{?}$)s*. A *lapides* olvasat HORVÁTH JÁNOSé. Az első latin szót MEZEI LÁSZLÓ *molendini*-nek vagy *molendinarius*-nak magyarázza. HORVÁTH JÁNOS a *molendinarii lapides* kifejezésre gondol. HARMATTA JÁNOS a második szót *lapi(s)s*-nak olvassa. Szikszai Fabricius a *lapis molaris* kifejezést ismeri. Mindenesetre malomkőről, malomkövekről, talán malomról van szó. Vö. oszét (MF.): iron *kuəroi, kroi*, dig. *kuroinä;* ABAEV, OsJaz. I, 60 : *kuəroi — kurojnä*, KASAEV : *куырой* 'malom'. (A 'malomkő' pedig : iron *fəd* ~ dig. *fid* MF. Vö. MUNKÁCSI, BlOssV. 14. III, 9 és e hely kommentárját a 16. lapon.). — Ahogy HORVÁTH JÁNOS helyesen megjegyzi, feltűnő, hogy a latin interpretáció első szavának a végét is, a másodiknak a közepét is javítja a szerző. A *kuraynu* alak szóvégi *-u*-ja HARMATTA JÁNOS szerint teljességgel érthetetlen.

Bah ecus: lat. *ecus* = *equus* 'ló', osz. (MF., iron és dig.) *bäχ* 'ló'.

Icha fur: a *fú* magyar szó, mely a régiségben elég gyakori s a népnyelvben is előfordul még ; rendes jelentése 'vadkacsa' (anas silvestris vel lacustris, anaticula lacustris, eine Art Wasserhuhn ; anas querquedula, l. EtSz.).

A jász szót *acca*-nak kell olvasni, vö. osz. (ABAEV, s. v. утка) *acc* 'дикая утка (vadkacsa)'. MF.-nál a szót nem találom. — A Beszt. és a SchlSzj.-ben : *fiw* 'ana[s]', l. EtSz. s. v. *fú*.

14. sor. ***Gal Bos:*** lat. *bos* 'ökör' (BesztSzj.), osz. (MF., iron és dig.) *gal* 'Ochse, Stier'. A szerző a *bos* szót először hosszú *f*-szel vagy talán *Bef*-nek írta s azután ezt a hibás alakot törölte.

fus oves: lat. *ovis* 'juh', osz. MF.: iron *fəs* ~ dig. *fus* 'Schaf'.

15. sor. A 15. sor így kezdődik : ***Ere fo[a']ca(n').*** Az előző szó, mint láttuk, a juh neve volt, — és *ɣär*, *ɣärigkä* (dig. MF.; iron *ɣärəgk*) azt jelenti, hogy 'bárány' (a *ɣär* — mondja HARMATTA JÁNOS — megvan az ironban is). De nagy nehézségek vannak : a jászban elmaradhat a *ɣ*-, de *or* alakot várnánk (szintén HARMATTA JÁNOS megjegyzése) ; sajátságos, ha nem éppen lehetetlen is, az *e* jelölés *a* helyett (l. 248. l.) ; azután a digor alaknak MF. szerint nincs szóvégi *ä*-je (l. 255. l.). A *fo(a')ca(n'*; az *a* felett van egy kis vízszintes vonás) szót a latinban 'bárány' értelemben nem lelem.

Ugyanebben a sorban a ***khvnge ad e[r']ff fuporc*** szavak nem világosak előttem. *Suporcus* alighanem a disznó nevével függ össze·és a disznó neve oszétul : iron *χuə* ~ dig. *χu*, *χui*. Vajon a disznó neve a ***khvnge?*** És ennek a szónak a végzete azonos azzal az *-ängä* képzővel, melyet MILLER a Grdr. 90.lapján (5. pont) tárgyal? („Az *-äg* képző [de a mi esetünkben nincs iron *-äg*] = nyugati oszét *-ängä* csak néhány főnévben fordul elő : *kadäg*, ny. osz. *kadängä* 'Lobgesang' a *kad* 'tisztelet' szóból ; *vasäg*, *vasängä* 'kakas' < *vasən-* 'kukorékolni, énekelni'; *äχsinäg*, *äχsinängä* 'hím galamb', vö. av. *aχšaēna-*. A képző ny. osz. alakja mintha arra mutatna, hogy a keleti oszétban az *-äg* — *-ägg*, *-äng* alakra megy vissza.") Az iron *qüg* ~ dig. *ɣog* 'tehén' szóra aligha lehet gondolni. A következő szó, az *ad*, vajon egyeztethető az oszét *äd* '-val, valamivel ellátott' prefixummal, mely az oszétban a magyar *-s* képző szerepét tölti be? (MILLER: Grdr. 95. l., 97. § 3. pont; *äd-bäχ* 'lovas', *äd-gärstä* 'fegyveres' stb.) Az *ef* szót paleográfusaink *ef*-nek olvassák (HORVÁTH JÁNOS : határozottan *ef*); talán *vf*-nek is lehetne olvasni, de akárhogy olvasom, nem tudom megmagyarázni. Vagy egy szó az *adef?* Másképpen kell tagolni a sort? Ezekre a kérdésekre sem tudok felelni.

A latin *suporcus* is nehézségeket okoz. Először is sajátságos a *su—sus* helyett. S mit jelent *suporcus*? *Sus* a klasszikus latinban a. m. 'disznó', *porcus* pedig 'disznó, malac', de nem így a magyarországi latinban. Itt a következő adatokat találjuk : BesztSzj.: *sus* 'vaddisznó ; a vaddisznó nősténye', *porcus* 'disznó', *porcullus* 'süldő', *suellus* 'malac', *scropha* 'eme disznó', *aper* 'kandisznó ; vaddisznó'; SchlSzj.: *sus* 'vaddisznó', *porcus* 'disznó', *porciculus* 'süldő', *suellus* 'malac', *scropha* 'eme disznó', *nefrendus* 'kan', *aper* 'vadkan'; Murmellius : 490 *sus* 'disznó', 491 *porcus* 'disznó'; Calepinus : *sus* 'disznó', *sucula* 'malac, disznócska', *porcus* 'disznó', *porculus* 'disznócska'; Szikszai Fabricius : *Sus*, *Porcus* 'disznó', *porcellus* 'malac'. A *suporcus* jelentése lehet tehát

'disznó' is, de 'disznó és malac' aligha. MEZEI LÁSZLÓ a *suporcus*-t esetleg *subporcus*-szal tartja azonosnak.

16. sor. *faca capar: capar* ugyanaz, mint a latin *capra* (vagy *caper?*) 'kecske'; *faca*, olv. *saka* jász szó, vö. osz. MF.: iron *säy* ~ dig. *säyä* 'kecske'. (MILLER: Grdr. 31. l. 3. pont; ABAEV, OsJaz. I, 49.)

vas bidellu(m). A latin *bidellu(m)* a. m. *vitulus* 'borjú', *vas (ɥäss?)* pedig ugyanaz, mint az osz. (dig.) *ɥäs* 'Kalb', MILLER: Grdr. *ɥäss*, *ɥäs* ("w. oss.", 37. l.), ABAEV: теленок: *ɥäss* (dig.). A BesztSzj.-ben és más régi magyar forrásokban a magyar *borjú* latinul *vitulus*, de a SchlSzj.-ben szójegyzékünk *bidellus* (1410) alakja is előkerül (1413: *vitulus*). Szerzőnkre jellemző, hogy az *m* rövidítésjelét használja az *s*-é helyett, ami ismét hiányos írástudásával függ össze.

17. sor. *dicega* [KUMOROVITZ LAJOS olvasata, a fénykép a kezdőbetűket nem mutatja] *vacca.* A lat. *vacca* a. m. 'tehén', a *dicega*-val pedig vö. osz. (iron) *dŭcgä (qŭg)* 'дойная корова; Milchkuh, fejőstehén' (MF., s. v. *dŭcən* 'fejni' ~ dig. *docun*; ABAEV [203]: дойная корова: *ducgä qug*).

Gu'za doctill'u'[i']s. Itt alkalmasint, mint az előbbi adatokban, valamely ehető állat nevével van dolgunk. Az oszétban (MF.) van is egy szó: iron *qäɥɥaz*, *qɥazn*, *qɥaz* 'nőstényszarvas, szarvastehén' ~ dig. *yäɥanz*, MILLER: Grdr. 36. l. lent: „w.-oss... *yâɥanz* 'Hirschkuh' = o. oss. *qɥazn*"—, amellyel a mi *guz-* szavunk talán egybevethető. Kiemelem a *qɥaz* alakot (ABAEV, OsJaz I, 49: „самка оленя... *qɥaz* ~ *yäɥanz*"), a hangfejlődést illetőleg pedig a *Hurz* nevet (l. 251. l.). A latin *doctillu(i)s*-t mint állatnevet, sajnos, semmiféle forrásból sem tudom kimutatni.

18. sor. Hasonló nehézségekre bukkanunk az utolsó sorban, ahol jól kivehetően *Bucha pacta* van írva. Ezzel — ismét csak talán — az osz. MF.: iron *bodz* 'козел, вожатый в стаде; der Bock' ~ dig. *bodzo* vethető egybe. Ha gyanításom helyesnek bizonyulna, akkor a jász szó olvasata alkalmasint *buca* volna (vö. *say* ~ jász *saka*). A latin értelmezés homályos előttem.

A 17—18. sorok fenti értelmezését HARMATTA JÁNOS vitathatónak tartja. Szerinte a *dicega* alakot igazolni kellene, a *guza* esetében pedig feltűnő, hogy az archaikus digor *yäɥanz* alakkal a jászban egy modern alak áll szemben, a szó *a*-ja is érthetetlen, a *boca* alak tő- és véghangzója magyarázatlan, — s míg a „faca", „doctillus" és „pacta" értelmezések nem világosak, nem igen juthatunk előbbre.

IV.

AZ EMLÉK HANGJELÖLÉSE

A jász hangok jelölésére a szerző a következő jeleket használja: az egyszerű magánhangzók jelei *a, e, i, o, u (v?)*; a kettőshangzók jelei

au, ay, aỹ; a mássalhangzók jelei *b, c, ch, chs, d, f, g, h, j, k, kh, l, m, n, p, r, s, ſ, t, v, (y, ỹ), z.*

Ez az átírás a jász hangokat természetesen csak durván tükrözi, emiatt a nyelvnek bizonyos, talán lényeges hangtani sajátosságai ismeretlenek maradnak. s az is lehetséges, hogy a jászban olyan hangok is voltak, amelyek kis emlékünkben nem is kerülnek elő.

A hangjelölés — amint látom — semmi különöset nem mutat. Ezt mondhatjuk a szöveg hat magyar szaváról is: *arpa* = *árpa* (7), *ko?[e?]v?u?les* = *köles* (7), *ſot* = *főtt* (8), *boza* (8), *vaỹ* = *vaj* (11), *ſuv* = *fú* 'vadkacsa' (13). Annak, hogy a rövid *ö* jelölése egyszer *o?[e?]v?u?*, máskor pedig *o*, nincs semmi jelentősége.

A jász szavak hangjainak jelölésében a szerző meglehetős biztonságot, talán gyakorlatot is árul el. Aligha ez volt az első eset, hogy jász szavakat latin írással jegyzett le. Alapja a korabeli magyar (és latin) hangjelölés volt.

A *b, d, f, g, i, j, l, m, n, p, r, s, t, u, v, y, z* értékéről nincs mit mondanom. A magánhangzók esetleges hosszúsága természetesen jelöletlen. Két mássalhangzójelet látunk a latin *olla, pullus, bidellus, doctillus* (?) és *vacca* szavakban, egy *l*-et a *scutela* szóban. Jelöletlen a kettős mássalhangzó a jász *acca* (13) szóban.

Az *a* azt a hangot jelöli, amelyet az oszétben részben az *a*, részben pedig az *ä* (helyesebben *ȧ)* hang képvisel. Hogy azonban e betűjelnek az oszét hangértékeknek megfelelően két hangértéke lehet-e, tehát *a* és *ȧ*, azt nem tudom.

Az *e* betűnél nehéz kérdések vetődnek fel. — Ha a *heca* 'házigazda' (1) szó *e* hangját ezzel a betűvel írták, aligha vonhatjuk kétségbe, hogy itt az *e* — mint a magyarban gyakran — (zárt, hosszú) *ē*-nek olvasandó, vö. MF. iron *χicau̯* ~ dig. *χecau̯ [χēcau̯]*. A magyarban azonban az *e* a nyílt hosszú és a nyílt vagy zárt rövid *e*-hangot is jelöli. Bizonyosan rövidnek olvasandó az *e* a *dicega* 'fejőstehén' (17) szóban és alkalmasint nyílt (rövid) *e*-nek a *k̓ever* 'darab kenyér' (?; 3) és *ere* 'bárány' (? ; 15) szóban. De e kétes esetek nem alkalmasak arra, hogy hangtani következtetéseket vonjunk le belőlük. Még kétségesebbek az olyan esetek, mint *Soſez?* (1), *kapcen* (4), *ad e[v?]ſ* (15). Figyelmet érdemel, hogy e jel elég gyakran és merőben problematikus esetekben fordul elő. Újból hangsúlyozni akarom, hogy az *e* az akkori magyar nyelvben mind a (nyílt) *e, ê*, mind pedig a (zárt) *ė, ẽ* hangokat jelöli. Az *e* jel kérdése tehát szójegyzékünkben megoldatlan. (Vö. még *khvnge* 15.)

Az *o* az *o* hang quantitása és képzésmódja felől semmi közelebbi tájékoztatást nem nyújt. (A magyarban: *o* és *ǭ.)*

A *c* két hangot jelöl, mégpedig *c (ts)*-t és *k*-t. Az előbbi hangértékben szerepel a *ce* szótagban, két szóban, a problematikus *kapcen* 'halikra' (4) és a *dicega* 'tehén' (17) szókban. A *k* hangot jelöli a *Jaỹca* 'tojás' (4), *caſa* 'kása' (8), *Caz* 'liba' (12), *ſaca* 'kecske' (16) szavakban.

A *ch* — mint sok régi magyar nyelvemlékben — a *c (ts)*, esetleg a *dz* hangot jelöli, emlékünkben szó végén és *a, u* magánhangzó előtt fordul elő: *karbach* = *karbac* 'árpa' (7), *chugan* = *cugan* 'fazék' (9), *charif* = *carif* 'vaj' (10), *acha* = *acca* 'vadkacsa' (13), *bucha* = *buca* 'kecskebak' (? : 18).

A *chs* a *c* jelölésére csak egyszer, az emlék első sorában, a *hechsa* = *hĕca* 'házigazda' szóban fordul elő.

A *h* a Jász Szójegyzékben az oszét χ-nak megfelelő hangot jelöli. „Das oss. χ ist der hintere gutturale Spirant, den wir im Grus. und Arm. finden, also nicht der deutsche *ach*-Laut" (MILLER: Grdr. 13. l.). Föltételezhetjük, hogy *h* a jász szójegyzékben ezt a χ-hangot jelöli. A χ palatális spiráns 1422 táján a magyarban már nem volt meg. (L. BÁRCZI GÉZA, Magyar Hangtörténet, 81—82.)

V.

JÁSZ SZEMÉLYNEVEK

A jász nyelv ismeretére van Magyarországon más forrásunk is, nevezetesen a jász eredetű tulajdonnevek — mostanáig csak latin oklevelekben előforduló jász személynevek, mivel jász nemzetségnevekről és helynevekről eddig nem beszéltünk. A Jász Szójegyzék bizonyos hangtani alapot nyújt számunkra a jász tulajdonnevek magyarázatára, és a kutatás ezen a területen a jövőben előbbre fog lendülni. Most részben az eddigi eredményeket akarom összefoglalni, részben néhány új adalékot óhajtok nyújtani, hogy bemutassam, hogyan viszonyulnak a magyarországi jász szavak hangtani szempontból a Jász Szójegyzék adataihoz.

Itt azonban egyet-mást előre kell bocsátanom az alán—oszét személynevek jelentéstanáról.[1] A magyar oklevelekben előforduló jász személynevek magyarázatával a múltban ismételten próbálkoztak, de még senki sem vállalkozott az alán—oszét személynevek jelentéstani rendszerének az összeállítására, ami ezeknek a vizsgálatoknak az alapja lehetne, noha ennek a feladatnak a legfontosabb részét, az oszét személynevek gyűjtését és jelentéstani rendszerezését különösebb nehézség nélkül el lehetne végezni. Az oszét földön, valamint nyomtatott kiadványokban, a nevek ezrei állnak rendelkezésre. Már MILLER—FREIMAN sok tulajdonnevet tartalmazó szótárának a feldolgozása is nagy haszonnal járna. (L. még CHRISTENSEN kis összeállítását az oszét személy- és családnevekről a Textes ossètes-ben 103—104. Vö. GAÁL LÁSZLÓ: KCsA I, 431.) Nagy számban akadnak — legalábbis az utóbbi évszázadra vonatkozó — kiadatlan névlajstromok a Szovjetunió levéltáraiban. Bizonyára

[1] A névadásról: MILLER, OsEtj. II, 289.

van azonban a régebbi évszázadokra vonatkozólag is némi anyag. És itt vannak a feliratok is.

Felvetődik itt természetesen a kérdés történeti oldala is. Milyen korszakokat különböztethetünk meg az alán—oszét nevek fejlődésében, és mely népek hatottak az alán—oszét névadási szokásokra? Bizonyára van kaukázusi, kipcsak-török és orosz hatás.

Az alán—oszét személynevek szemantikájáról némi képet alkothatunk magunknak azoknak az „óoszét" neveknek az alapján, amelyeket MILLER idéz (Grdr. 6). Vannak ebben rokonságnevek: 'apa', fiú', 'öcs'. — Olyan nevek, amelyek hősiességet, hatalmat, gazdagságot stb. fejeznek ki: 'híres', 'hatalom',[1] 'előljáró', 'sok lovú'. Vö. MF.-nál ezt az oszét nevet: *Gävz* 'szegény', amelynek épp ellenkező a jelentése. — Eudaimonisztikus nevek: 'kedves, barát', 'sok, nagyon', 'béke, szerencse', 'tiszta'. MF. ezt a férfinevet említi: *Ỵac* ('istenség, szent, szent hír, prédikáció, tudósítás'). — Színnevek: 'piros', 'fekete', 'sárga'. — Testi és szellemi tulajdonságok: 'nagy', 'jól halló', 'jó szemű', 'sok mindenhez értő'. — Különféle tulajdonságok: 'szürke lovú', 'helybeli, helyi', 'városi' (l. lent 252. l.), 'új', 'régi'.

Mint említettük, már LAMANSZKIJ megkísérelte a magyarországi jász és az alán nevek egyeztetését (i. h. 144. l.). A jász neveket a jászoknak abból a már említett (234. l.) kiváltságleveléből merítette, amely a következő passzust tartalmazza: „... *Larzan* filius *Zokan*, *Jwachan* filius *Furduh*, Jacobus filius *Keskene*, *Chareth* filius *Ambultan*, Demetrius filius *Gubul*, Stephanus filius *Beegzan*, Paulus filius *Mokzun*, Andreas filius *Chakan*, *Zakaran* et Georgius filius eiusdem, Demetrius filius *Keỻan*, Stephanus filius *Kurman*, *Hurz*, *Arpan*, Andreas filius *Zuagan*, *Zaduk* filius *Kalhen*, Georgius filius *Magar* et Petrus filius *Chamaz* Jazones fideles nostri..."

Az ebben a felsorolásban előforduló jász neveket, amelyeket LAMANSZKIJ csupán az oklevél egy régi, hibás kiadásából ismert, JUSTI Iranisches Namenbuch-jában előforduló iráni nevekkel egyeztette, mégpedig a következőképpen: *Keskene* vö. *Kesken — Kiskēn; Larzan* talán *Ardazanes, Lanzan* vö. *Manoyonan; Furduh* vö. *furt φούρτας ; Charet* vö. *Harectaspa, Hartasp; Chakan* vö. *Xāki, Xakpai, Xaksar* és *Sahan; Kurman: Kur, Kuru, Kuruhan; Arpan: Arpas, Arpates, Harpates; Chmoz: Xamus; Hurz: Xordad, Xurdad, Xurdek* vagy *Xurōs, Xurōsi, Xurōzān, Xūrs; Beegzan: Wehactan, Wehdan; Mokzun: Muškan, Mōkkas, Mōkkos, Mokkous, Mākajos, Mākān; Zackaraz: Sakar* vagy *Sahrzad—Satrwaraz; Zvagan: Sawah, Sabakes; Zaduch: Sagducht, Sahakduxt; Kohlen: Kalahun, Kalager; Zokan: Sahan, Tahen, Sahin; Zwcakan: Jakanah, Jakand.*

[1] MILLER: *Ξάρθανος*, vö. av. *χšaθra-* 'hatalom, uralom', oszét *äχsart* 'hatalom, hőstett' és MF. szótárában: *Äχsärtäg*, tulajdonnév a nárt mondákban.

Eltekintve a jász nevek hibás alakjától, nyilvánvaló, hogy LAMANSZKIJ ezeknek a neveknek a megfejtési kísérletében pusztán homályos sejtelmeinek adott hangot.

Két egyeztetése mégis némi figyelmet érdemel.

Az egyik ez: „*Furduh*. vö. *furt*, *φούρτας*." Erről a névről ezt írja GOMBOCZ (Streitberg—Festg. 109): „*Furduh*... = osset. **Furt-ug* oder **Furt-yg*; oss. *furt* 'Sohn' ..., kommt als skythischer Personenname vor in einer Inschrift von Tanais: *Φούρτας* Sohn des Agathos, Justi, Namenb. 106 aus Latyschew II, 275; vgl. noch *'Ραδαμόφουρτος*, Vorstand einer Bruderschaft in Tanais. Justi 257 aus Latyschew II, 264 (='Sohn des Fürsten' [HARMATTA J.: Ha ez a név az óiráni **Fratama-puθra*-ra megy vissza, akkor vagy 'Radam fia' vagy — és ez valószínűbb — 'első fiú' a jelentése]). Suffix *-yg* = westoss. *-ug*, *-ig* — „totes Sekundärsuffix ohne besondere Bedeutung aus altossetischer Zeit", wie z. B. *näm-ug* 'Korn', *mäs-ug* 'Turm', s. Miller, Die Osseten 90. Die Verbindung schon bei Lamanskij." — Az egyeztetés nem feltétlenül helytálló. Ebben az oszét szóban: iron *fərt* ~ dig. *furt* 'fia valakinek' (MF.) és a vele összefüggő, GOMBOCZTÓL említett nevekben *t* van,[1] a jász névben ellenben *d*, és az iron szóvégi *g*-nek a jászban *-k* felel meg (l. 258—9. l.). A jászban tehát nem *Furduh*, hanem **Furtuk* alakot várnánk. (A magyar nyelv régi, 700—800 körül átvett alán jövevényszavaiban az oszét *-g*-nek *-g* felel meg: m. *gazdag* ~ osz. MF.: iron *qäzdəg* ~ dig. *yäzdug*; m. *méreg* ~ osz. MF. *marg*; m. *üveg* ~ *éveg* 'Glas, Flasche' ~ oszét *avg* stb.)

LAMANSZKIJnak az a másik egyeztetése, amelyet GOMBOCZ nem vetett el, ez: jász *Keskene* ~ iráni (JUSTI) *Kiškēn*, *Kešken*. A jász nevet természetesen *s*-szel, nem pedig *š*-sel kell olvasni. Magyarországon, a jászok között a XVII. században előfordul egy *Keskeny* családnév. GOMBOCZ ennek a jász névnek a fejlődésében a m. *keskeny* 'schmal' szóra támaszkodó népetimológiát lát.

Jász személyneveink problémáját GOMBOCZ a Streitberg-Emlékben (1924) „Osseten-Spuren in Ungarn" címen új, kritikai vizsgálatnak vetette alá. Nem szorítkozott csupán a fenti lajstromban foglalt nevekre, hanem tekintetbe vette azokat is, amelyek a GYÁRFÁSTÓL közzétett oklevelekben találhatók. Először bizonyos elvi kérdéseket tisztáz (108), szóvá teszi a keresztyén nevek kérdését, kirekeszti a magyar és török neveket (*Chamaz*, *Chakan*, *Iwachan*, *Keverge* [ez utóbbi a kiváltságlevélnek egy tőlem nem idézett helyéről való]), és új, módszeres névmagyarázatokat ad.

Ezek közül a kiváltságlevél fentebb idézett részletében előforduló *Hurz* név magyarázata a legfontosabb, vö. osz. MF.: iron *χorz* ~ dig. *χuarz* 'gut, brav, wohl; Wohl, Heil', a mi jász szójegyzékünkben: *horz* (1).

[1] A fontos zelencsuki feliratban (XI—XII. sz.): *Παχαθαρ Παχαθαη φουρτ, Ανταλ Αναπαλαση φουρτ* 'Bakathar, Bakathai fia, Anbal Anabalan fia' (MILLER: Grdr. 5. l.).

Tetszetős magyarázatát adja Gombocz a *Zudak* névnek, amely egy 1325-ből való oklevélben fordul elő, l. Gyárfás III. 467. (A kiváltságlevélben egy *Zaduk* név szerepel.) Az »oss. *suydäk* 'heilig'« szóval egyezteti. Az oszét alakok (MF.) helyesen: *sæydäg* (iron) és *suydäg* (dig.), (jelentésük: 'tiszta, szent'), a szabályos jász alak: **suydak*. A jász *y* (ez Miller: Grdr. 13. l. szerint az oszétban sokkal érdesebb és keményebb, mint a német *g* a *Tage*, *Bogen*, *frug* szavakban) kiesése éppen nem magától értetődő. Talán kun közvetítést tehetünk fel. Ebben az esetben egy oszét *-uɣ-* kun *-uɣ-* > *-ū-* fejlődés lehetséges — és a *Zudak Sūdak*-nak olvasható.

Gombocz elfogadható egyeztetései közé sorolom a *Zakaran* név magyarázatát is: „vielleicht zu oss. **saχar-on*, oss. *saχar* 'Stadt' (aus dem Np.). Zur Bildung vgl. oss. *käu [qäu]* 'Dorf' — *kävon* 'dem Dorfe gehörig' Miller 92." Az oszét *-χ*-nak kun *-q*-val, illetőleg m. *-k*-val való helyettesítése aligha lehetetlen. Az alán szuffixumot a jászban *-on-* képviseli (*manauon* [5]); magyar *o* > *a* fejlődéssel van itt dolgunk? (Vö. 257-8. l. 5. pont).

Gombocz többi egyeztetése (i. h.) kevésbé meggyőző. Ezek a következők.

Zuagan. Gombocz *Znagan*-nak olvassa, ez azonban nem engedhető meg, mivel az oklevél gondosan megkülönbözteti az *u*-t és az *n*-et, és itt *u* van, nem pedig *n*. *Zuagan*-nak olvassa Gyárfás is, valamint Pais—Jakubovich. Magyarázatul az osz. MF. *znag* ~ *äznag* 'ellenség' szóra hivatkozik Gombocz, „mit dem Suffix *-on* = np. *ān*". Ez is aligha lehetséges. A jász alak **aznak* volna (vö. Miller: Grdr. 15 l. alul).

Ambultan, az oklevélnek egy 1669-ből való, megújított példányán: *Ambustan*. Gombocz ez utóbbi alakot tekinti eredetinek, amely szerintem pusztán íráshiba eredménye, és ezzel egyezteti: szkita „*Ἀμβουστος* Justi 14 aus Latyschew II 264"; hozzáteszi még: „Nach Miller ŽMNP 1886, Okt. 249 ein Part. Praet. von oss. *ämbuzun* 'wachsen' s. Vasmer, Die Iranier in Südrussland 31." Ennek a névnek a magyarázatára még visszatérek.

Mokzun: vö. „talán" osz. MF. *mayz* 'Mark, Hirn'.

Larzan (110. l.): újperzsa *larzān* 'tremens, tremebundus'. Nem lehetetlen.

A *Magar* névvel kapcsolatban ezt jegyzi meg Gombocz (110. l.): „kaum mit *magyar*, damals noch *mogyer*, identisch." Ezzel nem érthetek egyet. A *magyar* alak már a XIII. században is előfordul (l. A honfoglaló magyarság kialakulása c. munkámban, 335. l. és Zsirai: NyK LIII, 69).

A továbbiakban megemlít még néhány jász nevet. 1325: *Chatharch*, *Byk*, *Chywach*; 1370: *Bondogaz*; 1409: *Bandagaz*.

Végül megkísérelek még néhány magyarázatot adni, előbb azonban egy általános jellegű kérdést szeretnék felvetni.

Feltűnő, hogy a kiváltságlevél jász neveinek több mint fele *-an* végződésű. Ez a végződés a különféle nevekben különböző eredetű. A *Larzan* névben — ha helytálló Gombocz magyarázata — újperzsa, a *Chakan* (< tör.

čaqan) névben török participium-végződés, a *Kurman*-ban egy eredetileg arab szó végződése. Gombocz több ízben az alán *-on* szuffixumra gondol. Ehhez azt kell megjegyezni, hogy ebben az esetben az *-on* *-o*-jának rövidnek és nyíltnak kell lennie,[1] és hogy az *o* > *a* fejlődés ebben az időben nem magától értetődő a magyarban, továbbá, hogy az *-on* gyakori volt ugyan az alánban, de használata jelentéstanilag korlátozott volt. Bizonyos esetekben gondolhatunk a jász *-a* (l. 255. l.) + m. *-n*, *-ny* kicsinyítő képzőre is, vagy ennek az *-n*, *-ny* képzőnek a teljesebb *-án*, *-ány* alakjára (l. Bárczi, A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék 153). Nem világos azonban, hogy mennyiben jogosult ezeknek a neveknek az alakulásában magyar (és kun) hatást feltennünk. Erősen meggondolandó, amit a 257-8. lapon az 5. pontban mondok.

A következő nevek magyarázatával kívánok foglalkozni.

Ambultan. Fentebb már láttuk Gombocz kísérletét e név magyarázatára vonatkozólag. Évtizedekkel ezelőtt iranista barátom, Gaál László is foglalkozott e név magyarázatával, és a Gombocz-féle tanulmány azon különlenyomatának a szélére, amelyet én adtam neki kölcsön, az *Ambultan* névhez ezt a megjegyzést írta: *ämbəldton* 'nyertem'. Vannak ilyen típusú személynevek az oszétoknál? Mindenesetre azt hiszem, hogy Gaál László megtalálta a magyarázat lényegét. Az *ämbūlən* 'gewinnen, verlieren lassen' ~ dig. *ämbolun* ige származékáról van tehát szó (vö. iron *mulən* ~ dig. *molun* ua. Miller: Grdr. 34. l. 37. §. MF.-nál van *ámbūlən* < *ā* + *ämbūlən* is, vö. Miller: Grdr. 84. l. 16. pont). A magyarázatban talán az oszét *ämbəld* '(meg)nyert' participium-alakból kell kiindulni. Az oszét *-d*-t a jászban *-t* képviseli, és a végződés a magyar *-án(y)* lehet. A másodlagos magánhangzó — l. 258. l. — hiányzik.

Chareth — filius Ambultan — *Caret*-nek olvasandó, és az osz. MF. *card* 'gelebt, verlebtes; Leben' szóval (a *cärən* 'élni, lakni' igéből, Miller: Grdr. 57) vethető össze. A második szótag *e*-je a jász másodlagos magánhangzó, a szóvégi *-t* ~ oszét *-d* ugyanazt a hangtani sajátosságot mutatja, amelyet a szójegyzék jász *fit* 'hús' (3) ~ dig. *fid* ~ iron *fəd* szavában látunk. Harmatta János a *caret* (Opt., egyes 3. sz.) 'éljen' alakra gondol. Lehet, hogy igaza van.

Gubul. Ez a név — ha jász eredetű — csak *Gubul*-nak olvasható, és az oszét *Gäbəla* személynévvel (l. MF.-nál) vethető össze. Mint nomen appellativumnak a *gäbəla* szónak jelentése 'kutyakölyök, kölyökkutya' (a gyermeknyelvben); *gäbəla* iron alak ~ dig. *gäbula*. A szónak *gäbəs*, *gäbəč* alakja is van, s ezek is személynévként használatosak. Csupán ezen adatok alapján nem vetném össze a szót a *Gubul* névvel: a vokalizmus nem egyezik. De már a fentebb idézett oszét adatok alapján is világos, hogy itt egy becéző szóval, ill. becéző névvel van dolgunk, amelynek hangzásbeli változatai természetesek

[1] Miller: Grdr. 12. l., 2. §, 4. és 9. pont; Munkácsi, BlOssV. 6. l.

és valóban léteznek. A fenti adatok is ilyeneknek tekinthetők, de van iron *qəbəl* 'fiatal állat, malac, kutya' ~ dig. *qibil*, iron *qäbūl*, *qäbul* 'das Junge' ~ dig. *qäbola*. És mindez bizonyára a dig. *qumbul* ~ iron *qцəmbəl* (MF.: *qumbul*) 'golyócska, gömböcske, bojt, rojt' szóval függ össze. Nem habozom tehát a *Gubul* nevet ezekkel a szavakkal összevetni.

Kurman. Ezt a nevet GOMBOCZ (i. h. 108. l.) mint kun eredetűt a jász nevektől elkülöníti. A tör. *qïr* 'szürke' szóból és a tör. *-man* denom. szuffixumból magyarázza, — tehát nem tud egy török *Kurman* nevet idézni (bár ilyen név lehetséges a törökben), és a szabálytalan tör. *ï* > jász *u* megfelelést sem veszi figyelembe. A név nem török, hanem jász, az oszétban a *Qurman* (MF.) nevet találjuk. Mint nomen appellativumnak 'курбан; muselm. Fasten' a jelentése. A szó arab, ill. török eredetű. Az arab és perzsa alak *qurbān*, a török *kurban*. A kipcsak nyelvekben (kazak, karacsáj, balkár, l. KSz X, XV): *qurman* 'áldozat'. PRÖHLE, a karacsáj szójegyzék (KSz X) szerzője a *q'urman*-nál megjegyzi: „A *Q'urman Ali* nevet szívesen adják olyan fiúgyermekeknek, akik az áldozati ünnep *(q'urman-bajram)* idején születtek."[1] Van-e jogunk feltenni mohamedán nevet a jászoknál? Úgy hiszem, igen. A mohamedán hatás ebben az időben meglehetősen erős volt a kunoknál és az oszétoknál.[2] Magyarországon már a tizedik században megtaláljuk a *Szoltán* < *Sulţān* nevet, l. MELICH JÁNOS, A honfoglaláskori Magyarország, 1925, 42 kk.

Szólhatnék még néhány jász név eredetére vonatkozó vélekedésemről, de az alán—oszét tulajdonnevek jelentéstanának ismerete hiányában erről inkább nem beszélek.

VI.

A JÁSZ NYELV HANGTANI VISZONYA AZ OSZÉTHOZ

A fenti adatokból kitűnik, hogy a jász nyelv igen közel áll az oszéthoz, hogy voltaképpen két nem különösen eltérő nyelvjárásról van szó.

A jász nyelv grammatikai eltéréseiről a szójegyzék nem ad semmi felvilágosítást, arról azonban, hogy hangtani és szótani tekintetben miként viszonylik a jász az oszéthoz, van sejtelmünk. Azt is teljes bizonyossággal kimondhatjuk, hogy a jász az oszét nyelv dialektusai közül a digorhoz csatlakozik. Különösen feltűnő a jász és a digor egyezése a szóvégi *-a* (l. 255. l.) eseteiben, az iron *ī* ~ dig. *ē* esetében a jászban *ē* van (l. 257. l.), az iron *ə* ~ dig. *u* hangot a jászban *u*, az iron *ə* ~ dig. *i* hangot pedig *i* (?) képviseli; a régi

[1] Vö. még R[ÁSONYI] NAGY LÁSZLÓ: NyK XLVI, 1923, 136. l.; Ua. Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'état des roumains. Ostmitteleurop. Bibl. III, 1936, 8—9. l. Kny. az Archivum Europae Centro-Orientalis I. kötetéből, 1935.

[2] Az oszétok vallásáról l. MILLER, OsEtj. II, 237 kk.

oszét χ^u képviseletében a jász inkább a digorral egyezik (l. 258. l.). A jászban és a digorban közös a szóvégi *-t* és *-k* megőrzésének tendenciája (l. 258-9. l.). Bizonyos esetekben (pl. *horz*, l. 258. l., *ɣ-*?, l. 258. l.) a jász az ironnal egyezik. Egyébként a jász — mint látni fogjuk — gyakran a maga útját követi.

Kevéssé valószínű, hogy a jászok az alánnak egy régi, a Pontus északi részén ősidők óta élt nyelvjárását beszélték. Nyelvi tekintetben a kaukázusi alánokhoz, vagyis az oszétekhez tartoztak. Itt figyelembe kell venni a jásznak az oszéttel való feltűnő egyezéseit, mint a szóvégi *-ä* (l. itt, lent) esetét stb.

A jász nyelvi maradványoknak azonban az alán nyelv történetének szempontjából jelentőségük van. A szójegyzék a XV. század első felében kelt, de a jászok, akik a szójegyzék nyelvét beszélték, évszázadokkal előbb elváltak népük törzsétől, és valószínűleg már régóta az alánnak egy sajátos nyelvjárását beszélték.

A következőkben a jász nyelv hangtani vonásait akarom összehasonlítani az oszét nyelvével, történeti szempontok nélkül. Magyar nyelvészek, s általában olyan nyelvészek számára, akik nem oszét specialisták, s akik az oszét nyelvi anyag segítségével jász eredetűnek látszó magyarországi neveket igyekeznek megfejteni, hasznos lesz ez az összeállítás, és talán az irányisták számára sem minden gyakorlati haszon nélküli. Hübschmann, Miller, Abaev stb. műveinek segítségével megkísérelhettem volna, hogy az anyagot történetileg tárgyaljam, ilyen munkához azonban nem rendelkezem az iráni hangtörténet részleteinek ismeretével és kritikájával.

1. Először a szóvégi *-ä* (jász *-a*) kérdéséről akarok szólni, amelyet Miller (Grdr. 3. §, 6. pont, 15. l.) „Nyugatoszét szóvégi *-ä*" címen tárgyal. A jász szójegyzékben ezt a végződést ugyanazokban a szavakban találjuk meg, mint a digor nyelvjárásban és fordítva. Az egyezés igen feltűnő, és csak kevés kivétel van alóla. A szóvégi *-ä* tehát régi alán jelenség. Hogy a kérdés iranisztikai szempontból miként ítélendő meg, arra nem vagyok illetékes. Andreas véleményéhez, aki szerint a szóvégi *-ä* későbbi, másodlagos jelenség, mindenesetre csak cum grano salis járulhatunk hozzá (Gaál László: MNy XXII, 58).

Tekintsük át először azokat az eseteket, amelyekben megvan a szóvégi *-ä:*

jász	digor	iron
basa 'leves' (3)	*basä*	*bas*
sana 'bor' (3)	*sänä*	*sän*
jajka 'tojás' (4)	*ɣaikä*	*ɣaik*
manaɣona 'gabona' (5)	**mänäɣ-on*	**mänäɣ-on*
kasa 'dara, kása' (8)	*kasä*	*kas*
acca 'vadkacsa' (13)	—	*acc*
saka 'kecske' (16)	*säɣä*	*säɣ*

A szóvégi *-ä* hiányzik :

jász	digor	iron
ban 'nap, Tag' (1)	*bon*	*bon*
horz 'jó' (1)	*χᵘarz*	*χorz*
fit 'hús' (3)	*fid*	*fəd*
dan 'víz' (5)	*don*	*don*
huᵘas 'széna' (6)	*χᵘasä*	*χos*
karbac 'árpa' (7)	—	*kärvädz*
huᵘar 'köles' (7)	*χᵘar*	*χor*
oras 'gyenge sör' (8)	*ᵘäras*	—
tabak 'tányér' (8)	—	*täbäγ*
cugan 'fazék' (9)	*cigon*	*cigon*
odok 'kanál' (9)	*ᵘedug*	*ᵘidəg*
carif 'vaj' (10)	*carv*	*carv*
karak 'csirke' (11)	*kark*	*kark*
kaz 'liba' (12)	*qaz*	*qaz*
bah 'ló' (13)	*bäχ*	*bäχ*
gal 'ökör' (14)	*gal*	*gal*
fus 'juh' (14)	*fus*	*fəs*
ᵘas 'borjú' (16)	*ᵘäs*	—

Az adatok szerint tehát két rendkívüli eset mutatkozik : jász *manaᵘona* 'gabona', *manaᵘon* helyett (kétséges?) és *huᵘas* 'széna', vö. dig. *χᵘasä*.

2. Az oszét *a*-nak az első szótagban a jászban *a* felel meg :

oszét	jász
basä 'leves'	*basa* (3)
aikä 'tojás'	*jajka* (4)
kasä 'kása'	*kasa* (8)
carv 'vaj'	*carif* (10)
kark 'tyúk'	*karak* (11)
qaz 'liba'	*kaz* (12)
acc 'vadkacsa'	*acca* (13)

Ugyanígy a második szótagban, illetőleg *χᵘ-* után :

oszét	jász
χecaᵘ (dig.) 'úr'	*heca* (1)
χᵘasä (dig.) 'széna'	*huvas* (6)
χᵘar (dig.) 'gabona'	*huvar* 'köles' (7)
ᵘäras (dig.) 'gyenge sör'	*oras* (8)

3. Az oszét *ä*-nek (helyesebben *ȧ*-nak) az első szótagban a jászban *a* felel meg (l. MILLER: Grdr. 12. l. fent):

oszét	jász
dä 'a te...', *nä* 'a mi...'	*da* (1), *na* (1)
sänä (dig.) 'bor'	*sana* (3)
mänäɣ 'búza'	*manaɣ-* (5)
kärvädz 'árpa'	*karbac* (7)
täbäγ 'tányér'	*tabak* (8)
bäχ 'ló'	*bah* (13)
säγä (dig.) 'kecske'	*saka* (16)
ɣäs (dig.) 'borjú'	*ɣas* (16)

Ugyanígy a második szótagban:

oszét	jász
basä (dig.) 'leves'	*basa* (3)
sänä (dig.) 'bor'	*sana* (3)
aikä (dig.) 'tojás'	*jajka* (4)
mänäɣ 'búza'	*manaɣ-* (5)
kärvädz 'árpa'	*karbac* (7)
kasä (dig.) 'kása'	*kasa* (8)
täbäγ 'tányér'	*tabak* (8)
säγä (dig.) 'kecske'	*saka* (16)
dūcgä 'fejős tehén'	*dicega* (17)

Vö. még azt, amit a hangjelölés kérdéseinek tárgyalásánál az *e* jelről mondottam. Vajon a jászban bizonyos szókban *ȧ (ȧ)* > *ä* (= magy. *e*) fejlődés történt? Vagy nálunk a jász *ȧ* hangot *e* betűvel is jelezték?

4. A digor *ē* ~ iron *ī* megfelelés esetében (MILLER: Grdr. 20. l., 9. §: dig. *χēd* ~ iron *χīd* > m. *héd, híd* — régi alán jövevényszó) a jászban *ē* hang van: *hēca* 'gazda' (1; l. fent, 248. l.); az iron *ɣidəg* ~ dig. *ɣedug, jedug* 'kanál' szónak a jászban *odok* (9) felel meg. (MILLER: Grdr. 24. l. lent.)

5. Arra nincs példánk, hogy az oszét (zárt) *o*-nak a tőszótagban jász *o* felelne meg, de több példánk van arra, hogy az oszét *o*-nak jász *a* felel meg, akár első szótagban (mindkét példában *-n* előtt, vö. MILLER: Grdr. 20. l., 10. §), akár második szótagban:

oszét	jász
(iron és dig.) *bon* 'nap'	*ban* (1)
(iron és dig.) *don* 'víz'	*dan* (5)
(iron és dig.) *cigon* 'öntött vas'	*cugan* 'fazék' (9)
(iron) *kɣərοi, kroi* 'malom' vö. dig. *kuroinä*	*kurajnu* (12)

Az *-on* képző *o*-ját a jászban is *o*- képviseli (?): *manaɣ-on-a* 'gabona' (5).

6. Az iron *ə* ~ digor *u* megfelelés esetében (MILLER: Grdr. 19. l. 7. §, 2) szójegyzékünkben *u*-t látunk, mégpedig a *fus* 'juh' szóban (14): iron *fəs* ~ dig. *fus* MF. Ugyanezt a megfelelést látjuk az oszétben a második szótagban az iron *ɣidəg* ~ dig. *ɣedug* 'kanál' szó esetében, de a jászban *odok* alak van (9). A jász *kurajnu* 'malom (?)' (12) mellett a digorban *kuróinä*, az ironban *kroi* (MF.), куыроӥ (*kɣəroi*; ABAEV, s. v. мельница) alak van.

7. Iron *ə* ~ dig. *i* megfelelést látunk az osz. (MF.) *fəd* ~ *fid* 'hús' szóban, melynek a jászban *fit* (3) felel meg. (MILLER: Grdr. 18. l. 5. §.)

8. Az oszét szókezdő *ɣ*-t nem látjuk a Jász Szójegyzékben a következő példákban: *oras* 'boza' (8): digor *ɣäras*; *odok* 'kanál' (9): iron *ɣidəg* ~ dig. *ɣedug*, *jedug* (MILLER: Grdr. 24. l. lent); *ere* 'bárány' (?, 15), vö. dig. *ɣär* 'bárány'. Megvan a szókezdő *ɣ* a jász *ɣas(s?)* 'borjú' (16) ~ dig. *ɣäss* szóban.

9. Van példánk a szóvégi *ɣ* eltűnésére is: iron *χïcaɣ* ~ dig. *χecaɣ* 'úr' (MF.) ~ jász *heca* (1; vö. MILLER: Grdr. 21. l., 12. §, 6. pont, 2. j.).

10. Jász szókezdő *j*- jelentkezik az oszét *a*- szókezdettel szemben a *jajka* 'tojás' szóban (4): iron *aik* ~ dig. *aikä*. (MILLER: Grdr. 23. l. lent.)

11. A régi oszét *χɣ*- a Jász Szójegyzékben a következő példákkal, illetőleg a következő módon van képviselve (MILLER: Grdr. 24. l.): iron *χorz* ~ dig. *χɣarz* (MF.) ~ jász *horz* 'jó' (1); iron *χor* ~ dig. *χɣar* (MF.) ~ jász *huɣar* 'köles' (7); iron *χos* ~ dig. *χɣasä* (MF.) jász *huɣas* 'széna' (6).

12. A jász *karbac* 'árpa' (7) ~ oszét (MF.) *kärvädz* és a jász *ḳävär* 'darab kenyér' (?, 3) ~ oszét (MF.) *ḳäbär* szókban *b* ~ *v* váltakozást látunk (MILLER: Grdr. 34. l. fent).

13. Ha a jászban a szóban vagy a szó végén két mássalhangzó együtt van, a kettő közé bizonyos esetekben másodlagos magánhangzó fejlődik. Nincs másodlagos magánhangzó a *horz* 'jó' (1) *gist* '?' (10) szóban a szó végén, nincs a szó belsejében a *karbac* 'árpa' (7), *khunge* 'disznó' (?; 15) szóban. De jelentkezik szó végén a *karak* 'tyúk' < *kark* (11; MILLER: Grdr. 14. l., 3. §, 2.), *carif* 'vaj' (10) < *carf*, *Caret* 'Élet' < *cart(d)* (sznév, l. 253. l.) szókban.[1] Szó belsejében látjuk a jász másodlagos magánhangzót a *dicega* 'tehén' (17) szóban.

14. Az oszét szóvégi *-d*, *-g*, *-γ* (< *-t*, *-k*) hangokat a jászban *-t* és *-k* képviseli (vö. MILLER: Grdr. 27. l., 25. § 2; 27. l. 26. § 1; 30. l., 32. § 2; SJÖGREN,

[1] Az ember itt a *méreg* (de e mellett van *mérg-*) ~ oszét *marg*, m. *üveg* ~ *éveg* (e mellett nincs *üvg-*, *évg-*) ~ oszét *avg* (többese *ävgtä*) 'Glas, Flasche', m. *verem* (~ *verm-*) ~ oszét *ɣärm* szavak második szótagbeli magánhangzójára gondol. Vö. MILLER: Grdr. 23. l. 20. §, GAÁL LÁSZLÓ: MNy XXII, 58. GAÁL LÁSZLÓ felhívja a figyelmet az oszét *afäg* ('bouteille') alakra, mely CHRISTENSENnél — Textes ossètes, 106 — található.

Oss. Sprachlehre. 41. l.; EUGÉNIE J. A. HENDERSON, A Phonetic Study of Western Ossetic. BSOAS XIII, 1949, 58—59. l. HARMATTA JÁNOS és TELEGDI ZSIGMOND közlései.) Példák :

jász	oszét
fit 'hús' (3)	*fid*
Caret 'Élet' szn.	*card*, l. 253. l.
tabak 'tányér' (8)	*täbäg*
odok 'kanál' (9)	*ʒedug*
saka 'kecske' (16)	*säg-ä*

15. Az oszét nyelv különféle *k*- hangjait a Jász Szójegyzék nem tükrözi. Feltűnő a kaukázusi *ḳ*-nak (MILLER : Grdr. 13. l. 11. és 15. pont : „*k* gégezárral") *kh*-val való jelzése a *ḳärär* 'darab kenyér' (? ; 3 : *khevef*) szóban.

*

A jász nyelv fent tárgyalt hangtani sajátságai lényegesek és jász nyelvi kérdések tárgyalásánál figyelembe veendők, de az anyag csekély terjedelme nem mindig engedi meg, hogy az említett hangtörténeti tendenciák erőssége tekintetében messzebb menő következtetéseket vonjunk le.

VII.

RÖVIDÍTÉSEK

ABAEV, Osjaz. I = В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор. I. АН СССР, 1949.
ABAEV = В. И. Абаев, Русско-осетинский словарь. С приложением грамматическог очерка осетинского языка. Москва, 1950.
KASAEV = А. М. Касаев, Осетинско-русский словарь. Москва, 1952.
MF. = В. Ф. Миллер—А. А. Фрейман, Осетинско-русско-немецкий словарь. Ossetisch-russisch-deutsches Wörterbuch. Ленинград (АН СССР). I, 1927; I 1929; III, 1934.
MILLER, OsEtj. = Всеволод Миллер, Осетинские этюды. Москва. I, 1881; II, 188 III, 1887.
MILLER: Grdr. = GEIGER—KUHN: Grundriss der iranischen Philologie. Anhang zu ersten Band: WSEWOLOD MILLER, Die Sprache der Osseten. Strassburg, 1903.
MUNKÁCSI, BlOssV. = BERNHARD MUNKÁCSI, Blüten der ossetischen Volksdichtun Kny. a KSz XX. és XXI. kötetéből.

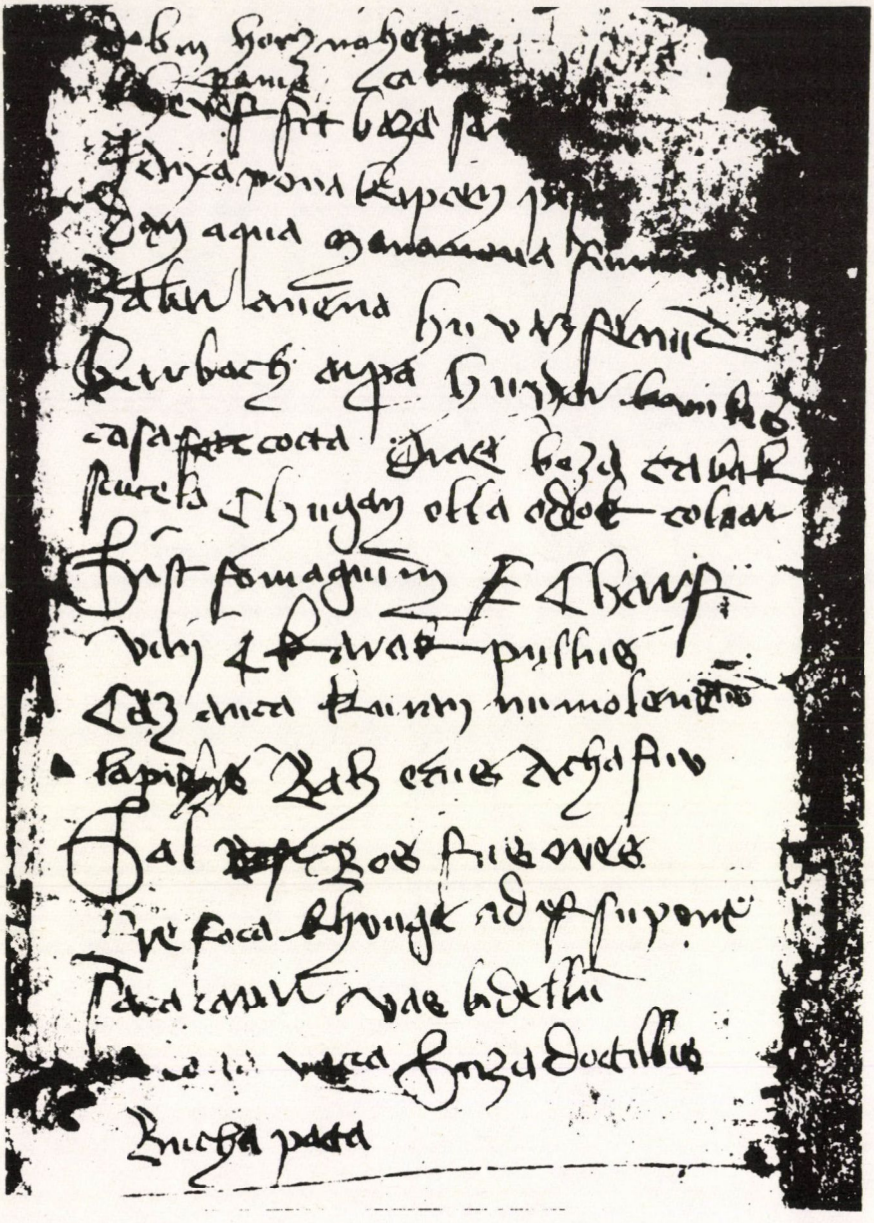

A Jász Szójegyzék hasonmása

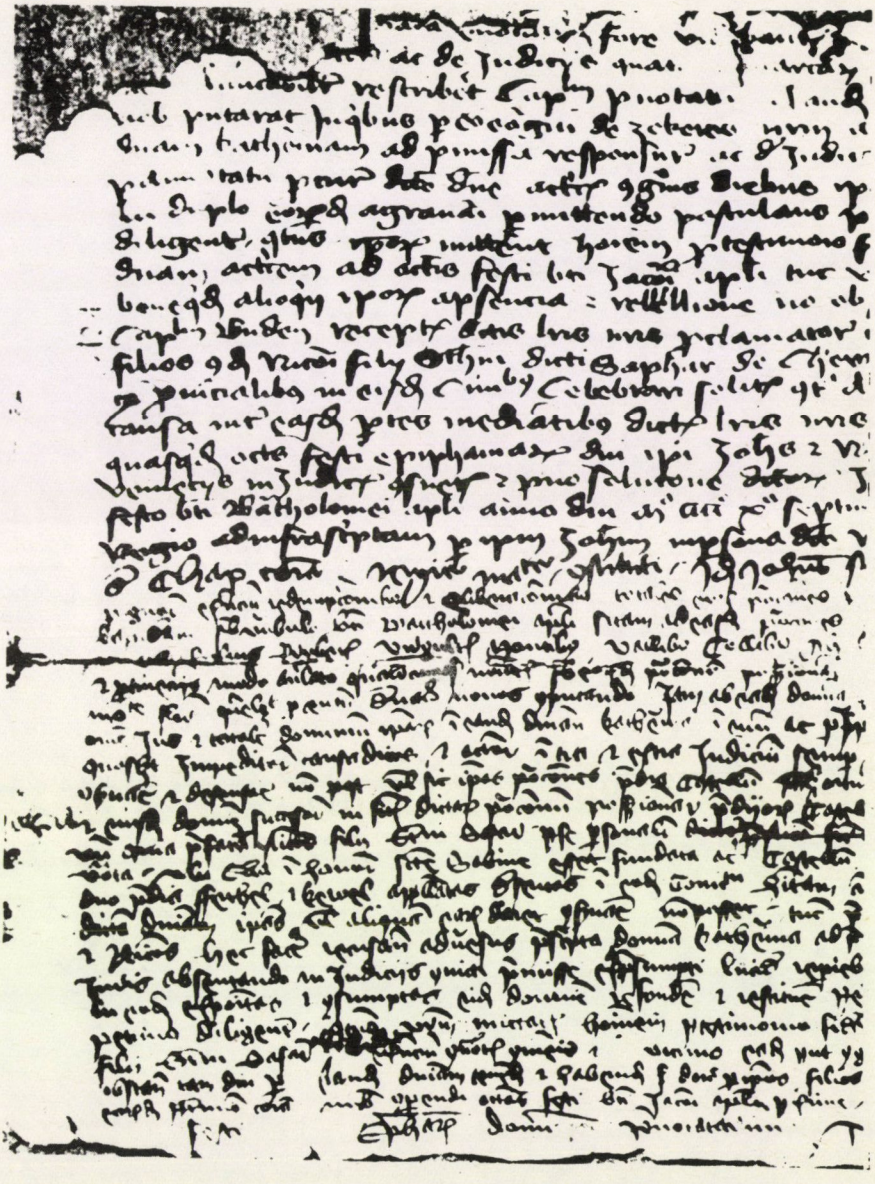

Mutatvány az oklevélből (Dl. 103.489)

A JÁSZ SZÓJEGYZÉKHEZ

Az Osztályközlemények előző számában (XII. 1—4.) közöltem a FEKETE NAGY ANTALtól talált Jász Szójegyzékről szóló cikkemet. A cikk kézirata némi sietséggel került nyomdába s a korrektúra alkalmával sem volt idő megfelelő revízióra. Most fejeztem be a cikk német kiadásának javítását. Erre korlátlanul volt időm s ez alkalommal észrevettem két hibát a magyar kiadásban. Ezek a következők :

1. A 235. lap második bekezdésében felsorolom az *Aslar* 'Jászok' szóból való magyarországi helyneveket (idézem az EtSz.-t, melyben megvan az irodalom). KARÁCSONYI JÁNOS cikkére támaszkodva (MNy. XVII, 1921, 211. l.) hat helységet sorolok fel („Oszlár nevű helység . . . valaha 6 volt hazánkban" mondja KARÁCSONYI). GYŐRFFY GYÖRGY a Jász Szójegyzék német kiadásához a jászok és kunok magyarországi lakóhelyeiről térképvázlatot készített, melyen külön feltünteti az *Oszlár* nevű helyeket. Megnéztem, nincs-e ellentmondás GYÖRFFY GYÖRGY adatai és KARÁCSONYI fenti állítása között, s kiderült, hogy van. Magyarországon nem hat, hanem hét *Oszlár* helységről beszélhetünk, KARÁCSONYI JÁNOS figyelmét elkerülte a nógrádi *Oszlár*, mely benne van már WENZEL Árpádkori Új Okmánytárában (IV, 171—3), de nincs benne CSÁNKI Tört. Földrajzában. (Az illető oklevél újabb kiadása : JAKUBOVICS—PAIS : Ó-magyar Olvasókönyv 102 skk.) Talán még kerül elő más *Oszlár* név is s az sincs kizárva, hogy egyes hasonló neveket is az *Oszlár*okkal összefüggésben kell tárgyalni.

Ennek megfelelően a 234. l. 4. pontja első sorában is a „hat" számnév „hét"-re javítandó.

2. A 240. lapon, a III. rész elején nagyjában és rosszul adom meg a nyelvemlék méreteit. A nyelvemlék írásmezeje 171 × 112 mm. Ezt sajnos későn kérdeztem meg FEKETE NAGY ANTALtól (a Jász Szójegyzék más kérdései foglalkoztattak), s mikor a választ megkaptam, az Osztályközlemények illető száma már megjelent.

De van fontosabb mondanivalóm is.

Ifj. HORVÁTH JÁNOS közölte velem, hogy cikkem különnyomatának elolvasása alkalmával eszébe jutott egy latin kifejezés, melyet mostanában olvasott, s mely a Jász Szójegyzék utolsó két adatának magyarázatában segítségünkre lehet.

A Szójegyzék 17. sora végén ez van : *Gu'za doctill'u'[l']s*. Hogy a latin értelmezésnek, a *doctillus*-nak mi a jelentése, arról fogalmam sem volt s azt mondottam (247. l.), hogy a *Gu'za* talán egybevethető az oszét *quaz[a]* 'szarvastehén' szóval. Közöltem HARMATTA JÁNOSnak e feltevés elleni észrevételeit is s a hangtani részben — több más kétes megfejtéssel együtt — nem használtam fel.

Az a latin szó, mellyel HORVÁTH JÁNOS a *doctillus* szót magyarázza, így van FINÁLY szótárában: *ductilis* 'amit nyújtani lehet, nyújtható'; HABEL, Mittellat. Glossar, Paderborn 1931: 'dehnbar, geschmeidig'; BARTAL: 'nyújtható'. HORVÁTH JÁNOS most Benkő Józsefnek Transsilvania c. művében (Kolozsvár 1834, I. k. 403. l.), egy székely–magyar–latin szójegyzékben, mely először a győri 1747-es kalendárium függelékeként („Calendario Jaurinensi Titulari et Politico An. 1747 adnexa") jelent meg, talált egy adatot, mely a következő: „Vocab. Sicul. *Laposka* = Hung. Tészta-patzal [l. CZUCZOR—FOGARASI, s. v. *paczal: tésztapaczal* 'szalagosan hasogatott tészta'] = Lat. Placenta ductilis." Páriz Pápai 1762-i kiadásából pedig idézi a következőt: „*Tészta tsik:* Placenta ductilis, funicularis". A *ductilis* egyik adatban sem jelent tehát magában tésztát, lepényt, de a lapos tészta jellemző jelzője.

Még a latin szó olvasatáról is kell valamit mondani. Én paleográfusaink segítségével így olvastam: *doctill'u'[l']s* s ebben benne van egy *doctilis* olvasat lehetősége is; lehetőnek tartottam, hogy a szerző csak egy *l*-et akart írni és nem *u*-t ír, hanem *i*-t. HORVÁTH JÁNOS felvetette, nem volna-e lehetséges a *ductilis* olvasat. Ezt nem gondolnám, az *u* a Szójegyzékben sehol sincs így írva, a szónak a második betűje szerintem csak *o*-nak olvasható (vö. a *coltar* szó *o* betűjét a 9. sorban, vagy *horz o*-ját az 1. sorban). Itt tehát a *ductilis* szó *doctilis*-nak van írva.

De mi van a jász szóval, a *Gu'za*-val? Ezt olvashatjuk *gussa*-nak is és egyeztethetjük a következő oszét szóval (MF.): iron *χəssä* 'tészta'. Ezzel a szóval MF. a következő adatokat egyezteti: iron *č'essä* 'Kindersachen aus Teig, Teig', dig. *k'insä* 'Teig' és a *č'əssä* címszónál „vö." jelzéssel megemlíti a digor *k'iridzdzä* 'Klösschen (aus Mehl, Leim)' szót is. A *Gu'za* a digor *k'insä* átírása — az *i* kimaradásával — nemigen lehet.

Hanem van még egy nehézség: a jász alak szókezdő *g*-je. Ezt a kérdést nem tartom lényegesnek és a fenti magyarázatot (jász *gussa* 'lapos tészta, főtt tészta') elfogadhatónak gondolom.

E szerint tehát a 'vacca' után megszakad az állatnevek felsorolása, s most már nagy valószínűséggel kereshetjük a *Bucha pacta* (18) adat megfejtését is más irányban, mint ahogyan én kerestem. HORVÁTH JÁNOSnak erre vonatkozólag is van gondolata. Egy *placenta pactilis, placenta pacta* kifejezésre gondol, mely fonott kalácsot jelentene (vö. Páriz Pápai, i. m. *pactilis corona* 'fontt koszorú' [a *pango* 'befestigen, einschlagen, einsenken stb.' igéből: GEORGES). Ennek a gondolatnak a helyességét is a legnagyobb mértékben valószínűnek tartom, a megalapozott feltevések összefüggése feltűnő, — csak a *Bucha* megfelelővel nem tudok mit kezdeni. Talán oszét specialistáink boldogulnak vele. A két magyarázat valószínűségéhez hozzájárul az a körülmény is, hogy a Szójegyzék előzőleg tészta-féle ételt nem említ.

Magyar törzsnevek a baskíroknál [35]

I

1. A baskír—magyar kapcsolat kérdése a legutóbbi időben — mondjuk 1950 óta — is élénken foglalkoztatja a kutatókat.[1]

Kiemelek két fontos, általánosabb jellegű új munkát. Az egyik HEINRICH DÖRRIE göttingai professzornak „Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Julianus O. P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren"[1a] című kiadványa, a másik GYÖRFFY GYÖRGYnek „Napkelet felfedezése — Julianus, Piano Carpini és Rubruk útijelentései"[1b] című műve. DÖRRIE a szövegeket közli, GYÖRFFY fordítást ad, de mindkettő állást foglal a tudósítások minden lényeges kérdésében.

2. MOLNÁR ERIK buzgó híve annak a tételnek, hogy a magyarok az időszámításunk utáni első évezred folyamán teljes egészükben Baskíriában laktak.[2] Ezt a tételt ő történeti, nyelvtudományi, néprajzi, régészeti és antropológiai eszközökkel nagyon részletesen bizonyítja.

3. Más véleményen van MOÓR ELEMÉR, ki a következőképpen nyilatkozik: „. . . . Annyi mindenesetre bizonyos, hogy legalábbis e g y magyar népcsoport — a besenyők elönyomulása (889) következtében a magyar törzsszövetségtől elszakítva — a Volgához szorult és ennek a csoportnak az utódait lelte meg Julián barát a 13. században." MOÓR ELEMÉR tulajdonképpen azt gondolja, hogy ezek a volgai magyarok Konstantin császár *σάβαρτοι ἄσφαλοι*-jaival azonosak.[3]

4. A két főforrásnak, Riccardus jelentésének és Julián levelének új, kritikai beállítását találjuk SINOR DÉNES dolgozataiban.[4] SINOR úgy gondolja,

[1] Egy évvel előbb, 1949-ben jelent meg PELLIOTnak Notes sur l'histoire de la Horde d'Or (Paris) c. műve. Eredményeinek minket érdeklő része fel van dolgozva PERÉNYI JÓZSEFnek és LIGETI LAJOSnak alább ismertetett értekezéseiben. A régi irodalom fontosabb részét l. a következő helyeken: GOMBOCZ: NyK XLVI, 31; NÉMETH, HMKial. 299—315; SEREBRENNIKOV, К вопросу о связи башк. яз. с венг.; GARIPOV—KUZEEV: Арх. и эти. Башкирии I, 338.

[1a] Nachrichten d. Akad. d. Wiss. Gött. I. Kl. Jahrg. 1956, Nr. 6.

[1b] Budapest (Gondolat Kiadó), 1965.

[2] A magyar nép őstörténete², Budapest 1954. 116. l. — *Эрик Мольнар*, Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа: Studia Historica 13. Budapest 1955.

[3] Acta Ethn. II, 1951, 124. l.

[4] Un voyageur du treizième siècle: le Dominicain Julien de Hongrie: BSOAS, 1952, XIV/3, 589—602. l. — The Outlines of Hungarian Prehistory: Cahiers d'histoire mondiale. Journal of World History, IV (1958), 513—540. l. Neuchâtel. Vö. még JA 1943—1945, 439. l. (rövid jelentés SINOR DÉNESnek egy idevonatkozó előadásáról) és Autour d'une migration de peuples au Ve siècle, JA 1946—1947, kny. 64—66.

hogy Julián csak egy utat tett és ezt írta le a levelében, — Riccardus jelentése tulajdonképpen csak irodalmi mű. Fő bizonyítéka Julián levelének az a helye, ahol arról beszél, hogy a tatárok — a pogány magyarok elbeszélése szerint — Magna Hungariát tizennégy évig ostromolták és a tizenötödik évben elfoglalták.[5] Hogyan beszélhetett volna Julián ilyen körülmények között a magyarokkal zavaró körülmények nélkül? — ahogyan ezt Julián leírta. Az Outlines-ben a baskír—magyar kérdést SINOR DÉNES beállítja a magyar őstörténet összefüggéseibe és számos kérdést új megvilágításba helyez. SINOR szerint (534. l.) Julián felfedezése a magyar őstörténet kutatásában megbecsülhetetlen értékű.

5. 1961-ben RÄSÄNEN professzor foglalkozott a kérdéssel „Gibt es im Baschkirischen etwas Ugrisches?" című cikkében.[6] A baskír—magyar kérdés történetének rövid áttekintése után RÄSÄNEN a baskír nyelvnek a török nyelvek között elfoglalt helyzetét tárgyalja. Először is hangsúlyozza, hogy a baskírok nem őslakói mai hazájuknak. A volgai tatárok csak a 13. század közepén, Batuval jönnek Kazán környékére, és a baskírok első említésével csak 922-ben, Ibn Faḍlánnál találkozunk. Finnugor elem a baskír nyelvben csak jelentéktelen mennyiségben van. A szókincs és a vokalizmus ugyanolyan, mint a kazániban. RÄSÄNEN azután bizonyos közös hangtani fejlődésekről beszél, melyeknek történeti jelentőséget tulajdonít. Például: a törökben az első szótagbeli *a* hangnak hajlama van a labializálódásra: „Talán a magyar rövid labiális *a* hang dunai bolgár befolyással magyarázandó." A baskírnak a konszonantizmusa — a vokalizmussal ellentétben — sajátszerű. Vegyük RÄSÄNEN bizonyító anyagából mindjárt az első esetet: „A finnugor nyelvekből tudjuk, hogy a magyar szókezdő, nem palatalizált *s* hang $z > h > \emptyset$-vá fejlődött: a baskírban a *h* középfoknál megállott. De ugyanez a jelenség (**s* > *h*) megvan az északi mongol burjátban és az északi tunguz lamutban. A jakutban a fejlődés addig ment, mint a magyarban, tehát a hang eltűnéséig. Vajon azt jelenti-e ez, hogy a magyarok az Urálon túli vándorlásaikkal kapcsolatban kerültek az északi Kaukázusba?" Hasonló jelenségek leírásával jellemzi RÄSÄNEN a baskír nyelvet. Az eredmény a következő: „Nyelvtudományi alapon a feltett közeli magyar—baskír rokonság kérdésében nagyon óvatosan kezelendő, ha nem egyenesen negatív következtetésekhez jutottunk. Minden arra mutat, hogy ezek a népek még csak nem is voltak hosszabb ideig tartó szomszédságban."

6. RÄSÄNEN cikkére B. A. SZEREBRENNYIKOV tett észrevételeket.[7] SZEREBRENNYIKOV szintén áttekinti a kutatás történetét s jó kritikai megjegyzéseket tesz. Fontos, kevéssé ismert orosz munkákat részletesen ismertet. RÄSÄNEN fejtegetéseit SZEREBRENNYIKOV a részletekben helyesbíti, illetőleg szélesebb alapokra helyezi, s a következő eredményekre jut. 1. A tárgyalt változások a magyarok és kámai bolgárok érintkezése előtt történtek, mert a magyar nyelv bolgár jövevényszavaiban nem láthatók (pl. magyar *szakál*, csuvas *suχal*, tat. *sakal*). Kivétel a *č* > *š* változás: magy. *serc*, óujg *čerig*. 2. A baskírok jóval később jöttek az Urál környékére, mint a kámai bolgárok és a csuvasok a Volgához. Ezért a magyarok és baskírok közvetlen szomszédsága nagyon kétséges. A magyar népnek a főtömege már elhagyta az Urál-

[5] Ed. DÖRRIE, 172. l.

[6] Acta Or. Hung. XII, 73.

[7] К вопросу о связи башкирского языка с венгерским. Уфа 1963. Актуальные проблемы башкироведения. — Башкирский филиал Академии Наук СССР, Институт истории, языка и литературы. 8°, 23 l.

vidéket, mikor a baskírok itt megjelentek. 3. Nincs azonban kizárva, hogy magyar néptöredékek a magyarság zömének nyugatra vonulása után itt maradtak. Ezek a magyar maradványok előidézhettek bizonyos hangtani változásokat,[8] bár ezek a hangtörvények a magyaroknak a kámai bolgárokkal való érintkezése idejében nem voltak érvényben. 4. Lehetséges, hogy a magyarok már a kámai bolgárokkal való érintkezés előtt érintkeztek a baskírokkal, az Urál hegység ázsiai oldalán vagy egyenesen a déli Urálban.

7. Egy újabb teóriát bizonyít Perényi József.[9] Ez a teória Brombergtől származik,[10] és arról szól, hogy Magna Hungaria a Volga jobb partján volt. Perényi József először analizálja Plano Carpini, Benedictus Polonus és Rubruk tudósításait és arra az eredményre jut, hogy nem hibátlan források és nem tekinthetők a magyar—baskír azonosság és Magna Hungaria fekvésének kérdésében döntőnek.[11]

Azután a magyar név kérdését tárgyalja Perényi, amely a Mongolok Titkos Történetében (=MTT) szerepel. Nem lehet benne kételkedni — mondja Perényi a 488. lapon — hogy az említett forrás szerint élt egy ilyen nevű nép a Volga mellett. De a magyarokat és baskírokat a MTT megkülönbözteti egymástól. Perényi érinti azt a problémát is, amely a *Kerel* névvel kapcsolatban felmerült; ez a név ugyanabban a forrásban a magyarság neve és a magyar *király* szóból származik. A név a MTT-ben az 1222 körüli eseményekkel kapcsolatban fordul elő, holott csak 1240 körül keletkezett (Pelliot). Perényi felteszi, hogy a MTT szövege egy 1240 utáni átdolgozáson alapszik. Perényinek az a véleménye, hogy Plano Carpini és Rubruk Karakorumban a mongoloktól aligha kaphattak értesítéseket a magyarok és baskírok azonosságára vonatkozólag.

Másképp viszonylanak az említett utazók Džuvainihoz és Rašīdaddīnhoz. Džuvainī nem használja a magyar nevet, *keler*-nek nevezi a volgai magyarokat is, a dunai magyarokat is. Rašīdaddīn használja a magyar nevet éspedig a volgai magyarok jelölésére; a dunai magyarokat *keler*-nek nevezi (az egykorú mohamedán források alapján ő is — mint Džuvainī — ide vonja a baskírokat is.) *Keler*-rel a magyarok mindkét országát jelzi s ebben a MTT hatása érzik. Lehetséges tehát, hogy Carpini és Rubruk Karakorumban mohamedán tudósokkal találkoztak, akik ismerték a baskír—magyar azonosságnak az arab irodalomban régóta szereplő tételét. Világos tehát, hogy Magna Hungaria helyének meghatározásában csak Riccardus jelentése, Julián levele és az orosz évkönyvek szolgálhatnak alapul.

Következik Julián útjának és visszautazásának részletes elemzése. Az odautazásnál Perényi elveti a Saksin melletti volgai átkelés gondolatát. Hangsúlyozza annak a helynek a fontosságát, ahol Julián, illetőleg Riccardus arról beszél, hogy Bolgária lakói pogányok. Perényi hivatkozik A. P. Kovalevskij kutatásaira, amelyek szerint a bolgár birodalomban a Volga jobb partján pogányok, a bal partján mohamedánok éltek. A „iuxta magnum flumen Ethyl" kifejezés kizárja azt, hogy Julián a Volga folyón átkelt. Visszafelé Julián nem a Volgán utazott („transivit in fluvio regnum Mordvanorum"),

[8] 23. l.: «По-видимому, эти остатки венгров, смешиваясь с башкирами и усваивая их язык, в известной мере повлияли на фонетику башкирского языка и явились причиной появления некоторых общих черт, которые наблюдаются в развитии некоторых согласных в венгерском и башкирском языках.»

[9] (A) Magna Hungaria kérdéséhez. MNy LV (1959), 385—391, 488—499.

[10] Anz. FUF XXVI, 60—73.

[11] Vö. Ligeti: MNy LX, 399, j.

hanem a Moksán, amely (a Volga jobb partján) Magna Hungariától nem volt messze. Az eredmény: Julián sohasem kelt át a Volgán és a pogány magyarokkal a Volga nyugati partján találkozott.

8. Baskíriai tudósok is foglalkoznak a mi kérdéseinkkel. S. I. RUDENKO, aki már régebben írt egy terjedelmes monográfiát a baskírokról,[12] újabb munkájában[13] nem érinti a baskír—magyar problémát. De a fiatal nemzedék jól ismeri és kritikailag, behatóan foglalkozik vele. Abban a nagy gyűjtelékes munkában, amely a baskír föld archeológiájáról és etnográfiájáról 1962-ben jelent meg,[14] T. M. GARIPOV és R. G. KUZEEV[15] terjedelmes értekezést írt a kérdésről. Elmondják, hogy magyar néptöredékek olvadtak be azokba az ótörök törzsekbe, amelyek legkésőbben az első évezred első felének a végén a szóban forgó területen megtelepedtek. A folyamat igen lassan történt, mert a 13. század első felében még voltak itt (за Волге) emberek, akik magyarul beszéltek (Julián: 1235—1237 és 1237—1238; 337. l.: Julián nem említi a baskírokat, mert nem került el hozzájuk). — A szerzők kritikai áttekintését adják a baskírok eredete kérdéseinek. Feltűnik fejtegetéseiknek következő helye: „...безплодные поиски «прародины» башкир (чаще всего в Зауралье и Прииртышье". Hangsúlyozzák a kipcsak elemek fontosságát. PERÉNYI JÓZSEFnek fent ismertetett fejtegetéseit veszik alapul, melyeket részletesen ismertetnek. — Következik az antropológiai kutatások megbeszélése (RUDENKO, LIPTÁK), és azután a nyelvtudomány eredményei. Itt mindjárt a bevezető sorokban említik a szerzők a következő magyar törzsneveket: Jenő,[16] Gyarmat,[17] Bulár,[18] Tazlar,[19] Ungar,[20] amelyek a baskírban is megvannak. — A 342. lapon következik a szovjet régészek bizonyos munkahipotéziseinek ismertetése, amelyek szerint a korai tastik-korban a hakasz—minuszinszki medencének a területén alakult ki az ugor etnikai csoport. „Ennek a közösségnek a kialakulása a harmadik évszázad végén kezdődik i. e. „если не считать прямых предков (угров) — татарских племинов (VIII—III вв. до н. э.), говоривших на угорском языке." (342a l.). Az i. u. első évszázad közepe körül az ugor törzsek az északi Altajba vonulnak s azután tovább a középső és később az alsó Obhoz ... — stb., stb.: csupa olyan feltevés, amelyek nekünk ismeretlenek és idegenszerűek.

9. RÁSONYI LÁSZLÓ folytatja azoknak a régi magyar tudósoknak a munkáját, akik Baskíriában magyar földrajzi neveket kerestek.[21] Megállapítja, hogy a magyarban régen volt egy szó: *kondor* 'hód' és volt *kondoros* alak is

[12] Башкиры. Опыт этнологической монографии. Физический тип башкир. Зап. Русск. Геогр. Общ. т. 43, вып. 1. 1916. — Башкиры. Опыт этнологической монографии. Быт башкир. Uo. вып. 2. 1925.

[13] Башкиры. Историко-этнографические очерки. АН СССР, Башкирский Филиал, Институт Ист., Яз. и Лит. 1955.

[14] Археология и этнография Башкирии I. Уфа 1962. АН СССР, Башк. Филиал, Институт Ист. Яз. и Лит.

[15] «Башкиро-мадьярская» проблема. 336—343. l.

[16] Ómagyar törzsnév. L. lent, 44. l.

[17] Ua., l. lent, 44. l.

[18] Ez nem törzsnév és a története külön lapra tartozik.

[19] Árpád-kori.

[20] L. *Bulár* és lent, 49. l.; az *ungar* névnek a baskír *Ungar* törzsnévvel való egyeztetése nemigen lehetséges, a második szótag magánhangzója miatt. — A német *Ungar* alak speciális német forma, amely *ongur*-ra megy vissza.

[21] Başkurt ve Macar yurtlarındaki ortak coğrafî adlar üzerine. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1963'ten ayrıbasım. Ankara 1964.

'hódas' jelentéssel, s ezek a szavak gyakoriak földrajzi nevekben. A nevet megtaláljuk a baskíroknál is, ott is van *Kunduruš* víznév. — A baskírok földjén egy patakot úgy hívnak, hogy *Bekaš*, — a magyarban vannak víznevek, amelyek a *békás* szót tartalmazzák. És így tovább.

10. Az eddig ismertetett irodalomban felvetett kérdések jó részét érinti LIGETI LAJOSnak egy nemrég megjelent cikke, amely a mongolkori forrásoknak a magyar nép megjelölésére használt mongol, illetőleg mongolkori neveit[22] részletes vizsgálatnak veti alá és közvetve vagy közvetlenül számos idevonatkozó kérdést érint. LIGETI LAJOS megmagyarázza a sajátságos *madžarat* alakot a MTT-ben (íráshibán alapszik); úgy gondolja, hogy a *madžar* kun közvetítéssel került a mongolba, részletesen beszél a név első szótagjának vokalizmusáról és utal azokra a nehézségekre, amelyek az arab *madžyar* alak magyarázatával kapcsolatban felmerülnek. A *madžar* név — fejtegeti LIGETI — a mongoloknál jelenti a dunai magyarokat is és a volgai magyarokat is, s gyakran előforduló tulajdonnév. — A *madžar* után a *bašyird* név tárgyalása következik. (A MTT-ben *badžigit*.) A források egy jelentős része (Džuvainī, Rašīdaddīn) ezzel a névvel — amint látszik — a dunai magyarokat jelöli. Ki kell emelni, hogy a név perzsa és latin forrásokban, amelyek egymástól függetlenek, a dunai magyarokat is jelöli és a volgai magyarokat is. Kiemeli LIGETI, hogy a *badžyir* és *bašyird* név a magyarban ismeretlen. — A magyarok harmadik neve a mongoloknál *kerel*. (Mint mondottuk: < *király*, illetőleg *kerály* > kun *kerel*.) LIGETI tárgyalja a különféle formákat: *raral* (MTT), *kerel* (MTT, Güjük levele, Rašīdaddīn), *kelar* (Džuvainī, Rašīdaddīn), *k'ie-lien* = *keler* („Jüan-šï") és azzal zárja értekezését, hogy a *madžar* és *badžyir* régi nevek (IX—X. század), a *kerel* ellenben csak a mongol korban keletkezett.

11. A baskír—magyar rokonság teóriáját újítja fel, mindenesetre erős fenntartással, DÉCSY GYULA.[23] Érdekes, és az én gondolataimat erősen érintő eredményeit néhány idézettel szemléltetem. A 150. lapon ezt írja: „Ismeretes, hogy a baskírok időszámításunk hetedik századától török népekkel éltek együtt. A hetedik századtól 1236-ig, legalábbis egy részük, a volgai bolgár birodalom egy részét alkotta. 1236 után az Arany Horda uralma alá kerültek; ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy elárasztották őket a tatár elemek . . . Elterjedt feltevés, hogy a baskírok nyelvcsere útján jutottak mai török nyelvükhöz. Ez a nyelvcsere állítólag aránylag későn, valószínűleg csak a 14—15. században következett el. A baskírok eredeti nyelve, az ún. proto-baskír — úgy gondolják — az ősmagyar nyelv egy alakja volt."

„Hogy a baskírok a 14—15. századig az ősmagyar nyelvnek — talán önállóan tovább fejlődött — alakját beszélték, azt a következő körülmények támogatják: A magyar őstörténeti kutatásban szerepel az a nyilvánvalóan jól megalapozott tétel, hogy a magyarok utódai az ugor nyelvközösség felbomlása után sokáig (körülbelül i. e. 1500-tól i. u. 450-ig) a mai „Baskíria" területén és a déli és nyugati határos területeken éltek. 600 körül a mai magyarok utódai kivándoroltak erről a területről, délre vagy nyugatra; de a magyarság egy része ott maradt a mai Baskíria területén... És ami Juliánt illeti, ő Baskíriában — amint mondja — egy pogány népet talált, amellyel magyar anyanyelvén beszélni tudott. Nyilvánvalóan baskírok voltak azok, akikkel beszélt,

[22] A magyar nép mongolkori nevei *(magyar, baskír, király)*. MNy LX (1964), 385—404.

[23] Einführung in die Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden 1965, 149. l.: Die Frage des Proto-Baschkirischen.

akik még az ő eredeti (protobaskír, ‚ősmagyar') nyelvükön beszéltek." Azután megemlíti DÉCSY a mohamedánok tudósításait, továbbá a baskírok két magyar eredetű törzsnevét (Jenő, Gyarmat). „A baskír névanyag rendszeres tanulmányozásától ebben a tekintetben még érdekes eredményeket várhatunk" írja a 151. lapon. Azután ennek a felfogásnak a nehézségeiről beszél, majd RÄSÄNEN fent ismertetett értekezéséről s megjegyzi azt is, hogy a baskírok nem egységes eredetűek.

II

12. Az idetartozó kérdések között igen fontos: mi a jelentősége annak, hogy két baskír törzsnév egyezik két magyar törzsnévvel, — a *Jenő* törzsnév (így fordul elő nagyon sok magyar helynévben), amely az ómagyarban *Jeney* (Konstantin császárnál *Γενάχ*) — a baskíroknál *Yänäy*, továbbá a magyar *Gyarmat* (szintén nagyon sok helynévben), ómagyar *Gyurmot*, *Gyormot*, *Gyërmat* (Konstantin császárnál *γερμάτου*) — a baskíroknál *Yurmatï*.[24]

A következőkben azt akarom kimutatni, hogy a baskíroknál más ómagyar törzsnevek is vannak, mielőtt azonban ehhez fognék, hozzá kell szólni azokhoz az eredményekhez, amelyek LIGETI LAJOSnak az említett két törzsnévről szóló, legújabban kiadott értekezésében találhatók.[25] Ezt az értekezést nem az újabb irodalom időbeli sorrendje szerint tárgyalom, mivel a mondanivalómhoz közvetlenül kapcsolódik.

Hangsúlyozni akarom azt is, hogy újabban a baskír törzsnevek kutatásához egy rendkívül fontos forrás jelent meg egy baskír tudósnak, R. KUZEEVnek a munkája.[26] KUZEEV műve lehetőséget nyújtott arra, hogy a baskíroknál újabb magyar törzsneveket keressek és hogy a talált egyezések alapján a magyar őstörténet fontos részleteit új megvilágításba helyezzem.

Először mondok egyet-mást arról a két törzsnévről, amelyről eddig beszéltünk.

Jegyezzük meg jól: elsősorban a baskír—magyar vonatkozásokról van szó. Az illető törzsnevek etimológiája fontos, idézett munkámban a törzsnevek magyarázatával sokat foglalkoztam, — LIGETI LAJOS említett értekezésének fő része is a két törzsnév etimológiáját tárgyalja, és az is világos, hogy ezeknek az etimológiáknak a kérdése a baskír—magyar viszony megítélése szempontjából sem közömbös, de most az előtérben ez a kérdés áll: egyezik-e valóban az a két baskír törzsnév a két magyar törzsnévvel.

13. Vizsgáljuk meg először a *Gyarmat* nevet. Mondottam, hogy az ómagyar alakok: *Gormot*, *Gurmot*, *Gërmat* és a baskír alak *Yurmatï*.[27] A szókezdő magyar *gy*-nek a baskírban *y* felel meg és a baskír *u* talán magyar *u* hangra megy vissza. A baskírban a magyar szóvégi magánhangzó meg-

[24] PAULER GYULA, A magyar nemzet története Szent Istvánig, Budapest 1900, 126. l.

[25] Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. LIGETI LAJOS és PAIS DEZSŐ közreműködésével szerkesztette BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. (Bárczi-emlék) = Nyelvtudományi Értekezések, 40, 230—239. l.

[26] Очерки исторической этнографии башкир I, Уфа 1957. Nagy érdeklődéssel várjuk e munkának a II. kötetét, amelyről az I. kötet 16. lapján ezt olvassuk: «Вторая часть работы будет посвящена детальному описанию родоплеменного состава и разработке вопросов поздних этапов этногенеза башкир.»

[27] R. KUZEEV: i. m. 50. l. RUDENKO adatai nem pontosak.

maradt, a magyarban — mint minden magas nyelvállású szóvégi magánhangzó — eltűnt.

A baskír nyelvtudománynak az utóbbi évtizedekben tett rendkívüli haladásával lehetőség nyílt, hogy a *Yurmatï* névnek egy mellékalakját is megmagyarázzuk, amely ezelőtt negyven évvel nekem nagy fejtörést okozott. Ez a *Šurmatï* névalak, amely a *Yurmatï* mellékalakja.[28] Ennek az alaknak a magyarázatánál a következő két dolog veendő figyelembe. Először: baskír kollégám, T. M. Garipov szóbeli közlése alapján tudom, hogy a baskírok a *Yurmatï* alakot használják. A *Šurmatï* alak mellékalak. Másodszor: a Башкирская Диалектология — Говоры юго-востока Башкирии c. műben[29] N. Сн. Išbulatov Кизильский говор című dolgozatában (27. l.) azt találom, hogy a baskír nyelvjárásokban a szókezdő *y* váltakozik szókezdő *š*-sel. Így pl. a *yïšïu* 'строгать' alak mellett van *šïšïu* alak (magyar *gyalu)*[30], a *yeyäk* 'хворост' mellett van *šeyäk*, a *yäkäl* 'щиколотка' mellett van *šäkäl* alak.

14. Szintén elfogadható a magyar *Jenő* törzsnévnek a baskír *Yänäy*[31] törzsnévvel való egyeztetése. Ligeti Lajos (i. h. 238) kiemeli, hogy a szóvégi

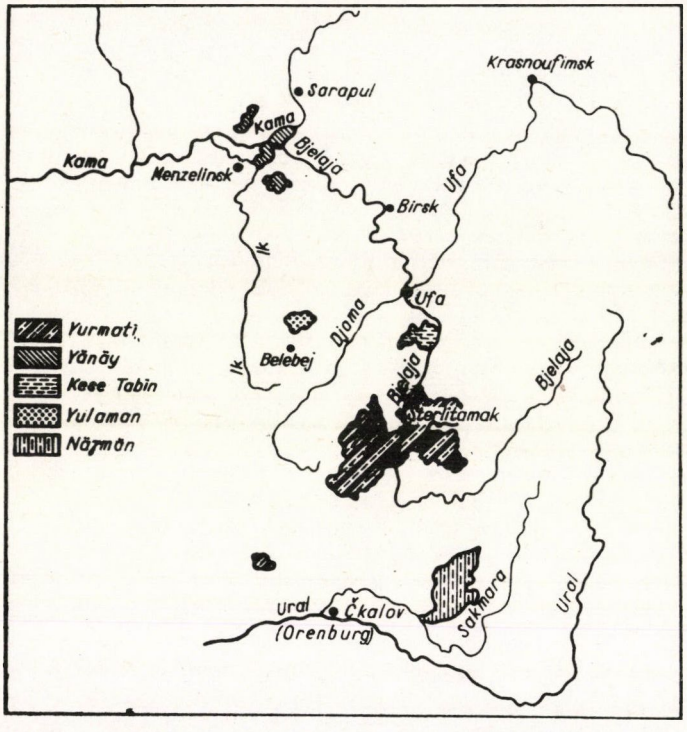

[28] HMKial. 254, 309.

[29] Башкирский филиал Академии Наук СССР — Институт ист., яз. и лит. Уфа 1936.

[30] L. Acta Or. Hung. XVIII, 55.

[31] Kuzeev: i. m. 57.

baskír *ey* korábbi magyar *eγ* (< török *eγ* < *ek*)-ből keletkezett, — ugyanúgy, mint ahogy az őstörök *eg*-ből a baskír *ey*.[32]

15. A harmadik magyar törzsnév, amely a baskíroknál megvan, a *Nyék*. Ez meglehetősen valószínűtlenül hangzik: a *Nyék* törzsnév kétségtelenül magyar, illetőleg finnugor eredetű. Védőberendezkedést jelent. Tehát aligha ősi név, nem látszik jelentékeny törzsnek, — előfordulhat-e ez a név a baskír törzsrendszerben? Úgy látom, hogy előfordul. Fontosnak tartom itt azt a tételt, amelyet LIGETI LAJOS is hangsúlyoz,[33] hogy a baskír—magyar kapcsolatok nem mennek vissza ősi időbe, hanem — legalábbis részben — a honfoglaláshoz közeleső korba — véleményem szerint lényegében a tatárok betörése utáni századokba. Ezt mutatják a történeti feljegyzések is, amelyeket lejjebb röviden tárgyalni fogok.

A *Nyék* törzsnév a magyarban számos helynévben megvan, Konstantin császárnál *Νέκη* alakban szerepel, nyelvtörténeti problémát nem ad. (Legfeljebb vokalizmusáról lehetne egyet-mást mondani.)

Az a baskír név, amellyel a magyar *Nyék* nevet egyeztetem: *Näymän*, orosz formában *Наеман*.[34] Ez az *Ayïu* altörzs egy nemzetségének neve, az *Üš(h)ärgän*, oroszul *Усергян* törzsben. Végzete az ismert *-men* képző *(türkmen, qaraman)* ; **Nékimen* a baskírban szabályosan **Negimen*-né lett és az *i* a középső szótagban, mint sok más szóban is, eltűnt.

16. A negyedik magyar eredetű baskír etnikai megnevezés a *Yulaman*, amely a Min törzs (baskírul *Meŋle) Ileköy Meŋle*, oroszul *Илекей-Мин* egy altörzsének a neve.[35] Ez a magyar *Gyula* név megfelelője.

Ahogyan a *Näymän* név, ez is a *-man* képzővel van ellátva. Ez aligha véletlen, a *-man* képzőt a baskír néprésznevekben csak néhány esetben látjuk. A *Törökmän* ágnévben mutatkozik (KUZEEV 55), azután a magyar eredetű *Näymän* és *Yulaman* nevekben, végül az arab eredetű *Äptälmän (Абтельман)* nemzetségnévben. Ez utóbbi iszlámkori, alighanem egykorú a két magyar névvel (KUZEEV, 55). Az *Abdal* népalakulat különösen Afganisztán táján és Anatóliában jelentős.[35a]) Az iszlámban gyökerező, arab nevű népalakulatok nem ritkák a törököknél.

Ismeretes, hogy a *Gyula* név a magyarban eredetileg fejedelmi cím. Arab és perzsa források szerint a *dž•la* egyike a magyarok két főfejedelmének (9. század); több, bolgár eredetű magyar fejedelem viseli Erdélyben ezt a nevet vagy talán címet. És ismeretes a *Dulo = Džula* nemzetségnév a bolgár fejedelmi lajstromban. A 22. pontban még lényeges dolgokat fogok mondani róla.

17. Az ötödik magyar törzsnév, amely a baskíroknál is megvan, a *Kese*. Mint helynév (kb. 50 esetben fordul elő) a magyarban a következő alakokat mutatja: *Kesz, Keszi, Keszö, Keszü*. Ez mind a régi magyar **Keszіγ* (1086) ~ *Keszey* (1171) ~ *Keszeü* (1156) > *Keszö, Keszű, Keszü* (szabályos hangfejlődés alapján), *Keszi* (az *-i* kicsinyítő képzővel), *Kesz* (a kicsinyítő képző elhagyásával) megfelelője, Konstantin császárnál az írott alak *Κασή*.

A baskíroknál[36] van egy kettős név, a Tabïn főtörzs egyik altörzsét úgy hívják, baskírul is, oroszul is, hogy *Kese Tabïn*, — tizenegy nemzetségből

[32] RÄSÄNEN, Lautg. 118.
[33] I. h. 238.
[34] KUZEEV: i. m. 49.
[35] KUZEEV: i. m. 57.
[35a] JARRING, An Eastern Turki — English Dialect Dictionary: *a[b]dal;* Türkçe Sözlük.
[36] KUZEEV: i. m. 52. RUDENKO (1955) egy aligha pontos *Kcu* alakot ad (55, 56).

áll. A *Kese* szó ebben a névben a magyar *Keszey* szóval azonos. Ahogy láttuk, egy magyar *Keszey* alaknak a baskírban *Kesey* felel meg és ebből származik a szóvégi *y* elmaradásával a *Kese* alak. A szóvégi *y* eltűnését látjuk a baskír *Gärä* törzsnévben is, amely oroszul *Гирей*,[37] s talán megemlíthetem a baskír *Karïy Kïpsak* ~ orosz *Кары-Кыпсак* altörzsnevet is.[38] A baskir alak *e*- hangjai zártak: Kuz. *kėsė*, or. *кесе*, Rud. *ksi* [*ksė*], — vö. Miržanova: Башк. Диал. 136—137.

18. Volt még a magyaroknak egy törzse, amelynek neve a baskíroknál, illetőleg a baskírokkal való összefüggésben megvan és ez a vezető törzsnek, a Magyarnak a neve.

Ez a nép- és törzsnév két alakban van meg a magyarban: *magyar* és *megyer*. Az első alak többnyire az egész nép megjelölésére szolgál, a második a főtörzs megjelölésére, és ezt találjuk rendesen a helynevekben is; az elsőnek az ősmagyar alakja *mogyeri*, a második Konstantin császárnál *Μεγέρη* (= *Megyeri*) alakban van feljegyezve. Ezek ugyanannak a névnek a variánsai.

Mindkét variánst megtaláljuk a régi Oroszországban. Egy sacki *(Шацк)* oklevélben (Rjazantól délkeletre; 1539) megvan a név mint népnév *možerjan* alakban,együtt a baskír népnévvel és a szomszédos területeken, a régi Kazáni, Szimbirszki, Penzai, Tambovi, Szaratovi kormányzóságokban számos *Mo(a)žar*, *Možarka* stb. helynevet találunk.

A magyar őskor és a magyar nyelv fontos emléke a sacki adat,[39] a *možerjan* név. A következő összefüggésben fordul elő: tarchanok, baskírok, možerjanok. Kétségtelen tehát, hogy a *mogyeri* (~ *megyeri*) név ismeretes volt a baskíroknál.[40] A felsorolt népcsoportok Temnikovban laktak. Temnikov vagy 700 km-rel nyugatra van Magna Hungariától, de a možerjanok itt a baskírokkal kapcsolatban szerepelnek.

Még fontosabb a *Megyer* változat szerepe. Ez még ma is közismert népnév a Szovjetunióban, mégpedig *mišer*, *mišar* formában.

Ezt olvassuk a tatár nyelvjárások leírásában:[40a] „[a tatár nyelvjárások második csoportja] a nyugati vagy misar-nyelvjárás (мишарский), annak a tatár lakosságnak a nyelvjárása, amely — csekély kivétellel — a tatár köztársaságon kívül lakik, — a Gor'kovi, Tambovi, Voronezsi, Rjazani, Penzai, Ul'janovi, Kujbïsevi, Szaratovi, Orenburgi kerületekben, továbbá a Mordvin és Baskír Köztársaságban — azaz a misar-tatárok vagy mescserjákok nyelvjárása (kb. 300 000 ember)." A miserekről nincsen megfelelő monográfiánk, de sokszor szó van róluk az irodalomban és sokszor merül fel — különösen a Szovjetunióban — az a vélemény, hogy ezek a magyarok utódai. Én is tárgyaltam a kérdést a HMKial-ban (324 kk.), de nem tudtam számot adni a *mišer*, *mižer*, *mišar*, *mižar* alakok hangtani fejlődéséről és ezért elválasztottam ezt a nevet a magyar népnévtől. Most úgy látom, hogy ezek az alakok teljesen szabályos megfelelői a *magyar* névnek. A fent említett *megyer* variánsból kell kiindulnunk: *mogyeri*-ből a baskirban *možeri* alak keletkezik, a *megyeri*-ből pedig *mežeri*[40b] és a *mežeri* alakból az *e—e* > *ė—e* > *i—e-* > *i—a* kipcsak

[37] Kuzeev: i. m. 56.
[38] Uo. 51.
[39] HMKial. 308.
[40] A tarchant l.: HMKial. 259; Pais: MNy LIII, 65.
[40a] N. A. Baskakov, Тюркские языки, 159. l.
[40b] Ugyanúgy, mint a baskir nyelv arab elemeiben, l. Dmitriev: Zap. Koll. Vost. V, 129.

hangfejlődési tendencia[41] következtében *miž(š)er* és *mišar*. Igazuk van tehát azoknak a kutatóknak, akik azt állították, hogy a *miser* név a magyar névre megy vissza. (Hogy azonban a névazonosság mögött milyen történeti folyamat van, az egészen más kérdés.)

Ennél a névnél azonban különleges esettel állunk szemben. *Näymän, Yulaman, Yurmatï, Yänäy, Kese* baskír néprésznevek. A *mišer* a baskír törzsrendszerben szintén előfordul: éppen a Yurmatï törzsben találunk egy altörzset *Mišär-Yurmatï*, oroszul *Мишар-Юрматы* néven. (Nemzetségei nincsenek.) Az azonban nem képzelhető, hogy a *mišer* név eredete általában erre a baskír altörzsre volna visszavezetendő. *Mišer* helynevek és miser-tatár töredékek az Urál hegység vidékétől majdnem egészen Moszkva és az északi Don vidékéig itt is, ott is felbukkannak. Itt egyéb tényezők is vannak, egyéb körülmények, amelyeket én nem ismerek. (Az sem világos, hogy minden olyan név, amely a *možar* elemet tartalmazza, a baskíriai magyar törzsekkel volna összefüggésben.)

III

19. Ezekhez a névmagyarázatokhoz van néhány nem lényegtelen megjegyzésem, amellyel az előző pontok előadását nem akartam bonyolulttá tenni. Először is arról akarok beszélni, hogy hogy áll ma e nevek eredetének a kérdése.

Kezdjük a fent először tárgyalt *Gyarmat* névvel. Honnan származik ez a név? A HMKial-ban (49. l.) azt bizonyítottam, hogy van az ótörök törzsneveknek egy jelentéstani csoportja, amely a népnek vagy törzsnek erős, hatalmas, vitéz voltára vonatkozik. Ennek a tételnek az alapján a következő egyeztetést próbáltam bizonyítani:

magyar *gyërmatu* ~ *gyormot* ~ *gyurmot* ~ *gyërmat* ~ *gyarmat*

< török *yor-* 'elfáradni'[42] + *-matï* ótörök gerundiumképző, eredetileg talán participium, tehát *yormatï* 'fáradhatatlan'.

Ehhez az egyeztetéshez az elmúlt negyven év alatt nem találtam erősítő adatokat s úgy látom, hogy — legalábbis ebben a formában — le kell mondani róla. Az első szótag magánhangzója talán nem is *o*-ra, hanem *a*-ra megy vissza, a török *yor-* 'elfáradni' alighanem RADLOFF tévedésén alapszik, és amit a *-matï* végzetről tudunk, nem erősíti meg azt a feltevésemet, hogy ez eredetileg participium-képző volna. LIGETI LAJOS aggodalmai magyarázatommal szemben helytállók és egyetértek megállapításával (234. l.): „Bármi legyen is a *Gyarmat* etimológiája, nagyon valószínű, hogy ezt a törökben kell keresnünk. A szókezdő *(gy < j)* vallomásán elindulva alapos okkal feltehetjük, hogy e név ugyanabból a csuvasos jellegű török nyelvből származik, mint a többi honfoglalás előtti *gy*-szókezdős török jövevényszavunk."

Fel lehetne tenni, hogy a *yormatï* vagy *yarmatï* verbum finitum, de a jelentéstani vonatkozás nem világos.

20. A *Jenő* törzsnevet a HMKial-ban (261. l.) a következő módon magyaráztam:

magyar *Γενάχ* (Konst.) = *Jeneγ* > *Jeneɣ̈* > *Jenő*

török: szag. *ïna-* 'mondani, kívánni', *ïnan-* 'kívánni, akarni, hinni, bízni' stb., csag stb. *ïnaq* 'miniszter, bizalmas'; első szótagbeli *ï*-vel: oszm-tör.

[41] Lásd következő értekezéseimet: „Zu den *E*-Lauten im Türkischen", Helsinki 1964: Studia Orientalia XXVIII: 14 és „*Kereit, Kérey, Giray*", UAJb. 36 (1964).

[42] RADL., III, 421 (tévesen a *yor-* 'deuten' címszó alatt).

inan 'bizalom', *inan-* 'hinni', *inak* 'tanácsadó', *inanc* 'szavahihető, megbízható' (az ujgurban méltóságnév is) SÄMI BEY; *inal* 'one in whom one trusts and confides, or to whom one looks up for protection; a chief, chieftain, king' REDH.; *innak* 'megbízható' (SDD); palatális vokalizmussal: MALOV, Pamj. (1951), QB *inid-* 'устремляться, сильно желать', tat. *intək-* 'nagyon kívánni' RADL., tat. *inel-* 'kérni, könyörögni' BÁLINT; *inel* (vagy *inil*) a következő méltóságnévben: *inel qayan*, THOMSEN, Turcica 97—98 (l. fent: *inal; inal* ~ *inel*: szókezdő *y*-vel a Ḥudūd al-ʿālam-ban, l. MINORSKY, Index B: *Yinal-Beg-Tegin*; RADLOFF—MALOV, Uig. Sprachdenkmäler 72. sz.: *Inik* (személynév), mely a magyar *Jenő*-nek hangtanilag pontosan megfelel.

A szőkezdő *y-* szabályos, ezt LIGETI is szépen bizonyítja. Arról nem is kell beszélni, hogy az ótörökben sok törzsnév van, amely méltóságnévre megy vissza („a miniszter törzse" → „a miniszter"; vö. különösen a besenyő törzsneveket;[42a] a magyar törzsnevek közül ilyen a *Tarján* 'a tarkán törzse' és *Gyula* 'Gyula fejedelem törzse'.

Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a *Jenő* a magyar törzsrendszerben *Tarján* után áll, mely utóbbi szintén méltóságnév, s az is figyelemre méltó körülmény, hogy ez a két törzsnév mindjárt a főtörzs, a Megyer után áll.

21. A *Nyék* törzsnév finnugor eredetű. Eredetileg azt jelenti, hogy „határvédelmi berendezkedés", „a határvédelem törzse",[43] és Konstantin császár világosan megírja, hogy a Megyer előtt álló második törzs, a Kavar, elől megy a harcba.

A magyar *nyék* szónak a jelentése, sőt megléte is régebben kétséges volt. Ezek a kétségek az utóbbi időben csaknem teljesen eltűntek. Ehhez elsősorban PAIS DEZSŐnek a Magyar Nyelv 49. kötetében (1953), a 284—286. lapon közölt fejtegetései járultak hozzá (l. itt 46. l.). RÉDEI KÁROLY[44] finnugor alapon magyarázza a szót, a vogul *nēγ-* 'kötni' stb. szóval egyezteti (vö. magyar *sövény*, a *sző-* igéből). L. még GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. (1963), 647.

22. A *Gyula* törzs (> baskír *Yulaman)* nem szerepel Konstantin császár 7, ill. 8 törzsneve közt. Én sem vettem fel ilyen nevű törzset a magyar törzsek sorába. Most nem lehet benne kétségünk, hogy volt egy ilyen ősmagyar törzs, de különleges helyzete volt a törzsrendszerben.

Gyula — a 9. századi arab tudósítás szerint[45] a magyarok két fő fejedelmének egyike, a tulajdonképpeni uralkodó. Konstantin császár a 10. században arról beszél, hogy a magyaroknak Árpádon kívül még két fejedelme volt *(τόν τε γυλᾶν καὶ τὸν καρχᾶν)*, akik bírói hivatást töltöttek be.

Ebben a században Erdélyben két hatalmas fejedelem jelenik meg, akiknek a neve, illetőleg címe Gyula volt. És ilyen nevű személyiségek a következő időben is fontos politikai szerepet játszottak. Gyula fejedelem népe alkotta a Gyula törzset. BALÁZS ÉVA Kolos megye kialakulása[46] c. értekezésében „Gyula törzsről" beszél, ami így nem egészen helyes. Ez a törzs egészen más alakulat, mint a hivatalos törzsrendszer, a Hét Magyar törzsei. Tulajdonképpen „Gyula népéről", a csaknem önálló Gyula fejedelem népéről van szó.

[42a] UJb. X (1930), 27. skk.
[43] HMKial. 241.
[44] Nytud. Ért. 40, 311. l.
[45] MHK 167.
[46] Budapest, 1939, 6. l.

A *Gyula* név megvan vagy 40 helynévben, mint a Hét Magyar törzseinek nevei, a *Nyék*, a *Megyer* stb. De a *Gyula* névnél olyan jelenségeket látunk, amelyek a Hét Magyar törzseinél rendesen nem jelentkeznek. Elvileg rendkívül fontosak ebben a kérdésben Pais Dezső fejtegetései.[47] Pais hangsúlyozza, hogy a magyar törzsnevek mint személynevek nem használatosak és ezen az alapon bizonyítja azt, hogy a *Nichu(u)* személynév (1165) nem a *Nyék* törzsnévvel, hanem a *nyék* 'sövény, kerítés, védelmi berendezkedés' köz-szóval függ össze.

Egészen másként van a dolog azoknál a neveknél, amelyek a *Gyulá*-ból alakultak. Ezek közül feltűnően nagy számmal vannak olyan nevek (minden adat Csánki művéből), mint *Gyulafalva* (I, 448, II, 487, III, 58), *Gyulatelke* (I, 208), *Gyulakut(a)* (I, 556, V, 498, 929), *Gyulamonostora* (I, 647), *Gyulaháza* (*Gyulafalva* I, 448, 515, 534), *Gyulavölgye* (I, 515). A Hét Magyar törzs neveinél ilyen neveket nem találunk. Itt, a *Gyula* névnél, a *Gyula* személynévről, illetőleg méltóságnévről van szó, a Gyula népéről és e nép települési helyeiről. A *Gyulafi* név előfordul már a 13. században; állandó birtoka később Gyula-Keszi (III, 151). A név képzős alakjai is előfordulnak helynevekben: *Gyulás* (V, 879), *Gyulaj* (III, 427, I, 515, vö. Györffy, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, Budapest 1963, I. 775), *Gyulád* (*Kis-Gyulád*: Györffy, i. m. 311). — Gyula helység volt Moldvában is.[48]

A *Gyula* törzsnév különleges jellegéhez megjegyzem, hogy a fejedelem törzse a török népeknél a törzs-szövetségen kívül állhat. Sajnálatos, hogy a gyulák történetét nem ismerjük jobban — a fenti adatok mindenesetre elég világosan beszélnek.

Tudjuk, hogy a *Gyula* nevet a magyar régiségben *Jula* alakban is megtaláljuk.[49] Itt nem valami magyar hangfejlődéssel van dolgunk, a váltakozás magyarázata az, hogy a magyarországi bolgár-török nyelvben a név *Ďžula* alakban volt meg, a nem-bolgár nyelvjárásokban pedig *Jula* alakban.

A név megvan a dunai bolgároknál és a besenyőknél is. A bolgár fejedelmi lajstromban a régi fejedelmi nemzetség neve *Dulo*, ez *D'žula* alakra megy vissza, mint a *Dilom* 'kígyó [év]' szó *džilam*-ra.[50] Az erdélyi bolgár fejedelmek *Gyula* < *D'žula* neve nem választható el a bolgár fejedelmi nemzetség *Dulo*: *D'žula* nevétől.

A besenyő törzsnevek második alkotórésze méltóságnév.[51] Ezek: *Čur*, *Jula*, *Bey*, *Bay*, *Tolmač*, *Kaban*, *Čoban*. Míg a magyar *Gyula* és a bolgár *Dulo* történeti összefüggése több mint valószínű, — azt hiszem, hogy a *Jula* besenyő törzsnév a magyar—bolgár *Gyula* névvel történetileg nem függ össze, de mind a három név ugyanarra a névadási szokásra megy vissza. E nevek végső fokon a török *yula* 'fáklya, fény' szóból származnak.[52]

Feltűnő, hogy a baskír *Yulaman* a magyar *u* hangot megőrizte (vö. fent 40. l. a *Yurmatï* törzsnév első szótagbeli magánhangzójának problémáit). Ez talán arra mutat, hogy a baskírok a nevet az *u* > *o* *ǫ)* változás lezárása után

[47] MNy. XVIII, 100 és MNy. XLIX, 284 kk.

[48] Szabó Károly kisebb tört. munkái. I—II. 154. l. — Melich János, A honfoglaláskori Magyarország, 39.

[49] Csánki I, 647: 1313; II, 487: 1293; Györffy I, 311: 1285, 1290 körül, 1296, 1302, 1330; 1316, 1319, 1321: *Gyula* stb.

[50] V. Beševliev: Ztsch. für Slawistik I, 5; HMKial. 45, 295; Omeljan Pritsak, Die bulg. Fürstenliste, 62—64.

[51] L. értekezésemet Ung. Jb. X (1930), 27 kk.

[52] Pais Dezső: MNy XXVII. (1931), 170.

vették át. Ha a név régi volna, *Yolaman*-nak kellene hangzania. Tehát ez is azt bizonyítja, hogy a magyar törzseknek a baskír népbe való beolvadása újabb időben történt. A 13. századi, mongol eredetű *Noyay* ágnévben sem látjuk az *o* > *u* változást és az arab eredetű *Yunïs* névben sincs *u* > *o (o)* változás (KUZEEV, 50, 49). De DMITRIEV kivételes fejlődésről is beszél.[52a]

23. A *Kesző* névről, az utolsó törzs nevéről, nincs mondanivalóm. A régi alak *Keszey* és ez eredetileg azt jelenti, hogy 'töredék, törzstöredék'.[53]

IV

24. Most tekintsük át a baskírok és a magyarok viszonyáról szóló történeti adatokat.[54]

a) Az első a régi magyar tradíció, mellyel GOMBOCZ részletesen foglalkozott.[55] Riccardus, aki a Julián utazásáról szóló jelentést írta, a következőket mondja: „Inventum fuit in Gestis Ungarorum christianorum, quod esset alia Ungaria maior, de qua septem duces cum populis suis[56] egressi fuerant, ut habitandi quererent sibi locum . . ." Vö. a c. pontot.

b) Az arab és a perzsa geográfusok — köztük elsőrangú források — a 9. századtól fogva két Magyarországot ismernek. Az egyik Baskíriában van, a másik a Fekete tenger mellett, illetőleg — később — a Dunánál. Ők a magyarokat *modžgar*, *bašdžird*, *badžgird*, *bašqird*-nak nevezik.

c) Ottó, egy magyar dominikánus, a tizenharmadik század harmincas éveinek elején valahol Kelet-Európában az őshazából származó emberekkel találkozott, beszélt velük, — bizonyára magyarul, és néhány évvel később egy másik dominikánus, Julián meg is találta a pogány magyarok hazáját „Magna Ungaria"-ban, a volgai bolgárok közelében, hosszabb ideig tartózkodott is náluk és hozott róluk tudósításokat. Ezek a pogány magyarok az ő nyelvét jól megértették.

d) A 13. század első felében mongol és más források, éppúgy, mint a mohamedán források, a magyaroknak két országát ismerik, az egyik a volgai bolgárok közelében van, a másik a Dunánál. L. PERÉNYI JÓZSEF és LIGETI LAJOS fent ismertetett értekezéseit.

V

25. Magna Ungaria tehát valóban őshazája a magyarságnak és MUNKÁCSInak az a régi feltevése,[57] hogy a baskíriai magyarok régi időben bolgár törzsekkel együtt vándoroltak a Volgához a Kaukázus vidékéről, nem tartható fenn.

Ezek alapján a magyar őstörténet fővonásait most a következő módon képzelem.

[52a] Грамматика башк. яз., 10. l.

[53] HMKial. 268.

[54] L. dolgozatomat a „Beiträge zur historischen Geographie" c. műben (herausgeg. von HANS MŽIK, Leipzig und Wien 1929) 92 kk.; HMKial. 299.

[55] NyK XLVI (1923—1927), 1 kk.

[56] Magyarul *Hetü Mogyer;* ez egy olyan törökös név, mint a *Toquz Oğuz*, *Üč Qurïqan* 'Kilenc Oguz, Három Kurikan' stb.

[57] GOMBOCZ: NyK XLVI, 28; HMKial. 299 kk. Fent: RÄSÄNEN és SZEREBRENNYIKOV véleménye.

1. A magyarok az ugor őshazából délre vonultak, az ugor őshazából nem is túlságosan messze fekvő Magna Hungariába.

2. Valószínűnek tartom, hogy az ősmagyar törzsek körülbelül azon a területen laktak, ahol ma emlékük baskír törzsnevekben megtalálható, tehát Baskíria nyugati részén. Ezeknek az emlékeknek a helyzete meglehetősen egységes (l. a mellékelt térképet, 41. l.), — ez több tekintetben figyelemre méltó tény. Még azt sem tartom véletlennek, hogy a Nyék, a határvédő törzs, a legveszedelmesebb határterületen van, azon a helyen, ahol a besenyők, majd az oguzok ellen kellett védeni az országot, az Urál folyó melletti határvidéken. Már Ligeti Lajos ezt írta (pedig ő még csak két magyar eredetű baskír törzsnevet ismert): „Figyelmet érdemel a Jurmatï és Jenej törzsek periferiális, nyugati elhelyezkedése." (238.) Természetesen nem lehetetlen az sem, hogy a magyarok egy része a Volgán innen lakott és Julián valóban nem lépte át a Volgát, ahogyan Bromberg és Perényi gondolja.

3. Magna Hungaria közvetlen szomszédságában volt a volgai bolgár birodalomnak; itt kezdődött a bolgárok nyelvi, illetőleg műveltségi hatása a magyarokra, az V. század körül, — amelynek azután a Don és Kaukázus vidékén volt a folytatása. Itt alakult ki a Hét Magyar törzs-szövetsége bolgár befolyás alatt, bolgár hatalmi szférában. Döntő ebben a kérdésben az a körülmény, hogy a magyar törzsneveken, amelyek török eredetűek, bolgár bélyegek vannak. Bolgár a *Gyarmat* szókezdő *gy*-je;[58] a *Jenő* és *Keszö ő*-je, a szóvégi $k > g > \gamma > w > u$, *ü* stb., — ez a változás itt történeti okokból nem lehet kipcsak.

4. Voltak idők, — mint erre már az előző pontban céloztam — amikor Magna Hungaria magyarjai a volgai bolgárok törzs-szövetségébe tartoztak. Erről történeti feljegyzésünk is van. Al-Balḫī és átdolgozói ezt írják: „[Magna Hungaria magyarjai] a bolgárok alattvalói."[59] Rubruk szerint Baskíria egy időben a mohamedán volgai bolgárok alattvalója.[60]

5. A baskírok és magyarok viszonyára vonatkozólag a következőket mondhatjuk.

A baskírok, akik a törökök kipcsak ágához tartoznak, később — valószínűleg a 9. század után — szivárogtak nyugat-szibériai hazájukból a Magna Hungariától keletre eső európai területekre, — tehát abban az időben, mikor a Hét Magyar már régen a Fekete-tenger, illetőleg — később — a Duna mellett lakott. Utalom az olvasót Räsänen, Szerebrennyikov és Ligeti fent ismertetett véleményére.

Mikor olvadtak be a magyarok teljesen a baskírokba, mikor tűnt el a baskír nyelv Baskíriából? A 13. században még magyarul beszéltek Magna Hungariában, — meddig tartott ez az állapot a mongol korban? Néhány évtizedig? Néhány századig? Mikor tűnt el a magyarság többsége, meddig tartott az az állapot, hogy nagyobb vagy kisebb töredékek, néhány nemzetség, néhány család még beszélt magyarul? Talán egész a 17. századig? A kérdés eldöntésére semmi támaszpontunk nincsen.

6. Az a név, mellyel a baskírok magukat nevezik: *bāšqort*, ismeretlen eredetű.[61] Ha ezt az alakot az orosz *башкир* alakkal összevetjük, világos, hogy a baskír alak *t*-je csak képző lehet. A magyar *t* kicsinyítőképző ez, vagy pedig

[58] Ligeti Lajos: i. h. 234, középen.
[59] HMKial. 302.
[60] XXI. fej. Györffy György, Napk. felf. 25. jegyz.
[61] Magyarázatkísérletek: HMKial. 309.

a névnek ősi eleme, amelyet a magyarok kicsinyítőképzőnek éreztek. A nevet a magyarok a szóvégi *t* nélkül adták tovább nyugatra s így került az oroszba is.

A *baždžird* stb. forma, amellyel mohamedán írók jelölik a magyarokat, a *bašqurt* és *modžeri* neveknek az összevegyülése.

7. Arra vonatkozólag, hogy Magna Hungariában török népelemek csatlakoztak-e a magyarsághoz, milyen számban, milyen elemek, — nincsenek adataink. A magyarság első törzse a kavarok, — törökök, de ezek később csatlakoztak, a magyarsághoz, valahol a dentümogyeri hazában. A második törzsnek, Nyéknek a neve az etnikai karakter kérdésében semmit sem mond; a vezértörzs, a Magyar, finnugor eredetű, kétségtelenül magyarul beszélt, de természetesen voltak török nemzetségei is; a *Kürt* (a törökben *kürt* hótorlaszt jelent és az ilyen nevek a török népnevek egy világosan kimutatható csoportját alkotják) + *Gyarmat* (minden valószínűség szerint szintén török név) töröknek látszik; *Tarján* és *Jenő* magas méltóságok törzsei, etnikai tekintetben ebből semmit sem lehet következtetni, bár a nevek török eredetűek; a két név valószínűleg török és biztosan török az utolsó törzsnek, a Keszőnek vagy Keszinek a neve is, amely egy török *kesek* 'töredék, néptöredék' szóból származik. Mutatis mutandis úgy kell elképzelnünk a dolgot, mint az Árpád-kor településtörténeti jelenségeit: a kunok csatlakozását (ezek egy egész nép voltak, tehát egy új nagy törzs), az alánokét (vagy jászokét — ez is nagyszámú nép volt, valóságos új t ö r z s), a török-bolgárokét, a nyugati településeket és a jövevények csatlakozását; ezekhez jönnek még a honfoglalás előtt Magyarországon lakó szlávok és egyéb népek.

8. Hogy mikor hagyták el a magyarok Magna Hungariát, azt sem tudjuk. A 9. század harmincas éveiben már az Al-Duna mellett harcolnak. Valószínű azonban, hogy már évtizedekkel, esetleg egy egész évszázaddal azelőtt a doni területen, Dentü-Mogyerben voltak. LIGETInél azt olvassuk:[62] „Kellő mérlegelés után . . . úgy gondolnám, hogy a nyugatra induló magyar törzsek elválása a keleten maradó töredékektől nem igen tehető korábbra, mint a 9. század első harmada."

9. Magna Hungariából a magyarok Dentü-Mogyerbe, a Don mellé vonultak. Körülbelül biztosítva van a *Dentü-Mogyer* név értelme,[63] ugyanígy az oszét és perzsa jövevényszavak kérdése, a kazárokkal való szoros kapcsolat, (Konstantinos Porphyrogennetos; legvalószínűbb MORAVCSIK GY. feltevése: 200 [kb. 150?] évig, l. Ung. Jb. X, 88); biztosítottnak látszanak a déli bolgár-török jövevényszavak, az *onogur* > οὐγγροι név és az onogurok nyugat-kaukázusi őshazája, a magyar *nándor* 'bolgár' népnévnek az *onogundur* névből való eredete (ECKHART F. — MELICH J.: MNy. V, MARQUART: Ung. Jb. IV, 275); valószínű a Kubán-vidéki *Μονάγερις* fejedelem nevének a *mogyeri* névvel való összefüggése.

VI

26. A baskíriai magyar őshaza ilyen módon szilárd pontnak látszik őstörténeti kutatásunkban, és félre kell tennünk több régi gondolatot és elméletet, melyeket én is képviseltem a HMKial. című munkámban.

Fentebb már említettem MUNKÁCSInak a teóriáját, mely szerint a baskíriai magyarok a Kaukázusból vándoroltak fel a Volga mellé. Félreteendő

[62] I. h. 238. l. LIGETI természetesen még nem az én fenti alapfeltevéseimből indul ki.
[63] MSFOu LXVII (1933), 290.

a magyarok nyugat-szibériai őshazájáról szóló elmélet is, melyet tudományosan WIKLUND alapozott meg. A magyarok az első évezred második felében nem jártak Ázsiában.

Azután: GOMBOCZnak nem kellett volna feladni a volgai-bolgár—magyar érintkezés elméletét. A déli bolgár—magyar érintkezések Dentü-Mogyerben, illetőleg a Kaukázus vidékén rendkívül fontosak, de az érintkezések Magna Hungáriában, a volgai-bolgár birodalom keretében kezdődtek és GOMBOCZ BTLw. című munkájában lényegében eltalálta az igazat.

Messze vezetne, ha itt tovább mennék és nem is volna sok értelme, hogy a régi irodalom minden részletét rendszeresen és kritikailag megvizsgáljam, hogy kimutassam, mi van ebben az irodalomban, ami az én nézeteimmel megegyezik és mi az, ami ellentmond nekik. Nagy vonásokban elmondtam a véleményemet és ezzel nagyjában a régi irodalommal szemben is állást foglaltam.

27. Felvetődik az a kérdés, vajon az a körülmény, hogy a baskíroknál a Hét Magyar kilenc törzsneve közül hat megvan, s ezekhez hetediknek hozzávehetjük a Gyula törzs nevét, feljogosít-e bennünket arra, hogy ilyen messzemenő következtetéseket vonjunk le, mint én tettem. Azt hiszem, igen. Itt van valamivel északabbra (csak valamivel északabbra) a finnugor, illetőleg az ugor őshaza. És közvetlen szomszédságban laknak a volgai bolgárok. Itt tehát egészen pozitív lehetősége van a bolgárok nyelvi és műveltségi befolyásának, egy bolgár-török jellegű törzs-szövetség kialakulásának, — idehelyezi a magyar hagyomány a magyarság őshazáját és itt találja Julián a 13. században a még magyarul beszélő magyar néptöredéket, itt van számos történeti forrás szerint egy másik Magyarország — és itt van meg a — bolgár bélyegeket viselő — magyar törzsnevek többsége.[44]

[44] Vö. a 41. lapon levő térképvázlatot, mely RUDENKO (1955, 49. l.) és KUZEEV (46. l.) térképei alapján készült. (A Kese Tabïn ág területe a Bjelajától keletre eső területre is átterjed. A Näymän nemzetségnél az Ayïu ág területe van megadva.)

A török – magyar törzsnévadás korszakai

Tulajdonképpen a török népnévadásról akarok beszélni; előadásom címe csak azt jelzi, hogy a török népnévadásnak vannak bizonyos magyar vonatkozásai. Ezekkel a magyar vonatkozásokkal a török népnévadás önálló kutatása nélkül foglalkozni nem lehet.

Totemisztikus nevek

A török népnevekről szóló irodalomban súlyos formában kísért a legősibb török népnév-csoport, a totemisztikus népnevek problémája. A totemizmusnak a törökségnél gazdag anyaga van, s kiváló szakemberek gátlás nélkül beszélnek totemisztikus eredetű török népnevekről. A kérdést megtárgyaltam ezelőtt negyven évvel, HonfKial. című munkámban.

A totemizmusnak az urál-altaji világban a magyarságnál maradt fenn a legtökéletesebb emléke. Ez a turul-monda.[1] Megvan benne a totemizmus minden lényeges vonása: 1. Árpád nemzetsége a totemisztikus mondák részleteivel való egyezésében turultól származik (tudjuk, hogy a legfontosabb totemállatok a sólyomfajták); 2. Árpád nemzetsége a Turul nevet viseli; 3. Attila címerén a turul képe volt látható.

A török népeknél e három motívumból csak egyik vagy másik mutatkozik.

Említettem a HonfKial.-ban, hogy a türkök, kirgizek, baskírok farkastól származtatták magukat, s a türkök zászlójuk végére arany farkasfejet tettek, — továbbá, hogy a 24 oguz törzs négyes csoportokra oszlott, s minden csoportnak volt egy madara, melyet nem bánthattak. Ezek minden kétség nélkül totemisztikus jelenségek. (Több példa Györffy Györgynél, uo. Sem ezeket, sem azt, amit a HonfKial.-ban, 68 kk. elmondottam, nem akarom megismételni.)

Mi most elsősorban népnevekben keressük az ősi idők ide tartozó emlékeit. Elsősorban tehát azt a kérdést tesszük fel: miért nincsenek az ótörök népnevek között ilyenek mint 'Farkas' vagy 'Sólyom'? Mert ilyennek a régi nagy néprészek nevei között a legrégibb időkben nyoma sincs.

[1] Györffy György, Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1948. 40.

Ha azonban az anyag vizsgálatában tovább megyünk, felmerül a másik kérdés: azok a nemzetségnevek, tehát kisebb néprészek nevei, melyek állatnévből származnak — mert ilyenek vannak — totemisztikus eredetűek-e? Totemisztikus nevek-e ezek: *Tana* 'Tehén', *Kïzïl-Kurt* 'Vörös-farkas', *Ak-böri* 'Fehér-farkas', *Kök-böri* 'Kék-farkas', *Küerik* 'Mókus' (egy mókusfajta), *Küzen* 'Görény', *Öküz* 'Ökör', *Buga-Sïgïr* 'Bika-Tehén', *Tana-Buga* 'Tehén-Bika', *Kulan* 'Vad-ló', 'Vad-szamár', *Teke* 'Bak' (HonfKial. 71), *Karja* 'Holló'.[1] Sőt az a kérdés is felmerül, ne tekintsük-e totemisztikus neveknek a növénynévből vagy az égitestek nevéből alkotott nemzetségneveket. A totemizmus szabályai ezt megengedik.

Ezt én 1930-ban nem hittem. Kétségtelennek tartottam, hogy a totemizmus a törököknél megvolt (l. Rašídeddín adatait az oguz totemizmusról és a magyar turul-mondát), de hangsúlyoztam, hogy a régi törökségnél nincsenek totemisztikus névrendszerek, és hogy a török totemizmus alapvető mestere, G. N. Potanin túlzott, mikor a fenti neveket minden további nélkül totemisztikus eredetűeknek gondolta. Úgy gondoltam, hogy a nevek kutatásánál a nép teremtő képzeletének szerepét erősebben tekintetbe kell venni, és sokszor nem tanácsos a tudományos rendszerek kategóriáival operálni. 1930-i véleményem tehát az volt, hogy a törökségnél és a magyarságnál kétségbevonhatatlan nyomai vannak a totemizmusnak, de a totemisztikus népnevek kérdésében nagy óvatosság ajánlatos.

Most elolvastam a Lenin Könyvtárban a kérdés újabb irodalmát, főleg azokat a könyveket és értekezéseket, melyek 1930 táján és ez után jelentek meg, természetesen az én magyarul kiadott eredményeim ismerete nélkül.

Itt vissza kell menni a húszas évek irodalmára, és először N. P. Direnkovának az altaji törököknél[2] végzett kutatásairól kell megemlékezni, bár ő névmagyarázatokkal nem foglalkozott.[3] Hangsúlyozza, hogy ezek az altaji törökök tudják a nemzetfők családfáját, és vannak náluk totemisztikus hagyományok (249. l.) A „Mundus" söök (nemzetség) egy leánytól származik, aki gyermeket szült, mert jégdarabokat nyelt. A „Märkit" söök *berkut (bürkût)*-ből, ami egy sasfajta, a „Juttl" söök juhtól, a „Jurtas" fehérfejű sastól, a „Kärgil" rézbikától („... Медного быка: *jäspuǧa)*.

A kérdés lényegét érinti A. N. Maksimov kitűnő cikke a szibériai népek totemizmusáról.[4] Először egy adatot közöl: a karagaszoknak van egy *Palïk* 'Hal' nevű alcsoportja, mely egy apró haltól származtatja magát. Ezt a halat a karagaszok nem eszik, bár jóízű. Van más, hasonló adat is, de mindez nagyon kevés, mondja Maksimov. Ellenben döntők a szibériai totemizmusra Rašídeddín adatai. Rašídeddín adatai irodalmiak, etimológiái népetimológiák, de egész elbeszélése világosan bizonyítja, hogy a régi törököknél voltak olyan törzsi beosztások, amelyeknél bizonyos állatok szerepet játszottak, s ezeknek az állatoknak a húsát a törzs nem ette, s nem ölte meg őket. Maksimov kiemeli a madarak szerepét (a kirgizek tisztelik a bagolyt), azután a kettős felosztást,

[1] Radl., Phon. XXIV, XXV. — Nem világos, hogy összefüggésben vannak-e a totemizmussal az ilyen személynevek, mint *Toǧrul Beg*, *Čaǧrï* 'Sólyom' *Beg* (Marqart, Kom. 42).

[2] Maiman = Naiman, Altai-kiži, Täläŋät (= Teleut).

[3] Род, классификационная система родства и брачные нормы у алтайцев и телеутов: Материалы по свадьбе ... Л., 1926. Комиссия по устройству студенческих этнографических экскурсий. — Научная серия, ред. Богораз—Штернберг.

[4] К вопросу о тотемизме у народов Сибири. Уч. Зап. Ин-а Истории, т. VII [1929].

de ez nem világos neki. Hangsúlyozza, amit én is hangsúlyoztam, hogy nincs a töröknek totemisztikus névrendszere.

Maksimov cikkével körülbelül egy időben jelent meg D. K. Zelenin sokat idézett nagy tanulmánya a vadászok szó-tabujáról.[1]

A cikk tehát nem a totemizmusról szól, de azt erősen érinti. Arról van benne szó, hogy a tárgyalt vadásztilalmak nem totemizmuson vagy állatkultuszon, nem animisztikus szemléleten és mágián, hanem hasznossági elveken alapszanak: a vadász alkalmazkodik a vad természetéhez. Zelenin cikke elvi szempontból rendkívüli jelentőségű.

Lényegesen más álláspontot van S. P. Tolstov. 1935-ben jelent meg Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен című cikke.[2]

Tolstov — Karpov anyaga alapján — megállapítja, hogy az 1961 türkmen néprésznév közül 122 — tehát körülbelül 7 százalék — totemisztikus jellegű, illetőleg állatnév. (Van köztük két név a növényvilágból: 'Köles' *Darï* és — kétszer — 'Sárgarépa' *Kāšir*, két égitest neve: 'Hold' *Ay (āy)* — négyszer — és 'Nap' *Gün* — háromszor). Ha pedig még ideszámítjuk az olyan neveket, mint 'Halászok' *Balïqčïlar* — ezt Tolstov is kétkedve teszi —, 'Libások' *Gāzlï* 'Lovasok' *Atlï*, 'Fekete-csikójúak' *Kara-taylïr*, akkor a totemisztikus nevek száma 137-re emelkedik.

Tolstov eljárása itt formális, nem lehet vele egyetérteni. A *Köles*, *Hold* stb. idetartozásában kételkedem, a *Halászok*, *Libások*-féle neveknek semmi közük a totemisztikus nevekhez. Nem totemisztikus nevek az olyanok, mint 'Oroszlánom — Ali': *Ali Širim*; Ali a siiták szentje és első kalifája, akit gyakran neveznek *Oroszlán*-nak. Nem totemisztikus nevek ezek: *Šir* 'oroszlán', *Mamed Ali* vagy *Āy-dogdï* 'Feljött a hold'.

Ha tehát a Tolstov által totemisztikus eredetűnek gondolt türkmén nemzetségnevek egy részét le is számítjuk, még mindig marad sok állatnévből keletkezett név, mely talán valóban totemisztikus eredetű, illetőleg annak a kornak névadási szokásaira megy vissza, amikor a totemizmus már nem élt, de megvolt az a totemisztikus korból maradt szokás, hogy néprészek névül állatneveket kaptak.

Azt is mindenesetre hangsúlyozni kell, hogy az ősi oguzokat képviselő türkmének népnevei különálló csoportot alkotnak, élesen elválnak a középázsiai nagy török népek: a kazakok, özbekek, kirgizek neveitől. Törzsneveiknek *(Yomud, Čaudur, Teke, Ersarï, Sarïk, Salïr, Göklen)* különös jellege és az ótörök népnévadás szempontjából különös jelentősége van. A *Yomud*-ról semmit sem tudunk; a *Göklen* az új türkmén szótár (1968) szerint annyit jelent: 'Kékelj', s alighanem a *kök-türk*, *köke mongol* nevekkel függ össze; ilyenféle név a *Čaudur* 'Híres'; régi, vitézséget kifejező név a *Salïr* (l. HonfKial.), — a *Teke* és az *Ersarï* pedig minden valószínűség szerint totemisztikus nevek, az első 'vadkecske', a másik 'hím-sólyom' jelentésű (az utóbbira N. A. Baskakov kollégám figyelmeztetett). Tolstov túlzásait nem lehet elfogadni, de felfogását alapjában visszautasítani sem lehet.

Tolstov (8. l.) ügyes statisztikát is csinál; többek közt hangsúlyozza, hogy a kérdéses nevekben főleg a kutya, ökör, teve, farkas, juh, vadkecske

[1] Табу слов у народов восточной Европы и сев. Азии, ч. I. Запреты на охоте и иных промыслах. Сб: Музея Антр. и Этн-ии, Л., 1929. т. VIII, 1—151.

[2] Az N. Ja. Marr által alapított Проблемы истории докапиталистических бщество c. folyóiratban: 9—10. sz. 3—41.

neve szerepel, s hogy aligha lényeges, hogy kevés a madárnév (*Kušlar* 'Madarak', *Karğa* 'Varjú', *Torğay* 'Pacsirta', *Kākilik* 'Fogoly', *Burğut* 'Sólyom', *Ğāz* 'Liba', *Ğāzlī* 'Libások', *Tavïklar* 'Tyúkok' — mindegyikből csak egy, összesen tehát nyolc. (Vö. az oguz totemneveket, melyek madárnevek: A. N. MAKSIMOV i. h. 9—10.)

TOLSTOV cikkének megjelenése a marrizmus virágkorára esik, sok kétes értékű fejtegetést és elfogadhatatlan feltevést is tartalmaz. Amit a törzsnevek kettős rendszeréről ír, az mindenesetre figyelemre méltó, de alighanem szerencsésebben volna értékesíthető más alapon, más összefüggésben.

Sokszor idézi a szovjet irodalom A. ZOLOTAREV Пережитки тотемизма у народов Сибири című kis művét.[1] 1934-ben jelent meg, de már használta TOLSTOV cikkét. Világosan írt, haszнos adatokat és gondolatokat tartalmazó mű, elfogadható eredményekkel. Feltűnő, hogy a türkmén totemizmus kérdésében TOLSTOV túlzó véleményét ismétli.

Így alakult ki a kérdésben a szovjet kutatás álláspontja, mely a fent kiemelt középutat követi, s ez tükröződik például S. M. ABRAMZONnak a kirgiz népnevek jelentéstani rendszeréről szóló fontos cikkében.[2] Ez az álláspont egy árnyalattal különbözik az én 1930-i álláspontomtól: a totemisztikus nevek kérdésében nem kell túlzott óvatossággal eljárni.

A török totemisztikus népnevekről szóló ismereteink a jövőben gyarapodni fognak, s e véleményem támogatására bemutatok egy előttem újabban felmerült esetet.

Ez év nyarán a tomszki egyetem, a pedagógiai intézet kiadványaképp kiadott egy 242 lapos füzetet; a címe: Происхождение аборигенов Сибири и их языков, magyarul: Szibéria őslakóinak és nyelveiknek az eredete. A füzet egy főiskolaközi konferencia vázlatos anyagát tartalmazza, mely ez év (1969) május 11—13-án folyt le. Mindjárt a második cikkben az abakáni M. J. BORGOJAKOV a török és nem török eredetű hakasz népnevekkel foglalkozik (8—11. l.). A háromlapos dolgozat nem részletkutató, hanem összefoglaló, elbeszélő jellegű, de mint helyi kutató munkája különös figyelmet érdemel.

A hakaszok törzsi szervezetéről nem beszél, s fejtegetéseit a *Pürüt* név magyarázatával kezdi. Ez a név eddig sem volt ismeretlen. BASKAKOV hakasz névjegyzékében *Pürüt* alakban van meg mint nemzetségnév, a *Sagay* és *Xaas* törzsekben (a *-t* mongol többes-jel). RADLOFF szerint a szagajok második felének egyik nemzetsége (Phon. XXIV) *Čätti Pürü*, BORGOJAKOV pedig ezeket a neveket ismeri (8. l.): *Aχ-Püür*, *Xara-Püür*, *Xasγa-Püür*, *Čit-Püür*, *Toğis-Püür*. A *püür* annyit jelent mint 'Farkas', s a felsorolt nevek jelentése: 'Fehér-Farkas', 'Fekete-Farkas', 'Fehérhomlokú (lovat kedvelő) Farkasnemzetség', 'Hét-Farkas', 'Kilenc-Farkas'. Íme a türkök ősi totemállata, a farkas *(böri)* öt, legősibb típusú török nemzetségnévben. Ezek egy ősi totemisztikus név képviselői.

Szovjet szerzőknél, MENGESnél (Igor, 14) és más turkológusoknál és etnográfusoknál sokszor esik szó a hattyúról, mint ősi totemállatról, melynek török neve *qū*.[3]

[1] Изд-во института Народов Севера. Л., 1934.
[2] Sov. Etn. 1946/3.
[3] DIÓSZEGI: AOH. XVI, 55—81.

A szamojédek totemisztikus népneveiről beszél HAJDÚ PÉTER (MSFOu. 54. sz. 104). Van 10 madárnév, 6 halnév, 10 emlős neve. A rendszer világos és alkalmas arra, hogy a török totemisztikus nevekről szóló tételeket erősítse (vö. HAJDÚ: i. h. 108—9).

Ótörök nevek

Mondanivalóm második része az államszervezetre vonatkozó török eredetű népnevek fejezete volna. Ez azonban nem fér el ennek az előadásnak a keretében.

Az ótörök korból sok népnév maradt ránk, s ezek — a későbbi korok ránk maradt ótörök jellegű adataival együtt — fontos adalékokat szolgáltatnak a régi török államszervezet ismeretéhez. Ez a török régiségtudomány egyik legfontosabb fejezete.[1]

Szamojéd nevek

A szamojéd—török érintkezések nagyon régiek, megkezdődtek már időszámításunk előtt,[2] és a szibériai törökség egyes részei szamojéd eredetűek.[3] Az irodalom emlegeti néhány szamojéd eredetű török törzs nevét is, de semmi bizonyosat nem tud felmutatni. Ami pedig a magyar őskort illeti, azt ezek a nevek nem érintik. Ilyen nevek:

K a r a g a s z: *karagass, karakaš* (RADLOFF, Aus Sib. I, 205; HAJDÚ, Ben. 93; JOKI, Lw. Ssam. 171 *(kāš)*.

Mador, Motor stb. (HAJDÚ, Ben. 92, 91; JOKI, Lw. Ssam. 222).

Tuba (MUNKÁCSI: KSz. V, 153; HAJDÚ, Ben. 99).

Mongol nevek

A mongol népneveknek szintén terjedelmes, szétszórt irodalma van, köztük egy pár kitűnő tanulmány, mint MOSTAERTÉ az ordosi nevekről.[4]

Török viszonylatban a mongol népnevekről a következőket mondhatom;

1. Mongol eredetű népnevek a törököknél az ótörök korban nincsenek.

2. Az ótörök névadás Dzsingisz korában a mongoloknál nem mutatkozik.

[1] Tárgyaltam a kérdést „Az ótörök népnevek" című előadásomban a Kőrösi Csoma Társaság 1969. szept. 26-i ülésén.

[2] PÉTER HAJDÚ, The Samoyed Peoples and Languages. — Indiana University Publications — Uralic and Altaic Series, vol. 14. Bloomington — The Hague, 1963. 53—56. Samoyed Contacts with Foreign Peoples + 89 skk.: Bibliography.

[3] RADLOFF, Aus Sib. I, 190, 205; AULIS J. JOKI, Lehnwörter des Sajansamojedischen (MSFOu. 103. sz.) 25 kk.; PÉTER HAJDÚ, Die Benennungen der Samojeden: JSFOu. LIV.; HAJDÚ PÉTER, A szamojéd népek és nyelvek: Nyr. LXXII. és MNyIK. 76. sz.; N. M. TERESCSENKO, A nyenyec nemzetségnevekről: Névt Vizsg. 106; KAI DONNER, Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojeden und Türken: JSFOu. XL.; L. P. POTAPOV, Zum Problem der Herkunft und Ethnogenese der Koibalen und Motoren: JSFOu. LIX.; KARL HEINRICH MENGES, The South Siberian Turkic Languages II. Notes on the Samoyed Substratum: CAeJ II. L. még I, IV.

[4] A régi mongol népnevekről áttekintést ad A Mongolok Titkos Története, l. LIGETI LAJOS fordítását, kommentárját és mutatóját (1962). — Sem a régi, sem az új irodalom szempontjából nem teljes LAWRENCE KRADER bibliográfiája: Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads (Ind. Univ. etc. vol. 20. The Hague, 1963.) 372—83. (DOERFER: ZDMG. CXVI, 207). — PELLIOT posztumusz és régebbi munkái. —

3. A mongol korban és azután egyes török népeknél, pl. az özbekeknél, a baskíroknál, szép számmal vannak mongol népnevek, de ezek megtartják külön jellegüket.

Ezek feltűnő és fontos tételek, fontosak általában a török—mongol viszony története szempontjából is.

Mohamedán nevek

Az ótörök korszak történetileg a XII. század végéig, az iszlám elterjedésének és megerősödésének koráig, a mongol kor kezdetéig tart. A XI—XII. században még hatalmas önálló török népek uralkodnak és háborúskodnak Európa és Ázsia határvidékein: már a VIII. század második felétől mutatkoznak a kipcsak besenyők, ekkor még ázsiai területen, a XI. század közepén megjelennek a Volgánál a kunok, és egy nagy oguz nép is él ekkoriban Mangíšlak táján, melynek a türk kor oguzaival és a türkménekkel való kapcsolatáról talán nem ok nélkül beszélnek. De amint megerősödik az iszlám, illetőleg amint Dzsingisz erősebben terjeszti hatalmát, eltűnik a régi török világ önálló jellege: a mongolok saját birodalmaikba hajtják be a törököket. Míg ezek a mongol burokból pár emberöltő alatt kibújnak, a mohamedán hatás állandósul: a szeldzsukok és más törökök a mohamedán műveltség fő képviselőivé és a mohamedán világ legnagyobb hatalmaivá válnak. Ezeknél az ótörök államszervezet tovább él, de csak esetleges maradványokban.

A rejtelmes türkméneknél erősen felvillan még az ótörök törzsnévadás, az oszmán-törököknél ennek már nyoma sincs. A volgai, szibériai és az Altaj-vidéki törökség csak többé-kevésbé (van hely, ahol egyáltalában nem) kerül mohamedán befolyás alá, — a népnévadásban egy-egy helyen erős a mongol és a mohamedán hatás, bár régi török hagyományok is élnek tovább. De új politikai erők jelentkeznek, világhódító török birodalom nem alakul többé, s eltűnnek az ótörök államszervezet nevei is.

A folyamatról képet adnak a dinasztia-jegyzékek, pl. E. DE ZAMBAUR, Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam (Hanovre, 1927.).

Feltűnnek, és nagy szerephez jutnak a személynévből alakult népnevek, melyek a régiségben nincsenek, mint *szeldzsuki*, *oszmáni*. Személynevekből alakult nevek feltűnnek e későbbi korban Dél-Oroszországban is. Nagyon elterjednek az arab (és perzsa) *-i* képzős nevek (ez az *-i* képző valakihez való tartozást jelent, megvan az arabban is, a perzsában is; magyarul is: *-i*).

Különleges jelensége a mohamedán kor névadásának bizonyos vallási jellegű, a törzsrendszerben megkülönböztetett helyzettel bíró nemzetségek mutatkozása, melyeket néha arab eredetűeknek tekintenek. Ezekre vonatkozólag számos jegyzetem van türkmén területről, Chorezmből, az özbekektől.

PATER A. MOSTAERT, Ordosica: Bull. of the Catholic University of Peking No. 9. (1934.). — R. GROUSSET, Hist. de l'Extreme Orient (index). — LIGETI, LOUIS, Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie chinoise 1928—1931. Bp., 1933. 14 kk. — G. J. RAMSTEDT, Kalmückisches Wörterbuch. Helsinki, 1935. — K. H. MENGES, Studia Altaica (Fschr. Poppe) 104 (Mo. Törzsnevek az Aral-Káspi nyelveiben). — OMELJAN PRITSAK: PhTurc F I, 568 kk. (Das Altaitürkische). — Az özbek terület mongol népneveiről s több idetartozó kérdésről beszél J. MAGIDOVIČ: СССР — Комиссия по районированию Средней Азии. Кн. 1. Территория и население Бухара и Хорезма. Ташкент, 1926.

Ilyen nemzetségnév a *Šiχ*, a *šejχ* szóból, mely egy vallásos közösség fejének a megnevezése; ilyen az *Išän*, mely perzsa eredetű névmás, — jelentése: 'ők'; itt e jelentésnek vallásos vonatkozása van. Más ilyen nevek: *Abdal* egy dervis-féle, *Hodža* 'Tanító, Pap', *Maχtum*.

Az újabb török nemzetségi családfákban rendkívül nagy szerepet játszanak a mohamedán személynevek. Vannak nemzetségjegyzékek, melyek szinte kizárólag mohamedán személynevekből állanak.

A mohamedán kor nevei közt gyakoriak az ilyen helynevek: *Ahmed*, *Ahmedî* 'Ahmedé', *Ahmedler* 'Ahmedék'. Itt a személynévi alapú nemzetségnév átmegy a helynév kategóriájába.

A MAGYAR NYELV RÉGI TÖRÖK JÖVEVÉNYSZAVAI

MONGOL ELEMEK A MAGYAR NYELVBEN.[1]

Gombocz Zoltánnak Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache c. munkája újra felszínre vetette a magyar nyelv mongol vagy mongolos elemeinek a kérdését. A munka bennünket érdeklő része (29—34. l.) az eddigi kutatást összefoglalva azt az eredményt tartalmazza, hogy a magyar nyelvben mongol elemekről beszélni semmi okunk sincs, mert az illető szók hangtani és egyéb kritériumok alapján éppúgy lehetnek török jövevények is. S mivel a törökökkel való érintkezés kétségtelen, a mongolokkal való érintkezésnek pedig semmi történeti valószínűsége nincs, feltétlenül török jövevényekkel van dolgunk.

Nem igen fér hozzá kétség, hogy mindazok az érvek, amelyekkel Gombocz Zoltán a régebben felállított elméleteket megcáfolja, mindenesetre helyesek.

A mongol elemek gondolatát azonban mégsem lehet teljesen elejtenünk. Tudjuk, hogy a törökségnek óriási hatása volt a mongolságra s a török-mongol közösségek legnagyobb része nem ősrokonságon — mint eddig hitték — hanem kölcsönvételen alapszik.[2] Bizonyos azonban, hogy a mongolságnak is volt hatása a törökségre. Igy a török *jigirmi* '20' számnév két-

[1] Irodalom: Bálint G.: Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén. Budapest, 1877. (30 : 620.) | Budenz J.: A magyar szókincs eredetéhez, (NyK. 20 : 147—55; 22 : 319—20). | Fogarasi J.: Az „ilyen" névmás a mongol nyelv után. NyK. 5 : 280—5. | Gombocz Z.: NyK. 35 : 109—10. | U. a.: Bulg.-türk. lehnwörter in der ungarischen sprache (= BTürkL), 29—340. | Munkácsi B.: NyK. 20 : 474. | U. a.: Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez NyK. 32 : 271—302, 369—398. | U. a.: Hunnische Sprachdenkmäler im Ungarischen, Kel. Szemle 2 : 186—198. | Simonyi Zs.: Mongolisches im ungarischen, FUF. 1 : 126—8. | U. a.: Magyar nyelv[1] 113. l. (II. kiad. 79. l.), Die ung. Spr. 630. | U. a.: Nyr. 26 : 529—30, Szinnyei J.: Adalék a magyar nyelv mongol elemeihez, NyK. 31 : 237.

[2] J. Németh, Die türkisch-mongolische Hypothese, Zeitschrift der Deutschen Morgenl. Gesellschaft, 66 : 549—576.

ségen kívül a török *iki* '2' + mongol *arban* '10' összetétele. (Ramstedt, JSFOu. 24 : 21). Ezenkívül a török *jagmur* 'eső' szó második részének mongol eredete is körülbelül bizonyos (Zeitschrift d. D. Morg. G. 66 : 571).

De különös hatással kellett hogy legyen a mongol a törökségnek éppen arra a tagjára, melyből a magyar nyelv török jövevényszavai valók, t. i. a bolgárra, melynek egyetlen élő utóda a mai csuvas. Tudjuk, hogy a csuvas a hangtan terén feltűnő egyezéseket mutat a mongol-mandzsu nyelvekkel (csuvas-mongol részleges egyezések, Nyr. 41 : 454) s nem érdektelen, hogy egyes csuvas szóknak nincsen megfelelőjük a köztörökben, hanem csupán a mongol nyelvekben. (Pd. csuv. *kala-* 'beszélni', l. Paasonen csuv. szót. 56. l.) Igaz, hogy ezeknek a korát a csuvasban ma még nem tudjuk biztosan megállapítani.

Ha tehát a közvetlen mongol-magyar érintkezés gondolatát egyelőre nem is lehet figyelembe vennünk, semmiesetre sem tarthatjuk elvi képtelenségnek azt a gondolatot, hogy a magyarba török közvetítéssel mongol elemek is kerülhettek.

Jelen dolgozatomban azt akarom bebizonyítani, hogy eddig török eredetűnek tartott szavaink egy kisebb része kétségkívül mongol eredetű. Hogy közvetett vagy közvetlen volt-e ez a nyelvi hatás, mi ennek a történeti háttere, azt egyelőre nem vizsgálom.

Mielőtt tovább mennék, először is határozottan meg kell állapítanom, hogy az az elmélet, melyet Gombocz Zoltán török jövevényszavaink részére felállított, nemcsak megengedi, hanem követeli is a mongol elemek hipotézisét. BTürkL. 208 o.: „Nyilván két különböző bolgár dialektussal van tehát dolgunk, egy *ś*-dialektussal (pl. *szemölcs* < **śimiš),* melynek egyenes utóda a mai csuvas nyelv, és egy *dž*-dialektussal (pd. *gyümölcs* < **džimiš),* melynek egyetlen emlékei a magyar nyelv bolgár jövevényszavai." De mit csinálunk a *dél* szóval? Ezt nem lehet beosztani se az egyikbe, se a másikba. A *dél* szó *l*-je a másik két szó *lcs*-jével együtt *(cs, lcs* < *š)* ugyanazon hangtörténeti folyamat következménye semmiesetre sem lehet. Vagy egy harmadik dialektust kellene feltennünk, vagy — ami éppen a *d_l* esetében (l. a szójegyzéket) sokkal elfogadhatóbb — nem szabad elzárkóznunk az elől a gondolat elől, hogy a *dél* ócsuvas megfelelője mongol jövevényszó volt.

BTürkL. 31 o.: „A főkérdés az, hogy nyelvi okokból kény-

telenek vagyunk-e egy mongol és egy óbolgár réteget megkülönböztetni, azaz vannak-e ótörök jövevényszavaink között speciálisan mongol hangtani sajátságokkal bíró szavak, amelyek csak mongol eredetűek lehetnek?"

Erre a kérdésre nagy valószínűséggel igennel felelhetünk. Kritériumaink, amelyek alapján a tekintetbe jövő szók mongol voltát megállapíthatjuk, kétfélék: 1) hangtaniak, 2) alaktaniak.

A hangtani kritériumok közül tárgyaljuk először a szókezdő *h*-t. De nem azt a *h*-t, mely Munkácsi Bernát szerint köztörök *s*-nek felel meg, hanem azt, amelynek köztörökben *k*- a megfelelője. Erre az esetre két példánk van: a *homok* és a *harang*. A homok megfelelője a köztörök nyelvekben *kum* és *kumak*, a jakutban *kumaχ*. Tudnunk kell azt, hogy a köztörök *k*-nak a magyarban minden esetben *k*- felel meg. (A csuvas $k > \chi$ változás modern fejlemény, vö. Gombocz BTL. 165: a csuv. $k > \chi$ változás kétségkívül a magyar-török érintkezések előtt ment végbe). A magyar *homok* tehát egy óbolgár **kumak* (más alakot semmiképp sincs jogunk feltenni) megfelelője nem lehet. Ellenben világosságot vet a szóra a mongol *χomak* 'sable fin' szó.

Még gyanúsabb szó a *harang* (mongol *χaraŋγa* 'une grande cymbale d'airain'). Ha ezt a szót a köztörök *kazan* 'Kessel', csuv. *χuran* 'üst, kazán' szókkal egyeztetjük, világos, hogy ez semmi más, mint egy török participium (< *kaz-* 'kiásni, kivájni' igéből), amely a mongolban *-γa* végzetet kapott. S ez a mongol végzet megvan a szónak magyar megfelelőjében is. Itt tehát két kétségbevonhatatlan bizonyítékunk van a szónak mongol eredetére: 1) a *h-*, 2) a *γa* képző.

A másik hangtani bizonyítékot a magánhangzók közti médiák adják. A szóknak egy részében t. i. ilyenkor a török *p, t, k*-nak a magyarban *b, d, g* felel meg, holott a rendes megfelelés mindenütt *p, t, k*. Ezt a jelenséget úgy magyarázhatjuk, hogy az átadott alakokban is *b, d, g* volt, ezek pedig nem lehetnek egyebek, mint a szóknak mongol vagy mongolos alakjai. Különösen kiemelem, hogy itt egy szó sincs, melyet a mongolból ki ne tudnánk a megfelelő alakban mutatni (s van olyan, amely csak a mongolból van igazolva).

Ide sorolom a következő szókat: 1) *öböl;* 2) *bodor, gődény, ildomos;* 3) *ige.*

Most pedig térjünk át az alaktani bizonyítékokra. Az a két

szó, melyet itt tárgyalni fogunk: az *érdem* és az *ildom*. A török nyelvekből egyik sem magyarázható világosan, mongol eredetük pedig igen valószínű.

Az *érdem* alapszava nem igen lehet más, mint a Zacharov-féle nagy mandzsu szótár *ertumbi* igéje (90. lap), melynek jelentése 'valamire támaszkodni, valamin nyugodni, remélni, valamiben vagy valakiben bízni, minden reménységét valakibe vagy valamibe helyezni, hinni'. Innen származott ez a híres szó, mely megjárta az óriási török-mongol nyelvterületet s még a magyarba is eljutott. Eredete is méltó a pályafutásához, t. i. valamiféle vallási vagy egyházi kifejezés lehetett, de nem annyira az istenben való erős bizodalmat, mint inkább a vallás-szabta törvényeknek (melyek talán egyúttal állami törvények is voltak) hűséges megtartását jelentette. Mandzsu jelentései: 'erény, a cselekedetek megegyezése az erkölcsi törvénnyel és tanítással, erkölcsiség, lelki jóság, kegy, jóság, jótétemény, a lélek erkölcsi tulajdonságai, tulajdonság, lelki tulajdonság általában, derekség, ügyesség, talentum, képesség, genialitás, rutin, hajlam, hősiesség, érdem'.

Az *ildom* szó is nagyon egyszerűen megfejthető a mandzsu nyelvből. A mandzsu *ildamu* eredeti jelentése (Zacharov 110. l.): 'eleven, ügyes, pontos'. Az eredeti jelentés bizonyára 'gyors'. Alakjánál fogva világos, hogy képzett szó: *ilda-mu*. Az első eleme nem egyéb, mint a mandzsu (Zacharov, 104. l.) *iladambi* ige; jelentése: 'egyik lábról a másikra ugrani, ugrálni, galoppozni, átugrani *(morin iladame jabumbi* 'a ló galoppban megy'), véleményt változtatni.' Ugyanezen a véleményen van Budenz (NyK. 20: 147), ki megállapítja, hogy az *ildom* megfelelői közül a *d*-s alak az eredetibb 'fürge, flink, behend, geschickt' alapjelentéssel, ennélfogva nem lehet a szót a mong. *ilga-* 'distinguer, discerner' igétől származtatni, mint Bálint G. tette.

Szándékosan tárgyaltam itt azokat az eseteket, melyek mai tudásunk szerint körülbelül bizonyosak. Egyebekre az egyes szók tárgyalásában fogok kitérni.

A fődolog mindenesetre annak a biztos megállapítása, hogy a mongol vagy mongolos elemek megvolta a magyar nyelvben nemcsak nem elvi képtelenség, hanem bizonyos tény.

Bármily biztos legyen is azonban ez a megállapítás, egyelőre nagyon óvatosan kell eljárnunk. Ennek a kérdésnek a tárgyalásában ugyanis — sajnos — a legcsekélyebb történelmi

háttért is nélkülözzük s kétes értékű történelmi feltevésekre újabb elméleteket építeni kalandos vállalkozás volna. Nem zárkózhatunk el azonban teljesen még attól a gondolattól sem, hogy a magyar-mongol érintkezés közvetlen volt. Nagyon valószínűtlen, hogy a *homok* és a *harang* ilyen alakban meg lettek volna az óbolgár nyelvben, hiszen például a *harang*-nak *ga* nélküli, de *r*-es, tehát mindenesetre régi alakja *(kuran)* igazolva van az óbolgár nyelv élő utódából, a csuvasból.

A kérdés külömben nem annyira a magyar, mint sokkal inkább a török-mongol nyelvtörténet szempontjából fontos. S éppen ezért kell ilyen óvatosan és szűk keretek között mozognunk, mert ezen a területen még nagyon a kezdetén vagyunk a kutatásnak.

Szójegyzék. 1. *boglya,* vö. köztör. *boγol, moγol, pūl,* mong. *buχul.* Ezekből az alakokból a magyar szót nem lehet megmagyarázni. Gombocz Zoltán analogikus alakulásnak veszi a *boglyá*-t (BTürkL. 49.): *sárog* ~ *sárga.* Egyszerűbb volna talán a mong. *baklaγa* 'ein Getreidehaufen von aufeinander geschichteten Garben' idevonása. Az *o* az első szótagban a magyar nyelvtörténetből magyarázandó. Nyelvjárásokban és a régiségben kölömben is *a* van helyette.

2. *dél,* vö. köztör. *töš, tüš, tüs,* mong. *düli.* 1) Szókezdő *d*-je miatt. Hogy a *t* > *d,* változás az ócsuvasban ment volna végbe (Gombocz BTürkL.), lehetséges, de nem lehet bizonyítani. 2) *ü*-je miatt. Az *ü* óbolgár szavainkban közönségesen nem változik *é*-vé. (Valószinűleg: mong. *ü* > tör. *i* > magy. *í, é* pd. *bélyeg* < **bilik.*) 3) *l*-je miatt (erről már szóltam).

3. *egyéb* (Szinnyei, NyK. 31 : 273).

4. *érdem* (l. előbb).

5. *gődény,* vö. köztör. *kotan,* jak. *kütän,* mong. Pallas *chodang.* [Interv. *-d-*.].

6. *harang* (l. előbb.)

7. *ige.* A török nyelvek közül csak az ujgurban van meg s ott bizonyosan kölcsönzés a mongolból. Fel van jegyezve még a kalmükből és a burjátból.

8. *ildomos* (l. előbb).

9. *kölcsön,* vö. csuv. *kivZ'ɛn* 'auf borg', mong. *külüsün* 'le louange, le payement, les intérêts, intérêt de l'argent prêté.' A köztörök nyelvekben nincs meg, megvan még a burjátban,

10. *ok.* Megfelelő alakok feljegyezve a mongolból, burjátból, kalmükből és az ujgurból (l. *ige*).

11. *öböl.* Megfelelői csak a mongolból vannak feljegyezve. Ramstedt egy mongol igéből származtatja (Gombocz, BTL. 111.)

12. *ölyű.* Megfelelői csak a mongolból vannak feljegyezve.

*

Nem teljesen lehetetlen, hogy valaha még be tudjuk bizonyítani az *erkölcs, hölgy* (de vö. Wichmann, Nyr. 41 : 37), *hlúz, hagyma* (de vö. Paasonen, Nyr. 41 : 35) s egynémely más szavunk mongol eredetét, melyeket a fent adott irodalom bőven tárgyal.

NYELVÜNK RÉGI TÖRÖK JÖVEVÉNYSZAVAI.[1]

I.

A nyelvtudománynak modern ellenségei, kik mindenféle nyelvészeti kutatástól szeretnék megtagadni a tudományos értéket, kétségbe vonják még azt is, hogy a nyelv organizmus. De ha valami avatott kéz vezetése mellett belemerülnének egy nyelvészeti részletkérdés tanulmányozásába, eljutva egész addig a fokig, ahol a nyelvtudomány az eredmények biztosságát tekintve vetekszik a matematikával, ahol tisztán felfejtve látjuk magunk előtt egy rendkívül bonyolult szervezetnek minden kis részecskéjét, nem is szólva a másodrendű eredményekről, amidőn például művelődéstörténetünk egy-egy rég eltemetett századára, sőt ezredére vet a nyelvtörténeti kutatás biztos világosságot, mondom, ha mindezt átlátni alkalmuk volna a nyelvtudomány ellenségeinek, bizonyára nem késnének azt az emberre vonatkozó tudományok között a legfontosabbak közé beosztani. Készséggel megengedem azonban, hogy talán nincsen tudomány a világon, amely kontár kezekben annyit szenvedett, éppen azért a mindent jóhiszeműleg fogadó nagyközönséget annyiszor félrevezette volna, mint a nyelvtudomány. Ha valahol szükség van a módszer helyességére, a kutatás elveinek biztos és helyes megállapítására, akkor erre a nyelvtudományban első sorban szükség van, hiszen a múlt kísértetei még mindig feljárnak s a nyelvtudomány még mai nap se ment a komolyság álarca alatt feliépő kalandos és lényegében tudománytalan elméletektől.

Önkénytelenül is ezek a gondolatok jutnak az embernek eszébe Gombocz Zoltán munkája olvasásakor. Egy közel félszáz éves vitának méltó gyümölcse ez a munka. Pontos összefoglalása mindannak, amit a vita eredményeiből a legszigorúbb tudományos kritika elfogadhat s összegezése az ezekből a biztos eredményekből levonható nyelv- és művelődéstörténeti tanulságoknak. Így válik nélkülözhetetlen forrásmunkájává három tudományágnak: a magyar nyelvtörténetnek, a török nyelvtörténetnek és a magyar művelődés történetének.

A magyarság háromszor érintkezett erősebben a törökséggel. Először a honfoglalás előtt (emléke kb. 230 szó, ezekkel foglalkozik Gombocz Z.), másodszor a kúnok és besenyők bekóltözése idejében (emléke kéthárom szó, az is kérdéses, mint *boza, koboz, árkány*) és harmadszor a török uralom alatt (emléke kb. 500 szó, ezeknek nagy részét azonban nem közvetlenül a törökből, hanem délszláv közvetítéssel kaptuk).

Az első, aki először említi, hogy a magyarban és törökben egyező szók vannak, a medgyesi születésű Töppelt Lőrinc (»Origines et occasus Transylvanorum« c. munkájában 1667). Úgy látszik azonban, hogy a tudós hamburgi orvos, Fogel Márton is akart foglalkozni a magyar és török nyelv viszonyával. A 18. században új erőre kapott történeti kutatás újra felszínre vetette a magyarok eredete kérdését. Pray György nem igen hitte a finn-ugor rokonságot, Kollár Ádám azt hitte, hogy a magyar a

[1] Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache von *Zoltán Gombocz*. Mém. de la Soc. Finno-Ougr. XXX. Helsinki, 1912. 8r. XVIII. + 251.

keleti nyelvekkel, különösen a törökkel egyezik. Johann Eberhard Fischer (»De origine Ungrorum« megj. 1770) török-magyar szóegyezéseket állított össze s a magyarban levő török elemeket az ómagyar nyelv maradványainak gondolta. Cornides Dániel szintén említ magyar-török egyezéseket s több szónknál ő vette észre először a török eredetet. A tudós Beregszászi Nagy Pál »Ueber die Aehnlichkeit der Hungarischen Sprache mit den Morgenländischen« című híres munkájában azt fejtegette, hogy a magyar minden ismeretes ázsiai nyelvvel többé-kevésbé rokon. Réval is állított össze török-magyar szóegyezéseket, de ezek nem jelentek meg nyomtatásban.

Új fejezetet kezdenek a magyar nyelv török jövevényszavainak történetében Hager, Schlözer és Gyarmathi, kik az ősrokonság gondolatával szemben a kölcsönzés mellett voltak. Horvát István a Tudományos Gyűjtemény 17. kötetében foglalkozott a kérdéssel. Érdekes, hogy Horvát, akit a kalandos kutatás mintaképének szokás emlegetni, itt sokkal közelebb járt az igazsághoz, mint későbbi, jóval kedvezőbb körülmények között dolgozó kutatók.

Eddig tart a kutatás történetének első fele. Most azután a Hunfalvy, Vámbéry és Budenz fellépésével megkezdődik a második korszak, amelynek eredményeképen teljes világosság derül a kérdésre.

Hunfalvy az ugor, finn és török nyelveket egyenlőrangú rokonnyelveknek vette s a magyar-török szóegyezéseket vagy ősrokonságnak, vagy kölcsönvételeknek tulajdonította. Az első szigorúan módszeres munka, mely megállapította a magyar nyelv török elemeinek legbecsesebb tanulságait: 1) hogy kölcsönvétellel van dolgunk, 2) hogy kétségtelen hangtani bizonyságok szerint csuvasféle nyelvből valók a kölcsönzések: Budenz értekezése volt a NyK. 10. kötetében, »Jelentés Vámbéry magyar-török szóegyezéseiről«. Vámbéry ugyanis a NyK. 8. kötetében összeállította a magyar-török szóegyezéseket, ez a cikk azonban egyrészt módszeres hibái, másrészt nem világos irányzata miatt nem volt elfogadható. Egyszer másodfokú rokonságról, másszor nyelvkeveredésről beszél; a magyar nyelvtörténetet csaknem teljesen figyelmen kívül hagyja s török szóanyaga vagy jelentéstani, vagy alaktani szempontból sok esetben kétes értékű.

Budenz cikkével megindult a helyes irányban való kutatás, s midőn Vámbéry »A magyarok eredete« c. munkáját, mely a magyar nyelv fu. elemeit az eredeti törökkel szemben kölcsönvételnek nyilvánítja, kiadta, a kérdés körül való heves küzdelem (a török-ugor háború) azzal a kétségtelen eredménnyel záródott, hogy a Vámbéry elmélete a nyelvtudomány ítélőszéke előtt nem állhat meg, leszámítva némely helyes új török-magyar egyeztetését. Ezt az eredményt csak megerősítette Vámbérynak 1895-ben megjelent munkája »A magyarság keletkezése és gyarapodása.«

A török-magyar nyelvviszony helyes megállapításában, mind a részletekben, mind az általános kérdésekben nagy érdemei vannak újabban Munkácsi Bernátnak, ki a magyar-török szóegyezések sorát sok becses adalékkal gazdagítja.

•

227 bolgár-török jövevényszót állapít meg Gombocz Zoltán s ezekből a török és a magyar nyelvtörténetre a következő tanulságokat vonja:

A köztörök *a* helyén a magyarban kétféle megfelelést találunk: 1)

a-t, vagy valami *a*-ból keletkezett más hangot, 2) *i*-t. Ez a körülmény a csuvas nyelvre utal bennünket, melyben a köztörök *a*-t hol *u* (< *a*), hol *i̯* (szintén < *a*, de jóval régebbi hangváltozás) képviseli. Az eredeti állapothoz a csuvas van közelebb, mint ezt a mongol nyelv bizonyítja (csuvas *i̯* ~ mongol *a* ~ köztörök *a;* csuvas *u* ~ mongol *i, ü, e* ~ köztörök *a).* Példák: 1) *szám* < csuvas *sum,* vö. oszmánli *san; tar,* vö. oszm. *taz.* 2) *ír,* csuv. *śi̯r-,* oszm. *jaz-; tinó,* vö. csuv. *ti̯na,* kazáni *tana.*

Az *a* ~ *a* megfelelésnél a magyar hangtörténetnek egy pár bonyolultabb kérdésére kell megfelelnünk. Igy elsősorban arra, hogy miért rövid az *a* az egyik szóban s miért hosszú a másikban (*szám,* de *tar* < bolg.-török **sam,* **tar.*) Balassa a megnyúlást a magyar hangsúly hatásának magyarázta (TMNy. 164) s ugyanilyen módon fejtette meg Melich a szláv és latin jövevényszavak hosszú tővokálisát (NyK. 39 : 35.). Ez a megfejtés azonban nem ad feleletet arra, hogy miért nem nyúlt meg egyes esetekben a vokális. Kielégítőbb az a magyarázat, hogy a régi magyar nyelvben a ma is gyakori *á* ~ *a* váltakozás még gyakoribb volt, s analógia útján átterjedt a jövevényszókra is, a mai nyelvben aztán ennek a váltakozásnak vagy az erős foka *(szám, szán),* vagy a gyenge foka található *(tar, csat),* vagy pedig mindakettő *(sár, sarat).* — A *csákány (čakān), árpa (< arpa)* féle alakokban az első szótagbeli *á* hasonulás eredménye; az *árpa*-féle szókban a ragos alakokból (*arpát* > *árpát* s innen a nom. *árpa.*). — Egyes két- és háromtagú szókban *o*-t találunk a tőszótagban a török *a*-val szemben. Ezt a változást a népnyelvből igazolható disszimilációval magyarázhatjuk. — A *gyërtya, gyartya, gyortya* stb. szóban *ë* van a török *a* helyén. Alapul a *gyártyá* alakot vehetjük. — Egyes szókban *i* van az *a* helyén *(csipa, csihol).* Itt a nyelvtörténetileg igazolható fejlődés: *a* > *o* > *i.* — A két és háromtagú szók végső szótagbeli hosszú *á*-jára (rövid török *a*-val szemben) csak az a körülmény vet némi világot, hogy a megnyúlás csak *-r, -l, -n* előtt következett be. Vö. *cickány, kantár, szakál, boszorkány,* de *bicsak, kobak; homok* < **χumak.*[1]

Az ótörök *u* és *o* a bolgár-török-magyar érintkezés idejében még eredeti állapotában volt a bolgár-török (= ócsuvas) nyelvben, mint ezt a magyar nyelv bizonyítja. (A mai csuvasban: ótör. *u* > csuv. *ə̂, ó, o* > *u*$_{\vee}$; szó elején: *o-* > *vi̯-, vu-, u-* > *və̂-.* Az *o* a magyarban megmaradt: *bor* > **bor, bocsát* < **boša-, tor* < **tor.* A nyugati és a székely nyelvjárásokban a második szótagbeli *u* asszimilálja a hangsúlyos szótagban levő *o*-t. Igy keletkeztek a következő alakok: *buszu* < *boszu, bucsu* < *bocsu* < *bocsó.* — A hangsúlyos *o* a 13—14. század óta hosszú *ó* előtt elég nagy nyelvterületen *a*-vá lett. Például: *olló* > *alló* (MTsz.), *hordó* > *hardó* (Moldva), *motóla* > *matóla* (MTsz.). Igy magyarázandó az *apró* > **opraγ, bakó* < ? **bokó, kancsó* < **kancsaγ*[2] szavak *a*-ja. — Az ótörök *u* a magyarban *o*-vá lett *(boglya* < **bugul, bors* < **burč).* Ez a változás Gombocz Z. szerint kétségtelenül a magyarban ment végbe. (NB. »A 11—13. században az

[1] Itt jegyzem meg, hogy az egyes török-mongol és magyar nyelvtörténeti kérdéseknek irodalmára, mely a Gombocz Z. munkájában minden kérdésnél teljesen össze van állítva, ismertetésem szűk keretében nem lehettem tekintettel.

[2] Felesiegesnek tartom itt a kikövetkeztetett alakoknak megokolását.

eredeti zárt tőhangzó a nyelvjárások nagy részében megvolt.«) A *hurok* és *kút* szókban megmaradt a török *u*, a *békó* és *bika* (vö. csagatáj *buγak*, 'békó', oszm. *buγa* 'bika') szókban *é*-t, *i*-t találunk helyette. — A második szótag *u*-ját a magyarban *o* képviseli *(koporsó* < **kopurčaγ)*.

A hátulképzett *i (i̯)* a magyarban a török-magyar érintkezés korában még megvolt, később azonban összeesett az előlképzett *i*-vel. Példák: *bicsak* < **bi̯čak, cickány* < **si̯čkan*. A *kín* szó hosszú *í*-je *i̯ji̯* > *é*-re megy vissza (< **ki̯ji̯n*). — Három kétes esetben *a* felel meg a török *i̯*-nak *(gyalom, kanyaró, sajt)*. — Második, zárt szótagban *i̯* > *u* > *o* volt a fejlődés, például: *árok* (< *aruk* 1396 < **ari̯k*).

A török *i* helyén a magyarban *i* > *ë* > *ö*-t, illetőleg *i* > *ë-t* találunk. Példák: *bëtű, bötű* < *bitiγ, gyëplő, gyöplű* < **džipliγ, öreg* < **irik*.

Az ótörök *ä* a csuvasban *a*-ra változott. Hogy ez azonban egészen modern hangfejlődés, világosan mutatják a magyar nyelv jövevényszavai. Igy pl. egytagú szókban: *bér, béres* < **bäri*, vö. oszm. *vär-*, kazáni *bir-*, csuv. *par-; szék* < **säki*, vö. oszm. id., kaz. *sikə*, csuv. *saGə̄*. A tőhangzó a magyarban nyúlt meg. A dolog azonban nem egészen világos; nem tudjuk, mért lett az egyik török *e*-ből nyilt hosszú *é*s a másik ugyanolyanból (?) zárt hosszú *é* (t. i. azokban a nyelvjárásokban és nyelvemlékekben, melyek a két *é*-t megkülönböztetik). — Kéttagú szókban nem *é*-t, hanem rövid *e*-t találunk a tőszótagban. Pld.: *eke* < *äkäγ*, vö. csuv. *acia*, oszm. *äk-*, kaz. *ik-; erő* < **äriγ* vö. ujgur *ärig*, csag. *ärik*, kaz. *irək*. — Két szóban *é* ~ *ö*-t és *é*-t találunk a török *ä* helyén. Ezek: *gyënge, gyönge* < **džäŋgä* és *érdëm* < **ärdäm*. — Második szótagban szótagzáró *n* előtt megnyúlik az *ä*, pl. *bölény* < **bölän, cötkény* < **sütken*.

Az ócsuvas *ö* és *ü* helyén a magyarban egyformán *ö*-t látunk. (A mai csuvasban eltérő magánhangzókat találunk.) Pld. *ökör* < **ökür*, vö. oszm. *öküz*, csuvas *vəGər, görény* < **kürän*, vö. kún *küzän*. Lehetetlen feltenni, hogy az *ü* és *ö* az ócsuvasban estek volna össze. Az *ü* > *ö* változásnak tehát a magyarban kellett végbemenni. — A *szűnik* < **sön*, és *tűr* < **tör-* eredeti magyar alakja *szönik* és *tör* (NySz.) — Egyes nyugati és székely nyelvjárásokban a tőszótag *ö*-jét asszimilálja a második szótag *ü*-je. Igy állottak elő *gyürű (< györű < györő)* vö. csag. < **jüzük, gyüszű*. — Az *idő* < **ödäγ* szóban *i* felel meg a török *ö*-nek; tudnunk kell azonban, hogy a szó a 15—16. században *ëdő, ödő*-nek hangzott. (Vö. *kërály* < *király, mënd* > *mind*, stb.). A *kék* és *dél* szavak valószinűleg török **kök* és **dül* alakokra vezetendők vissza. — A *szűr* < **sür* és *tűr* < **tür* szókban megmaradt az *ü*, mert analógia hatása alatt régen megnyúlt.

A szóvégi rövid *a* és *ä* megmarad, ragok előtt analógia hatása alatt megnyúlik. Pl.: *alma* < **alma, almát; kecske* < **käčkä, kecskét*. A magas nyelvállású vokálisok ellenben *(i, ü, i̯, u)* eltünnek. Pl.: *bér* < **bäri, gyöngy* < **džindžü, ács* < **aγačči̯, kút* < **kudu*. Ez a jelenség fontos segédeszköz a tővégi magánhangzók eltűnésének időpontjára vonatkozólag. Ebből ugyanis megtudjuk, hogy a tővégi *a, e* a magyarban még a török-magyar érintkezés előtt elkopott, az *i, ü, i̯, u* azonban csak később (egyéb tanúságok alapján: a 11. század után).

(Vége köv.)

NYELVÜNK RÉGI TÖRÖK JÖVEVÉNYSZAVAI.[1] [452]

II.

A magyar nyelvnek **mássalhangzó-rendszere** a török-magyar érintkezés óta nem sokat változott, az itt levonható tanulságok inkább a török hangtörténetre nézve érdekesek. A török szókezdő explozivák *(b, t, k)* a magyarban megmaradtak. 1) *b-: borsó* < **burčaγ* (tehát a mai csuvas szókezdő *p*-je, *pârźa*, modern fejlődés eredménye.) 2) *t-: tinó* < **tiṇaγ*. A *darc* szóban a következő mássalhangzó hatása alatt *d*-vé lett a *t* (< **tarïγ*). A szókezdő *t* ilyen féle asszimilációja több biztos példával igazolható: *dörzsöl* < *törsöl* (NySz.), *dug* < **tug*. 3) *k-:* a magyarban megmarad. (A velaris *k* > *χ* fejlődés tehát a csuvasban egészen új.) Pd. *kék*, vö. csuv. *kâvak, kendĕr*, vö. csuv. *kanDâr; korom* < **kurum*. Asszimilációs változással: *gödény* < **ködén, görény* < **körén*. — Intervokális *-k-, -t-, -p-* a magyarban általában megmaradt *(kapu, sátor, szakáll)*, csak egyes esetekben találunk *-b-, -d-, -g-, -t (öböl, gödény, agár)*. A szóközépi török *-d-* a magyarban vagy megmaradt, vagy különféle változásokon ment keresztül. Igy: *idő* < **öcaγ, kút* < **kudu, szőllő* < **szödlő* < **šidläγ*. Mássalhangzó után mindig megmaradt: *érdem, kender*. Szóközépi *-b-, -v-* a magyarban nem maradt meg *(kőris* vö. csuv. *kavâršâs, kóró* < **kowraγ*, vö. kumandinc *kobrak)*. Ugyanígy a *g: csalán*, vö. csagat. *čalaγan*. Kétségtelen azomban, hogy az eredeti *g, γ* az ó-csuvasban még megvolt (vö. 1138—1329: *Bahatur* OklSz. — olv. *baγatur* vagy *baγatïr* —, 1211: *ohul* OklSz. — olv. *oγul*, vö. oszm. *aγïl, awïl*.)

A török *ŋg* a magyarban megmarad *(gyënge, tengëly, tengër)*.

Eredeti török *gd* helyett a mai csuvasban zöngétlen *z*-t találunk. Hogy ez a csuvasban régi változás, bizonyítják a magyar *tűzok* (< ócsuvas **tözak*) és *búza* (< ócsuv. **bŭzai*) szavak.

A szóvégi *k* és *g* a mai csuvasban eltünik. A török-magyar érintkezés korában azomban még megvoltak ezek a csuvasban, mint a magyar nyelv jövevényszavai bizonyítják. A magyarban kétféle folytatást látunk.

1). ócsuv. vokális + *k, g* (esetleg *γ*) > magy. vokális + *γ* > *-ó, -ú*, (> *-u*), illetőleg *-ő, -ű* (> *-ü*.) Pd.: *disznó* <? **tiṣnaγ* vö. 1505: *gisnav*, 1307: *gysnou* (fejlődés a magyarban: **aγ* > *au* > *ou* > $\bar{o}_{\wedge}$), *szapu* < **sapaγ, csöpü* < **čüpäγ, betű*, < *bitiγ*. — A magyar *ó* > *a, ő* > *e* vál-

[1] Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, von Zoltán Gombocz. Helsinki. 1912

tozáson mentek keresztül a következő szók: *dara* (< *daró* < **tariγ*), *káka, béke, eke* (Beszt. Szój. *ekew*), *kelengye.*

2) ócsuvas vok. + *k* > magy. vok. + *k* illetőleg *g.* Pd. *árok* < **arik, bélyeg* < **bälik.* Ezekben a szókban tehát az ócsuvasban még megvolt a zöngétlen exploziva. A *k* > *g* változás a magyarban ment végbe: vö. *görög* < *görök* (NySz.), *ütleg* < *ütlek.*

A törökszókezdő *s-* a magyarban megmarad *(szakál, szám* < **sakal, *sam).* A *zerge* szóban (< **szerke*) *sz* > *z* változás állott be, vö. *zamat* < *szamat, zománc* < *szománc* stb.; egy-két szóban *c* < *sz,* például *cickány* < **sičkan,* vö. magy. *cábár* < ufn. *sauber* stb.

A szóközépi *-s-* megmarad: *boszorkány, gyüszű.* A *gözü* (< **köszö*) és *borz* (< **borsz*) szókban *-s-* > *-z-* változást látunk.

A köztörök szókezdő *s-* helyén a csuvasban némely szókban *š-*t találunk. Ennek a változásnak a régiségét bizonyítják 1) a magyar nyelv ócsuvas jövevényszavai 2) a szóknak mongol alakja. Pd. köztörök *sarı* 'sárga', csuv. *šurə* 'fehér', mongol *šara, šira* 'sárga', magyar *sárga.* (Ez egyike az u. n. török-mongol részleges egyezéseknek, melyekről még szó lesz.)

Az ótörök szóközépi és szóvégi *š* helyén a magyarban *-cs-*t illetőleg *-lcs-*t találunk; az *l* anorganikus. Pl. *bocsát* vö. oszm. *bošat-, gyümölcs* < *džimiš.*

A törökmongol szóközépi és szóvégi *z* a csuvasban és a mongolban szabályosan *r*-ré lesz. Ez alól a hangtörvény alól a magyar nyelv legrégibb török jövevényszavai között nincsen kivétel. Pd. *ikër,* vö. oszm. *äkiz, ikiz,* kazáni *igəz,* csuvas *jəĞər,* mongol *ikire; ír* vö. oszm. kaz. *jaz-* csuv. *šır-,* mong. *džiru.*

Az ótörök *j-* helyén a csuvasban *ś-*t találunk. A magyarban háromféle a folytatás: 1) ótörök *j-* a magyarban elveszett: *ír* (megfelelőit l. fent); 2) ótörök *j-* = magyar *gy: gyérlya* vö. alt. *jarta,* csuv. *śurDa.* 3). ótör. *j-* = magy. *sz* (? *s*): *szél,* vö. oszm. *jäl,* csuv. *śil.* Nem egészen biztos a *sarló* (? vö. tör. *jar-* 'hasítani') és a *süveg* (vö. csuv. *śələk*) etimológiája.

Szókezdő és szóközépi *č-*nek a magyarban vagy *cs,* vagy *s* felel meg: *csákány* (vö. kirg. *čakan*), *bicsak* (vö. oszm. *bičak*), *sátor* (vö. kaz. *čatır*), *keselyű* (vö. csagat. *kačalak*); *-rč* > *-rš-: borsó* (vö. csag. *burčak*).

A török *n* megmarad a magyarban a) szó közepén *(kancsó, tanú);* b) szó végén: egytagú szókban *(kín, szán);* két háromtagúban: *bojtorján, oroszlán. ny* van az *n* helyén: a) szó közepén (*köpönyeg, szunyog,* vö. oszm. *käpänäk, sinäk*); b) szabályosan kéttagú szók végén (*ártány, bölény*); két háromtagú szóban: *boszorkány, kalokány.* A palatalizáció újabb magyar fejlemény. — Szóközépi és szóvégi köztörök *n, ŋ* helyén a csuvasban gyakran *m*-t találunk. Ennek a nyomát találjuk a magyar *gyom* < ócsuv. **džom* és *szám* < ócsuv. **sam* szavakban. — A török *m* megmarad: *alma, barom.* Két esetben *m* (> *n*) > *ny*: *szirony* vö. oszm. *sirim, kanyaró* < **karamó* vö. oszm. *kizamuk.* (Vö. *Ádám* > *Ádány* stb.)

A török *r* megmarad: *agár, dara, tűr.* Az *l* szintén: *ál, alma, gyaláz, szél.* A 15—16. század óta az *l* sok esetben palatalizálódott: *bélyeg* < *béleg, keselyű* < *keselő.*

A magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai legalább kétszáz évvel

régebbiek, mint a legrégibb magyar nyelvemlék, a tihanyi apátság alapító levele. Rendkívül fontosak tehát a hangtörténet kronológiájára. Megtanuljuk belőlük:

1) hogy a legfontosabb ősmagyar hangváltozások (*p- > f-, k- > χ- > h-*, az *nd, mb, ŋg* és *ndž*-vel végbement változás) a török-magyar érintkezés korában be voltak fejezve;

2) hogy a *dž > d'* változás, valamint a szóközépi és szóvégi *γ* vokalizációja ez érintkezés után ment végbe;

3) hogy az *u > o, ü > ö, i > ë ~ ö* változás ez érintkezés után jött létre, de megfelelő *o > ŏ* változásról nem beszélhetünk, mert az ócsuvas *o*-nak a magyarban szabályosan *o* felel meg;

4) hogy ősmagyar *į* hangsúlyos szótagban *i*-vé, hangsúlytalan szótagban *u > o*-vá lett;

5) hogy a szóvégi magánhangzók közül a nyiltak a magyar-csuvas érintkezés előtt, a zártak ezután tűntek el.

A csuvas nyelvtörténetet (mint láttuk) szintén becses tanúságokkal gazdagították a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai. Ránk nézve mindenesetre az a legfontosabb eredmény, hogy e szavak forrása egy csuvas-féle nyelv volt, lényegében ó-török jelleggel. Erről a nyelvről közvetlenül semmit sem tudunk, egyetlen emlékei a magyar nyelvben belőle való jövevényszavak.

A török-mongol hangtörténetnek legérdekesebb jelenségei az ú. n. csuvas-mongol részleges egyezések, melyeket már fentebb említettem. Eddig hármat ismertünk: 1) *z > r* rotacizmus), 2) **ž > l* (lambdacizmus), 3) szókezdő *š-*. Ehhez a háromhoz jött legújabban a negyedik, és pedig a vokálizmus terén: köztörök *a ~* csuvas *į ~* mongol *a*, köztörök *a ~* csuvas *u ~* mongol *e, i, ü*.

Bolgár-török jövevényszavaink a magyar művelődéstörténet szempontjából is nagy jelentőségűek.

Így kitűnik például, hogy a magyarok csak a törökökkel való érintkezés után lettek állattenyésztő néppé. A *bika, ökör, tulok, tinó, ünő, borju, kos, ürü, toklyó, gyapjú, kecske, ollú* ('zicklein'), *disznó, ártány, serte, ól, békó, gyeplő, csökönös, köpü, író, sajt, túró, agár, kopó, kölök* szavak mind török jövevények. — A törököktől tanulta a magyarság a földmívelést; a földmívelés terminológiája ugyanis csaknem teljesen török: *tarló, árpa, búza, eke, sarló, aratni, kepe, kéve, boglya, szérű, szórni, ocsu, őrölni, dara.* A szőlőmívelés köréből: *szőlő, szűrni, szüret, bor, csiger, söprű.* Fonásra vonatkozó szavak: *kender, csalán, tiló, csöpü, orsó.* A házra vonatkozó szavak, házi eszközök: *sátor, szarú-*(fa), *kapu, kút, karó, szék, bölcső; kancsó, szapu, koporsó, harang, seperni, seprő, tengely, balta, bicsak, csákány, gyüszű, kölyü, csiholni, gyártani.* Kézművesek neve: *ács, szűcs.* Vö. *szatócs.* — Viselet: *köpönyeg, süveg, sarú, csat, szirony, gyöngy, gyürű, tükör, bilincs* eredetileg 'karperec'. — Társadalmi és állami berendezkedés: *sereg, törvény, tanú, hakó, béke, kelengye, bér, barom, kölcsön, or* 'tolvaj', *csök* 'keresztelő', *gyász, érdem, áldomos.* Testrészek és betegségek: *szakál, szirt* 'hinterschädel', *térd, köldök, öböl, csök, csécs, kanyaró, szeplő, szemölcs, csipa.*

Érdekesek még az ilyen szók: *betű, írni, szám; idő, kor, dél; tenger, köd, szél.* Ezenkívül átvettünk a törököktől egész sereg növény- és

állatnevet, melléknevet, a fentebbi csoportokba be nem sorozható főneveket, végül igéket. Az igei átvételekre jellemző, hogy a török igék eredeti alakjukat megtartották (*ügür* > **džoγur-*, *szán* > **san-*), míg a későbbi, a szlávból, latinból és németből való igei átvételek kivétel nélkül denominális *l*-et kaptak a magyarban (szláv *kopati* > magy. *kapál*, latin *praedicare* > magy. *prédikál*, német *reissen* > magy. *rajzol*.)

A fentebbiekből következik, hogy az illető bolgár-török nép a magyarnál jóval magasabb műveltségi fokon állott.

A nyelvi tanuságok némi világot vetnek a történeti háttérre is.

Azok közül a török népek közül, amelyekkel a magyarok a honfoglalás előtt érintkezésben voltak, itt kettő jöhet tekintetbe, a kazár és bolgár. A kazárokkal való érintkezésnek biztos történeti nyomai vannak, sőt azt is tudjuk, hogy a kazároknak egy törzse, a kabar, beolvadt a magyarságba. Hangtani tanúságok alapján azomban teljesen lehetetlennek tarthatjuk, hogy a magyar nyelv török elemei a kazárból valók volnának. Ez a nyelv ugyanis, mint a fennmaradt pár szónyi emlékből (*kazar*, *Sarïy-šār*) kitünik, más hangtani sajátságokat mutat, mint a mi jövevényszavaink. Ellenben tökéletesen megfelel a jövevényszavainkban látszó hangtani állapotnak a volgai bolgár nyelv, melynek 14. századból való emlékeit (sírfeliratok) orosz kutatások hozták napvilágra.

A magyar-bolgár érintkezésnek a kazárokkal való érintkezés előtt kellett megtörténnie (nagy valószínűséggel 600 és 800 között).

---

13. **Köpü.** Mészöly a *köpü*-ről szóló cikkében (MNy. XI. 19) azt mondja, hogy a magy. *köpü*-nek a csag. *köpü*-vel való hangtani egyezése csak látszólagos, mert egy csag. *köpü* óstör. **köpü*-re mutat vissza, ennek ócsuvas megfelelője pedig a magyarban ma csak *köp*-nek hangozhatnék. — Igaz, hogy a csagataj a szóvégi *k*-t talán az összes török dialectusok között a leghívebben megőrizte, de azért egy *köpü* alak minden nehézség nélkül mutathat egy óstör. (ócsuv.) **köpük*-re, melynek a magyar *köpü* szabályos megfelelője volna. A szóvégi *-k* változása még az óstörökben megkezdődött s többkevesebb nyomát minden dialectus — a csagataj is — mutatja. Ime egy pár példa a Vámbéry csagataj szójegyzékéből: *aju* ‚medve', *ajuk* mellett, *tau* ‚hegy', *tag* mellett, *torlu* ‚netsartig' ≺ **torluk* vö. *tor* ‚netz', vagy éppen a magy. *toklyó* ∞ csag. *tokli*! N. Gy.

A tőr magánhangzójához. Hogy a magyar *tőr* ‚schlinge, fallstrick' török jövevényszó, az bizonyos; Gombocz a BTürkL-ben a *j*$_T$ török* *tor* és *töru* ‚netz zum vogelfangen' alakokat egyesíteti vele. Ezek az alakok azonban nem magyarázzák meg a szó magánhangzóját. Ezt a nehézséget távolítja el az az új adat, mely Vámbéry „A magyarság bölcsőjénél" cz. munkájában a *tőr* czímszó alatt található: török *tör*, *tür* ‚háló. tőr', *örümžek töri* ‚pókháló'. Hogy a *tür* alakot honnan veszi Vámbéry, nem tudom, de a *tör*-t igazolja Zenker (l. تور alatt). N. Gy. [176]

* Így nevezi szerző azokat a török nyelveket, a melyekben a szókezdő *j* nem fejlődött *s* (*š*)-szé, mint a jakutban és csuvasban; e két utóbbinak pedig az *s*-török nevet adta. (NyK. 43 : 278). Szerk.

316]

Bolgár-török jövevényszavainkhoz.

Az Etymologiai Szótár sok mindenre megtanít bennünket. De talán egyik tanítása sem becsesebb annál, a mit az „eredete ismeretlen", „elfogadható magyarázata nincs"-féle jelzések hírdetnek. Pompás, biztos talajon mozgunk, a melyre sok csalódás árán jutottunk. A régi szőfejtők szörnyen örültek, ha egy-egy meglepő egyezésre rájöttek a magyar s valamely idegen nyelv között; mingyárt megvolt egy kis darab művelődéstörténet s e feletti örömükben a szó voltaképeni történetével éppen csak annyit törődtek (a kik törődtek), a mennyit a publica honestas megkövetelt. Az pedig nagyon szerény volt még akkoriban. Az Etymologiai Szótár szerzői az etymologizálásnak ezt a szebb módját felcserélték egy igazabbal. Hogy a magyar és az idegen szóalak egyezik, az szinte másodrendű kérdés. Sokkal fontosabb a két szó történetének a hazája területén való tisztázása.

Mint a hogyan az alábbi példák mutatják.

Zerge.

A *zerge* szót Budenz (NyK. XX, 169) török szókkal vetette egybe. Ezt az egybevetést Gombocz is elfogadta (BTL. 137 l.), bár az illető czikket annak a kiemelésével kezdi, hogy a szó se a régi, se a népnyelvben nincs meg; először Földinél fordul elő 1801-ben: *zerge* v. *zerna* ‚antilope' (l. Szily, NyÚSz. is).

Ha nem tudnánk is többet, mint ezt és azt, a mit Melich a *czirkány* szóról kideritett — hogy t. i. ez a sokáig török eredetünek tartott szó voltaképen a török *sičkan* mintájára alkotott XVIII. századvégi csinálmány (először ugyanott fordul elő, a hol a *zerge* l. az EtSz. 5. füzetét), ha csak ennyit tudnánk is, ez elég volna ahhoz, hogy a *zergét* török jövevényszavaink közül töröljük. De nem lesz érdektelen még a következőket elmondani.

Gombocznál (BTL. 137 l.) a következő török alakok találhatók: csagatáj (Vámbéry) *serke* ‚kastrierter ziegenbock', kirgiz (Budagov) *serke*, *serge* ‚ziegenbock im zweiten jahre', teleut (Verbickij) *serke* ‚козелъ по 3 году; кладеный козелъ (harmadéves kecskebak; herélt k.)'. Ehhez még hozzáfűzhetjük a következő mongol alakokat: irodalmi *serke* ‚herélt kecskebak' (!), tunkinski és alarski burját (Podgorbunskij) *ɣxerɣe* ua., khalkha (Podgorbunskij) *serɣe* ua., kalmük (Smirnov) *serke* ua., keleti mongol (Rudnev) *särɣə*, *serɣ(ɔ)* ua.

Mivel a szó a törökségben csak azon a területen fordul elő, melyen gyakoriak a mongol jövevényszavak, a mongolságnak pedig egész területén megvan, emiélfogva bizonyára mongol eredetű. (Tehát a magyarban csak úgy magyarázhatnók a megvoltát, ha mongol > bolgár kölcsönzést teszünk fel.) A mongol pedig világosan mutatja, hogy a *serke* eredeti jelentése ‚herélt kecskebak'. Már csak ezért sem lehet a magyar *zergé*-vel egyeztetni.

A *zerge* tehát bizonyosan csinált szó; mintaja a mongol *serke*; szókezdő *z*-je talán a *serke s*-ének németes olvasásából magyarázandó. Így csinálódik néha a magyar hangtörténet.

Tünik.

Ugyancsak török jövevényszavaink közül való (L. Gombocz, BTL. 134 l., kérdőjellel). Török jövevényszóvá Vámbéry tette a NyK. VIII. kötetében (183 l.), a hol a csagataj *tün-* ‚tünni, fényleni, ragyogni' szót egyezteti vele. (Munkácsi — bizonyos okokból — NyK. XVII, 86 ősrokonságnak gondolta a két szó egyezését.)

Erre először azt lehet megjegyezni, hogy az eredetileg ‚se transformare, figurari' jelentésű magyar *tünik* egészen más, mint a ‚scheinen (!), klar, hell sein' jelentésű csagataj szó. Az egyeztetés már csak ezért is több, mint kétséges.

De még tovább mehetünk egy lépéssel. Miféle szó ez a csagataj *tün-* ‚tünni, fényleni, ragyogni'? Erre a szóra egyetlen egy adatunk van, még pedig a Vámbéry Čagataische Sprachstudien szójegyzékében تونماك *tünmek* címszó alatt. Ez alatt a címszó alatt ez olvasható: *tünmek* ‚scheinen, klar, hell sein, leuchten', *aj tünlük* ‚mondschein, mondeshelle', oszmánli *ajdinlik*"; mindezt megismétli Vámbéry a NyK. VIII. kötetében s még hozzáteszi: „*tünlük*: fény, ablak, a sátor felső nyílása".

Ez a példa nagyszerűen bevilágít a Vambéry műhelyébe. Nézzük csak meg közelebbről.

Három évvel előbb (1867), a Čagataische Sprachstudien 267. lapján a تونلوك *tünlük* még csak ezt jelenti: ‚die obere öffnung des zeltes, wo das licht hereinfällt, fenster'. Ezekhez a jelentésekhez a közbeeső három év folyamán — nyilván a magyar *tünik* kedvéért — odatévedt a ‚fény' jelentés. Sót most már ez lett a főjelentés. Holott a fénynek eredetileg semmi köze ehhez a nyiláshoz. Vö. kirgiz [Katarinskij] *tünük* ‚отверстіе для выхода изъ юрты дыма (nyílás, a melyen a füst kimegy a házból)', altáji [Ilminskij] *tündük, tüünük* ‚труба, отверстіе вверху юрты (kémény, nyílás a jurt felső részén)'. Egyszersmind az Ilminskij *tüünük* alakja nagyon valószínűvé teszi azt a magyarázatot, hogy a *tünlük* ‚füstnyílás' szó semmi egyéb, mint a *tültün* ‚füst' szónak *-lük* képzős alakja, a mely egyszer-ejtés követ-

keztében egy-egy *tü-* (< *tütü*) szótaggal megrövidült. — A *tünlük* szó tehát a csagataj *tün-* ‚tünni, fényleni, ragyogni' alól törlendő.

De törlendő az *aj tünlük* ‚holdfény' szó is, melynek az oszmánlban *ajdïn* és *ajdïnlïk* alakjai vannak ‚világosság, nap-, holdvilág, fénynyílás' jelentéssel. Hogy a szó az imént tárgyalt *tünlük*-kel összefügg, nyilvánvaló; hogy hogyan, azt egyelőre nem tudom. A csagataj *tün*-höz éppen ezért semmi köze; ezt bizonyítja az *ajdïn* alak is, továbbá az a körülmény, hogy a *-lïk* nem deverbalis képző (Nagyon erőltetett volna egy pass. *-l-* + deverb. *-k* feltevése).

Most már csak az a kérdés, vajjon Vámbéry ismert-e csakugyan egy csagataj *tün-* igét, vagy pedig ezt az *ajdïnlïk*-ból és a *tünlük*-ből következtette ki. Határozottan lehetőnek tartom az utóbbi feltevést, mert hiszen ezt még sokkal több jóhiszeműséggel tehette, mint a ‚sátornyílás' > ‚fény' jelentésfejlesztését. A Čagataische Sprachstudien czimszó utáni feljegyzései rendesen magyarázók; ugyanazon szó származékai külön czimszókat alkotnak. A NyK. VIII. kötetében is aligha írta Vámbéry ok nélkül a *tün-* ige erősítésére a *tünlük* és *aj-tünlük* szókat. Vámbérynek nagyon sok munkájában visszatérő, igen veszedelmes elve volt az, hogy mivel a magyar régi török szókincset őrzött meg, segít bennünket egyes török szók megértésében. Miért fordítja a szót magyarra éppen ‚*tünni*'-vel, holott a német ‚scheinen' nem ezt teszi

Nehogy azt mondja valaki, hogy a csagataj *tün-* igét végkép igazolja a pár sorral alább található تونوك *tünük* ‚klar, durchsichtig'. Ha igazolná, egészen bizonyos, hogy Vámbéry idézte volna a NyK. illető helyén. De nem idézte, mert tudott perzsául és tudta azt, hogy a *tünük* aligha más, mint a perzsa تنك *tenük, tünük, tünek* ‚vékony, finom, gyöngéd'.

Egyszóval a magyar *tünik*-nek a csagataj *tün*-höz nincsen köze.

Ürge. A Nikolskij-féle orosz-csuvas szótár 544. lapján található [24]
a következő adat: „суслыкъ — *tširɣas*", azaz ‚Spermophilus citillus, ürge'. Az *ürge* szót Vámbéry vetette egybe (Magy. Er. 219. l.) a török *ürkä* ‚mormota' szóval, majd Paasonen írt róla „Ungarisch-türkische Etymologien" cz. kisebb czikkében (Kel. Szemle III, 244), összevetve vele a következő török alakokat: szagáji, kojbal (Radloff) *ürkä* ‚ein kleines steppentierchen, das in erdlöchern wohnt (сурыпка)', *sojay ürkäzi* ‚murmeltier' (сурокъ), altaji (Verbiczki) *erkö* ‚хорекъ', abakáni [25]
(Verb.) *ürke* ‚сурапка'. Az *ürgét* és török megfelelőit a fenti *tširɣas*-szal nehéz egyeztetni; számolni kell a következő nehézségekkel: 1. Nem rendes a szókezdő *tš*, bár magánhangzós j-török szókezdetnek a csuvasban felelhet meg *j*-s szókezdet (csuv. *jar-* ‚küldeni', szag. *ȃs-*, jak. *yt-*) s a *j*- a csuvasban újabban is fejlődhetett tovább (j-tör. *kal-* ‚maradni' ∞ csuv. *jul-*, j-tör. *kan* ∞ csuv. *jun*, de j-tör. *kanat* ‚szárny' ∞ csuv. *śunat*, bizonyára ≺ **junat*); arra is van példánk, hogy a szókezdő *j*- a csuvasban *tš*-vé fejlődik (j-tör. *jürük* ∞ csuv. *tšərś*). 2. Nem rendes az első szótagbeli *i*. (De miért van a magyarban *ü*?) 3. Nem világos a szóvégi *s*. Legföljebb a *turäśim* ‚istenem' ≺ *turä* ‚isten'-féle képzésekben (Aśmarin, Mat. 112. l.) levő kicsinyitő képzőre lehetne gondolni.

[213] VANNAK-E ARAB EREDETŰ BOLGÁR-TÖRÖK SZAVAINK?

Arra a kérdésre, hogy vannak-e a magyarban arab eredetű bolgár-török szók, máig sem feleltünk meg világosan. Pedig ennek a kérdésnek a határozott eldöntése nem csekély mértékben vinné előbbre a bolgár-török jövevényszókra vonatkozó ismereteinket.

Ismeretes (vö. Gombocz, Bulgarisch-türkische Lehnwörter 205. l.), hogy a magyar-bolgár-török érintkezés körülbelül Kr. u. 600-tól 800-ig ment végbe. Azt is tudjuk, hogy a bolgár-törökök Ibn Faḍlān követsége (921—22) előtt körülbelül egy évszázaddal térhettek át az iszlámra. (Vö. Barthold, Enzykl. des Islam I. 819 kk.)

Ha már most feltesszük (ami nagyon valószínűnek is látszik), hogy a bolgár-törökbe csak azután kerülhettek arab jövevényszók, miután az iszlám némileg megerősödött, akkor világos, hogy arab eredetű bolgár-török szók a magyarba is legfeljebb csak a VIII. század második felében kerülhettek. Ez a körülmény igen erősen szólna amellett, hogy a magyar-bolgár-török érintkezés a VIII. század vége felé még igen erős volt.

Megfontolandó azonban, hogy a törökben mintha egy nagyon régi arab hatás nyomai is mutatkoznának. Böhtlingk Über die Sprache der Jakuten c. munkájának jakut szótárában a jakut *kɨtaχ* 'nagy csésze, melyből esznek' szót összeveti az oszmánli *kadah, kadäh* 'kehely, pohár' szóval (hangtani nehézség nincs); ez pedig semmi más, mint az arab *kadah* 'ivópohár, ivóserleg'. Az oszmánli szóval a jakut alakot nem lehet összevetni, mert az előbbi újabb átvétel; csak a jakut és arab szó viszonyáról lehet szó, ha ugyan lehet. A jakut *kɨran-*, j-török (a jakuton és csuvason kívüli dialektusok, vö. NyK.

XLIII. 278) *karγa-* 'átkozni', csuvas *χ3rt-* 'szidni' szó mintha a kirgiz *kār* 'harag, átok', arab *kahr* 'leigázás, erőt vevő fájdalom vagy harag' szóval függne össze. Ezeket azonban egyelőre nem igen lehet komolyan venni. (Vö. NyK. XLIII. 286.) Hogyha bolgár-török jövevényszavaink közt akadnak arab szók, akkor ezek minden valószínűség szerint a bolgár-törököknek iszlámra térése után jutottak a magyarba.

A főkérdés az, vannak e ilyen szók.

Gombocz kettőt tárgyal fent idézett munkájában; ez a kettő: *hír* és *gyász*.

A **hír** szót Zolotnickij csuvas szótára 99. lapján a következő szókkal egyeztette: csuvas *χi̯Bar*, arab *χaber*, altaji *kabar*, cseremisz *uber*, *uver*, zürjén *juor*, *juvor* (stb.), votják *jivor* (stb.) (A jelentések körülbelül megegyeznek.)

Munkácsi a NyK. XVIII. kötetében „Idegen elemek a votják nyelvben" c. cikkében (129. l.) mindezeket az egyeztetéseket elfogadja, a következőket mondva hozzá a *hír*-t illetőleg: „tekintve, hogy e szónak amúgy sem vagyunk képesek semminemű más rokonságát kimutatni, e nézet el is fogadható, hiszen az arab nyelv hatása a törökségre igen régi keletű."

Később, az Ethnographia V. kötetében (18—19. l.) éppen ez egyeztetés alapján állapítja meg, hogy „a török kulturhatás a VIII. században még nem volt befejezve." (Vö. amit fentebb a bolgár-törökök iszlámra térésének idejéről mondottam.)

Gombocz a BTL 83—84. lapján kérdőjel alatt egyezteti a *hír*-t (R. *hér*) az illető török és arab alakokkal, majd a 226. lapon, a Nachtrag-ban megjegyzi, hogy a csuvas *χi̯Bar* természetesen nem lehet eredetije a magyar szónak; talán volt az ócsuvasban egy **χyver* alak.

Ennél az egyeztetésnél különféle bajok vannak:

1. A **χyver* alak felvétele túlságosan kétes, ha meggondoljuk, hogy arab jövevényszóval van dolgunk. Ezenkivül a mai csuvas alak réginek látszik.

2. Bajok vannak a többi finnugor megfelelővel. Csak a cseremisz *uber* világos; ez a csuvas *χi̯Bar* átvétele. A permi nyelvekbeli alakoknak azonban nem lehet a csuvas *χi̯Bar* a forrása. Wichmann (Mém. de la Soc. F.-Ou. XXI. 61—62. l.), aki azt az ötletet is felveti, hogy talán eredeti finnugor szóval van dolgunk, valami csuvas **ji̯var* alakban látja a lehetőségét annak, hogy a permi szó csuvas jövevény. A **ji̯var* megokolását azonban semmiképpen sem lehet elfogadni.

Mindebből nekünk azt a tanulságot kell levonnunk, hogy az arab *χaber*-ből lett csuvas alak nem lehet a magyar *hír* forrása.

A másik állítólagos arab jövevényszó a **gyász**. Gombocz (BTL. 76. l.) egy ócsuvas **džas* alakra vezeti vissza a következő török alakok alapján: ujgur *jas* 'kár, szomorúság', oszmánli csagatáj *jas* 'sírás, panasz, szomorúság'.

Budenz a NyK. X. kötetében (82. l.) ezt jegyezte meg erről a szóról: „Vajjon az arab *je'es (ja'as)* 'désespoir'-nak van-e ehhez köze?"

Munkácsi, NyK. XXV. 283: „Ez a szó, mint már Budenz céloz rá (NyK. X.), az arabs *ja's* s igy a *hír* mellett második világos adat arra, hogy a régi török jövevényszókkal arab elemek is jöttek a magyarba, vagyis hogy a török hatás kora még a honfoglalás előtt közvetlenül a VIII. században is tartott."

Igazán arab eredetűnek kell lenni ennek a török szónak? Nem kell ennek még akkor sem, ha a jelentések pontosan egyeznének. Rövid szó; véletlen találkozás nagyon könnyen elképzelhető.

De az arab szó jelentése voltaképpen egész más, mint a töröké. A török alak jelentéseit fent láttuk; az arab szó jelentése: 'kétségbeesés' (Wahrmund, I. 2. 1230).

De mégha elfogadja is valaki a török és arab szó egyezését, ez egyáltalában nem szól amellett, hogy a magyarban arab eredetű bolgár-török szók volnának. A szó ugyanis megvan az ujgurban és oszmánliban is, tehát csak őstörök szempontból lehetne (ha lehetne) arab eredetű, a mi számunkra ez épp olyan jó öreg bolgár-török szó, mint a *gyümölcs* vagy a *szatócs*.

Semmi esetre sem lehet tehát határozottan azt mondani, hogy régi török jövevényszavaink között arab elemek is volnának, tehát hogy a magyar-bolgár-török érintkezés inkább a VIII., mint a VII. században történt volna.

Gyarló. *Gyarló* szavunkat VÁMBÉRY (NyK. VIII: 146) a csagatáj *jarlik* szegény', ujgur *jarlik* ‚tehetetlen, nyomorult' szóval egyeztette. Egyeztetését BUDENZ (NyK X: 82) és GOMBOCZ (BTL 75. l.) is elfogadta. [114]

MUNKÁCSI az ÁKE 310. lapján kiemeli, hogy a magyar *gyarló* és társai jelentésköre nem vág össze a csagatáj *jarlik* stb. ‚arm, dürftig' szóéval. Ő a magyar szót a szanszkrit *jar-* ‚aufreiben, gebrechlich machen, alt machen; gebrechlich, morsch werden, altern, aufgezehrt, zerrieben werden' szóval veti egybe.

Ha azonban a *gyarló* és családja jelentését jobban megvizsgáljuk, azt fogjuk találni, hogy az idézett szanszkrit szó jelentése sem egyezik meg a magyar szóéval.

Először is figyelmen kívül kell hagynunk a *gyarló* családjának azon tagjait, melyek csak a XVIII. század második fele óta fordulnak elő (*gyarlik* KR., *gyarlít* SI., *még-gyarlít* FAL., *meggyarlódik* FAL., *gyarlódás* FAL., *gyarlósít* FAL. stb. l. MTSz.). Ezek újabbak. Régi a *gyarló*, *gyarlóság*, *gyarlóságos*. Ezeknek pedig nem általában ‚gyenge, gyengeség' a jelentése, hanem ‚bűnre hajló, bűnre való hajlandóság'. Világosan látszik ez a NySz. adataiból:

Megh thewkellee athyawal egybe ees zenth leelekwel *gyarló* thesthet reaya fogadny. (FestC.) Menere valaki *giarlob*, annenal kiseb istenek elwte. (VirgC.) Soha ez zent zvz senkyt megnem bantot mykeppen sokasok az *gyarlo* elmeknek. (MargL.) Vala egi segeni *giarlo* azzoni allat. (DebrC.) Igazan alloyttom azerth, myglen ez *gyarlo* haylokban vagok. (Jord. Dom. ErdyC.)

Másodlagosan keletkeztek az ilyen (ritkább) esetek: *giaro* [így] *paripa* (LevT.), *gyarló árbotz szál* (Fal.), *gyarló szeg* (Orczy).

Ha jobb etymologiánk nem volna, a jelentésbeli akadályok miatt akkor is csak kérdőjellel lehetne a *gyarló* szót az említett török vagy szanszkrit alakokkal egyeztetni.

Azt hiszem, a *gyarló* egy török **jazylyk* ‚bűnre hajló, bűnös' megfelelője. A két szó hangtani egyezése szabályos.

Igaz, hogy a török szót ebben az alakban nem tudom szótárból kimutatni, de feltevésében semmi merészség nincs.

Alapszava a *jaz-* ‚vom geraden wege abweichen, sündigen' ige, melynek (szenvedő) *l* képzővel ellátott alakját (*jazyl-* ‚gefehlt werden, verfehlt werden') RADLOFF szótára a kyzyl nyelvjárásból ismeri. (Vö. oszmánli *git-* ‚menni' ~ *gidil-*; a szenvedő *l* a törökben gyakran járul bennható igékhez.)

Ebből a *jazyl-* igéből ugyanolyan képzés a **jazylyk*, mint a *tany-* ‚ismerni' igéből a *tanyk* ‚tanú'.

[91] **Nincstelen.** A MNy. legutóbbi számában (16 : 30) Erdélyi Lajos a *nincstelen* szó ellen szólal fel. Azt mondja, hogy e szót talán a *dicstelen* mintájára találta ki valamelyik „fajtalan" magyar, a ki nem vette észre, hogy két tagadás — s így állítás van benne.

Abban egyetértek Erdélyivel, hogy a *nincstelen* nem valami kedves szó. A mi azonban hozzászólásának többi részét illeti, azt nem igen lehet elfogadni. 1. A *nincstelen* keletkezésében a *dicstelen*-nek nincs semmi része. 2. A kettős tagadás csak bizonyos esetekben válik állítássá; nagyon jól el lehet képzelni olyan kettős tagadást, mely tagad és nem állít. Éppen a *nincstelen*-nek pontos megfelelője van a törökben: csagataj *joksiz* ‚szegény', melynek eleje *jok* ‚nincs', hátulja *-siz* ‚nélküli', tehát *nincs nélkül való*, azaz *nincstelen*.

Régi török jövevényszavaink és a turfáni emlékek. [71]

1. ágyú.

A berlini akadémia turfáni kiadványait forgatva, szemembe ötlött ez az ujgur szó: *altaγ* ‚Kunstgriff'. (Müller, Uigurica II. 48. l. 15. sor.) Mingyárt *ágyú* szavunkra gondoltam, melynek eddig nincs olyan magyarázata, mely tudományosan számbavehető volna. (L. EtSz.)

Tisztázzuk először a hangtani megfelelést.

Az *ágyú* régi alakja *alde* (Serm. Dom.), *audee* (Murm.), *álgyó*, *álgyú*, *ányú*. Az ujgur *alta;* szónak a csagatájban *aldak*, *alda;* felel meg (vö. Radloff, Wb., Vámbéry, Cag. Sprachst.), a kazáni, krimi, kirgiz nyelvjárásban *aldau* (Radloff), a csuvasban *ulDar* (Paasonen).

A hangtani megfelelés e szerint kifogástalan.

Több baj van azonban a jelentéssel.

Az *ágyú* a régi magyarban természetesen nem jelentette azt, amit ma, hanem valami ‚eszköz' jelentése volt; jelentett pl. ‚kínzóeszköz'-t. Vygasag tewő algywk (= ‚hangszerek'), írja a Sándor-kodex.

Az említett ujgur szó ‚Kunstgriff' és az *ágyú* ‚eszköz, szerszám' jelentése között nem nagy a távolság; kérdés, lehet-e a két szó egyezését még valószínűbbé tenni.

A csagatáj, csuvas stb. alakok jelentése ‚csalás, rászedés'. A magyar szó ‚eszköz' jelentésétől ez meglehetősen messze van. Ha azonban egy kicsit jobban körülnézünk, a két jelentést közelebb hozhatjuk egymáshoz.

Először is hangsúlyozom az ujgur alak ‚Kunstgriff'-féle jelentését. Az illető ujgur mondatban — melynek kinai eredetije is megvan — körülbelül arról van szó, hogy: „e formula módjával, eszközével és *altaγ*-ával minden élőlény megszabadul a pokoltól". Itt az *altaγ*-

nak ‚csalás' jelentése nem lehet, inkább ‚mód. segítség. segédeszköz'-féle jelentése van, melyet alig választ el valami a magyar *ügyü* régi jelentésétől.

Az *altaγ* szóra — sajnos — több adatot nem ismerek, de azért még van róla mondanivalóm.

Az *altaγ*, *aldaγ* szó a törökben szorosan összetartozik az *al* (vö. magyar *ál*) szóval. Az idézett ujgur emlékben *al-ï altaγ-ï* alakban van együtt a két szó. Neva'inál, a nagy keleti török költőnél, ezt találjuk: *„aly ve aldaγy* (l. Pavet de Courteille csagatáj szótárát, s. v. *aldaγ*.) A csagatáj kifejezés jelentése ‚csel és csalás', az ujguré (Müller szerint) ‚Mittel und Kunstgriff'; ebből látható, hogy a két szónak jelentése is kapcsolatban van egymással.

Az ujgur kifejezést a csagatájtól körülbelül félezer év választja el. A két szó szoros összetartozását bizonyítja, hogy e nagy időköz ellenére is megtartották kapcsolatukat. E szoros kapcsolat alapján, azt hiszem, megengedhető, hogy az *al* jelentéséből következtessünk az *altaγ* jelentésére.

Az *al* szó jelentése közönségesen ‚csel, hadicsel'. Az említett ujgur emlékben azonban (háromszor) ‚Mittel, Hilfsmittel' jelentésben fordul elő (48. l. 15. sor, 16. l. 22., 24. sor); ez a magyar *ügyü* szó régi jelentésével csaknem azonos. E szónak ilyenféle jelentése a régi törökségben nem áll magában. A Codex Cumanicus az *ars* szót fordítja *al*-lal (Kuun, 180. l.) s a Codex kiadásának 90. lapján az *ars* szó ‚mesterség' jelentésben fordul elő. (Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy az *ars* a 180. lapon bizonyosan ‚mesterség'-et jelent, hanem azt, hogy bizonyára ehhez van közelebb a jelentése, mint a ‚csel'-hez.)

A fenti jelentésfejlődés jól támogatható a német *kunst* szó jelentésfejlődésével. Ennek a német szónak (kfn. *kunst*, ófn. *chunst*) eredeti jelentése ‚tudás, ismeret, bölcsesség, ügyesség' (Weigand[5] s. v. *kunst*), melyből a bányászoknál ‚emelőgép' jelentés fejlődött. Erfurtban *kunst*, Nürnbergben *feuerkunst* a vízipuska neve. A lipcsei pékek *kunst*-nak nevezik azt a drótfenekű ládát, melynek segítségével a megáztatott búzából a vizet eltávolítják. (Grimm, Wb.)

A mi *szer* szavunknak, mely ‚eszköz' jelentésben is előfordul, ‚mód' a régi jelentése. Vö. Szinnyei, Nyhas.[5] 155. l.

Végül megemlítem, hogy a görög μηχανή szónak többek közt ‚csel' és ‚hadigép' jelentése is van.

2. bűn.

Az *ágyú* fent leírt esete felbátorított, hogy a turfáni emlékek kezem ügyébe eső részét átnézzem abból a szempontból, vajjon nem tanulhatnánk-e belőlük a magyar nyelvre vonatkozólag egyebet is. A munka eredménnyel járt; megkerült a *bün* és *örök* szavunk török megfelelője, töröknek bizonyult az *ölt* igénk s eddig ismert török jövevényszavaink számára sok erősítő adat került elő. Nem érdektelen az *öcs* szó esete, mely a vogul-osztyákban is megvan s melynek most bemutathatjuk a török megfelelőjét.

Elvi tekintetben a turfáni emlékek átnézése új eredményt nem hozott; ez is amellett szól, hogy ragaszkodjunk azokhoz a tételekhez, melyeket Gombocz megállapított. Csupán két dolgot akarok hangsúlyozni.

A turfáni emlékek — melyek nagyobbára a Kr. utáni első évezred utolsó századaiból valók — feltűnő fontosságúak a magyar nyelv régi török jövevényszavai szempontjából, holott e jövevényszavak a törökség egy más ágából származnak. Mi következik ebből? Ebből az következik, hogy Gombocz ama megállapításának, mely szerint régi török jövevényszavaink a csuvasos sajátságok mellett őstörök jelleget mutatnak, különös fontossága van. Nem tudom, nem kellene-e a magyar-török érintkezés idejét valamivel régibb, esetleg a jelenleg felvett két évszázadnál hosszabb időre tenni.

A másik dolog, amit ki akarok emelni, az, hogy a *bün* török eredetének felderítésével szépen kikerekedett egy művelődéstörténeti tekintetben fontos fogalomkör. Török eredetű e szerint az *érdem* (‚erény' jelentésben sokszor előfordul a turfáni emlékekben), a *bün*, a *bocsánik*, a *gyarló* (l. lent).

*

Bün szavunk török megfelelője a turfáni emlékekben *mün* ‚Schuld, Sünde'[1] (L. Müller, Uigurica II, 4_4, Le Coq, Türk. Manichaica I, 23_{32}); továbbképezve: *münsüz* ‚unschuldig' (Le Coq, Türk. Manichaica I, 10_7, 11_{16}).

A jelentésre vonatkozólag semmiféle magyarázni való nincsen; hangtanilag az ujgur *mün* őstörök **bün* alakra megy vissza.

[1] A magyar *bün* ~ ujgur *mün* egybevetés (kérdőjellel) megvan Thomsennél, Turcica, 59. l.

mert az ujgurban minden őstörök **b,n m,n*-re változik (vö. Müller. Uigurica. 51. l.), mint a *män* ‚én' szóban. mely az oszmánliban *bän*-nek hangzik s a többes számban az ujgurban is *biz* ‚mi'.

A török **bün* valószínüleg árja jövevényszó. vö. Gombocz-Melich EtSz. s. v. *bün*.

3. öl t.

Az *ölt* szót Hunfalvy (NyK 10:266) a vogul *ólem* ‚ruha' szóval vetette egybe. Budenz azonban a MÜSz-ban rámutatott. hogy a vogul *ólem*-nek az osztyák tanusága szerint eredetileg ‚holmi' a jelentése. tehát az *ölt*-tel nem egyeztethető. Majd így folytatja: „„[az *ölt*] nem csak „ruhának" bizonyos módú „fölvételére" vonatkozik, hanem általában „előre-mozditást" jelent . . .: „bele"-határozóval az *ölt* = „ingerere, immittere" . . .". Végül Budenz a zürjén *čölt-*. *čelt-*. osztyák *selt* ‚dobni' igével egyezteti a szót. de ez az egyeztetés elfogadhatatlan.

Az *ölt*-nek tudtommal más komoly magyarázata nincsen.

Az *ölt* jelentése (vö. NySz.) ‚anziehen. anlegen. ansetzen'. *által-ölt* ‚hinüberführen. hinübersetzen', *be-öltődik* ‚eindringen', *be-ölt* (l. Tsz.) ‚bevet (kenyeret a kemencébe)'. ‚igába fog (teheneket)'. *öltöget* ‚föladogat (szénát villával kazalrakáskor)'. A szó régi alakja *elt* (*et*, *öt*), tehát egészen jól megfelel egy török *ilt*-alaknak (vö. *hölcső*.)

Ez az alak a törökben meg is van. A turfáni emlékekben: *iltin-* ‚mit sich tragen' (Müller. Uig. II. 73[38]$_5$). *ilt-* ‚fortschaffen' (Müller. Uig. 8).

A jelentésre vonatkozólag több felvilágositást ad az oszmánli (Zenker s. v. الملك): *il-* ‚sich mit etwas verbinden. verwickeln. an etwas hängen bleiben. auf etvas treffen', *ildir-* (ez az *il-* causativuma, épp úgy, mint az *ilt-*) ‚verbinden, anhängen. anheften. befestigen an einer Sache', *ilištir-* ‚aneinander hängen machen, anheften' leicht aneinander nähen. zu Faden schlagen', *tyrnak ilištirmek* ‚die Nägel einkrallen' vö. Pósaházi (NySz.): „A helvetica confessióban ölti körmét, s-azt marczongja"

Megvan az oszmánliban az *ilt-*, *ilet-* alak is. Zenker (s. v. ايلتمك) a következő jelentéseit adja: ‚tragen. bringen. fortbringen, fortschicken, absenden. wohin befördern. wohin führen. leiten'.

Zenker *ilet*-nek olvassa a szót, de pl. Ibn Hatıb XV. század eleji török költő Ferah-name-jában sokszor előfordul *ilt*-alakban is (M. T. Akad. kézirattára, Török. O. 24; 215r9, 218ar3 stb.). Ugyane kéziratban van még egy érdekes kifejezés, mely a mi „egyik szavát a másikba ölteni“ kifejezésünkre emlékeztet. Egy történetkében a helytartó beszélget egy arabbal. Egyszer az arab másról kezd beszélni, mint amit a helytartó kérdezett; ekkor az utóbbi így szól hozzá: (224rg) *söz''y ilᵉt jir'nè* ,szavad tedd helyére' ,azaz, ne öltsd egyik szavad a másikba'.

4. örök.

Az *örök* szó Budenz és Munkácsi szerint finnugor eredetű. Budenz (MUSz) a vogul *äri* ,sok', zürjén *ar* ,év' s egyebekkel, Munkácsi (Nyr. 19: 146) az osztyák *ort* ,Zeit' szóval s ennek rokonságával, ugyanő egy másik helyen (NyK 25: 260) a vogul *orrą*, ,örökké', *ora* szókkal egyezteti az *örök*-öt.

Azt hiszem, hogy az *örök* török jövevényszó. Megfelelője a turfáni emlékek *örük* szava, melyet a következő helyekről jegyeztem ki: Müller, Uig. II. 72(35)₁ *örük uzatï* ,fortdauernd', Müller, Uig. 26 [*ör*]*ük* ,beständig'.

5. öcs.

A Magyar Nyelvhasonlítás 5. kiadásában Szinnyei az osztyák *iö*, *iš*, vogul *äš' oš'* ,húg', votják *uźo*' ,férjem huga' szókkal egyezteti az *öcs* szót.

Feltétlenül összetartozik ezekkel a török *iči* ,jüngerer Bruder, (Le Coq, Chuastuanift 11₇), ,älterer Bruder' (Müller, Zwei Pfahlinschr. 34, 27).

6. gyarló.

E szóról a Szily-emlékben (144. l.) kifejtettem, hogy eredeti jelentése ,bűnre hajló, bűnös'; világosan látszik ez különösen a Virginia-kodex következő adatából: „Menere valaki giarloh, anneual kisebb istenek elwte“. A fentidézett helyen egy török **jazylyk* ,bűnös, bűnre hajló' alakkal egyeztettem a *gyarló*-t, melynek alapszava (*jazyl*-) megvan a kyzyl nyelvben.

E magyarázathoz most csupán azt akarom hozzáfűzni, hogy a *jazylyk* alak más módon is feltehető. A török *jaz*- ,vom geraden

Wege abweichen, sündigen' igének elterjedt származéka a *jazyk* ‚bűn' szó; ebből *-lyk* képzővel: *jazykly* (régebben **jazyklyk*) ‚bűnös' (l. Zenker. Radloff). E *jazyklyk* alakból a *gyarló* nem származhatott, de a *jazyklyk*-nak van egy nagyon jól feltehető **jazylyk* alakpárja, melynek alkotórészei a következők: az alapszó *jaz-* + *-y-* nomen verbale-képző + *lyk*. Az *y* képző (melynek az illeszkedés szerint *i*, *u*, *ü* alakja is van) megvan a magyar *bér* (török *bäri*, *bärü*) és *csat* (török **čatu*, **čaty*) ősi megfelelőiben is. Az oszmánliban a *y*-képzős nomen verbalehoz gyakran járul hozzá a *-ly* (régebbi *lyk*) képző (vö. Kúnos, Oszmán-török nyelvkönyv 315. l.): *kork-u-lu* ‚félelmes', *jaz-y-ly* ‚írott' *as-y-ly* ‚felakasztott'.

Hogy a két feltevés közül melyik a valószínűbb, azt nem lehet megmondani. Mindakettő jól elképzelhető. A Szily-emlékben kifejtett feltevéshez még megemlítem, hogy a *jazyl*-igének egy **jazylyk* ‚bűnös' származéka éppen nem valószínűtlen; jelentéstani tekintetben is támogatják ezt a következő oszmánli példák is: *korkak* ‚félénk' (*kork-* ‚félni'), *ojnak* ‚játékos' (*ojna-* ‚játszani').

Ezenkívül a turfáni emlékek számos kisebb jelentőségű adattal egészítik ki régi török jövevényszavainkról szóló ismereteinket. Ezekről talán egy más alkalommal.

Török jövevényszavaink középső rétege. [22]

Török jövevényszavaink kutatásában Gombocz Zoltán arra az eredményre jutott, hogy a magyarban két jelentékeny török hatással kell számolnunk, egy bolgár-törökkel és egy oszmanlival. Volt ugyan ő szerinte is még egy harmadik korszaka a törökből való kölcsönzésnek, t. i. a kabar-kún-besenyő korszak, de úgy látszik, mondja, hogy ennek a nyoma a magyar nyelv szókincsében elenyészően csekély. (Bulgarisch-türkische Lehnwörter = BTL., VI. l.) Összevethető ezzel Szarvas Gábornak a nézete, ki a Nyelvőr XXIII. kötetében (198. l.) a következőket mondja: „... akárhány oly szó van nyelvünkben, mely egyenest a törökből került hozzánk, de ezek vagy a honfoglalás előtti időkre esnek, vagy a török uralom korából valók".

Ezzel a véleménynyel körülbelül szemben állt Munkácsi Bernát, a ki szétszórtan megjelent török-magyar szóegyeztetéseiben itt is [illegible]abbra és bizonytalanabbra vonta a kutatás határait s egyeztetett esetekben is, mikor az illető egyezés sem a bolgár, sem az oszmánli kategóriába nem fért bele. Ilyenforma véleménye volt Melich Jánosnak is, ki a török eredetű, de nem bolgár-török, régi magyar személynevek kutatását életre hívta s „Néhány magyar népnévről" cz. értekezésében (MNy., V) több magyar szóról megállapítja, hogy régi török jövevényszó, de nem a bolgár rétegbe tartozik.

Lényeges különbség a kétféle felfogás között nincsen; legfeljebb arról van szó, hogy Gombocznak a kabar-kún-besenyő hatásra vonatkozó „verschwindend gering" kifejezését kissé módosítani kell.

Ezzel a kérdéssel, midőn a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve számára a magyar nyelv oszmánli elemeiről dolgoztam, természetesen foglalkoznom kellett s a következő eredményre jutottam.

A magyarban háromféle török hatással kell számolnunk. Legerősebb a bolgár hatás, lényegesen kisebb, de nem jelentéktelen a kabar-kún-besenyő hatás (= középső réteg), számban jelentékeny, de különben egészen felületes az oszmánli hatás. E három korszak közül az elsőt a másodikkal, a másodikat a harmadikkal számos olyan eset köti össze, melyekről nem tudjuk kétségtelenül megállapítani, hogy melyik korba tartoznak, t. i. az elsőbe vagy a másodikba-e, illetőleg a másodikba vagy a harmadikba-e.

1. Tudjuk, hogy bolgár-török jövevényszavaink fő-ismertetőjele az, hogy bennük az őstörök **z* helyén (19 példa!) *r*-et találunk. Ha tehát olyan példákat találnánk, melyek az őstörök **z*-t megőrizték, mindjárt volnának olyan régi török szavaink, melyek nem a bolgár-törökből valók.

Vizsgáljuk meg, vannak-e ilyen szavaink.

Gombocz a BTL.-ben (VI. l.) említ két szót, melyek nem mutatják a $z > r$ változást; ez a két szó a *bozu* és a *koboz*.

A *bozu* (vö. Oláh Miklós feljegyzését, Hungaria, cap. XVIII. p. 81) valószínűleg kún eredetű. L. EtSz.

A másik szó, a *koboz*, melynek 1327-ben (l. OklSz.) már továbbképzett alakja is előfordul mint tulajdonnév (*Kobzos*, eredetileg ‚leiermann'), szintén lehet kún eredetű, mert megvan a Codex Cumanicusban: *cobuzči* (olv.: **kobuzdžy*) ‚sonator' (= magy. *kobzos*).

A *koboz* szónak azonban nemcsak a kúnban van megfelelője (lehet tehát más török nyelvből való is), megvan többek közt az ujgur, kirgiz, karakirgiz, tarancsi, karaima, krimi nyelvjárásban *kobuz* alakban s többnyire ‚húros hangszer'-t jelent. (Az ujgur alak *z*-je nem biztos, vö. Radloff, Wb., *kobus*.)

Ezeknél a valószínűleg kún eredetű szóknál hangsúlyozni kell ugyan, hogy a kúnok műveltsége (a Codex Cumanicus tanúsága szerint) lényegesen más, mint az a régi török (bolgár, kabar, besenyő) kultúra, melylyel a magyarok Keleteurópában érintkeztek, mert a kúnok már lényegében p e r z s á s műveltséget képviselnek (valószínűleg ennek következtében jutott nyelvünkbe az arab eredetű *díj* szó perzsa-kún közvetítéssel), de ez az én szempontomból nem fontos, mert voltaképen csak azt akarom bizonyítani, hogy a bolgár és oszmánli között van még egy eléggé jelentős török hatás a magyarban.

Ehhez az eddig ismert két $z \sim z$ megfeleléshez hozzátehetünk még két példát; ez a két példa a *kalauz* és az *özön*.

A *kalauz* már 1380-ban előfordul mint tulajdonnév (l. OklSz.); török megfelelői: csagatáj *kolavuz, kolauz* ‚útmutató, vezető', oszmánli *kylavuz, kylavuz, kulavuz* stb. ‚vezető, stb.', ujgur (Radloff!) *kylavus*.

A negyedik szó az *özön*. E szó török megfelelőit már régebben kimutatta Munkácsi (KSz., VI). Gombocznál is szerepel, de azzal a feltevéssel, hogy a magyar *özön* egy régi **öszön*-ből keletkezett, mely viszont egy ócsuvas **ösön* megfelelője. Hogy a magyar *özön* a kirgiz *ösön* ‚patak, folyó, ár', baraba *üzön* ‚folyócska, patak', karaima *äzän* ‚folyó' szókkal összefügg, azt kétségtelennek gondolom. Azt hiszem azonban, hogy nem egy török **ösön*, hanem **özön* alakra megy vissza. Ez azért valószínű, mert a szó csupán a kirgizben hangzik *s*-szel, a többi nyelvben *z*-je van; *z*-je van a balkárban és kumükben is: a balkárban (KSz. XV, 249) *özén* ‚völgy', a kumükben (KSz. XII, 139) *ozen* ‚völgy, folyó' (*any ičinne kan-ozenler ayylly* ‚benne vérfolyók [= vérözön] folytak'); a szónak a török *ös-* ‚növi' igéből való származtatását (Munkácsi) nem lehet elfogadni, már csak a török jelentések alapján sem, de főleg hangtani okból: az *ös-* ige a kumükből is, balkárból is fel van jegyezve s mindkettőben *s*-szel van, míg az *özen*, mint láttuk, mindkettőben *z*-vel. A magyar *özön* tehát egy török **özön* megfelelője.

Volna még egy-két homályos eset a $z \sim z$ megfelelésre, mint pl. a *buzuldug* (l. EtSz.), de ezekkel most nem akarok foglalkozni, hogy minél tisztább és egyszerűbb legyen a dolog.

Eredményül kimondhatjuk, hogy a $z \sim z$ megfeleléssel négy régi török (= nem oszmánli) szót találtunk nyelvünkben; ez négy biztos példa arra, hogy vannak nyelvünkben olyan régi török szók is, melyek nem a bolgár rétegbe tartoznak. Ha erre az egyetlen kritériumra négy példánk van, lehetetlen, hogy egyéb alapon több példát ne találnánk.

2. Már Thomsen és Munkácsi rámutattak, hogy a magyar *orosz* szó török jövevény, mert a török nyelv sajátsága, hogy az *r*-rel kezdődő szók elé egy magánhangzót, rendesen *u*-t, tesz. Melich azután bebizonyította (MNy. V, 337), hogy mivel a szó már 1208-ban előfordul, feltétlenül régi török jövevényszó, de történeti okok miatt (a *Pōc-ruś-ruotsi* stb. Déloroszország területén nem régebbi a IX. sz.

első felénél) bolgár-török nem lehet: ennélfogva a bolgár és oszmánli közötti török rétegbe tartozik; ehhez nincs semmi hozzátenni való.

Idetartozik még az *örmény* szó is, mely török **ermeni* alakra megy vissza. (L. Melich, MNy. V, 301; török **irmeni* alakot, melyet Melich kikövetkeztet, nem igen tehetünk fel; azokban a példákban, melyekben a törökben *e* > *i* változást látunk, a második szótagban rendesen *i* van, vö. jakut hangtanom 21. szakaszát, NyK. XLIII). Az óperzsa *Arminiy[a]* (Darius feliratai) újperzsa *ermen* megfelelőjét mindenesetre törökök közvetithették hozzánk, és pedig mivel a bolgár hatás minden valószínűség szerint igen régi (Kr. u. IV—VI. sz.?), az *ermeni* alak pedig a perzsában is aligha régibb a X. századnál (1021-ből már vannak kétségtelen nyomai a perzsa *a* > *ä* változásnak, l. Grdr. iran. Phil. I, 2. 19. l.), ennélfogva minden valószínűség szerint valamely nem-bolgár török néptől került hozzánk az *örmény* név a X—XII. század körül.

Az *orosz* és az *örmény* tehát szintén török jövevényszavaink középső rétegébe tartozik.

Menjünk tovább.

3. Tegyük fel a kérdést: melyek egy szó bolgár-török voltának biztos ismertetőjelei? Ezek a következők: 1. őstörök **z* helyén magyar *r*, pl. magy. *borju* ∿ oszmánli *buzağu* ∿ csuvas *păru*; 2. őstörök **š-* ∞ magy. *s-*, pl. magy. *sár* ‚kot' ∝ kazáni *saz*, csuv. *šur*; 3. őstör. *a* ∿ magy. *i*, pl. magy. *tinó* ∝ kazáni *tana* ∿ csuv. *tina*; 4. őstör. *j-* ∝ magy. *sz-*, pl. magy. *szél* ‚wind' ∿ oszm. *jäl* ∿ csuv. *šil*; 5. őstör. *-n* ∞ magy. *-m*, pl. magy. *szám* ∿ oszm. *san* ∿ csuv. *sum*. Ezek az ismertetőjelek nem hozzávetés eredményei, ezeket a mai csuvas, a bolgár-török nyelv mai utódja, mint a példák mutatják, történetileg bizonyítja.

Kétségtelen, hogy csupán azon szavaink biztosan bolgár-török eredetűek, melyek e tulajdonságok valamelyikét felmutatják.

Ez ismertetőjelek számát azonban megszaporíthatjuk.

Ha a fenti öt ismertetőjel alapján összeállítjuk azon szavainkat, melyeknek bolgár-török eredete kétségtelen, azt tapasztaljuk, hogy nincs köztük egyetlen olyan elfogadható eset sem, mely a szóvégi *-k*-t megőrizte volna. Ellenben van köztük 8–9 olyan biztos eset, melyekben a török szóvégi *-k* eltünt (*gyarló* [l. Szily-emlékfüzet], *gyürü*, *tró*, *kanyaró*, *karó*, *szérü*, *szállö*, *tiló*, *tinó*). Ha már most ehhez hozzávesszük azt a másik körülményt, hogy a mai csuvasban a szóvégi *-k* többtagú szókban nincs meg (igaz, hogy ez a hang a többi török dialektusban is kissé sajátságosan viselkedik, de egész másként, mint a csuvasban), akkor kétségtelennek látszik, hogy itt magyar-bolgár történeti egyezésről van szó. (Ezt a gondolatot megtaláljuk Gombocznál is, a ki a BTL. hangtana 57. szakaszának végén s 58. szakaszának elején azt mondja, hogy az ócsuvasban még megvolt a *-γ* s a magyar *ó ö* magánhangzó + *γ*-ból fejlődött.)

Mivel a mai csuvas viselkedése a szóvégi *k*-t illetőleg egységes, és semmi sem szól amellett, hogy az ócsuvasé nem lett volna az, továbbá mivel biztos ócsuvas jövevényszavaink a szóvégi *-k*-t nem ismerik, ennélfogva azon többtagú régi török jövevényszavaink, melyek szóvégi *-k*-t mutatnak, nem az ócsuvasból valók.

Első pillanatra megakadhatnánk a *sörcy* szón (Gombocz, MNy. XIII, 185), mely kétségkivül régi (szókezdő *s-*!) és *-k*-n végződik; ez azonban csak látszólag van igy, mert a megfelelő csuvas

alak *šəwrəg* s ez azt bizonyítja, hogy a *sőreg*-ben eredetileg nincs szóvégi *-k*. Ugyanilyen a *bélyeg*, mely török **bilgü*-re megy vissza.

Nem a bolgár-törökből valók tehát ezen az alapon a következő török jövevényszavak:

árok, bicsak, csabak, hurok, kobak, köldök, köpenyeg, öreg, szunyog (?). Vö. Gombocz, BTL. 173. l.

Ezek közül a *bicsak* már az EtSz. szerint is inkább oszmánli jövevényszó, a *csabak* ugyancsak az EtSz. szerint inkább kún-besenyő, a *kobak* nyilvánvalóan újabb szó (*-b-*), a *köpönyeg* is s a *szúnyog* meglehetősen homályos (oszm. *sinäk* ∼ csuv. *šəna*, vocalismus, szókezdő *š-*!).

Nem tudom világosan megfejteni a *sereg* szót, melyet bolgár jövevénynek tartok (l. a következő szakaszt) s melyet Gombocz ócsuvas *čärik* alakból magyaráz; a csuvasban *šar* alakban van meg a szó s valószínűnek tartom, hogy a magyar egy magánhangzós végű alak mása, épp úgy, mint a *sőreg*.

Figyelemreméltó a *túzok* (csagatáj *toγdak*), mely bolgár szónak látszik; határozottan bolgár bélyeg nincs ugyan rajta, de azonos hangfejlődést mutat a *búza* szóval (∾ oszm. *boγdai*), mely művelődéstörténeti okokból valószínűleg bolgár eredetű. Munkácsi és Gombocz az ujgur *bädük*, oszmánli *böjük*, kojbal *bözik* ‚nagy', csuvas *pi̯žək* ‚magas' megfelelés alapján azt következtették, hogy a *túzok* (és a *búza*) a csuvas *z*-t őrizte meg. Ez azonban nem valószínű. 1. A *túzok* török megfelelői egészen más hangfejlődést mutatnak, mint a fenti *bädük* megfelelői: csagatáj *toγdak*, kojbal *tōdak* (a *bädük* esetében a kojbal szabályosan *z*-t mutat). 2. A csuvas *pi̯žək*-ban a többi török megfelelő alapján *r*-et várnánk, mely legalább 8—10 hasonló példában mutatkozik is (NyK. XLIII, 463—4). A *túzok* viselkedése tehát rejtélyes. A *z*-t a következőkép magyaráznám: *toγdak* > assimilatióval **toγðak* > **tou̯zak* stb.

4. Van még egy ismertetőjele a bolgár-török eredetnek; ezt az előbbivel azonos alapon állapíthatjuk meg.

Az őstörök *č* a csuvasban *š*-szé fejlődött s régi török jövevényszavaink közül azok, melyeken bélyege van a bolgár eredetnek, visszatükröztetik e fejlődést, a mennyiben (ha *č* van bennük) a *č* helyén *s*-et mutatnak (*saru, seprő, sürü, keselyü*).

Azok a szók tehát, melyekben a török *č* helyén *cs* van, nem bolgár-török jövevényszók.

Kivételnek látszik a *csöpü* és a *kancsó*, melyeken rajta van a bolgár bélyeg s mégis *č*-t mutatnak, továbbá a *-čy* képzős szavak (*bölcs, ács, szatócs, szűcs*), melyek minden valószínűség szerint bolgárok.

A *csöpü cs*-jét nem tudom megmagyarázni, de ez magában nem sokat jelent. A *kancsó cs*-je eredetileg *dž*, vö. Šejχ Sul. *kondžak*; a *-čy* az oszmánli tanúsága szerint eredetileg szintén *-džy*. (Gombocz, NyK. XLIV, 410 szerint e képzőnek az ujgur tanúsága szerint *-čy* az eredeti alakja; a Chuastuanift [Le Coq] írása azonban, melyből Gombocz az ujgur *ötägči* példát meríti, nem különbözteti meg a *č*-t a *dž*-től, épp így az orkhoni sem; vö. Thomsen, Inscr. 34. l.)

Ezen az alapon török jövevényszavaink középső rétegébe tartoznak a következő szók:

csákány, csalán, csanak (EtSz.), *csal, csécs, csiger, csipa* (valószínűleg < tör. **čapa*), *csóka, csoport, csök-ik, csök* ∾ *csék, csökönyös*.

kocsány (a *kölcsön* régi szó, de semmi sem bizonyítja, hogy a törökben *č*-je lett volna), *kökörcs* (bolgár szavaink a török *r̈* helyén szabályosan *rš*-et mutatnak), *kecske*.

5. Török jövevényszavaink középső rétegébe tartozóknak gondolom a következő szókat:

árkány (EtSz.), *árok*, *bicsak*, *boza*, *csabak*, *csákány*, *csalán*, *csanak*, *csat*, *csécs*, *csiger*, *csipa*, *csóka*, *csoport*, *csök-ik*, *csök* ~ *csék*, *csökönyös*, *dáj*, *gügyü* (szóvégi *ü*!), *hurok*, *kalauz*, *kecske*, *kobak*, *koboz*, *kocsány*, *köldök*, *kökörcs*, *köpönyeg*, *kún*, *orosz*, *öreg*, *örmény*, *özön*, *szunyog* (?).

Ezekhez hozzávehetünk még 15—20 szót azok közül, melyeket Gombocz BTL.-je szójegyzékében tárgyal. Hogy melyeket, azt természetesen nem lehet tudni, éppen ezért e második réteg bolgár-török jövevényszavainkkal együtt tárgyalandó.

[242] **‚Szent' jelentésű *egy* szavunk eredete.** ‚Szent' jelentésű *egy* szavunk a régi nyelvben is, a maiban is csupán összetételekben és továbbképzett alakokban található. A mai *ünnep* a székelyeknél *innap*, *ünnap*, a régiségben *idnep*, *üdnep* alakban fordul elő, eredeti alakja: **id-nap* ‚szent nap'; az (ünnepet) *ülni* szavunk régi alakja *illeni*, *ülleni* és *idleni*, *üdleni*; *egyház* szavunkban szintén ez a szó van (*egy ház* ‚szent ház'), valamint az *üdvöz* szóban is; a régi nyelvben előfordul az *Egy kő* ‚szent kő' (*Egku*, *Igku*) helynév, továbbá az *ügyfa* (*vgufa* 1193) ‚szent fa' (vö. Szinnyei, A magyarság eredete stb.[2] 71., 73. l.). Az *egy* alak *gy*-je régebbi *d*-ből keletkezett.

[243] Ez a magyar *id*, *üd*, *egy* ‚szent' szó a magyarban régi bolgár-török jövevényszó.

Az őstörökben volt egy szó: **ädgü*, mely az egyik dialektusban (az őstörök *-d-* fejlődési törvénye szerint, szabályosan) *äzgü*-vé, a másikban *äigü*-vé, a többiben megint másféleképen fejlődött. Az *äzgü* alak meglehetősen elterjedt, így megvan például a kazániban is: *izgə* ‚heilig, fromm, gut' (Bálint), a csagatájban (Radloff) *äzgü* ‚gut, erhaben', *äzgülär* ‚die Heiligen'.

Mindezeknek az adatoknak szabályos bolgár-török megfelelője egy **ädgü* ‚jó, „szent"' szó. Ennek az átvétele a magyar *id*, *egy* ‚szent' szó

A jelentést illetőleg a fentiek után nincsen magyaráznivaló, kell azonban még néhány szót szólni az alaki fejlődésről.

Erre egyszerűen azt mondom, hogy a török *ädgü* épp úgy felel meg a magyar *egy*-nek, mint ahogyan a török **bärgü* a magyar *bér*-nek. (L. Gombocz, Bulg.-türk. Lehnwörter, 43—4.) Két feltevés lehetséges. Vagy egyszerűen a **bärgü* és *ädgü* pontos megfelelője a magyar *bér* és *egy*; ebben az esetben a *g* eltünése a törökben történt; ezzel a jelenséggel az egész törökségben, a jakutban is találkozunk, vö. NyK. XLIII, jakut hangtanom 101. szakaszát: az őstörök **adgïr* ‚Hengst' szóból a jakutban *atïr* lett; épp így lehetett a bolgárban, mely az ősjakuttal közelebbi viszonyban van (l. Jakut hangt. 8. §.), az *ädgü*-ből **ädü*, melyből a magyarban (a vokalizmusról lentebb) szabályosan *id*, *üd*, *egy* lett. Lehetséges azonban egy másik feltevés is, és ez az, hogy az **äd-* igének volt a törökben egy **ädü*, **ädi* származéka is; ezt teszi fel Gombocz a **bärgü* ∾ *bér* (azazhogy tehát **bärü* ∾ *bér*) megfelelés esetében. Az *ädgü*-nél ez annál inkább feltehető, mert az *ädgü*-nek van is ilyen alakpárja, vö. ujgur *ädi* (Radloff) 1. ‚sehr, äusserst', 2. ‚gut, vorzüglich'. (Az oszmánli *eji* ‚jó' nem ennek, hanem az *ädgü*-nek a megfelelője.)

Ami a vokalizmust illeti, az *ädgü* első szótagbeli magánhangzója eredetileg nem *ä*, hanem *ä* ∾ *i*. (Vö. Jakut hangtan, 35. §.) A jakutban ugyanis *ütüö* (‚gut') alakot találunk; ez az *ütüö* **itüö* alakból keletkezett, vö. Jakut hangtan 18., 34. §§. (jak. *büt-* ‚fertig w.' ∾ oszm. *bit-*, jak. *sürbä* ‚20' ∾ oszm. *jigirmi*, jak. *süt-* ‚verloren gehen' ∾ oszm. *jit-*).

A török eredetű *érdem*, *bün*, *bocsánik*, *gyarló* szavaink művelődéstörténetileg fontos fogalomköre ę szerint újra bővül egy adattal.

Megjegyzendő, hogy az *ädgü* alaprésze megvan a magyar *üdül* szóban is. (L. Gombocz, BTL., 135. l.)

Karczag. *Karczag* az én szülővárosom neve. A Nagy-Kunság legnagyobb városa, de lakóiban már egyáltalában nem él a kun, azaz török származásról való tudat; ezt ma már csak némely romantikus hajlamú, a város történetével foglalkozó ember tartja és élesztgeti. A karczagi ember csak akkor érzi magát kunnak, ha a „rédenció"-ról van szó, mert ez — legalább az ő hite szerint — [125]

pénzt jelent. Régi török nyelvét a kun századokkal ezelőtt elfelejtette, de egy-egy maradvány, mint furcsaság, talán még most is él; gyermekkorunkban például sokat nevettünk egy öreg emberen, a kiről azt hallottuk, hogy „kunul" így imádkozik: *„tengeri, tengeri, ámen"*; csak később jöttem rá, mikor törökül tanultam, hogy ez a *tengeri* (megjegyzendő, hogy Karczagon így hívják a kukoricát) voltaképen a török *teŋri* ‚isten' szó.

Tulajdonnevekben és helynevekben azonban számos emléke maradt a kun nyelvnek. Ilyen maradvány a *Karczag* név is, melynek megfejtésére tanulmányaim folyamán mindig törekedtem.

Az a legnagyobb mértékben valószínű volt előttem, hogy a *Karczág* eredetileg nem helynév, hanem személynév. Mindig azt hittem, hogy *c*-je *cs* helyén van, tehát hogy mégis igaz az a régi elmélet, hogy a kunok *č* helyén *c*-t ejtettek. Ebben az esetben a *Karczag* a *Karcsa* helynév családjához tartozott volna, mely természetesen szintén személynév és eredetileg egy madárfajtát jelent (Gombocz, Tör. Szn. 9).

Nemrégiben azonban pontosabban megnézve az adatokat, rájöttem, hogy ez a gondolat elvetendő, mert a *Karczag* szó *c*-je nem régebbi *cs*, hanem régebbi *sz* helyén van, tehát a *Karczag* olyan, mint pl. az *orca* szó, melynek *orr-szá(j)* az eredeti alakja, vagy mint a *Barcza, Turczal, Marczal*, mely a régi magyarban *Bursza, Turszol, Murszol* (Melich, MNy. XI, 244). Ez a felfedezés azután hozzásegített ahhoz is, hogy a *Karczag* szót a törökből minden nagyobb nehézség nélkül megmagyarázzam.

Ez a *Karczag* magyarázatára fontos adat 1407-ből való, Gyárfás közli (A jász-kunok tört. III, 551) s mint a körülményekből kitűnik, nem lehet más, mint egy előkelőbb kunnak a neve: *Joannes Karzagh* (olv. *Karszag*). 1506-ban azután már előfordul *Karczaghuyzallasa* (Gyárfás, III, 723) s 1513-ban *Karchag-Wyzalas* (Gyárfás, III, 732).

A *Karczag* szó tehát eredetileg személynév, régi alakja *Karszag*, vagy — mivel a magyar szóvégi *g* gyakran *k*-ból való: **Karszak*.

Ez a **Karszak* kun, azaz török eredetű személynév; megvan a karakirgizeknél, hol Manas hős fegyvertársai között szerepel egy *Karsak* nevű hős (Radloff, Proben, V, 40—41). A szó eredetileg pusztai rókát jelent, Radloff szótára a kirgizből, barabából, csagatájból és oszmánlíból idézi: *karsak* ‚Steppenfuchs', ‚Vulpes corsac L.' Megvan a jakutban is *kirsa* alakban (Böhtlingk), mely adat világosan mutatja, hogy a szó a törökség ősi szókincséhez tartozik. Az állat, melyet a szó jelöl, a rókának egy fajtája; a mi rókánknál kisebb, a Volgától északi Kínáig és Tibetig van elterjedve. „Puha, tömött, meleg és csinos téli bundája miatt serényen vadászszák, — különösen a kirgizek." (Brehm-Méhely, II, 201.)

Hogy egy ilyen állatnév mint tulajdonnév jelentkezik, az egészen természetes. Houtsma idézi (Gloss. 28) a következő török tulajdonneveket: *Arslan* ‚oroszlán', *Bäčkäm* ‚farkas', *Büri* ‚farkas', *Jälmän* ‚Springhase', Gombocznál (Tör. Szn.) találjuk a következőket: *Kaplan* ‚tigris, párducz', *Kurd* ‚farkas', *Tägä* ‚bak', Katanov mutatójában (II) mint női név szerepel a *Tülgü* ‚róka' szó. Ezek közé a *Karsak* kitűnően beillik.

Ugyanez a szó van az orosz *Korsakov* tulajdonnévben, mely néven több nevezetes ember szerepel a XVIII. század végén s a XIX. században Oroszországban. Azt persze nehéz volna eldönteni,

hogy ez a név török eredetű-e, mert a török *karsak* ‚Steppenfuchs' átment az orosszba is *корсáкъ* alakban ugyanezzel a jelentéssel. Annyi azonban kétségtelen, hogy a török *karsak* szó íme nemcsak a Nagy-Kunságon és a karakirgizeknél, hanem Oroszországban is megjelenik mint tulajdonnév.*

* Köszönetet mondok R. Nagy Lászlónak, ki kéziratban levő török tulajdonnévgyűjteményéből több becses adathoz hozzájuttatott.

[139]

Debrecen nevének eredete.

Debrecen nevének régebbi magyarázataival Melich János foglalkozott a Magyar Nyelv VI. kötetében s kimutatta, hogy ezek főleg hangtani nehézségek miatt tudományosan értéktelenek. Melich e cikkében maga is próbálja magyarázni a nevet, feltételesen összeköttetésbe hozza a szláv *dibri* szóval, mely „mélyvölgy" és más hasonló jelentésekben fordul elő, de a szó végét megmagyarázni ő sem tudja s a kérdést voltaképpen nyitva hagyja.

A régebbi magyarázókkal szemben azt hiszem, hogy *Debrecen* nevének eredetét az Árpád-kori magyarországi törökség (kazárok, besenyők, úzok, kunok stb.) nyelvében kell keresnünk.

Ezt akarom ez alkalommal kifejteni.

Kiindulóspontul a név legrégibb alakját, a Váradi Regestromban előforduló *Debrezun* = *Dëbrëszün* alakot vesszük.

A *Dëbrëszün* alak egy török *Dëbrësin* szó megfelelője, melynek jelentése: „mozogjon, éljen". Erről a sajátságos jelentésről mindjárt bővebben lesz szó, egyelőre foglalkozzunk a hangalakkal. Az alapszó egy „megmozdulni, mozogni, élni" jelentésü *dëbrä-* ige. Ez az ige az ujgurban *täbrä-*, a krimi, oszmánli és csagatáj nyelvjárásokban *täprä-* alakban van meg, az oszmánliban *däprä-* alakot találunk. Voltaképpen képzett szó; alapszava a *täp-* „rugni" ige, mely több török nyelvjárásban megvan, az oszmánliban és a csagatájban szókezdő *d*-vel *däp-* alakban. Az ige egy másik származéka *däpsä-* „széttaposni, rátaposni" szintén szókezdő *d*-t mutat a csagatájban, a keletturkesztáni török nyelvben és a tarancsiban. A Codex Cumanicus gróf Kuun Géza-féle kiadásában *tepra-* alakban találjuk meg e szót, ez alak *tëprä*-nek olvasandó, az első szótagban zárt, a másodikban nyilt *e*-vel.

A kazárok, úzok és besenyők nyelvét csak igen csekély mértékben ismerjük. Debrecen neve pedig e három török nyelvjárás valamelyikéből származik. A besenyők nyelvéről annyit sejtünk, hogy rokon a kunnal és az oszmánlival. Valószinü, hogy az úzok, sőt a kazárok nyelve is ebbe a csoportba tartozik. Az úzok nyelvére vonatkozólag a mi szempontunkból kiemelhetjük, hogy e nyelvben a *t* hang *d*-re változott (pl. a *tävä* alakból *däva* lett, KCsA. I., 39.). Mindezt tudva, a magyarországi Árpád-kori törökségben feltehetünk egy **dëbrä-* igét, melynek harmadik személyü imperativusa **dëbrësin*, a második szótagban is zárt *ë*-vel, mely az utolsó szótag *i*-jének hatása alatt keletkezett. (V. ö. Gombocz, Árpád-kori török személy-

neveink 23. l.; a *-sin* [és nem *-sün*] alaku suffixum felvételére feljogosit bennünket a Codex Cumanicus.)

Ebből a török **Dëbrësin* alakból keletkezett a magyar *Dëbrëszün* és *Dëbrëcin* s a későbbi *Dëbrëcön, Döbröcön, Debrecen,* a magyar nyelv hangtörvényeinek megfelelőleg.

Most áttérhetünk a név jelentésének vizsgálatára.

Láttuk, hogy eredeti jelentése „mozogjon, éljen". Hogyan válhatott ez a szó helynévvé? Ugy, hogy először személynévvé vált s személynévből lett helynévvé. Tudjuk, hogy helyneveink jórésze eredetileg személynév volt. *Igmánd* neve például egy *Wigman* nevü ur emlékét őrzi, *Balmaz* neve egy *Bolmaz* nevüét; *Karcag* nevében egy régi kun család neve maradt meg. Ilyen személynév eredetileg *Debrecen* is és pedig igen érdekes török személynév.

A török és az ezekkel nagyrészben megegyező régi magyar tulajdonnevek jórésze a vallásban, a babonában gyökerezik. „Ezeknek a neveknek — irja Pais Dezső a Magyar Nyelv XVIII. kötetében (95. l.) — olyanféle jelentőségük van, mint a varázsigéknek, a bűvös számoknak: hatóerővel birnak a szellemekkel — gonoszokkal és jókkal — szemben". Ilyen például a *Doysun,* egy régi török név (Kitáb-i Dede Korkud VII. fejezete), melynek jelentése: „szülessen meg". Ezt a nevet olyan gyermek kapta, — még születése előtt — kinek megszületését nehezen várták.

„Egyes neveknek — az óvó neveknek — feladata az ember veszedelmére törő szellemeket elháritani. Közöttük vannak olyanok, melyek az újszülöttnek a szülők előtt való értéktelenségét, nem szeretett voltát hangoztatják." Ilyen óvó név az 1059-ben előforduló magyar *Szemét,* vagy a karakirgiz *Palčyk* név, melynek jelentése: „piszok". „A babonás óvónevek másik csoportja arra szolgál, hogy a megrontásra kész gonosz szellem elől elrejtse, letagadja az ujszülöttet." Ilyen régi magyar személynév a *Nemvaló, Nemvagy, Mavagy;* ez utóbbi azt fejezi ki, hogy az ujszülött csak *ma van,* vagyis a mai napot ugysem éli tul. Egyes óvó nevek ugy védelmezik az ujszülöttet, hogy holtnak nyilvánitják. Ilyenek: *„Nemél", „Haláldi".*

Török példát is idézhetünk. Bodrog megyében volt régen egy *Tepremez* nevü község, mely, mint oklevélből tudjuk, *Tepremez* nevü kun urtól kapta a nevét. E névnek ugyanaz az alapszava, mint Debrecen nevének, tudniillik a török *täprä-* „megmozdulni" ige s a *täprämäz* jelentése: „nem mozduló". Ezt Gombocz fejtette ki „Árpád-kori török személyneveink" c. dolgozatában. Ha már most e nevet közelebbről értelmezni akarjuk, „Nem élő"-nek kell értelmeznünk. Világos ez a *täprämäk* következő származékának jelentéséből: ujgur *täbränik* „mozgó, élő lény, teremtmény".

Másfajta óvó név a *Satylmyš,* azaz „Eladott", mely azt jelzi, hogy a gyermek nem a szüleié, hanem már el van adva valakinek.

A Kőrösi Csoma-Archivumban (I., 321) irja egy Magyarországon tanult tatár ifjú, Zübeir Hamid: „Nureddin bég barátomnak a világháboru alatt volt egy *Satylmyš* „eladott" nevü, sinopei származásu tisztiszolgája. Neki is feltünt e furcsa név s érdeklődésére elmondta legénye, hogy heten voltak testvérek, de közülük hat meghalt s mikor ő született, mint hetedik, akkor szülei őt — a džinektől való félelemből — egy derviskolostornak „eladták", illetőleg felajánlották."

Stein Aurél egyik utleirásában (Romvárosok...) szerepel egy *Szatip-Aldi* nevü kirgiz főnök. E név jelentése „vásárolta, vette", esetleg

„vásárolták, vették". E név is bizonyára az ovó nevek közé tartozik. Ugyancsak „vásárolt, vett" a jelentése annak a török *Almyš* névnek is, mellyel a mi *Álmos* nevünket egyeztetik.

„Szintén a név-misztika körébe tartozó jelenség az a hit, hogy a a név mint jó omen van hivatva arra, hogy a gyermek jövendő sorsát megszabja. Igy támadnak a jellemfejlődés és sorsalakulás irányitását célzó nevek."

Ilyen név például a középázsiai török *Oŋal* „légy egészséges, légy szerencsés". (Karutz, Unter Kirgisen und Turkmenen, Ullstein, 86. l.)

Ilyen név továbbá az *Ölmäz*, „nem hal meg" (Nyelvtud. Közl. XLVI, 132), vagy a *Jašar*, azaz „él" vagy „élő" személynév.

Ide tartoznak végül azok a török nevek, melyeknek alapszava a *tur-* vagy *dur-* ige, melynek jelentése „állani, megállani, maradni", továbbá azok, melyek a *toχta-* „megállani, megmaradni" igéből származnak. Idetartozó igen gyakori török név a *Tursun*, vagy *Dursun*. Jelentése: „álljon meg, maradjon meg". Ilyen azután a *Toχtasun*, mely szintén azt jelenti „álljon meg, maradjon meg". Az ilyen nevekben lévő felszólitás második személyü is lehet, mint ezt a *Toχta*, azaz „állj meg, maradj meg" név bizonyitja.

Hogy ezek a nevek voltaképpen nem azt jelentik, hogy „álljon meg", vagy „állj meg", hanem azt, hogy „maradjon meg" vagy „maradj meg", azt világosan bizonyitja Vámbérynek egy feljegyzése, ki „Bochara története" c. műve egyik jegyzetében (német kiadás I. 195) elbeszéli, hogy középázsiai utja alkalmával tanuja volt annak, hogy egy vallásos ember *Toχta* nevü fiát a mohammedánabbul hangzó arab *Báqí* névre keresztelte át; a *Báqí* jelentése ugyanis „állandó, maradandó, örök".

Ugyanezen igék más származékai is szerepelnek személynév gyanánt, igy a *Turmyš* és *Toχtamyš*, továbbá a *Turdy* (= „megmaradt"; az utóbbi verbum finitum).

Az itt vázolt jelentéstani csoportba nem nehéz beállitani a török *Dëbrësin* nevet. E név tehát ugyanabból a szóból származik, mint a *Tepremez*, azaz „nem élő" s ugyanolyan nyelvtani alak, mint a *Dursun* „maradjon meg". A *Dëbrësin* jelentése „mozogjon, éljen" s ezt a nevet, mint jójelentésü nevet kapta gyermekkorában Debrecen török ura, vagy inkább alapitója.

Végül felvethetjük még azt a kérdést, hogy településtörténeti szempontból valószinü-e Debrecen nevének török eredete.

Debrecennek és Debrecen vidékének ősi településtörténetét még nem ismerjük teljes részletességgel, de az e területen fellépő török eredetü helynevek világosan mutatják, hogy Debrecen környékén erős török település folyt az Árpád-korban.

Ilyen török eredetü helynevek Debrecen szomszédságában *Böszörmény* és *Balmaz*. (Az előbbire vonatkozólag l. az Etymologiai Szótár cikkét, az utóbbira: Gombocz, Árpád-kori török személyneveink, 28. l.)

Debrecen nevének török eredete tehát településtörténeti szempontból is valószinü.

[198] **Koldus.** *Koldus* szavunknak eddig nincs kifogástalan magyarázata. Budenz (MUSz.) finnugor, Miklosich (Die slavischen Elemente im Magyarischen, s. v. *koleda)* szláv eredetűnek tartja a szót, de mindkét magyarázat valószínűtlen. Vámbéry a NyK. VIII. kötetében (160. l.) a csagatáj *kuduš* 'kóborló dervis, koldus', *kolguči* 'kérő, folyamodó' (vö. *kol-* 'kérni') szóval veti egybe a *koldus*-t, de ennek a magyarázatnak is nagy nehézségei vannak. (Budenz a NyK. X. kötetében [104. l.] el is veti e magyarázatot.) Először is meggondolandó, hogy *kuduš* és *kolguči* a török hangtörténet szabályai szerint nem tartozhatnak össze. Azután felvetődik az a kérdés, hogy régi-e vagy új-e a magyar szó *l*-je. Mi a viszonya a *koldus*-nak a *koldul*-hoz? Ezekre a kérdésekre nem tudok válaszolni, csak egy adatra akarom ez alkalommal felhívni a figyelmet. Ez az adat egy Huart (JA. 1914), majd Pelliot által (T'oung-pao 1914), „La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyānamkara et Pāpamkara) kiadott ujgur szövegben van s Vámbéry *kolguči* adatával függ össze: *qolɣuči* 'mendiant' (egyszer), *qoltɣuči* id. (egyszer), *ɣoltɣuči* id. (hatszor). *Németh Gyula* (Budapest).

———

[238] **A *koldus* és *dió* szóhoz.** Brockelmannak „Altturkestanische Volkspoesie II" c. cikkében (Asia Major I, 32 = Käšγarī I. 349, 9) olvasható a következő mondat: *kuldačγa miη jaγak* ‚dem Bettler tausend Nüsse'. Ebben a mondatban tehát egy *kuldačγ* ‚koldus' szó van, mely a magyar *koldus* szempontjából talán nem érdektelen. (V. ö. K Cs A II, 198.)

De figyelemreméltó a *jaγak* ‚dió' szó is, melynek megfelelőivel Munkácsi Bernát a *dió* szót egyeztette. (K Sz IX, 294.) Gombocz Zoltán ezt az egyeztetést régebben nem tartotta valószínűnek (M Ny XII, 3), újabban — mint ezt szóbelileg közölni szíves volt — nem tartja lehetetlennek a két szó egyezését. A fenti régi *jaγak* alak *γ*-je lényegesen hozzájárul a nehézségek elhárításához. A *dió* tehát minden valószínűség szerint bolgár-török jövevényszó, mellyel a magyarság kaukázusi hazájában ismerkedett meg. (L. még *K Sz* XVIII, 5.)

Török János (Debrecen).

[147] **Géza.**

Köztudomású, hogy *Géza* nevünk egy régi magyar név helytelen olvasásából keletkezett (vö. MELEGDI: MNy. VII, 182).

Ez a régi név először mint egy magyar fejedelemnek, Szent István apjának a neve jelenik meg a történeti forrásokban. Thietmar merseburgi püspöknél, Géza és Szent István kortársánál, *Deuuix* alakban szerepel, s ez valószínűleg *Gyëβics*-nek olvasandó (MG. SS. III, 862). A fejedelem nevének hasonló alakja előfordul más külföldi forrásokban is, így egy XII. századi párizsi kódexben, Chabannes-i Ademar (szül. 988 körül) interpolátoránál: *Gouz* (MG. SS. IV, 129; PAULER, A magyar nemzet tört. Szent Istvánig 190). Ez talán egy *Gyëȝics*-féle alakot akar visszaadni.

Ilyen rövid alakban ismerjük a korona feliratáról I. Géza király nevét:

ΓΕ | ΩΒ | ITZ | Δ[εσποτη]C | ΠΙ | CT | O | C || KPA | AHC | TOY | P | KI | A | C (= „Géza úr, Turkiának hívő királya." L. CSÁNKI: Árpád és az Árpádok 330).

A Γεωβιτζ alakot *Gyëβics*-nek olvashatjuk, s így az körülbelül megegyezik a Thietmar-féle formával. (A görög alakot *Gyovics*-nak is lehetne olvasni; mintha más — külföldi forrásokban megőrzött — alakok is egy mélyhangú változat mellett szólanának.)

E rövidebb alak régibb, eredetibb, mint a lentebb említendő hosszabb alak. Thietmar kortársa Gézának; a másik két adat pedig későbbi ugyan, de külföldön használatos változatként inkább tükröztethet vissza régi alakot, mint a hazai adatok, melyek a név magyar módosulásait mutatják.

I. Géza királyunk (1074—7.) neve a pénzein már *Gevca* olv. *Gyëȝcsa* alakban van (l. RÉTHY, Corpus Nummorum Hungariae. I. köt. 2. tábla, 24. sz.: GEVCA REX). Ez tehát egy *-a* becéző-képzővel bővült forma; olyan, mint pl. a *Szem-a*, *Vak-a*, *Fehér-a*, *Szép-a*, *Ős-a* régi magyar személynevek (vö. PAIS: MNy. XVIII, 28—30). Az *-a* képzővel bővült alakot találjuk VII. Gergely pápának I. Gézához írt leveleiben is: 1074. év: *Geusae* Ungarorum ducis | 1075. év: *Geusam* Ungariae ducem | *Geusae* Ungariae duci (l. JAFFE, Regesta Pontificum Romanorum. I. Lipsiae, 1885. 604., 613., 614. l.).

1100 körül a *Gyĕŭcsa* ⌣ *Gyĕŭsa* név változáson megy át, t. i. az *ĕŭ* diphthongus *ĕ̯*-jé fejlődik.

II. Géza (1141—1161.) viaszpecsétjén GEISA felírás van, ólombullájáu: GEISE REGIS. Ez valószínűleg *Gyĕi̯sá*-nak olvasandó. Ugyane királyunknak és fiának, III. Istvánnak, okleveleiben *Gei̯fa*, *Geiza*, *Geica*, *Geythsa*, *Geche* (regis)-féle alakokat találunk. (Anonymus 57. §.-ében *Gey̯fam* acc. formát ölt a fejedelem neve is.) De természetesen még mindig él a régi alak is: a csatári apátságnak az admonti Gut-Keled-bibliába bejegyzett alapítólevelében (1141—1161.) *Geuczha* (*Gyĕŭcsa*) néven szerepel II. Géza (FEJÉRPATAKY: Magyar Könyvszemle 1892/93: 15).

A név azután tovább változik. Egy 1338-iki oklevél II. Géza nevét *Deyce* (re g i s, tehát: *Dĕi̯csa*) alakban közli. A szókezdő *gy-* egy ismeretes magyar hangtörvénynek, a *gy-*>*d-* változásnak megfelelően, *d*-vé lett (vö. KARÁCSONYI JÁNOS: Turul 1894. XII, 22), később az *ĕi̯* diphthongus szabályosan *é*-vé fejlődött, a szóvégi *a* pedig illeszkedett. Ezért van az, hogy az ősi *Gyĕŭcsa* személynevet *Décse*, *Décs*, *Decső* helyneveink őrizték meg a mai napig (l. EtSz. *Décse*).

A *Géza* nevet Géza fejedelmen és két Géza királyunkon kívül mások is viselték. Legismertebb ezek között Géza herceg, III. Béla testvére, II. Géza negyedik fia.

A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szerepel *Deucha* nevű várjobbágy (NAGY GÉZA: Turul 1906. XXIV, 53).

A Váradi Regestromban egy *Geus* olv. *Gyĕŭs* nevet találunk, amelyről az EtSz. szerzői azt tartják, hogy esetleg (én azt hiszem, igen valószínűen) a *Décse* névhez csatolandó (EtSz. *Décse*).

Van még ezeken kívül a *Géza* névnek számos alakja, különösen a külföldi forrásokban. Utóbbiakban többször találkozunk egy szókezdő *j*-s alakváltozattal. Igy Kinnamosnál (XII. század vége): Γειτζᾶ (ed. Bonn 104), Ἰαιτζᾶς (uo. 119, 132) és Niketas Choniatesnál (XIII. század eleje). Nyugaton: 1061. és 1063. év: *Joas* filius Belis (I. Géza — MG. SS. V, 162, 166). Cronica Principum Poloniae: *Jesse* (l. PAULER, A magyar nemzet tört. I, 382). Thietmar: *Jesse* (MELICH: MNy. III, 170). Ezek az alakok a mi szempontunkból — úgy látom — mellőzhetők. Bizonyos, hogy a külföldi alakváltozatok egy része a hallott vagy írva látott névalak hibás reprodukálásán alapul.[1])

Az mindenesetre világosan látszik, hogy itt egy régi magyar *Gyĕŭcs* személynévvel van dolgunk, melynek (*s*-sel váltakozó) *cs*-jét, mint becézőképzőt, bátran különválaszthatjuk, s így egy **Gyĕŭ* alakot kapunk.

[1]) Az adatok összeállításában nagy segítségemre volt JAKUBOVICH EMIL, kinek e helyen is hálás köszönetet mondok.

Ebből a névből magyarázza PAIS DEZSŐ (MNy. XXIII, 507. l. 1. j.) a *Győ*, *Győd* ∽ *Gyűd*, *Gyejcsa* ∽ *Décse*, *Jeŭr* > *Győr*: *Dér* > *Dőr Derzs* hely-, illetőleg személyneveket (vö. még PAIS, Magyar Anonymus 117).

Ez a régi magyar **Gyĕŭ* török, és pedig bolgár-török eredetű személynév, mely a következő török szóval függ össze:

orkhoni (IS 4) *jĕg idi* 'fő úr = fő uralkodó'; *jĕg* 'jobb, legjobb, felső, legfőbb' (THOMSEN, Turcica 20—1. l. j.); ujgur *jig kunčui* 'fő-feleség' (MÜLLER, Uig. II. köt. 23. l. 19. sor); csagatáj *ig* 'nemes, nemes származású' (THÚRY, A „Behdsetül-lugat" 37. l.); ujgur *jäg*; *jig* 'előkelő' (vö. RADLOFF, Wb. III, 315).

Ez tehát egy török méltóságjelölő szó.

A *j*-török *jig* alaknak a bolgár-törökben **dži*- s ennek a magyarban szabályosan **gyĕβ*, **gyĕŭ*- felel meg.

Nem lehetetlen, hogy a *Gyĕŭcsa* fordítása I. Géza királynak *Magnus* neve, amelyre adatok: pénzen: DVX-MAGNVS (RÉTHY, Corpus Nummorum Hung. I. köt. 2. tábla 23. sz.); 1075: Ego *Magnus* qui et *Geisa* (MonStrig. I, 53); szászti alapítólevél: Salamon rex cum *Magno* duce, s ugyanitt az alapítónak, Péternek a leánya: filie mee *Magne* (WENZEL I, 25). Ilyen névfordítások előfordulnak. De figyelembe kell vennünk, hogy *Gyĕŭcsá*-nak inkább 'Major, Maximus' volna a fordítása.

*

Az Árpád-család személyneveinek jó része a pogány korban török méltóságnévből keletkezett.

Tarkacsu-nak, Árpád fiának neve a török *tarkan* méltóságnévből való;

Üllő-nek, Árpád második fiának neve valószínűleg a török *ilik* 'fejedelem' szóból származik;

Zsolt neve a *sulṭān* szóval függ össze;

Vajk, Szent István pogánykori neve, a török *baj* 'gazdag, hős, vezér' szóval tartozik össze, amint mindezt nemsokára alkalmam lesz bővebben kifejteni.

Más, török méltóságnévből való, vezérek-korabeli vagy régi magyar személynevek:

Gyula a *jula* ∽ *džula* török méltóságnévből,

Kündü: török *kündü*,

Töhötöm: török *tiγit* + magyar *-m* becézőképző (l. MELICH: MNy. XXI, 127),

Koppány: török *kapγan* ∽ **kapan*,

Bács: török *Baγa* + magyar *cs* becézőképző (kissé máskép GOMBOCZ: MNy. XX, 174),

Bán: török *Baγa* + magyar *-n* becézőképző (máskép EtSz.),

Inak: török *ynak* (l. Gombocz, Árpádkori török személyneveink 46).

A török *tarkan* 'nemes, kiváltságos' szóból valók *Tárkány* helyneveink, melyek azonban nem személynévi eredetűek (Gombocz, Árpádkori török személyneveink 48—9).

*

Mint mondottam, a *Géza*, illetőleg *Gyĕŭcsa* név bolgár-török eredetű.

Legújabb időkig általánosan el volt fogadva az a felfogás, hogy „legrégibb török eredetű személyneveink kivétel nélkül *j*-török nyelvekből valók, s egy sincs köztük, mely abból a bolgár-török nyelvből származnék, amelyikből a magyar nyelv legrégibb török jövevényszavait kapta" (Ligeti: MNy. XXII, 80, ugyanitt felsorolva Melich, Gombocz, Pais dolgozatainak idevonatkozó helyei).

Ezt a véleményt most már módosítanunk kell. Az erdélyi *Gyula* szókezdő *gy*-je a *j*-török *jula* alakkal szemben elsősorban bolgár-török fejleménynek magyarázható, s ezt a magyarázatot bizonyossá teszi Gyula két leánya. *Karoldu* és *Saroltu* nevének a megfejtése (Melich: MNy. XX, 110—5); e nevekben a *Saroltu* szókezdő *s*-e, s valószínűleg a *sar*-nak 'fehér' jelentése is a bolgár-török nyelvből magyarázandó.

Ugyancsak bolgár-török eredetű az *Üllő* név (*j*-török szóvégi *-ik*-kel szemben magyar *-ő*).

Bolgár-török eredetű személyneveink tehát a vezérek korában kétségkívül vannak, ha nem is nagy számmal. Sőt az olyan névadásból, mint *Karoldu* és *Saroltu* 'fekete menyét' és 'fehér menyét', arra következtethetünk, hogy a bolgár-török nyelvet az erdélyi Gyula udvarában beszélték is.

E szerény, de biztos kezdet után minden reményünk megvan arra, hogy bolgár-török eredetű neveink száma még szaporodni fog. Bolgár-török személynévi eredetű *Bő* helyneveink egy része a *j*-török *beg* ⌣ bolgár **bej*-ből (vö. Pais: MNy. XXIII, 502—8) és *Ölbő* nevünk *j*-török *il-beg* ⌣ bolgár **il-bej*-ből (vö. Pais: KCsA. II, 86—8). Ez utóbbi nevek egy részének magyarázatánál azonban figyelembe kell venni a besenyő nyelvet is, melyben a szóvégi *g*-t már a X. században *j (i)* alakban találjuk (török *bäg* ⌣ besenyő *bei* — l. MNy. XVIII, 5).

*

Vámbéry (A magyarok eredete 167—8) a török *jajčy* 'íjász' szóból magyarázta a *Géza* (illetőleg — ahogyan ő a régi alakokat olvassa — *Gyeics*) nevet. Ez az egyeztetés csupán a két szó bizonyos fokú hasonlóságán alapszik.

Egy *Jajčy* 'íjász' török személynév nem elképzelhetetlen ugyan (de nem is tartoznék — különösen fejedelmi személyeknél — a gyakoribb típusú török személynevek közé), azonban ennek a magyarban **Gyajcs* és nem *Gyǝ̈cs* felelne meg. Az is világos (különösen az ugyanezen névből származott helynevekből, mint *Győd* stb.), hogy a név *cs*-je nem tartozik a tőalakhoz, tehát a magyarázatnál **Gyǝ̈* alakból kell kiindulnunk.

———

Maklár. [145]

Maklár helynevünk mostanában kétszer is szerepelt a tudományos irodalomban. KARÁCSONYI JÁNOS „Néhány besenyő és kun helynevünkről" c. tartalmas kis cikkében[1] azt írta róla, hogy besenyő eredetű, s vége a török *-lar* többesjellel azonos. Ilyenek az oszmánli területen gyakori *Arnautlar* 'arnautok, albánok' típusú helynevek, s ilyen nálunk a besenyő eredetű *Boglár* meg a kun eredetű *Bodoglár*, *Tázlár* és *Eszlár* — állapítja meg tovább KARÁCSONYI. BÁTKY ZSIGMOND szintén foglalkozott a *Maklár*-ral,[2] számos adatot sorolva hozzá s a fent említett helynevekhez.

Maklár magyarázatában KARÁCSONYI kétségtelenül jó nyomon jár. Az ő gondolatát akarom a következőkben tovább fejleszteni, — tekintettel a helynévkutatás nehézségeire és útvesztőire, inkább egy kisebb anyagon belül elfogadható eredményekre, mint nagyobb arányú településtörténeti tanulságokra törekedvén.

Maklár Heves megyében, Egertől délre van, a Szalók nemzetség területén, amely SZÉLL FARKAS szerint[3] Hevestől Sarudig és Tisza-Szalóktól Eger-Szalókig terjedt. Ez a terület tele van török, illetőleg határozottan besenyő helynevekkel.

Az egerszalóki határban volt *Becsenekfölde*,[4] amely *Becsenegh* személynévből keletkezett. Tudjuk, hogy a *besenyő* név a magyarban bolgár-török eredetű, s a név eredeti alakja — ahogy a besenyők is nevezték magukat — *bečänäk*. Ezt az alakot mutatja a fenti hely-, illetőleg személynév. — E területen volt, illetőleg van *Besenyő* és *Besenyőtelek* helynév.[5] — Ugyanitt volt a XIII. század végén *Buger Beseneu* (*Büger-Besenyő*)[6] nevű hely is. — A mai Besenyőtől északra van *Dormánd*, a régiségben *Dorman* és *Dormanhaza*.[7] Ez a helynév a török, — mint a környezet mutatja — valószínűleg besenyő *Durman* személynévre megy vissza.[8]

Besenyő és Eger között van *Maklár*. Hogy a *Maklár* helynévben valóban a török *-lar* többesjellel van dolgunk, azt világosan bizonyítja az a körülmény, hogy egy 1278-i oklevélben *Maklár* közelében egy *Makuta* nevű út és egy *Mak* nevű földrész szerepel.[9]

[1] MNy. XVII, 211. [2] Föld és Ember I, 138–9.
[3] A nagybesenyői Bessenyey-család története. Bp., 1890. 5. l.
[4] SZÉLL FARKAS i. m. 5. [5] CSÁNKI I, 58. [6] CSÁNKI i. h.
[7] CSÁNKI i. h. [8] R. NAGY LÁSZLÓ: NyK. XLVI, 135.
[9] Hazai Oklt. 83.

Az egri káptalan IV. László királynak jelenti, hogy a besenyő Tekme földjét Botiz testvére Botond részére meghatároltatta: „Incipit enim prima meta a parte occidentali sub pede cuiusdam monticuli, ubi sunt tres mete antique, et iuxta easdem sunt due noue mete, quarum una ipsius terre, alia terre filiorum Kolyn predictorum; et inde procedit uersus partem orientalem et iungit quendam lacum, iuxta quem sunt due mete, quarum una dicte terre, alia terre Stephani et fratrum suorum predictorum, et inde procedendo transit, quandam viam *Makuta* vocatam, ubi sunt similiter due mete, et mediantibus duabus metis contiguatur terre Tarkan, ubi sunt due mete, quarum una terre sepe dicte, alia terre Tarkan memorate; et inde procedit uersus plagam meridionalem et contingit terras Lacseu et *Mak* vocatas, ubi sunt tres mete, quarum una terre Lacseu, alia terre *Mak*, tercia terre memorate; et inde distenditur ad partem occidentalem et mediantibus duodecim metis uicinatur terre Lodan, ubi sunt quatuor mete, quarum una terre Lodan, alia terre *Mak*, tercia terre Cheur, quarta terre sepedicte . . . "

Egy *Mak* és *Maklar* alakú besenyő névvel van tehát itt dolgunk, amely eredetileg vagy helynév, vagy törzsnév, vagy személynév. A további vizsgálat útbaigazít arra vonatkozólag, hogy melyik a három közül. *Mak* ugyanis közismert török szó; megvan, vagy nyoma mutatkozik többek között a Codex Cumanicusban, a csagatájban, altajvidéki nyelvjárásokban, a kaukázusi karacsajok és balkárok nyelvében; jelentése 'dícséret'.[1] Ez a jelentés azt mutatja, hogy a név eredetileg vagy törzsnév, olyanféle, mint a besenyő *Erdim* 'érdem' név[2] vagy esetleg személynév.

A név *-lar* végzete szintén törzsnévi vagy személynévi eredetre utal. A *-lar*, *-lär* többesjellel ellátott helynevek ugyanis a törökben rendesen vagy törzsnévi, vagy személynévi eredetűek. Vannak ugyan más eredetű *-lar*, *-lär* végű helynevek is, de ezek itt már a *mak* alapszó jelentése miatt sem jöhetnek tekintetbe. A *Maklar* vagy az *Arnautlar* 'albánok', *Čärkäslär* 'cserkeszek', *Türkmänlär* 'turkománok', *Tatarlar* 'tatárok', *Kyrgyzlar* 'kirgizek' helynévtípusba tartozik, vagy az *Aḥmädlär* 'Ahmedék', *'Ömärlär* 'Omárék' helynévtípusba. A két eset közül az előbbi a valószínűbb, mert egy *Mak* 'dícséret' név elsősorban törzsnévnek látszik.

Ha többi idetartozó neveinket vizsgáljuk, ez a sejtelmünk be is bizonyosodik.

Az *Eszlár* helynév régibb alakja *Oszlár*, s ez egy török *Aslar* 'ászok', azaz 'jászok' alakra megy vissza.[3]

Régi *Uzlar* helynevünk jelentése a. m. 'úzok'.[4]

[1] L. Radloff, Wb.; Pröhle: KSz. X, 122: *maχt'a-* 'loben'; kumük és balkár szójegyzékemben: KSz. XII, 135: *maχtamaklyk* 'dicsekvés'.

[2] L. HonfMKial. c. munkám 49—50.

[3] Gombocz: Streitberg-Emlékkönyv 110.

[4] Gróf Kuun Géza, CCum. LXXXIII. l.; Gombocz i. h.

Kiskunhalastól északra, tehát kun területen van *Tázlár*. E név eredetileg szintén törzsnév, megvan a baskiroknál *Tazlar* alakban mint nemzetségnév s a kirgizeknél a Kis-hordában mint ágnév,[1] VÁMBÉRYnél[2] *Tazlar*, RADLOFFnál[3] *Tastar* alakban. A név a török *taz* 'kopasz' szóból származik, s eredetileg azt jelenti, hogy 'a kopaszok'; van egy másik hasonló népnevünk is: a megkeresztelt volgai tatárok *taz bašlar*-nak, 'kopasz fejek'-nek nevezik a mohamedán tatárokat.[4]

Tázlár közelében van *Bodoglár*. A *Bodoglár* név szintén török eredetű; alapszava az oszmánli *budak*, csagatáj *budaγ*, CCum., kirgiz, karaim *butak*, altaji *pudak*, Kāšγarī: *butak* 'ág' szó. Mint jelentése mutatja, ez is nemzetségnév, olyanféle, mint a 'Töredék, Darab, Maradék, Fél, Rész' típusú nevek.[5] A székelyeknél több *Új-ág* nevű nemzetség van.

-lár végű helyneveink tehát eredetileg török nemzetségnevek.

A török nemzetségneveknek helyneveink további kutatásában kétségtelenül fontos szerepük lesz, s ez irányban még jelentős eredményeket várhatunk. Török nemzetségnév a *Tomaj* helynév,[6] továbbá *Berény* helynevünk, amely a karakirgiz *Beš-beren*[7] 'Öt-beren' nemzetségnév második elemével egyeztethető.

Özön. [226]

Özön szavunk a nyelvemlékekben a XVI. század eleje óta fordul elő 'copia, multitudo, vis [= tömeg, sokaság], oceanus; Flut, Überschwemmung; saeculum, aeternitas; Ewigkeit' jelentésben (NySz.). A szót MUNKÁCSI BERNÁT 1905-ben, a Keleti Szemle VI. kötetében (380. l.) a kirgiz *özön*, *ösön* 'Bach, Fluss, Strömung', baraba-tatár *üzön* 'Flüsschen, Bach', karaim *äzän* 'Fluss' (vö. altaji, teleut *özök* 'Fluss, Bach') szóval egyeztette. GOMBOCZ „Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink" c. munkájában (1908.) nem fogadja el MUNKÁCSI egyeztetését, azzal a megokolással, hogy az *özön* szóban „a magyarban, ha régi jövevényszó volna, hangzóközi *r*-et várnánk". A BTürkLw.-ben (1912.) azonban már kérdőjellel lehetőnek tartja a magyarázatot, úgy gondolván, hogy a török *özön*, *ösön* az *ös-* 'nőni, megnőni' igéből származik (ahogyan RADLOFF a szót szótárában magyarázta), eredeti alakja tehát *ösön*, s a magyar *özön* alak egy régebbi **öszön*-re megy vissza. „Török jövevényszavaink középső rétege" c. cikkemben

[1] MIJATEV PÉTER, Adalékok a baskir törzsnevek magyarázatához. Bp., 1931. 39. [2] A török faj 346, LEVŠIN után. [3] Phonetik XLIII. l.
[4] RADLOFF, Wb. *taz* al.
[5] HonfMKial. 40—1.
[6] R. NAGY LÁSZLÓ. [7] RADLOFF, Phonetik XL. l.

(MNy. XVII, 23.) én is foglalkoztam a szóval; azt mondot tam róla, hogy *z*-je eredeti, tehát az *özön* régi, de nem bolgár-török jövevényszó.

Az, hogy a szóbanlevő török szó eredetileg *özön* és nem *ösön*, minden kétségen kívül áll. Már említett cikkemben jeleztem, hogy a szó a balkárban *özen*-nek (jelentése 'völgy') s a kumükben *ǫzen*-nek (jelentése 'völgy, folyó') hangzik. Ezek a többi török alakokkal együtt ős-török **z*-re mutatnak. A szónak a török *ös-* 'nőni' igéhez nincs köze, mert ez a kumükben is, a balkárban is, sőt mindenütt másutt *s*-szel van meg.

Hogy a török *özön* régebbi **ösön*-re menne vissza, azt részben Munkácsi „kirg. *özön, ösön*" jelzése támogatta. (Gombocz magyar munkájában: „kkirg. [tehát kara-kirgiz] *özön, ösön*", a németben már csak „kirg. *ösön*".) Itt azonban szigorúan különböztetni kell: kirg. (= kazak-kirgiz) *özön* és kkirg. (= kara-kirgiz) *ösön*. A kara-kirgizben t. i. az ős-török **z* *s*-re változott, a kazak-kirgizben pedig *ösön* alak nincsen. A szó eredeti alakja tehát a két kirgiz nyelv szerint is *özön*.

A törökségből eddig ismert adatokat még szaporíthatjuk a következőkkel: kazáni *üzän* 'Niederung, Tal' | trokii karaim (Kowalski, Karaimische Texte im Dialekt von Troki. Krakkó, 1929.) *öźań* Fluss, Strom' | Kašγari—Brockelmann: *özük* 'Wasseransammlung': *özük suv* 'Kanal'.

A török *özän* szót — mint láttuk — Radloff az *ös-* 'nőni' igéből magyarázta, kétségkívül helytelenül. Bang (UngJb. VII, 37 skk.) az oszm. stb. *öz* 'der beste Teil eines Dinges, das Innere, das Herz, das Mark; das Wesen, die Essenz' szóból származtatja az *özän*-t. Bang magyarázatához hozzáfűzhetem még a jakut *üös* 'Mark eines Baumes; Galle; Mitte eines Flusses' adatot, mely Bang magyarázatának a helyességét bizonyossá teszi. A megfelelő csuvas szó *var* 'közép; has; belseje vminek' és 'hosszúkás nyílás, hasadék a földben, völgy'. (Paasonen-nél két címszó alatt.)

A magyar *özön* e szerint, ha török jövevényszó, valóban török jövevényszavaink középső rétegébe tartozik. Azt gondolom azonban, hogy a magyar *özön* török eredete felette kétes. A szóbanforgó török szónak 'középső rész, völgy, folyó, patak' a jelentése, a magyaré 'tömeg, ár, sokaság'. Ha tehát az egyeztetést elfogadjuk, a magyarban egy adatokkal nem igazolható sajátos jelentésfejlődést kell feltennünk.

Csepel.

Anonymus műve 44. fejezetében a következőket mondja:[1] „Ezután pedig Árpád vezér elindult arról a vidékről, ahol most Bodrog vára áll és a Duna mentén a Nagy Szigetig haladt. Tábort ütöttek a Nagy Sziget mellett, majd Árpád vezér meg nemesei bevonultak arra . . . Árpád vezér . . . meghagyta, hogy a napok hosszú során át elcsigázott minden lovát vigyék oda és ott legeltessék. Lovászai fölé mesterül egy igen okos kun embert tett, név szerint Csepelt (Cumanum virum prudentissimum, nomine Sepel). Minthogy Csepel lovászmester ott lakott, azért nevezték el s hívják azt a szigetet Csepelnek egészen a mai napig."

Anonymus szerint tehát *Csepel* szigete nevét a kun, azaz kabar-kazár eredetű *Csepel* főlovászmestertől kapta. Anonymusnak e magyarázata igazolható, illetőleg a *Csepel* név török eredetű személynévnek elfogadható.

Már az EtSz. szerzői megemlékeznek a török *čäpäl* szóról, mely a magyar *Csepel* névnek hangtanilag kifogástalanul megfelel, de a két szó egyezését bizonytalannak tartják. Ezt mondják t. i.: „Hogy . . . [a *Csepel* személynév] török (kún) vagy más eredetű-e, azt nem tudjuk eldönteni; az oszmántörökben van *čäpäl* 'unrein' (Korab. 155); 'dunkelfarbig, schmutzig, hässlich, niedrig, schlecht; die schlechte jahreszeit, die regenzeit' (Radl. III, 1995) köznév, tn.-i használatát azonban nem tudjuk kimutatni."

Az oszmánli *čäpäl* szónak Redhouse és Sāmī szótárai szerint három jelentése van: 1. 'sűrű, zavaros'; 2. 'daraesős, esős, szeles, havas, viharos idő; sáros, esős idő'; 3. 'piszkos, csúf, kellemetlen, ronda, undok'. Ezek közül a jelentések közül kettő is van, mely a török személynevek jelentéstani rendszerébe beleillik. Az egyik a 'piszkos, csúf, kellemetlen, ronda, undok' jelentés; ilyen értelmű magyar és török nevekről az ú. n. óvó-nevekkel kapcsolatban mostanában többször volt szó.[2] Ilyenek a karakirgiz *Palčyk* 'piszok', a régi magyar *Szemét*, a kirgiz *Tezek* 'trágya', *It-ajak* 'kutya-lába' stb.; régi oszmánli név a *Čirkin-aγa* 'Csúnya-aga',[3] melynek a *Čäpäl* név jelentéstani mása lehetne.

Nem valószínű azonban, hogy *Csepel*, aki előkelő ember volt, ily jelentésű nevet viselt volna. Láttuk, hogy van a *čäpäl* közszónak más jelentése is, t. i. az, hogy 'rút idő, viharos idő'.

[1] MHK. 441; Pais, Magyar Anonymus 77.

[2] Pais: MNy. XVIII, 95; Németh: Klebelsberg-Emlékkönyv 140—1; számos ilyen nevet találunk Rásonyi Nagy László kéziratos török névjegyzékében.

[3] Fekete Lajos, Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába 23.

A honfoglaló magyar törzsek eredetét magyarázva, sokszor emlegettem mostanában azokat a török népneveket, melyeknek 'Erő, Erős, Vitéz' a jelentésük, s ezekkel kapcsolatban azokat a népneveket, melyek ugyanezt fejezik ki, de az időjárás fogalomköréből vett képes megjelöléssel. E két szorosan összetartozó jelentéstani kategóriát megtaláljuk a személyneveknél is. A *türk* népnév jelentése 'erő', s ezzel párhuzamosan van ilyen személynév: *Küč-tegin* 'Erőherceg'[1]; a jeniszeji feliratokban találjuk a következő személyneveket: *Küčbars* 'Erő-párduc', *Küč-ury* 'Erő-fiú'[2], a STEIN-féle kéziratokon: *Kylyč-küč-k[ar]a*[3]. Ez tehát az egyik csoport. Vannak azután ilyen népnevek mint *Kürt* 'Hólavina', *Boran* 'Vihar', *Jaγmurkar* 'Eső-hó', s viszont vannak ilyen személynevek is: *Bora* 'Vihar'[4], *Kürt* 'Hólavina'[5], *Jyldyrym* 'Villám', I. Bájezíd török szultán mellékneve.

'Viharos-idő'-t jelent tehát Csepel főlovászmester neve is.

A HonfMKial. c. munkámban[6] bizonyítottam, hogy az a kun, azaz kabar vezérlajstrom, melyet Anonymus műve 8. és 10. szakaszában közöl, hiteles, mert tiszta török nevekből áll. Ezekhez a hiteles kabar nevekhez tartozik a *Csepel* név is.

Többi *Csepel* helyneveink kétségtelenül ugyanezen személynévből keletkeztek, ha nem is állnak vonatkozásban ugyanazzal a személlyel.

---

[1] A karachánída Qadr-chánnak, Mahmúd Ghaznevi kortársának egyik, érmeken található neve; RICHARD VASMER: MittSeminOrSpr. XXXIII$_2$. 94.
[2] RADLOFF, Alttürk. Inschr. 366.
[3] THOMSEN, SamlAfh. III, 223, 225.
[4] MNy. XXVII, 78—9.
[5] كرت; R. NAGY LÁSZLÓ kéziratos török személynév-jegyzékében.
[6] 238 kk.

A török *tabur* szó eredete.

MELICH JÁNOS fenti cikkéhez, amelynek eredményeivel mindenben egyetértek, néhány turkológiai megjegyzést szeretnék fűzni.

A *tábor* szó török megfelelője két török nyelvjárásban, az oszmánliban és a csagatájban fordul elő. Kétségtelen, hogy régente nagyobb volt elterjedésének a területe, azonban sok helyen kiment a használatból, mint ahogyan a török régiség számos szava és kifejezése, így pl. bizonyos politikai, szervezeti és hadiéletre vonatkozó szavak a törökség hatalmának eltűnésével maguk is eltűntek.

A *tábor* szó török megfelelőire a következő adataim vannak:

Csagatáj: (ŠEIḴ SŪLEIMĀN. ed. Istanbul 97) *tapqur* 'lánccal összefűzött szekerekből álló, négy oldalú vár alakjával bíró erősség; tábor; csapat'; (RADLOFF) *dapqur* 'csapat, sereg; öv, övezet'; (VÁMBÉRY) *tapqur* 'kémszemlére vagy rablásra kiküldött csapat'.

Oszmánli: (SĀMĪ. Qāmus-i türkī) *tabqur* 'a *tabur* szó eredeti alakja; a régi törökben lánccal egymáshoz kötött szekereket jelent, melyek négyszögű erősséget alkottak'; (uo.) *tabur* 'egymásnak háttal álló, négy sort képező, négyszög alakú katonacsapat, ágyúosztag stb., mely minden oldalról szemben áll az ellenséggel s erősséget alkot: 1000 emberből álló csapat'; (RADLOFF) *tapqur* 'öv; sánckaró-fal; sor, vonal, különösen ló vagy más állat sorban felállítva: szekérvár'; (RADLOFF) *tabγur* 'öv, sánckaró-fal'; — oszmánli és krími: (RADLOFF) *tabur* 'szekérvár'.

Egy *tapqur* és egy *tabur* alak állanak tehát egymással szemben. A kettő közül kétségkívül a *tapqur* az eredeti. Számos példánk van arra, hogy hasonló helyzetekben a *q* hang a törökben *γ*-vé változik, amely azután bizonyos nyelvjárásokban el is tűnik. Erről a jelenségről eléggé világos ismereteink vannak, bár rendszeresen még senki sem tárgyalta, és bár még számos idetartozó részletkérdés vár megoldásra.

Azt mondottam, hogy a kérdést rendszeresen még senki sem tárgyalta, helyesebben azonban azt kellett volna mondanom, hogy a kérdést a fenti értelemben nem tárgyalták még rendszeresen. Ugyanis BANG, a berlini egyetemnek nemrég elhúnyt turkológus tanára, meglehetősen hosszasan foglalkozott a kérdéssel utolsó cikkében, az Ungarische Jahrbücher XIV. kötetében, a Turkologische Briefe hetedik darabjában.

BANGnak az a véleménye, hogy bizonyos hasonló esetekben *q* > ' > *γ* > *q* fejlődés történt, pl. *at* 'ló', dativusa *ata* > *at'a* > *atγa* > *atqa*. BANG bizonyítása — bár a részletekben sok jót és érdekeset mond — nem meggyőző. Nem lehet tagadni, hogy a törökben van egy *q* > *γ* > ∅ fejlődés, ellenben a BANG által feltett fejlődésnek a régibb és újabb időből ismert török

nyelvi anyagban semmi nyoma. Sajátságos fejlődés volna ez, melynél azt a kérdést is fel kellene tenni, miért szorítkozott a szótaghatár eltolódása az *ata* > *at'a*-féle fejlődésben csak bizonyos alakokra; azt várnók, hogy egy ilyen hangfejlődés általános legyen és minden idetartozó fonétikai helyzetben bekövetkezzék. Erről azonban szó sincs.

Az oszmánliban egymás mellett állanak ilyen alakok, mint *kɛskin* 'éles', a *kɛs-* 'vágni' igéből és *qalan* 'maradó' (*qal-* 'maradni'), melynek az ujgurban *qalγan* felel meg. BANG azt kérdezi, mikép lehetne az, hogy a *qalγan* ⌣ *qalan* esetében megtörtént volna a *γ* > ∅ változás, a *kɛskin* esetében pedig a képző *k*-ja megmaradt volna; szerinte itt két ősi képzőről van szó, egy *-an*, *-ɛn* és egy *-qan*, *-kɛn* képzőről, s a *kɛskin* esetében az utóbbi van meg, a *qalan* esetében pedig az előbbi. Az ősi *qalan* alak azután bizonyos nyelvjárásokban *qal'an* > *qalγan*-ná fejlődött. Hogy a *kɛskin* típusú példák nyelvjárási keveredés folytán kerültek volna az oszmánliba, arról BANG kétkedőleg nyilatkozik. Ebben a tekintetben elvileg nekem egészen más a véleményem. Rendkívül sok esetben világos a török nyelvi jelenségeknél a nyelvjárási keveredés ténye. Gondoljunk csak a csuvas hangtanra. De itt van maga a kérdéses szó. Ennek szabályos oszmánli alakja *tabur*. De megvan az oszmánliban a *tapqur* alak is, mely világosan a keleti törökből való jövevényszó.

Van olyan esetünk is, midőn a *g* az illető szóban etimológikus, tehát a BANG által feltett módon nem állhatott elő. Az *äg-* ⌣ *äŋ-* 'hajlítani' igéből keletkezett a (kirgiz) *eŋbäk* 'összegörnyedt; négy lábon mászás; fáradság, munka' szó; ebből — a törökben gyakori hangátvetéssel — egy *ɛmgɛk* alak fejlődött (jelentései 'a gyermek mászása; erőfeszítés, kínlódás'), mely az oszmánliban *ɛmɛk* alakban van meg; itt tehát világosan egy *ɛmgɛk* > *ɛmɛk* fejlődés történt.

A *tábor* szó török megfelelői közül, mint mondottam, kétségtelenül a *tabqur* az eredeti.

Ez a *tabqur* összetett szó. Mielőtt azonban ezt kifejteném, szükségesnek tartom, hogy a török nyelvek összetett szavairól szóljak néhány szót. Összetett szó a török nyelvekben kevés van; a török ebben a tekintetben egészen másképpen viselkedik, mint a magyar vagy a német nyelv. Az összetett szó kérdését a törökben kimerítően még nem tárgyalták, legfeljebb egyes nyelvtanokban találunk erre vonatkozólag egyet-mást.

KÚNOS IGNÁC „Oszmán-török nyelvkönyv" című munkájában (324 kk.) négy lapon tárgyalja az összetett névszókat. Megkülönböztet alárendelő összetételt és mellérendelő összetételt.

Az alárendelő összetételek első csoportjába tartoznak szerinte az ilyenféle kifejezések, mint *qïz čodžuq* 'leánygyermek' vagy pl. *dönmɛ-dolab* 'forgó szekrény' (az a szekrényszerű berendezés, amely a török házak utcai bejárata mellett volt

régebben, s melynek külső részébe az utcai árus beletette a kívánt holmit, s a ház női hozzátartozói a szekrény megfordításával kivehették onnan a nélkül, hogy az árus őket látta volna; az áruért járó pénzt ugyanígy a szekrény megfordítása útján juttatták ki a kereskedőnek). Kétségtelen azonban, hogy az ilyenfajta kifejezések nem igazi összetételek. Az első szerintem egyáltalában nem tekinthető összetételnek. A másodikban a jelentés megszűkülése feljogosít bennünket arra, hogy összetételről beszéljünk, de azt hiszem, amint ezt SZINNYEI JÓZSEF is gondolja „A magyar nyelv[12]" című munkájában, hogy ez, illetőleg az ilyenfélék sem igazi összetételek (24. l.).

Az alárendelő összetételek cím alatt másik csoportban azt tárgyalja KÚNOS, hogy a jelzős összetételt az oszmánli rendesen úgy fejezi ki, hogy a jelzett szó birtokos személyragot vesz fel; ilyen pl. ez a kifejezés, hogy *elma ayadžï* 'almafa', tulajdonképpen 'alma fája'. Ezekről az esetekről voltaképpen nem kellene beszélni, itt egy a nyelvtani irodalomban gyakran tapasztalható logikai tévedéssel van dolgunk, amidőn a nyelvtaníró az általa jobban ismert nyelv grammatikai kategóriáin keresztül nézi a leírandó nyelv jelenségeit.

Harmadik csoportban tárgyalja KÚNOS az olyan szerkezeteket, amelyek a magyar *agyafúrt*, *hitehagyott* kifejezéseknek felelnek meg. Az első példája ez: *pabudžu büjük adam* 'papucsa nagy ember, azaz nagypapucsú ember'. Ugyanilyenek KÚNOS többi idevonatkozó példái. Világos, hogy ezekben az esetekben is az előbbi tévedéssel van dolgunk. A magyar *agyafúrt*, *hitehagyott* összetételnek fogható fel, azonban a törökben oly gyakoriak az ilyenféle szerkezetek, s a hangsúly annyira elválasztja az alkotórészeket, hogy e kifejezéseket a törökben senki összetételnek nem érzi.

A mellérendelő összetételek címe alatt KÚNOS az ilyenféléket tárgyalja, mint pl. *alïš-veriš* 'adás-vevés', *dere-tepe* 'völgy-domb', *büjük-küčük* 'nagy-kicsiny'; másik csoportban említi az *ufak-tefek* 'apró-cseprő', *ejri-büjrü* 'girbe-gurba'-féle kifejezéseket, végre a harmadikban az ilyeneket, mint *abuksabuk* 'össze-vissza'. Az első csoportban mindkét szónak van értelme önállóan is; a második csoportnak az a kritériuma, hogy az összetételnek csak egyik része fordul elő önállóan; a harmadiknak az, hogy önállóan egyik sem fordul elő.

Lényegtelen eltérésekkel ilyenformán tárgyalják az összetételeket a többi oszmánli nyelvtanok is.

BÁLINT GÁBOR kazáni tatár nyelvtanában (35—6. l.) egy lapon tárgyalja a szóösszetételeket. Nem akarok most fejtegetéseivel behatóbban foglalkozni, csupán annyit mondok, hogy a török szóösszetétel problémájának lényegéről az ő fejtegetései nyomán sem kapunk világosabb képet.

De bevilágít a török szóösszetétel problémájába néhány alkalmas példa.

Ilyen pl. a csagatáj *janqazuq* amely 'ajtófélfá-'t jelent, és a tarancsiban *janjaɣač* változata is van. A *jan* 'oldal'-t jelent, a *qazuq* 'karó'-t, a *jaɣač* pedig 'fá'-t. A szó eredeti jelentése tehát 'oldalkaró, oldalfa'. Ebben az esetben tehát egy világos alárendelő összetétellel van dolgunk, melyben a második tag értelmét az első tagul szereplő főnév magyarázza.

Vagy ilyenek például a baskir *ălmaɣas* 'almafa' (*ălma* 'alma', *ɣaɣas* 'fa'), a karacsáj *aɣačq'oɨan* 'evet' (*aɣač* 'fa', *q'oɨan* 'nyúl').[1]

Ha egy nagyobb török szótárt átnézünk, szép számmal találunk ilyen valódi alárendelő összetételeket. Felemlítem még RADLOFF szótárából a következőket: baraba *airījaq* 'coeur (a kártyában)' < *airī* 'meghasított' + *ajaq* 'csésze' | baraba *ailbaš* 'csat'; vö. *ail* 'a ló hasán levő öv' + *baš* 'fej' | miser *aibaɣīš* 'napraforgó' < *ai* 'hold', *baɣīš* nomen verbale a *baq-* 'nézni' igéből | kelet-turkesztáni *atqulaq* 'egy fű neve' < *at* 'ló' + *qulaq* 'fül'.

Ilyen összetétel a *tapqur* is. Első része a kacsinc (RADLOFF) *tap* 'das Passende, Zusammengehörige, die Fuge' | kirgiz *tap* 'pontosan, gyorsan' | KĀŠYARĪ (BROCKELMANN, Mitteltürk. Wortsch.) s. v. *tap: bu aš maŋa tap (boldī)* 'die Speise genügte mir' | ujgur stb. *tap-* 'találni, megkapni, megszerezni'. A *tapqur* második része a köztörök (RADLOFF) *qur* 'öv, kör, vonal, kerítés, szél' stb.; a *tapqur*-nak — mint láttuk — a csagatájban és az oszmánliban magában is van 'öv' jelentése.

A *tapqur* tehát alárendelő összetétel, melyben a *qur* 'öv' szót a *tap* előrész magyarázza. Hogy a *tap* eredetileg főnév-e az összetételben vagy pedig melléknév, azt nem tudom eldönteni, de ez a kérdés a törökben nem is lényeges.

Megjegyzem még, hogy VÁMBÉRY másképp magyarázza ezt a török szót (NyK. XIII, 409). Ő a 'zsákmánykeresésre kiküldött hadtest' jelentésből indul ki, illetőleg csak ezt említi, mely más forrásban nincs is meg, s a *tap-* 'megtalálni' ige származékának tartja a *tapqur*-t; ezzel szemben világosan láttuk, hogy a *tapqur* eredetileg valamit körülfogó övet jelent. VÁMBÉRY magyarázatát ismétli LOKOTSCH az európai nyelvek keleti eredetű szavait tárgyaló szótárában *(tabur)*. SĀMĪ BEY a Qāmus-i Türkī-ben *tab* + *qur* alkotórészekre bontja a szót (357. l.).

Az elmondottak megerősítik MELICH JÁNOS eredményeit. Kétségtelen, hogy a szó török eredetű, s hogy második szótagbeli magánhangzója nem *o*, hanem *u*. És *o* hangzó a második szótagban a törökben — bizonyos, a mi számunkra tekintetbe nem jövő újabb eseteket figyelmen kívül hagyva — nem is lehet.

---

[1] E két példa PRÖHLE VILMOS közlése.

Tok halnevünk eredete és néhány szó a magyarság ősfoglalkozásairól. [135]

Nincs benne semmi kétség, hogy a magyarság ősfoglalkozásai között legfontosabb az állattenyésztés. Ibn Rusta, a magyarság keleteurópai, jelesen levediai, Don-Dnyeper-közi korának legfontosabb forrása, ezt mondja erre vonatkozólag: „Sátraik vannak s oda mennek, hol a legeltetésre (több) fű kínálkozik." (MHK. 168.) Ha ehhez hozzávesszük azt a rendkívül gazdag szócsoportot, mely bolgár-török jövevényszavaink között az állattenyésztésre vonatkozik, mondom, nem kételkedhetünk a fenti tétel igazságában.

Második nagy ősfoglalkozása a magyarságnak a földmívelés, s ebben határozottan elválik azoktól a különben rokon kulturájú török népektől, melyek az állattenyésztés mellett földmíveléssel csak jelentéktelen mértékben foglalkoztak. Itt megint Ibn Rustára hivatkozom elsősorban, Ibn Rustának egy szűkszavú mondatára, melyet nem szokás különös nyomatékkal idézni, pedig megérdemli. E mondat így szól: „Sok szántóföldjük van." (MHK. 169.) Ehhez vegyük most megint hozzá bolgár-török jövevényszavaink tanúságát, vegyük figyelembe azt a sok szót, mely közöttük a földmívelésre vonatkozik, s akkor az ősmagyar földmívelés fontossága is különös világossággal fog előttünk állani.

Most mellékesen egy forráskritikai kérdésre kell kitérnem, melynek a következő, vitás pont tárgyalásánál fontossága lesz. Ez a forráskritikai kérdés az, hogy mikép viszonylik Ibn Rusta tudósításának értéke Gardízí és Al Bakrí tudósításának értékéhez. A három, közös forrásra visszamenő tudósítást ugyanis rendesen együtt szoktuk emlegetni, de ez voltaképpen nem helyes eljárás. E három forrás közül a levediai hazára vonatkozólag csak Ibn Rusta tudósítása veendő figyelembe. Ezzel szemben a másik két forrás semmi olyat nem

tartalmaz, mely a levediai hazára vonatkozólag új és hasznavehető volna. E két forrás — különösen Gardízí — lényegében csak azt idézi elő, hogy a harmadikat, a jót, rossz hírbe keverje. A három tudósítás közül tehát ki kell emelni Ibn Rustáét, kinek tudósítása a magyar őskornak Konstantinos Porphyrogennetoséval egyenlő értékű forrása, a maga nemében megbecsülhetetlen, s minden szava komolyan veendő. A másik két forrás kivonatol vagy irodalmat csinál az eredeti tudósításból, több helyen elferdíti, némi néprajzi leírással bővíti, és egyetlen, — de ez aztán nagy érdeme, hogy megőrzött egy régi leírást a kubánvidéki őshazáról. Mindezt részletesen tárgyaltam A Honfoglaló Magyarság Kialakulása című munkámban (151 kk.).

Jó részben Gardízihoz tartozik egy újabban hozzáférhető forrás, a 982—983 körül írt Ḥudūd al-ʿālam, melynek perzsa szövegét 1930-ban Barthold tette közé; részletes magyarázata éppen most jelent meg Londonban Minorskijtól.

Harmadik sokat emlegetett ősfoglalkozása a magyarságnak a halászat. Ennek a kérdése körül mostanában némi vita volt a tudományos irodalomban. Gróf Zichy István szerint (MNyK. I, 5 : 49) a magyart nem lehet halásznépnek nevezni. Solymossy Sándor a Munkácsi-Emlékkönyvben (Nyr. 1930. LIX, 146) érdekes fejtegetések kapcsán arra következtet, „hogy a halászatnak a magyar nép régi etnikumában sokkal fontosabb szerepet kell juttatnunk, mint ahogyan eddig történt". Győrffy István A Magyarság Néprajzában (II, 64) azt mondja, hogy a magyarságnak létfenntartó foglalkozása volt a halászat. Ezzel szemben Cs. Sebestyén Károly „Az ősmagyarok halászata" című cikkében, mely A Néprajzi Múzeum Értesítője 1935-i évfolyamában (106—8.) jelent meg, azon a nézeten van, hogy a magyar sem ma, sem a múltban nem volt halevő nép; szerinte az egyházi böjtök okozták haltenyésztésünk régi fellendülését, s valószínűleg a reformáció idézte elő a pusztulását. „Az én nézetem szerint" — írja Cs. Sebestyén Károly (106) — „szó sem lehet arról, hogy a magyarok csak halászatból éltek volna. Tudniillik, ha a halászat létfenntartó foglalkozás volt, akkor ez azt jelenti, hogy csaknem kizárólag halból éltek, vagy legalább is hal volt a főtáplálékuk." Ehhez a véleményhez csatlakozik Moór Elemér, ki a NNy. egyik tavalyi számában (127.) azt mondja, hogy „elfogadhatjuk Sebestyén Károlynak azt a nézetét, hogy a halászatnak annak a népnek az életében, amelyet már magyarnak mondhatunk, csak nagyon alárendelt jelentősége és szerepe lehetett".

Nem akarom az említett szerzők bizonyítását és a vélemények egymáshoz való viszonyát részletesen ismertetni és boncolni; ez nagyon hosszadalmas eljárás lenne. Nézzük meg egyszerűen, mit mondanak a feljegyzések és a nyelvészeti adatok.

Vegyük először megint Ibn Rustát, ki a következőket mondja: „Télvíz idején, aki ezen folyók [t. i. a Don és Dnyeper] valamelyikének közelében lakik, e folyóhoz húzódik s a telet partjain tölti el halászva; az ott tartózkodás tél idején nekik alkalmasabb." (MHK. 168.) Ibn Rusta tehát nem mondja azt, hogy a magyar halásznép. Azt sem mondja, hogy a magyarok télen általában halásznak; szerinte csak azok vonulnak télen a nagy folyók mellé, akik ezek közelében laknak, de talán ezek sem elsősorban a halászat kedvéért, hanem más okokból: „az ott tartózkodás tél idején nekik alkalmasabb". Ibn Rusta tudósításából tehát csak az állapítható meg, hogy a magyarság egy része (mindenesetre nem jelentéktelen része, mert hiszen a tudósítás írója különben nem vett volna róla tudomást) téli halászattal foglalkozott. Al Bakrī nem szól a magyarok halászatáról, ellenben Gardīzī a következőket mondja: „Tél idején, ki a folyótól távolabb került [sajátságos elstilizálása az eredeti tudósításnak], közelébe húzódik és a telet ott tölti, halászattal foglalkozva s élelmüket ilyenképen szerzik meg." (MHK. 169; Barthold, Otčet 98, 122.) Gardīzī, illetőleg Gardīzīnak elveszett forrása tehát megtoldja a tudósítást azzal, hogy „élelmüket ilyenképen szerzik meg", ami neki csak írói frázis, de ami esetleg bennünket tévedésbe ejthet, és elhagyja azt a fontos mondatot, hogy a magyarok télen egyáltalában jobban szerettek folyó mellett tartózkodni.

Itt jegyzem meg, hogy a folyók különösen fontosak voltak a régi magyarság életében: Etelköz folyókról kapta a nevét, s Konstantinos Porphyrogennetos valami olyasmiről beszél, hogy a magyarok szállásai a mai hazában a folyókról voltak elnevezve (De adm. imp. 40. fej.). Nem tudom, nem kell-e ezzel kapcsolatban is — legalább részben — a halászatra gondolnunk. Annyi — mint mondottam — világos, hogy a magyarság jelentékeny része foglalkozott halászattal.

Erősíthetjük ezt még egy történeti adattal, mely ugyan már mai hazánkból, de még a pogány korból való. Regino mondja a magyarokról: „Et primo quidem Pannoniorum et Avarum solitudines pererrantes, venatu ac piscatione victum cotidianum quaeritant" (ed. Kurze 132). E tudósítás felületes, de egészen talán el nem vethető.

Most nézzük meg, mit mondanak ebben a kérdésben bolgár-török jövevényszavaink.

Előbb azonban jegyezzük meg, hogy a bolgár-törökség halászatára vonatkozólag egy sokatmondó adatunk van: Ibn Faḍlān azt írja a volgai bolgárokról, hogy „más olajuk nincs, mint halzsír, ezt épúgy használják, mint mások az oliva- vagy szezámolajat" (MHK. 207, 211). Hogy ezt a halzsírt a bolgárok a Volga és mellékfolyói mellett más országból kapták volna, az egészen valószínűtlen. Egy másik bizonyítéka a bol-

gár-török halászatnak a cseremisz nyelvnek a csuvasból átvett halnevei és halászati műszavai.

A halászatra vonatkozó bolgár-török jövevényszavaink között legfontosabb a *gyalom*, a halászat egyik legelterjedtebb eszközének, a nagy kerítőhálónak a neve, melyet a cseremiszek is átvettek a bolgárságtól (RÄSÄNEN, Die tschuw. Lehnwörter im Tscher. 193).

Másik, bolgár-török eredetű halászati eszköznév volna a *cége* vagy inkább *szegye*, *szégye*. Ezt a szót azonban kirekesztem; vitás a története a magyar nyelven belül, de még bizonytalanabb az eredete. MUNKÁCSI BERNÁT a törökből magyarázta; a csuvasban van *səgɛ*, mely hangtanilag talán megfelelne, de nem halfogó rekesztéket, hanem varsát, halfogó kosarat jelent. HERMAN OTTÓ a német *sege*, *säge* szóval egyeztette; ez hangtanilag esetleg szintén elfogadható volna, de a német szó jelentése 'kerítő háló', s azonkívül a magyar szó régibb a németnél. (L. GOMBOCZ—MELICH, EtSz. *cége* al.) Újabban MOÓR ELEMÉR ó-tót jövevényszónak magyarázza a *szegye*, *szégye* szót (UngJb. 1927. VII, 122—50; Nyr. 1931. LX, 111—2), összevetvén vele az orosz сѣжа és a baranyai szerb *sjèda* szavakat, azonban ez a magyarázat sem meggyőző. Alakilag jó volna ez is, de baj van a jelentéssel. Az orosz szó eredetileg 'ülőké'-t jelent; ma 'halfogó rekeszték'-et is, de csak olyat, amely felett a halász ülőkén ül; a nem-üléses halfogó rekesztőket az orosz is, a többi szláv nyelvek is másképp nevezik. A szerb szó meg víz feletti faállványt vagy házikót jelent, ahonnan a halat fogják és szigonyozzák.[1] Viszont a magyar szónak csak 'rekesztő' és nem 'üléses halfogó' a jelentése; az utóbbira a magyarnak külön szavai vannak, mint *kullogó* és *lesdü* (GYÖRFFY ISTVÁN, A Magyarság Néprajza II, 67, 79). Adattal nem igazolható jelentésváltozások elképzelhetők, de ezek elképzelhetők a törökből és a németből való magyarázatnál is. Megjegyzem még, hogy az is jól lehet, hogy a szó nem is idegen eredetű, hanem magyar képzés vagy alakulás.

Eredetileg a halászattal voltak összefüggésben GOMBOCZ szerint *gyertya* és *szál* szavaink is (BTL. 192; MNyK. I, 1 : 30). A *gyertya* szó egyetlen *j*-török megfelelője, az altaji *jarta*, halászati műszó, a 'halászatban használt fáklyá'-t jelenti, de a bolgár megfelelőnek, a csuvas *śurda* szónak csupán 'gyertya' a jelentése, ebben az értelemben vették át a szót a csuvasból a cseremiszek is (RÄSÄNEN, Die tschuw. Lehnw. im Tscher. 198); a magyar régiségben is csupán 'Licht, Kerze' értelme van a *gyertyá*-nak, nem világos tehát, hogy ez eredetileg valóban halászati műszó volna; a szónak az etimológiája is megvan, a török *jaru-* 'világítani' igéből származik. Ugyancsak

[1] HADROVICS LÁSZLÓ közlése.

nem világos nekem, hogy a *szál* 'tutaj' szó elsősorban a halászattal volna összefüggésben.

Azok közül a bolgár-török jövevényszavak közül tehát, melyeket GOMBOCZ 1912-ben mint a halászatra vonatkozókat felsorolt, csak egy marad meg: a *gyalom*.

Ehhez a szóhoz azonban azóta három fontos szó járult, három halnév, a süllőnek, a sőregnek és a toknak a neve.

A *süllő* szót RÄSÄNEN 1920-ban vetette össze a csuvas *šâla* 'fogas süllő' szóval, mely egyeztetés kissé homályos formában már PALLASnál megvan. (RÄSÄNEN, Die tschuw. Lehnw. im Tscher. 264; B. Ö.: Nyr. LXI, 124.) Tőlük függetlenül állította fel és fejtette ki ezt az etimológiát K. KATONA LAJOS a MNy. XXIII. kötetében, a Szinnyei-Emlékkönyvben.[1] RÄSÄNEN még nem ír a csuvas *šâla* szó eredetéről. KATONA azonban kimutatta, hogy ez csuvasul ugyanazt jelenti, amit a magyar *fogas*

Másik török eredetű halnevünk a *sőreg*. Ezt már GYARMATHI egyeztette az Affinitasban egy megfelelő török alakkal; azután GOMBOCZ volt az, aki a MNy. XIII. kötetében részletesen kifejtette és megerősítette ez egyeztetést. GOMBOCZ kimutatja, hogy a keletoroszországi és nyugatszibériai törökségben van egy halnév, melynek régi alakja *süjrük*, jelentése 'acipenser ruthenus', s ez a hal a sőregnek, az 'acipenser stellatus'-nak legközelebbi rokona; a *süjrük* eredeti jelentése 'hegyes', s e nevet a hal hegyes orráról kapta. Hangtani szempontból fontos, hogy a szó 'hegyes' jelentéssel *šəwrəg* alakban megvan a csuvasban is, s ez az alak magyarázza a szókezdő *š*-et, melyet *sárga*, *seper* és más bolgár-török jövevényszavaink is mutatnak.

Azért foglalkozom ez egyeztetéssel részletesebben, mert van hozzá kiegészítésem. E halnevet ugyanis megtaláljuk a törökség déli területén is, mégpedig 'acipenser stellatus' jelentéssel, tehát pontosan a magyar halnév jelentésével. Az adat turkomán területről való és ILMINSKIJ közölte egy Schiefnerhez írott levelében, 1860-ban, mely a Mélanges Asiatiques IV. kötetében jelent meg „Über die Sprache der Turkmenen" címen. A 74. lapon arról beszél ILMINSKIJ, hogy a Káspi-tó keleti partján lakó turkománok halászattal foglalkoznak, s az egyik halfaj, melyet halásznak, a *süirük*, oroszul „sewruga" [севрюга], s zárójelben közli ILMINSKIJ a latin „acipenser stellatus" nevet is. (Vö. még B. Ö.: Nyr. LXI, 123.)

Harmadik régi török halnevünk a *tok*. A *tok* török eredetének lehetőségét MUNKÁCSI BERNÁT vetette fel 1912-ben, a a KSz. XIII. kötetében (359—60).[2] MUNKÁCSI a toboli tatár

[1] RÄSÄNEN rengeteg anyagot tartalmazó művének nincs mutatója, s a *süllő* fenti magyarázata a függelékben húzódik meg.

[2] Vö. NyK XLVII, 315 és B. Ö.: Nyr. LXI, 124.

tuγu, *toγo* halnévvel egyeztette a szót, melynek 'tok—Stör' a jelentése, s feltételesen idevonta még a sor-tatár *tog* 'süger' szót is, mely utóbbival — talán MUNKÁCSITÓL függetlenül — VÁMBÉRY is egyeztette a *tok* szót (A magyarság bölcsőjénél. 1914. 214).

MUNKÁCSI egyeztetése azonban nem meggyőző; a jelentések pontosan egyeznek, de az alaki egyezés nem volt világos. Egy volga-vidéki és nyugatszibériai *tuγu*-féle alaknak régi török vagy bolgár-török **tuqu* vagy **tuγu* egyformán megfelelhet, pl. kazáni tatár *bīγau* 'békó' ⌒ régi török *bīqaγ* ⌒ magyar *békó*, de kazáni tatár *aγač* 'fa' ⌒ régi török *aγač* ⌒ magyar *ács*. Az első esetben — mint látjuk — a magyarban megmarad a *k*, a másodikban nem. MUNKÁCSI egyeztetése tehát csak abban az esetben helyes, ha sikerül kimutatni, hogy a toboli *tuγu* alak régebbi **tuqu*-ból keletkezett.

Valóban így van a dolog: a toboli *tuγu* eredeti alakja **tuqu*. U. yanabban a forrásban, melyről az imént a *sőreg*-gel kapcsolatban beszéltem, ILMINSKIJ levelében, megtaláljuk a *tok* halnév megfelelőjét is, mégpedig *duqī* alakban 'Weissfisch', orosz 'бѣлуга' jelentéssel. A 'Weissfisch' az orosz бѣлуга megfelelője; a бѣлуга jelentése 'acipenser huso', magyarul 'viza', mely hal tudvalevőleg a tok-félékhez tartozik.

Tok halnevünket tehát minden kétség nélkül besorozhatjuk régi török jövevényszavaink közé. Bolgár-török bélyeg nincsen rajta, de nem kételkedem, hogy bolgár-török eredetű. Őstörök alakja **tuqu*, melynek bolgár megfelelője szintén **tuqu;* ebben az alakban került át a szó az ősmagyarba, s ebből szabályosan fejlődött a magyar *tok* a tőmagánhangzó nyíltabbá válásával és a magas nyelvállású tővéghangzó eltűnésével. Megjegyzem még, hogy a turkomán alak szókezdő *d*-je — mint sok más példában — régebbi *t*-ből fejlődött, s hogy a szabályos toboli alak *tuγu*.

Térjünk vissza most már arra a kérdésre, hogy a magyarság ősfoglalkozásai között milyen szerepe lehetett a halászatnak. Láttuk, hogy a magyarság egy része télen folyók mellé vonulva halászott, s látjuk azt is, hogy az a bolgár-török nép, mely a magyarságnak a művelődésben vezetője volt, foglalkozott halászattal is, s a magyarság — mint bolgár-török eredetű halneveink és *gyalom* szavunk mutatják — ezen a téren is tanult a bolgár-törökségtől. Úgy látom, hogy a halászat a magyarságnak az állattenyésztés és földmívelés után fontosságban harmadik, tehát ezekkel nem egyenlő jelentőségű, de nem is jelentéktelen ősfoglalkozása. Ha GYÖRFFY ISTVÁN a „létfenntartó" jelzőt alkalmazza rá, azt bizonyára mindezek figyelembe vételével teszi és nem abban az értelemben, hogy a magyarok — különösen a török műveltségi hatás után — kizárólag vagy csak főleg is — hallal táplálkoztak volna.

A MAGYAR KERESZTYÉNSÉG KEZDETE. [14]

Ismeretes az a rendkívüli hatás, melyet a bolgár-törökség a magyarság műveltségére gyakorolt. E műveltségi hatásról történeti feljegyzéseink nincsenek, helyét és korát is csak többé-kevésbbé valószínű feltevések alapján tudjuk meghatározni, de a történeti feljegyzések hiánya ellenére is világosan tanúskodnak róla bolgár-török jövevényszavaink. Nem akarom most felsorolni azt a sok török eredetű szót, amely föld- és kertművelésünknek, állattenyésztésünknek s általában ősi műveltségünknek fontos fogalmaira vonatkozik; e szavak felsorolása ma már minden terjedelmesebb történeti munkában megtalálható. Nem kivétel nélkül a bolgárból valók ezek a török eredetű műveltségszók, de azt bízvást lehet mondani, hogy túlnyomó részük bolgár eredetű.[1]

A bolgár-törökökkel való érintkezésünk következtében nemcsak anyagi műveltségünk gyarapodott, szellemi tekintetben is nagy hatással volt ránk ez a török nép, mint különösen az *ír*, *betű*, *szám* szavaink bizonyítják. Sokat mond ilyen szavak török eredete is, mint *gyász*, *törvény*, *örök*. De még tovább mehetünk: fontos erkölcsi fogalmak nevét szintén a bolgár-törököktől vettük. Idetartozó szavaink az *érdem*, mely eredetileg «erény»-t jelent, azután a *bűn*, a *bocsánik* és a *gyarló*. E jelentéstani csoport szavai közül többel már régebben foglalkoztam[2] s már akkor hangsúlyoztam e szavak művelődéstörténeti fontosságát.

Most még tovább akarok menni és azt akarom bizo-

[1] E kérdéssel legutóbb Ligeti Lajos foglalkozott akadémiai székfoglalójában, 1937. nov. 29-én; ő lényegesen eltér Gombocz Zoltán felfogásától, melyet *Török jövevényszavaink középső rétege* c. cikkemben (Magyar Nyelv, 1921) én is módosítani igyekeztem.

[2] *Kőrösi Csoma-Archívum*, I (1921), 71 skk.

nyítani, hogy a bolgár-törökség Szent István térítő munkájának előkészítésében ugyancsak jelentős szerepet játszott.

E tétel természetéből következik, hogy az a háttér, melybe fejtegetéseimet beállítom, a magyar pogányság lesz. Szent István művét rendesen keresztyén szemmel nézzük, próbáljuk meg egyszer a pogány szempont érvényesítését. Ennek a szemléletnek tudományos szempontból megvan a jogosultsága, s különben is a szent király nagysága ezzel még világosabban fog előttünk állni.

Előadandó gondolataim jórészt a *Szent István-Emlékkönyv* olvasásakor keletkeztek. Felhasználtam ezenkívül az újabb irodalomból Hóman Bálintnak Szent Istvánról írt monográfiáját és Váczy Péternek *Gyula és Ajtony* c. értekezését is (Szentpétery-Emlékkönyv).

A felvetett kérdés tárgyalásánál elsősorban a balkáni bolgár-törökséggel akarok számolni, mely a IX. század elejei az avar uralom megtörése óta érdekkörébe esőnek tekintette a Szerémséget, a Dunántúl egy részét és a Tisza-Maros vidékét, sőt valószínűleg Magyarországnak egyéb területeit is. Az idevonatkozó történeti tudósításokat már többször tárgyalták.[1]

E tudósítások nagyobb részben arról szólnak, hogy a bolgárok az említett területeken harcolnak, részint az avarokkal, részint a frank birodalommal és talán más népekkel is. E harcok hátterében azonban a bolgár hatalom és a bolgár nép terjeszkedése látszik. 827-ben Omortag kán bolgár kormányzást szervez «Pannóniában», 892-ben pedig Arnulf német király kéri Laodomur bolgár fejedelmet, hogy a morváknak sót ne szállítson. (Itt csak a Maroson szállított erdélyi sóról lehet szó, mely Ajtony történetében is jelentős szerepet játszik.)

[1] Fehér Géza: Keleti Szemle XIX. 123. skk.; Melich János: *A honfoglaláskori Magyarország* 15. skk., A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I; Fr. Dvornik: *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Prague, 1933, 223. skk.; Iv. Dujčev: *Nouvelles données hagiographiques sur l'invasion de Nicéphore Ier en Bulgarie au cours de 811*. Sofia, 1936, Spisanie na Bulg. Akad. LIV. 150. 162. A két utóbbi Moravcsik Gyula közlése.

Többet mondanak azután a mi krónikásaink, különösen Anonymus. Ezek több helyen arról beszélnek, hogy Magyarországon a honfoglalás idején bolgárok is laktak. Anonymus tizenegyedik fejezetében a következőket olvassuk (Pais Dezső fordítása): «Azt a földet pedig, amely a Duna-Tisza közén terült el, Nagy Keán, Bulgária vezére, Salán vezér őse foglalta el az oroszok és lengyelek határáig s lakosokul szlovéneket meg bolgárokat tett oda». A magyar tudományos köztudat még mindig úgy tartja, hogy Anonymus tudósításait nem illik elhinni, pedig ezekről számos esetben kiderült, hogy hitelesek és nagybecsűek; összefoglalva tárgyaltam ezt a kérdést a Hóman Bálint által szerkesztett *Magyar Történetírás Új Útjai* c. műben (372—6). Hiteles és becses Anonymusnak a honfoglaláskori magyarországi bolgárságról szóló tudósítása is; ezt — mint Melich János (M. Ny. XVII. 1. skk., M. Ny. K. i. h.) bebizonyította — a többi magyar krónikákban és külföldi történeti forrásokban található adatokon kívül hely- és folyónevek is igazolják. E nevek két nyelvcsoportba tartoznak, részint szlávok, részint törökök. Ez annak a következménye, hogy az eredetileg török nyelvet beszélő bolgárok a IX. század folyamán elszlávosodnak.

Melich János bizonyítása szerint a *Nógrád*, *Csongrád*, *Tapoly*, *Zemplén* nevek csak a délszlávból magyarázhatók; a *Laborc* név egy bolgár-török *Alp Bars* név megfelelője, bolgár-szláv közvetítéssel; bolgár-török eredetű azután a magyar folyónevek közül a *Krassó* és a *Kükülló*.[1]

[1] A *Krassó* név Melich János szerint a bolgár-török *kara tu* ‚fekete víz, fekete folyó' kifejezésből származott. Kniezsa István a *Szent István-Emlékkönyv*ben (II, 436. l. 1. j.) kételkedik e magyarázat helyességében, mert «a legrégibb adatok *Kra-* és nem *Kara-* kezdetűek, márpedig sem a magyarban, sem a törökben egy *Kara*-ból nem fejlődhetik *Kra-*». Ezzel az ellenvetéssel szemben hivatkozom a török *tarkan* méltóságnév *trakan-* alakjára, mely egy X. század elejéről való görögnyelvű bolgár felíratban fordul elő (Beschewliew: *Die protobulgarischen Inschriften*, 52. l.) s a mellett szól, hogy a bolgároknál a *tar-* > *tra-*, *kar-* > *kra-* fejlődést feltehetjük.

A *Kükülló* délszláv eredetű oláh neve, *Tărnava*, «kökényes»-t jelent. Magától adódik az a gondolat, hogy a *Kükülló* magyarázatánál

Ehhez a balkáni eredetű, részint török, részint szláv nyelvű bolgársághoz, mely a IX. század eleje óta él — semmi esetre sem jelentéktelen számban — Magyarország keleti felének bizonyos részein, a IX. század végén, illetőleg a X. század folyamán hozzájön egy újabb népcsoport, mely a ránk maradt nevek tanúsága szerint legalább is bolgár-török műveltségű, de valószínűleg bolgár-török eredetű is. Ez a népcsoport a gyulák népe volt, mely a magyar honfoglalókhoz tartozott, s magyarul és bolgár-törökül beszélt.

Az idetartozó bizonyítékokat elsősorban szintén Melich

a török *kök* «kék» szóra gondoljunk, melynek egyes származékai (magyar *kökény*, a kaukázusi balkár nyelvjárásban *köken*, mongol *kögül*) ‚kökény, kökénybokor' jelentésben is előfordulnak. Melich János szerint a név egy török * *kükeleγ* azaz, ‚kökényecske' megfelelője, s a szövég (török *-eγ* > magyar *-ő*) a bolgár-törökségre utal.

Ezzel szemben Kniezsa István — Ligeti Lajosra hivatkozva — (*Szt. Istv. Eml.* II, 436) nem lát a szóvégi *γ*-ben határozottan bolgár sajátságot, bár a név török eredetét ő is kétségtelennek tartja.

Melich János magyarázata lényegében kétségtelenül helyes. Abban is egyetértek vele, hogy a szó bolgár-török eredetű, mert nincs török nép a bolgáron kívül, mely történeti bizonyítékok alapján a X. században jelentős tömeggel képviselve Erdélyben feltehető volna s szerintem a szó hangalakját tekintve is bolgár eredetre mutat. Erről részletesebben akarok szólni.

A szóvégi *γ* a bolgár mellett szól, ha a nevet Melich Jánossal őstörök * *Kökelek* alakra vezetjük vissza, mert a deminutiv *-k* általában megmarad a nem-bolgár nyelvjárásokban. Megvan azonban az a lehetőség is, — sőt szerintem ennek több a valószínűsége — hogy a *Kükülő* nem deminutiv alak, hanem bolgár * *kükel-liγ* < őstörök **kükellig* ‚kökényes' alakból származik.

Ha ugyanis megvizsgáljuk, hogy miképpen szerkeszt a török ‚Kökényes' és más ilyenféle folyóneveket, azt találjuk, hogy ez kétféleképpen történhetik. Vagy úgy, ahogyan Melich János fenti magyarázatában látjuk, t. i. hogy a gyümölcs vagy fa neve minden képző nélkül szerepel mint folyónév, pl. Alma|-patak|, Fűzfa|patak|, vagy pedig úgy, hogy az alapszóhoz hozzájárul a *-lig* képző, s akkor a név szószerinti jelentése ‚Almás', ‚Füzes'. Van egy kis török munka egy kisázsiai vilájet földrajzi neveiről (F. Aksu: *Isparta ĭ'i yeradları*, Isparta, 1936), ebben többek közt a következő patakneveket találjuk: egyrészt *Armut* ‚Körte|patak|', *Čavdar* ‚Rozs', *Elmadžik* ‚Almácska' (kicsinyítő képzővel; e kicsinyített alaknak gyakori jelentése «kiugró csont», de erről itt nem lehet szó), *Karamïk* ‚Konkoly', *Kavak*

János mutatta ki.[1] Az öregebbik Gyula két leányának, Karoldnak és Saroltnak, bolgár-török neve van, az első név jelentése körülbelül «fekete menyét», a másiké, «fehér menyét» (ilyenféle női nevek gyakran előfordulnak). Szintén a bolgár-törökségre utal a *gyula* szókezdő *gy*-je, különösen ha a világosan bolgár *Sarolt*-tal összefüggésbe állítjuk.

Hogy a gyulák milyen viszonyban voltak az erdélyi és marosvidéki régebben itt lakó bolgársággal, arra nincs adatunk, de kétségtelenül élénk kapcsolatban voltak velük.

A gyuláknak magyar, bolgár és szláv lakosságból álló

‚Nyárfa'. — másrészt *Bademli* ‚Mandulás', *Dševizli* ‚Diós', *Čavdarlï* ‚Rozsos', *Elmalï* ‚Almás', *Erikli* ‚Szilvás', *Fïndïklï* ‚Mogyorós', *Indširli* 'Fügés', *Karamïklï* ‚Konkolyos', *Kavaklï* ‚Nyárfás', *Kirezli* ‚Cseresznyés', *Sazlï* ‚Nádas', *Söjütlü* ‚Fűzes'. A nevek kisebb része tehát *-li* képző nélkül, nagyobb része *-li* képzővel van alkotva. Úgy látszik, ilyenformán van a dolog más török nyelvterületeken is: *Sarïmsaklï* ‚Fokhagymás', kis folyó Közép-Ázsiában, a Zerefsán középső folyásának vidékén (Radloff: *Aus Sibirien*, II, 421.), *Taldū* (eredetileg *Tal-lïγ* ‚Fűzes', több folyó neve az Altaj-hegységben (Radloff: *Wörterbuch*), *Terekti* (eredetileg *Terek-lig*) ‚Nyárfás' folyó (és hegy) neve a T'ien-sanban (Prinz Gyula: *Utazásaim Belső-Ázsiában*, 120.); több ilyen folyónév van Almássy Györgynek *Karakirgiz nyelvészeti jegyzetek* című cikkében (Keleti Szemle II, 117.): *Kaïndï* ‚Nyíres', *Tāldï* ‚Topolyfás', *Karagaitï* ‚Erdős, Fenyőerdős'; e nevek is mind *-li* képzővel vannak alkotva, viszont Prinznél (i. m. 41.) *Kain* ‚Nyírfa' nevű folyót is találunk.

Török szempontból tehát valószínűbb, hogy a *Küküllő* török *Kükellig* alakra megy vissza (ennek megfelelő folyónév a kalmük *Kügültu* is, l. M. Ny. XXVI, 62, vö. Ramstedt, Kalm. Wb.: *Köglt̥ö* falunév), s az ebben levő *-g* azután nem-bolgár nyelvjárásokban is változik és eltűnik. Példákat azonban a szóvégi *-g* eltűnésére régi török elemeink körében egyelőre csak a bolgár mutat, illetőleg a szóvégi *-g* eltűnését mutató példák határozottan egy nem-bolgár nyelvjárásnak nem tulajdoníthatók.

Másként van a dolog abban az esetben, ha a legrégibb magyar alakokban a rövid *l* biztosítva van. Akkor a név végén kicsinyítő képző van, s a bolgár eredet hangtanilag is kétségtelen.

Felmerült az a gondolat is, hogy a *Küküllő* név besenyő eredetű, de ezt már a szóközépi *-k-* miatt sem tarthatjuk valószínűnek. A *kök* szónak két származéka is mutatkozik a besenyőben — *Küel* és *küerči*, — de a *-k*-t egyik sem őrizte meg.

[1] A *honfoglaláskori Magyarország* 45. skk.

országa szoros és — ezt hangsúlyozom — meglehetősen önálló egységet alkotott. Erre utal a főváros «Fehérvár» neve, az, hogy a Hildesheimi Évkönyvek a gyulák országát «regnum»-nak nevezik, s a fiatalabbik Gyulával és Ajtonnyal való harc.

Ami már most a keresztyénséget illeti, tudjuk, hogy a balkáni bolgárok a IX. század közepe táján fejedelmükkel (864) együtt megkeresztelkedtek, s nem lehet benne kételkedni, hogy balkáni keresztyén bolgárok Magyarországon már a IX. században éltek, s a magyar keresztyénség kialakulására hatással voltak.

Hogy a gyulák népének már régebben valami számbavehető kapcsolata lett volna a keresztyénséggel, az nem valószínű. Ez a kérdés tulajdonképpen a honfoglalók és a keresztyénség viszonyának a kérdése.

Moravcsik Gyula a *Szent István-Emlékkönyv*ben, *A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység* c. dolgozatában kimerítő és nagyon érdekes képet ad az V—IX. századi pontusvidéki keresztyénségről és keresztyén térítésekről. Kiderül ebből, hogy azok a népek, melyek a magyarságot kaukázusvidéki hazájában körülvették, jó részt már a VI. század óta keresztyének voltak. A magyarok tehát ebben az időben sokat érintkeztek keresztyénekkel s jól ismerték őket. Az a nép azonban, melynek birodalmába ekkoriban beletartoztak, a kazár, nem volt szorosabb kapcsolatban a bizánci birodalommal, uralkodója és előkelői zsidó vallásúak voltak, népében pedig — sok keresztyén elem mellett — nagy számmal voltak a mohamedán vallás és a samanizmus hívei, s így természetes, hogy a magyarság — ha akadtak is közte már a VI. század eleje óta keresztyének — felületesen, inkább külső intézményeiben ismerte a keresztyén vallást, idegen maradt tőle, s életfelfogásában inkább azokhoz a harcias, középázsiai eredetű török törzsekhez állt közel, melyek körülbelül az V. századtól a IX. századig beleolvadtak.

A magyarságnak a keresztyénséggel való behatóbb érintkezése, melynek eredménye szórványos, de már számbavehető áttérés volt, a mai haza területén kezdődött, s annak

a feltevésére sincs semmi okunk, hogy a gyulák népének a honfoglalás előtt valami különösebb köze lett volna a kereszténységhez. Az azonban világos, hogy a bolgár-törökség, mely műveltségben határozottan felette van a többi törökségnek, különösebben hajlott a keresztyénség felvételére, s ezzel magyarázható az, hogy a magyar keresztyénség tulajdonképpen a bolgár eredetű vagy bolgár műveltségű, de legalább is bolgár hagyományú gyulákkal kezdődik.

Az idősebbik Gyula áttérése Bizáncban 948 táján nem epizód a magyar keresztyénség történetében, mint Bulcsu áttérése, hanem a döntő jelentőségű kezdet. Gyula püspököt hoz magával Bizáncból, ki a Maros vidékén sikeres térítő munkát folytat,[1] s Géza félkeresztyénsége, Szent István térítő munkájának előkészítése, elsősorban Gyula leányának, Saroltnak, Szent István anyjának az érdeme. S hogy a bolgáros jellegű magyarság földjén, a Maros vidékén — a jórészt bizonyára pogánynak maradt lakosság és a fiatalabbik Gyulának a pogányságba való visszaesése ellenére is — továbbra is kedvező volt a talaj a keresztyénség számára, bizonyítja Ajtony vidini áttérése.

Keresztyénségre való térésünknek ezzel az előjátékával, melynek hátterében Bizánc hatalma, műveltsége és pompája áll, összefüggésben van az a sokat mondó körülmény is, hogy a keresztyénségnek egyik legfontosabb szava, a *kereszt* szó — más idetartozó szavakkal együtt — a magyarban görög rítusú szláv néptől való.[2]

*

Említettem már, hogy a magyar nyelvben bizonyos fontos erkölcsi fogalmak neve bolgár-török eredetű *(érdem, bűn, gyarló, bocsánat)*.[3]

[1] L. Moravcsik Gyula: *Szent István-Emlékkönyv*. I. 391. skk.

[2] Melich János: M. Ny. VI, 292.

[3] *Bűn* szavunknak régi *biün* alakja nem akadálya a török *mün* ‚bűn' szóval való egyeztetésnek, — épp úgy nem, mint ahogyan a *Kürt* törzsnév *Kiürt* alakja sem akadályozhatja azt meg, hogy e törzsnevet egy török *Kürt* törzsnévből származtassuk. *Kürt* törzsnevünk szerencsére már nagyon régi feljegyzésben, Konstantinos

Ezeknek a számát most gyarapítani akarom eggyel. mégpedig egy olyan szóval, amely már egyenesen a keresztyén vallás szavai közé tartozik. Azt akarom bebizonyítani. hogy *gyón* szavunk bolgár-török eredetű.

Lássuk először a szóra vonatkozó régi és újabb adatokat.

Legrégibb adataink a XV. századból valók, s ez időtől fogva nagyon sok adatunk van a szóra. Jókai-kódex: *gyouon, gyvouon* (olv. *gyovon. gyuvon*). Müncheni-kódex: *gun* (olv. *gyún*). Későbbi alakok: *gyovon, gyovón, gyohón, gyóhón, gyón* (már a kódexekben), *gyun, gyún, gyomon.* (Nyelvtört. Szótár, Oklevél-Szótár). A nép nyelvében szintén bőven találjuk az alakváltozatokat: *gyivón, gyohon, gyon, gyovon, gyovón, gyovonnyi, gyuhon, gyún, gyón* (Tájszótár). Megemlítem még, hogy az igének ikes alakja is van *(gyónik).*

Ami a jelentést illeti, ez régebben és újabban egyformán a közismert egyházi cselekményre vonatkozik, lényegtelen jelentésváltozatokat nem tekintve (pl. ‚vall, megvall', *gyóntat* ‚faggat'); református vidéken «úrvacsorát vesz» értelemben is használatos a szó.

Kétségtelen ezekből az adatokból, hogy eredetileg kétszótagú igével van dolgunk, egy *gyovon, gyohon* alakkal, melynek a magyarban a «gyón» jelentésen kívül semmiféle más eredeti értelme nem mutatkozik.

Porphyrogennetosnál — 950 körül — szerepel, mégpedig *Kürtü* alakban, s ü-t mutatnak a tőszótagban a legrégibb magyar feljegyzések is. A régi ü-nek bizonyos szavakban *iü*-vel való írása csak később, a XIII. században jelentkezik.

Ami *gyarló* szavunkat illeti, ezzel két helyen foglalkoztam. (*Szily-Emlék*, 114. l. és *Körösi Csoma-Archivum* I, 75. vö. Gombocz: M. Ny. XVI, 113.) Az ott közölt fejtegetésekhez megjegyzem, hogy a kyzyl-török *jazïl-* szóval való egyeztetésnek jelentésbeli, a **jazï ïk* alak feltevésének meg hangtani nehézségei vannak (mint erre Ligeti Lajos figyelmeztet, csak egy **jazï'dïγ* alak tehető fel). Így mégis nehézségekbe ütközik, hogy *gyarló* szavunkat a török *jaz-* ‚hibázni, bűnt követni el' ige valamely származékával egyeztessük, bár a Virginia-kódex adata: «Menere valaki giarlob, anneual kiseb istenek elwte» (l. Nyelvtört. Szótár) azt látszik bizonyítani, hogy a *gyarló* eredeti jelentése ‚bűnös, bűnre hajló'. Visszatérjünk tehát a régi, Vámbéry-féle magyarázathoz (< török *jarïγ* ‚szegény, nyomorult')? Vö. Paasonen: Ny. K. XLII. 47. és Gombocz, i. h.

A *gyón* eredetére vonatkozólag több gondolatot vetettek fel.

Beregszászi Pál *Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen* c. művében, mely Lipcsében 1796-ban jelent meg, a perzsa *džān* ‚lélek' szóval egyezteti a *gyón*-t (106. l.), s idevonja a *gyanítni* szavunkat is.

Czuczor-Fogarasi szótára több lehetőséget lát: talán eredetileg *jó-on* a szó alakja, jelentése pedig ‚javul, jóvá lesz', vagy talán az elavult *jonhó (jonh)* ‚belső rész' szóból származik, s eredeti jelentése ‚belsejét kitárja', — esetleg a görög γνόω, γινώσκω szókkal egyeztetendő.

Budenz finnugor területen kereste a szó megfelelőit.[1] Azoknak a finnugor szóknak, melyekkel Budenz a *gyón*-t egyeztette, ‚mondani, felelni, szemére hányni' a jelentése. Budenz egyeztetéséről Gombocz írt egyik régebbi kisebb cikkében (Nyelvtudományi Közlemények XXXV. 108—9.); nem tartja az egyeztetést kétségtelennek, de úgy véli, hogy «egyelőre nem tehetünk nyomósabb ellenvetést» ellene. (Gombocznál *gyón* ~ osztj. *ńoγom.lem* ‚mond, megnevez, felel'. Vö. még Simonyi: Nyelvőr XLII. 441.)

Budenz-cel szemben Vámbéry a törökből magyarázta a szót,[2] a csagatáj *jak* ‚jó, illő', *jakun-* ‚javulni' szókat egyeztetvén vele; ezek a török szók azonban nem hitelesek, de ha azok volnának, akkor sem volnának alkalmasak arra, hogy velük a kérdéses magyar szót megmagyarázzuk. Később a *jó* családjához vonta a szót Vámbéry,[3] melyet — elfogadhatatlan módon — szintén a törökből származtatott.

Mindezek az egyeztetések csupán kísérletek; sem hangtanilag, sem jelentéstanilag nem kielégítők, cáfolatuk felesleges.

A szó — mint mondottam — török eredetű, mégpedig a következő török igéből származik: *joŋa-* ‚rágalmazni, vádolni, bevádolni'.[4]

[1] L. *Magyar-Ugor Szótár*, 172. l.

[2] A *magyarok eredete*, 602—3.

[3] *A magyarság bölcsőjénél*, 163.

[4] *Kutadgu Bilig*, 1069, l. Radloff szótárát: Kāšgari, 1077; Caferoğlu ujgur szójegyzéke.

E török ige csak a régi korból, körülbelül ezer év előtti időből, kelet-turkesztáni területről mutatható ki, de az adatok világosan beszélnek és hogy más területeken is élt az ige, abban nem lehet kételkedni.

Mármost a legtöbb török igének (még a tárgyatlan igének is) van szenvedő vagy visszaható alakja, melynek képzője magánhangzón végződő tövek után rendesen *-n-*. Ez a képző van meg bolgár-török jövevényszavaink közül a *bocsán-ik* és *boszan-t* igékben. A fenti igének is kétségtelenül volt *joγan-* alakja ‚bűnnel, hibával vádoltatni' vagy ‚magát bűnnel, hibával vádolni' jelentésben. Ennek a szabályos megfelelője a magyar *gyovon, gyohon* > *gyón*. Tudjuk, hogy a szókezdő török *j-* bolgár-török jövevényszavainkban rendesen *gy*-vel van képviselve: török *jemiš* ~ magyar *gyümölcs*, török *jarat-* ~ magyar *gyárt* stb. Az első szótagbeli *o* egészen szabályos. Különösen érdekes a török *-η-* képviselete. Ez a hang még két török jövevényszavunkban van meg, a *bú* és a *dió* szóban. A *bú* török megfelelője *buγ*; a török *-η-* magyar képviselői e szóban még a következő származékokban mutatkoznak: *búvában, bújában, Buhus* (l. Gombocz—Melich, EtSz.). A *dió* török megfelelője *jaγak*, magyar alakjai többek közt *gyivó, dijó, divó*. Ami végül a *gyovon, gyohon* második szótagbeli *o*-ját illeti, ez ugyanolyan fejlemény, mint a *boszan-t, boszan-kodik* alakok *boszun-t, boszonkodik* változatában lévő *u, o*; ezek a régiségben többször előfordulnak.

Milyen történeti tanulságot vonhatunk le abból, hogy *gyón* szavunk bolgár-török eredetű? Többféle lehetőségre gondolhatunk. El lehetne képzelni, hogy a *gyón* régi, talán ezerötszáz éves szava a magyar nyelvnek, mely a kereszтyénség felvételével a keresztyén vallás különleges jelentésű kifejezésévé vált. Ezt nem tartom valószínűnek. Sokkal elfogadhatóbb az a feltevés, hogy a *joγan-* — illetőleg *džoγan-* — mint keresztyén egyházi kifejezés a részben balkáni eredetű magyarországi keresztyén bolgárok nyelvében keletkezett, s mint ilyen került át a bolgárból a X. század közepe táján a magyar nyelvbe.

Nem tartom feleslegesnek megjegyezni, hogy a gyónásnak

a legrégibb magyar keresztyénségben igen fontos szerepe volt; ezt világosan bizonyítják Szent István törvényei.

A bolgár nevet viselő idősebbik Gyula áttérése és térítő hatása; szintén bolgár nevet viselő leányának, Saroltnak, a keresztyénség terjesztésében való rendkívül jelentős szerepe; az a körülmény, hogy Szent István, ki a magyarságot a keresztyénségre áttérítette, Sarolt fia; — azután az *érdem*, *bűn*, *gyarló*, *bocsánik* szavaink bolgár-török eredete a *gyón* tanúságával együtt, — az őstörténeti és IX. századi problémáinkat körülfogó homály ellenére is — úgy látom, elfogadhatóan bizonyítja, hogy a bolgárságnak Szent István munkája előkészítésében jelentős része volt.

Az adatok csak homályos körvonalakat adnak, de hogy e körvonalak nagyjában mit mutatnak, az szerintem világos.

Egy ponton kifogásolható különösen a fenti bizonyítás: azt mondhatja valaki, hogy a *Gyula* és *Sarolt* nevek bolgár jellegéből nem következik az, hogy e családnak különösebb köze lett volna a bolgársághoz, hiszen például Géza, helyesen Gyeücsa fejedelem neve is bolgár jelleget mutat. Erre egyrészt azt lehet felelni, hogy a *Karold* és *Sarolt* «Feketemenyét» és «Fehér-menyét» nevek csak olyan környezetben adódhattak, melyben a bolgár-török nyelvet beszélték is, másrészt meg azt, hogy Gyula bolgárokon uralkodott, s a bolgárokkal való különösebb kapcsolata kétségtelen.

*

Külön hangsúlyozom Sarolt szerepét. A törökös szervezetű népeknél a fejedelemasszony — úgy látszik — uralkodótársa férjének, helyzete társadalmi, jogi és politikai tekintetben egyaránt kiemelkedő.[1] Egy ilyen török fejedelem-

[1] Erről Köprülüzade írt több alkalommal. Abból indul ki, hogy a feleségnek a régi török családban fontos szerepe volt. Lehetett több asszony a háznál, de az első feleség volt a fő, s például a többi asszonyok gyermekei az övéinek számítottak (*Türkije tārihi*, I, 39). A fejedelemasszony hivatalos gyülekezetekben együtt volt a férjével, a rendeleteket a fejedelem és a fejedelemasszony nevében adták ki, s a legfőbb hatalmat a fejedelem és a fejedelemasszony együtt képviselték (Uo. és *Türk edebijātī tārihi*, 1920, 15. l.). A régi

asszonynak — mégpedig ezek között is a legkiválóbbaknak a tipikus képviselője Sarolt, aki nemcsak mulat, lovagol, verekedik, hanem uralkodik is. Hogy e kiváló asszonyban mindig élt az apja keresztyénsége, s hogy az ő keresztyénsége rendkívüli hatással volt Gézára és Szent Istvánra, azt nem lehet kétségbevonni. Jelentőségét és a keresztyén térítésben való rendkívül fontos szerepét teljes világossággal igazolja egy egykorú író, a kritikára hajló és józan fejű Querfurti Szent Brúnó, ki tudvalevőleg járt náluink és jól ismerte viszonyainkat; Brúnó a következőket írja: «(Adalbert) ezekben a napokban a magyarok fejedelméhez küldött, azaz tulajdonképpen feleségéhez, ki az egész országot kezében tartotta, férjét és mindazt, ami férjéé volt, maga kormányozta. Ez alatt a fejedelemnő alatt kezdődött (a magyaroknál) a keresztyénség...»[1]

Gyula áttérésének, térítő munkájának és leányán. Sarolton keresztül Szent Istvánra való hatásának nagy jelentőségét akkor látjuk igazán, ha meggondoljuk, hogy a keresztyénségnek a magyarságban gyökere nem volt, amit különösen az mutat, hogy Szent Istvánnak nem voltak magyar munkatársai a térítésben, sőt a magyar urak — úgy látszik a feljegyzésekből — inkább ellenséges indulattal nézték Szent István térítő munkáját.

Ellenszenves lehetett nekik ez a vallás, amely világnézetükkel homlokegyenest ellenkező tanokat hírdetett. Alig lehet nagyobb ellentétet elképzelni, mint a megváltás gondolata, a krisztusi szelídség és alázatosság, s ezzel szemben a pusztán felnőtt pásztor-harcosoknak és vezetőiknek erőtudata és féktelen természete.

Nagyon nehéz lehetett eleinte a magyarság lelkéhez közel hozni a keresztyén vallást. A keresztyén vallás azt tanítja, hogy «ne ölj», a török-féle népeknél pedig az adta

---

török népeknél az asszony vitéz és harcias (i. m. 19. l.). — Jó volna az idevonatkozó adatokat pontosan összegyűjteni.

[1] «Miserat (sc. Adalbertus) his diebus ad Ungrorum seniorem (sc. Geisam ducem) immo ad uxorem eius, quae totum regnum manu tenuit, virum et quae erant viri ipsa regebat, qua duce erat christianitas coepta...». Pertz, *Mon. Germ. Hist.* SS. IV. 607.

meg az ember értékét, hogy hány embert ölt meg csatában — ezt számon tartották — s az volt a meggyőződésük, hogy a megölt ellenség szolgál nekik a másvilágon. (Lehel — helyesen Lél — ismert mondásának a pogány magyarok hitvilága szempontjából való hitelessége minden kétségen felül áll, több ázsiai adattal igazolható.)

Mennyivel könnyebb dolga volt ebben a tekintetben az iszlámnak a középázsiai törökség áttérítésében. Az iszlám — legalább is elméletileg — két részre osztja a világot, mohamedán területre és harci területre, s híveinek kötelességévé teszi, hogy szent háborúval mohamedán területté változtassák a harci területeket. E felfogás a gyakorlatban a nem mohamedán területek elleni állandó támadó harcban nyilvánulhat, s e harcokban fontos szerepet játszik a zsákmány, a legyőzött hitetlenek ingó vagyona. Ennek négy ötöde a törvény rendelkezése szerint a csapatok közt osztandó szét ; lovas katonák kétszer vagy háromszor annyit kapnak a zsákmányból, mint a gyalogosok, s aki a harcban egy ellenséget megöl, megkapja annak a fegyverzetét. A hadifoglyok szintén a szétosztandó zsákmányhoz tartoznak.[1]

A várható zsákmány — már az iszlám legrégibb korában — kétségtelenül erős ösztönzés volt az iszlámhoz való csatlakozásra, — írja Goldziher *Előadások az iszlámról* című munkájában (142. l.).

Ez volt az a vallás, mely a harcos törökség, illetőleg a törökös szervezetű népek hajlamainak különösen megfelelt.

Olyan vallás és olyan műveltségi formák átvételétől, melyek a nép harci készségét károsan befolyásolták, a törökös szervezetű népek fejedelmei idegenkedtek.

Az orkhoni felíratok például óvják a török népet a kínai műveltség befolyásának a mérgétől. Még az iszlámtól is idegenkedtek a török fejedelmek. Sokat idézzük Jāqūtnak, illetőleg Ibn al-Faqīhnak egy erre vonatkozó tudósítását. Hišām kalifa (724—743) követséget küldött egy török néphez azzal a javaslattal, hogy térjen át az iszlámra. A kagán először tájékozódott a felől, hogy mit tilt és mit enged meg

[1] Juynboll : *Enz. Isl.* s. v. Ghanima.

az iszlám, majd bemutatta seregét a követnek, s azután kijelentette, hogy egy ilyen nép, melyben egyetlen mesterember sincsen, nem tudná, miből tartsa fenn magát, ha az iszlámot elfogadná és parancsait megtartaná.[1]

Pedig még az iszlám — mint láttuk — leginkább megfelelt a török népek természetének.

Szintén közismert egy másik idetartozó eset. A türkök nagyfejedelme, Bilge kagán 720 táján fallal akarta körülvenni székhelyét és templomokat akart benne emelni Buddhának és Lao-cénak, de minisztere, a bölcs Tonjukuk, ki egyike a türk történet legnevezetesebb alakjainak, lebeszélte tervéről: «Ha fallal körülkerített városban telepedsz meg és legyőznek a kínaiak, feltétlenül foglyuk leszel; Buddha és Lao-ce pedig a szelídséget és alázatosságot prédikálják az embereknek: nem harcosoknak való tan ez».[2]

A politikai és hadi szervezetre vonatkozólag egy magyar főúr veszedelmet láthatott a keresztyénség átvételében; úgy gondolhatta, hogy a régi, jól bevált szervezet, hadi és közigazgatási egységeivel, a középázsiai nagy török birodalmakban kialkult tisztviselői rendszerével meglazul vagy elpusztul s viszont a nyugati szervezet idegen volt neki, nem volt hozzá bizalma.

Ehhez járult még az a fontos körülmény is, hogy egy magyar főúr az új szervezetben elveszni látta önállóságának, nagy hatalmának, sőt szabadságának jó részét is, megbontva látta hatalma legfőbb alapját, a nemzetiségi szervezetet.

A pogány magyar főurak lelki vonásai közül kétségtelenül a nomád ember sajátos konzervativizmusa volt egyike a legjellemzőbbeknek.

Ez magyarázza az ősi valláshoz való ragaszkodást.

Pogány szellemi műveltségük is szívükhöz volt nőve. Költészetük bizonyára alig különbözött a török népeknél akkoriban megtalálható költészettől; dalaik több vonása — ha emlék nem maradt is fenn — megrajzolható, s epikus

[1] Marquart: *Ostasiatische Zeitschrift*, VIII, 290. sk.; Barthold: *12 Vorlesungen*, 70, 278.

[2] Az irodalmat l. Marquart, i. h.

énekeikről is tanúskodnak reánk maradt nyomok. Énekmondóik, mulattatóik nem játszottak életükben jelentéktelen szerepet.

Írásuk is volt. A rovásírás — ha nem is volt az ismerete általános — annyira el lehetett terjedve, mint a székelyeknél a XV—XVI. században. Az íróeszköz, a rovókés és a fa, mindenütt rendelkezésre állott ; az írást főleg üzenetek küldésére és gazdasági jellegű feljegyzésekre használták.

Az anyagi műveltségben sem jelentett a keresztyénség emelkedést : bizánci, mohamedán, nyugati és északi kereskedők régtől fogva szállítottak a magyaroknak mindent, amire szükségük volt, s ami pompaszeretetüket kielégítette.[1] Többre nem igen vágytak. A városok és a városi élet iránt egyenesen ellenszenvet érezhettek. 630-ban a kínaiak elfogták a türkök kagánját, Kie-lit ; a kínai császár nagylelkűen bánt a kagánnal, többek között egy palotát ajándékozott neki. A kagán azonban a palotában sátort csináltatott magának s abban lakott.[2]

Ami pedig a hazai keresztyéneket illeti, — az a gondolat, hogy ezekhez legyenek hasonlókká, inkább ijesztette, mint vonzotta a magyarokat.

Ezzel a gondolkodással állott szemben az öregebbik Gyula, Sarolt, Géza és Szent István.

S ha ezt a sötét oldalt figyelembe vesszük, akkor tűnik elénk igazán Gyula keresztyénségének fontossága s akkor ragyog fel igazán előttünk Szent István fényes szelleme, emberi és uralkodói nagysága : e fejedelmekben a hagyományokhoz ragaszkodó nemzet közvéleménye ellenére feltámadt és érvényesült annak a felismerése, hogy a keresztyénség magasabb lelki, műveltségbeli és politikai értéket képvisel, mint a pogányság.

Gyula, Sarolt, Géza és Szent István keresztyénségében azonban az összefüggés ellenére élesen különböztetnünk kell.

[1] Domanovszky Sándor : *Szent István-Emlékkönyv* II, 309. skk.

[2] Stanislas Julien : *Documents historiques sur les Tou-kioue* (Turcs). Extraits du Pien-i-tien et traduits du chinois. Journal Asiatique, 1864, II, 229. skk.

Gyula keresztyénségéről, ennek lelki alapjairól, térítői munkásságáról, politikai képességeiről nem igen tudunk ; Sarolt és Géza keresztyénsége félpogányság, s István az, akiben a keresztyénség lelke mélyéig gyökeret ver. A turul madártól származó nomád török fejedelmek ivadékából Adalbert. Szent Gellért és II. Szilveszter hasonló szellemű kortársa lesz, s e mélységes lelki átalakulás, kapcsolatban az ősöktől örökölt, de a nyugattól is tanuló politikai genialitással, sorsdöntő tényezővé válik a magyarság életében.

Szent István lelki átalakulásának, rendíthetetlen, rajongó keresztyénségének egyik legerősebb tényezője házassága. Az idegen, magasabb műveltségi körből jövő hercegnő az udvar, főleg a fejedelem számára egy új világot hoz magával. Számos hasonló példát látunk a törököknél. Egy türk vagy ujgur fejedelem számára rendesen egyike a legfontosabb dolgoknak egy kínai hercegnő kezének elnyerése.

Tulságosan egyszerű és hamis felfogás volna, ha a fent vázolt gondolatok alapján a magyarságot, az urakat és a népet egyformán, egy nagy egységes ellenzéknek gondolnók Gyula, Géza és Szent István áttérítő törekvéseivel szemben. Nem ilyen egyszerű, hanem egy nagyon összetett és sokféle tényező befolyása alatt levő helyzet van itt előttünk. A keresztyénség régi földjén való elhelyezkedés, a keresztyén népekkel való szoros érintkezés, a IX. század középső évtizedeinek hadi és politikai eseményei nagy hatással voltak a nemzetre. Érzékenyebb, fogékonyabb lelkek, szenvedő emberek, nők az új hazában kétségtelenül egyre határozottabb formában kezdtek hajlani a keresztyénség felé, bizonyos fokig kifejlődött a lelki készség a keresztyén vallás mindent átalakító lelki és szellemi értékeinek a befogadására. A török népeknél is erősek voltak a vallásos tényezők az iszlámra való áttérésben, bár erről csak bizonyos határozatlan formában beszélhetünk, mert a törökségnek az iszlámra való áttéréséről alig vannak tudósításaink. A rendelkezésünkre álló gyér adatokból úgy látszik, hogy az iszlámnak a törökök közt való terjesztésében nagy szerepet játszottak vándor dervisek, kik az iszlám tanait misztikus formában hírdették.

Lényegében azonban fejedelmi személyek egyéni mű-

vének kell tekintenünk a keresztyénségre való megtérítésünket, mint ahogyan más törökös műveltségű népeknél is a fejedelmi ház hozza a magasabb rendű vallást. Így tér át a kazár fejedelmi ház a zsidó hitre, az ujgur fejedelem a manicheus vallásra és a kásgári karachánida dinasztia egyik tagja az iszlámra. Az egyik fejedelmi áttérésnek a nép vallására kevesebb, a másiknak több hatása, helyesebben következménye van. Néha a fejedelmi és főúri házakban egyszerre több vallás is él. Az ujguroknál vannak manicheusok, buddhisták, zoroasztriánusok és keresztyének. A kazároknál zsidók, mohamedánok, keresztyének és pogányok. Nálunk is látunk ilyenforma jelenséget: Gyula a keleti keresztyénséget hozza a Maros vidékére. Sarolt és Géza pedig a nyugati keresztyénséget terjesztik.

És ha nincsenek ezek a mesgzelátó, a magasabb emberi értékek iránt fogékony fejedelmi személyek, amilyen Gyula és főleg unokája, Szent István, akkor a magyarságnak a keresztyénségre való áttérése talán évszázadokkal késett volna, sőt talán az avarok, kunok és besenyők sorsa várt volna a magyarságra is.

Foglaljuk össze a mondottakat.

A magyar keresztyénség kezdetében három korszakot kell megkülönböztetnünk. Az elsőt az öregebbik Gyula képviseli, ki áttér és térít — de nem jelentős mértékben — a bizánci keresztyénségre.

A második korszak a Géza alatti nyugati térítés kora, mely már nagyon jelentős, s melynek középpontjában Gyula leánya, Sarolt áll. A harmadik korszak a Szent Istváné, Gyula unokájáé, ki a nagyapjától megkezdett művet teljes diadalra viszi.

E három korszak azonban lényegében egységes folyamatot képvisel, mindháromnak a központjában Gyula családjának tagjai, illetőleg ivadékai állanak.

A magyarságnak a keresztyénségre való áttérítése tehát lényegében egy bolgár hagyományú, valószínűleg bolgár származású fejedelmi ház — első sorban természetesen Szent István — egyéni munkája.

TÖRÖK JÖVEVÉNYSZÓK.

I.

Az oszmán korszakból.

Gémia.

A *gémia* szó régi hajóneveink közül való. A NySz. a következő rövid cikket közli róla: «*gémia* (*gimea* MA.[3] *gimes?* MA.[4] *ginea* PP. PPB.): navis oneraria MA. lastschiff PPB.» Megvan még a szó Czuczor—Fogarasinál is: «*gémia* elavult főnév... Teherhordó hajó».

Ez a szótár etimológiai magyarázatot is ad: «Nevét talán az úszó gémhez hasonló alakjától kölcsönözte. Egyébiránt rokon vele a hellen *κύμβη*, *κυμβίον*, s a magyar *komp* is.»

E magyarázatnak alapja nincs, inkább történeti szempontból említem. A *gémia* oszmánli eredetű délszláv jövevényszó. Az oszmánliban a 'hajó' neve *gemi*, ez az alak a délszlávban *-a*-val bővült, mint más *-i* végű idegen szók, s így keletkezett a *gemia* alak, melyet nem kell kikövetkeztetnünk, mert valósággal meg is van szláv nyelvekben. Bernekker a következő adatokat ismeri: bolg. *gemija*, szerb-h. *đèmija*, kiscr. *hemija*.

Kalafa.

A *kalafa* a régi magyarban kaloda-félét jelent s a török *falaqa* szóból származik — hangátvetéssel. Minden fejtegetés helyett ide írom a NySz. két példamondatát s a török adatot:

«A törökök kalafájában vereti meg a talpát» (Matkó, 1666—68). «A törökök kalafája után is gehennát érdemlök» (Sámbár, 1667).

OszmZenker: *falaqa* 'Klotz mit einem Loche und einem Stricke, um die Füsse des Delinquenten zusammen zu binden und aufwärts zu kehren; die Bastonnade'. Kissé más leírást ad Huart az Iszlám Enciklopédiájában (*feleke* címszó alatt): «Folterwerkzeug, bestehend aus einem bogen-

förmig gekrümmten Holzstab und einem die beiden Enden verbindenden Strick. Die Beine des Sträflings werden zwischen das Holz und den Strick gesteckt und durch Drehung des Instruments so fest zusammengeschnürt, bis der Sträfling unbeweglich wird, worauf man ihm Stockhiebe auf die Fussohlen versetzt. Schullehrer und Werkmeister gebrauchen die *Falaqa* zur Züchtigung der Kinder und Lehrlinge». A falaka fontos szerepet játszott a büntető bíráskodásban is. Nemcsak a nagyvezér, hanem nála kisebb rangú méltóságok kíséretében is ott voltak azok a közegek, akik ezt a büntetést végrehajtották. Így például az isztambuli bíró felügyelő útjain azonnal a helyszínén megbotoztatta kalafában azokat a kereskedőket, kik a rendes árt túllépték, vagy árujuk, mérlegük kifogás alá esett (D'Ohsson, Tableau général de l'Empire Othoman, IV (1791), 43—44).

Bizonyára nem játszott ez a szerszám jelentéktelen szerepet annak idején Magyarországon sem.

A *falaqa* különben arab eredetű szó, a *falaqa* 'széthasítani', *falaq* 'hasadék, nyílás' szavakkal függ össze s megvan több nyelvben. Devic a Littré függelékében ezt írja róla: «*Falaque*. Instrument de supplice usité au Maghreb, Portug. *falaca*. De l'arabe *falaqa*. (Voy. Dozy, *Gloss.* p. 262.)» L. még Huart irodalmi utalásait az idézett cikkben.

A CzF. ezt a magyarázatot adja: «Eredetileg *kaló-fa* az elavult *kal* igétől vagy *kal* gyöktől, mely görbeséget jelent. Am. kaloda. Kalafának nevezik, mert, akit kalodába zárnak, midőn kezét lábát becsiptetik, meggörbülve kénytelen ülni.»

Vajjon helyes-e a *kalafáz* igének Kresznericsnél, CzF.-nál és a NySz.-ban található jelentése: 'kalódába zár, büntet'?

Kálmán körte.

Melegdi János egyik cikkében (MNy. XIII, 241) arról beszél, hogy a *kálmán körte* népetimológiával keletkezett egy eredeti *kármán körte* alakból, melyben a *kármán* szó régi népnév, a kisázsiai karamán fejedelemség emléke. A *kármán* népnevet Melegdi János oszmánli eredetűnek gondolja, míg Bárczi Géza Szófejtő Szótárában azon a véleményen van, hogy a már 1304-ben előforduló *kalamár körtvély* is idetartozik s így a *kármán* népnév a magyarban valószínűleg nem oszmánli eredetű, hanem inkább a középlatin *caramanus*-ra megy vissza.

A nélkül, hogy a kérdést határozottan el tudnám dönteni, néhány figyelembe veendő körülményre akarom most felhívni a figyelmet.

Az egyik az, hogy vidini feljegyzéseim szerint a törökben is megvan a *qaraman armudi* 'karamán körte' kifejezés (egy nagyobbfajta körtét

neveznek így). A szerb-horvátból már MELEGDI JÁNOS idézte ezt a szót: *karâmânka* 'eine Art Birn'. Azt sem lényegtelen tudni, hogy Kisázsia körtéi általában híresek voltak. Ankarában pl. harminchárom körtefajról tudtak a törökök. Közéjük tartozik a *bäg armudi* 'bég-körte', 'Fürstenbirne', melynek neve *bergamotto* alakban s ennek megfelelőiben az egész világon ismeretes (HAMMER GOR.[2] I, 144).

A karamán fejedelemség kereskedelméről HEYD ír a levantei kereskedelem történetében, de kérdésünk szempontjából nem mond semmi lényegeset. A karamán dinasztia a XIII. század közepén keletkezik (és virágzik egészen a XV. század második feléig). Ha ezt figyelembe vesszük, kissé feltűnő, hogy a karamán körte már 1300 körül ismeretes volt Magyarországon. De a dolog nem lehetetlen; kereskedelmi szempontból kiemelem, hogy a karamánidák már uralmuk kezdetén elhelyezkedtek a délkelet-kisázsiai tengerparton, azonban valószínűbbnek gondolom, hogy a kérdéses körtefaj neve szárazföldi úton, a Balkánon át került hozzánk.

Nem volna lényegtelen, ha a *kármán gyolcs, kármán kengyel, kármán kesztyű, kármán suba, kármán zabola* kifejezésekről, melyeket MELEGDI JÁNOS idéz, kereskedelemtörténeti szempontból többet tudnánk.

A Kármán körtéről bőven ír RAPAICS RAYMUND «A magyar gyümölcs» c. munkájában (139—53).

Keszer.

A MTsz.-ban a következőket olvassuk: «*keszer:* 1. vájó balta (Szeged...); 2. kapa-alakú fejsze, mellyel a hajó részeit készítik (Török-Becse...) [vö. *kacor*]». A *kacor, koszér* stb. ugyancsak a MTsz. adatai szerint nádvágó sarlót vagy kaszát, görbe kést, sárvájót jelent. (Megjegyzem még, hogy a *keszer* Mohácson is él, Nyr. XXVI, 330: 'baltaféle'.)

Ezzel szemben azt látjuk, hogy az oszmán-törökben és a szerb-horvátban van egy szó, mely a magyar *keszer*-től aligha választható el. Ez a szó: oszm. *kæser*, SĀMĪ Bey szótára szerint rövid nyelű ács- és asztalosszerszámot jelent, melynek egyik fele balta, a másik kalapács. Még közelebb hozzák a magyar szót a törökhöz REDHOUSE adatai: *kæser* 'ácsbalta' ('a carpenter's adze'; *adze* 'görbe balta, simítóbárd'), *qulaqlï kæser* [«füles balta»] 'a ship-carpenter's broad-edged two-handed adze', *maraŋgoz keseri* 'a ship-builder's two-handed adze'; ezek szerint tehát a *kæser* a hajóács baltáját is jelenti. A török tájszótár (Derlemeler) szerint az olvasó-csinálóknak különös fajta *kæser*-jük van.

A Horvát Akadémia Szótára szerint *kèser* («tur. *keser*»), *(ćeser)* 'eine Art Zimmeraxt'.

II.

A régi korból.

Gyón.

E szavunkat nem régen magyaráztam, a Bp. Szemle 1940. januári füzetében (21—23). Elmondottam, hogy a régiségben és a népnyelvben mutatkozó *gyovon*, *gyohon*-féle alakok eredeti két szótagra mutatnak s ezen az alapon a *gyón*-t a török *joγa*- 'rágalmazni, vádolni, bevádolni' ige feltehető *joγan*- 'magát vádolni' származékával vetettem egybe. Az egyeztetésnek sem jelentéstani, sem hangtani akadálya nincs, amint ezt az idézett helyen bővebben kifejtettem.

A török *joγa*- igére eddig a Qutadγu Biligből, Maḥmūd Kāšγarī művéből és az ujgur nyelvből voltak adataink. Ez alkalommal még két idetartozó adatra akarom felhívni a figyelmet.

Az egyik Kāšγarīnál található és semmi más, mint a *joγa*- magashangú párja, *-t-* képzővel ellátva. Brockelmann-nál így található: *jōγāt*- 'verläumden'.

A másik idetartozó adat az orkhoni feliratokban van (I E 6, II E 7), ez az igének *-š-* és *-r-* képzős alakja: *joγ(ï, u)šur*- 'veranlassen, einander zu verklagen' (Thomsen IOD. 142; Grönbech, Der türk. Sprachbau I, 180. §. A. von Gabain, Alttürk. Gr.: *joγšur* verleumden lassen'.) E míveltető ige alapszava **joγuš*- 'egymást vádolni, egymást rágalmazni', az *-š*- egymásraható képzővel. A *joγa*- igének tehát voltak a feltett **joγan*-hoz hasonló származékai. A *joγaγ* 'rágalmazás' származék már kevéssé érdekel bennünket.

Gyökint.

Az erdélyi magyar nyelvterület jó része ismeri ezt az igét, melyre a MTsz.-ban a következő adatok találhatók: 1. *gyökint, gyökkent* 'sántít, térdével libbent'; 2. *gyökint, gyökkent, gyökkint, gyökönt* 'ültében szunyókálva bólint a fejével'; 3. *gyökint* 'füllent'. De nemcsak az erdélyi nyelvterület ismeri ezt a szót, illetőleg ennek hozzátartozóit, hanem az északi és az alföldi is. A MTsz. Abaúj megyéből idézi a *bele-gyükemlik* 'belenyilallik' és Borsod megyéből a *meg-gyükemlik* 'félre csuklik' igét *(meggyükemlik a lába)*, Békés megyében pedig ugyancsak a MTsz. szerint a *meg-gyökönik* 'megrándul, meghibban' ige él. Karcagon *meggyökken* alakban, 'megrándul' jelentésben ismeretes a szó: *meggyökkent a lába, oszt sántít* (Tőkés Imre közlése). A *gyök* 'álmosság' szó (MTsz., Szilágy m., Nagyfalu; ritkán hallani) alighanem elvonás a fenti igék valamelyikéből. CzF. a *gyökint, gyökkenget, gyökkent, gyökkentés* címszókat adja a fenti jelentések-

kel. Vö. még Csapodi István: MNy. II, 215. A *gyökint* stb. alakok *t*-je az ismert mozzanatos igeképző *(oson—osont, nyom—nyomot)*, a kettős *kk* keletkezése a *gyökkent* stb. alakokban az ige mozzanatos jelentésével van kapcsolatban. Méltán gondol CzF. a *zökken* igével való jelentésbeli rokonságra. A *gyökkent* kétségtelenül a következő sorhoz tartozik: *zökken, rokkan, hökken, bökken — toppan, dobban — csurran.*

A *gyökön, gyökin* igét a következő török igével egyeztethetjük:

Abū Ḥajjān (XIV. sz.) *jäk-(än)* 'sántít(ó)' | oszm. 1425/1521 *jekil* 'felemelkedni, felkelni'. (A Feraḥnāme következő versében, 185r 1: *jinä vaḥj etti-ki: jā Dāvud jekil — ver zabār ṣādiqlarï qorqutγïl* '[Isten] újra megnyilatkozott: kelj fel, ó Dávid, adj hírt, félemlítsd meg a híveket'; l. MO. XIII, 163), oszmRedh. *jek-* 'to hop [ugrik, szökik]; to limp, hobble [biceg, sántikál]' oszmN.[1] *jeke-* 'sántítani', *jekin-* 'a felkeléshez erős, hirtelen mozdulatot tenni' (vö. Redhouse, Radloff szótárát is, s. v. *jäjin-*, ez alighanem hibás olvasat), *jekit-* 'sántítani'; Bartók Béla kisázsiai gyüjtése, 26a/2: *yĕkin* 'emelkedj fel', 31a/5: *yekin* 'kelj fel (teve)'.

A magyarba átvett török alak **d'ekin-* vagy *d'ikin-*, az első szótagban zárt *e*-vel (esetleg *i*-vel), melyet a régi oszmánli alak *(jekil-)* s talán Bartók Béla egyik feljegyzése is visszatükröztet.

Kecske.

Kecske szavunkat török jövevényszónak tartjuk, s nincs is nyomós okunk rá, hogy ezt a véleményünket megváltoztassuk (Gombocz, BTLw.; Wichmann: MSFOu. XXI, 73). Némi bajok azonban mindenesetre vannak ezzel a szóval. Sajátságos a *cs*-je, s ezért én török jövevényszavaink középső rétegéről írt cikkemben (MNy. XVII.) nem-bolgár eredetűnek mondottam. De meggondolandó, hogy a magyarban *keske, kĕske* alakja is van, és hogy a csuvasban megtaláljuk pontos megfelelőjét, a *kaδ'aca* ('kecske') alakot. Ez a két körülmény a mellett szól, hogy bolgár eredetű. Az sem valószínű, hogy a *kecskét* el lehetne választani az *ollótól* és többi, bolgár eredetű állatnevünktől.

Fontos azután, hogy a *käči, kāčki* stb. mellett van a törökben és mongolban egy *ački* stb. szó is, mely szintén kecskét jelent: mong. (irod.) *esigen, isige*, kalm. *išk'* 'Zicklein' Ramst. | KāšγBrock. *ačkü* 'Ziege' | ujg. *ačkü* | Houtsma, Zaj. (Manuel) *ački, käči* | kel.-turkShaw *ičkü*. L. még Gombocz, BTLw.

[1] Az Anadilden Derlemeler c. oszmánli tájszótárból. (Kiadták Hamit Zübeyr és Ishak Refet, Ankara, 1932.)

A *käči* Kāšġarīnál mint oguz alak szerepel, viszont Abū Ḥajjān szerint az *äčki* kipcsak alak.

Az *äčki* szóról Gombocz azt mondja, hogy elválasztandó a *käčki*-től, ami nem látszik valószínűnek. Egyéb furcsaságokat is látunk a *kecske* török megfelelőinél: van egy szótagos (csuv. *kaśa* l. Wichmannnál), azután *kädšä*, *käči* és *käčki* alakja. Ezeknek az alakoknak a végzetét lehet kicsinyítő képzőnek magyarázni, de az alakok gazdagsága mindenesetre feltűnő. Sajátságos azután a kazáni, baskir *käzä* alak.

Azt hiszem, hogy mindezeknek a kérdéseknek a szempontjából nem érdektelen az a körülmény, hogy ez a név egy állathívogatóval függ össze. A Giese-Emlékkönyvben[1] (49. l.) Jarring keletturkesztáni állathívogató és riasztó szókat közöl s azt írja, hogy a kecske hívogatója Kásgárban *či či či* és *čige čige;* az utóbbi adat Le Coqnál[2] is megvan. Hasonló adatot találunk Maḥmūd Kāšġarīnál, a XI. század második feléből; szerinte a kis kecske hívó és riasztó szava *čik čik* vagy *čilik čilik;* egy másik helyen (II, 225) a *ḫuč ḫuč, χuč χuč* kiáltó szót közli, melyet a kecske terelésénél használnak.

Hogy a kecskének két török neve, az *äčki* és a *käčki, käči* a *či-či-či, čik-čik, čige-čige* hívogatókkal összefügg, azt kétségtelennek tartom. Nem tudom, hogy az állatnév származik-e a hívogatóból vagy megfordítva, de azt bizonyosnak gondolom, hogy a név alakváltozatai létrejötténél a hívogató hatása érvényesült. Így azután meg lehet érteni a sajátságos *äčki—käčki* alakpárt, meg lehet érteni a sokféle alakot is, és az sem lehetetlen, hogy a magyar *kecske* szó közvetlen török megfelelőjének keletkezésében is szerepe volt a hívogatónak s ez a körülmény a rendes egyeztetési eljárást némileg bizonytalannná teszi. A volgai törökségben található *käzä* alak is alighanem a hívogatóval függ össze. (Nem hiszem, hogy *dž*∼*z* váltakozással volna dolgunk, vö. Bálint, Kaz. Nyt. 21. §.)

A hívogatókból keletkezett török állatnevekről érdekesen ír Brockelmann — éppen Kāšġarī adatai alapján — az UngJb. VIII. kötetében (261—62). Fejtegetéseit a következő, bennünket közelebbről érdeklő, de bővebben ki nem fejtett sejtéssel fejezi be: «So möchte ich auch den Namen der Ziege *äčkü* als Weiterbildung eines Anrufs ansehn».

A török névhez hasonló kecske-neveket találunk az indogermán nyelvekben is; ilyen például az albán *kets, kats,* l. Berneker, SlEtWb. s. v. *koza.*

[1] Festschrift Friedrich Giese, Die Welt des Islams, Sonderband 1941.
[2] Osttürkische Lock- und Scheuchrufe für Tiere. Mitt Sem Or Spr W. 1919.

Köszön.

Köszön szavunkat talán egy török *küsün-* igével egyeztethetjük, illetőleg a maga módján egyeztette már Vámbéry. Nála (A magyarság bölcsőjénél, 185) a következőket olvassuk: *«köszön* 'danken, grüssen'~ török *küsen-* 'vágyakozni' | *küsendŭ* 'kívánság' | *kese-*, *köse-* 'dicsérni, üdvözölni' (ujg.).»

A magyar *köszön* (R. *köszön*, *kĕszĕn*, *köszën*, *kösszĕn*, *köszün*, *köszént*) jelentése 'saluto — grüssen', 'gratias ago, acceptum refero — Dank sagen', e mellett különösen a régi nyelvben gyakori volt a *reád köszönöm*, *pohárt köszönni*, *bort köszönni*-féle kifejezésekben a *köszön* ige. (L. OklSz., NySz,, MTsz. Borsodi László és Nagy J. Béla: MNy. XXVIII, 313—15.) Kiemelem a *köszön* vonzatát: *köszön valakinek*. Nincs benne semmi különös, ha feltesszük, hogy az ige eredeti jelentése 'jót kívánni'.

A török adatok a következők: ujgur *küsä-*, *küsü-* 'kíván' (v. Gabain, AlttürkGramm. 130. §. és Glossar). Ez az ige részint ebben az alakban, részint származékokban gyakran látható az ujgur emlékekben: *küsädük* 'das Sich-wünschen', *küsänč* 'Wunsch', *küsänčig* 'erwünscht', *küsüš* 'Wunsch', *küsüšlüg* 'erwünscht, Wunsch'. A magyar *köszön*-nek megfelelő alak a Codex Cumanicusban és a karaim nyelvben fordul elő: CC. 57v, 10v: *kusen-*, *cusan-* [olv. *küsän-*] 'desidero'; 10v: *cusamac* 'desiderium'; 69r5: *küsänč* 'desiderium'; karKow. *kušań-* 'sich sehnen, gelüsten', Radl. (L. T.) *küsän-* 'sich sehnen'. Más karaim adatok: Kow. *kušańč* 'Sehnsucht, Begierde', *kušańčli* 'erwünscht', Radl. (L.) *küsänč* 'Wunsch, Sehnsucht'. Különös fontosságot tulajdonítok azután annak az adatnak, mely Abū Ḥajjān művében található: *küsä-* 'jóttevésben valakihez hasonlónak levésre törekedni'. Ez a jelentés abban az irányban valo fejlődés, melyet a magyar szó is mutat: 'jóra törekedni, jót kívánni'. A teleutban is van egy érdekes jelentése a szónak, mely a magyar 'rákoszön' jelentésre emlékeztet (Radloffnál): *küzä-* 'sich sehnen; eines Abwesenden gedenken, gedenkend erwähnen, rühmen'. Megint más irányban fejlődött a szó jelentése a kazáni tatároknál (Radloff): *kösä°-* 'von Haus zu Haus gehen, indem man etwas zu erlangen sucht', *kösä°n-* 'betteln, erbitten'. A baskirban (Katarinskij): *kösä-* 'накликать (odahívni)'. Egyéb adatok: QB. (Radl. s. v. *közä-*) *küsä-* 'wünschen, verlangen' | Houtsma *küsä-* 'wünschen' | El-Idrâk Haşiyesi (1320—30 körül) *köse-* [olv. *küse-*] 'wünschen, Sehnsucht haben' (Velet İzbudak) | karacsPröhle *k'üse-* 'wünschen, wollen'.

Megjegyzem még, hogy Radloff (Wb.) a török *küsä-* (nála *közä-*) igét a *köz* 'szem' szóból származtatja, ami szerintem nem helyes. Mongol

adatok: kalmük *kū* 'Wunsch' (irod. *küü*), *küsχɔ* 'wünschen, wollen' (irod. *küse-*), *küsl* 'Wunsch, Trachten, Begierde' (irod. *küsel* RAMST.).

A 'kívánni' jelentésből természetesen fejlődik az 'üdvözölni' jelentés. Így pl. az oszmán-török *temennī* 'óhaj, kívánság' és *temennā* 'az üdvözlés egy formája' az arab *temennā* 'óhajtani, akarni' jelentésű igére megy vissza.

A *köszön* finnugor alapon való magyarázat-kísérletének irodalmát l. BÁRCZI GÉZA Szófejtő Szótárában.

Kuvasz.

Kuvasz szavunkat MUNKÁCSI kaukázusinak magyarázta (avar *guaši* stb. 'Hündin'), de ez a magyarázat elfogadhatatlan. Nekem mindig az volt a benyomásom, hogy ez a szó valami magyar származék, de most találtam egy török szót, mely feltűnően hasonlít hozzá, s nem tartom lehetetlennek, hogy ennek az átvétele. Ez a török szó:

ABŪ ḤAJJĀN *qubas*; arab értelmezése: 'el-kelb el-k•bāšī', a kiadó szerint 'egy kutyafajta'. Ugyanilyenformán van meg a szó egy másik XIV. századi forrásban, ZAJĄCZKOWSKI Manuel-jében: *qubas* 'el-kelb el-d•bāšī' (itt tehát a *k•bāšī* helyén *d•bāšī* van; az arab *k* betű bizonyos esetekben összetéveszthető a *d*-vel); a kiadó így magyarázza: 'kutyafajta; juhászkutya (?)'. Nem tartozik ide, de mivel itt tulajdonképpen nem világos kérdésekről van szó, megemlítem, hogy a karacsájban (PRÖHLE) van egy hasonló hangalakú szó: *q'ubas* 'dickes Leder'.

Mint *kéve* (~török *kübä*<*köbä*) szavunk igazolja, török *-b-*~magyar *-v-* megfelelés nem lehetetlen, s a régi magyar *kuasz, koasz* alakok sem állanak útjában az egyeztetésnek.

Irodalom: SZARVAS: Nyr. VI, 610; MUNKÁCSI: Ethn. V, 73; Nyr. XXIX, 155; SIMONYI: Nyr. XXXI, 33—4; Nyr. XLIV, 139 (Szerk.); MUNKÁCSI: ÁKE. Vö. még BÁRCZI Szófejtő Szótárában a *kamasz* címszót.

Oroszlán.

Hogy az *oroszlán* török jövevényszó, az bizonyításra nem szorul. Nem is erről akarok írni, hanem török megfelelője, az *arslan* etimológiájáról.

1863-ban, a NyK. II. kötetében (99. l.) HUNFALVY cáfolja FÁBIÁN ISTVÁN véleményét, mely szerint az *oroszlán* az *oroz* igével és a héber *laba, labah* szóval függ össze, mely utóbbi az ordítás hangját utánozza. Az *oroz* igére gondol és *orozlán*-nak írja a szót CzF. is 1867-ben, bár az *ordít* igével való összefüggést sem tartja kizártnak. Pedig a török *arslan-*

nal való összefüggés egészen világos és ezt már Pray, Bereczszászi, Gyarmathi, Hunfalvy (VogF., 1864) megmondották.[1] A szó török eredetű és innen kell kiindulnunk, ha etimológiáját keressük.

Ezt teszi már Patrubány Lukács 1881-ben (NyK. XVI, 459), ki nagyjában helyesen tagolja a török *arslan*, *arïslan* szót a következő módon: *ar* alapszó + *sïl* török melléknévképző + altaji török *aŋ* 'vadállat'; az *arï* alapszót azután Patrubány a török *sarï* 'sárga' szóval hozza össze, ami lehetetlen. Az egész név szerinte ezt jelenti: 'sárgás vadállat'. De nagyjában — mint mondtam — Patrubány jó nyomon jár.

Bang a KSz. XVII. kötetében (112. kk.) eredeti **arsïl ïlan* alakot tesz fel; az *arsïl* az oroszlán nevének változataiban él a török nyelvjárásokban (az adatokat l. lent), az *ïlan*∼*jïlan* pedig annyit jelentene mint 'csúszó'. A szó magyarázatánál persze elsősorban arra kell törekednünk, hogy alaprészének eredetét tisztázzuk. Bang fel is veti a kérdést (i. h. 130), nem is rossz, amit — Patrubány feltevésének hatása alatt — mond, de nem jut mégsem eredményre. Azt mondja tudniillik, hogy ha az *ar-* rész színnév, akkor nem a *sarï*-ra kell gondolnunk, hanem az *ar* szóra, amely az *ar pulan* 'Elentier' kifejezésben (*pulan* maga is 'Elentier'-t jelent abakáni és altaji nyelvjárásokban) és az *Ar ʻjotai* névben található (Ar ʻjotai testvérének neve *Qïr ʻjotai*, melyben *qïr*='szürke'). Bang azonban kétesnek tartja ezt a megfejtést, mert a *-sïl* képző korát nem ismerjük.

Ezek a feltevések a kérdés megoldásáig visznek a dolgot s azt hiszem, a döntő adatokat megadja Kāšγarī. Ezek az adatok:

ar 'rotgelb' (*ar böri* 'hiéna'), *arsal: arsal sač* 'rötliche Haare' (ed. Kil. I, 97$_4$, Besim Atalay I, 106).[2]

E szerint tehát a *-sal* ∼ *-sïl* képző régi. Bang maga is erre a véleményre jutott később, az UngJb. X. kötetében (1930; 20. l.): a *jašïl* 'zöld', *qïzïl* 'vörös' melléknéveket **jaš-sïl*, ill. **qïz-sïl* alakokból magyarázza és idézi a kazáni *aqsïl* 'fehéres' szót (*aq* 'fehér'), melyhez még megemlíthetjük az oszm. *qumsal* 'homokos' (*qum* 'homok') és *joqsul* 'szegény, nélkülöző' (*joq* 'nincs') melléknéveket (Deny, Gramm. 582. l., Ramstedt: JSFOu. XXVIII, 3 : 77).

De ezt nem is kell bizonyítani, hiszen itt van Kāšγarīnál maga az *arsal* alak, mely a szintén meglevő *ar* származéka. Az *arsal*∼*arsïl* tehát annyit jelent mint 'vöröses sárga' s ebből a színnévből való az oroszlán török neve.

Kiemelem, hogy altaj-vidéki nyelvjárásokban az *arsïl* maga is szerepel az oroszlánt jelölő kifejezésekben (mesében; Radloff adatai): tel.

[1] Gombocz, Honfoglalás előtti tör. jszavaink 72.

[2] Brockelmann *arsïl* olvasata (a kézirat *arsik* és *arsal* alakjai helyett) nem egészen megnyugtató.

alt. *arsïl ajū* 'oroszlán' (*ajū* 'medve'), tuba *arsïl aba* 'oroszlán' (*aba* tel. stb. 'Vater' szag. stb. 'medve'), tel. *arsïl ay* 'oroszlán' (*ay* 'Wild').

Az *-an* végzetet nem gondolom másnak, mint gyakran előforduló denominális képzőnek, melyről a KCsA. III. kötetében (109. l.) írtam. Ez mindenesetre nagyon régi a szóban, mert már a VI. században jelentkezik benne: Menander Protectornál egy türk neve (575-ből) Ἀρσιλάς, s ez világosan egy eredeti *Arsïlan*ra megy vissza. (Chavannes, Documents, index; Bang: KSz. XVII, 127. Ugyanitt egyéb adatok. A mongol *(arsalan)*, mandzsu megfelelőkről: Ramstedt, KalmWb. 14 b.) De a magyar *oroszlán* és a török alakok általában már világossá teszik az *arsïlan* alak őstörök voltát.

Felvetődik azonban egy nehéz kérdés: el lehet-e választani az *arslan* 'oroszlán' szót a *burslan* 'tigris' (Kāšġ.), *qaplan* 'tigris, leopárd', és *sïrtlan* 'hiéna' szavaktól s lehet-e ezek nélkül magyarázni?

Budenz (NyK. XVI, 460) azt mondja, hogy »az *arslan*-nak csak olyan magyarázata fogadható el, amely mutatis mutandis a *kaplan*-ra, *sïrtlan*-ra is alkalmazható lesz.« Bang is ezen az alapon áll: az *arslan*-t is, a *qaplan*-t is a *-γïlan* 'csúszó' szóval magyarázza s próbál idevonni más *-lan* végű szavakat is. Bang magyarázatai azonban nem fogadhatók el, s ami Budenz véleményét illeti, én azt hiszem, hogy az *arslan* fenti magyarázata akkor is helyesnek gondolható, ha a *qaplan*-t és a *sïrtlan*-t nem is tudjuk megmagyarázni. Ha az *arslan* fenti magyarázatát elfogadjuk, arra is gondolhatunk, hogy ennek a szónak fontos analógiás szerepe volt a *burslan* (vö. *bars* 'Tigris'), *qaplan* és *sïrtlan* szavak kialakulásában.

Végül megjegyzem, hogy M. Fuad Köprülü az Iszlám Enciklopédiája török kiadásának 8. füzetében (1942) nagy terjedelmű és érdekes cikket közöl az oroszlánról (598—609. l.). A cikk olvasása alkalmával önkénytelenül felvetődik a kérdés: hát a magyarok hol ismerték meg az oroszlánt? Azt hiszem, a Kaukázus vidékén, talán iráni műveltségi hatás alatt. Az oroszlán ábrázolása itt kétségtelenül közönséges volt s fejedelmi udvarokban bizonyára itt is tartottak oroszlánt. (Erről a szokásról bőven ír Köprülü.)

Süv.

'Sógor' jelentésű *süv* szavunk ma már nem használatos a köznyelvben, bár Kelemen magyar-német szótárában még benne van (II. kiadás: *süv*). A MTsz. szerint Kalocsán még él a szó és él Szlavóniában is (Nyr. XLV, 44); ezenkívül ezt is olvassuk a MTsz.-ban: *esü* 'sógor, sógorasszony' Erdővidék Tsz. megbízhatatlan adat.« Simonyi a *si-lány* 'nyoszolyóleány' szóban is ezt a szót kereste. (L. Beke Ödön, Régi és ritka szavak Dunántúl, 54. l. Dunántúli Szemle könyvei: 186.) Tóth Béla és

Eötvös Károly annak idején ki akarta vele szorítani a német eredetű *sógor* szót (Lehr Albert: MNy. III, 227).

A régiségben a *süv* már 1399-ben előfordul mint személynév: Symonis *Syw* dicti (OklSz.). Következő adatunk a Schlägli Szójegyzékben van: aunclus — *siw*. Előfordul azután a szó az ÉrdyK.-ben *syw* alakban. Comenius Janua-ja szerint a *süv* 'a férj öccse vagy bátyja: levir' (NySz.). Molnár Albert is a 'Levir. Ehemanns Bruder; Schwager' értelmezést adja.

A szó hangalakja világos; jelentése 'sógor', esetleg a sógorsághoz közel levő egyéb rokonsági viszony ('avunculus').

Eredetét nem ismerjük. CzF. a kínai *schü* 'patris frater minor', továbbá a *szó, szövetség* szavakkal egyezteti.

Szerintem a *süv* török jövevényszó s török megfelelői a következők:

OrchFelir. ujg. *siŋil* 'húg' | KāšǧBrock. *siŋil* 'jüngere Schwester des Mannes' | Ibn Müh. *siŋil* 'a férj nővére' | csagAbuska *singil, šingli* 'húg' | kturk. csag. kúrRadl. *siŋil* 'jüngere Schwester' | özb.Jarr. *sengil~siŋil* 'húg', Lapin *singli, sini (< *siŋni)* | tarRadl. *siŋni* 'jüngere Schwester' | alt. kmdRadl. *sïni (< *siŋni)* 'jüngere Schwester' | telRadl. *sïn (< *siŋn)* 'jüngere Schwester' | karT. kirRadl. *siŋli*, baskKatar. kirRadl. *siŋdi* 'jüngere Schwester' | karTKow. *siŋ'li* 'Schwester' | kazRadl. *səŋïl* 'jüngere Schwester', *səŋnï* 'seine Schwester', Bálint *səŋnə* 'húg, ifjabb nővér' | baskPröhle *séŋlé*, Katar. *siŋdi* 'húg' | csuvPaas. *šəllə̑m, šəllu, šəl'le* 'öcsém, öcséd, öccse', Gombocz (Ašm. 137—8) kozm. *šəŋcəllə̑m* 'öcsém'.

ujgRadl. (Ujgur-kínai szótár) *singi* 'húg'. (A szótár a Ming-dinasztia — 1368-1644 — korából való. Ligeti Lajos több változatát ismeri; az ő kimerítő tájékoztatása alapján úgy látom, hogy az adat helyességében egyelőre nincs okunk kételkedni.)

A *siŋil* alak *l*-je képző. Erről írt már Bang (Túrán, 1918: 297), több ilyen *-l* végű noment hozva fel (pl. *oγul* 'fiú'), de a nélkül, hogy az alapszót egynél is világosan ki tudta volna mutatni. Azt hiszem, hogy ez a denominalis *-l* mégis valóban megvan. Itt van maga a *siŋil*, melynek — úgy látszik — *siŋi* alapszava is megvan. Ilyen a kir. *däŋäl* 'gleich, passend'; vö. csag. stb. *täŋ* 'gleich, gleichartig' (Hasan Eren, A török magánhangzóváltakozások, 2. §.). Azután Palló Margit is közölt néhány ilyen *-l*-képzős alakot (NyK. XLVI, 158). Ezek: kkir. *kögöl* 'kácsér' — *kök* 'kék' (Melich, HonfMagy. 35), alt. tel. *sabïl* 'nyeles fazék' — *sap* 'nyél'. Deny oszmánli példái közül (Gramm. 582. l.) idézhető az *öŋgül* 'dacos, merev' — vö. csag. oszm. *öŋgü* 'widerspenstig, widersetzlich schlecht, schroff' (Radloff, Sämï), azután *qaŋqal* 'tekercs' — *qaŋ* 'kerék, kerek dolog' (Sämï). Továbbképzett alakokban is mutatkozik a denominalis *-l*. Ezt is kiemelte már Bang, aki az i. h.-szembeállítja a sór

kögülümdrük, *kögüldügüm* alakokat a kazáni *kügelčem*-mel (a *kök* 'kék' származékai). A. v. Gabain a *jašil* 'zöld' és *qïzïl* 'vörös' szókat is denominalis *-l* képzővel magyarázza (Alttürk. Gr. 75. §).

A török szó jelentése általában 'húg', de a hasonló rokonságnevek gyakori jelentésváltozásának tünete itt is jelentkezik: Kāšġarī 'sógornő'-féle jelentést ad ('jüngere Schwester des Mannes'), ugyanilyen jelentést látunk Ibn Mühennánál, a csuvasban meg az eredeti nőnemű jelentés hímneművé vált, 'húg' helyett 'öcs' jelentést látunk.

A szó a csuvasból átment a votjákba is: *šiylar* 'jüngerer Bruder meines Mannes' (l. Räsänen: FUF. XXIII, 103); az itteni jelentés tehát megfelel a magyar *süv* 'levir' jelentésének. Megjegyzendő, hogy Räsänen a votják szó végzetét a török *ər*>csuv. *ar* 'Mann, Knabe' szóval magyarázza, ami a jelentés hímneművé válását is érthetővé tenné, de hiszen ez a változás már a csuvasban megtörtént a nélkül, hogy az *ar* végzet mutatkoznék.

Hangtani tekintetben — azt hiszem — nincsen magyarázni való.

Szűk.

A *szűk* ma leginkább 'angustus — eng' jelentésben használatos, de a régi nyelvben igen gyakran előfordult 'parcus, rarus, paucus — wenig, dürftig, knapp' jelentésben is. A NySz. Pázmányból idézi ezt a mondatot: «Látom, a papok szűk voltáért nem adhatunk min[den]jüvé egyházi embereket.» Molnár Albertből ezt: «Az könyv nyomtatásnak szűc volta, fogyatkozása miat.» A két Rákóczi György levelezésében (NySz.) van ez a mondat: «Az igaz magyar oly szűk mint az fekete hattyú.» A *szűk* származékai is gazdag jelentésváltozatokat mutatnak a régiségben, de ezek most minket nem érdekelnek.

A *szűk* (*scuk-*: Löweni-kódex) mellett régen előfordul *zyk*, *szeögh*, *sewk* alak is (NySz., OklSz.). A nép nyelvéből (Zala megye) *szíg* alakot is jegyeztek fel (MTsz.).

Bárczi Géza Szófejtő Szótára szerint a *szűk* eredete ismeretlen; talán figyelembe vehető finnugor magyarázata: vog. *saw-* 'inség' [Munkácsi: NyK. XXV, 186], vagy finn *soukka* 'szűk' [Budenz, MUSz.].» Nem hiszem, hogy ezek az egyeztetések — már csak jelentéstani okokból is — elfogadhatók volnának. A magyar szó 'inséges' jelentése másodlagos, így a 'szükség, inség' jelentésű vogul szó nem jön figyelembe, a finn *soukka* jelentése pedig 'k e s k e n y, szűk'.

Ezzel szemben úgy látom, hogy a törökből meg lehet a szót magyarázni. A következő szóval egyeztetem:

A. v. GABAIN, Hüen-Tsang, Briefe *sïq* 'eng' | KÂŠĞBROCK. (oguz) *sïq* 'wenig' | HOUTSMA, Gloss. (turkom.) *sï* 'untief, niedrig', *sïq* 'sekély' | El-İdrâk Haşiyesi *sık* 'összeérő' (VELET İZBUDAK) | oszmSĀMĪ *sïq* 'sűrű, (fésű, fák, anyag); szűk; gyakori' | oszm. krmRADL. *sïq* 'dicht gedrängt, dicht zusammengelegt, kompakt, oft' | csagRADL. *siq* 'gedrückt, gepresst' | oszmRADL. *sïγ* 'niedrig, wenig tief, flach, seicht; Sandbank, Untiefe' (alakpár; sajátságos az oszm. *sïγï* 'Untiefe').

A török *ï*~magyar *í, ű, ő* (*é*) megfelelésre a *gyűl*~török *jïγïl-* esetét idézem. A dolgot úgy képzelem el, mint GOMBOCZ ZOLTÁN, aki a *gyűl* ócsuvas megfelelőjéül **dźïγïl-* alakot vesz fel, tehát úgy gondolja, hogy a törökben ebben az esetben *ï*>*i* változás történt.

A kérdéses török melléknév a török *sïq-*'drücken, pressen, zusammendrücken, auspressen' ige párja, de ennek és származékainak (pl. *sïqï* 'Bedrängen, streng, heftig') a vizsgálata már nem tartozik ide.

III.

Két *d*-képzős ige.

Régi török jövevényszavaink közé tartozó igéink — mint ismeretes — képző nélkül, tőalakban jöttek át hozzánk. Problémát csak az *arat t*-je ad, de ennek az igének a török eredetét erősen kétségbe vonják (EtSz., HORGER: MNy. XXXVIII, 11).

Azt azonban egészen természetesnek kell találnunk, hogy egyes török eredetű igék a magyarban ma már csak továbbképzett alakban vannak meg, hiszen kétségtelenül vannak olyan finnugor eredetű igéink is, melyeknek a honfoglalás előtti századokban még megvolt a tiszta tőalakjuk, de ma csak képzős alakban élnek. A török eredetű *borít—borul* ige tőalakja sincs meg nyelvünkben. Ha nem is tudunk egyelőre többre hivatkozni a török eredetű igék közül*, mint erre az egy esetre — amely még hozzá nem is egészen tiszta, mert turkológiai szempontból nincsen kifogástalanul kifejtve — mégis azt hiszem, elindulhatunk a jelzett úton, kereshetünk a magyarban képzős alakban élő török igéket.

Ernyed.

E szavunkról való ismereteinket szépen összefoglalja az Etymologia Szótárnak egy 1984-ben megjelent füzete. Az illető cikk szerint a szó az irodalmi nyelvben a régi korban nem fordul elő, csupán a népnyelv-

* Esetleg a *boszant, boszankodik* jöhetne még tekintetbe.

ben volt meg, és Sándor István terjesztette el az irodalmi nyelvben a XIX. század elején. Felsorolja azután az EtSz. a szó jelentéseit, melyek a következők: 1. kopik, foszlik, vásik (ruha, köntös, vászon, posztó stb.); 2. enyhül, enged, lágyul (az idő, a jég); 3. lankad, — matt oder locker werden, erschlaffen. Az is világos az EtSz. szerint, hogy az ige *-d*-je a közismert *-d* gyakorítóképző *(gyúl—gyullad, él—éled)*; van *ernyésedik* származéka is ('megsíkosodik az út'). Eredete ismeretlen, Kassai régen az *erőtlen* szóból magyarázta (Magyar-diák Szókönyv, 1833—36)

Azt hiszem, hogy az *ernyed* török jövevényszavaink közé tartozik s alapszava a török *är-* ige *ärin-* származékával vetendő össze. Ez igének itt idézhető alakjai és jelentései a következők:

csuv Paas. *irəl-*~*irlə-* 'olvadni' | jakut Böhtl. *ir-* 'auftauen, schmelzen' | ujgur (Rachmati, Zur Heilkunde der Uiguren) *ir-* (*irmiš-tä* 'aufgelöst sind') | KāšġBrock. *äri-* 'schmelzen, morschen (elkorhadni)' | Abū Ḥajjān *äri-* 'schwach, mager werden' | oszmSāmī (QT.) *äri-* 'elolvad, legyengül (ember), eloszlik (daganat), elkopik (vászon stb.)' | alt. tel. leb. bar. tar. krimi, csag. azerb. (Radloff) *äri-* 'auftauen, schmelzen, sich auflösen; (bar.) gerinnen; (krimi) auseinandergehen, sich fasern, sich schleissen (elkopni); (csag.) verschwinden' | balkár, karacsPröhle *eri-* 'schmelzen, tauen' | miser (Radl.) *irik-* 'mager werden, abgemattet, angegriffen sein' | alt., QutBil. stb. (Radl.) *ärik-* 'sich langweilen, verabscheuen') | balkár, karacsPröhle *erik-* 'sich langweilen'.

Az *ernyed* ige alapszavának közvetlen megfelelője a török *ärin-*. Erre a következő adatokat idézem: ujg. (Bang—v. Gabain, TT Index) *ärin-* 'lässig werden', ujg. (v. Gabain, Alttürk. Gr.) *ärin-* 'faul sein, nachlässig werden', *ärinügsüz* 'unermüdlich' (ernyedetlen) | KāšġBrock *ärin-* 'faul sein' | oszmDerl. *erin-* (= *erin-*) 'restnek lenni' | kirKatar. *erin-* 'lustának lenni, nem rendelkezni energiával egy dolog elvégzésére vagy állandó csinálására' | kojb. szagRadl. *erän-* 'faul, überdrüssig sein' | sór, QutBil. csag. oszmRadl. *ärin-* '(QutBil.) sich wohl, behaglich fühlen, sich freuen, in guter Stimmung sein, an etwas Gefallen finden, ruhen; (oszm. tar.) faul sein, faulenzen; (sór) sich langweilen, sich sehnen' | kumükNém. *erin-* 'faulenzen' | kel.-turkShaw *irün-* (v. tr.) 'to dislike doing, to procrastinate', *irin-* (v. intr.) 'to be lazy, to procrastinate' (Shaw kérdőjellel az *irün* 'ajak' szóhoz kapcsolja az igét; erről nem lehet szó) | balkárPröhle *erin-* 'faulenzen, faul werden' | karKow. *erińe-* 'faul sein' | kazRadl. baskKatar. *irən-* ua.

Vannak még a szónak megfelelői és származékai a törökben, de ezek idézése felesleges [*äri(n)č* 'Ruhe', *ärinčäk* 'faul' — ez a CC-ban is megvan — stb.]. A fentiekből kitűnik, hogy a magyar és a török szónak azonos jelentései vannak: megvan a törökben is a 'kopik, foszlik,

vásik' jelentés, az 'auftauen, schmelzen' jelentés tulajdonképpen azonos a magyar szó 'enyhül, enged, lágyul (az idő, a jég)' jelentésével, s a magyar 'lankad' jelentés is megtalálható a törökben. Hangtani akadályt nem látok az egyeztetésben: az első szótag magánhangzója nyilt *á*, melynek a törökben itt-ott *i*-féle — nem feltűnő — változata mutatkozik, a második szótag *-i*-je a magyarban szinte szabály szerint eltűnt, a török *n* a magyarban palatalizálódott (*eném* > *enyém* stb.).

Okád.

Ismeretlen eredetű szó. Budenz (MUSz. 834. l.) próbálta finnugor alapon magyarázni, de azok az osztják és vogul igék, amelyekkel ő a szót egyeztette, csak jelentésben felelnek meg a magyar szónak, hangtanilag nem.

Egészen lehetetlen úton jár azután Vámbéry, aki «A magyarság bölcsőjénél» szójegyzékében a török *oq* 'nyíl' szóra gondol, a 'dobás' fogalmában látván a magyar és török szó jelentésének közös elemét.

A szó kétségkívül nyelvünk régi elemeihez tartozik, kódexeinkben közönséges. Hangalakja egyszerű, róla semmi mondanivaló nincs, *o*-ja a szó első előfordulása óta egy alakban mutatkozik. A MTsz.-ban nem szerepel, Csűry Szamosháti Szótárában a köznyelvi alakot látjuk. Azt minden további nélkül, sőt a jelentés alapján némi valószínűséggel feltehetjük, hogy *-d*-je mozzanatos képző. Mindezeket előrebocsátva, a következő török szóval egyeztetem:

KāšġBrock. *uqï-* [olv. *oqï-*] 'speien' | csagRadl. *oqa* 'das Aufstossen', *oqala-* ''Übelkeit haben' | telRadl. *oqï-* 'aufstossen, rülpsen [böfögni], den Schluckauf haben, sich übergeben [hányni]' | kazBál. *oqša-* [alighanem *uqša-*] 'okádni', Radl. *uqšï-* 'den Schluckauf haben, rülpsen, Übelkeit haben; Kummer haben, traurig sein', *uqšā* 'der Schluckauf, die Übelkeit' | kel.-turkShaw *oqšu-* 'to retch [émelyeg], vomit'.

Mongol megfelelők: kalmük *oŋχo*, *öŋχö* 'aufstossen, sich übergeben, erbrechen', irod. *ogi-*, *oki-*, *okis-* (Ramst.).

A török alakok második szótagjában mutatkozó *a*∼*ï* váltakozás szabályos, az átvett török igét **oqa*-alakban rekonstruálhatjuk.

Ramstedt kalmük szótárában megjegyzi, hogy a szó hangutánzó. Azt hiszem, ez a körülmény a magyar szó törökből való származtatásának nem áll útjában.

800

A zárt *e* bolgár-török jövevényszavainkban.[1] [1]

1. Gombocz Zoltán „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache" című munkájában a 187. lapon azt mondja, hogy művének legjelentősebb eredménye annak a felismerése, hogy a magyar nyelv csuvas jövevényszavainak a forrása egy lényegében őstörök jelleget mutató csuvas nyelvalakulat volt. Azután hozzáteszi, hogy ebben a nyelvalakulatban az őstörök *a, ä, i, į, ö, o, u, ü* magánhangzók lényegében változatlanul voltak meg. Gombocz megállapításaival nagyjában ma is egyetértek, csupán azt akarom megjegyezni és ez alkalommal bővebben kifejteni, hogy a fenti magánhangzó-sorhoz hozzá kell még adnunk az őstörök, illetőleg bolgár-török zárt *e*-t.

Hangsúlyoznom kell, hogy az a kérdés, amelyről szólni akarok, Gombocz előtt nem volt ismeretlen. Már az említett munkában ezt írja a 155. lapon: „Az idézett magyar szavak *[bér, csécs, ér-, kép, késik, szék, szél]* vokalizmusát kvalitativ szempontból sem könnyű megmagyarázni. — Az ősmagyarban tudvalevőleg két hosszú *é* hang volt, t. i. nyílt *ê* (ɔ: *ɛ̄*) és zárt *é* (ɔ: *ę̄*), amelyek az irodalmi nyelvben (és számos nyelvjárásban) *é* (ɔ: *ę̄*) hangba estek össze. Mármost azon nyelvemlékek és nyelvjárások tanúsága szerint, amelyek a kétféle hosszú *e* hangot még megkülönböztetik, a *bér, ér, kép* és *késő* szavaknak a tőmagánhangzója eredetileg zárt, a *szél, szék, csécs* szavaké ellenben nyílt *e* hang volt: *szêl, szêk, csêcs*. Vö. Melich J., Az „Orthographia Vngarica" és a magyar helyesírás 21. l. . . . A török *ä*-nek ez a kétféle képviselete annál nehezebben magyarázható, mivel a latin és szláv jövevényszavak az átadó nyelvek vokalizmusát ebben a tekintetben meglehetősen pontosan visszatükröztetik." Később, 1914. (MNy. X, 340—1) azt írja, hogy említett munkájának megírása idején bizonyos bolgár-török jövevényszavak vokalizmusa érthetetlen volt előtte, és csak az őstörök zárt *e* feltevésével lett világos. E hang feltevésére őt Thomsennek a jeniszeji feliratok zárt *e* hangjáról, illetőleg e hang jeléről írott értekezése vezette.

[1] Vö. J. Németh, Zur Kenntnis des geschlossenen *e* im Türkischen: KCsA. I. kieg. köt. 515—31.

Gombocz azonban nem foglalkozott tovább a kérdéssel, bár a most idézett helyen azt írja, hogy régi török jövevényszavainknak az említett szempontból való átvizsgálása gazdag eredményeket ígér.

2. Az őstörök zárt *e* kérdését többször tárgyalták már a tudományos irodalomban. Idézem a következő helyeket: Foy: KSz. I, 180 kk., MittSemOrSprW. III, 180—215; Vilh. Grönbech: KSz. IV, 237—8; Thomsen: JSFOu. XXX$_4$; Gombocz: MNy. X, 339—41; Németh: NyK. XLIII, 298 kk.; Poppe: KCsA. II, 67; Németh: NNy. III. 179—80; K. Grönbech, Der türkische Sprachbau 15; Kowalski, Osm.-türk. Dialekte §. 7. (EnzIsl.); Banguoğlu, Süheyl-ü Nevbahar 37 kk.; Benzing: OrientLitZeit. 1940: 117; vö. még Budenz: NyK. IV, 317—18. Tagadólag: Radloff, Zur Geschichte des türkischen Vokalsystems: BullAcPbg. 1901. és AlttürkInschr. 3-te Lief. 180 kk., Neue Folge 5 kk.

Kiemelendők Thomsennek a fejtegetései az orchoni feliratokról írott munkája 15. lapján, ahol megállapítja, hogy a türk nyelvben megvolt a zárt *e*. Fontosak Foy eredményei az azerbajdzsáni nyelvjárás kétféle *E*[1]-hangjáról (MSOSprW. VI, 133—4, 172—3), továbbá Poppe bizonyítása (Islamica I, 410 kk.), mely azt mutatja ki, hogy a csuvas és az azerbajdzsáni sok közös példában eredeti nyílt, illetőleg zárt *E*-t mutatnak.

Különös világosság derül azonban a kérdésre bizonyos újabban kiadott forrásokból, amelyeket ebben a tekintetben eddig még nem igen használtak fel. Ide tartoznak az ujgur kiadványok, Kāšġarī műve, az 'Aibet ül Ḥaqā'iq,[2] Houtsma glosszáriuma,[3] Abu Ḥajjānnak Kitāb al-idrāk li-lisān al-atrāk című műve,[4] Ibn Mühennā munkája[5] és Zajączkowskinak újabban kiadott kipcsak szójegyzéke, melyet a cím első szavával „Manuel" néven idézek.[6]

A nyílt és zárt *E* képviseletét a török nyelvjárásokban nagyjában a következő táblázat mutatja:[7]

[1] Az *E* betűvel az *e* hangot jelölöm általában, értve vele a nyílt és zárt *e*-t egyszerre.

[2] A XIII. század kezdetéről, kásgári nyelven; kiadta Nedžib 'Āṣīm, vö. Kowalski: KCsA. I, 422 kk., Deny: Revue du Monde Mus. LX, 189—234; az utóbbi értekezést, sajnos, nem tudtam megszerezni.

[3] A XIII. század közepéről; ezt Gombocz honfoglalás előtti török jövevényszavainkról írott munkáiban nem használta.

[4] A XIV. század elejéről. Újabban 1931-ben kiadta Caferoğlu Konstantinápolyban.

[5] A XIV. századból, keletturkesztáni nyelv. Török szavainak jegyzékét megírta Aptullah Battal. Istanbul, 1934. Vö. még Malov: ZapKollVost. III, 2: 221 kk.

[6] XIV. század közepe.

[7] A kérdés szempontjából fontos az azerbajdzsáni és a turkomán. Sajnos, ezekre vonatkozólag kevés az anyagom.

őstör.	orkh.	ujg.	Kāšġ.	CC.	Houtsma	Abû-Hayyân
*käč- 'átmegy'	käč-	käč-	käč-	keč-	käč-	käč-
*beš 'öt'	beš	beš	biš	beš	biś	biś
Ibn Müh.	Manuel	oszm.	kirg.	kaz.	jak.	csuv.
käč- biš	käč- beš	gäč- beš	keš- bes	kič- biš	käs- biäs	kaś- pil-

A zárt *e* nyomai tehát sokkal nagyobb területen megvannak, mint Poppe gondolja. Az oguz nyelvjárások mind figyelembe veendők, és az azerbajdzsáni csak mint oguz nyelvjárás jön tekintetbe.

Meg kell még jegyezni, hogy az *E* hangok kérdése az egyes török nyelvekben, különösen a csuvasban és a jakutban meglehetősen bonyolult.[1]

3. Ha mármost a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavait vizsgálat alá vesszük, azt találjuk, hogy a zárt *e* ezekben is mutatkozik. A következőkben sorra veszem azokat az egyeztetéseket, amelyek ezt mutatják, azaz a magyar nyelvnek azon bolgár-török jövevényszavait, amelyek az első szótagban zárt *e*-re utalnak. (A nyílt bolgár-török *ä*-nek a magyarban nyílt *e* felel meg; az ide tartozó eseteket nem tartom szükségesnek megemlíteni.)

A következő egyeztetések nem egyszerű ismétlései Gom-

[1] Az oszmánliban azok a szavak, amelyekben eredetileg zárt *e* volt, most nyílt *ä*-t mutatnak, de a régi zárt *e* nyoma megőrződött az arab írásos szövegekben, amelyekben a ma nyílt *ä*-nek (helyesen *e*-nek) ejtett régi zárt *e* hangot az *i* jelével látjuk jelölve. Fenti példánkban, a *beš* szó esetében ez ma nem mutatkozik, azonban az ó-oszmánliban megvan a szabályos alak (vö. Thúry: NyK. XXXIV, 358), és zárt *e*-t találunk a szóban az azerbajdzsáni nyelvjárásban is.

Fontos szerepe van e kérdésre nézve az arab írásos feljegyzésekben az *i* betűnek. Nem tartom helyesnek, hogy Foy az ó-oszmánliban olyan szavakat, mint *virmäk* *i*-vel olvas; ezeket a szavakat zárt *e*-vel kell olvasni (*vermäk*). Azt is kétségtelennek tartom, hogy Thomsennek az a véleménye, mely szerint a feliratokban a *jär* ⌣ *jir* váltakozás esetében zárt *e*-vel van dolgunk, helyes. Sőt azt hiszem, hogy az *i* jelet más emlékekben is zárt *e*-nek kell olvasnunk bizonyos esetekben (vö. az ujgurra vonatkozólag Pelliot: TP. 2e série XV, 229 = KalyPāp. 7). Úgy gondolom, hogy Radloff téved, mikor a csagatáj emlékekben az *i* betűt olyan esetekben, amidőn ennek képviseletében más nyelvjárásokban nyílt *ä* hangot látunk, nyílt *ä*-nek olvassa. Ez már azonban nem a zárt *e* kérdése, s ezzel most nem is akarok bővebben foglalkozni. A kérdés tárgyalását l. KCsA. 1. kieg. kötet 518—20.

BOCZ vagy az Etymologiai Szótár egyeztetéseinek. Különösen kiemeltem azokat az adatokat, amelyek a zárt *e* szempontjából fontosak, és arra törekedtem, hogy első sorban olyan adatokat nyújtsak, amelyek GOMBOCZnak még nem állottak rendelkezésére. Ezek az adatok meglehetősen nagy számmal vannak, és mint fent mondottam, a zárt *e* szempontjából különösen fontosak. — Az egyeztetések közül egyik-másik nemcsak a zárt *e* kérdését világítja meg, hanem az illető etimológia erősítéséhez is hozzájárul (*ér* és különösen *késik*). Az adatok felsorolásánál arra törekedtem, hogy csak a feltétlenül szükségeseket említsem.

bér ⌣ *bir* (zárt *é*-vel, l. EtSz.) < bolg. **berü*. Vö. OrchFel. *ber-* | ujg. *bir-* (PELLIOT, KalyPāp. *ber-*) | STEIN's Mss.—THOMSEN *bir-* | Kāšg. BROCK. *bir-* | 'AibḤaq. *bär-* | ó-oszm., azerb. *ver-*, oszm. *vär-* | turkom. ALIEV—BORIEV *ber-* | HOUTSMA, Gloss. *bär-* | CC. *ber-* | Ibn Müh. *bir-* | Abû-Hayyân *bir-* | ZAJĄCZKOWSKI, Manuel *ver-* | kirg., kkirg. *ber-* | szag., kojb., kacs. *per-* | jak. *biär-* | csuv. *par-* 'ad', csuv. *paru* 'adó'. — LIGETInek a török nyelv hosszú magánhangzóiról szóló dolgozatában (MNy. XXXIV, 70): Kāšg. *bīr-* (ebből: *birt*, *bīrt*) | özb. *bēr-*, *bʻār-* | karag. *bēr-*, *bār-* | nizsegor. *bēr-* (vö. a jakut alakot is).

bölcső (R. *bělcsó*, *bócsó* stb. alak is van; a N. *bücsü* valószínűleg nem régi) < bolg. **beśiy*. Vö. OrchFel. *bišük* (Giese-Festschr. 38—9) | ujg. *bišik* 'bölcső' (MÜLLER, Uig. 7) | Kāšg. BROCK. *bišik* | HOUTSMA, Gloss. *bäšik* | Abû-Hayyân *bišik* | Ibn. Müh. *bäšik* (ed. Istanbul 169) | Chiva: *biešik* (BUDENZ: NyK. IV, 317) | oszm. *bäšik* | kumük *bọšụk* (KSz. XII, 103) | jak. BÖHTL. *bisik*, *biliä-* 'schaukeln'. Vö. még GOMBOCZ—MELICH, EtSz. I, 522. — LIGETI (MNy. XXXIV, 70): Kāšg., turkom., nizsegor. *bīšik* | karakirg. *bēšik* | karag. *bēďik*, *bēďek* | kojb. *bīzek*, *bizik* | kand., szalb. (CASTRÉN, Koib. u. Kar. Sprachlehre) *bēzek* | kúr. *būžik* | özb. *bēšək*.

ér ⌣ *ír* (általában zárt *é*-vel, l. EtSz.) 'berühren; reichen, erreichen; zufällig tun; wert sein; imstande sein; erreichen, es einem gleich tun; reif werden' < bolg. **er-*. Vö. OrchFelir. *er-* 'lesz' (FOY: MSOSprW. III, 194) | STEIN's Mss. — THOMSEN *är-* | ujg. *är-* 'sein, vorhanden sein, stattfinden, sich befinden, betreffen, vorübergehen' (BANG—v. GABAIN, TTIndex) | Kāšg. BROCK. *är-* 'sein' | 'AibḤaq. *er-* (KOWALSKI: KCsA. I, 428) | HOUTSMA, Gloss. *ir-* 'einholen' | Ibn Müh. *är-* ⌣ *ir-* 'lenni' | Abû-Hayyân *ir-* 'megérkezik, elér' | ó-oszm. *er-*, oszm. *är-* 'reichen, erreichen' | turkom. *ir-* 'lenni' (ILMINSKIJ: MélAs. IV, 64) | CC. *er-* 'lesz' | kirg. KATAR. *er-* 'követni, kísérni' | kaz. BÁLINT *irəs-* 'ér, jut, megérik; gelangen, reif werden' | jak. *är-* 'sein'.

érdëm (a legtöbb nyelvemlékben zárt *é*-vel; a régi nyelvben van *irdëm* alak is, l. EtSz.) < bolg. **erdäm*. Vö. JenFelir.

ärdäm 'Tugend, Verdienst' (RADL., Inschr. NF. 163) | STEIN's Mss.—THOMSEN *ärdäm-* | THOMSEN, Ein Blatt sth. *(ä)rdäm* | ujg. *ärdäm* | Kāšġ. BROCK. *ärdäm* | besenyő 'Ηρτήμ, -ερτίμ, olv. *ert(d?)im* (UngJb. X, 27 kk.) | 'AibḤaq. *ärd''m* | HOUTSMA, Gloss. *irdäm* | Ibn Müh. *ärdäm* | Abû Hayyân *ärdäm* | CC. *erdäm-*.

Az első szótag magánhangzója a magyarban zárt, az idézett török alakokban — HOUTSMA szójegyzékének alakját nem tekintve — nyílt. (Kivétel a besenyő alak is; ez azonban itt nem jöhet számba, mert tudjuk, hogy a kunban, amely a besenyőhöz nagyon közel áll, *ä* > *e* változás történt az első szótagban.) Ha azonban meggondoljuk, hogy az *ärdäm* szó az *är* 'férfi' szóval függ össze, akkor különös jelentőséget kell tulajdonítanunk a HOUTSMÁNÁL előforduló *irdäm* alaknak, és bolgár **erđäm* alakot kell feltennünk. Erről kissé részletesebben kell szólnom. — Az *är* szónak a legtöbb nyelvjárásban olyan képviselete van, mely őstörök *ä*-re mutat: a türk feliratokban *är*, a STEIN-féle kéziratokban *är*, az ujgurban *är*, Kāšġarīnál *är*, HOUTSMA szójegyzékében *är*, Abû Hayyânnál *är*, az ó-oszmánliban *är* (*ärlik* 'Gewalt, Stärke' VÁMBÉRY), a turkománban (ALIEV—BORIEV) *är [är?]*, a jakutban *är*, a csuvasban *ar* alakot találunk. Bizonyos nyelvjárásokban azonban olyan alakok is előfordulnak, amelyek török zárt *e*-ről tanúskodnak. Így az oszmánliban (CHLOROS, BARBIER DE MEYNARD) *ir*-nek is van írva a szó. A hunok korából fennmaradt az ἀκάτζιροι a. m. *agač iri* 'erdei emberek' népnév. A magyar *ürü* (vö. Kāšġ. BROCK. *irk* 'vierjähriges Schaf', mong. *irge* 'mouton châtré') bolgár **iriγ* alakra megy vissza, s ez világosan az *är* ∽ *ir* szó származéka. A hun *Irnä[i]k* név is bizonyára ezzel a szóval függ össze (vö. RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ: MNy. XXVIII, 101). Ezek a bizonyítékok (és néhány más, amelyek azonban nem, vagy aligha helyesek) már GOMBOCZnál (MNy. XXII, 11) megtalálhatók. De még hozzájuk fűzhetünk néhányat: az 'AibḤaq.-ban *er* alakot találunk (KOWALSKI: KCsA. I, 428), Ibn Mühennánál *ir*, *irkäk*, az ó-oszmánliban pedig *erkäk* alakot (BANGUOĞLU, SN. 39); az oszmánli *ärgäč* 'bak' szót *irgäč*-nek is írják, és ZAJĄCZKOVSKI Manueljében is *irkäč* alak mutatkozik. Az *är* szónak tehát az őstörökben két alakja volt: **är* ∽ **er*. BUDENZ szerint (NyK. IV, 318) a szó a chivai nyelvjárásban is kettős alakban fordul elő: *ir* ∽ *är*.

Zárt a magyarban a második szótag magánhangzója is, s ezért az EtSz. a magyar alak érthetővé tételére bolgár **ärdim* alakot vesz fel, és ezt egy ujgur *ärdim*-mel támogatja. Ez az ujgur *ärdim* azonban nincs meg; az EtSz. ugyan idézi MÜLLER, Uig. II. két helyét (14, 95), ott azonban mindkét helyen **ärdäm*, illetőleg *ärdämi*, *ärdämin* olvasható. A második szótag magánhangzója tehát nem világos. A besenyő alak itt szintén aligha jöhet tekintetbe.

erő (R. *ërő, örő* is) < bolg. **eriγ*. Vö. JenFel. *ärk* 'Stärke' | OrchFelir. *ärklig* 'erős' | STEIN's Mss.—THOMSEN *ärklig* | ujg. *ärk* 'erő', *irklät-* 'bezwingen' (?, BANG—v. GABAIN, TTIndex) | Kāšġ. BROCK. *ärk* 'Macht' | Ibn Müh. *irklig* 'hatalmon levő' (vö. 'AibHaq. *ärk*) | Abû-Hayyân *ärk* 'erő' (vö. EtSz.).

gyékény (R. *gyikíny;* előfordul *gyökény* alak is). Azok a török megfelelők, melyek GOMBOCZ művének megírása idején ismeretesek voltak, — t. i. CC. *jegän*, csag. *jäkän, jägän*, alt. *jäkkän*, kaz. *jikän*, kirg. *džigän*, csuv. *ĭšacan* — bolgár **džäkän* alakra mutattak (vö.: RÄSÄNEN, TschuwLehnwTscher. 36: KANNISTO, TatLehnwWog. 86). Ha azonban tekintetbe vesszük a következő alakokat: ujg. *igän* 'Rohrkolben' (MÜLLER, Uig. III, 71, 1; id. BROCKELMANN, MW. *jigän* al.), Kāšġ. *jigän* 'Schilf', Abû-Hayyân *jigin* 'gyékény', — akkor világos, hogy a magyarba átkerült bolgár alak első szótagjában zárt *e* volt.[1]

gyümölcs (R. *gyimilcs, gyimülcs, gyëmëlcs, gyëmülcs, gyümülcs* stb.) < bolg. **džimiš*. Vö. STEIN's Mss.—THOMSEN *ji-* 'eszik' | ujg. *jimiš* 'Frucht' (BANG—v. GABAIN, TTIndex; v. LE COQ, Man. I; PELLIOT, KalyPāp.), *ji-* (Man. I; RACHMATI, Heilkunde), *ji-, jä-* (TTInd.) 'essen', *jemiš* 'Obst' (RADLOFF—MALOV, UigSprachd.) | Kāšġ. BROCK. *jämiš, jimiš* 'Obst' | 'AibHaq. *je-* (KOWALSKI: KCsA. I, 428) | HOUTSMA, Gloss. *jämiš* 'Frucht', de *jim* 'Futter' | Ibn Müh. *ji-* 'eszik' | Abû-Hayyân *jämiš, jä-, jäm* | oszm. QT. *jämiš* vagy *jimiš* | azerb. *je-* 'eszik' (MittSemOrSprW. VI, 173) | turkom. ALIEV—BORIEV *ĭ-* 'eszik', *ĭmiš* 'gyümölcs' | csuv. PAAS. *šimăš* 'étel', *ši-* 'eszik' | jak. *siä-* 'essen'.

kép (R., N. *kip*) < bolg. **kep*. Vö. Kāšġ. BROCK. *kib* 'Muster, Leisten, Ebenbild' | Ibn Müh. *kip* 'amit a földre terítenek' | Abû-Hayyân *käp* 'forma, modell, kaptafa' és *kibi* 'mint' | CC. *kibi* 'mint' | oszm. *gibi* (R. *bigi*) 'ua.' | kaz. BÁLINT *kibək, käüək, kük* 'ua.' | bask. *kəbə, kəbək* 'ua.' | mis. *kǫ̈bǫ̈k* 'ua'.[2] | tel., alt., leb., sór RADL. *käp* 'Maass, Modell, Leisten, Schema' | jak. *kiäb* 'Form, Gestalt' | csuv. PAAS. *-pĕk*, csuv. MÉSZÁROS *-pak, p'ĕk* és (Pōškęrt) *-kap* 'mint, -ként'. (Vö. PAASONEN: NyK. XLII, 48; GOMBOCZ: MNy. XII, 2; BEKE: KSz. XV, 350.) — LIGETI (MNy. XXXIV, 70): Kāšġ. *kīb, kībi, kibi* | szeldzs. *gībi* (vö. még a jakut alakot).

A *käp* alak a mongolból való kölcsönzés. A kazáni és baskir alakok az eredeti vokalizmus megállapításánál nem

[1] A szó török megfelelőihez mellékesen hozzácsatolhatjuk HOUTSMA szójegyzékének *jäkän* és ZAJĄCZKOWSKInak *jägän* 'jonc, roseau; natte' adatát. HOUTSMA szójegyzéke szerint a *jäkän* jelentése az arabban 'ḥaṣīr', s ezt a kiadó tévesen fordítja *'Natter'*-nek *'Matte'* helyett; a hiba keletkezéséhez talán hozzájárult a francia *natte* 'gyékény' szó is.

[2] Az ó-oszm. *gib* 'Ebenbild, Bild', melyet GOMBOCZ VÁMBÉRY (Altosm. Sprachst. 169) után idéz, nincs igazolva. A VÁMBÉRYnél található mondatban nem *gib*, hanem a jól ismert *gibi* szerepel.

használhatók. Az oszmánli őstörök **i* mellett látszik tanúskodni, ennek azonban ellentmond a magyar *kép* ⌣ *kip* (**i* esetében egészen más fejlődést várnánk a magyarban). — Az óegyh. szláv *kapъ*-ról: PAASONEN—MIKKOLA: Wörter u. Sachen VI, 143; MELEGDI JÁNOS: MNy. X, 359.

késik (⌣ R., N. *kis-*) < bolg. **keč-*. Vö. STEIN's Mss.— THOMSEN *kičä* 'late' | Kāšġ. BROCK. *kič-* 'sich verspäten', *kič* 'lange Zeit, spät', *kičä* 'Nacht' | ujg. *kičmät[d]in ara* 'bald, in Kürze' (MÜLLER, Uig. III, 26: 16. 46: 19), *kič* 'lange' (v. GABAIN, HTs.), *keč* 'tard' (PELLIOT, KalyPāp.) | Ibn Müh. *kič-* 'késlekedik' (APTULLAH BATTAL feleslegesen *kičik*-re javítja az adatot) | Abû-Hayyân *kič-* 'késlekedik', *kičik-* 'ua.' | HOUTSMA, Gloss. *kič-* 'träge sein', *kidžä* 'Nacht' | CC. *kečov* „trege", *cheč* 'tarde' | ó-oszm. *geč*, oszm. *gäč* 'késő', *gedžä* > *gädžä* 'éjtszaka' (VÁMB., Altosm. *gädžä* 'Abend' és *gidžä* 'Nacht') | turkom. ALIEV—BORIEV *gič* 'késő, későn', *gidžä* 'éjtszaka' | kirg. RADL. *keš* 'spät, Abend' | kaz. BÁLINT *kič* 'este' | jak. *kiäsä (kiäsän)* 'Abend; am Abend' | csuv. PAAS. *kaś* 'Abend'.

BERNEKER (EtWb. I, 672) tévesen tartja a magyar szót szláv eredetűnek.

ködmön (R. *küdmĕnüs* 1317., *kědmĕn*, *ködmĕn*) < bolg. **kidmän*. Vö. OrchFelir., ujg. *kädimlig* (RAMSTEDT: JSFOu. XXX, 3: 60) | ujg. *kädim* 'ruha' | Kāšġ. BROCK. *käð-* 'anziehen', *käðgü*, *käðüt* 'Kleidung' | 'AibḤaq. *kedim* (KOWALSKI: KCsA. I, 428) | HOUTSMA, Gloss. *käi-* 'sich anziehen' | Abû-Hayyân *käy-* | CC. *kei-* | tar., csag., kturk. RADL. *käi-* 'anziehen' | sór RADL. *käs-* | szag., kojb., kacs. RADL. *kes-* | szoj. RADL. *kät-* | oszm. *gij-*, *gäj-* (a *gij-* valószínűleg a *gäj*-ből fejlődött, vö. VÁMB., Altosm. *gäj-* és *gäjin-*)[1] | turkom. ALIEV—BORIEV *gej-*, *gejdir-* | alt., tel., leb., küer., kirg., kkirg., kaz., sór RADL. *kī-* | oszm., krm. RADL. *gī-*.

kölyű (R. *kĕlő*, *kĕlyő*, *killő*, *külü*, *külyü*, *köllő*, *külü*) < bolg. **kiliγ*. Vö. csuv. PAAS. *kilə* 'nagy famozsár, zúzóteknő', *kizip* 'zúzó' < **kilə sap* | turkom. ALIEV—BORIEV *keli* 'mozsár'. A többi forrásokban csak olyan alakokat találunk, amelyek első szótagbeli **ä*-re mutatnak (l. GOMBOCZ, BTLw. s. v.; pótlandó: HOUTSMA *käli* 'Mörserkeule für Getreide').

ölyű, ölyv (R. *ül(y)ü*, *ĕlyő*, *ĕlyü* N. *ül(l)ü*) < bolg. **iliγ*. Vö. mong. *elije* < **elige*. A szó a törökben nem fordul elő, de a feltett bolgár alak szabályos megfelelője a mongol szónak (vö. LIGETI: MNy. XXXI, 39, NyK. XLIX, 238 és az ott idézett irodalmat).

öreg (R. *ĕreg*, *örög*) < bolg. **erik*. Vö. Kāšġ. BROCK.

[1] Az ó-oszm. *givür-*, *givir-* 'eintreten lassen, bringen, hineinführen, hereinkommen lassen' (VÁMB., Altosm.), 'mettre (un habit)' (ZAJĄCZKOWSKI, Études I.) aligha tartozik ide (vokalizmus, jelentés); SCHINK., Rabgh. 20. §.: *kiyür-* 'eintreten lassen'.

irik, *irük* 'verdorben, zerbrochen, grob, vom Kopfe des Krätzigen', *iδrik* „tkp." *irik* 'rauh' (arghu) | HOUTSMA, Gloss. *iri* 'rauh, grob' | Ibn Müh. *ärik?*, *irik?* 'durva' | csag. RADL. (I. 762) *irik* (RADL. *ärik*) 'rauh, hart; grob, grobkörnig; gross'[1] | oszm. QT. *iri* 'nagy, testes, vaskos, nagyszemű, durva' (a QT. szerint a szó az *er-* igéből származik és eredeti jelentése 'ermiš, kemäl bulmuš', azaz 'érett, fejlett') | turkom. ALIEV—BORIEV *īri* 'nagy, nagyszemű' | krm., kirg., azerb. RADL. *iri* 'gross, dick, grob' | kirg. 'grosskörnig, grobkörnig' | kaz. BÁLINT *irə* 'vastag, darabos, szálas' (bizonyára **äri* alakból) | bar. RADL. *äri* 'grosskörnig, grobkörnig'.

szëplő (R. *szöplé*, *szöplő)* < bolg. **sepliγ*. Vö. csag. RADL. *sipkil* (RADL. helytelenül *säpkil*, de a csagatáj alaknak a kérdés szempontjából nincs jelentősége) 'schwarze und gelbe Flecken, die sich auf der Haut zeigen' | kaz. BÁLINT *sipkəl* 'szeplő' (bizonyára **säpkil*-ből), PRÖHLE: KSz. V, 241 *silpək* | bask. PRÖHLE *hilpək*, *hipkəl* | karacs. PRÖHLE *sepkil* 'Fischschuppe, Warze, dann überhaupt „Flecken im Gesichte"' | kirg. RADL. *sekpil* | mong. *scb* 'souillure, tache (sur le visage, sur les habits)', *sebge* 'une lentille, tache de rousseur'. (Máskép SKÖLD: MNy. XX, 126; ? vö. *säp-* 'ausstreuen' ⌣ csuv. *sap-*.)

Az eddig ismert török alakok tehát nyílt **ä*-re mutatnak.

szök-ik (R. *szëk-*) < bolg. **sek-*. Vö. ujg. *sikri-* 'springen' (MÜLLER—V. GABAIN, Uig. IV), *sigrik* 'Sprung' (?) (BANG—V. GABAIN, TTIndex) | Kāšġ. ƀROCK. *sikrik* 'Stelle im Gebirge, wo man springen muss', *säkri-* 'springen, überspringen', *säkrit-*, *säkirt-* 'springen lassen' | HOUTSMA, Gloss. *s^{ä}g^{i}rt-* 'das Pferd antreiben' | Ibn Müh. *sikir-* 'ugrik' | Abû-Hayyân *säk-* 'ua.' | VÁMB., Altosm. *säkit-* 'springen, hüpfen, davoneilen', oszm. *säk-* 'szökik, ugrál (egy lábon)', *sägirt-* > *säjirt-* 'fut', *seğirt-* [*e* = є] 'koşmak, süğürtmek' ('fut', H. ZÜBEYR—ISHAK REFET, Anadilden derlemeler) | CC. *sekir-* 'szökik, ugrik' | kirg., kkirg. *sekir-* | kaz. *sikir-* | jak. BÖHTL. *äkkiriä-* 'springen' | csuv. PAAS. *sik-* 'ugrik, szökik'.

üröm (R. *irëm*, *ërim*, *örëm)* < bolg. **irim*. Vö. kaz. BÁLINT, bask. KATAR. *ärəm* 'üröm' (feltűnő vokalizmus; az első szótagban *i*-t várna az ember) | csuv. PAAS. *arîm*, (Učebn.) *ɤrəm* 'üröm' | kirg. RADL. *ermän* 'Wermut' | kacs., kojb. RADL. *erbän* 'Wermuth, Thymian' | szag. RADL. *irbän* 'Quendel-Thymian' | tara, kúr. RADL. *irmän* 'ua.' | jak. BÖHTL. *ärbäsin* 'eine Art dickes Gras', jak. PEK. *ärbäsin* 'üröm' (az orosz-jakut szótárban; a nagy jakut szótár szerint *ärbäsin* a 'gaz' általános megjelölése) | mong. *erme*.

[1] GOMBOCZ VÁMBÉRY után az 'öreg' jelentést is adja, ez azonban VÁMBÉRY tévedésén alapszik, aki a csag. *irk* 'hatalom, szabad akarat, választás' szó egyik jelentését félreértette és ide vonta. Ezt a szót ugyanis a török szótárak *ihtijār*-ral fordítják, s ez 'szabad akaratot' is, 'öreget' is jelent.

A török alakok **ä* tőmagánhangzóra mutatnak, de a volgai törökségben és a csuvasban feltűnő, rendellenes vokalizmust látunk. Nem világos, hogy a magyar alakok a törökökkel hogyan függenek össze.

4. Nem tartom lehetetlennek, hogy a *béke* ⌒ *bike* és a *bélyeg* ⌒ *bilyog* szintén ide tartoznak. — A *béke* szó török eredete kétséges (⌒ csag. *bikik* 'gebunden'; talán még hozzáfűzhetjük: Kāšg. Brock. *bäkläš* 'szerződést kötni'.[1]) Azok a török szók, amelyeket kapcsolatba hoznak vele, úgy látszik, eredeti nyílt *ä* hangot mutatnak. — A *bélyeg* szó török megfelelőjének a vokalizmusa nem egészen világos: őstörök *i* ⌒ *ü?* (vö. jakut hangtanomat: NyK. XLIII, 35. §: *bilgi* ⌒ *bälgü).*

Egészen másképp magyarázandó a *béka* ⌒ *bika* szó tőhangzója, amelynek a török zárt *e*-hez semmi köze sincs. Ez esetben a zárt *e* a magyarban keletkezett **baka* > **bĕka* > *béka*, mint török *d'žarta* > m. *gyartya* > *gyĕrtya* (vö. Horger: MNy. X, 10; Gombocz egy török *bĭka* alakot tesz fel, azonban a fenti magyarázatot sem tartja kizártnak: BTLw. 144).

A *tengĕr* szó (a régi nyelvben van *tengür* alak is) a nyelvjárási *töngör* ellenére bolgár **täŋgir* alakkal vetendő egybe.

Ami az *ikĕr* szót illeti, nem tudok Gomboczcal (MNy. X, 340—1) egyetérteni abban, hogy itt — az első szótagról beszélek — zárt *e*-vel volna dolgunk. Szerintem itt az eredeti hang *i*. A törökben ez a szó *ä* ⌒ *i* váltakozást mutat, ugyanúgy, mint a *bilgi* ⌒ *bälgü* 'jel' szó.[2] Gombocz szerint az *i* az *ikĕr* szóban újabb fejlődés következménye; ennek azonban ellentmondanak a szó régi alakjai: *ikir* 1086/XII—XIII. sz., *ikvr* 1214. Van *ükr(ü)(s)* alak is 1398., 1455.

5. A tárgyalt szók magyar megfelelőiben tehát a következő tőmagánhangzókat látjuk:

1. *ĕ* ⌒ *ö (bölcső, ĕrő, öreg, szĕplő, szök-ik).*
2. *é* ⌒ *í (bér, ér, érdem, gyékény, kép, kés-ik).*
3. *i* ⌒ *ĕ* ⌒ *ö* ⌒ *ü (gyümölcs, ködmön, kölyű, ölyű, üröm).*

Ennek a három csoportnak a megkülönböztetése, bár egyikre sincsen sok példánk, aligha lesz önkényes, vagy véletlenségen alapuló.

Ami a hangtörténeti következtetéseket illeti, ezek a megjegyzéseim volnának:

1. Az első csoport a zárt ősmagyar *ĕ* szabályos képviseletét mutatja. Itt tehát bolg. **e* ⌒ m. *ĕ* > *ö* megfelelést vennék fel.

[1] Munkácsi újabb magyarázatát (KSz. XIII, 356—9) még kevésbbé tartom valószínűnek; a magyarázat szerint a szó megfelelője: török-mongol *bökä, bükä* 'fest, stark; Festigkeit, Stärke'.

[2] Ezekről a váltakozásokról, amelyeket eddig alig ismerünk, most készít Hasan Eren egy rendszeres nagyobb tanulmányt.

.2. A második csoportban a hosszú zárt magyar *é* szabályos képviseletét látjuk. A nyúlások elvileg lehetnek akár török, akár magyar eredetűek. Az a körülmény, hogy ebben a csoportban — a *gyökény* alakot nem számítva — *ö*-s képviseletet nem látunk, mindenesetre arra utal, hogy a nyúlások a magyar *ē* > *ö* hangváltozás, azaz a XIII. század előtt mentek végbe. A fejlődés tehát ez esetben a következő volna: bolgár **e* vagy **ē* ⌣ magyar *é* > *í*, illetőleg **ē* > *é* > *í*.

Nagyon feltűnő, hogy ebben a két csoportban a csuvas megfelelőben rendesen *a* hangot találunk (*bér* ⌣ *paru*, *érdem* ⌣ **ar-*, *gyékény* ⌣ *t'šacan*, *kép* ⌣ **kap*, *kés-* ⌣ *kaš-*). Azt hiszem, ezekben az esetekben a bolgárban a magyarral való érintkezés után a zárt **e* összeesett a nyílt **ä*-vel. Lehet azonban bolgár nyelvjárási különbségre is gondolni.

3. A két első csoporttól élesen elválik a harmadik. Ebben a csoportban a magyar megfelelők nem ősmagyar *ē*-re, hanem ősmagyar *i*-re mutatnak, és a csuvasban ezekben az esetekben nem *a*-t találunk, mint a két első csoportban, hanem *i*-t (*gyümölcs* ⌣ *šiməš*, *kölyű* ⌣ *kilə*; az *üröm* ⌣ *arəm*, *ərəm* szó aligha jön tekintetbe).

Bennük tehát bolgár *i*-t tennék fel, amely régebbi zárt *e*-re menne vissza.

Hogy ezekben az esetekben megokolt a bolgár **i* felvétele, ezt az is bizonyítja, hogy az a bolgár **i*, amely őstörök *i*-re megy vissza, a magyarban ugyanolyan módon jelentkezik, mint ez a szerintem zárt *e*-ből keletkezett *i*. Vö. m. *bētű*, *bötő*, *bütü* ⌣ tör. *bitig*; m. *gyēplő*, *gyöplü*, *gyüplü* ⌣ oszm. *iplik*; m. *gyöngy*, *gyēngy*, *gyüngy* ⌣ tör. *jindžü* stb. Ugyanezeket a képviseleteket mutatja a magyarban a bolgár **ü*; ez a hang Gombocz szerint az ősmagyarban nem volt meg, és *i*-vel helyettesítették: tör. *küzän* ⌣ m. *gērén* (1221.), *görén*, *girin*.

Különben is alig volna összeegyeztethető magyar hangtörténeti ismereteinkkel, hogy ezekben az esetekben magyar *ē* > *i*, *ü*, *ö* fejlődést vegyünk fel. A magyarban van ugyan *ē* > *i* fejlődés, de ez újabb keletű. a XIV. század utáni (Melich: MNy. VII, 411; Horger: MNy. XVII, 84, XXII, 324), és azokban az esetekben, amelyek ide tartoznak, *i* > *ü* változást nem találunk.

Ezzel a véleménnyel szemben lehetne olyan esetekre hivatkozni, amelyekben az őstörök *ö* a magyarban *ö* ⌣ *ē* ⌣ *i* ⌣ *ü*-vel van képviselve, amelyekben tehát a magyar *ē* > *i*, *ü* fejlődés feltehető. Ide tartoznak a következő szók: *idő:* tör. **ödäγ* ⌣ m. *idő*, *üdő*, *ödő (ēdő)* (l. Gombocz, BTLw., Szinnyei: MNy. XXII, 239) | *ökör:* tör. **ökür* ⌣ m. *ükür*, *ēkēr*, *ökēr*, *ēkür*, *ökör*. — Nem vagyok azonban biztos abban, hogy ezeknek a magyar szavaknak a tőhangzója török *ö*-re megy vissza; nagyon is lehetséges, hogy itt bolgár *ü*-vel van dolgunk. A mai török nyelvjárások és a nyelvemlékek ezekben az esetekben

őstörök *ö*-re mutatnak, de az nem kétségtelen, hogy a bolgár képviselet szintén *ö* lett volna. Nem tudom, nem kell-e ezekben az esetekben különös fontosságot tulajdonítani a mongol megfelelő vokalizmusának, amely nem *ö*, hanem *ü: idő:* ujg. stb. *öd* 'idő', Kāšġ. *öǰläk* 'idő', csag. *özläk* 'déli ima', oszm. *öǰlä* 'dél', Vidinben: *ulɛ* 'déli ima' (*ü*-ből fejlődött *u*-val), kalmük *üdᵃ* 'dél' (vö. RAMSTEDT, KalmWb.) | *ökör:* mong. *üker.*

A *kökény* ⌒ *kükin, kēkén, kikíny* és *kökörcsin* ⌒ *kükürcs, kikircs, kēkērcsin* szavaknál már GOMBOCZ is — bizonyos török alakok alapján — eredeti *ü*-t vesz fel a tőszótagban, bár ezek a szavak kétségtelenül a török *kök* 'kék' szó származékai. A *kök* szó a mongolban *ö* magánhangzót mutat (KOWALEWSKI *kügül* 'le prunellier, buisson épineux' alakja helyett RAMSTEDT kalmük szótárában *kögül* alakot találunk). Itt tehát török *ö* > *ü* fejlődéssel van dolgunk. — Mindenesetre tanácsos ilyenféle kérdésekben szem előtt tartani azt a lehetőséget, hogy a bolgár nyelv vokalizmusának bizonyos sajátos fejleményei voltak. Nem tartom valószínűnek, hogy a bolgár vokalizmus egészen pontosan egyezett volna az őstörökkel.

A tárgyalt magánhangzó-megfeleléseket tehát a következőképen foglalnám össze:

török *ɛ* ⌒ magyar *e* (=*ɛ*)
török *e (ē)* ⌒ magyar 1. *ē, ö;* 2. *é, i*
török *i* ⌒ magyar *i, ü, ē, ö*
török *ö* ⌒ magyar *ē, ö*
török *ü* ⌒ magyar *i, ü, ē, ö.*

[99]

Sólyom, karvaly.

Mostanában jelent meg Vönöczky Schenk Jakab „Magyar solymászmadárnevek" című munkájának második része; — az első része pár évvel ezelőtt látott napvilágot.[3] Bár a munka szerzője nem nyelvész, hanem ornitológus, és így feladata a madárnevek kutatásában a leírás, az egyes nevek használatának, az egyes nevekkel jelzett madárfajoknak a leírása: műve mégis tulajdonképen történeti érdekű, — nagy buzgalommal, széleskörű irodalmi ismeretek alapján összegyűjtött gazdag névanyaga pedig magától kínálkozik a nyelvész számára történeti kutatásokra. Nagy örömmel olvastam én is Vönöczky Schenk Jakab munkáját, és ennek az olvasmánynak az eredménye a következő két szómagyarázat.

Sólyom.

A *sólyom* szóra az OklSz. az első — tulajdonnévi — adatot 1216/1230-ból nyújtja: Pousa filio *Sovlum*. 1229-ből való ez az adat: „Pousa filio *Soulum*"; 1231/1257-ből ez: „Posa filio *Solum*". Később sok adatunk van a szóra a *Sólyomkő* névben:

[3] Schenk Jakab, Magyar solymászmadárnevek. I. Turul-zongor-kerecsen. Bp., 1939. (Kny. az Aquila XLII—XLVI. 1935—1938. kötetéből.) — Vönöczky Schenk Jakab, Magyar solymászmadárnevek. II. Befejező rész. Bp., 1942. (Kny. az Aquila XLVI—IL. 1939—1942. kötetéből.)

1272: *Solumkou;* 1389-ben megjelenik a *Solyom(keu)* alak. A *sólymos* származék is előfordul már a XIII. században *(Solumus, Soulumus)*. A *sólyom* másik származéka a *solymár* (MELICH JÁNOS: MNy. XXVIII, 18; GYALLAY DOMOKOS i. h. 115).

Ezek szerint az adatok szerint a szó története a magyarban egyszerű és világos; *soulum* > *sól(y)om;* pontos jelentésében sincs semmi kétség, — a 'vándorsólyom, a falco peregrinus' jelölője (VÖNÖCZKY SCHENK JAKAB i. m. II, 6).

Ami az eredetét illeti, azt tartjuk róla, hogy ismeretlen eredetű. VÁMBÉRY próbálta a törökből megmagyarázni, de magyarázatát GOMBOCZ nem fogadta el. VÁMBÉRY magyarázata eredeti alakjában „A magyarok eredete" 293. lapján olvasható: „a magyar *sólyom* a törökben *čojlu, čajlak* és *čajlau.*" Már GOMBOCZ mondotta, hogy itt először is egy furcsa tévedés van: a *čojlu* alaknál VÁMBÉRY BUDAGOV szótárának egy helyére hivatkozik, de az illető helyen nem *čojlu,* hanem *čovli* és *čavli* alak található. Azután azt is helyesen állapítja meg GOMBOCZ, hogy más szó a *čavlï* 'fiatal sólyom' és más a *čajlaq, čajlan* 'héja'. Abban azonban már nem érthetünk egyet GOMBOCZcal, hogy „a magyar *sólyom* hangalakját egyik sem magyarázza meg". — GOMBOCZ véleményét általában elfogadták. BÁRCZI GÉZA Szófejtő Szótárában is azt találjuk, hogy a *sólyom* „ismeretlen eredetű; török származtatása — vö. pl. csagatáj *čajlan* 'kánya, ölyv' — nem fogadható el."

Ezzel szemben úgy látom, hogy a török *čavlï* jelentésben is, hangalakban is megfelel a magyar *sólyom*-nak.

A török szó már a Qutadγu Biligben megvan (117:3), mégpedig a *Čablï Bäg* méltóságnévben; van ugyanott egy *Čaγrï Bäg* méltóságnév is, melyben a sólyom egy másik neve, a *čaγrï* szerepel (Kāšγarï). A. Z. VALIDI TOGAN „fővadászmester"-eknek mondja őket, szeldzsuk adatokkal való összevetés alapján (Ibn Faḍlān's Reisebericht 260, 261). Ez az adat fontos hangtani szempontból, régi *b*-je miatt, melynek szabályosan felel meg a következő adatok *v*-je.

A legfontosabb adat Maḥmud al Kāšγarïnál található: *čavlï* 'sólyom' (így BROCKELMANNnál; betűszerint Kāšγarïnál: *„čaflï* 'šāhīn"" = falco peregrinus). Ezenkívül megvan még a szó a csagatájban és az oszmánliban, mindkét nyelvben *čavlï* (csag. *čavli)* alakban 'fiatal, még betanítatlan sólyom vagy héja; karvaly' jelentéssel (RADLOFF, REDHOUSE, ŠEJχ SULEJMAN; PAVET DE COURTEILLEnél: *čavli* 'petit des oiseaux; faucon'; bizonyára idetartozik még: turki Ross *čuli* 'an eagle or vulture'[1]). VÖNÖCZKY SCHENK JAKAB említi (II, 5) egy orosz

[1] E DENISON ROSS, A Polyglot List of Birds — Turki, Manchu and Chinese: .Memoirs of the Asiatic Society of Bengal. II (1907—1910.), 271. 61. sz.

ornitológusnak, Dementievnek azt az adatát, mely szerint a 'héja' neve Turkesztánban *čauli*.

Ami a hangtani megfelelést illeti, a török *č*-nek szabályosan felel meg a magyar *s*-, mint ahogy a török *čīγīt* > magyar *sajt*, török *čarīq* > magyar *saru*, török *čatīr* > magyar *sátor* szavak mutatják. Szabályos a török *ab* > *av* hangkapcsolatnak magyar *ou* > *ó* megfelelése is, mint a török *čavqa*-nak megfelelő magyar *csouka* > *csóka* szóban (párhuzamosan fejlődött a török *äv* hangcsoport is a magyarban, amit itt ma *ő* képvisel, mint a *kőrő* < török *käbräk*, *gävräk* szóban).

A *sólyom l* > *ly* hangjáról nincs mit mondani. A második szótag magánhangzója szabályos *u* > *o* fejlődést mutat, s az *u* eredetibb *i*-re megy vissza, mint sok más példában.

A török *čavlī* és a magyar *sólyom* tehát hangtanilag is megfelelnek egymásnak, csupán a magyar szóvégi *-m* szorul még magyarázatra. Ez az *-m* közismert ősmagyar kicsinyítő képző. Melich János mutatta ki ilyen példákban, mint *Detrehem*, *Somogyom*, *Bolgárom*, *Kozárom*, *Soltum* (1390.), *Töhötöm*. (MNy. XXI, 126—7). Közszóban is megvan, így az *orom* (l. Zsirai Miklós: MNy. XXIII, 310), a *vérmes* (Gombocz Zoltán: MNy. I, 167) és a *sulyom* szóban (Pais Dezső: MNy. XXII, 135).

Karvaly.

E szó régi alakjai az OklSz. szerint a következők: 1265: *Corwlus* p o t o k a (uo.: S o l u m u s p o t o k a; 1323: *Korulus* hn.; 1324: *Korwlk* u t h; 1412: Vnum Nisum quod wlgo *caruul* dicitur; 1454: *Karwlywos* hn.; 1501: *karul*; 1506: *Karwalyos* szn.; 1548: Uöttem ket rezharangot *karuol*ra; 1668: *karuly*; 1760: *karuly*. A Schlägli Szójegyzékben *carul* 'nisus'. A NySz. *karvoly*, *korvoly*, *karoly*, *koroly*, a MTsz. *kara*, *karâ*, *karaj*, *karuj*, *karvᵃó* alakokat ismer.

Egy régi magyar *korvul* és egy *korul* alak van tehát előttünk, amelyek úgy viszonylanak egymáshoz, mint a régi *urvus* > *orvos* az *urus* alakhoz, vagy mint az *orv* szónak *v*-s és *v* nélküli alakjai (*oroz* stb.). Mindenesetre feltűnő, hogy a XIII. és XIV. században csak a *korul* alak jelentkezik; de ennek különös fontosságot nem tulajdoníthatunk, a szó eredeti alakja kétségtelenül *v*-vel hangzott.

A jelentést illetőleg egyhangú a források vallomása, a *karvaly* jelentése 'nisus — Sperber'.

Vönöczky Schenk Jakab könyvének a karvalyról szóló fejezetét olvasva megüti az ember szemét a karvalynak török „*karghai*", „*kirguj*" neve, melyekkel a szerző egyezteti is a magyar *karvaly*-t, illetőleg valószínűnek tartja a magyar *karvaly*-nak az említett török alakokkal való egyezését (II, 66). Megjegyzendő, hogy Munkácsi Bernát egy feltett régi török **qarγul* alakon át már az ÁKE.-ben egyeztette a magyar *karvaly*-t a török *qīrγaj* madárnévvel és változataival.

Bár tehát az ötlet régebben felvetődött, elismerésre nem talált. A zavart — mint a *sólyom* esetében — az okozta, hogy a jelentéstani és hangtani kritériumok figyelmen kívül hagyásával több hasonló szóval egyeztették a *karvaly*-t, s ezek között azután elsikkadt a török *qīrγaj*-nak a magyar *karvaly*-lyal való helyes egyeztetése.

VÁMBÉRY „A magyarság eredeté"-ben a török *qarqara* 'harkály' (helyesebben 'kócsag, daru'), továbbá a *qīrqaul* 'fácán' szóval egyezteti a *karvaly*-t, majd „A magyarság bölcsőjénél" című munkájában a török *qarγa* 'holló' szóval. MUNKÁCSI az idézett helyen a török *qīrγī* 'karvaly' szóval először a magyar *herjó* szót egyezteti, mely a régi magyarban 'fogoly-madár' jelentésű, s egy kétes adat szerint 'héja'. MUNKÁCSI fejtegetéseihez GOMBOCZ szólt hozzá (NyK. XXXVI, 475—7), a nélkül azonban, hogy észrevette volna azt, ami MUNKÁCSI cikkében használható De ezen nem csodálkozhatunk, mert GOMBOCZ ebben az időben még másképp gondolkozott a török *ī* ∽ magyar *a* megfelelés dolgában, és a szóvéget sem gondolta megmagyarázhatónak.

Hogy a kérdésben világosan lássunk, először állítsuk össze a szóbanforgó madárnév török megfelelőit. Erre a szóra több adatunk van, mint a *sólyom* török megfelelőire, s e mellett több alakváltozat is mutatkozik.

A sort Maḥmūd al Kāšγarī kezdi: *qīrγuj*, *qarγuj*, *qīrquj*, *qarquj* = arab *bāšaq*, melynek jelentése rendesen 'karvaly'.[1] A *qīrγuj* alak Kāšγarī művén kívül még a mongolban van meg, azonkívül — mint török adat — a mongol és török anyagot együtt tartalmazó Muqaddimat al-adab-ban, továbbá ROSS idézett jegyzékében (*qirghuy* 'the common sparrow-hawk — accipiter nisus', 275. l. 77. sz.). Más török emlékben vagy nyelvjárásban nem találom, de szabályos *qīrγīj* változata nagy területen megvan: CC. GRÖNB. *qīrγīj* 'Sperber', turkom. ALBOR. *qīrγīj* 'ястребъ (héja, karvaly)', kaz., kirg., tel., kar. RADL. *qīrγīj* (kar.) 'Habicht'; (kaz.) 'falco nisus — Sperber'; (kirg., tel.) 'eine kleine Habichtsart (die sich gut zur Jagd eignet)'; kumük NEM. *qīrγīj* 'sólyom', hangátvetéssel: bask. PRÖHLE *qījγīr* 'kisebb sólyomféle'.

A szóvégi *-j* nélkül: Ibn Müh. *qīrγu* 'karvaly'; ZAJ. Man. *qīrγī* 'karvaly'; csag. RADL. ŠSul. *qirγu*, csag. ZENKER *qīrγī*; azerb. GANIEV قیرغی *kīrgi*; oszm. SDD.[2] *qīrgī*. A csagatáj és oszmánli szavak jelentése 'karvaly', de néha más sólymászmadarak jelölésére is használatosak; az azerbajdzsáni szó jelentése 'héja'. Itt említem meg a csuvas alakot (PAAS.): *χərχi* 'valamely ragadozó madár, ölyv: fogdos egereket'.

[1] Vö. BESIM ATALAY török fordítását: III, 241, 2. j. PELLIOT: BullSchoolOrStud. VI, 571.

[2] A „Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi" című oszmánli tájszótár címének rövidítése. (Istanbul, I. A—D, 1939.; II. E—K, 1941.)

Háromszótagos alakok: Abu Ḥajjān *quruɣī* 'karvaly' (első szótagbeli *u*-val), csag. (Pavet de Courteille) *q.raɣu* 'épervier, oiseau de proie' (uo. *qirɣu* 'épervier, oiseau de proie').

Van azután a szónak egy megint más típusba tartozó változata, egy második szótagbeli szabályos váltakozással, melyet magyar szempontból különösen fontosnak tartok. Ez az alak a *qīrɣaj:* szag. Radl. *qīrɣajaq* 'falco apivorus — копчикъ'; kturk. Radl. *qirɣaj* 'ein kleiner Raubvogel'; özb. Achmedžanov—Il'jazov (1931.) *qīrɣaj* 'копчикъ'; oszm. Redh. *qīrqav, qīrɣaj* 'a sparrow-hawk (karvaly)'. Van olyan alakunk is, melynek első szótagjában *a* van: kturk. *qarɣaj* 'accipiter nisus' (J. Scully, Shaw szótárának függelékében).

Hogy mindezek a szavak összetartoznak, hogy ezek mind a karvaly török nevének változatai, abban kételkedni nem lehet.

És az is bizonyos, amint már Munkácsi mondotta, hogy a magyar *karvaly* is ebbe a szócsaládba tartozik, illetőleg, mint Vönöczky Schenk Jakab nem nyelvész létére helyesebben feltette, hogy a *karvaly* a török *qīrɣaj*-féle alakokkal hozható kapcsolatba.

Nekem is ez a meggyőződésem. A török szó első szótagbeli *ī* hangjának magyar *a* megfelelése szabályos; ezt a megfelelést látjuk a *šajt* ⌒ török *čīyīt* és *gyalom* ⌒ török *jīlīm* szókban is. Gombocz a BTLw. írása idején ezt a hangmegfelelést, illetőleg ezeket a szómegfeleléseket kétesnek tartotta (i. m. 151), de később, Paasonen megjegyzéseinek a hatása alatt (NyK. XLII, 57—8) megváltoztatta a török *ī* ⌒ magyar *a* megfelelésre vonatkozó véleményét.

A török *ɣ* hangnak szabályosan felel meg a magyar *v;* ilyen megfelelést találunk a magyar *orv*, ősmagyar **urvu* szóban, melynek *oɣrī* > **oɣī* a török megfelelője.[1]

Fogas kérdés azonban a magyar szóvégi *-ly* a török *-j* helyén. És erre nem is tudtam volna feleletet adni, ha Ligeti Lajos nem közli velem, hogy ő a török *turumtaj* ⌒ magyar *torontál* egyeztetés esetében a szóvégi *-j* ⌒ *-l* megfelelést szabályosnak tartja, mely magyar fejlődéssel magyarázható, sőt hogy ő a *karvaly* magyarázatát is évek óta készül megírni, s e szó végének kérdését is idetartozónak gondolja. (Mikor az utóbbit közölte velem, cikkem már meg volt írva, s nem állhattam meg, hogy a *sólyom*-mal együtt ki ne adjam.) Erről tehát én nem beszélek.[2]

[1] Vö. Mészöly: MNy. XXIV, 32—3.

[2] Nem lehetetlen, hogy a török *qīrɣu, qīrɣīj, qīrɣaj* 'karvaly' stb. a *qīr* 'szürke' szó származéka (a madár színe ennek nem mond ellent, a karvaly fő-színe a szürke), de azért nem hiszem, hogy a magyar *karvaly* egyeztethető volna az ó-oszmánli (Zaj. II) *qīrɣīl* 'grisaître, chargée d'années', Kāšγarī 'am Beginn des Greisenalters stehend', Houtsma 'Greis' szóval, mely a *karvaly ly*-jét megmagyarázná. Ross (i. c. 275) lehetségesnek tartja, hogy a *qirghuy* a *qīr-* 'törni' származéka.

A *karvaly* török megfelelője a szláv nyelvekbe is eljutott, BERNEKER szerint még az ősszláv korszakban (SlavEtWb. I, 570). BERNEKER ősszláv *korgujь* alakot vesz fel, melynek az egyházi szlávban *kragujь* 'accipiter', a bolgárban *kragúj* 'Falke', a szerb-horvátban *kràgūj*, *kragújac* 'Falke; Geier', a lengyelben *krogulec* 'Sperber' stb. szavak felelnek meg. Ezekhez az alakokhoz a magyar *karvaly*-nak természetesen semmi közvetlen köze sincs.

•

Közismert dolog, hogy a sólymászat a törököknek igen kedves foglalkozásuk volt.[1] De arra is vannak adataink, hogy a törökök terjesztették a vadászatnak ezt a fajtáját más népeknél is. VÖNÖCZKY SCHENK JAKAB művéből kiderül, hogy a török sólymászmadárnevek több nép nyelvében elterjedtek, s az erre vonatkozó adatokat még kétségtelenül lehetne szaporítani. Lássunk néhány esetet. A török *toγrul* szó, mely egy kitűnő sólymászmadár neve, elkerült a perzsába, az arabba, a magyarba (I, 287); a *soŋqur* sólyomnév a XII. századtól kezdve általánosan ismeretes az Ural-vidéktől Kelet-Ázsiáig és Szibériától Egyiptomig (I, 307[2]); a *čaqīr* sólymászmadár-név megvan az arabban (II, 22, 28); a *turumtaj* megvan a hinduban, perzsában; a *qarčīγa* 'ölyv' megvan a mordvinban (II, 57); a *karvaly* nevének most tárgyalt török megfelelője — mint láttuk is — megvan szláv nyelvekben (II, 64—6).

A magyarban a török sólymászmadár-nevek közül megvan a *sólyom*, az *ölyv*, a *turul*, a *torontál*, a *bese*, a *szongor* és a *karvaly*. Hét török eredetű sólymászmadár-nevünk van tehát. Világos ebből, hogy azok közé a művelődéstörténeti tárgycsoportok közé, melyekről régi török jövevényszavainkkal kapcsolatban beszélni szoktunk, fel kell venni a sólymászatot is.

---

[1] A. v. LE COQ dolgozatait a török sólymászatról nem tudtam megszerezni (Baessler-Archiv IV [1913.], 1—13, VI [1917.], 114—7; vö. SCHENK JAKAB i. m. I, 340).

[2] MUNKÁCSI szerint a *soŋqur* perzsa eredetű (l. NyK. XLVII, 309—10).

117] **Újabb kutatások a *tábor* szó történetéhez**

1. Számos nyelvben találkozunk azzal a vándorszóval, amely a csehben és a magyarban *tábor* alakban 'castra stb.' jelentéssel szerepel. Egy régi elmélet szerint (l. pl. Heyse, Fremdwörterbuch,[15] 1873) a szó a bibliai „mons Thabor"-ból származik, mely nem egy hegy elnevezéséhez szolgált alapul (vö. pl. Mistral, Dictionnaire Français-Provençal).

Emellett már több mint száz évvel ezelőtt felmerült az a gondolat, hogy a cseh, illetőleg a magyar szó a török *tabur* 'tábor' szóra vezethető vissza. Mind a mai napig folyik a harc a nyelvészek között ebben a kérdésben.

2. 1932-ben Karl Titz (Listy filologické LIX, 245—57) megkísérelte rendszeresen bizonyítani, hogy szavunk összefügg a *Hradiště hory Tábora* 'erődítmény a Tábor hegyén' városnévvel (>*Hora Tábor* > *Tábor*), mely 1420-ból való, Žižka huszita hadvezértől származik és természetesen a fenti bibliai néven alapul.

1935-ben Melich János írt erről a kérdésről a Magyar Nyelvben (XXXI, németül: Ungarische Jahrbücher XV) és itt kifejti, hogy a szó nem a csehből származik, nem az idézett bibliai kifejezésből, hanem a török *tapqur* (csag. és oszm.) > *tabur* (oszm.) 'szekérvár, hadseregrész' stb. szóból ered. A török szó véleménye szerint az oszmánliból jött a magyarba, innen vette át a cseh nyelv, innen terjedt el általában más nyelvekben. Magam is megvizsgáltam a kérdést török szempontból (MNy. XXXI., ill. Ung. Jb. XV), és igyekeztem megerősíteni Melich fejtegetéseinek turkológiai vonatkozásait.

A további részleteket megtalálhatjuk az említett cikkekben, utalok elsősorban Melich János cikkére, aki nagy gonddal és kiváló kritikai érzékkel állította össze az anyagot.

Van a kérdésnek újabb cseh irodalma is, amellyel most nem kívánok foglalkozni, mivel — amennyire meg tudom ítélni — turkológiai szempontból érdektelen és én jelenleg e vitás kérdés turkológiai oldalát szeretném csupán megvilágítani. Ez alkalommal is hálás köszönetet mondok Blaškovič Józsefnek szíves fáradozásáért, aki számomra több cikket magyarra fordított. Ezek a cikkek 1935 és 1936-ban jelentek meg a Zprávy Československ. společnosti rukopisné c. folyóiratban.

Meg kell azonban említenem, hogy ezekben a cikkekben kétségbevonják Melich egyik adatának helyességét, amely alapvető fontosságú a bizonyító eljárás szempontjából. Melich ugyanis Gombos F. Albin után idéz egy helyet a Monumenta Poloniae Historica V. kötetéből (894. l.), az Annales mansionariorum Cracoviensium-ból; az idézet így szól: „1383: Hungari dicti Thabor in Hungarica lingua, in Latino exercitus et congregacio bellancium, ulciscentes fraudem commissam, vastant Mazoviam". A fenti idézet Melich szerint 1399 előtti időből származik, tehát a *tábor* szó már jóval a

huszita kor előtt megvolt a magyarban. Ezzel szemben a cseh szerző (K. T., Zprávy Českosl. společnosti rukopisné, 1935, 2. sz. 3. l.) azt mondja, hogy az idézett évkönyveket a XVI. században állították össze, és nincsen alapja annak a feltevésnek, amely szerint az ott szereplő *Thabor* szó egy 1420 előtti forrásból származnék.

3. Amint már említettem, turkológiai szempontból a következő fejlődésről volt szó:

tabqur 'szekértábor, hadseregrész' > *tabur* 'tábor, szekértábor, hadseregrész'.

Ha olyan oszmán-török szópárokra gondolunk, mint:

čalïšqan 'szorgalmas' — *čalïšan* 'dolgozó',

pïškin 'alaposan átsült' — *pïšen* 'sülő' és más hasonló jelenségekre, amelyek ugyan további rendszeres elemzésre várnak, akkor a *tabqur* > *tabur* változás elfogadhatónak látszik.

Az eset egyszerűnek, világosnak tűnt. A nyelv azonban és azok, akik a nyelvvel foglalkoznak, olykor különös dolgokra képesek.

1935 óta természetesen nem tévesztettem szem elől a kérdést és olvasmányaim során olyan helyekre bukkantam, amelyek megingatták bizalmamat a szótárírók idetartozó adataiban, következésképpen a fentebb vázolt magyarázatunkban is.

4. Vizsgáljuk meg először az oszmán-török *tabur* szót.

Molino szótárában (1641) nincsen nyoma a szónak. „Campo" e szerint *ordi*.

Egy másik régi szótár, a Meninskié, (1677) a következőket írja a szóval kapcsolatban: „*tabor* t. *ex Polon.* castra curribus vallata, exercitus. Plunderwägen, Kriegaläger. Li carri di bagaglio, il campo, l'essercito. Les chariots de bagage, le bagage, le camp, l'armée. Табор." Barbier de Meynard-nál (1881, 1886) a következőket találjuk: *tabour* '1° anciennement camp retranché formé par des *âraba* ou chariots reliés ensemble au moyen de chaînes et ayant la figure d'un parallélogramme; de là: barricade; parc d'artillerie. — 2° troupe de soldats; bataillon composé de mille hommes'.

A legújabb oszmán-török szótárakban (Heuser—Şevket, Magazanik—Gordlevskij, Hony) a *tabur* szó jelentése 'Bataillon, Abteilung'. Többet ad ezeknél İbrahim Alâettin (Yeni Türk Lûgati, 1930): *tabur* 'egy ezred negyedrésze; katonák vagy iskolásgyermekek csapata, kik egymás háta megett négy személyből álló sorokban vannak felállítva'. A többi szótár általában ilyenformán értelmezi a szót. Feltünő a 'Menschenhaufen' jelentés, mellyel Zenkernél találkozunk, ez azonban nem érdekel minket jelenleg.

5. Ezekkel a szótári adatokkal szemben feltűnt nekem az oszmán-török nyelvtörténeti szótár első kötetében (Tanıklariyle Tarama Sözlüğü, 1943) egy, a *tabur* szóval kapcsolatos adat. Evlijā Čelebitől származik ez (XVII. sz.), és e szerint a *tabur* szó a határvidék nyelvében keresztyén katonai tábort jelent. Ehhez járult még az a körülmény, hogy régibb szövegekben magam is 'keresztyén tábor, keresztyén csapatok' jelentéssel találtam a szót.

A Wickerhauser chrestomátiájában levő történelmi szemelvények számos példát szolgáltatnak erre, így például: *tabur ǰetḥi müǰesser olmaǰup* 'mivel a (megerősített) keresztyén tábor bevétele nem sikerült' (58. l. Naʿīmā az 1621-es év eseményeiről); *tabur-i menḥūsiile* '(az osztrákok) szerencsétlen hadseregükkel' (92. l; Rāšid, 1715); *sūbesū tertīb ve teǰīr eǰledügi leşker ve ḳūbeḳū tanẓīm ve tesrīb ettigi tabur* 'mindenfelé rendelt és küldött csapatai és

mindenfelé megszervezett és útnak indított táborai' (129. l.; 'Īzzī Sülejmān Efendi; VI. Károlyról van szó).

J. RYPKA „Über Sábits romantisches Epos Edhem ü Hümā" c. tanulmányában (az eposz 1700 tájáról való; Arch. Or. I, 187) idézi a következő félverset: *medžlis-ī tābūr-i maqhūrunda nāčār oldu čār* 'in der (Rats-)Versammlung des besiegten H e e r e s l a g e r s wurde der Zar hilflos'. (Az ugyanebben a cikkben, a 150. l. utolsó sorában található versről, melyben szavunk szintén előfordul, lent beszélek.)

További adatokat találtam AḤMED RĀSIM történelmi művében (III. k., 1174. l., 6. sor, a Rimnik-menti vereségről szóló leírásban, 1789): *düšman taburlarï hüdžūm ederek* 'amidőn az ellenséges csapatok támadásra indultak' (vö. 1164. l., 11. sor: *rus taburlarï)*.

6. Ekkor átlapoztam az oszmán-török szótárakat — mintegy negyven szótárt —, akad-e közöttük olyan, amelyik ismeri a 'keresztyén tábor' jelentést. Valóban meg is találtam két szótárban, BIANCHI—KIEFFER[2] és BUDAGOV szótáraiban. Utóbb találkoztam vele, s még hozzá első helyen MIKLOSICHnál (Türk. El. I., 65).

A török tábor neve *ordï* > *ordu;* emellett természetesen más szavak is szolgálnak a török tábor, a török hadsereg jelölésére (az utóbbi értelemben gyakori az *alaį* szó, görögül *ἀλλάγιον*, vö. WITTEK, Das Fürstentum Mentesche, 25. l. 1. jegyz. stb.).

Megnéztem az ó-oszmánli krónikás, Urudzs művét és kerestem benne csataleírásokban a *tabur* szót, de nem találtam. A várnai csata (1444) leírásában a következőket olvassuk (58. l., 14. sor és kk.): *'Azab ve įeŋičeri ḱāfiriŋ qal'a gibi 'arabasïna üštüler. Gāįetle dženk oldï. 'Arabaįï feth edindže...* A szekérvár itt: 'erődítményszerűen [felállított] kocsi[sor](ok)'. A rigómezei csata leírásában a következők vannak (i. m. 61. l., 2. sor): *ḱāfirler āhenpūš 'araba ardïndan čïqup* 'a hitetlenek, páncélba öltözve előjöttek a szekérvárból'. Szekérvár = *'araba* 'szekér[sor]'. Vö. még 120. l. 21. sor.

7. Gyanússá vált a dolog és elhatároztam, hogy revizió alá veszem az egész *tabqur* > *tabur* kérdést, kritikai vizsgálatnak vetve alá a szótárak adatait. Meglepő dolgok kerültek napvilágra.

Először FEKETE LAJOShoz fordultam, az oszmán-török történelmi források szakértőjéhez.

FEKETE LAJOS mindenek előtt további adalékokat bocsátott rendelkezésemre, melyekben a *tabur* szó 'keresztyén tábor' jelentéssel szerepel. Két 1626-ból származó török nyelvű szövegben Bethlen Gábor táborát *nemče taboru*-nak nevezik. (FEKETE, Türkische Schriften, 38, 39. l.). Az Ewsāf-i šāhān-ban (l. WICKERHAUSER 170. l.), a Sülejmān Qānūnī-ról szóló fejezetben a következőket olvashatjuk: *ǵazve-i tāsï'a tabur (.) seferidir. nemče qïralï budin qal'asïn istiḫlāṣ arzusïile džem'-i 'asker-i maqhūr ve eṭrāfïnï tabur ile maḥṣūr ettigi mesmū'-i humāįūnlarï olduqta...*", amit WICKERHAUSER a következőképpen fordít le németre: „Der neunte Feldzug ist der gegen die Lager [von Ofen] (= *tabur)*. Der Sultan hatte gehört, dass der deutsche Kaiser in der Absicht, die Festung Ofen frei zu machen, ein gewaltiges Heer gesammelt und die Umgegend derselben mit Heereslagern *(tabur)* eingeschlossen habe." Hasonló jelentése van a szónak egy okiratban, amely IV. függelékként szerepel KASEM-BEG—ZENKER nyelvtanában (262—263. l. és facsimile). A taburi és džigerdeleni csatákról van szó ebben *(Tabur ve Džigerdelen muḥārebeleri)*, ahol *Tabur muḥārebesi* az 1683-ban Bécs mellett lezajlott csatára vonatkozik.

8. Ugyanakkor felhívta a figyelmemet FEKETE LAJOS „Budapest a törökkorban" (1944) c. munkájának egy részletére (17. l.), amely döntő jelentőségű a kérdés szempontjából. FEKETE LAJOS itt azt írja, hogy a törökök egy m a g y a r j ö v e v é n y s z ó v a l, az *istabur* szóval jelölték a tábort. Erre vonatkozólag azután több adatot is adott.

A mezőkeresztesi csatát ábrázoló török térképen (1596; Isztanbul, Topk. S. A.; AE 5539; fényképe FEKETE LAJOS tulajdonában) a következő helymegjelöléseket találjuk: *k̄āfiriŋ istaburïdïr* 'ez a hitetlenek tábora', ahol az *istabur* szó *astabur*-nak is olvasható, és én mostantól fogva így is olvasom; *buradan Ḥasan Paša astaburï döveior* 'innen löveti Haszan pasa a „keresztyén tábort"'.

De különösen fontos a szónak az a magyarázata, amellyel a Tārīḫ-i Küčük Nišāndžī c. műben találkozunk. (A Magyar Tudományos Akadémia török kéziratai, O 94 és O 219, a 948-as év eseményeiről, a Szülejmán kilencedik hadjáratáról szóló rész). Itt az alábbiakat olvashatjuk: *Feṭḥ-i astabur der qurb-i Budun fī sene 948. Vezīr Meḥmed Paša muqaddemā ʿaskerle varïdžaq, küffār-i ḥāksār qalʿa dženkinden el čeküp ʿaskeriniŋ etrāfīna ḥandekler qazup, arabalarïn öŋüne dizüp birbirine zendžirle bayladïlar. Kefere ičinde buŋa astabur* (اسطبور) *derler imiš. Bir qač gün astabur ičinde müslimānlarla dženk ettiler. Āḫir feṭḥ olup* .... Azaz: „A budai astabur elfoglalása 948-ban. Mehmed Pasa vezir már előbb megérkezett csapataival. A nyomorult hitetlenek félbehagyták az erőd ostromát, körülárkolták csapataikat, a szekereket sorjában az árok elébe állították és lánccal összekötötték őket. Azt mondják, hogy a hitetlenek *astabur*-nak nevezik az ilyet. Néhány napon át harcban álltak az igazhitűekkel az *astabur*ban. Végül is elfoglaltuk és..."

Pečevīnél is találkozunk az *astabur* szóval, a nyomtatott kiadásban az ą. H. 948=1541-es esztendő eseményeiről szóló fejezet címében, a szövegben azonban (több ízben) *tabur* szerepel. A magyarországi csaták leírásában Pečevī lépten-nyomon használja a *tabur* szót, egyébként egyetlen egyszer jegyezte fel a szót FEKETE LAJOS, nevezetesen kaukázusi harcokról szóló leírásban (II, 84), ahol a szó ugyancsak keresztyén tábort jelent.

Az *astabur* szó későbbi időkben is felbukkan. Így például Ḥajrullāh Efendinél találkozunk vele (meghalt 1866-ban; XI. k. 142. l.: *fethnāme-i astabur*, استبور-nak írva).

9. Világos mármost, hogy ez a titokzatos *istabur*, *astabur*, *astabor* szó nem egyéb, mint a magyar *az tábor* (ejtsd *asztábor*), s hogy az *astabor* > *astabur* ~ *tabor* > *tabur* az oszmánliban magyar jövevényszó, mint számos más, a hadiélettel kapcsolatos kifejezés. Vö. FEKETE LAJOS, Az oszmánli-török nyelv hódoltságkori magyar jövevényszavai: MNy. XXVI (1930), 257—265 l. Figyelemre méltó, hogy FEKETE LAJOS ebben a cikkében a török *tabur* szót már magyar jövevényszóként kezeli, különösebb megokolás nélkül.

Fel lehetne tenni, hogy a *tabur* ősi oszmán-török szó, s hogy csupán az *astabur* alakot vették át a magyarból. Ezt a feltevést azonban bátran elvethetjük. Az oszmán-török *tabur*-ral nem találkozunk más török nyelvjárásban és, legalább is mindezideig, nincsen rá adatunk a magyar-oszmánli kapcsolatokat megelőző időkből. Alig hihető, hogy az oszmán-törökök átvették volna a magyarból az *astabur* 'megerősített tábor' szót, ha az oszmánliban eleve meg lett volna a *tabur* szó. Evlijā fentebb idézett szavaiból az tűnik ki, hogy a *tabur* szó még a XVII. században is idegenül csengett. Sőt Nāmīq Kemāl Kanizsa ostromáról írt munkájában — kétségtelenül a régi történeti források

hatása alatt — még a XIX. század második felében is magyarázatot igénylő szónak tartja és ismételten magyarázza a *tabur*-t, amellyel a régi időben a keresztyén tábort jelölték. (L. a Kütübḫāne-i Ebużżijā-ban megjelent 3. kiadást, 25, 26, 38, 42, 73. l.)

Meninski, szótárában (1677), *tabor*-nak írja át a szót; Hindoglu *tabor*-t, Bianchi—Kieffer *thābor*-t, Budagov *tabor*-t, Zenker *tabor*, *tabur*-t ad. Márpedig, hogyha a második szótagban valóban *o*-t ejtettek, akkor nem fér hozzá kétség, hogy a szó az oszmánli kölcsönszavak újabb rétegéhez tartozik. Mindenesetre az is meggondolandó, hogy a fenti lexikográfusok úgy vélik, hogy a török *tabor* olyan szláv szóból származik, melynek második szótagjában *o* van. Ennek ellenére feltűnő, hogy igen sok forrásban találkozunk ezzel az átírással. És Rypka professzor idézett tanulmányában a 150. lapon S̱ābit következő verssorát idézi (1700 körül): کو ستروب دستبرد پر زورین* بوزدی اوچ تره نمچه طابورین 'megmutatta elsöprő erejét és három ízben megsemmisítette az osztrák tábort', melyben a *pür zorun* kifejezés *tāborun*-nal rímel. A fentiek alapján aligha képzelhető el másképp a szó fejlődése, mint: *tā(a)bor* > *tabur*, s emellett a magasabb irodalmi nyelvben *tābūr*.

10. De mi az az oszmánli és csagatáj *tapqur*, *tabqur (taвqur)* szó, melyet az eddig elmondottak értelmében el kell a *tabur*-tól választani, noha jelentése és tulajdonképpen hangalakja is azonos.

Ez — mint már Räsänen is megállapította (l. lent, 21. §) — mongol korból való mongol jövevényszó. A régi törökségben sohasem fordul elő és mongol eredete kétségtelen.

A mongol irodalmi nyelvben (Kowalewski) *dabqur* 'вдвое, сугубо; двойной, сугубый; также троякий, четвероякий, смотря по предыдущему числительному имени; этаж, ярус; беременность'; a kalmükben (Ramstedt) *dawχvr* 'Verdoppelung, doppelt; Schicht; schichtweise; Etage; Schwangerschaft usw.'; a burjátban (Čeremisov) *dabχar* 'слой, ряд, этаж, ярус; двойной, сложенный в несколько рядов, многорядный, состоящий из слоёв, наслоённый, дважды, вдвойне, вдвое, беременная'; a gorloszban és tusetuban (Rudnev) *dawχăr* 'двойной'; a khalkhában (Vladimircov, Ramstedt: JSFOu. XXI, 2 : 18) *ᴅaʷχᴅr* 'Schicht'; a monguorban (de Smedt—Mostaert) *t'aq̱ur* 'double, doublé, répété, à étage, à double battant (porte), enceinte (femme), empli de viande ou de légumes (gâteaux)'; az ordoszban (uo.) *ᴅaвχu̱r* 'double, doublé, à étage, enceinte (femme)'; a dahurban (Дагурское Наречие) *ᴅaвχŭr* 'двойной'.

A mongol szó megvan a mandzsuban is (l. Zacharov, Маньджурско-русский словарь, 782; Sanžejev, Izv. Ak. N. SSSR. Hum. 1930, 696. l.): *dabkuri* 'слой, ряд чего, этаж здания, ярус; двойный, вдвойне, сугубо, двурядный (на подкладке), многорядный, наслоенный'.

11. A mongol *dapqur* jelentése tehát 'réteg, sor, dupla, több sorból, több rétegből álló stb.' A felsorolt adatokból azonban még nem világlik ki, hogy a török *tapqur* 'csatasor, csapat stb.' a mongol *dapqur*-ból származik. Kételyünk azonban eloszlik, ha Evlijā Čelebinek az oszmán-török nyelvtörténeti szótár első kötetében (Tanıklariyle Tarama Sözlüğü I. s. v. *tapkur)* idézett, következő helyét tekintetbe vesszük. (A szótár sajnos sohasem közli, hol található az idézett szöveg, csupán a szerző vagy mű nevét, továbbá azt az évszázadot adja meg, melyből az adat származik.) A szóbanforgó idézet a következőképpen hangzik: „*Asker-i Tatar içre Âl-i Çengizden beri bir kanun dahi var kim bunlar bir sefere gitseler on iki ot*

ağaları ileriye kılağuz tayin olunup. [így] *On iki adet tapkur olup yani asker on iki katar yol olup dere ve depe ve geçitler gelse on iki katar asker birbirlerinin artlarından asla münfek olmazlar. Amma Kalga Sultan sefere atlansa elli bin asker olup cümle sekiz adet tapkur asker olur.*" Azaz: „A mongol seregben még a Dzsingizidák óta él egy szabály, és ez a következő. Ha hadba vonulnak, tizenkét otağasī-t[1] jelölnek ki vezetőül, kik elől mennek. Tizenkét tapqur-t alkotnak, azaz a sereg tizenkét oszlopból áll és a tizenkét oszlop mindig szorosan egymás mögött halad, akár hegyen-völgyön mennek, akár folyón kelnek át. Ha azonban a Kalga Szultán vonul hadba, akkor 50 000 emberből áll a sereg, és ezek nyolc tapqur-t alkotnak."

Tehát a mongoloknál hadseregrészt is jelent a *tapqur*.

12. A mongol szó átkerült a csagatájba.

Először a megbízhatóbb csagatáj szótárakat idézem, az Abušqát és PAVET DE COURTEILLE szótárát. Az Abušqában: *dapqur* 'hadi sor, vonal' (a *d-* a mongol szókezdő zöngétlen *d-* megfelelője); PDC-nél pedig *tabqur* 'troupe, détachement', *dapqur* 'botte, bouquet; troupe, rangée de troupes; courroie qu'on passe par le milieu de la selle'. (Maga az a körülmény, hogy a csagatájban a szó *t*-vel és *d*-vel kezdődik, már egyedül eldönti, hogy mongol jövevényszóval van dolgunk.) Megemlítem azt az adatot is, mely VÁMBÉRYtól származik (Čag. Sprachstudien): *tapqur* 'eine Truppenabteilung, die auf Recognoscirung oder Raub ausgeschickt wird'. Tehát itt a 'csapat, csatasor, vonal, köteg, csokor' és 'heveder' jelentéssel találkozunk. Az utóbbi a 'sor' jelentésből fejlődött, vö. ótör. GABAIN *qur* 'Gürtel, Reihenfolge', Kāšġ. *qur* 'Leibgurt, Rang', *qurï* 'um ihn herum', *quram* 'dem Range nach', tar. alt. tel. leb. sor, kkir. szag. kojb. CC. QB., oszm. csag. RADL. *qur* 'Leibgurt, Kreis; Rang, Stellung; (QB. tar.). Reihe, Linie; (csag. Z.) Umzäunung, Kreis, Rand; (PdC.) ein Kreis von Leuten bei einer Feierlichkeit'.

13. Van azonban még egy adat a csagatáj *tapqur*-ra, amelyről mindezideig szándékosan hallgattam, mivel olyan kútfőben található, melyben sok a tévedés. 1935-ben írott szófejtésemben mindenek előtt ez vezetett félre. ŠEJCH SULEJMĀN EFENDI csagatáj szótáráról van szó. Ebben (ed. Istanbul) a következőket olvassuk: *tapqur* 'lánccal összekötött kocsikból álló erőd, mely négy frontú várhoz hasonlít; tábor; csapat', *dapqur* 'deste [maroknyi, köteg, kis csapat], fewdž [sereg, csapat], bölük [század], def'a, merre [-szor], ‹›'. Itt tehát 'szekérvár' szerepel mint főjelentés, amelyet az idézett csagatáj szótárak egyáltalán nem ismernek. Ez nem teljes értékű adat, jobb csagatáj szótárak nem erősítik meg. Hogy hányadán állunk vele, az majd kitűnik a következőkből.

Találkozunk ŠEJCH SULEJMĀNnál a '-szor' jelentéssel is. Ez a jelentés, amint láttuk, a mongolra megy vissza. Vö. még kazáni *tapqïr* '-szor' < mong.

14. A *tapqur* szó, amint ezt már többször említettük, megvan az oszmánliban is, de a szótárak adatai zavarosak.

Mindenek előtt meg kell állapítani, hogy a mai köznyelvben alig használatos a szó. BONELLI, HEUSER—ŞEVKET és HONY szótárában nem találjuk. MAGAZANIK—GORDLEVSKIJ szótára ismeri a szót; itt ezt találjuk: *tapkurkolanı* 'подпружный ремень'. Ugyanebben a jelentésben idézik a *tapqur* szót a múlt korszak köznyelvének szótárai, DIRAN KÉLÉKIAN és SAMY—BEY (a Dictionnaire Turc-Français-ban: 'petite sangle, qui retient la housse d'un cheval'; BARBIER DE MEYNARD nem tartja számon a szót).

[1] RADLOFF I, 143: kazak. *ot-ayası* 'der Älteste im Hause'.

Egy másik speciális jelentésével a *diz tapquru* 'harisnyakötő' kifejezésben találkozunk (Aḥmed Vefīq Redh.), a legújabb szótárak ezt sem idézik már.

Ami pedig a régibb szótárakat illeti (mármint azokat, melyek rendelkezésemre állanak), Molino (1641) nem ismeri a szót. Meninski (1677) 'cingula superior, seu supra ephippium; Obergurt; sopracinghia; sangle par dessus la selle, surfaix; Torf'[2] jelentéssel ismeri a szót.

Es'ad Efendi a Lehdžet-el-luġāt-ban (XVIII. sz.) ugyanezt a jelentést adja, hasonlóképpen a XIX. század közepe táján szerkesztett szótárak, így Bianchi—Kieffer és Zenker.

Handjéri (Moszkva, 1840) *camp* címszó alatt egész sereg szót idéz a 'tábor, erődített tábor'-ra; ennek ellenére nem találkozunk nála, legalább is ezen a helyen, sem *tabur*-ral, sem *tapqur*-ral.

Redhouse török-angol szótárának 1857-es kiadásában a *tabur*-t találjuk ('a battalion; a column [of march or attack]; a certain large number [of people]' *tapqur* azonban nem szerepel.

A XIX. század második feléig tehát nem találkozunk sem szövegekben, sem szótárakban az oszmánli *tapqur* 's z e k é r v á r' szóval.

15. 1876-ban jelent meg Aḥmed Vefīq pasa szótárának első kiadása, a Lehdže-i Osmānī. Aḥmed Vefīq a török kulturális mozgalom előfutára volt, foglalkozott a keleti törökkel, és amint ismeretes, felvett szótárába csagatáj szavakat is.

A *tabur* ugyanabban a jelentésben szerepel nála, mint a többi szótárban; megjegyzi azonban, hogy a *tabur* szó *tapqur*-ból ered *(tabqur muḫaffefi)*. Megállapíthatjuk tehát, hogy forrásaink szerint Aḥmed Vefīq volt az, aki a *tabur*-t a *tapqur*-ral összefüggésbe hozta.

A *tapqur*-nál azt mondja, hogy a szót *dapqur*-nak is írják. Ez, amint fentebb mondottam, csagatáj alak. Ehhez hozzáfűzi, hogy *tapqur* a *qur* 'kör stb.' szóval (l. fent) függ össze *(muḫaffefi qur)*. Leglényegesebb azonban az utolsó észrevétele, amikor is azt állítja, hogy „a régi törökben" a szó négyszögletes, megerősített helyet is jelentett, amely úgy jött létre, hogy a szekereket láncokkal egybe fűzték. Itt jelenik meg a rendelkezésemre álló forrásokban először — a *tapqur* > *tabur* etimológiával együtt — a *tapqur* szó 'szekérvár' jelentése. Hogyan keletkezett ez a magyarázat? Valamilyen forrás, szótár, szöveg, vagy talán az egykorú nyelvhasználat szolgált a pasának alapul? Aligha. A csagatájból 'csapat, hadseregrész' jelentéssel ismerte a *t(d)apqur* szót, egy percig sem kételkedett abban, hogy a *tabur* 'had... hadseregrész, szekérvár' és a *tapqur* 'hadseregrész' egy és ugyanaz a szó: feltette tehát, és szótárában tényként regisztrálta, hogy *tapqur* — véleménye szerint a *tabur* régies formája — a régi törökben 'szekérvár'-at is jelentett. Sokat mond maga az a kifejezés is, melyet használ: „a régi törökben, a régi törököknél *(qadīm etrāk beyninde)*". Ez annyit tesz, hogy a *tapqur* szó 'szekérvár' jelentése nem az oszmánliban, hanem a régi törökben élt. Aḥmed Vefīq számára a „régi török" fogalma meglehetősen ködös valami. Nem tudja, és 1876-ban nem is tudhatta, hogy a „régi török" nyelv nem is ismerte a *tapqur* szót. A csagatáj eszköz volt számára a régi török nyelv rekonstruálásához.

[2] A lengyel *tork* 'zabola, török kantár'-hoz vö. Karłowicz—Kryński—Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego. VII. Warszawa, 1919, 85, továbbá A. Brückner az Encyklopedya polska sorozatban: Język polski i jego historya, I. 141—142 (W Krakowie, 1915). Király Péter közlése.

16. Ettől kezdve szótárról szótárra vándorol a *tapqur* szó 'szekérvár' jelentése, ha nem is kerül bele mindegyikbe. Először Šejch Sulejmān Efendi csagatáj szótárában találkozunk vele (1877), melyről már előbb szó esett. A sejk más egyebet is átvett Ahmed Vefīq művéből.

A nyelvi tények talaján áll a kis névtelen Dict. de poche ottoman-français (Constantinople, 1877), ahol a következőket olvassuk: *tapqur* 'ligne ou cercle des chevaux attachés (pour paître); sangle, surfaix'; *diz tapquru* 'jarretière'. Mindez, más források adataival összevetve, a valóságos nyelvhasználatot tükrözi.

A 'szekérvár' jelentés ezután a nagy Redhouse-ban bukkan fel (1890): „*tapqur* '(originally) a camp surrounded with carts chained together for defence (whence *tabur*); a line or circle of horses tethered; a girth or surcingle'." Az „originally" és „whence *tabur*" kifejezés arra utal, hogy Redhouse az első jelentést Ahmed Vefīq hatására vette fel szótárába, és hogy, ha homályos formában is, azt az érzését juttatja kifejezésre, hogy ezt a jelentést nem igazolja a beszélt nyelv, nem igazolják szövegek, — ahogyan ezt Ahmed Vefīq pasánál is láttuk. Az sincs kizárva azonban, hogy itt Ahmed Vefīq pasa maga is közreműködött. A szótár előszavában Henry O. Dwight azt írja, hogy Redhouse a szótár sajtó alá rendezése idején nem tartózkodott Konstantinápolyban. A még hátralévő munkálatokat egy bizottság végezte, mely nemcsak elhagyta az anyag jelentékeny részét, „but the verification of many idioms and technical expressions have been confided necessarily to the Committee." És „for aid in this and other parts of its onerous undertaking the Committee is under unusual obligations to H. H. Ahmed Vefiq Pasha." Emellett Redhouse felveszi a csagatáj „*dapqur*, vulg. *tapqur* ‚a girth or surcingle'" adatot — akárcsak Ahmed Vefīq —, mely *d*-jével semmiképp sem való az oszmán-török szótárba.

A kitűnő Chlobos (1899) nem követi Ahmed Vefīq-et; a *tabqur*-nál ezt a jelentést adja: *σειρά, τάξις; μικρὸς ἱμὰς κρατῶν τὸ ἐπισέλλιον ἵππου* tehát 'sor' és 'heveder'.

Ezzel szemben Sāmī Bej Qāmūs-i Türkī-je kizárólag a 'szekérvár' jelentést adja (megemlíti a *tapqur qolanï*-t is), természetesen Ahmed Vefīq szófejtésével.

Radloff (1905) Vámbéry alapján idézi a csagatáj *tapqur*-t, második jelentésként a 'faul'-t adja, mely nem tartozik ide;[3] majd a *dapqur* 'Regiment, Heer' adatot közli és az oszmán-török *tapqur*-nál a következő jelentéseket adja: 'Gürtel; Pallisaden-Einzäunung [minek az alapján?]; die Reihe, die Linie, besonders Pferde oder anderes Vieh in Reihen aufgestellt, die Wagenburg'; az állítólagos oszmán-török *dapqur* 'Gurt, Gürtel' nála mint csagatáj szó szerepel, melyet Redhouse-ból idéz.

Különös súllyal esnek a latba az igen jó oszmán-török nyelvjárási szótár adatai (III. k., 1947). Itt a *tapkur* szót 'kafile, dizi', azaz 'sor' értelmezéssel találjuk (Ván).

[3] A tel. kaz. özb. stb. Radl. *tapqïr* 'erfinderisch, scharfsinnig' és a csag. PdC. *tabqur* 'paresseux' összetartoznak, szabályos képzések a *tap-* 'találni' igéből. A 'találékony' jelentésből alakult a 'lusta', vö. kir. Radl. *söz tap-* 'Ausreden, Ausflüchte finden', s. v. *tap-*). Itt említem meg a csag. PdC. *tabqur* 'imposition extraordinaire'-t is, amely a mong. *dabqur* 'dupla' szóhoz tartozik.

Az „Anadilden Derlemeler" c. oszmánli nyelvjárási szótár a *tapkır*-t 'azonos kiterjedésű kertrészek' jelentéssel ismeri (pl. *sizin bostan hangi tapkırda* 'melyik *tapqïr*-ban van a kertetek?').

17. Az oszmánli *tapqur* szó jelentése tehát különösen 'emberekből vagy barmokból álló sor; bizonyos heveder-fajta, öv'. Mindkét jelentés megvan a csagatájban is.

Nem találtunk ezzel szemben olyan adatot, mely szerint a *tapqur* szó 'szekértábor'-t jelentene a csagatájban vagy az oszmánliban.

Fekete Lajossal átnéztük a rendelkezésünkre álló török történelmi forrásművek szóbajövő helyeit; *tapqur*-ra egyáltalában nem akadtunk, a *tabur* szó pedig kizárólag 'keresztyén tábor' jelentéssel fordult elő. Taeschner professzor is közölte velem kérdésemre, hogy nem emlékszik arra, hogy valaha is találkozott volna török szövegben a *tapqur* 'szekérvár'-ral.

A régi történelmi szövegekben gyakran esik szekérvárról szó. Nem akadtunk azonban olyan példára, amikor a szekérvárt *tabur*-nak vagy *tapqur*-nak nevezték volna. A *tabur* szó használatáról beszélve idéztem már néhány példát; most, amidőn a 'szekérvár' török megfelelőjét keressük, idézek még egy párat, melyekre Fekete Lajos hívta fel a figyelmemet.

A várnai csata leírásában, a Tevārīḫ-i āl-i ʿOsmān-ban a következőket olvassuk: (ed. Giese, 70: 3—4): *andanṣoŋra ǰeŋičeri ve ʿazab girū qalan ḥāzïr olan čeriile kāfirīŋ ʿarabasï üzerine geldiler*. Tehát 'szekérvár' = *ʿaraba* 'szekér(sor)'.

A rigómezei csata leírásában (1488) a Tevārīḫ-i Āl-i ʿOsmān-ban (ed. Giese, 72) a keresztyének szekérvárát több ízben szintén *ʿaraba* 'szekér(sor)'-nak nevezik (*„kāfirleriŋ... qïrïlmaǰanïŋ bāzïsï-ki gine ʿarabǰa girdiler... andan soŋra ġāziler ʿarabaǰï ortaǰa aldïlar... andan soŋra ʿarabada olan kāfirler... müslümanlar daḫi ʿarabaǰï ortaǰa aldïlar...*").

Saʿādəddīn (məghalt 1599-ben) ugyanennek a csatának a leírásában a keresztyének szekérvárát *arabalar ḥiṣarï* 'szekerekből álló vár'-nak mondja (I, 397).

1526, Mohāčnāme (ed. Pavet de Courteille, 84. l.): *eṭrāf ve eknāfïnï top arabalarla iḥāṭa edüp ḥiṣār-i üstüvār etti* 'erős várat alkotott, ágyúszekerekkel véve körül magát'.

A Buda birtokáért folyó harcokban, 1541-ben, a keresztyén tábort egy névtelen szerző, illetőleg művének folytatója, *dā'ire* tkp. 'kör'-nek nevezi (ed. Giese, török szöveg 148: 28; Redhousenál e jelentés hiányzik).

Különösen értékes egy II. Bājezīd korából származó adat, melyben a körülkerített tábor egy régi oszmán-török elnevezésével találkozunk (Tevārīḫ-i Āl-i ʿOsmān, ed. Giese, 129: 2 és kk.). Arról van szó, hogy a tevéket a tábor körül állítják fel, és ezt a tábort *toqat*-nak (تقات) nevezik.

18. A mongol nyelvet illetőleg 'szekérvár'-ra a következő szót találom forrásaimban: (Kow.) *kürije(n)* 'enclos, clôture, palissade, mur, muraille; camp (castra)', illetőleg (kalm. Ramstedt) *kürē* 'Ring, Lager, Kloster (die Zelte sind ringweise geordnet), Hof', *tserïgīn kürē* 'a sereg szekérvára, tábor' (vö. Ligeti: NyK. XLVIII, 336), és ezt a szót használják a csagatájban is a szekérvár jelölésére, l. PdC. كورن، كوران 'cercle formé par une armée qui enceint quelque chose; espèce de camp retranché formé à l'aide de chariots rangés en cercle'. Értékes adalékokat szolgáltat a szó történetéhez Budagov (s. v. *krn)*, ha ezek jelenleg nem is érintenek minket közelebbről.

Ez a mongol szó előfordul már a Qutadgu Biligben és az Oguznāmében *(küri[j]en)*, és behatolt a perzsába is: (Steingass) *gūrān* 'the rendezvous of an army; an assembly-room'. A kumükben: *guren* 'karám' (KSz. XII, Ligeti: NyK. XLIX, 268), az altaji nyelvjárásokban: tel. leb. küer. sor

RADL. *kürä* 'Kranz, Hutrand; der Ort wo die Hochzeit gefeiert wird; der einen Ort umgebende Erdwall, ein Kranz von Leuten; (sor) der Rand (einer Schüssel, Tenne) stb.

19. És ha mongol eredetű a *tabqur* szó, akkor nem lehet az oszmánliban *tabur*, minthogy a *bq* > *-b*-féle változások még a mongol korszak előtt zajlottak le az oszmánli ősében.

A magyar eredetű oszmánli *tabur* 'tábor, csapat' és az oszmánli *tapqur* 'sor', mely a mongol eredetű keleti-török *tapqur* 'sor, csapat' szóra vezethető vissza, teljesen függetlenek egymástól, és téves nyomon jártunk, amikor azonosítottuk a kettőt.

20. Azok a turkológiai lidércfények, melyek olyan csúnyán megtréfálták az oszmánli lexikográfusokat, utóbb pedig MELICH JÁNOST és engem, nem kímélték meg PAIS DEZSŐ kollégámat sem. Velünk együtt ő is meg volt győződve a két szó azonosságáról, tőlünk eltérőleg azonban a *tapqur* és *tabur*-ban a *tap-* 'találni, kapni, szerezni' igéből (RADLOFF) az ismert *-qur* és *-ur* suffixummal képzett szavakat látott (NyK. XLIX, 1935, 302 és kk. és Ung. Jb. XV, 1936, 608 és kk.). E mellett különösképpen a következő adatok látszanak szólani :

alt. stb. *tabïš-* 'egyesülni';

csag. *dabir* 'térd' (PAIS DEZSŐ szerint eredetileg nyilván 'tag, izület', a *tap-* igető származéka);

tel. RADL. *tabïr* játék neve: 'man teilt sich in zwei Parteien, jede Partei fasst sich bei den Händen und geht singend gegen den Gegner vor; wer einen Gegner durchlässt, muss zu den Gegnern übergehen'; PAIS DEZSŐ szerint eredetileg: 'fogó, fogódzó → fogódzó sor', ismét a *tap*-igéből;

kaz. *tapqïr* '-szor' (vö. magy. *-szor*, a *szer* 'sor' szóból; a *tap-* igéből, eredetileg 'sor' jelentéssel).

Ez a magyarázat igen meggyőzőnek látszott, én is annak éreztem eredetileg; ha tekintetbe vesszük azonban a fent elmondottakat, tarthatatlannak bizonyul.

Tulajdonképpen felesleges ehhez még további megjegyzéseket fűzni, ha mégis megteszem, ez azért történik, mivel a tárgyalandó kérdések összefüggésben állnak fenti fejtegetéseimmel. T i. bizonyos turkológiai források megbízhatatlanságáról és a mongol *tapqur* szó további török megfeleléseiről van szó.

A csagatáj *dabir* 'térd' — amint ezt már THÚRY, Behdset-ul-lugat, 27. l. bebizonyította — sajtóhibán alapul, a helyes alak a jólismert *diz*, arab írással دز. Ez az alak a hibáktól hemzsegő Calcuttai Szótárban دبر *(dbr)* alakban szerepel, és ezt a hibás alakot sorra felvették más szótárak is (ZENKER 423: *debr*, BUDAGOV 552: *debr*, RADLOFF: *dabir)*.

A teleut *tabïr* eredetileg nem azt jelenti, hogy 'fogó, fogódzó'. Megtaláljuk a szót BASKAKOV—TOŠČAKOVA altaji (ojrot) szótárában is (Moszkva, 1947), mégpedig a *tabïr-qožoŋ* 'песня для двух хоров' kifejezésben; *qožoŋ* 'dal'-t jelent és *tabïr* nem egyéb, mint kettős, két hangú, a PAIS DEZSŐ által idézett teleut szó jelentése tehát 'két sorban folyó játék'. Az altaji-teleut *tabïr* a mi mongol *dapqur* 'kettős' szavunkra megy vissza. A mongol *q* eltűnését az altajiban a **tapqur* > **tapqïr* > *tabïr* változással magyarázhatjuk. Vö. alt. *qulaq* 'fül' < *qulqaq*, *käräk* 'szükséges' < *kärgäk*, *ämgäktä-* ~ *ämäktä-* 'mászni (gyerekről)'. Ugyanarról a változásról van szó, melyből mi 1935-ben kiindultunk; itt valóban megtörtént a *tapqur* > *tabïr* változás.

Ami pedig végül a kazáni *tapqïr* '-szor' szót illeti, ez ugyancsak a mi *tapqur* szavunkkal azonos, l. RAMSTEDT, Kalm. Wb. s. v. *dawχyr* (egy kalmük példával: *gurwn̥ dawχyr* 'dreifach').

Itt említem meg LOKOTSCH magyarázatát (Etym. Wb. d. eur. Wörter orient. Ursprungs, 1927), akit VÁMBÉRY tévesztett meg, ugyancsak nemlétező török adatokra való hivatkozással. LOKOTSCH ezt írja: „Tk. *tabur*: 'Heerlager, Abteilung, Bataillon' (vom Stamme *tap* 'unten' [?], Sohle [?], Spur > > nachspüren' [?], vgl. čag. *tapkur* 'die zum Beutemachen ausgeschickte Kolonne' VÁMB. Et. Wb. S. 157, Nr. 172 I], hieraus rum. *tabără*... usw."

RÄSÄNEN hangtörténetében (156. l.) szintén összekapcsolja az oszm. *tabqur*-t és *tabur*-t, ami — amint láttuk — nem fogadható el. Ugyanakkor annak a helyes gondolatnak ad kifjezést, hogy a török *tapqur* a mongol *dabqur* 'réteg, emelet' szóra vezethető vissza.

21. Az sem vehető tekintetbe, hogy a nagy arab történész, Ibn Ḫaldūn (megh. 1406) 1284 a. H. = 1867/68-i bulaqi kiadásában, az egyetemes történet második kötetében, 64. l., alulról a 6. sorban előfordult a 'csapatok' jelentésű *ṭawābīr* szó, mely a *ṭābūr* pluralis fractus-a. Ezt az adatot ŠVANDA professzor hozta napvilágra 1935-ben. (Vö. Zprávy Českosl. společnosti rukopisné, 1935, 2. sz., 2. l., 1936, 5. sz., 3. l.). RYPKA professzor erre az adatra vonatkozólag AUGUST FISCHER véleményét kérte és ezt BLAŠKOVIČ JÓZSEF közvetítésével rendelkezésemre bocsátotta. FISCHER úgy véli, hogy a *ṭābūr* szó az arabban csak igen későn fordul elő, és Ibn Ḫaldūn bulaqi kiadásában valamelyik kései másolótól ered.

22. A szó egyre inkább erőre kapott az idők folyamán. Az oszmán-török hadügyi terminológiában 'zászlóalj' a jelentése és igen gyakran használják.

Az oszmánliból újabban eljutott Észak-Afrikába és Spanyolországba.

Az új-arabban jól ismeretes: (WEHR) *ṭābūr*, plur. *ṭawābīr* 'Bataillon', *eṭ-ṭābūr el-ḫāmis* 'die fünfte Kolonne' (OBERHUMMER: Mitt. d. Geogr. Ges. Wien. LXXXV, 460).

Az arabból tovább vándorolt a spanyolba: *tabor* 'Unidad de tropa regular marroqui, que pertenece al ejército español'. (Diccionario Manual e ilustrado de la Lengua Española. Real Academia Española. Madrid, 1927.)

A szó még az Oxford Dictionary-ben is szerepel: „*Tabor*, also *tabour* [Boh., Polish, Serv. *tabor*, Magyar *tábor*, a. Turkish *tabor* camp (anciently a camp of nomads formed by a circle of wagons or the like).] An encampment. [Helyesen: A battalion.] 1877 *Daily News* 25 Oct. 5/4 At Podgoritza... 15 tabors of Nizams and four tabors of troops of the reserve are being concentrated...".

Újkeletű a középázsiai *tabur*, *tabor* szó is. VÁMBÉRY (A magyarok eredete, 1882. 312. l. jegyz.) szerint a *tabur* szerepel a Ḥulāṣa-i ʿAbbāsi-ban, egy, a tizenkilencedik század első feléből származó csagatáj-arab szótárban. A tádzsik *tabor* (Дехоти—Ершова—Бертепьс, Русско-таджикский словарь, 747. l., amely nomád tábort jelent, az orosz табор szóra megy vissza.

A szó tudomásom szerint több mint húsz nyelvben szerepel, a nagyoroszban, kisoroszban, lengyelben, csehben, szlovákban, szerbben, horvátban. szlovénben, bolgárban, újgörögben, románban, spanyolban, albánban, németben, angolban, kurdban, tádzsikban, arabban, oszmánliban, a keleti-törökben és a magyarban.

Vándorlásának útjait csak akkor írhatjuk le részletesen, hogyha több adat lesz majd a kezünkben, s főként, hogyha majd nyelvtörténeti szótárak

állnak rendelkezésünkre. Sokszor egészen tanácstalanul állunk vándorszavak útjának megrajzolásánál. Igen kevés olyan szótár akad ugyanis, mely lehetőség szerint az illető nyelv teljes szókincsét tartalmazná, a nyelvemlékek feldolgozásával, kronológiai adatokkal.

*

A MNy. 1954. évi L. kötetének 167—169. lapjain Pais Dezső foglalkozik e cikk főeredményeivel, különösen azzal a résszel, mely a tábor szónak tőle származó magyarázatáról szól. Cikkem ugyanis még 1953-ban megjelent német nyelven az Acta Linguistica III. kötetében.

Pais Dezső szerint a *tábor* a magyarban oszmánli kor előtti török jövevényszó. A közlemény így végződik: „Remélem, egy újabb hozzászólással N. Gy. lehetőséget teremt az itt felvetett és ezen kívül is felvethető kérdések tisztázására." Sajnos, nem vagyok abban a helyzetben, hogy valami újat mondjak, mert nincsenek új adataim. A régiek alapján csak azt ismételhetem, amit fent mondtam, a magyar *tábor* szónak a törökből való magyarázatára egyelőre nem látok lehetőséget.

A helyzet röviden a következő. Az oszmán-török *tabur* 'szakértábor stb.' a magyarból került a törökbe. A csagatáj < mongol *tapqur* 'hadoszlop stb.' szóra sem igen gondolhatunk. Kisebb területen élő mongol jövevényszó, nem 'megerősített tábor' a jelentése, magyarázni kellene a *-q* eltűnését, nincs meg olyan török nyelvben (pl. valamelyik kipcsak nyelvjárásban), mely a magyar nyelvnek közvetíthette volna. A *tapqur*, *tapqïr* '-szor' szót is ki kell kapcsolni. Ez mongol szó, és ha nem volna az, akkor sem volna alkalmas a *tábor* magyarázatára. Ugyanezt lehet mondani a *tabïr* 'összefogódzós ket+ős játék' szóról. Mongol szó és ha török volna, akkor is csak közvetve volna kapcsolható a *tábor*-hoz. A törökben azonban nincs adat, melyhez a *tábor* közvetlenül és meggyőzően kapcsolható volna. Ezt a hiányt a *tap-* 'találni stb.' ige származékainak leggondosabb elemzése sem pótolja. Ha volna megfelelő adat, épp úgy örülnék neki, mint Pais Dezső.

358] **Nem török eredetű-e *úr* szavunk?**

I.

Pais Dezsővel egy élet közös tudományos törekvései kötnek össze. Az én munkám lényegében a régi magyar—török kapcsolatok kutatásából állt, s neki is ez volt egyik legkedvesebb munkaterülete. A fő kérdésekről való

felfogásunk mindig megegyezett. Elvi síkon is egyeztünk. Megírtunk például dolgokat, amelyek várják, hogy a további kutatások megerősítsék vagy megcáfolják őket.

Bízvást mondhatom, hogy sok minden megmaradt, megerősödött ennek a majdnem félszáz éves munkának az eredetileg többé-kevésbé kétes eredményeiből. Legyen szabad most, mikor PAIS DEZSŐ hetvenedik születésnapjára minden jót kívánok, egy új kétes elméletet kifejteni.

Az *úr* szó eredetéről fogok beszélni. Erre vonatkozólag több vélemény látott napvilágot.

Leginkább elterjedt az a nézet, hogy a szó finnugor eredetű. Ezt vallotta BUDENZ, ki a MUSz.-ban (1881.) — nem bizonyos előzmények nélkül — az *úr* szót a következő szavakkal egyezteti: finn *uroho-* 'vir adultus, vir strenuus, heros', *urokse-* 'mas, masculus', *oraha-* 'verres (eber)', *orihi* 'equus admissarius', észt *ori* 'hengst', mord. *urïs* 'verschnittener eber', mordE. *ruzej* 'eber', zürj. *verös* 'mann, gatte, mannsperson', osztB. *ūrt*, *ūr* 'herr, edelmann; könig (der spielkarten); freiwerber', *örti* 'onkel'. BUDENZ magyarázatát ismétli SZILASI (Nyr. XIII, 296) és BALASSA (NyK. XXIV, 284). MUNKÁCSI (Ethn. V, 136) bővítette a BUDENZ-féle magyarázatot. Azt mondja, hogy az osztj. *ūr(t)*-hoz hozzátartozik a vog. *ǭtėr*, *ōtėr* 'úr, fejedelem, istenhős', s a szó indoiráni eredetű: zend *ahura* 'Herr, Herrscher (von Göttern u. von Fürsten)', szkr. *asura* 'Beiname von Göttern' (vö. vog. *sōtėr* 'ezer' ~ szkr. *sahasra;* a vogul *ǭtėr* a zend *ahura*-nak régibb alakját tükrözi, míg a magyar és osztják alakok az újabbat). Ide tartozik azután még — mondja tovább MUNKÁCSI — a zürj. *verös* 'mann' (hangátvetéssel), s ettől nem választható el a finn *uroho-*, *urokse-*, de nem tartozik ide a mordvin *urïs* és *ruzej*. Lényegesen más képet ad azután MUNKÁCSI az ÁKE.-ben, ahol kifejti, hogy a magyar *úr* az avesztai *ahura-* 'úr', óperzsa *aura-* mása, míg a mordvin *azər* 'úr', zürjén *ozïr* 'gazdag', vogul *ǭtėr* 'úr, fejedelem, hős' az *ahura-*, *aura-* szanszkrit megfelelőjéből, az *asura-* 'démon' szóból származik, végül az osztják *ūrt*, *ūr* 'úr, nemes' és a finn *uroho-* 'férfi, hős, férj' ugyanennek a szanszkrit szónak a megfelelője — hangátvetéssel.

Az *úr*-nak erről a BUDENZ—MUNKÁCSI-féle magyarázatáról BÁRCZI a SzófSz.-ban ezt mondja: az *úr* „. . . fgr. és iráni egyeztetése nem fogadható el, ugor egyeztetése — vö. osztj. *ūr*, *ūrt* 'nemes, úr, király' — szintén nem meggyőző"

A magyarázat azonban ma is felbukkan, megtaláljuk MOÓR ELEMÉRnél (Nyr. LXXI, 41). MOÓR ELEMÉR szerint „az *úr* a következő rokonnyelvi szavakkal tartozik együvé: mord. *azoro* 'úr' ~ zürj.-votj. *ozjr* 'gazdag' ~ vog. *ǭtėr*, *ōtėr* 'úr'. E szócsalád ősiráni **osuro* szóalakból származott (vö. av. *ahura* 'úr' ~ óind *asura* 'Beiname von Göttern' . . .)". (Vö. NyK. LIII, 85.)

E magyarázatnál az első pillantásra megkap bennünket a magyar *úr*-nak az osztják *ūrt*, *ūr* 'úr, nemes' szóval való egyeztetése. (Ez MOÓR ELEMÉRnél nem szerepel.) Ha azonban közelebbről megnézzük a dolgot, súlyos kétség merül fel. Az osztják *ūrt* eredeti jelentése — mint ezt PAASONEN (JSFOu. XXVI, 4: 21) bizonyítja — nem 'hős, úr', hanem 'a halott lelke, árnyéka'. Ez utóbbi jelentésből fejlődött a 'hős' jelentés (az osztják *tònχ*, *lŏŋk* szó esetében is ugyanez a jelentésfejlődés mutatkozik). Az osztják *ūrt* eszerint nem a magyar *úr*-ral, hanem a cseremisz *ŏrt* 'lélek', votják *urt* 'kísértet' szóval tartozik össze.

SETÄLÄ (JSFOu. XVII, 4: 31) a MOÓR ELEMÉR magyarázatában szereplő finnugor és indoiráni megfeleléseket a következő módon adja: „Auf eine vorhistorische iranische sprachform weist auch das ersa-mord. *azoro*, mokscha-mord. *azyr* 'herrscher, herr', syrjän. *ozyr*, *ozer* 'reich', wotj. *uzyr* id., wog. *ōder*, *ōter* 'herr, beamter, heldenfürst, gott', vgl. sanskr. *asura* 'nomen daemonum', av. *ahura*, altpers. *aura* hin". Ebben az összeállításban tehát sem a magyar *úr*, sem az osztják *ūrt* nem szerepel. A történet előtti iráni alaknál SETÄLÄ *s*-es, tehát *asura*-féle alakra gondol, ez pedig *s* hangját a magyarban is megőrizte volna. SETÄLÄ fenti összeállítását ismétli JACOBSOHN (Arier und Ugrofinnen 183); a magyar *úr* szót meg sem említi, s az osztják *ūrt*-ot sem gondolja ide tartozónak; erre vonatkozólag ismétli (38. l., jegyzet) PAASONEN észrevételét, hogy e szóban minden osztják nyelvjárásban *t*-t találunk, holott ha *s*-re menne vissza ez a *t*, akkor csak a nyelvjárások egy részében volna *t*-je, másik részében *l*-lel hangzanék.

A tárgyalt szócsaládnak egyéb problémái is vannak, de ezek ismertetését most mellőzhetjük. Megemlítem, hogy erősen vitatott a vogul *ātēr* magyarázata.

Az *úr* szónak tehát nincsen meggyőző finnugor etimológiája.

A többi megfejtési kísérletekkel röviden végezhetünk.

A CzF.-szótár rendes szófejtési egyvelegjét legnagyobb részében mellőzhetjük; megemlítem, hogy az avesztai *ahura*-val való egyeztetés itt is megtalálható. Szóra érdemes még e szótárnak az a megjegyzése, hogy „Vámbéry szerént is ujgur nyelven *uri* v. *ūri* am. magas; előkelő" (helyesen *örü* 'felfelé').

VÁMBÉRY „A magyarok eredeté"-ben több török szóval összeveti az *úr*-t. Egyik helyen (333) a fenti egyeztetés változatát találjuk *(ur, ūr* 'magasan, fönn'), mint lehetőséget, a „török *our* alt. *uur* védelem, védő" szóval való egyeztetés mellett; ehhez megjegyzem, hogy az *our*, *uur* eredeti *oyur* alakra megy vissza, jelentése 'véletlen, szerencse', a 'Schutz, Wache' jelentést RADLOFF csak VÁMBÉRY után idézi. A 76. lapon az *our* 'védelem, védelmező' mellett szerepel az *Ur-khan* (helyesen: *Orkhan)* név, az 552. lapon a csagatáj stb. *uraz* 'Isten, oltalmazó' (helyesen: 'szerencse') szó. A VÁMBÉRYtől említett török szókról sok érdekeset lehetne mondani, de hogy az *úr* szóhoz egyiknek sincs semmi köze, az egészen világos.

Az *úr* legrégibb megállapítható alakja **uru*, ebből keletkezett nyúlással az *úr*, mely máig megmaradt, azután az *uruszág*, amely ma *ország* alakban él. MOÓR ELEMÉR az Anonymus *Vrsuur*, *Vrsuuru* adatait *Ürs-úr*-nak olvassa, s az *úr* szó *ú*-ját eredetében hosszúnak gondolja.

A szó az ősmagyar és ómagyar korban a legmagasabb méltóságok címe. Hogy egyenesen a fejedelem címe lett volna, ahogyan KERTÉSZ MANÓ gondolta (Szállok az úrnak 17 kk.), arra nincs adat. Mivel előadandó magyarázatkísérletemben a szó régi jelentése lényeges szerepet játszik, ennek legfontosabb adatait ismertetem.

Legtöbbet mond az Anonymus adata: *Vrsuur*, *Vrsuuru: Ürsü-uru*, Örs Úr, egy honfoglaló magyar (kun) vezér neve (PAIS, Magyar Anonymus 132). Nem véletlenül van az *Ürsü* mellett az *uru*, nem kell azt gondolni, hogy ez olyanféle járulék, mint ma egy név mellett az *úr*, mely ott is lehet, el is maradhat. Ürsü Uru nevének az *uru* állandó alkotórésze, egy méltóságnévféle alkotórész, amely azonban nem jelentett határozott hivatalt. Ezt — már

ti. azt, hogy az *uru* valami méltóságnév — világosan bizonyítja az a körülmény, hogy az *úr* elem Örs Úr nemzetsége nevében is megvan. „*Örsúr vára* Anonymus szerint ott állott a Nyárád valamelyik erének a forrásánál a borsodi Bükkben, ahol az *Wrsur* nemzetség a XIII-ik században is birtokos" (PAIS i. h.)

Nagyon fontos azután Kinnamos adata a XII. század második feléből. Azt mondja ez az adat, hogy II. Géza úgy rendelkezett, hogy halála után a hatalom fiára, III. Istvánra szálljon. Ez azonban ellenkezett a szokásjoggal, s a magyarok III. Istvánt megfosztották az uralkodástól, s ezt Géza testvérére, Lászlóra ruházták, másik testvérének, az idősebbik Istvánnak pedig az *οὐρούμ: urum* méltóságot adták. „Ez a méltóságnév t. i. az uralkodásra következőt szokta jelenteni a magyaroknál" (HUNFALVY, ME. 343, JAKUBOVICH—PAIS, ÓMOlv. 50).

Ugyanez az alak — más jelentésben — előfordul Stájermarki Ottokár rímes krónikájában is. Tudjuk, hogy IV. Béla fia, István, a XIII. század ötvenes éveiben Stájerország helytartója volt. „Vil manigen hôhen *uram* — brâht er und manigen zolgat", mondja Ottokár (5726—27). Egy másik helyen meg a „mit den hôhsten *uramen*" kifejezést találjuk nála (40887; LOSONCZI ZOLTÁN: Nyr. XLIV, 256; RÉZ HENRIK: MNy. XXXV, 250).

A NySz. (*uram, uraim* címszó alatt) és KERTÉSZ (i. m.) sok érdekes példát ad az *uram* és *uraim* régi használatára, ilyeneket, mint: *Az sereges uraim a nemesség jószágán ne éljenek* (NySz.), *uraim szolgák* 'die ersten Hof-Bediente' (KERTÉSZ i. m. 19).

A törökben is vannak ilyen alakok, — címek, nevek, amelyekhez első személyű birtokos személyrag járul (l.: Acta Orient. Hung. II, 36, j.; BANG: KSz. XVIII, 119; GABAIN, Alttürk. Gr. § 55.; BROCKELMANN: ZDMG. XCVI, 356; *Dedem Qorqut:* ZDMG. CIII, 221). Ilyen szerkezetű nevek, címek más nyelvekben is előfordulnak.

Lényeges adatokat szolgáltat az *úr* régi jelentéséhez a HB. *Ur*-nak, illetőleg *uromc*-nak nevezi az Istent, és így beszél: *szent peter urot.*

A cím azután terjed, kopik; már a XVI. század közepén (sőt bizonyára már előbb) jelöl polgárt is, de Apor Péter még 1736-ban is arról panaszkodik, hogy erre a címre, mely régen csak a legfőbb rangúaknak járt ki, az előkelőbb városi ember is számot tart (KERTÉSZ i. m. 21). Ez az adat azt is mutatja, hogy a cím kopása lassú, s azt is tudjuk, hogy régi súlyos jelentését bizonyos mértékben máig megtartotta. „Az *Úr*"-on ma is az Istent értjük, s ha 1945 előtt a cím használata kezdett hasonlóvá lenni a francia *monsieur* használatához, számos esetben olyan megkülönböztetéseket fejeztünk ki vele, melyek kifejezésére pl. a francia *monsieur* nem alkalmas. Jelenleg a szó jelentésében újabb változás folyamata játszódik le. Ezt — adatok alapján — bővebben ki lehetne fejteni.

II.

Az *úr* szót török eredetűnek gondolom. Török eredetije a régi török *u-* 'képesnek lenni, tudni, bírni' igéből származik; vö. ótörök *u-* 'мочь, быть в состоянии сделать что-либо' (MALOV, Памятники древнетюркской письменности 437); *u-* 'können' (GABAIN, Alttürk. Gr. 346) | jakut *uj-* 'tragen, ertragen (unter der Last nicht zusammensinken)'; ennek az alaknak a *j*-je jakut sajátosság, mely a mi szempontunkból a továbbiakban nem jön tekin-

tetbe (vö. N. S. Grigorjev, О закономерности выпадения конечного *-ŭ* в глагольных основах якутского языка. Tjurkol. Sb. I, 80). — Közismert a régi törökben ez igének egy participiális származéka: *uyan (u + yan)* '[a képes, a mindenre képes], a mindenható, az Isten'. (A régi szótárakban tévesen *oyan.)* Másik származéka az *uz* 'mester', Bang szerint: 'könnend, Können, geschickt, fähig, Kunstfertigkeit' szó (Bang, Das neg. Verbum §. 2.), deverbalis *-z* képzővel (Brockelmann, Osttürk. Gr. 142). Ez különösen a régi törökben gyakori, de él ma is; az oszmánliban 'ügyes, ravasz' jelentése is van. Keleti Turkesztánban 'Handwerker, Schneider' a jelentése (Menges—Katanov, Volkskundliche Texte aus Ost-Türkistan 122), a jakutban pedig *ūs* 'mester, iparos, kovács, asztalos, szabó stb.; képesség, ügyesség'. (Vö. Böhtlingk, Radloff Wb. s. v. *uz*, *us*, CC. stb.). Megvan a szó a mongolban is: Kow. *uran* 'art, métier, profession; artiste, ouvrier, artisan; habile, artificieux, adroit, fin, rusé'.

De különösen érdekel minket az *u-* 'képesnek lenni, tudni, bírni' származékai közül a türk feliratok egy szava, mely — mint látni fogjuk — más török forrásokban is előfordul. E szót 1895-ben így adja Radloff (Die alttürk. Inschr. Dritte Lief. 356): „*ojar* die Klugheit (?), klug (?), das Ansehen (?), angesehen (?)." (A kérdőjelek Radloffféi.) Malov 1952-ben, Енисейская письменность Тюрков című munkájában a következőképpen szerepel a szó: „*ujar* (participium az *u-* 'képesnek lenni, bírni, tudni' igéből) 'могущий [erős, hatalmas], могучий' [uaz.], 'знатный' [nemes, előkelő], 'влиятельный' [befolyásos].

Külön említendő a Stein-féle kéziratok adata, melyeket Thomsen adott ki. (Journal of the Royal Asiatic Society, 1912.; Samlede Afhandlinger III.) A szó itt ebben a kifejezésben fordul elő: *ādqūsi*, *ujurī*, melyet Thomsen így fordít: „the best and cleverest (?) . . ."; a jegyzetekben azt mondja, hogy ez a szó valószínűleg azonos a feliratoknak azzal a szavával, melyet Radloff *ojar*-nak olvasott, „and appears to signify 'clever, able', or some such word"; azt hiszi, hogy az *u-* 'to be able' igéből származik.

Szintén különös jelentőségű egy ujgur adat, abban a Bang és Gabain által kiadott ujgur szövegben, mely a manichaeus Szélistenről szól (UngJb. VIII., a szöveg 31. sorában). Itt ez a kifejezés fordul elő: „ilig bglär : . [*u*]*rlar*" (a két első betű a kézirat rongált volta következtében hiányzik, s a következő *u* is csak részben látszik) 'Könige und Mächtige'. A kiadók jegyzetben is foglalkoznak a szóval, hivatkoznak Radloff és Thomsen ide vonatkozó helyeire, és az a véleményük, hogy a szó jelentése az összefüggés szerint 'hochmögend; Hochmögende, Adlige'. Az Analytischer Index der Türkischen Turfan-Texte című kiadványukban Bang és Gabain szintén *uyur*-nak olvassák a szót, és 'Mächtiger, Adliger'-nek értelmezik.

Malov olvasata, az *ujar*, aligha helyes. A második magánhangzó a feliratokban nincs kírva, ott a szó *ujur*-nak is, *ujar*-nak is olvasható. De — mint láttuk — vannak emlékeink, ahol a második szótag *u*-ja ki van írva (Thomsen adata és a Bang—Gabain-féle adat). A Radlofftól és Malovtól kiadott Uigurische Sprachdenkmäler jogi irataiban szerepel egy *o(u)jar(i)* alak, de ennek a filológiai magyarázata teljesen kétes.

Megemlékeztem az *uyan* 'Mindenható' és az *uz* 'mester stb.' képzésmódjáról. Ezek egyszerű és világos kérdések. De egyszerű és világos az *ujur* 'úr' [miért ne fordítanám így?] alaktani magyarázata is.

Közismert a török nyelvészetben az aoristos *-r* suffixuma. Ismeretes azután a régi török nyelveknek az a sajátsága is, hogy bennük ez az *-r* suffixum sokszor *-jur* alakban jelenik meg; GABAIN az Alttürk. Gramm. 216. szakaszában ezt írja: „Aoristos: *-ur, -ür;* ritkábban *-ar, -er;* elvétve *-ïr, -ir* is; ha az ige töve magánhangzóra végződik: *-jur, -jür;* ritkábban *-r*. . . . Funkciói: melléknévi, (ritkábban) főnévi, állítmányi." A példák közt GABAIN felsorolja a *bašla-* 'kezdeni', *boša-* 'megszabadítani', *ti-* 'mondani' igéket, amelyeknek aoristosa *r*-re, de gyakrabban *yur*-ra végződik.

Ilyen képzés az *ujur*, amelynek tehát volt egy **ur* alakpárja is. Nem bizonyos, de valószínű, hogy ennek is ugyanazok voltak a jelentései, mint az *ujur*-nak.

Hogyan képzelhetjük a magyar *úr* szónak ezekhez a török szókhoz való viszonyát? Ha a magyar *úr ú*-ja eredetileg hosszú volna, akkor egyszerű és kétségtelen volna a magyarázat. Egy bolgár-török *ujur*-nak a magyarban szabályosan *úr(u)* felelne meg (vö. *kín* < bolgár-török **qīn* < őstörök **qïjïn;* csuvas *χən*). Ebben az esetben azt kellene feltenni, hogy a magyar *úr(u) ú*-ja később megrövidült (vö. *uru-ság* > *ország*). Sokkal valószínűbb azonban a magyar nyelvészeknek az az — úgy látom, általánosan elterjedt — felfogása, hogy az *úr ú*-ja eredetileg rövid, a szó ősmagyar alakja **uru*, és tővokálisa a tővégi magánhangzó eltűnésével kapcsolatban nyúlt meg (GOMBOCZ, ÖM. II/1: Hangtörténet 71; BÁRCZI, M. Hangtörténet 47).

Így nem marad más hátra, mint az, hogy *úr* szavunkat a török *ujur*-nak kétségtelenül megvolt és valószínűleg az *ujur*-ral egy jelentésű **ur* változatával egyeztessük.

III.

Cikkem megírása után HARMATTA JÁNOS és PAIS DEZSŐ beszélt az *úr* szó eredetéről egy-egy hozzászólásban; mindkettő KNIEZSA ISTVÁNnak „A magyar állami és jogi terminológia eredete" című akadémiai előadásával kapcsolatban hangzott el (l. I. Oszt. Közl. VII, 253, 260—2).

HARMATTA úgy gondolja, hogy a szót „kifogástalanul megmagyarázhatjuk, mint az óiráni **sūra-* 'úr, parancsoló' (vö. avesztai **sūra-* 'stark, gewaltig; gebietend, Herr über . . .') szó átvételét". Ez a magyarázat sem feltétlenül meggyőző, mégpedig azért nem, mert a feltett szóátvételt csak a finnugor korban lehet elképzelni, s más finnugor nyelvből a szó nem mutatható ki. (Hiszen ha kimutatható volna, régen finnugor eredetűnek minősítettük volna az *úr* szót.) HARMATTÁnak azonban igaza lehet, a szó meglehetett más finnugor nyelvekben is, de — a magyaron kívül — minden finnugor nyelvből kiveszett.

PAIS főleg az *úr* régi jelentését helyezi élesebb megvilágításba: „. . . a tihanyi apátság egyik Esztergom környéki *Urkuta* nevű birtokát mint I. András fia, Dávid herceg adományát emlegetik . . .". Az eredet kérdésében BUDENZ véleménye mellett van. A 'hím, férfi → úr (főember)' jelentésfejlődés menetének, illetőleg közbülső fokainak igazolására az *úr* feltett rokon nyelvi megfelelőinek jelentéseit közli. Párhuzamként utal a rangjelölővé fejlődött német *karl* > *kerl*, távolabbról pedig a besenyő *Tonuzaba* és a német *Eber* előtagú személynevek jelentéstörténetére.

BUDENZ magyarázatából indul ki COLLINDER is. Finnugor etimológiai szótárában (Fenno—Ugric Vocabulary. Stockholm, 1955.) finn és lapp szók-

kal egyezteti az *úr* szót, melyek hím állatot, felnőtt embert, hőst jelentenek. A magyar *úr*-nál megemlíti a 'férj' jelentést. COLLINDER szótárának illető helye (121. l.) így hangzik: „fi *uros*, gsg *uroon* or *urhoon* male (of animals); adult man; brave man, hero | lp *våres*, Lule, E *ores*, Ter *vyõres* male animal, a male; lp *vårek*, Lule, E *orek*, Ter *vyõreg* two-year-old male reindeer | hu *úr* ~ *ura-* lord; husband." Ezzel szemben az adatok világosan mutatják, hogy a magyar *úr*-nak nem 'hím', hanem 'nagyúr, hercog' a régi jelentése.

Török eredetű lesz ez a méltóságnév — éppúgy, mint a magyar régiség több más közismert méltóságneve.

Végezetül köszönetet mondok LAKÓ GYÖRGYnek és SZÉPE GYÖRGYnek, akik dolgozatomat elolvasták, és több dologra figyelmeztettek. Megnéztem az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében a magyar nyelv finnugor elemei készülő szótárának ide tartozó anyagát is. Ezért a segítségért is hálás köszönetet mondok. Megjegyzem, hogy tisztán tudománytörténeti értékű adatokat nem használtam fel.

A *tolmács* szó történetéhez [127]

1. A *tolmács* nagy területen meglevő vándorszó, de sem eredete, sem vándorlása nem világos. Megpróbálom, hogy — legalább egy ponton, a török vonatkozások pontján — világosabbá tegyem a rá vonatkozó kérdéseket. Cikkem megírásához az indítékot a *tolmács* irodalmának egy újabb terméke, egy finn turkológusnak, P. JYRKÄNKALLIOnak adatokban és gondolatokban gazdag dolgozata adta.[1]

2. JYRKÄNKALLIO (10. l.) szerint a *tolmács* eredete elvész az ősidők homályában. Talán a kisázsiai mitanni nyelv (i. e. II. évezred) *talami* 'tolmács' szava az ősе. Ez a feltevés nem állja ki a kritikát. Az itt említett szóra vonatkozólag JOH. FRIEDRICH professzor Berlinből kérésemre a következőket volt szíves velem közölni: a churri (a mitanni ennek egy része) *talami* 'tolmács' szó csak a régebbi tudományos irodalomban volt elfogadva, s már régen el van vetve; a *talami- (talmi-, telami-)* szót legújabban LAROCHE elfogadható megokolással 'nagy'-nak fordítja.

Felveti JYRKÄNKALLIO a kínai eredet lehetőségét is, de nem beszél arról, hogy miféle kínai szóból származhatnék a *tolmács*. Ez a lehetőség tehát voltaképpen tárgytalan.

De lehet a szó JYRKÄNKALLIO szerint sémi eredetű is: a *targumānu* 'tolmács' szó egy ősi rokonának az átvétele; ez a szó már a fenti „mitanni" szóval egyidőben jelentkezik és talán iráni vagy más közvetítéssel juthatott a törökökhöz. Ez sem meggyőző.

3. JYRKÄNKALLIO már most — mindenesetre inkább csak feltevésszerüleg — úgy gondolja, hogy a törökök átvettek egy **tilmač*-féle alakot valamelyik fent említett nyelvből, utólag kapcsolatba hozták a saját nyelvük *ïl ~ til* 'nyelv' szavával, és így keletkezett a török *tilmač ~ tilmeč* 'tolmács' szó, melynek tehát voltaképpen alapszava is, képzése is idegen. Ebben az esetben tehát — ha jövevényszó is — őstörök szó volna a *tilmač ~ tilmeč*.

Ezt nem látom valószínűnek. A török nyelvek egy fontos csoportjában, az oguz nyelvekben — mint látni fogjuk — eredetileg nincs meg ez a szó; az altajvidéki és a kipcsak nyelvekben jelentkezik, tehát az északi törökségben, és azok a nyelvek, melyekben eredeti, két, földrajzilag egységes csoportra oszlanak; az egyikben *tilmeč*, a másikban *tilmač* a szó alapalakja.

Az altajvidéki nyelvekben van *tilbeč*,[2] *tilbec*, *tilbeš*, *tilbes*, *tilmeč*, kumandi *telmeš*; az altajvidéki nyelvekhez csatlakoznak e szó alakját illetőleg a kirgiz

[1] „Zur Etymologie von russ. *tolmač* 'Dolmetscher' und seiner türkischen Quelle". Helsinki, 1952, Studia Orientalia XVII : 8. (11 lap).

[2] A forrásokat l. JYRKÄNKALLIO dolgozatában.

és a kazak, tehát azok a török nyelvek, melyek az altajvidéki törökségnek — a közbeeső nagy távolságok ellenére — tulajdonképpeni nyugati szomszédai: kir. (JUDACHIN) *tilmeč*, kazak *tilmeš*. Mindezek egy régi **tilmeč* ~ *telmeč* alakra mennek vissza. — Másik csoportot alkotnak a *tolmács* képviseletei tekintetében a nyugati kipcsak nyelvek. Ezekben ilyen adatok vannak: besenyő *tulmač* ~ *tulmač*, kun *tïlmač* ~ *tolmač*,[3]) Bulgat al-muštāq (a ZAJĄCZKOWSKI által kiadott XIV. századi kipcsak—türk nyelvemlék) *talmač*, kazáni *tïlmač*, karaim *tolmač*, *tolmac*, karacsáj *tïlmač*, toboli (GIGANOV) *tulmac*. (Vö. KANNISTO, Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen: FUF. XVII, 197, ahol a *tolmács* vogul és osztják megfelelői is megtalálhatók.) Ezek a kipcsak szók *tïlmač* ~ *talmač* ~ *tulmač* ~ *tolmač* alakokra mennek vissza. A tőmagánhangzó váltakozása, mely nemcsak a második csoportban van meg, hanem az elsőben is, feltűnően gazdag, de nem lehetetlen és mint tény, egyszerűen konstatálandó. (L. HASAN EREN: NyK. LI, 356—73, BANG: KSz. XVII, 122.) Az *o*-s alakokat (karaim, kun — s ezekhez esetleg hozzátehetjük még a toboli *tulmac* < **tolmač* alakot) JYRKÄNKALLIO oroszból való visszakölcsönzésnek gondolja, főleg azért, mert „a törökben *ï* ~ *o* váltakozás nincs" (7. l.). Ezt a feltevést nem tartom szükségesnek. — Van azután a *tolmács* török megfelelőinek egy harmadik csoportja, mely földrajzilag szintén egységes és hangtanilag szintén összetartozik: ez a keletturkesztáni, csagatáj, özbek, karakalpak, türkmen, azerbajdzsáni, oszmánli csoport, amelyre az jellemző, hogy benne a *tolmács* megfelelői se nem magashangúak, mint az első csoportban, se nem mélyhangúak, mint a második csoportban, hanem vegyeshangúak: keletturk. *tïlmač*, csag. *tïlmadž*, özbek *tïlmač*, türkm. *dïlmāč*, azerb. *dïlmandž*, oszm. *dïlmač*. Ibn Mühennā' adata, melyet általában *tïlmač*-nak olvasnak, a keletturkesztáni adathoz kapcsolandó. E harmadik csoport tagjai a vegyeshangúság miatt idegen eredetűeknek látszanak, s az itt szereplő nyelvek valóban mind annak a nyelvnek a szomszédai, amelyik legnagyobb hatással volt a déli török nyelvekre, ti. a perzsának. Ezek perzsa jövevényszavak. perzsa eredetijükről lentebb lesz szó.

Megjegyzem, hogy lényegében látja ezt JYRKÄNKALLIO is. A 10. lapon ti. a következőket mondja: „Úgy látszik, mintha szavunk erősebben volna képviselve az északi nyelvekben. A déli törökökre mintha valami idegen benyomást tenne."

Sajátságos, hogy a *tïlmač* ~ *tilmeč* elszigetelődött az alapszavától. A kazániban pl. *tel* 'nyelv', de *tïlmač* 'tolmács'. Ennek különös jelentőséget nem tulajdonítanék. Igen meggondolandó itt, amit a 7. pontban el fogok mondani. A török nyelvek közül tulajdonképpen csak egyes ótörök emlékekben, a jakutban és a tuvában (PALMBACH: *dïl*) van a *til* szónak *ï* magánhangzója és nincsen pl. a kipcsak nyelvekben.

Külön kérdés a jakut *tïlbās* 'Dolmetsch' eredete. BÖHTLINGK s utána PEKARSKIJ megkérdőjelezi a jakut *til* 'Zunge, Wort, Sprache, Name' szóból való származását. Hogy azonban a jakut ember a *til* és *tïlbās* között összefüggést érez, az kétségtelen, s BÖHTLINGKnek és PEKARSKIJnak annyiban van igaza, hogy a *tïlbās* nem a *til*-ből való jakut képzés. A *tïlbās* a jakutban minden valószínűség szerint jövevényszó. Perzsa nem lehet. A perzsa nyelv hatása már az altajvidéki törökségnél meglehetősen meggyengül, a jakutokhoz meg éppen nehezen jut el perzsa szó, mint pl. az *ambār* 'Niederlage',

[3]) Vö. GRÖNBECH, Kom. Wb. 9. l.

mely orosz közvetítéssel került a jakutba. Alakja szerint a *tïlbās* a kipcsak nyelvekre utal, de jöhetett az északkeleti török nyelvekből is, származhatik egy *tilbeč* szóból, mely a jakutban az alapszónak érzett *til* hatására *tïlbās* alakot kapott (a jakut a jövevényszókat szabályosan, de erősen átalakítja), de az a legvalószínűbb, hogy a *tïlbās* orosz jövevényszó, ahogyan BÖHTLINGK nyelvtana 172. §-ában írja. Jövevényszónak gondolja a *tïlbās*-t JYRKÄNKALLIO is, a második szótag hosszú magánhangzója alapján (8. l.).

4. Különös jelentősége van a besenyő *tulmač* ~ *talmač* szónak. Ez a szó a besenyőknél a legmagasabb méltóságok egyikét jelölte, a tolmács — talán valami külügyminiszter-féle — a törzsfejedelmek közé tartozott. GYÖRFFY GYÖRGY vagy tíz magyarországi *Tulmács*, *Tolmács*, *Talmacs* ~ *Talmács* helynevet sorol fel a magyarországi besenyőkről szóló dolgozatában (KCsA, kieg. kötet, 442). Ezek vagy a *tolmács* címet viselő fejedelem birtokainak, vagy a *Tolmács* törzs töredékeinek emlékei. Ismeretesek a bizánci szolgálatban álló, az ugyanezen törzsből való „*Τουλμάτζοι*" „*Ταλματζίων*" nevű bizánci testőrök s a besenyő *Ταλμάτ* = *Talmač* törzs. (A bizánci τ *č*-nek, *dž*-nek olvasható; ezt — kétes példák mellett — egy-két biztos példa támogatja, l. MORAVCSIK GY., Byzantinoturcica II, 44. l. A bizánci feljegyzések első szótagbeli *α* ~ *ου* magánhangzóját pedig az idézett kipcsak alakok igazolják.) Hogy a szó besenyő alakjai hogy viszonylanak a szláv alakokhoz, azt nem tudom, de azt biztosra veszem, hogy a magyar *tolmács* nem szláv, hanem besenyő eredetű, ahogyan pl. BÁRCZI GÉZA is gondolja (SzófSz., s. v.). Alighanem besenyő eredetű lesz a szláv szó is. JYRKÄNKALLIO a hun, avar vagy kazár eredetet sem tartja kizártnak (4. l.).

5. Van a szónak egy különleges alakja is, éspedig az ujgurban és a Qutadgu Biligben. Ezt F. W. K. MÜLLER (Zwei Pfahlinschriften, 33) *tlmči* formában adja és megjegyzi, hogy „sehr unsicher". CAFEROĞLU ujgur szótárában *t(i)l(i)mči* alakot találunk, ARAT Qutadgu Bilig-kiadásában (33. l., 162. sor) *tïlmači*-t, MALOV régi török szójegyzékében (Памятники древнетюркской письменности, 430a) *tïlmäči*-t. Emellett van az ujgurban és egy-két nem-ujgur emlékben *kelemeči* 'tolmács' szó is.

Ezekről LIGETI LAJOS a NyK. XLIX. (1935) kötetében (260. l.) az idetartozó adatok és összefüggések részletes megbeszélésével a következőket mondja: „Az ujgur *kälämäči* . . . ugyanolyan származék, mint a török *tilmäči* . . ., a két szóban nemcsak a képző, ill. képző-bokor *(-mä-či)* azonos, hanem a tőszó jelentése is: *kälä* 'nyelv' ~ *til* 'ua.' ". RAMSTEDT 1952-ben megjelent „Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II" (MSFOu. 104 : 2) c. művében, a 219. lapon pedig a következőket olvassuk: „Valószínűleg a *-ma* melléknévképző van a török *tïlmači*, *tïlmač* 'tolmács' szóban (< *til* 'nyelv'); ujg. *kälämäči*, *kälmäč* 'tolmács', mongol *kelemeči*, *kelemerči*, *kelemürči* ua. (< **käl*, mongol *kele* 'nyelv', csuv. *kala-* 'beszélni')." Mongolistáink felfogásával JYRKÄNKALLIO nem ért egyet: szerinte — mint láttuk — a *tïlmač* ~ *tilmeč* valószínűleg idegen eredetű, s azon alakjai, melyek szóvégi *i*-t mutatnak, a *-či* végű, foglalkozást jelentő nevek hatására alakultak (8. l.).

6. A szó behatolt a perzsába is, mégpedig két alakban: *dīlmādž* és *tīlmāči*.

Azt hiszem, hogy az első alak egy kipcsak *tïlmač* átvétele. A perzsa szókezdő *d-* az iráni-oguz *dil* 'nyelv' hatása alatt keletkezett. Szókezdő *d-* van a

perzsában a *dīraq* 'árboc', *dīrnāq* 'köröm', *durnā* 'daru' szavakban is, melyek szintén a törökből való kölcsönzések (< tör. *direk*, *dīrnak*, *durna*).

Az a kritérium pedig, melynek alapján a perzsa *dīlmādž* szót a kipcsakból való átvételnek gondolom, a második szótag hosszú *ā*-ja. Ez az *ā* egy török *tīlmač(dž)* alakra mutat, amely — mint láttuk — kipcsak alak. Egy török *tilmeč* átvétele esetén a perzsában a második szótagban rövid *a(ă)* magánhangzó volna, mint ezt a következő török jövevényszavak mutatják:

a) p. *dīrak* 'árboc' < tör. *direk;* p. *čūrak* 'kenyér' < tör. *čörek;* p. *tušak* 'ágy' < tör. *töšek;* p. *takar* 'kerék' < tör. *teker;* p. *tora* 'törvény' < tör. *töre;* p. *čičak* 'bárányhimlő' < tör. *čiček.*

b) p. *dīrnāq* 'köröm' < tör. *dīrnak;* *durnā* 'daru' < tör. *durna;* p. *ulāγ* 'szamár' < tör. *ulaγ;* p. *čomāq* 'buzogány' < tör. *čomak;* p. *udžāq* 'tűzhely' < < tör. *odžak;* p. *toqmāq* 'kalapács' < tör. *tokmak;* p. *čāpār* 'futár' < tör. *čapar.*[4]

Ami pedig a perzsa *tīlmāčī* alakot illeti, ezt aligha nem a mongol kor ujgur hivatalnokai terjesztették el. A fent kifejtettek szerint a *tīlmāčī* *a*-ja ujgur *tīlmačī* alakra mutat, de ez a hosszú *ā* a perzsa *dīlmādž* hatására is előállhatott, tehát az sem lehetetlen, hogy a perzsa *tīlmāčī* egy ujgur *tilmači* átvétele.

A perzsa *dilmādž* azután átment mindazokba a török nyelvekbe, amelyek közvetlenül a perzsa nyelv hatása alatt állanak, éspedig csak ezekbe. Így magyarázható a türkmen *dilmač*, az oszmánli *dilmač*, az azerbajdzsáni *dilmandž*, a csagatáj, özbek *tilmač(dž)* (itt a szókezdő *d*-nek *t*-re változása a *til* 'nyelv' szó hatására történt). Idegen eredet mellett tanúskodó alaknak tartja a türkmen *dilmāč*-ot JYRKÄNKALLIO is (8. l.), a második szótag hosszúsága alapján, de persze más háttérrel: ő a *tīlmač* ~ *tilmeč* szót egyáltalában idegen eredetűnek tartja.

7. A *tīl* ~ *til*-nek természetesen sok származéka van. Ezeknek legnagyobb része most nem érdekel bennünket, de annál jobban érdekelnek e g y e s származékok.

Először is előttünk van három szó, amely a *tīl* ~ *til* származékának látszik — nekem egyelőre egészen érthetetlen képzéssel és 't o l m á c s' jelentéssel, s egy negyedik szó, szintén 'tolmács' jelentéssel és világos képzéssel:

1. Oszm. *diltar* 'tolmács', isztanbuli tájszó, a kitűnő Söz Derleme Dergisi (= SözDD) adata. Illeszkedés nélkül, ismeretlen képzővel. Perzsa szónak gondolná az ember, de a perzsában nincs ilyen.

2. Oszm. *dilban* 'tolmács'. Az oszmánli nyelvtörténeti szótár, a Tanıklariyle Tarama Sözlüğü III. kötetében. Az adat egy XVIII. századi verses regényből, Battál Gázi történetéből való. A szótár idézi a verset is, melyben előfordul: *Yetmiş iki dili bildi, söyleşir dilban ile* 'hetvenkét nyelven tudott, tárgyal a *dilban*-okkal'. Sem a hangalak *(i, ï?, a, ā?)*, sem a jelentés nincs minden kétséget kizárólag biztosítva, de azt hiszem, mindkettőt jól adja a szótár.

3. *dilbend* 'tolmács'. XIV. századi, kairói török adat. (VELET İZBUDAK, El-İdrâk Haşiyesi.) Ez is perzsa szónak látszik, van is ilyen perzsa szó, de egészen más jelentéssel.

4. A negyedik idetartozó adat Ibn Mühennā'-nál van (1300 körül): *ti(ï)ldam*, 'tolmács' és 'hangos szavú' (ed. MU'ALLİM RIF'AT, 140. l.). APTULLAH BATTAL átírásában: *tildam*. Ez a *til* 'nyelv' szó, a jól ismert *-dam*, *-dem*

[4] E szavak összeállításánál felhasználtam GAÁL LÁSZLÓnak az újperzsa nyelv török jövevényszavaira vonatkozó jegyzeteit.

képzővel. (Erről a képzőről l. HASAN EREN: KCsA. III, 139; a *tildam* itt is mint a *til* és *dam* összetétele szerepel.) Emellett MALOV a Qutadgu Biligből idéz egy *tïldam* 'beszédes' szót (Zap. Koll. Vost. III, 238). Természetesen ez is idetartozik.

Itt van tehát ez a négy csodálatos szó, mind a négy a *til* 'nyelv' származéka és 'tolmács'-ot jelent, nagyobbára érthetetlen képzővel. Az ötödik a *tïlmač* ~ *tïlmeč*, melynek hangfejlődését fent próbáltam magyarázni, de a képzője ennek sem világos. (Erről még beszélünk.)

Mintha különleges szó volna a *til* ~ *tïl* a törökben. Sem a magánhangzóilleszkedés szabályai nem mutatkoznak a származékaiban, sem a hozzájáruló képzők jó részével nem tudunk mit kezdeni. A következőkben ugyanis további sajátságos dolgok fognak kiderülni. Folytassuk csak az idetartozó szavak felsorolását.

5. A SözDD közöl egy *tiltak* alakot 'dadogó' jelentéssel; megint hiteles adat, illeszkedés nélkül. És miért kezdődik *t*-vel *d*- helyett? Hiszen az oszmánliban *dil* a nyelv neve! A nyelv nem érzi a *dil*-lel való összefüggést s megmaradt a régi szókezdő *t*? Vagy a **diltak* első szótagjának **d*-je hasonult a második szótag *t*-jéhez? A szó a régi korból való, megvan egy kipcsak nyelvben, a toboliban is, mégpedig két alakban, két jelentéssel: *tïldak* 'beszédes' és *tïldïk* 'dadogó' (RADL.). Emellett van a törökben *tilde*- 'beszélni' ige (l. RADL., Wb. III, 1387).

6. A SözDD közöl egy oszm. *tilkav* 'dadogó' adatot, megint illeszkedés nélkül, megint szókezdő *t*-vel *d*- helyett, megint nem világos képzővel. S ez a furcsa szó megvan egy kipcsak nyelvben, a kumükben is (KSz. XII) *tilkau* alakban, szintén 'dadogó' jelentéssel, — és itt sem illeszkedik. Ez is ősi egyezés. Nem az oszmánli népnyelv különleges jelenségeiről van tehát szó a *tilkav* esetében és más idetartozó esetekben.

7. Az oszmánli szótárak, pl. a Qāmūs-i Türkī, vagy HEUSER—ŞEVKET szótára is, közölnek egy دیلاق *dilak* alakot 'klitorisz' jelentéssel. E szót a SözDD *dilaγ*, *dilâk* alakban ismeri, ugyanazon jelentéssel. Mindkét nyelvjárási adat Dél-Anatóliából való, az első Denizliből, a másik Kóniából. A szó képzése világos, az oguz szókezdő *d*- is jelentkezik benne, képzője azonban nem illeszkedik; nagyon érdekes a SözDD második alakja, melyben az *â* betű azt jelenti, hogy az *l* nem alveoláris, hanem dentális képzésű. Ilyen rendesen csak idegen szóban van. Amellett a nyelvérzék számára a szó éppoly világos két részre (alapszóra és képzőre) oszlik, mint pl. a magyar *nyelvecske* vagy a német *Zünglein*. Ezt a tudatot erősíti az oszm. *dildžik* 'nyelvecske, klitorisz' szó is, melynek képzése éppoly világos. S még hozzá a *tilak* ősi szó is. Megvan már Maḥmūd-i Kāšγarīnál: csigil *tïlak* [? *tilak*] 'weibliche Scham' (BROCK.). Megvan a régi kipcsak szótárakban, HOUTSMA glosszáriumában, Abū Ḥayyān-nál, a Tuḥfet-ben — *tï*[ï?]*lak* alakban, 'klitorisz' jelentéssel. Van rá adatunk az oszmánli régiségben is, a Tan. Tar. Sözl. II a XVII. századból ismeri, szókezdő *t*-vel. RADLOFF közöl egy oszm. *tï*[ï!]*lak* 'ínyvitorla' adatot is, és illeszkedett alakban közli a szót a SözDD pótkötete (IV. k.), nyugati Anatóliából a Manisai vilájetből: *dïlak* 'klitorisz'.

8. Az oszm. népnyelvben van *dïladžan* 'fecsegő' és *diladža* 'aki az embernek szavába vág' adat. Az első isztanbuli tájszó, a második ankarai (An. Derl.). Vö. kazáni *tɘlčen* 'языкастый' (Тат. — русск. сл. 1950), 'Vielsprecher, zänkisch, eigensinnig' (RADL.).

9. A kazakban van *tilmar* és a kirgizben — illeszkedéssel — *tilmer* szó, 'beszédes' jelentésben (MACHMUDOV—MUSABAEV, 1954, illetőleg JUDACHIN), s a kazakban és karakalpakban *tilmaš* 'tolmács, irnok' (MACHMUDOV—MUSABAEV, illetőleg BASKAKOV). Itt arra lehet gondolni, hogy a *tilmaš* perzsa jövevényszó, s ez befolyásolta a *tilmar* vokalizmusát. De az is lehet, hogy itt olyan, a törökben keletkezett vegyeshangú alakokkal van dolgunk, mint amilyeneket az előző pontokban felsoroltam.

Sőt ezzel kapcsolatban felvetődik az a kérdés, van-e egyáltalában szükség arra, hogy az oguz, csagatáj alakokat (l. 6. pont) a perzsából magyarázzuk. Fenntartom ezt a magyarázatot, utóvégre a nyelv életében két tényező is működhetik egy irányban.

Mindenesetre erősen számolni kell a török nyelvek életében egy fejlődési tendenciával, azzal, amelyik a palatoveláris magánhangzó-harmónia megzavarására irányul. Világos és nagyszámú példán mutattam ezt be „Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához" c. dolgozatomban (A MTA. I. Oszt. Közl. X, 9—14, 22—33, 41—48. l.), de bőven van rá példa a törökség több más területéről is. Lényegében ugyanarról a jelenségről van itt szó, mint mikor a perzsa eredetű oszmánli *dilber* 'szép, kedves' szó Anatóliában *dilbar*-rá lesz (CAFEROĞLU, Doğu İAT, 242 és Orta Anadolu AD, 232). Azt sem kell elfelejteni, hogy a *til* 'nyelv' szóban *i* magánhangzó van. A magánhangzó-harmónia megzavarásában mindenütt ez a hang jár elől.

8. A *tilmač* ~ *tilmeč* szó képzője nem közönséges; legfeljebb a *sïyïrtmač* 'tehénpásztor' (*sïyïr* 'tehén') képzőjével egyeztethetjük. Feltűnő, hogy a *til* fent felsorolt származékai is szokatlan — mint már mondottam — ma még nem világos képzőkkel vannak ellátva.

A *tilmač* ~ *tilmeč*-et tehát eredeti török szónak tartom, északi török szónak, mely a besenyőből ment át bizonyos kelet-európai nyelvekbe, s ezekből aztán tovább is vándorolt.

Egy ótörök jövevényszó a magyarban az állattenyésztés köréből [30]

*Kérődzik**

1. A *kérődzik* ige a magyar nyelv szókincsének régi eleme. Bizonyos, hogy egy *kér* alapigéből és a gyakori *-ódzik, -ődzik* pseudo-reflexív képzőből van összetéve, mely a cselekvés tartós vagy ismétlődő voltát jelöli.

* A cikkben előforduló újabb és ritkább rövidítések jegyzéke a következő: Abdurachm. = Русско-узбекский словарь. Под ред. Р. Абдурахманова. M. (= Москва), 1954. — Аснм. = Башкирско-русский словарь. Редколлегия: К. З. Ахмеров [és mások]. M., 1958. — AnDerl. I, II = Hamit Zübeyr—İshak Refet, Anadilden Derlemeler I. 1932.; II. H. Z. Koşay és O. Aydın. 1952. — Bajlïev—Karrïev = Х. Бйалыев—Б. Каррыев. Туркмено-русский словарь. Ашхабад, 1940. — Bask.—Nas. = Уйгурско—русский словарь. Составили Н. А. Баскаков, В. М. Насилов. M., 1939. — Batïrov—Karpov = Русско—туркменский словарь. Составили Ш. Батыров, Г. И. Карпов. Ашхабад, 1948. — Bobovkov = Узбекско—русский словарь. Главный редактор А. К. Боровков. Ташкент, 1959. — Čerem. = К. М. Черемисов, Бурят-монгольско—русский словарь. M., 1951. — Jud. = К. К. Юдахин, Киргизско—

A nyelvemlékek és a nyelvjárások a szó történetére vonatkozólag számos adalékkal szolgálnak. A SchlSzj.-ben (366—7) az „eructacio — *kerdes*" és „eructo — *kerdem*" szavakat találjuk, a frekventatív *-d* képzővel. Sok adatot nyújt a NySz. Számos adattal szerepel ebben egy a nyelvjárásokban ma is élő *kérő* alak. Jelentése 1. 'kérődzés' (CALEPINUS: 'rumen') és 2. 'amit a marha kérődzés közben rág' (MTsz.). Van *kérős gyomor* (NySz.) és *kérőgyomor* 'a kérődző harmadik gyomra' (CzF.), továbbá *kérőrágás* és *kérőt rág (a teve kérőt rág*, a MTsz.-ban: *kérőbe rág)*. A mai *kérődzik*-et a régi nyelv *kérődik* formában, különféle jelentésekben és jelentésárnyalatokban, sőt átvitt értelemben is gyakran használta. Gyakori a 'böfög' jelentés.

A *kér* alakkal kapcsolatban felmerül az a hangtörténeti kérdés, hogy *é*-je eredetileg nyílt-e vagy zárt. A nyelvjárási szótárak kétséget kizáróan bizonyítják, hogy zárt volt: a Rábaközben: *a tehén kíreje* (MTsz.), Ormánységon: *kűrüzik, kürüzik* (OrmSz.), a Tiszántúlon, pl. Karcagon az alapige *kír*-nek hangzik *(kíröddzik)*, a Szamosháton: *kërőü(d)zik* van *ë* = *é* és *í* közötti magánhangzóval (SzamSz.). Megnéztem az MTA Nyelvtudományi Intézetében a készülő nyelvatlasz *kérődzik* lapját, mely száz meg száz adatot hoz; a Dunántúlon: *kiér-, këir-, kír-* (az északi részen jókora területen), *kőr-, kűr-, kér-* (nagy területen a Duna és a Balaton között) stb., a Duna—Tisza közén jobbára *kér-*, Észak-Magyarországon *kér-* (különféle diftongusokkal), a Tiszántúlon pedig túlnyomórészt *kír-* alak járja.

2. A szóban forgó *kér-* ige szerintem török eredetű; egy török szócsaláddal függ össze, melyből csak a bizonyításomban lényeges adatokat, illetőleg származékokat idézem; a lista így is meglehetősen hosszú lesz, de enélkül aligha alkothatnánk helyes képet a magyar szó eredetéről; — az a körülmény pedig, hogy a *kőrő* 'porhanyó, korhadt' szót a *kérő* 'amit a marha újrarág' szóval azonosnak gondolom, tehát a *kérődzik* szó családjához sorolom, különösen szükségessé teszi az etimológia szélesebb alapon való tárgyalását.

Az adatok rendezésében egységes formai szempontokat nem tartottam szem előtt, hanem olykor kronológiai, máskor pedig fonetikai és jelentéstani megfontolások voltak az irányadók, amint a bizonyítás folyamata éppen megkívánta. A mongol megfelelőket nem választottam külön. A török—mongol egyezéseket ugyanis — nem kizárólag, de lényegében — hosszú, kibogozhatatlan, történetileg ismeretlen kölcsönző viszony eredményének gondolom, s nem akarom azt a látszatot kelteni, hogy ezek közös altaji ősnyelvre mennének vissza. Vannak azonban okok, melyek a török és mongol elemek szétválasztása mellett szólnak.

A kérdéses török—mongol szócsalád a következő:

Karakháni *kev- (kew-)* '(egy falatot) sokáig rág, egy szót nem nyög ki, gyengít' (Käšγ.) (figyeljünk az ige két régi jelentésére: 'sokáig rág' és 'gyengít') | óoszm. *gev- (< *kev-)* 'rág, kérődzik' (TTS.), oszm. *gev-* 'rág, az ínyével

русский словарь. М., 1940. — МАСНМ.—МЎСАВ. = Х. МАХМУДОВ—Г. МУСАБАЕВ, Казахско—русский словарь. Алма-Ата, 1954. — РАЎМВ. = Русско—тувинский словарь. Под ред. А. А. ПАЛЬМБАХА. М., 1953. — RINČ. = А. Р. РИНЧИНЭ, Краткий монгольско—русский словарь. Под ред. Г. Д. САНЖЕЕВА. М., 1947. — SAURANB. = Русско—казахский словарь. Под ред. Н. Т. САУРАНБАЕВА. М., 1954. — SDD. = Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. Ist. I. 1939.; II. 1941.; III. 1942. (a nagy oszmán-török tájszótár). — SDD.—Ul. = Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. IV. Ulama. Ist., 1951. — TS.[3] = Türkçe Sözlük.[3] Ankara, 1959. (a Török Nyelvi Társaság hivatalos szótára). — TSS. = Tanıklariyle Tarama Sözlüğü. I—IV. Ankara, 1943—1957. (az oszmán-török nyelvtörténeti szótár).

próbál rágni' (TS.[3] QT., SDD.—Ul.), 'kérődzik' (Radl.); *gev* 'kérődzés' (Radl.); *giv*, vulg. *gev* 'a kérődző felkérődzött tápláléka' (Redh.; a magyar *kérő)* || mong. irod. *kebi-*: ord. *k'ewe-* 'kérődzik'(Most.) | khalkha *χivεχ* 'kérődzik' (Rinč.) | burj. *χibεχe* 'kérődzik' (Čerem.); *χibedehen* 'жвачка' (az orosz жвачка jelentése 'kérődzés' és 'kétszer megrágott eledel'; félreértések elkerülése végett nem fordítottam le); *hebhen* > 'levágott állat béltartalma' | kalm. *kewχə* 'kérődzik, felböfög' (Ramst.) | monguor *k'ĕyi* 'kérődzik', *k'ĕyi* 'a kérődző gyomrában keletkező szőrgombóc' (de Smedt—Most.) | mong. **kemi-* 'rág', *kemi* 'csontvelő', *kemeli (< kemi-l-)* 'rág' (Ramst.: JSFOu. XXVIII/3, 24) | jakut (a mongolból): *kebii-* 'rág, apránként elharapdál, megeszeget; . . . megrág' (Pek.) | *kebin-* 'kérődzik' (Pek.).

A török **keb-* 'rág, kérődzik' és az indoeurópai **gieu-* és **ĝieu-* 'rág' rokonítása (Menges, Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Türkistan II, 748, vö. Walde—Pokorny I, 642) nem teljesen meggyőző.

Az őstörök **keb* ~ **kev* ~ **kem* nomen-verbum hatalmas szócsaládot fejlesztett ki.

Igei származékai (továbbképzett alakokkal):

A passzívum képzőjével: ótörök *kewil-* 'gyengíttetik' (v. Gabain) | karakh. *kevil-*, *kevel-* 'legyengül' (Kāšγ.). Műveltető alak: *kevtür-* 'gyengíttet' (Kāšγ.); az *-ele* gyakorító képzővel: oszm. *gevele-* 'valaki valamit forgat a szájában (de mivel nincs foga, nem tudja megrágni)' (AnDerl. I), „gevelemek" (TTS. IV, 338).

Az *-r, -re* deverbalis igeképzővel: karakh. *kemür-* 'kiszop (csontot)', *kemrüš-* 'együtt kiszop' (Kāšγ.) | leb. *kebir-* 'rág' (Radl.) | alt., tel. *kemer-* 'rág, szétrág' (Radl.) | oszm. *gevir-* 'rág vagy majszol, mint a kérődzők a kérőt' (Redh.), *gemir-* 'rág, megrág' (Radl.) | alt., tel., leb., CC., csag., oszm. *kemir-* 'rág, megrág' (Radl.) | türkm. *gemir-* 'rág' (Aliev—Böriev) | kazak *kémir-* 'lerágcsál, lerág (egy csontot), rág, lerágicsál, körülrág' (Katar.) | nog., karakalpak (Bask.), kirg. (Jud.) *ke(é)mir-* 'rág', nog. 'eszik' | hakasz (Bask.), kazáni (Radl.), bask. (Dmitr.) *kimər-* 'rág' | tuva *χemir-* 'rág' (Pal'mb.) | karakh. *kevre-* ~ *küvre-* 'elgyengül' (Kāšγ., B. Atalay: *köwre-*, *kefre-)* | azerb. *küvre-* 'meggyengül; porhanyóvá, korhadttá válik; széttörik' | oszm. *gevre-* 'száradttá, merevvé, töredezővé válik, mintha kiszikkadt vagy megfagyott volna' (Redh. 1588). Névszói származéka: karakh. *kevrek* 'lágy növények' (Kāšγ.—Brock.), *kewrek* 'törékeny, lágy — növény —' (B. Atalay) | oszm. *gevrek* 'törékeny; mindaz, amit foggal kis darabokra szét lehet harapni, kétszersült' (Radl.) | kazak. *küyrek* 'nem tartós, törékeny' (Machm.—Musab.) | tob. *küirek* 'gyenge, puha, törékeny' (Radl.) | hakasz *kibrek* 'törékeny' (Bask.) | tel. *kürek* 'merev, törékeny' (Radl.) | sór *kebrek* 'merev, törékèny' (Radl.) tuva *χĕrek* 'nem tartós' (Pal'mb.) || mong. irod. *kebereg* 'törékeny, töredező', *keüreg* 'ropogós' (Ramst., KalmWb.; de Smedt—Most., Dict. Monguor) | kalm. *kewrəə* (szin. *kürəə)* 'merev, törékeny, korhadt, gyenge' (Ramst.), bait *köwrök* (Vladimircov, a lejjebb idézendő helyen), khalkha *χewrĕk* (Vladimircov) | khalkha *χevχgər* 'laza, omlós; omlósság, lazaság' (Rinč.) | burj. *hebχi*, *hebχiger* 'laza, lyukacsos, nem tartós' (Čerem.) | burj. *χebreg* 'törékeny; nem tartós, gyenge; laza; hirtelen lesoványodó (ember)' (Čerem.), *χeberχen* 'törékeny' (Podg.) | ordosz *k'ewerek* 'törékeny', *k'ürek* 'ropogós' (de Smedt—Most.) | monguor *k'ĕric* 'törékeny, töredező, ropogós' (de Smedt—Most.) | jak. *kebiereχ* 'nem szilárd, nem tartós' (Böhtl.; < mong.). — Vö. Vladimircov, SravnGr. 153—4 (igen sovány anyag alapján egy **köb-* gyökérből indul ki).

A szó a magyarba, a chantiba és a mariba is átkerült (l.: Gombocz: MSFOu. XXX, 106; Paasonen: NyK. XLII, 50). A török—mongol **kebrek* minden valószínűség szerint ősi származék a **kebre-* igéből, és a magyarba **kewreγ* alakban a **kebir-* > **kewir-* 'kérődzik' igétől függetlenül került át. Úgy gondolom tehát, hogy a cikkem elején tárgyalt magyar *kérő* 'kérődzés, a kérődzéskor rágott eledel' nem áll közvetlen kapcsolatban a Baranyából adatolt **kewreγ* > *kőrő*[1] szóval, hanem a magyar *kér* 'kérődzik' származéka. (A **kebrek* megfelelőinek a törökben és a mongolban nincsen 'kérődzés, a kérődzéskor rágott eledel' jelentése.) L. még Ligeti Lajos: MNy. LVI, 299.

Az *-š, -še* képzővel: oszm. *gevíš-* 'kérődzik' (Redh.; a *gevíš* főnevet l. lent a névszói származékok között) | türkm. *gäviše-* 'rág', *qavšaq* 'petyhüdt, lankadt' (Aliev—Böriev; az utóbbi: 38., 60. l.), *govša-* 'elgyengít, megpuhít', *govšaq* 'elgyengült, puha, ernyedt, gyenge, lankadt', *govšadïlmaq* 'elgyengültnek lenni' (Bajliev—Karriev) | karakh. *kevše-* 'kérődzik; legyengül', *kevšek* 'lágy' ~ *küvšek; kevšen-* 'kérődzik'; *kevšeš-* 'együtt kérődzik', *kevšet-* 'meglágyít, elgyengít; kérődztet' (Kāšγ.) | oszm. *gevše-* 'kérődzik' (TTS. IV.), *gevšek* 'laza; megereszkedett, gyönge, erőtlen; nem egészen egészséges; közömbös, nemtörődöm' | özb. *kävšä-* 'kérődzik' (Borovkov), *kavšaš* 'жвачка' (Abdurachm.), *kaušäš* (Menges, Glossar II, 748) | csag., turki *keüše-* 'kérődzik' (Radl.), turki *köše-* (Menges) | turki *köyši-* 'kérődzik', *köši-* 'kérődzik' (Bask.—Nas.) | kazak *küyse-* (Sauranb.), *küysö-* 'kérődzik' (Katar.) | karak. *guyseu* 'жвачка' (Bask.) | kir. *küyšö-, kepše-* 'kérődzik' (Jud.) | nog. *kùyzev* 'жвачка' (Bask.) | bask. *keyšeü* 'kérődzik' (Achm.), *keyšem, keyeš* (l. lent) 'жвачка' | kazáni *küšeü* 'kérődzik' (Dmitr.) | csuv. *kavle-* 'rágcsál, kérődzik' (Paas.), *kavle-, kavla-* 'kérődzik', *kavle* 'жвачка у жвачных животных', *kavlek* 'rágás, kérődzés', *kavlem* 'száj (találósmesében)' (Ašm.) | alt. (ojrot) *kepše-* 'kérődzik', *kepšen* 'жвачка' (Bask.) | tel. *kepšen-* 'kérődzik', *kepšem* 'kérődzés', *köpšek* 'könnyen eltörő' (Radl.) | kir. *kepše-* 'kérődzik', *kepšö, kepšendi* 'жвачка' (Jud.) | kazáni *köpšök* 'petyhüdt, laza, nem szilárd' (Radl.).

A **kev-* névszói származékai:

Az *-ïš* képzővel: oszm. *gevíš* 'kérődzés; öreg ember fogatlan állkapcsa' (Radl.) (a *gevíš-* igét l. fentebb), 'a gyereknek adott étel' (bizonyára: 'előre megrágott ennivaló') (AnDerl. II.) | türkm. *gävüš, gävüšemek* 'жвачка' (Batïrov—Karpov), *gäviš* (Aliev—Böriev) | özb. *kävš* 'жвачка' (Borovkov), „ковуш" *(< *kövüš)* (Abdurachm., s. v. жвачка) | bask. *köyöš* 'жвачка; kérődző' (Dmitr.) | kazak *küyis* 'жвачка' (Sauranb.), *küyüs* 'kérődzés' (Katar.).

A *-k, -g* képzővel: A) karakh. *keveg* 'orrporc' (Kāšγ.) | oszm. *kevek* 'puha (gyümölcs)' (SDD.), *gevik* 'előre megrágott étel' (SDD.), *kevek, keveke* 'törékeny, belül üreges (kő), könnyű (kő)' (AnDerl. I., II.; SDD.), *geveke* és *göğe* 'nagy, de könnyű' (SDD.), *kevük* 'fogatlan (ember)'. — B) Krími, alt., tel., oszm. *kemik* 'porcogó', oszm., krími 'csont', oszm. 'elefántcsont' (Radl.) | bar. *kemük* 'a csont lágy része' (Radl.), oszm. 'csont' (TDS. IV.) | kazak *kémik* 'a csont lágy részei' (Radl.) | oszm. *kömük* 'csont, lábszár' (kel. tör. 'sípcsont' is; Zenker).

A *-gin* képzővel: karakh. *kevgin* 'nem jóleső étel (rágós étel)' (M. Kāšγ.).

3. A *keb-* idézett alakjai és származékai hangtani tekintetben nem szorulnak magyarázatra. Egy kérdést azonban talán mégis szóba kell hozni,

[1] Közli az OrmSz. is. — P. D.

a tővokális zárt vagy nyílt voltának a kérdését. A megfelelések eredeti nyílt *e* hangra utalnak, de az oszmánli területen bizonyos források *i*-vel írják a szó tővokálisát, s ez egy *gev-* vagy *giv-* alakra mutat. A Qāmūs-i Türkī *gev-* „vagy" *giv-* alakot ír, még a származékokban is. RADLOFF is többször *i*-vel írja a tárgyalt szókat *(giv-, givše-, givšk, givle-*, de *gvre-, gvrk)* arab betűs adataiban. Ezzel szemben REDHOUSE *gev-* kiejtést ad (ezt vulgarisnak nevezi), bár az *i*-vel írt alakokat is felsorolja. A török nyelvtörténeti szótár (TTS.) nem ismer *i*-vel írt alakot. A kérdés megoldását — azt hiszem — a Qāmūs-i Türkī adja, mely a *gevrek* szónál ezt írja: „Nincs értelme *givrk*-et írni" („givrek yazmak mânasızdır"). Ezt a kijelentést a többi esetekre is vonatkoztatom, és azt hiszem, hogy az *i*-vel való írás ezekben az esetekben egyszerűen a török helyesírás alaptalan szokása. De lehetséges, hogy újabb adatok ezt a felfogást módosítani fogják.

A tárgyalt szavakon kívül vannak még ide tartozó török adatok, vagy olyanok, melyek ide tartozhatnak, de ezeknek az eseteknek kimerítő vizsgálata — noha turkológiai szempontból teljes értékű probléma — etimológiánkat nem érinti, s különben is túlmenne e cikk keretein.

Fent megismertük a 'csont lágy része; csont' jelentésű, nagyon elterjedt *kemik* szót, mint a szócsalád egyik tagját. Ezzel, illetőleg az említett és megemlítendő szavakkal együvé tartoznak még a következők: alt., tel. *kebirček* 'porc'; alt., tel., csag. *kemirček;* bar. *kemirdzek* 'porc'; sór *kebilčirik* 'porc' (RADL.); csag. *kemirdek* 'porc' (RADL.); bask. *kimərdek*, kazáni *kimərček*, tob. *kimərtsek* 'porc' (RADL.); oszm. *kemirtek* 'porc, „kıkırdak" ' (AnDerl. II.); *kemirdek, gemirdek, kemürdek* 'porc, porcogó', *kemirtlek* (AnDerl.; SDD.); *kemirtlik, kemertlik* (RADL.); *„ka⁴me¹rtle¹k"*, *„ka⁴me¹rcik"* (REDH.); mong., kalm. *kemɣtsə* 'porc, egy csont a mell tájékán' (RAMST.). Affektív elemet tartalmazó hangutánzó szóval van dolgunk, melynek — ez az ilyenfajta szavaknál gyakori — változatai vannak.

Egy másik, ebben az összefüggésben említést érdemlő szócsoportot alkotnak a nagy oszmánli tájszótár (SDD.) bizonyos szavai, melyek egy (egy?) *köy-, küy-, göy-, güy-, güv-* alakú alapigéből származnak, és jelentéstani tekintetben ('lágy, megpuhul [gyümölcs]') a *keb-* ige említett származékaihoz közel állnak.

Azután felvetődik az a kérdés, hogy bizonyos, a *b* helyén *g*-t mutató északi török szók hogyan viszonylanak a **keb-* szó családjához. Ilyen szók: tuva *kegžen-* 'kérődzik', *kegženig* 'жвачка', *kegir-* 'felböfög', *kegirig* 'felböfögés' (PALMB.) | hakasz *kigər-* '(fel)böfög', *kigərək* '(fel)böfögés' (BASK.) | alt., tel., leb., bar. *kegir-* 'csuklik, böfög' (RADL.). A kérdés vizsgálatánál mindenekelőtt azt kell tekintetbe venni, hogy a kérdéses északi török szók a tar., CC., csag., turki, szárt *kekir-* 'csuklik, böfög', kazak *kékir-* (RADL.) szavakkal vannak összefüggésben, tehát egészen más eredetűek. Feltűnők a következő származékok: tuva *kögžürgey* 'laza, ropogó', *kögžüre-* 'ropog (hó, valami a fogak alatt)' (PALMB., Тувинско-русский словарь. M., 1955.).

4. A **keb-* török szócsaládjával függ össze a magyar *kěr-* ~ *kír-* ~ *kűr-* ~ *kür-* ~ *kör-* 'kérődzik'. Ez egy ótörök **kevir-* 'kérődzik' átvétele, melynek megfelelője, a *gevir-* (< **kevir-*) az oszmán-törökben máig megmaradt. Ami a török *evi (ewi)* ~ magyar *ë* ~ *í* ~ *ű* ~ *ü* ~ *ő* fejlődést illeti, hasonlót több ótörök jövevényszavunk mutat. Így például a fent tárgyalt *kőrő* 'porhanyó, korhadt' — mint láttuk — nyugati ótörök **kewrey*-re, a *kőris* nyug. ót. **kewriš*-re (csuv. *kavərəš, karəš, karəš*, karacs. *kürüč)*, az *őr-* 'őröl' nyug. ót. **ewir*-re

(csuv. *avə̂r-* 'őröl', alt. *ebir-*, oszm. *ev[w]ir-)* megy vissza (GOMBOCZ: MSFOu. XXX, 106, 105, 112, 168).

Bár a most említett szavak magyar vokalizmusa nem azonos, túlzás lenne hangtörténeti nehézségekről beszélni. A *kőrő* 'porhanyó, korhadt' (első adat 1838: Tsz.) mellett él az azonos származású *kérő* 'felkérődzött eledel' is, *ë* tőhangzóval, s e szónak van *kírő* változata is. A *kőris* előfordul *kéris*, *kíres* formában is; az *őr-* 'őröl'-nek csak *ő*-s alakja van. Az *i* ~ *ë* ~ *ö* ~ *ü* rövid magánhangzók sora is hasonló fejlődési tendenciát mutat.

5. A *kérődzik*-et a SzófSz. a *kér* 'bitten' igével kapcsolja össze, feltevése azonban sem jelentéstani, sem hangtörténeti tekintetben nem kielégítő.

BEKE ÖDÖN (Nyr. LXXVII, 479) szerint a magyarban két *kér* ige van. Az egyiknek a jelentése 'kér', a másiké 'kérődzik'. A két igének nincs köze egymáshoz. Az Ormányságban hangalakban is különböznek egymástól: az első itt *kér*, a második *kűr-*, *kür-* alakot mutat.

Újabban KÁLMÁN BÉLA magyarázza a *kérődzik* szót (MNy. LIV, 352—4). Több értékes adatot és észrevételt tartalmazó cikkében KÁLMÁN a szó 'felböfög' jelentését veszi alapul. Ezt hangsúlyozza — velem ellentétben — már a magyar szó történetének vázlatát rajzoló bevezető fejtegetéseiben is, így az első adat (SchlSzj.) tárgyalásánál, mely szerint a *kér-* jelentése 'kiböfög, kihány'. A SchlSzj. adatának nem tulajdonítanék a szó jelentésfejlődésében különös fontosságot. Ez csak e g y adat, s e mellett a szó, többi jelentéseivel együtt, már hosszú évszázadok óta élt a magyarban. A SchlSzj. adatánál többet mondanak CALEPINUS adatai, melyeket KÁLMÁN szintén kiemelve idéz: „rumen: *Kerőragas, kero* | rumino: *Kerőt ragok, kerőzőm* | ruminatio: *Kerőzes* | rumigare: *Kerőzni*". Ezek az adatok kétségen kívül ősi elemei a magyar nyelvnek, s ezt nem dönti meg a SchlSzj. adata, sem az a körülmény, hogy különösen a XVI. és XVII. században nagy divat volt — átvitt értelemben is — a *kérőd-* igének 'böfög' értelemben való használata, amit KÁLMÁN szintén kiemel.

KÁLMÁN — igen tetszetős módon — a finnugorból magyarázza a *kérődzik* igét. Egyeztet vele más mellett egy permi szócsaládot, melynek egyik tagja a komi (zürjén) *gorďźi̯ni̯* 'sich erbrechen' ige. Ez azonban hangutánzónak látszik, s a szócsaládnak csak 'hány, böfög'-féle jelentései vannak, egyik tagja sem jelenti azt, hogy 'kérődzik'. Ezeknek a permi adatoknak tehát a bizonyításnál súlyt nem tulajdoníthatunk.

Figyelemre méltóbb KÁLMÁN BÉLA első helyen közölt adata, mely a saját feljegyzése: manysi (vogul) *ḱèɛ̯ráľtaŋkwe* 'öklendezik, kérődzés előtt felböfög (rénszarvas); felböfög (ember is)', *ḱèɛ̯ráľti* 'kérődzik, felböfög (ember is)'. A *kér-ődzik* eredete szempontjából ez sem teljes értékű adat. Első jelentése 'öklendezik, felböfög', s eredete szerint éppúgy hangutánzó, mint például ez a két magyar szó, az *öklendezik* és a *böfög*. Még közelebb áll a manysi szóhoz a török *kekir-*, melyet fent tárgyaltam; ez is hangutánzó, ez is ugyanabból a hanganyagból áll, s eredetileg 'csuklik, böfög' jelentése van, — ebből fejlődött a 'kérődzik' jelentés. Ugyancsak hangutánzó a *kűriltaχtam* 'böfög' ige, melyet KÁLMÁN BÉLA AHLQUIST manysi szójegyzékéből idéz. Ez szintén mellőzhető a *kér-ődzik* történeti magyarázatánál. Nem volna azonban képtelenség, ha valaki arra gondolna, hogy a *kér-ődzik* történetileg nem függ ugyan össze a fenti finnugor szókkal, de eredetében ugyanolyan hangutánzó, mint ezek. Szerintem a történeti török kapcsolat mellett szól a *kér-ődzik*-nek a nyelvjárásokban mutatkozó vokalizmusa (bár ez természetesen bizonyos más

esetben is elképzelhető) és a *kőrő*-vel való kapcsolata, — akkor is, ha ez a kapcsolat, mint fent kifejtettem, nem közvetlen. Ha a török magyarázatot fogadjuk el, a **kér-* 'bőfög' jelentését másodlagosnak kell tartanunk.

Abban azonban nincs semmi kétség, hogy a baranyai *kőrő* 'porhanyó, korhadt; még nem korhadt, de már törékeny, könnyen kirepedező (bőr), könnyen eltörő (növény), ropogós' szavunk a török *keb-* 'rág, gyengít' szócsaládjához tartozik.

---

[188] **Kőrő, görhe, girbes**

1. A MNy. egyik nem régi számában (LVIII, 30) *kérődzik* szavunkról azt igyekeztem bizonyítani, hogy eredete szerint a török—mongol *keb-* 'rág, gyengít' ige gazdag szócsaládjába tartozik, s egyúttal bizonyítottam azt is, hogy ótörök eredetű *kőrő* 'korhadt, törékeny' tájszavunk török **kevreg* megfelelője szintén ennek a szócsaládnak a tagja. Mivel a *kőrő* ótörök eredete általánosan ismert és elismert, nem foglalkoztam vele a részletekben, de cikkem idegen nyelvű változatának kidolgozásakor, mikor a *kőrő*-ről el kellett mondanom egyetmást, ami a magyar kiadásban feleslegesnek látszott, bizonyos jelenségekre irányult a figyelmem, melyeknek vizsgálata új eredményekkel járt. Ezeket akarom most elmondani, mintegy pótlásképpen említett cikkemhez.

A *kőrő* szóra a magyar régiségben nincs adatunk. KASSAI (III, 234) beszél róla, s a *kóró* módosulatának tekinti. CzF. hivatkozik KASSAIra. A régi Tsz. (1838.) szerint: „*kőrő* 'porhanyó, töredékeny (Baranya m. Ormánység)". Egy másik adat, a MNy. V. (1909.) kötetében (141) található: *kőrő* 'porhanyó, korhadt' (Baranya m. Keszü, Kisasszonyfa: SOMSSICH SÁNDOR). Különösen gazdag a *kőrő* jelentéseinek ismertetésében az OrmSz., melyben ezeket olvassuk: „*kőrő* 1. 'még nem korhadt, de már törékeny vagy kiszáradt, könnyen elpattanó' (fa): *kőrő fa; nagyon kőrő vót;* 2. 'kiszáradt, kemény, könnyen kirepedező' (bőr); 3. 'könnyen eltörő' (növény, pl. a fiatal kukoricaszár); 4. 'keményhúsú, ropogós' (gyümölcs): *ami ómát pallásra hosztunk, mim möktoplasodott, amit a házba, még mast is kőrő.* — *Kőrő* a fejeskáposzta, amikor *ropogós, még nem komvat mög, frissébe vágik lë.*"

Mindezt jónak láttam elmondani, főleg jelentéstani okokból; cikkem végén a *kőrő* jelentéseire még visszatérek. Azt azonban már felesleges ismételni, amit VÁMBÉRY, akitől az egyeztetés származik (NyK. VIII, 162), BUDENZ (i. h. X, 86), GOMBOCZ (MNy. III, 262; BTLw. 106), PAASONEN (NyK. XLII, 50) mondottak az egyeztetésről, s amit én legújabban írtam.

2. Szólni kell arról, amit BEKE ÖDÖN írt a *kőrő*-ről. Ez a Dunántúli (régen Vasi) Szemle 1941—1942-i kötetében, illetőleg külön, mint a „Dunántúli Szemle Könyvei" 186. száma jelent meg. Az értekezés címe: „Régi és ritka szavak Dunántúl". Itt, a 46. lapon, 57. szám alatt, a *kőrő* szót tárgyalja BEKE vagy húsz sorban. A régi Tsz. és a MNy. V, 141 adatainak megemlítése után nagyjában ismerteti KISS GÉZA adatait, melyek 1952-ben az OrmSz.-ban megjelentek. Azután megemlíti — ez volt az én mostani mondanivalómnak kiindulópontja —, hogy a *kőrő* mellett van *körhő* 'olyan fa, amely könnyen törik és könnyen korhad', mégpedig BERZE NAGY JÁNOS bodai gyűjtésében (Baranyai m. néphagyományok III, 21); „a *h* újabb toldalékhang

— mondja BEKE —, mint a következő esetekben: *pártha* 'párta' (Vásárosdombó [i. m.] III, 264), *dönyhe* (Rózsafa), *dönnyhe* (Berkesd uo. 10; az *ny* a *h* előtt itt csak rövid lehet) 'dinnye'; *kányha* 'kánya' (Boda), 'varjú' (Helesfa uo. 18); *mëgfonyhad* 'megfonnyad, összetöpörödik' (Pécs, Sellye uo. 23), *fonyhad* (Somogy m. Zselickisfalud NYÍRI, Kiskunhalas MTsz.), *görhin* (Vas m. Rábagyarmat MUSITS), *gërhiny* (Sajógömör MNy. VIII, 429, *girhin*, *girhiny* Torna m. KASSAI MTsz.) 'görény'." L. még BEKE: MNy. XLV, 339: *vissza* ~ *viszha* (Dunántúl R.).

Itt hangsúlyozni kell, hogy a fenti adatok általában képviselik ugyan a voc.—cons. (gem.) — voc. ~ voc.—cons.—*h*—voc. jelenségét, és analógiás alakulások kiindulásául is szolgálhatnak, de történetileg nem azonos alakulások. Így: *viszha:* MÉSZÖLY: Nyr. XXXVII, 293; a *fonnyad* — *fonyhad* alakokra l. SZINNYEI, NyH⁷. 80—1, D. BARTHA KATALIN, A m. szóképzés tört. 55; a többi példák közül is lesz még egyikre-másikra mondanivalója a magyar nyelvészetnek.

A példák egy része azonban világosan beszél, — tisztán mutatja, hogy a magyarban egy két magánhangzó közt levő mássalhangzó mellé *h* hang fejlődhetett. Legtöbbet mond a *görény*. Ez kétségtelenül egy ótörök **küren* alak átvétele, *h*-s alakja a magyarban keletkezett, s nem lehet újabb, mert megvan nagy területen, a mai Borsod—Abaúj—Zemplén megye északnyugati vidékén és az ehhez kapcsolódó szlovákiai részeken (IMRE SAMU közlése a M. Nyelvjárások Atlaszának kéziratos lapjai alapján; 3 hazai, 4 szlovákiai kutatópontonban), sőt fel van jegyezve a Dunántúlról, Vas megyéből is (Farkasfa: *görhin:* CSABA JÓZSEF: DunSzemle VIII, 173; Rábagyarmat: *görhin:* MUSITS JENŐ: DunSzemle VII, 325; IMRE SAMU közlése, az ÚMTsz. kéziratának felhasználásával).

A *pártha*, *dönyhe*, *kányha* esetében is másodlagos *h*-val van dolgunk, s ezekhez járul még egy *vákhánd* adat (a M. Nyelvjárások Atlaszának kéziratában), melyet Patakon, Nógrád megyében jegyzett fel KÁLMÁN BÉLA. A szónak a környező kutatópontokon általában *vakand* alakja van.

3. A *kőrő* szó *körhő* alakjának nyelvtörténeti jelentőségében tehát nem lehet kételkedni. Ennek a fejleménye a *görhő:* Ormánység: *görhő* 'töpörtűs kukoricapogácsa (kemencében sült)', ritkán használt, régies szó (OrmSz.); Gömör megye: *görhő* 'kukoricalisztből készült, s z á r a z, p o r h a n y ó pogácsa- vagy lepényforma sütemény' (MTsz.). Van *görhe* alak is, ismeretes az Alföld és a régi Felvidék nagy részén; jelentése azonos a gömöri *görhő* jelentésével (MTsz.). Rendesen főnév, de Debrecenben (és Karcagon) melléknév, ebben a kifejezésben: *görhe-málé* 'száraz, porhanyó (málé)'; ebben őrződött meg eredeti szófaja és jelentése.

Továbbképzett alakok is vannak. Ilyen a *görhöny*, a *görhöcs* és a *görhes*, melyeket PAIS DEZSŐ tárgyalt „Az *-n* ~ *-ny* képző" című cikkben még 1919-ben (MNy. XV, 129). Ezt mondja róluk: „A kukoricalisztből készült száraz, porhanyó pogácsa- vagy lepényforma süteménynek egyes vidékeken *görheny* ~ *görhöny (görzsöny)* ~ *görhön* a neve; ugyanez másutt *görhő* vagy *görhe* (MTsz.); a 'levelensült' pedig *görhe* vagy *görhöcs* (Pallas Nagy Lexikona XI, 474). Mindezek a *görhes* am. 'sovány, száraz, beteges, köhögős' melléknév **görh* alapszavához tartoznak, mint *-n* ~ *-ny* | *-ő* | *-e* | *-cs* képzős kicsinyítők."

PAIS tehát már egyezteti a *görhes* szót a *görhő* és *görheny* szavakkal; ezek azonban nem egy ismeretlen **görh-* tő származékai, hanem a *kőrő* család-

jához tartoznak. A *görhes*-nek a MTsz.-ban *gërhàs, gerhes, gerhës, girhes, girhës* alakja is van, — mindezek szabályos hangtani fejlődéssel jöttek létre. A köznyelvi *girhes* alakot mindenki ismeri (l. ÉrtSz.).

Feltűnő volt a *kőrő*-nél — és ezt sokszor emlegettük —, hogy először csak a XIX. században és egyetlen területen bukkan fel. Most azonban azt látjuk, hogy ennek az ősi szónak a származékai gyakoriak a régiségben, és az első adat mindjárt az Árpád-kor után jelentkezik: 1322/1338: „Johannes dictus *Gurhes*" (JAKUBOVICH EMIL: MNy. X, 79). Az OklSz.-ban van 1430: *Gwrhes* és 1505: *Gewrhes;* Nád: Lev. 69: *görhes* alakot közöl a NySz. 'abgemagert' jelentéssel.

A SzófSz. a *girhes* ~ *görhes* szót ismeretlen eredetűnek véli „talán hangfestő (? [a SzófSz. kérdőjele]) tőből". Ennek a sejtelemnek nincs alapja.

4. Befejezésül a jelentéstani körülményekre hívom fel a figyelmet. Egy nagyon érdekes szócsalád különleges jelentésű, terjedésre és fejlődésre igen alkalmas tagjáról van itt szó.

A török *keb-* 'rág, gyengít' igének, mely a mongolban is megvan, van egy *kevre-* 'gyengül' származéka, s ebből van a különféle török—mongol nyelvekben egy *kevrek*, illetőleg ennek megfelelő szó 'gyenge, laza, törékeny, könnyen lesoványodó, korhadt, porhanyó, ropogós' jelentésekkel, — a magyar *kőrő* őse. S most gondoljunk vissza a magyar *kőrő*-nek és származékainak jelentéseire: a török—mongol szónak minden jelentése megvan a magyarban is.

Tarka [279]

1. A régi magyar nyelvben volt egy szó: *tar* 'varius, varii coloris; bunt'. Nincs rá sok adatunk, de megléte kétségbe nem vonható. Először 1400 körüli két szójegyzékünkben fordul elő. A BesztSzj.-ben a színnevek közt van: „virgulatus: *tar pozthow*" *(posztó)*, a SchlSzj.-ben, szintén a színnevek közt: „virgultus (virgulatus, virgatus): *tarpozto*". (A következő szó „colorius: ua.") Ezekben az adatokban csíkos posztóról van szó. — Az OklSz. 1432-ből ezt az adatot közli: *Duos equos nostros Taar coloris*, és 1557-ből a következőt: *Vnum equum tarfako*. — Szikszai Fabriczius Balázs szójegyzékében (1590.): *fekete tar variu* 'cornix nigricans'.

A nép nyelvében megvan az említett *tar-varjú* 'nagyfajta varjú' (MTsz.), és Dugonics András Etelkájából (1805.) idézi a SzegSz. a *tar-szürke* szót mint egy hajszínnek a nevét. E két adattal kapcsolatban bizonyos meggondolások merülhetnek fel — amelyeket én, mellesleg, nem tartok fontosnak —, azonban van a nép nyelvéből olyan adatunk is, amely egészen világos; ez a *tar-gyék* 'szalamandra', s a régi nyelvben van *mérges tarka gyék* szintén 'szalamandra' jelentéssel (Sz[innyei]: NyK. XXIX, 163).

Nem használatos ma a magyarban a *tar*-nak *tarcsa* származéka sem. A régiségben azonban általánosan ismert volt (l. OklSz. és NySz. — az utóbbiban *tarka* címszó al.). Az első adat 1521-ből való (OklSz.): „Lego tres v a c c a s [én ritkítom] vnam coloris belch ['fehér'?] aliam coloris varii videlicet *tarcha*". Más adataink is vannak e szóra, s ezek is mind a marha színére vonatkoznak (l. lejjebb).

A *tar* szó a magyarban lassanként feledésbe merült, helyét a *tarka* foglalta el. Felesleges, hogy erre példákat idézzek, csak azt emelem ki, hogy a *tarka* ma a magyarban a fogalom legtágabb értelmében általánosan használatos. A mi szempontunkból különös figyelmet érdemel az a körülmény, hogy gyakran használatos állat színének a jelölésére. Cal.: *merges tarka menet auag gyek; tarka kigyo*. SzikF.: *tarka galamb, tarka pok* 'stellio araneus'. Kiemelem még a *tarka ló, tarka kutya, tarka disznó, tarka marha, tarka süllő, tarka szárnyú* (galamb), *tarka paszuly* kifejezéseket s a moldvai csángó szótár adatát (Wichmann): „*tarka* 'bunt, gesprenkelt' (bes. weissgesprenkelt, mit weissen Flecken gesprenkelt)."

A tarka állatnak különféle színei lehetnek, és a magyar nyelv ezeket a színeket ilyenféle szerkezetekkel fejezi ki: *pirostarka* 'vörösfoltos (marha)', *fehértarka* 'fehérfoltos (marha)', *feketetarka* 'sötétfoltos (marha)'. Ezek a példák a SzegSz.-ból valók. Az OklSz.-ben van: *fekete tarcsa, kék tarcsa, barna tarcsa, vörös tarcsa*. — Fordított szórenddel és jelentésbeli különbséggel: *tarkapej* (CzF.).

2. A *tar* szó török eredetű, a következő török szavakkal tartozik össze.

1. Maḥmūd Kāšġarī *taz* 'tarka ló' (Brock.); *taz at* 'tarka ló' (Besim Atalay); „*taz at tavarčı bolmas* 'a tarka ló nem visz terhet', mert a patája gyenge" (Besim Atalay III, 148—9).

2. Kalkuttai Szótár (Faḍlullāh Chān: Luġat-i Türkī, XVII. század vége): ﺗﺰ *taz* 'tarka ló (asp-i abraš)'. Zenker és Radloff tévesen *tez*-nek olvassák; Radloffnál *tez* ﺗﺰ 'fehér ló vörös foltokkal', Ilse Laude-Cirtautas (Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten. Wiesbaden, 1961. 107) Radloffból idézi, az „Elvétve előforduló lószínnevek" között.

3. A Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk című szótár (kiadta Caferoğlu, Istanbul, 1931.) kézirata török glosszákat tartalmaz, amelyeket Velet İzbudak adott ki Istanbulban 1936-ban „El-İdrâk Haşiyesi" címen. Ezeket a török glosszákat, melyek 1334—1335-ből valók, a beíró arabul értelmezte, a kiadó azonban az eredeti arab értelmezéseket nem közli, csupán saját új-török fordítását adja. E glosszák közt van a következő: „*tazı at* arap atı" *(tazı at* 'arab ló'). A kiadó azonban szegletes zárójelben megjegyzi, hogy az eredetiben — arab nyelven — nem ez az értelmezés található, hanem a következő: 'fehér és fekete szőrű ló' („burada aklı karalı tüylü at demektir"). A *tazı* szóban tehát itt a régi *taz* 'tarka' szó lappang.

4. *Taryıl* 'olyan állat, amelynek a hátán fehér és fekete sávok vannak (bármely állat a lovon kívül)' (MKāšġ.; Brock.; vö. Besim Atalay I, 15, 482) | kazak *taryıl* 'tehénszín (vörös, fekete foltokkal)' (Katar., Radl.) | kir. *taryıl* 'vörös tehén vagy bika fekete sávokkal' (Jud.) | karacs. *talyır* 'tarka' Pröhle | osm. *dırıyıl* 'több színű' *(dırıyıl tavuk* 'tarka tyúk': SDD.) Igen érdekes szó; a *taz* eredeti *z*-je *r*-rel van benne képviselve, amit más esetekben is látunk az oguz-kipcsak nyelvjárásokban. A *-gıl* képzőt látjuk az oszm. *qırıyıl* 'szürkülő' szóban (Radl.), vö. *qır* 'szürke', és testrésznévből képezett színnevekben: *baġıl* 'fehér fejű' (MKāšġ.) — *baš* 'fej', *yalıl* 'olyan ló, amelyiknek fehér van a sörényében' (MKāšġ.) — *yal* 'sörény' (l. Brock., Ostt. Gr. 106).

5. Kazak *tarman* 'lószín (fehér, sárga almákkal)' (Radl.), *-man* képzővel, mint *aqman* 'fehér', *qaraman* 'fekete' (Brock., Ostt. Gr. 127).

A kazak *tarpan(ŋ)* 'vadló (equus Przevalski), olyan ló, amely nem tűr lovast a hátán' (Radl.) | kir. *tarpaŋ* 'rossz járású ló' | *tarpaŋda-* 'nehezen és ügyetlenül mozogni' (Jud.) nem tartozik ide, vö. kazak *tarpï-* 'a mellső lábakkal rúgni' stb. (Radl.).

6. Kir. *tarlan* vagy *boz tarlan* vagy *tarlan boz* 'szürke (lószín)' (Jud.) | kazak *tarlan* 'lószín: fehér — vörös, sárga vagy fekete foltokkal' (Radl.); 'lószín: szürke — sárga almákkal' (Katar.) | kumük *tarlan* 'sólyom' | csag. *tarlan* 'egy nagy vadászmadár; egy kitűnő lófajtának színe és megnevezése' (Šejch Sülejmān) | szag. *tïrlan* 'fogolymadár' (Radl.) || mong. *tarilan* 'több színű, tarka, foltos, pettyes' | *tarlan* 'tarka', *tarlan üker* 'olyan marha, amelynek fehér sávok vannak a gerincén' (Kow.) | kalm. *tarlə, tarlŋ* 'tarka, sötéten foltozott, apró foltú (marháról)' (Ramst.) (Hasan Eren: NyK. LI, 360). Ilse Laude-Cirtautas (i. m. 106) a „Csupán lóra alkalmazott színmegjelölések" között sorolja fel.

A mondottak után aligha szükséges cáfolni azt az ötletet, hogy a *tar, tar-ka* szó a *tar* 'kopasz' szóval függene össze (SzófSz.; Ramstedt, Korean Etymology 250). A *tar* 'kopasz' szó szintén török eredetű (török *taz* 'kopasz'), de a két szónak, tudniillik a magyar *tar* < török *tar* < *taz* 'kopasz' és magyar *tar* < török *tar* < *taz* 'tarka' szavaknak a meglevő adatok szerint sem a magyarban, sem a törökben nincs köze egymáshoz.

Vö. még BUDENZ: NyK. VI, 412.

A fenti fejtegetésekben fontos szerepet játszik a tarka ló megnevezése. A tarka ló a magyar nép képzeletvilágában egészen a legújabb időkig különleges helyet foglalt el. Gyermekkoromban Karcagon örültünk, ha tarka lovat láttunk, örültek a felnőttek is, és nem mulasztottuk el elmondani a rigmust: *tarka lovat láttam, szerencsét találtam*. Hasonló jelenségeket természetesen minden népnél látunk. Legyen szabad azonban két esetet felhozni, amikor a törökök tarka lovaival foglalkoztam.

Az egyik az volt, mikor kimutattam, hogy a besenyőknek volt egy törzse: *Βουλατζοπόν* = *Bula-Čop(b)an* 'Čop(b)an (fejedelem) tarka (lovú törzse)' (KCsA. I, 224—5; UngJb. X, 27 kk.). Itt említettem az oguz *Ala-yontlu* törzsnevet is, melynek jelentése 'tarka lovú (törzs)'.

Egy másik alkalommal a tarka lovak országáról írtam (Ethn. XLIII, 103—7). Ebben az értekezésben azokat az adatokat állítottam össze, amelyek azt bizonyítják, hogy az Ob környékén Narim körül, azokon a vidékeken, ahol régen kipcsak-törökség lakhatott, a XVI. század végéig élt egy török nép, egy Tarka Horda, amelynek tarka lovai voltak.

Ezek az adalékok is azt mutatják, hogy a törökök szerették a tarka lovat, és hogy jól érthető, hogy a magyarok a *tar* 'tarka' szót a törököktől vették át.

[231] **Egy magyar jövevényszó Bizáncban a X. században***

Konstantinos Porphyrogennetosnak a „De Cerimoniis Aulae Byzantinae" című munkájában a következő szövegrészletet találjuk (Reiske kiad. 1 : 466$_4$ kk.):

„λουτρὸν Τούρκικον, ἤγουν Σκυθικὸν τζεργά, μετὰ κιστέρνης δερματίνης ἀπὸ ἀδμίου· κουκούμια τριμετραῖα ιβ'· πυρομάχια λόγῳ τοῦ λουτροῦ ιβ'· βίσαλα εἰς τὸ καμίνιον, κραββάτια συστελτά· ἐκκλησίαν βασιλικὴν μετὰ ἱερῶν"

Latin fordítása:

„(Debet porro mensurator quoque secum ferre) balneum Turcicum aut Scythicum tzerga cum cisterna scortea ex ademio [seu corio Parthico vel corduano rubro]; cucumas seu lebetes aeneos duodecim, singulos ternas mensuras capientes, pyromachia [forte batillos gestatiles ansatos pro prunis ardentibus condendis] duodecim in usum balnei; lateres pro camino; grabbatia complicatilia, ecclesiam imperialem seu oratorium portatile cum imaginibus ceteroque sacro eius apparatu."

A szöveg tehát azt mondja, hogy a mensurator a császár útjaira egy *τζεργά*-nak nevezett török vagy szkíta fürdőt visz magával, amelyhez egy bőr víztartó és egy vízmelegítő berendezés tartozik.[1] A *Τούρκικον* szó jelentése itt nyilvánvalóan nem 'török' vagy 'türk', hanem 'magyar', tehát magyar fürdőről van szó; magától kínálkozik a gondolat, hogy a fürdő *τζεργά* neve is magyar eredetű. Ha a *Σκυθικόν* szónak történetesen sajátos jelentést tulajdonítanánk is — amire nincs szükség —, feltevésem érvényét az sem befolyásolná lényegesen. A *τζεργά* szó a bizánci görögben tényleg ómagyar jövevény, mai magyar nyelvi megfelelői: *csorgó* ~ *csurgó*, a régi nyelvben: *csörgou* ~ *csirgou* stb. A szó fontosabb jelentései: 'fluens, rinnend, träufend, fliessend'; 'rivulus, aquula, Bächlein'; 'forrás, amelyből a víz kis vályúfélén foly(ik) ki'; 'forrás szájához tett vályú, amelyen

* Sal Éva és Farkas Vilmos szíveségéből felhasználtam a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében most készülő két szótárnak, a magyar nyelv uráli elemei szótárának (szerk. Lakó György) és az új magyar etimológiai szótárnak (szerk. Benkő Loránd) könyvészeti adatait.

[1] Fehér Géza, Gyóni Mátyás és Balázs János értelmezéseit alább közlöm.

a víz lecsorog (tubus, Kanal)'; 'forrás, melyből a víz kisebb magasságból esik'; 'kifolyócsatorna'; 'kis vízesés'. Vö.: EtSz. *csordul* és *csurom* a.; Nyr. 14 : 287. Az ÉrtSz.-ban a szónak van még egy melléknévi jelentése: 'olyan ⟨tartály⟩, amelyből valami (ki)csorog (hordó, lábos)', és a magyar régiségben ismeretes ez a kifejezés is: *Czyorgo medencze* 'Gutturniũ aquarium' (*medencze* 'malluuium, peluis'; Szikszai Fabricius Balázs: Nomenclatura, 1590. 195). A „csorgó medence" kéteségkívül valamilyen mosdó alkalmatosság. Még fontosabb a két *cso(u)rgó mosdó* adat 1700 tájáról. (Ny.Sz.: *csorgó*, Melich: MNy 8 : 127). Az ilyen kifejezésekben a második szó el szokott maradni, s a megmaradó *cso(u)rgó* azonos a τζεργά-val.

A görög τζεργά tehát erre a magyar szóra megy vissza, és olyan mosdóberendezést jelent, amelynél a víz bőrtömlőben a magasban van elhelyezve, és a tömlő aljára csappal elzárható kifolyónyílás vagy kifolyócsatorna van szerelve. Aki mosdani akar, a csap elé vagy alá áll. Eszerint tehát nem egyszerű fürdőről, hanem egy úti használatra igen alkalmas, különleges tisztálkodó berendezésről van szó, amelynek a segítségével az ember fentről lefelé folyó, illetőleg csorgó vízzel moshatja le magát. Ehhez hasonló mosdóberendezések ma is eléggé elterjedtek.

A *csorgó* — τζεργά szó a magyar *csorog* ~ *csurog* < *cso[u]rg-* 'perfluo, mano, rinnen, rieseln' ige származéka. Arról, hogy a szó hangutánzó tőből való, s hogy minden valószínűség szerint uráli eredetű, már sokan írtak;[1] a szó névszói alakjai: *csor(r), csur: egy csorr ecet* 'egy csurrantásnyi ecet', *csurig* 'usque ad effluxum, übervoll', *csurvíz* 'egészen átázott', *csuromvíz* 'us'. Gyakorító képzős igei származéka: *csordul* 'effluo, emano, rinnen', mozzanatos képzős származéka: *csurran*. Egyéb származékai közül figyelemre méltó a *csurika* 'fürdő' és a *csurikál* 'fürdik' (EtSz.).

Feltűnő, de teljesen szabályos a görög szó első szótagjában jelentkező *e* hang. A dél-dunántúli, Somogy megyei *Csurgó* város- és várnév azonos a *csurgó* köznévvel, és eredeti jelentése 'folyó, patakocska'; „több ilyen patak- és helynevünk van" — írja Mikos (MNy 31 : 166). A helynévre a legrégibb adatunk 1193-ból való: *Chergou* (i. h. 165). Csánkinál a következő alakváltozatokat találjuk: 1226: *Curgou*, 1360: *Zergou*, *Zergo*, 1367: *Chergo*, 1371: *Zorgo*, 1377: *Chorgo*, 1405: *Chorgow*, 1431: *Chorgo*, *Chwrgo* (2 : 572, 577). A Fejér megyei *Csurgó* adatai: 1236: *Chyrgov* (o: *csirgoų*), 1430, 1484: *Chorgo* (Csánki 3 : 323). A *csor-* ~ *csur-* alapszó tőhangzója *o(~u)*, amely hasonló hangtani helyzetben gyakran váltakozik *e*-vel. Konstantinos Porphyrogennetos a *Gyarmat* törzsnevet, amelynek a magyar forrásokban *Gormot*, *Gurmot* és *Germath* változatai vannak, γερμάτου alakban őrizte meg számunkra, *e* tőhangzóval, amint azt a τζεργά szóban is látjuk (Bárczi: M. Hangtört.[2] 104—6).

A „De Cerimoniis" adatát egykorú, de a szórvány alapjául szolgáló magyar szót nem ismerő bizánci görög ember *dzergă*-nak olvashatta (Gyóni: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. 1943. 133).

Ami a τζεργά végződését illeti, az semmi esetre sem azonos az átvett magyar szó eredeti végződésével. A τζεργά olyan alanyeseti forma, amely már beleilleszkedett a bizánci alakrendszerbe, és egy olyan magyar szóalak átvétele, amelyet a bizánciak, mint magyar szót, τζεργάχ-nak írtak volna át. (A χ hangra végződő magyar szavakat sohasem látták el görögösítő végződéssel; l. Moravcsik: NyK 50 : 291; Gyóni i. m. 41.)

A τζεργά szóalak előkerül a XV. században is (Moravcsik: Byzantinoturcica 2[2]: 312, τζεργά a.), a trapezunti császárság krónikásánál, Michael Panaretosnál (Παναρέτος). Chachanov szövegkiadásában (l. Moravcsik i. m. 1[2] : 436) ezt olvashatjuk:

[1] Munkácsi: Ethn. 4 : 287; Wichmann: FUF. 11 : 196; Collinder: Indo-uralisches Sprachgut 74; Paasonen: Beiträge 143; Szinnyei, NyH.[7] 148; Hirt-Festschrift II: Jensen: Indogerm. und Ur. 177; O. Donner: VglWb. 1 : 186; Joki: FUFA. 32 : 45; Bárczi: MSzE.[2] 23; uő: M. Hangtört.[2] 105.

3. l., 6. fej.: „Ἤρπαξεν ὁ Παριάμης τὰς τζέργας ἔτει ,ϛωκέ· . . .". 23. l.: „. . . (1316) Байрам-бег разграбил скотный двор." Chachanov megjegyzése: „Tzerga от турецкого چرگ т. е. *черги*, что значит деревянныя бараки, скотный двор". (Ugyanott: „Броссе переводит: 'Parianes enleva Tzerga'.")

Ez a szó teljesen érthetetlen s bizonyosan nem függ össze Konstantinos császár τζεργά-jával.

Még egy figyelemre méltó körülményt kívánok megemlíteni — azt, hogy vannak altaji és oszmán-török szavak, amelyek a tárgyalt magyar szóval feltűnően egyeznek. Ezek (Radloff szótára szerint): alt., tel. *čoryo* 'die Röhre zum Destillieren des Milchbranntweins, der Hahn am Samowar', alt. *čoryoq* 'Trichter', *čoryul-* 'durch den Trichter giessen', leb. *čorlo-* 'tröpfeln', *čorloq* 'Tropfen', osm. *čortan* 'Wasserröhre, -rinne' (vö. *čortun*), *čortu* 'Trichter, durch den der Weizen in der Mühle auf die Mühlsteine geschüttet wird'. Ezek eredetileg hangfestő szavak, és történetileg semmilyen összefüggésben sincsenek a magyar *csorgó* ~ *csurgó* szóval. A bizánci τζεργά szó magyarázatakor sem lehet ezekre a szavakra gondolni, mert — más nehézségeket nem is számítva — a τζεργά a császár szerint magyar szó — az első szótagjában pedig magyar fejleményű *e* hangot tartalmaz.

Nem ismerek olyan művelődéstörténeti monográfiát, amely Kelet-Európa és Közép-Ázsia nomádjainak tisztálkodásáról és mosdóberendezéseiről vagy éppen testápolási módjairól szól. Az útleírások és más források elszórt adatai még nincsenek összegyűjtve. Magas egészségügyi kultúráról ezeknél a népeknél nemigen beszélhetünk. (Vö.: Togan: Ibn Faḍlān 131; Pallas: Reise durch versch. Provinzen des Russischen Reiches 2 : 455; Almásy: Vándorutam 200, 232 stb.) A „csurgó" használata bizonyára főként az előkelő magyarok szokása volt, és tőlük vették át a bizánciak.

Régészeink már régebben felismerték és kiemelték a „magyar fürdő" művelődéstörténeti jelentőségét és kísérletet tettek tárgyi leírására is.

A hajdani magyar—török-bolgár kultúra lelkes kutatója, Fehér Géza „A bolgártörökök szerepe és műveltsége" című munkájában (1940.) ezt írja: „A tábor rendezője köteles magával vinni a császár számára a *magyar*, azaz szkíta fürdőt, a „csergé"-t, bőrkáddal. [A császár nem bőrkádról beszél, hanem bőrből való víztartóról.] Ez azt jelenti, hogy a magyaroknak egy tábori fürdőféléjük volt, amelyet a bizánciak olyan alkalmasnak találtak, hogy hadjárat alkalmával magukkal vitték a császár számára" (100). Ugyanezt mondja László Gyula is „A honfoglaló magyar nép élete" című munkájában (1944.), és hozzáfűzi: „Ez tehát fürdősátor [?, l. alább] bőrkáddal. Valószínűleg hasonlatos lehetett ama szkíta fürdőkhöz, amelyek nagyjából olyanok voltak, mint a finn saunák. Forró kövekre öntött víz gőzében s utána jeges vízben tisztálkodtak" (438—9).

Gyóni Mátyás (i. m. 133) „bőrből készült, víztartállyal ellátott fürdőkészség"-ről szól. A forrásszövegben[1] bőrből készült víztartályról van szó.[1]

A „magyar fürdő" művelődéstörténeti jelentőségének értékelése más lapra tartozik, ami azonban a fent megbeszélt tárgyi vonatkozásokat illeti, kétségtelen, hogy a kutatók meglehetősen szabadjára engedett képzeletének a szüleményei. Olyan berendezésről van csupán szó, amelyet fentebb leírtam, minden fürdőkád, forró kövek és jeges víz nélkül.

A τζεργά szó megfejtését a kutatók eddig más irányban keresték. Van ugyanis egy hasonló hangzású oszmán-török szó, a *čerge* 'nagy sátor, kis sátor', amely *čerge*,

[1] Balázs János barátom, akit megkérdeztem, a szóban forgó helyet így fordítja: „török fürdő párthus bőrből való víztartóval".

čerga alakban és 'sátor; guba, gubaszövet, pokróc' jelentésben megvan elég sok kelet-európai nyelvben. Minden további nélkül feltették, hogy a „De Cerimoniis" idézett helyén ez a szó szerepel. Ez perzse önkényes feltevés: a „magyar fürdő"-nek, a τζαργά-nak semmi köze sincs az ismeretlen eredetű *čerge, čerga* 'pokróc, takaró; sátor' szóhoz. Erről a szóról egy más alkalommal szeretnék beszélni.[1]

[1] Szabó Dénes munkatársam figyelmeztet Palla Ákosnak a „szkíta csergá"-ról szóló cikkére (Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 8—9, 1958: 218—32). Tartalmából: „Feltevésem szerint (is) a magyar fürdő és a szkíta csergа azonos fogalom, nem más, mint nemezből, gyapjúból készült sátor, melyben tisztálkodhattak" (225). „A szkíta csergа ezek szerint szkíta sátor és semmi más. Minden egyéb magyarázat alap nélküli. Ezért a jövőben nem beszélhetünk bőrmedencés magyar fürdőkádról . . . [ezt] törölni kell a magyar közegészségügy történetének első lapjairól" (231). Nem kell törölni, csak módosítani.

A NAGYSZENTMIKLÓSI KINCS FELIRATAI ÉS A SZÉKELY ROVÁSÍRÁS

— **A nagyszentmiklósi feliratokhoz.** Szomorú jelensége tudc nyos életünknek, hogy a kritikának gyakran oly jelenségekkel kell kc lyan foglalkozni, a melyeknek voltaképen a tudományhoz semmi kö Napilapjaink gyakran a legképtelenebb tudományos eltévelyedéseket i eseményekként ünnepelik, sőt nem ritkán szakfolyóirataink sem dol nak több kritikával. (V. ö. Zolnai Gyula: *Tudománytalan nyelvhasonlítu* Nyelvőr 44. k., 151. ll.)

Mostanában a nagyszentmiklósi kincseken talált feliratokra vete rá magukat a «kutatók». Debreczenyi Miklós «Az ősmagyar írás . . .» művében (Budapest, 1914) — Bálint Gábor után — magyarul olvassa az egyik feliratot. (Ezt a könyvet mindenkinek ajánlom, a kinek a hu iránt érzéke van; egy példa: valamely feliraton egy állítólagos *gy* f felett talál egy állítólagos *sz*-et, tehát $\frac{sz}{gy}$; ki az, a ki azonnal ki nem lálja, hogy ez semmi más, mint a *szégyen* szó?)

Hogy e feliratok betűi hasonlítanak az orkhoni betűkhöz, azt N Géza már húsz évvel ezelőtt mondotta (Szilágyi, A magyar nemz. t CCCXXXIII.). Ezen a nyomon indult el Mészáros Gyula, kinek meg tési kisérletével (Ethnographia, 1915. évf. I. f.) bővebben kell foglalk nom, mert a hozzánemértő jóakarók nagy lelkesedéssel fogadták.

Mindenekelőtt kijelentem, hogy a Nagy Géza észrevételét feltétle helyesnek tartom és nagyon valószínű, hogy valaha még okosat is mo hatunk e feliratokról.

Azokat a naiv írástechnikai és történeti elmélkedéseket, melyeket Mészáros czikke elején és végén közöl, figyelmen kívül hagyom; világosságot vet a dolgozatra pusztán a főrésznek, a feliratok elolvasásának bírálata is. — Az egyes feliratok fordítása a következő: 1. Barátságos beszélet intézve mondj. (Debreczenyi Miklós ezt így olvassa: *Gelse kiskán esenyüji kenész.*) 2. Igyál hasonlóképen s az ellenséget szúrd le. 3. Igyál, de) tudj mértéket. 4. Öntsd lassan. 5. A víz kevéssé megbízható (?) — agyd ott! 6. Töltsd! 7. Mulass (pihenj)! 8. Barátságos. 9. Társaságba elepedtünk (?). 10. Előljárva (?) enyhülést adj (?). 11. Víznek (való) (?). 2. Nyujtsd ide! — (A jelek Mészároséi!) Ezek a fordítások már magukan gyanúsak, de mivel egy VI. századbeli ujgur valóban nem tudhatta, ogy milyen felírást várhat tőle 1300 évvel később egy philologus, veszteessünk ra több fáradságot.

Először egy olyan hibát hozok fel, mely azonnal halomra dönti a iztosnak jelzett kombinációk tekintélyes részét. Az őstörökben volt egy ang (talán **-d-*), melynek főbb folytatásai (vö. Gombocz, Nyelvtud. Közl. 5, 272): kojbal *-z-*, oszm. *-j-*, jak. *-t-*, csuv. *-r-*, az ujgurban és rkhoniban pedig *-d-* (*-t*). Ezzel a hanggal nagyon megjárta Mészáros. A 4. feliratban oszmánli (stb.) *-j-*t talál a *kuj-* ‚önteni' (vö. jakut *uut-*, kojbal *kus-*) igében, a 11. feliraton pedig kojbal (stb.) *s*-et az *ös-* küldeni' (vő. jakut *üt-*, kojbal *ös-*, ujgur (!) *üt-*) szóban. Ha jók a Mészáros olvasatai, akkor ezeket a feliratokat csak valamely modern török nyelvész amisíthatta. Ilyeneket botlik az, a ki szótárakból megfelelő ismeretek élkül dolgozik.

Az is nagyon tanulságos, hogy mikor Mészárosnak szüksége van egy mondani' jelentésü *üj-* igére, előveszi az ujgur *ögü-* ‚dícsérni, mondani' oboli (!) *üj-* megfelelőjét (1. felirat). Valóságos Bábel. — Ezek után senki em fog csodálkozni, ha a köktörök, ujgur (!) *jayô* szónak modern *jau* alakát fedezi fel az állítólag VI. századi török nyelvemléken (2. felirat).

A 3. feliratban az *üj* ‚mérték' szó lep meg bennünket. Ez pedig emmi egyéb, mint az ujg. (!) stb. *öt* ‚idő, időpont' teleut *öj* alakja, az lképzelhető legmodernebb jelentéssel, mely a teleuton kívül nincs meg gyetlen dialektusban sem. Ezt a rövid feliratot a módszer szemléltetésére e is mutatom. Ki van írva belőle négy betű: *č uk ü*. Ezt Mészáros lyenformán egészíti ki: *ič, uk üj* ‚igyál, tudj mértéket'. Hogy az *uk-* jeentése ‚ráhallgatni, megérteni', hogy az *üj* ‚mérték' szó képtelenség, hogy incs a világnak az a nyelve, a melyen ezt a négy betűt ilyen módszerrel értelmes mondattá ne lehetne korekíteni, azzal Mészáros nem törődik. Sőt, ha a turkológus elolvassa a czikket, határozottan az a benyomása, hogy Mészáros reformálta az ujgur nyelvet. A 11. feliratba beleolvasott ujg. (mong.) *ügü* ‚víz' szó (a Kutadgu Bilig hapax legomenonа!) nem annivaló vizet jelent, hanem azt a vizet, a miből az Isten az embert teremtette. — A 6. és 12. feliratok «tölsd» és «nyujtsd (ide)» fordítása akkor is rossz, ha az olvasat jó volna.

Csak a főhibákra szorítkoztam. Hál' Istennek, hogy csak pár sor a szöveg és nem tíz lap. Így azt hiszem, elég lesz a hibamutatványokból. Nincs ezekben az olvasatokban egyetlen szó sem, melyet a kritika a helyeshez csak közeljárónak is tarthatna.

Még néhány szót az apróságokról. Multkori bírálatomban (EPhK. 38, 707) figyelmeztettem Mészárost, hogy az AT jelzést magyar czikkben nem kell használni, mert semmi egyéb, mint az «alttürkisch» rövidítése. A mint látom, megfogadta a tanácsomat. Most elárulok még egy titkot: a Radloff-szótár OT jelsése csupán az «osttürkestanisch» rövidítése. — Nagyon örülnék, ha Mészáros meg tudná mondani, hogy miért javítja ki a Radloff-Vámbéry csagatáj *a-i* vokálistípusú szavait külön «recte» alatt *a-į*-ra.

De nem csak mulatságos tévedésekkel van tele ez a 21 oldal, hanem komoly tényekkel is. Így megtudjuk belőle pl., hogy a *-nį* a törökben

accusativusrag, hogy a *-dur* műveltető képző (4 sor példa), hogy a *-k* névképző (5 sor), hogy a *-p* gerundiumképző (3 sor) stb., stb. Mindez rendkívül imponálhatnak az Ethnographia ártatlan olvasójának, de a turkologust — mint hosszú évszázadok óta ismeretes és százszor leírt dolgok — hidegen hagyják.

Mészáros ezt a dolgozatát voltaképen a pétervári akadémián szándékozott bemutatni (2. lap), de ezt a háború miatt nem tehette. Megleheti, hogy Péterváron, a hol tudvalevőleg iskolázott turkologus nincsen, Mészáros fejtegetéseit helyeslésével fogadták volna, és természetes, hogy ez a helyeslés a hazai dilettánsoknak nagy elégtételül szolgált volna. A dolog érdemén azonban az ilyesmi nem változtat semmit. Mészáros szóban levő dolgozata tudományos szempontból még akkor is abszolute értéktelen marad, ha érte a szentpétervári akadémia tagjává nevezik is ki.

(Budapest.)

— **Az «Attila-kincs» feliratainak ügye.** Az Ethnographia legújabb számában (26: 220—7) *Mészáros* Gyula felel az EPhK.-ben (39: 195—7) megjelent apró közleményemre, melyben kimutattam, hogy Mészárosnak az a czikke, melyben az ú. n. Attila-kincs feliratait akarja örökül elolvasni (Ethn. 26: 1—21), módszer és szaktudás nélkül megírt kísérlet.

Mészáros méltatlankodik, hogy felfedezése iránt magyar turkologus körökben komoly érdeklődés nem mutatkozott. Pedig vannak turkologusaink, a kik ezekhez a dolgokhoz igen jól értenek (Gombocz Zoltán, Munkácsi Bernát). A hiba nem ezekben van. Sőt megesett Mészárossal az a méltatlanság, hogy mindössze én írtam róla két oldalt, az is tele van személyeskedéssel. Hát azok a hibák valóban elég súlyosak ahhoz, hogy a kinek a fejére olvassák, személyes sértésnek vegye.

Mészáros azonban ebben az újabb czikkében megczáfolja minden állításomat. Először az a baj, hogy kritikámban elhallgattam dolgozata egy-egy főrészét, az írástörténeti és történeti elmélkedéseket. De hiszen Mészárosra az irígység sem foghatja rá, hogy különb írástörténész és historikus, mint a milyen turkologus. Ha munkájának a turkologiai része ilyen módszerrel és ilyen tudással készült, milyen akkor a többi! Egyébként a feliratok 24 jegye közül 8-nak az egyezése körülbelül világos (v. ö. Nagy Géza!), egy pár többé-kevésbbé hasonlít, a többi azonban oly tág teret enged a kombinációnak, hogy a mit az egyik «megfejtő» (Mészáros) úgy fordít, hogy «a víz kevéssé megbízható, hagyd ott», azt a másik (*Supka* Géza, Arch. Ért. 35: 54) így fordítja: «kalapáld meg, fenekén nem illik össze».

Van a jenisszeii török feliratokban egy jegy:)‚(; ezt Mészáros azonosítja a szentmiklósi edényeken talált ⏲ jegygyel, azon az alapon, hogy a két jegy «alkotó elemeire nézve teljesen megegyezik». A nagyszentmiklósi edényeken van egy jegy: ♀; ennek a hasonmását meg az orkhoni feliratok jegyei közt leli meg Mészáros és pedig a ♁ jegyben, mert hiszen «az alkotó elemek azonossága szembeszökő s a különbség csak a két alkotó elem helycseréjéből áll». (Ezeken kívül még különbnél különb példákat idézhetnék.) Lehet, hogy ezek nagyon zseniális ötletek. De azért bocsásson meg Sebestyén Gyula, az Ethnographia szerkesztője, a ki védelmére kel Mészárosnak, addig, míg ezekkel a zseniális ötletekkel VI. századbeli ujgur feliratokról olyanokat lehet leolvasni, hogy «termeljünk zöldséget», addig én ebben az epigrafikában nem hiszek. (Erről a kérdésről különben egyéb vonatkozásban lesz szó nemsokára ugyanezen a helyen.)

Nehéz volna megérteni, hogy miféle nyelven is vannak írva a Mészáros feliratai. Az ujgurhoz hasonlít, de vannak benne altaji *(kuj-t)*, kojbal *(ys-)* és telcut *(öj)* alakok is. (V. ö.: Valaki talál egy Kr. e. IV. sz.-ból való latin feliratot; az írásjegyekben nem biztos, de kombinálni annál jobban tud; úgy látja, hogy a latin szókincs segítségével nem tud értelmes mondatokat leolvasni a feliratról, beleolvas tehát egy-egy modern olasz, franczia és spanyol alakot. A végén védekezésül azt mondja, hogy a latinhoz csak hasonlít — de igazán hasonlít, mert a Kr. e. IV. századból való — ellenben vannak benne olasz, franczia és spanyol alakok is. Szóról-szóra ezzel az esettel állunk szemben.)

A dolog így van:

őstörök	ujgur, orkhoni	kojbal	oszm., altaji	jakut	
*-*d*-	-*d*-	-*z*-	-*j*-	-*t*-	
**kud*-		*kus*-	*kuj*-	*kut*-	'önteni'
**jd*-	*id*-	*ys*-	*ī* (< *yj*-)	*ī-t*	'küldeni'

Ezek az őstörök intervokalikus *-*d*- képviselői. Ha Mészáros *j*-vel találja a *kuj*-t, jó, de akkor mért nem találja *j*-vel az *ys*-alakot is? Vagy megfordítva. S ha akár így, akár úgy találja, mi köze ennek a dialektusnak az ujgurhoz? Ilyen vaskos tévedéseket nem lehet elmagyarázni.

Mészáros több mint három lapon át bizonyítja, hogy »hangtörténeti szempontból a *j* hangok jelenléte mindenben igazolható«. Nem kell ezt annyira bizonyítani, tudja mindenki, hogy van -*j*- az ujgurban és köktörökben, csakhogy ez a -*j*- őstörök *-*j*-re, nem *-*d*-re megy vissza. (V. ö. Ősjakut hangtanom 116. s köv. szakaszait.) Milyen tudatlan vagyok én, hogy azt hiszem, »hogy a nagyszentmiklósi kincs nyelvében seholsem szabad előfordulni szóközépi -*j*-hangoknak, hanem e helyett mindenütt -*d*-hangoknak kellene fellépni« (222. l.). Dehogy hiszek én ilyet. De mit tud az 1. általában nyelvtörténetről, 2. speciálisan török nyelvtörténetről, a ki azt az idézett mondatot képes volt leírni s három lapon át komolyan bizonyítani, hogy nem úgy van ám a dolog.

Nem volnék igazságos, ha meg nem engedném, hogy ebben a három lapos bizonyításban van egy kis rész, mely az iskolázatlan embert könnyen félrevezetheti. Mindenki tudja, a ki germanisztikával egy kicsit is foglalkozott, hogy pl. az angol szókezdő *t*-nek a felnémetben *z*- felel meg: a. *tong* ~ n. *zunge*, a. *torn* ~ n. *zaun*, a. *tide* ~ n. *zeit* és így tovább számtalan példában. (Ezt nem Mészárosnak mondom; ő láthatólag nem foglalkozott germanisztikával; megfejtési kísérletében, 14. l., az egyik edényről leolvasott török *soz* alakot, mely a Radloff-szótár szerint németül azt teszi: »dehne aus«, így fordítja magyarra: »nyujtsd ide«.) Az is köztudomású azonban, hogy ezzel a szabályos *t*- ~ *z*- megfeleléssel szemben akad egy pár ilyen példa, mint angol *tar* ~ német *teer*. Az ilyen kivételes eseteknek megvan a természetes magyarázata s ezek épen nem rontják le a hangtörvény érvényességét. Az őstörök *-*d*-nek az ujgurban és köktörökben *d*- a szabályos megfelelője; egy-két példában előfordul -*j*- is (pl. *ajyyr*; nem sok van, még akkor sem, ha az ember kritika nélkül ismételi a Radloff tévedéseit, mint a hogy Mészáros teszi, a helyett, hogy megnézné a Thomsen kiadását), de ezeknek ugyanaz a nyelvtörténeti értéke, mint a német *teer*-nek. De Mészáros ezt a védekezést nem is gondolhatta komolyan. Mert hiszen még lehetne magyarázgatni a dolgot, ha csak az a baj esett volna meg, hogy az őstörök **d* szabályos ujgur -*d*- képviselője helyett oszmánli (stb.) -*j*-t talált volna az egyik szóban; a kétségbeejtő az, hogy egy másik szóban meg kojbal -*s*-et talált az ujgur -*d*- helyett. Ez meglehetősen bizonyossá teszi, hogy Mészáros az egész őstörök *-*d*-ről csak az én bírálatom után vett tudomást; hogy aztán a Gombocz erről szóló czikkét elolvasva mindjárt sokkal jobban tudta az egészet, mint Gombocz, azon nála, Mészárosnál, igazán nem csodálkozom. Ez az őstörök *-*d*- szomorú története!

Jönnek a «kopott alakok». Bírálatomban «komolyságot mímelve» azt állítottam, hogy egy VI. századbeli «ujgurhoz hasonló» nyelvemlékben az ujgur (!) *ögü-* «mondani», *jayy* «ellenség» szók nem fordulhatnak elő modern *üj* és *jau* alakokban, a hogy Mészáros találja őket. Ez így igaz, a hogy megírtam. Ezzel szemben Mészáros példákat hoz fel arra, hogy a köktörökben és ujgurban egészen gyakoriak a «kopott alakok». Tudjuk azonban, hogy «kopott alakok» semmiféle nyelvben nincsenek, csak különböző alakok vannak. Ezek előállhatnak 1. hangváltozás, 2. továbbképzés következtében. A mi a hangállapotot illeti, a köktörök és ujgur sokkal eredetibb állapotokat tüntet fel, mint a mai dialektusok. Ebben senki, bizonyára Mészáros sem kételkedik. Mészáros mégis talál «kopott alakokat». De milyeneket! Az oszmánli (stb.) *ur-* 'ütni' igével szemben talál egy «kopott» köktörök *ur-* alakot. Azt azonban feleslegesnek tartja az Ethnographia olvasóinak (a kik tudvalevőleg nem turkologusok) megmondani, hogy az oszmánliban ma is *ur*-nak írják a szót s kétségtelen, hogy a *v*-je újabb, tehát nem a köktörök alak «kopott», hanem az oszmánli «bővült». Az oszmánli *jyka-* «mosni» alakkal szembeállítja az ujgur *ju-* «mosni» alakot, meginl elhallgatva, hogy az oszmánliban megvan a *ju-* 'mosni' ige és a *jyka-* egészen más képzés. (Az első példa illusztrálja a hangváltozás, a másik a képzés következtében megváltozott alakokat.) Nem lopom több példával a helyet, hiszen az egész «kopott alakok»-kal való operálás egy nagyon primitiv elvi félreértésen alapszik.

Hátra vannak még az apróságok. Hogy a Mészáros czikkében ott volt a források közt az OT «keletturkesztáni» jelentése, az előttem nem titok. Azt róttam meg, mért röviditi németül. (Mikor egy másik bírálatomban az AT = alttürkisch-re — sikerrel — figyelmeztettem, ott is ott volt a rövidítések jegyzékében az AT után: = ótörök.) Mellesleg megkérdeztem Mészárostól, miért javítja ki a Radloff *a—i* vokálistípusú szavait *a—ị*-ra (tehát csagatáj *arïk* recte: *arik*). Ezen a kérdésen Mészáros nagyon megbotránkozik, okossá tesz egy «világos, de annál elemibb magyarázattal» (a magyarázat valóban nagyon elemi) s ajánlja, hogy tanuljam meg az arab írásjegyek helyes olvasását, attól talán kedvem kerekedik majd törökül tanulni is. Az arab írásjegyekkel igen régen megismerkedtem, az oszmánli megtanulásához sem kell már hozzáfognom. Nagyon jól tudom, hogy az oszmánliban az arab *kaf* betű melletti *je* betűt adott esetben *ə*-val kell olvasni, de nem látom be, hogy mért kellene ugyanezt tenni egy olyan dialektusban, melyet az oszmánli nyelvterülettől kerek kétezer kilométerre beszélnek. Az egyik helyen azt mondják: *szëm*, a másikon *szöm*, a harmadikon *szem*; írni azonban csak *szem*-et írunk. Dehát ez módszertani kérdés s ezt Mészáros még gorombáskodásnak veheti. Menjünk tovább: «A Radloff-szótár *a—i* vokálistípusú szavai Vámbéry Cagataische Sprachstudien-jéből vannak idézve. Vámbéry tudvalevőleg mindig csak nagyolt átírással írja a csagatáj szókat s a török nyelvek vaskövetkezetességű hangzóilleszkedésére seholsem ügyel.» Ezzel szemben: 1. Mészáros nem ismeri a középázsiai török nyelvterületet egy jó részét, a melyen az illeszkedés nemcsak hogy nem «vaskövetkezetességű», hanem igen szerény formákban van meg, v. ö. tarancsi *aldï, aldïlar*, keletturkesztáni *barsä, örganmak* stb. 2. Vámbéry a NyK. 1. kötetében, 1862-ben közölt oszmánli közmondásgyüjteményében már megkülömbözteti a két *i*-t. A Cag. Sprachst. öt évvel később jelent meg. 3. Vámbéry maga mondja a Cag. Sprachst. 13. lapján, hogy a hátulképzett *i* a keleti törökben nem különbözik úgy az előképzettől, mint az oszmánliban. 4. Ramstedt (a ki pedig igen jó fonétikus) egy csagatáj *kïja* után ezt teszi zárójelben: ɔ: *kïjä*. Tehát *kijä*-nek olvassa azt, a mit Mészáros (a ki nem tud erről a kérdésről többet, mint hogy hogyan kell olvasni a *kaf*ot) *kïja*-ra javított volna. (Keleti Szemle XV. a j-hangokról irott czikkben.) A miből az a tanuság, hogy az *arik*-ot nem szabad *arïk*-ra kijavítani. Hogy mire kellene, azt nem tudom; azt hittem, Mészáros tudja, mért teszi, hogy olyan vígan kijavítja.

Hogy pedig ne «mímeljek tovább komolyságot», ne adhassak több tanubizonyságot arról, hogy «frivol», «könnyelmű», «felületes», «tudatosan tendenciozus», tudatlan vagyok, ezzel az ügyet a magam részéről egyelőre befejezem.

(Budapest.)

A nagyszentmiklósi kincs revíziója.

Köztudomású, hogy a nagyszentmiklósi kincs feliratairól Nagy Géza azt a (valószínűleg nem egészen alaptalan) véleményt koczkáztatta meg, hogy betűi hasonlítanak a régi török feliratok betűihez. Ezen a nyomon indulva Mészáros Gyula és Supka Géza igyekeztek elolvasni e feliratoknak — szerintük — török szövegét. Mészáros kisérlete (Ethnographia, XXVI: 1—21) kudarczot vallott (vö. Egyet. Phil. Közl. XXXIX: 495—7); most jelent meg fenti czímen Supka czikke az Arch. Ért. XXXV. k. 1—2. füzetében, de erről sem lehet semmi jobbat mondani.

A jegyekkel való merész combinatiókban Supka nem ismer határt. Példa: az 5. sz. korsó felirata négy betűből áll; olvasata Supka szerint *bädiz* vagy *bädük;* ehhez a biztos eredményhez így jut el Supka: az első betű «hanyagul» van írva, a második «megfordítva», a harmadik «hibásan», a negyedik «talán tévesen».

A török nyelveket még felületesen sem ismeri s e mellett deklinál és szókat képez. Példa: ujgur *tök* ‚sok', *-ä (-kä)* dativusképző, ebből ótörök *tökä-* ‚zu Ende gehen'.

Eredményei különben néha igen gondolkozóba ejtők. Példák: 23. sz. kehely: «Szép és Nyíl jegyesek» (Mészáros: öntsd lassan»), 6. sz. korsó: «kalapáld meg! fenekén nem illik össze» (Mészáros: «a víz kevéssé megbízható, hagyd ott»).

Igen tanulságos a következő eset: A 21. sz. csészén a következő felirat van: *Βουηλα ζοαπαν. Τεση .Δυγετογγη. Βουταουλ ζωαπαν Ταγρογγη. Ητζγγη. Ταισγη.* Nagy Géza szerint: Bujla zsupán Dügetojgi tajdzsija (fejedelme), Butaul zs., Tagrogi és Icsigi tajdzsija; az *Ητζγγη* helységnév emlékét Nagy Géza a magyar *Ócsóg*-ben látta. Eddig Nagy Géza. Supkának ez nem elég, kiegészíti még egy adattal. Strahlenbergnél találja a következőt:

«*Uczug* oder *Uczugi*... grosse Fischereyen in der Wolga... Die eine gehöret der Crone; Die andere den Patriarchen...». Ebből Supka megállapítja, hogy ez kétségkívül semmi más, mint az *Ητζηγ*. «Uczugi tehát a felségjogok birtokkörébe tartozó halásztelepet jelent, s a técsi (így olvassa Supka — saját bevallása szerint angolosan — a kínai eredetű mongol *taiži*-t) rangjelzésű kiskirály birtokába nyilván kajáni adományozás által jutott; a czímben épp úgy érdemelt külön feltüntetést, mint a nyugati ranglétrákban a helyhez kötött grófságok, őrgrófságok stb. felsorolása» (valóságos szépirodalom). Holott az *ućug* (az *ućugi* semmi más, mint ennek a többese!) egész közönséges orosz szó; jelentése Fischwehre, Südrussl.: 'ein dichter Zaun aus Balken, Pfählen oder Brettern, der quer durch den Fluss gezogen ist, um die grösseren Fischer nicht duchzulassen' (Pawlowsky). Nehezen lesz ennek az *ućug*-nak az *Ητζηγ*-hez köze.

A dolgozatban különben nincs egyetlen biztos combinatió, a melyre mint kiindulópontra támaszkodni lehetne. Módszere ugyanaz, mint a Mészáros fent említett dolgozatáé.

A régi magyar írás eredete. [21]

I.

Egy német tudós, Neckel Gusztáv, «Zur Einführung in die Runenforschung» cz. czikkében (Germ.-Rom. Monatsschrift, I.) panaszkodik, hogy a germanisták a rúnaírás tanulmányozását elhanyagolják. Szinte úgy látszik, mintha néhány szakember száraz és haszontalan időtöltése volna ez a tanulmány, s legfeljebb a germán faji önérzet az, mely ezt a tárgyat a szakembereken kívül még némely kevesek előtt romantikussá és érdekessé teszi.

A régi magyar írásnak is érdekes a sorsa. A tudományos közönség jó része ma sem hisz benne, a mi főleg annak a romantikának következménye, a melylyel a legrégibb idők óta körülvették, s a mely még az Akadémia új, nagy kiadványából[1]) sem hiányzik. (E kiadvány 160. lapján például a következők olvashatók: «... nemzetünk ... *rátermettségével* ezt a fenséges régiséget minden kultúrnép közt legtovább megőrizte». «Az, a mit a feledés és bizonytalanság ködéből kibontakozó magyar rovásírás most az egyetemes írástörténetnek nyujt, az *epigraphia legnagyobb csodái* közé tartozik.» 24. l.: «*Jellemző*, hogy erre a pompás ötletre — a rovás visszaforgatásáról van szó — az indogermán népek egyike sem jött rá.» És így tovább. A ritkítások tőlem származnak.)

Pedig ez minden tekintetben fontos, nagyon érdekes probléma, mely legkomolyabb, minden romantikától mentes érdeklődésünket megérdemli. Csakhogy nagy kritikával kell kezelni.

---

[1]) Dr. Szabestyén Gyula, A magyar rovásírás hiteles emlékei. Budapest, 1915. Rövidítve: MRHE. E mű harmadik részének, az «írástörténeti eligazodás»-nak bírálatát l. Németh, EPhK. XL. 560–70. l.; Szabestyén válaszát s a bíráló feleletét uo. 668—679.

II.

Először is nem szabad régi magyar írásról beszélni, mint a hogyan pl. rúnaírásról beszélünk. A rúnáknak több germán nyelven rengeteg sok emlékük maradt meg; a magyar írásnak egyetlen egy igazi, régi emléke sincs; virágzását (ha volt) a VIII—X. századba tehetjük, s ezzel szemben csak a XVI. század körül merülnek fel emlékei, s ez emlékek egyike sem ment attól, hogy az írás a leíró számára már nem szükséglet, csak kuriózum.

Kérdés, hogy ilyen körülmények között találunk-e olyan kritériumokat, a melyek megmentenek bennünket a számtalan lehetőséggel dolgozó, tehát minden eredményt illuzóriussá tevő kombinációtól. Meg fogjuk látni, hogy találunk; csak nagyon kell vigyáznunk arra, hogy át ne lépjük azt a határt, a melyen túl a tudományos kutatás értéktelen kombinációvá süllyed.[1])

---

[1]) Nem szenved kétséget, hogy összes emlékeink közt legbecsesebb a legújabban közzétett Marsigli-féle emlék. (Vö. Szilasy, MRHE. 41. l.) Legrégibb és voltaképpen legnagyobb terjedelmű emlékünk.

Különösen nagy fontosságot kell tulajdonítanunk a Marsigli-féle ábécének, a mely világosan láthatólag nem a szövegek alapján készült, hanem egy hagyományos ábécze másolata.

Szilasy felismeri a Marsigli-emlék fontosságát, de egy félreértés következtében épp az ábécében — igaz, hogy itt sem az alakokban, hanem a latin betűkkel adott hangértékekben — kelleténél jobban nem bízik. Azt mondja (MRHE. 41. l.), hogy «Marsigli székelye» «fogyatékos ismeretét» Telegdi Rudimentájából merítette, mert «a betűsor mássalhangzói a megfejtés (= az ábécze értelmezése) szerint csak *e* magánhangzóval ejthetők, a szövegről — azaz hogy a szövegből — pedig kiderül, hogy ejthetők minden magánhangzóval.» Marsigli abéczéjében a következő értelmezéseket látjuk: *a, eb, ec, ed, e, f, egi, eh, i, eg, ek, l, m, n* . . . Telegdinél: *a, eb, ecs, ecsi, ed, e, ef, egg, egi, ah, i, ei, ek, ak, el, eli, em, en* . . . Telegdi szerint tehát csakugyan csak *e* magánhangzóval olvashatók a mássalhangzójelek, de a Marsigli-féle ábécze szerint erről szó sincsen. Hiszen pl. az *f, l, m, n* hangok mellett Marsiglinál nincs vokális, s a többinél az *e* csak ejtéskönnyítő. Vö. a mi ábécénkben: *bé, cé, dé*, de *el, em, en*. A Marsigli-féle ábécze értelmezőjének tehát nem kellett okvetetlenül a Rudimentát ismernie. — Egészen más kérdés aztán az, hogy miért vannak a Marsigli-emlékben ilyen olvasatok, mint: *panonia* helyett *eppanonia* (681. l.), de pl. nem *ebenedek*, hanem *Benedek* (673. l.).

Visszatérve a Marsigli-féle ábécére, annyi valóban kétségtelen, hogy az értelmezés sokkal kevesebbet ér, mint maga az ábécze. Igy pl. —

A régebbi kutatók épp ebben hibáztak. Sebestyén felépít egy óriási írásrendszert s nem veszi észre, hogy itt voltaképpen még az sincs tudományosan eldöntve, hogy vajjon valóság-e csakugyan a magyar írás, biztosak-e azok a történeti szálak, melyek a magyar írást legközvetlenebb elődjeihez fűzik.

III.

A régi magyar írás jegyeinek nagy része kétségtelenül a köktörök (hozzátehetjük: a jenisszeji köktörök) ábéczéből való. Nagy Gézáé az érdem, hogy ezt észrevette, és pedig még akkor (1890), mikor a köktörök írást olvasni sem tudtuk. Erről szóló felolvasását Nagy Géza tudományos folyóiratban nem adta ki; jól tudta, hogy míg a köktörök betűk hangértékével nem voltunk tisztában, nem volt bizonyító ereje az egyeztetéseknek. Mert ha a magyar ⨯ *b* betű megvan ugyanilyen alakban egy másik ábéczében is, de ott pl. *k*-t jelöl, akkor ez az egyezés a módszeres írástörténet szempontjából tökéletesen értéktelen.

Amint azután Thomsen a köktörök betűk hangértékét megtalálta, Nagy Géza újra munkához látott s megírta «A székely írás eredete» cz. értekezését (Ethn. VI. 269—76), mely az idevágó kutatások alapját megvetette.

IV.

Mielőtt az egyes jegyek vizsgálatára áttérnénk, vegyük figyelembe, hogy a magyar nyelvnek az írásra vonatkozó két legfontosabb szava, az *ír* a és *betű* török eredetű. Nagyon egyszerű, de éppen egyszerűségénél fogva igen elfogadható feltevés, hogy

---

ezt a kérdést majd alább részletesen tárgyaljuk — az értelmezés nem tesz különbséget az *ö* és *ü* hang jelei között. Ez kétségkívül bizonyítja, hogy itt egy hagyományos ábéczéről van szó, melyhez később készítették a latin betűs értelmezéseket.

A Marsigli-féle emléknek szövege is rendkívül becses, de itt is figyelembe kell venni, hogy a másolók és értelmezők több nyilvánvaló hibát követtek el. Ezekkel a hibákkal szemben három dologhoz kell ragaszkodnunk: 1. a magyarbetűs szöveghez, 2. az ábécze magyar betűihez, 3. az azon korbeli magyar kiejtéshez.

ezt a két szót az írással együtt vettük át attól a bizonyos török néptől.[1])

V.

A régi magyar írás, a mint fent mondottam, a köktörök ábécéből származott. Sokkal szegényebb a köktörök ábécénél; körülbelül olyan viszonyban van vele, mint a régi, 24-betűs rúnaábécze az újabb, 16-betűs rúnaábécével.

Czélszerű lesz, mielőtt tovább mennénk, nem-turkologusok számára a köktörök ábéczéről szólani néhány szót. A köktörök ábécze 38 jegyből áll, ebből 4 magánhangzójel, 34 mássalhangzójel. A mássalhangzójelek száma azért oly nagy, mert egy mássalhangzóra több jegy is van. A legtöbb mássalhangzó jelölésére legalább is két jegy van, az egyiket mélyhangú, a másikat magashangú szókban használják. A négy magánhangzójegy közül egy az *a*, *ä*, egy az *y*, *i*, egy az *o*, *u*, egy az *ö*, *ü* jelölésére szolgál. Érdekes sajátsága a köktörök írásnak, hogy a magánhangzókat igen gyakran nem jelöli.

Az írás régebbi, eredetibb formáit a jenisszeji ábécze őrizte meg (Thomsen, Inscr. de l'Orkhon 53. l.) Vö. fent III. pont.

A köktörök írás eredetét pontosan nem ismerjük. Donner írt erről a kérdésről egy terjedelmes értekezést, a Journal de la Soc. Finno-Ougr. 14. kötetében, ez az értekezés azonban

---

[1]) Nagy Géza, Ethn. VI. 269—70. l.

Kitérésképpen legyen szabad ezen a helyen a törökségre vonatkozó írástörténeti adatokat egygyel szaporítanom. A Codex Cumanicus 60[r] lapján van egy találósmese; megfejtése (alá van írva): «henna», a fogak és körmök színezésére használt festőanyag. Ennek első két sora így hangzik:

biti- biti- bitidim,
beš agačga bitidim . . .

Azt hiszem, hogy e két sor helyes fordítása (régebbi magyarázatokat l. Bang, Sitzungsber. d. preuss. Akad. 1912, XXI. 336. l., Németh, Zeitschr. d. Deutschen Morgenl. Gesellsch. LXVII. 579—80) a következő: írtam, írtam, írtam — öt fára írtam . . .' (= a kéz öt újján lévő körmöket színeztem). Ez a sor azt bizonyítja, hogy a kunoknál a XIII. század végén még élt a rovásírás. Szintén nem gondolhatunk másra, mint a köktörök ábécé valamely utódjára. Vö. Munkácsi, KSz XIV: 233—7.

hibás írástörténeti módszerrel készült. Megállapítja (ezt már THOMSEN mondotta), hogy a jegyek egy része az aramæus betűkkel mutat egyezéseket, s az egyes jegyek tárgyalásánál arzakida és szasszanida érmeken levő jegyeket hoz fel, a melyek szerinte a köktörök jegyek eredetét világosabbá teszik. DONNER ezeken az érmeken csakugyan talál hasonló jegyeket, csakhogy az a nagy hiba, a mely az egész dolgot már elvileg elfogadhatatlanná teszi, hogy hasonló jegyeinek kiválasztásában nem törődik azzal, hogy az a jegy Kr. e. 160-ból vagy Kr. u. 600-ból való érmen fordul-e elő. Sőt hasonlítást tesz olyan esetben is, midőn az illető érmen levő jegy hangértékét nem ismeri. — Az aramæus hasonlóságokon kívül a köktörök írás eredetének kérdésében csak annyi bizonyos, hogy az ábécze alkotója rendkívüli önállósággal járt el. Kétségtelen, hogy egész sereg jegyet teljesen szabadon talált ki. Hogy ő az *r*, *l*, *b*, *d*, *t*, *g* stb. hangok számára mélyhangú szókban más jegyeket alkosson, mint magashangú szókban, erre neki semmiféle írásban mintaképe nem lehetett, erre a sémi írás csak kiindulópontot adhatott, a jegyeket neki magának kellett kieszelnie. Már THOMSEN (Inscr. de l'Orkhon, 51. l.) rámutatott, hogy a ᛚ, ᛇ, ᛈ magánhangzójelek is kétségkivül az ábécze készítőjének tervszerű alkotásai. (THOMSEN könyvének illető fejezetében — Remarques sur l'origine de l'alphabet — minden megvan, a mi okosat ma a köktörök írás eredetéről el lehet mondani.)

VI.

Mielőtt a jegyeket vizsgálnánk, azt kérdezhetjük, a jegyek egyezésén kívül miféle sajátságait őrizte meg a magyar írás a köktörök írásnak. Megőrizte minden jellemző sajátságát, részint egészben, részint kétségtelen nyomokban.

Megőrizte a jobbról balra haladó sorvezetést,[1]) megőrizte a szókat elválasztó pontokat.[2])

A köktörökben kettős pont választja el egymástól a szókat. Ennek a magyar emlékeken következő nyomait látjuk.

---

[4]) Vö. SEBESTYÉN, MRHE. 137. l.

[5]) Vö. NAGY GÉZA, Ethn. VI. 271. l.

A Marsigli-emlék másolója előre megrajzolt kis rovatokba írja be a szókat s az elválasztó pontokat — talán épp ezért — nem használja. Nem bizonyos azonban, hogy az eredetin nem voltak elválasztó pontok. A nagyon felületesen, hogy úgy mondjam, tervszerűtlenül másolt 681. lap első sorában két helyen is látunk kettőspontot. Ha ez szóelválasztó, akkor pontosan egyezik a köktörökkel. A csíkszentmiklósi emléken négy pont (⁝) a szóválasztó, a konstantinápolyi emléken egy, a sor közepén álló pont.

A magyar írásnak, éppúgy mint a köktöröknek, jellemző sajátsága, hogy a magánhangzókat hol jelöli, hol nem. A köktörökben itt még némi (igen kevés) törvényszerűség látszik, a magyarban már nem. Itt is hangsúlyozni kell a Marsigli-emlék fontos voltát; ez az egyetlen, mely a magyar írásnak ezt a sajátságát tisztán mutatja.[1])

A köktörök kettős mássalhangzórendszernek is csak emlékét (de kétségtelen emlékét) őrizte meg a magyar írás.

A mi ábéczénknek ugyanis a *k* hangra két betűje van; az egyik a közönségesen használt ◇, a másik az ⅂ jel, mely mind a Marsigli-ábéczében, mind a Telegdi Rudimentájában *ak* jelzéssel van ellátva.

Ez a betű a Marsigli-emlékben háromszor fordul elő, mind a háromszor lényegesen más formában; először az ábécze végén (Z *ak*), másodszor a kézirat 675. lapján egy tévedés kiséretében a Jakab apostol nevében: X ⅂ ⅂ *acacab* (helyesen: X ⅂ ⅂ *j*^{a}*k*^{a}*b*), harmadszor a 683. lapon, ugyanabban a névben, ugyancsak kétségtelen tévedéssel kapcsolatban és kétségtelenül hibás alakban.[2]) Egyébként a Marsigli-emlék a *k* hangot minden esetben a ◇ jellel jelöli. (Megjegyzendő, hogy több *ak* nem fordul elő benne.)

Kétségtelen, hogy a másolat készítői ezzel a jellel nem voltak tisztában. Két dolgot azonban meg kell jegyeznünk: 1. hogy az illető betű az *ak* jele és a szövegben szó közepén ordul elő. 2. hogy a szövegbeli hibás alakoktól teljesen eltekintve s emmi okunk sincs kételkedni abban, hogy az ábécze — a

[1]) Sebestyén, MRHE. 141. l.

[2]) V. ö. Sebestyén, MRHE. 49. és 47. l.

Marsigli-féle hagyományos ábécze — oly alakot őrzött meg, melynek vallomása a későbbiekben igen fontos lesz.

A csíkszentmiklósi feliratban négyszer fordul elő ez a betű, mind a négyszer szó végén *ak* vagy *ák* jelölésére, ⅂ alakban.

A konstantinápolyi feliratban körülbelül ugyanazon alakban kétszer fordul elő s mind a kétszer *ák*-ot jelöl és szó végén van.

Szóközépi *ak* sem a csíkszentmiklósi, sem a konstantinápolyi feliratban nem fordul elő. Egyáltalában nem valószínű tehát, hogy e feliratok készítői e betűt csupán mint a szóvégi *ak*, *ák* jelét ismerték. A későbbi emlékek úgy emlegetik ezt a *k*-t, mint «vég-*k*»-t, de ez a vélemény valószínűleg a csíkszentmiklósi felirat fenti sajátsága folytán keletkezett.

Legtöbbet tudunk meg erről a sajátságos betűről a Telegdi Rudimentájából (a giesseni kézirat 444. lapján): «Quid differunt ⅄ et ◇? — Nihil differunt, nisi quod ⅄ in initio et (a giesseni másolatban az *et* helyén hibásan: ◇) in fine dictionum, quum eam vocalis *a* sequitur, usurpari commodius possit, et in fine semper corripitur». Szerinte tehát szavak (hangcsoportok?) elején és végén használatos a ⅄, ha utána *a* következik. A szabályt megvilágosító két példában (*adnak* és *akor*) azonban nem a *k* előtt van az *a*. Sebestyén ezért azt mondja (MRHE. 101. l. 4. jegyz.), hogy a szabály téves. A Rudimenta marosvásárhelyi másolatában azonban találunk egy harmadik példát is: a *kalmár* szót. Sebestyén szerint ezt a marosvásárhelyi átdolgozó a rossz szabály igazolására csinálta (MRHE. 110. l.).

Sebestyén véleménye nem feltétlenül meggyőző. Nincs kizárva az az eset, hogy a Rudimenta írója csakugyan úgy tudta, hogy a ⅄ betűt *a* előtt is, *a* után is lehet használni.

De miért maradt meg a magyarban éppen a *k*-hang számára két betű, hiszen a köktörök írásnak az *r*, *l*, *n*, *d*, *b*, *t*, *s*, *j*, *g* számára is megvolt a maga külön jele, a szerint, a mint ezek a hangok elülképzett vagy hátulképzett magánhangzók szomszédságában voltak. Hogy épp a *k* számára van két jelünk, az nem véletlenség. A köktörök írásban ugyanis a *k* számára (és pedig csupán a *k* számára, más betűknél ez nincs így) öt jel van: 1. *ka*, 2. *ke*, *ki*, 3. *ko*, *ku*, 4. *kö*, *kü*, 5. *ky* (vagy *ak* stb.).

Hogy úgy mondjam, ez a leggazdagabb köktörök mássalhangzójel, s az elszegényedett magyar ábéczébe, ha a többi mássalhangzójelből nem is, ebből került kettő.

Világos, hogy a fenti okoskodás nem mozog addig szilárd talajon, míg a köktörök megfelelőt meggyőző módon ki nem mutatjuk.

Sebestyén (MRHE. 157. l.) a magyar 1 betűvel a köktörök ˥ ɦ ɦ jeleket állítja egy sorba. Ez azonban módszertelen kombináczió; a köktörök ɦ jel a *kö, kü (ök, ük)* jelölésére szolgál, a ˥ jel a *ke, ki (ek, ik)* jelölésére, s ha az ember megnézi azt a három köktörök betűt, azonnal látja, hogy ezekkel egy 1 alakot egyeztetni nem lehet.

Először is állítsuk össze a 1 alakváltozatait. A legtökéletesebb és legrégibb ábécze (Marsigli) Z alakban közli e betűt. A marosvásárhelyi és a konstantinápolyi emlék körülbelül a 1 alakot mutatja, a Rudimenta a Ƶ alakot. (A becses Kájoni-féle ábéczében ez a betű nincs meg.) A többi változatoknak nem igen tulajdoníthatunk fontosságot, mert a Rudimenta után készültek, de nem lehet tudni, esetleg itt-ott nem került-e beléjük egyéb befolyás. Ennek az előrebocsátásával jegyzem meg, hogy a 1 betűt a Dési- (azonkívül a Kaposi-Harsányi-)féle betűsor N alakban őrizte meg. (Vö. Sebestyén, MRHE. 116. l.) Két alakunk van tehát, a melyet elfogadhatunk: 1. Z (Marsigli; ehhez áll közel a Rudimenta Ƶ jele), 2. 1.

Bizonyos, hogy ezek az alakok ugyanannak az egy betűnek későbbi változatai. A Rudimenta és Marsigli kétségkívül bizonyítja, hogy ennek a betűnek nem 1 az eredeti alakja, a hogyan Sebestyén gondolja; a betű két kis szára eredetileg nem rövid.

A jenisszeji ábéczékben az *ak, ka* jele:[1]) N, H, ɦ. A magyar 1, Z, Ƶ betű tehát a jenisszeji N megfelelője.[2])

---

[7]) Donner, SUS. Aik. XIV. (tábla).

[8]) Vö. Nagy Géza, Ethn. VI. 274., Munkácsi, KSz. XIV. 228. Nagy Géza a harmadik köktörök alakot egyezteti a magyar jellel; Munkácsi nem tisztázza a magyar betű eredeti alakját.

VII.

Természetes, hogy ha csak ilyenféle egyezéseink volnának, akkor a jenisszeji és a magyar ábécze rokonságáról nem beszélhetnénk úgy, mint tudományosan bebizonyított igazságról. Az ilyen egyezéseket a tökéletes egyezések teszik elfogadhatóvá.

Az egyeztetések bonyolult kérdéseinek tárgyalásánál nehéz módszertani kérdések merülnek fel. Egy ilyen kérdés: meddig lehet menni az egyeztetésekben, milyen fokúak lehetnek azok a különbségek, a melyeknek ellenére két betűt még egyeztethetünk? Legkezdetlegesebb fokon állanak e tekintetben Nagy Gézának a kutatásai; ő még abban az esetben is egyeztet bizonyos betűket, a mikor — valamelyes alaki hasonlóság mellett — a két betű jelentése közt lényeges eltérés van. (Így egyezteti pl. a magyar ⩚ *g* jelt a köktörök ᚴ *ek* jellel, a magyar ᚷ *gy* jelt a köktörök ᛄ *d* jellel.) Az ilyenféle egyeztetések természetesen szóba sem jöhetnek. Minden tekintetben tudományos színvonalon áll Munkácsi Bernátnak a KSz. XIV. k. 228—29. lapjain közölt táblázata, de kritikai szempontból ez sem minden részletében kielégítő. (Így elfogadja pl. — Sebestyén után —, hogy a magyar ᛘ *t* jel a görög ᛐ *t* megfelelője, összehasonlíthatónak mondja a magyar ᛏ *ć* jelét a köktörök ᛣ *ć* jellel. Az első egyeztetést legfeljebb két kérdőjellel lehetne megkoczkáztatni, az utóbbi teljesen valószínűtlen.) A mi végül Sebestyén egyeztető módszerét illeti, ő oly tág alapot teremt magának a rovástechnikával, hogy egyeztetései jó részét komolyan nem is lehet számba venni. (Így pl. mikor a magyar ᚷ *b* és a köktörök ᛏ *d* jelét — mind a kettőt! — a görög Χ χ-ből származtatja. Más példákat l. alább, Sebestyén magánhangzójel-elméletének tárgyalásánál.)

A köktörök ábéczét a magyar ábéczétől 6—700 év választja el. Hogy ez alatt a magyar ábéczében változások történtek, az bizonyos. Az egyes változások elfogadásában azonban a lehető legóvatosabbnak kell lennünk. E mellett nem szabad arról megfeledkeznünk (ebben hibáztak legtöbbet a régi kutatók), hogy a magyar betű alaki és jelentésbeli történetét magyar területen a lehető legpontosabban tisztáznunk kell. (Tovább fogunk haladni

egy lépéssel, ha egyszer ezt a munkát török területen is elvégezzük.) Nézzük tehát, ilyen elvek mellett milyen egyezéseket találunk a magyar és a köktörök ábécze között.

Tökéletesen egyezik az *n* jele:)[1], az *s* (= *sz*) jele: |[2], az *š* jele: ⋀[3], a *ž* < *š* jele: Y (a jenisszeji ábécében Donnernél; alakjára azonos vele az orkhoni *ič*-jel), a *d* jele: †[4]. (Mint fentebb is mondottam, az *n*, *s*, *d* hangokra a köktörökben még egy jel van.)

A magyar † *d* történetéhez meg kell még jegyezni, hogy a fenti köktörök † alak nem a rendes alakja ennek a betűnek. A köktörökben a legtöbb feliratban X alakot látunk. Viszont azonban a magyar betűnek sem bizonyosan † az eredeti alakja. A Marsigli-emlékben mind az ábéczében, mind a szövegekben egy †-féle alakot találunk. A csíkszentmiklósi és az enlakai feliratban nem fordul elő ez a betű, a többi emlékek a † alakot mutatják.

Ez az öt eset az, melyben a magyar ábécze betűi a köktörökkel vonásról vonásra megegyeznek.

Ehhez járulnak a következő esetek, melyekben a betűk nem egyeznek ugyan meg minden vonásban, de rokonsági kapcsolatuk kétségtelen. Magyar ⋀ *g* (Sebestyénnél i. m. 157. l. helytelenül ⋀, vö. Marsigli ábéczéjét és a csíkszentmiklósi emléket) ~ jenisszeji ⌐ (ugyanez megvan a másik oldalra néző formában, mely esetben a vonalak elhelyezése tökéletesen egyezik a magyarral) vagy ⌐ *g*[5]; magyar ⊦ *r* ~ jenisszeji ⊦ *r*[6]; magyar X *b* ~ jenisszeji X, X, X, X, X, X *b*[7]); magyar ◇ *k* ~ jenisszeji ▷ *ky*[8]).

Kissé részletesebben kell foglalkoznunk a *p* jegyével. Sebestyén művéről szóló bírálatomban a munka első és második részéről csak annyit mondtam, hogy nem filológus-munka,

---

[1]) Nagy Géza, Ethn. VI. 274. l.
[2]) Nagy Géza, i. h.
[3]) Sebestyén, Ethn. XVII. 279. A czímbetű megfordítandó.
[4]) Munkácsi, KSz. XIV. 228.
[5]) Sebestyén, Ethn. XVII. 275. l.
[6]) Nagy Géza, i. h.
[7]) Nagy Géza, i. h.
[8]) Nagy Géza, i. h.

a mi rendkívül nagy kárára van ennek a nagy költséggel készült kiadványnak. Ime a példák. SEBESTYÉN az egyes betűk változatairól nagyon sokszor és nagyon bőven beszél, de oly rendszertelenül, hogy többször még a betűk alakját is helytelenül állapítja meg, a mi írástörténeti munkában az elképzelhető legnagyobb hiba. (Éppen az imént említettem a ᚴ *g* betű esetét, mely SEBESTYÉNnél hibásan ᚶ.) A *p* eredeti alakja ő szerinte: ᛇ. Ha már most rendszeresen összeállítjuk a változatokat, akkor a következőket látjuk: a MARSIGLI-emlékben a betű alakja ᚹ, (alul két kisebb vonással); a másik két legfontosabb tanu nem vall, a csíkszentmiklósi és a konstantinápolyi emléken nem fordul elő a *p*; a Rudimentában ᛇ alakot találunk (nem három egyenlő, hanem alul két kisebb vonással) és SEBESTYÉN táblázatában (157. l.) mégis ilyen betűt látunk: ᛇ (közepén rövidebb vonással) s mellette, mint jelentéktelen mellékalakot, egy sehol elő nem forduló ᚹ alakot.[1]) A későbbi romlott ábéczékben megvan ugyan a SEBESTYÉN ᛇ alakja (a latin ᛈ hatása!), de ezeket az ábéczéket senki, SEBESTYÉN sem, veszi komolyan.[2]) Az ilyenformán megállapított magyar ᚹ *p*-jel megfelel a jeniseszeji ᛩ *p*-nek[3]). (A két kis vonást illetőleg vö. görög ᚴ *l* ~ magyar ᚶ *l*.)

Ugyancsak bővebben kell szólnunk a magyar *i*, *j* jeléről. SEBESTYÉN erre vonatkozólag a következő eredményre jut táblázatában: 1. magyar *i* ᛏ vagy ᛐ ~ köktörök *i* ᛁ vagy ᛁ, 2. magyar ᛩ *j* ~ köktörök ᛃ *j*. Eltekintve attól, hogy ezek az egyeztetések önkényesek, vizsgáljuk csak a magyar betűk változatait. A MARSIGLI-ábécze szerint az *i* jele: ᛩ, a *j* jele: ᛏ. A szövegben azonban a MARSIGLI-emlék mind az *i*, mind a *j* jelölésére (megjegyzendő, hogy csak szókezdő *j* fordul elő benne) az ᛩ jelt használja, a ᛏ jel a szövegben egyszer sem fordul

[1]) Legfeljebb SZAMOSKÖZY *p*-jére gondolhatnánk, de az sem ilyen, mert függőleges vonala felülnyúlik a felső ferde vonalkán.

[2]) Ugyanígy járt a *gy* jele. A legfontosabb emlékek ezt a betűt olyan alakban őrizték meg, hogy két kis ferde vonalkája épp ellenkező irányban halad, mint a hogyan a SEBESTYÉN táblázata és a csíkszentmiklósi felirat másolata feltüntetik. Egészen rossz SEBESTYÉN *u*-jele.

[3]) NAGY GÉZA, i. h. Helytelenek mind a magyar, mind a köktörök betűalakok.

elő.[1]) — A csíkszentmiklósi feliratban: *i* = ᚿ, *j* = ᛁ, a konstantinápolyi emlék szerint: *i* = ᛏ, *j* = ᛁ, Kájoni szerint: *i* = ᛏ, a Rudimenta szerint: *i* = ᛏ, *j* = ᛘ. — Azt hiszem, még ebben az esetben sincs okunk a Marsigli-emlék megbízhatóságában kételkedni. A két betű eredeti alakja: ᛁ. Ezt használták mind az *i*, mind a *j* jelölésére, a mint Marsigli szövege mutatja. Később ezt csak a *j* jelölésére használták s az *i* számára kissé módosították ezt a jelt. (Ez a módosított jel — *j* jelentésben! — már Marsigli ábécéjében is megvan, a szöveg azonban nem használja.) Igy gondolhatnánk a dolgot akkor is, ha nem volna kétségtelen bizonyságunk rá, hogy a Marsigli-szövegnek csakugyan igaza van. Ez a kétségtelen bizonyság az a tény, hogy a Marsigli-szöveg ᛁ *i*, *j* jele a köktörök ᛚ *i*-jel megfelelője. (A betűk ilyen megfordítása a jenisszeji ábécében egészen közönséges vö. fent — 30. l. — a ᚴ jelt.)

Hogy a *j* külön jele a magyarban késői fejlemény, bizonyítja az a körülmény is, hogy a Marsigli-féle ábécében nem rendes helyén, az *i* után jön, hanem az ábécze végén van betoldva. A régi, hagyományos betűsorban tehát eredetileg nem volt meg. (Még akkor sem, mikor már a magyar írás betűsorát latin mintára rendezték.)

S most lássuk az *ö* és *ü* hang jeleinek történetét. 1500 körül, az első emlékekben, a magyar írásnak már külön jele van az *ö*, külön jele az *ü* hangra. Hogy azonban ez nem lehet eredeti állapot, eltekintve a hangtörténeti bonyodalmaktól (*ü* > *ö*, a magyarban a VII—VIII. században valószínűleg nem is volt *ö*[2])), következik már abból is, hogy az eredetinek, a köktörök ábécének, a két hang számára csak egy betűje van.

A Marsigli-emlék két idevonatkozó betűje: ᛉ (az ábécében kissé eltér) és ᛝ. Az ábécze leírója mindkettőt *eő* jelzéssel látja el; Sebestyén az elsőt *ü*-nek, a másikat *ő*-nek olvassa. Valósággal azonban éppen megfordítva van a dolog. Az ᛉ jegy a szövegben a következő két helyen fordul elő

[1]) Hacsak a 681. l. törölt és megfejtetlen részében a második sor nyolczadik jelét azonosnak nem vesszük vele; az emléknek ez a lapja azonban oly rosszul van írva, hogy a másfél törölt sor egyetlen olvasható szava a *gyümölcsoltó* s ez is hibásan *gyümlcsolnc*-nak van írva.

[2]) Vö. Melich, MNyv. XIII. 1—6.

(Sebestyén olvasatai!): a 675. lapon: *lűrincz*, 679. lapon: *bütlehen*; az 𐰺 jegy (a 681. lapon törölt *gyümölcs* szót leszámítva) a következő három helyen: 673. l.: *küskarácson*, 677. l.: *sölvester*, 685. l.: *pöspök*. Ezek a Sebestyén olvasatai. A régiségben (l. NySz., OklSz., EtSz.) azonban azt látjuk, hogy a *Lőrincz* névnek *Lürincz* alakja, a *Betlehem* szónak *Bütlehen* alakja nincs (az utóbbi hangtörténeti képtelenség), hanem van *Lőrincz* és *Bötlehen*; igaz, hogy a szöveg írója *ebütlehem*-nek írja át a szót (a *Lőrincz*-et helyesen!), de ennek az *ü*-je éppen annyit ér, mint mikor a *b* helyett *eb*-et ír, szóval nyilvánvaló tévedés; viszont a *kis*, *Sylvester*, *püspök* szóknak nincs *ö*-s alakja a régiségben, ezeket tehát *küs*, *Sylvester*, *püspök* (a Marsigli-emlék átírásában: *eküs*, *θ*, *epüsepöek*) alakban kell átírnunk. — Marsiglinál tehát: 𐰺 = *ü*, 𐰴 = *ö*. Melyik ebből az eredeti, ha — mint fentebb mondtuk, — több nyomós okból csak az egyik lehet az? Később látni fogjuk, hogy a magyar ábécze régi betűi egy kivételével szegletesek, az újak nagyobbára kerekek. Kétségtelen, hogy az 𐰴 *ö*-jegy az eredetibb, s az 𐰺 *ü* későbbi kitalálás eredménye.

Ez eddig világos. A mint azonban a későbbi emlékeket nézzük, kissé bonyolultabbá válik a dolog. A Kájoni-féle ábéczében ugyanez a két jegy szerepel, de megfordított értékkel. (Ez és a következők okozták Sebestyén fenti hibás olvasatait.) Az 𐰴 jegy a csíkszentmiklósi és a konstantinápolyi emléken nincs meg, de megtaláljuk a Rudimentában 𐰾 alakban *ü* jelentéssel. (Ezért nincs meg a két fentnevezett emlékben; ezekben ugyanis *ü* — kétségtelen *ü* — nem fordul elő.) Az 𐰴 betű jelentése tehát *ö*-ről *ü*-re változott. Viszont az *ö* hangra új betűt találunk, melynek alakja a konstantinápolyi emléken és a Rudimentában: 𐰶, a csíkszentmiklósi feliraton: 𐰷. Ez a betű bizonyára későbbi újítás; az eredeti, a melyet a köktörök ábéczéből átvettünk, az a Marsigli-emléknek a Rudimenta 𐰾 *ü* jelével azonos 𐰴 *ö* jele, s ez semmi más, mint a jenisszeji 𐱅, 𐱃, 𐱄 *ö*, *ü* jelek megfelelője.[1])

Ezek a magyar és a jenisszeji ábécze kissé eltérő, de a lényeges vonásokban egyező betűi.

---

[1]) Nagy Géza, i. h.

Nem véletlen, hogy épp ezek a betűk mentek változásokon keresztül. Az első csoportba tartozó öt betű alakja igen egyszerű; természetes, hogy ezek nem igen változhattak. A második csoportba tartozó betűk ellenben bonyolultabb alakúak, ezek tehát inkább ki voltak téve változásoknak.

Itt már nem lehet azt mondani, a mit a Szebestyánnel és Mészárossal való vitában különösen kiemeltem (ugyanazt l. Thomsen, Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós 10. l.), hogy t. i. egyszerű íráselemekből (egyenes, körív, kereszt stb.) álló betűk hasonlósága nem bizonyít. Nem bizonyít abban az esetben, ha a hangérték ismeretlen. Itt azonban adva van a hangérték mindkét ábéczében! S még egyszer hangsúlyoznom kell: egyszerű elemekből álló betűk változatlanul való megmaradása igen jól érthető.

Megmagyarázni a mutatkozó változásokat csak úgy lehetne, ha bizonyos egységes elv szerint mentek volna végbe. A dolog azonban nem így van. Ezekben a változásokban nincs törvényszerűség; viszont nem oly nagy méretűek, hogy miattuk az egyezéseket el ne fogadhatnánk.

VIII.

Ezek a tények lehetetlenné teszik azt a feltevést, hogy a magyar írás — a mint sokan hitték és hiszik — középkori koholmány volna. Ha hamisították, akkor az a hamisító ismerte és olvasni tudta a köktörök feliratokat, a melyekről tudvalevőleg csak a XVIII. század elején kezdtek tudomást venni Európában, s a melyeket csak 1893-ban fejtett meg Thomsen Vilmos.

IX.

A fent tárgyalt 13 betű között egyetlen egy van görbe vonalú, az) *n*. Az összes többi betűk egyenes vonalúak. Most nézzük meg ezekkel a török eredetű betűkkel szemben azokat a magyar betűket, a melyek speciálisan magyar hangokat fejeznek ki, a melyek tehát a köktörök betűk átvétele utáni magyar újítások (azoktól a betűktől, melyek a köktörök betűk kombinációjából állottak elő, természetesen el kell tekin-

tenünk): ⊗ *f*, ᚷ *h*, ᛜ *ly*, ᛏ *cz*. Az új betűk túlnyomólag görbe vonalakból állanak; a törvényszerűség, mely szerint a régi, török eredetű betűk általában egyenes vonalúak, az újabb, speciálisan magyar betűk általában görbe vonalúak, azonnal szembeszökik. Kétségtelen tehát, hogy a magyar írás éppen akkor, mikor magyar írássá válik, mikor a speciális magyar hangok jelei hozzájárulnak, többé nem egyenes vonalú írás. Ugyanezt mutatják a magyar ábéczébe később belekerült ᛇ *e* és ᛟ *o* magánhangzójelek, melyeket alább tárgyalunk.

Magyar r o v á s írásról beszélni tehát csak bizonyos fenntartással szabad.

Sebestyén úgy tünteti fel a dolgot, mintha a rovásírás történeti egység volna, s egyik fejlődése volna a magyar. Ezzel szemben: 1. A rovás írástechnika s élesen elválasztandó a jegyek történetétől. 2. A magyar írás akkor, mikor már «magyar» írás volt, nem volt jellegzetes rovásírás, mert változtatás nélkül felvett bármilyen görbe vonalú betűt. Sebestyén (MRHE. 140. l.) ezt úgy magyarázza, hogy a magyarok nem szegletes, hanem gömbölyű fákra róttak. Világos azonban, hogy pl. egy ⊗ betű gömbölyű pálczára is csak nehézségekkel róható fel. Ezenkívül a történeti adatok is lehetetlenné teszik Sebestyén feltevését. A Marsigli-emlék négyoldalú rovásfa másolata. Veranczics és Szamosközy világosan megmondja, hogy a székelyek négyszögletű rovásfákat használnak. Gömbölyű rovásfákról sehol sincs szó, csak a Sebestyén elméletében.

Nem azt akarom ezzel mondani, hogy a magyar írást fára nem rótták, hanem csupán azt, hogy nem szabad olyan értelemben magyar rovásírásról beszélni, a hogy pl. a rúnaírásról mint rovásírásról beszélünk. A rúnák közt egyetlen egy görbevonalú betű van (az *u* jele: ᚢ), s előállásuk törvényei levezethetők a rovás technikájából [1]). Midőn tehát Sebestyén a rovás technikájából kifolyólag enged szabad teret (és pedig igen szabad teret) kombináló képességének, kétségtelenül téves alapon áll.

[1]) Vö. Thomsen, Inscr. de l'Orkhon 45. l. alul és 46. l. felül.

X.

A magyar ⊗ *f* és X *h* jegyek világosan mutatják, hogy az a köktörök ábécze, a mely a magyar írásnak alapja volt, a magyarokhoz kerülve görög betűkkel bővült [1]). Hogy ez csakugyan a magyaroknál történt és ezeket a jegyeket nem a törököktől kaptuk, azt minden kalandos kombináczió ellenében bebizonyítja az a tény, hogy az a két hang, melyet e betűk jelölnek, a törökben eredetileg nincs meg.

Ezeken kívül még két betű van, a mely görög alakot mutat. Az egyik az 𐰀 *a* jegye, a másik az 𐰃 *l*. Előbbi a görög 𐰀 *a*, utóbbi a görög Λ *l* jegygyel egyezik [2]). (Vö. köktör. 𐰀 *p* ~ magyar 𐰀 *p*.)

XI.

Nyomai vannak a magyar írásban a glagolita ábéczének is. Hol került bele, hogyan, mikor: ki tudná megmondani? Annyi bizonyos, hogy megvan benne. A mint a nyelvtudomány pusztán a saját eredményeire támaszkodva, minden más történeti hagyomány nélkül megállapítja, hogy pl. a magyar és a vogul nyelv egy közös őstől származik, úgy igazak önmagukban egyéb történeti hagyomány bizonysága nélkül is az írástörténet eredményei.

Az a két betű, mely a glagolita ábéczéből származik: az ⰵ *e*, vö, glag. ⰵ *e*, továbbá az ⰻ *o*, vö. glag. ⰻ *o* [3]).

Módszeresen ezt a két betűt más jelekkel nem lehet egyeztetni.

Ezekre a jegyekre a magyarban szükség volt, mert hiszen a köktörök ábéczében sem az *e*-re, sem az *o*-ra nem volt külön jel.

Sebestyén az *o* eredeti meghatározásánál önkényesen járt el. Az a betű (ⰻ), melyet ő az *o* eredeti alakjául elfogad, az emlékekben sohasem fordul elő.[2]) (Azért volt szüksége erre az alakra, hogy annál jobban szembetűnjék, hogy a magyar *o* —

---

[1]) Nagy Géza, i. h. 276. l.

[2]) Nagy Géza, i. h.

[3]) Hódoly László, A székely vagy régi magyar írás eredete. Pozsony [1884], 13. l.

[2]) Megjegyzendő, hogy ábránk nem tünteti fel pontosan a Sebestyén *o*-betűjét. A két végvonalka ugyanaz a Sebestyén *o*-ján, mint a mit a csikszentmiklósi emlék *o*-ján (ⰻ) látunk.

az ő elméletének megfelelőleg — semmi más, mint a görög O önkényes megfelezése.) Ezzel szemben a MARSIGLI-emlék — bizonyos alább tárgyalandó eltérésekkel — a glagolita *o*-ra utal, csupán azzal a különbséggel, hogy a két befelé hajló vég kissé rövidebb: ↄ. Világosan a glagolita *o*-ra utal a KÁJONI *o*-ja, (l. SEBESTYÉN MRHE. 129. l.), melynek felső része pontosan egyezik a glagolita *o* felső részével, alsó része pedig egy nagy pontban végződik. A glagolita *o*-t látjuk a MARSIGLI-emlékben különösen a 679. oldal *o* betűiben.

De nem minden esetben egész világosan. A MARSIGLI-emlékben ugyanis a két befelé hajló vég legtöbbször megtörik, vagy alul, vagy felül, vagy pedig mindkét helyen. Szintén meg van törve az *o* két vége SZAMOSKÖZYNÉL. A Rudimenta *o*-ja: ↄ és ↄ, a csíkszentmiklósi feliratéi (talán): ↄ. Ezekből következteti ki SEBESTYÉN az ő fenti ↄ alakját, melyről azt mondja, hogy semmi más, mint a görög O megfelezése, de hogy hasonló ne legyen az ↄ *n* jegyhez, a magyar a betű két végét megkülömböztető vonalkákkal látta el (MRHE. 158. l.).

A konstantinápolyi és az enlakai feliraton azonban nem törik meg az *o* szára: ↄ; ebből az következik, hogy — ha a glag. *o* > magy. *o* történeti kapcsolattól eltekintünk — két feltevés lehetséges. Vagy SEBESTYÉNNEK van bizonyos mértékig igaza, és akkor a megtört végű betűk az eredetiek (az ↄ alak ebben az esetben is a SEBESTYÉN találmánya), vagy nincs igaza és akkor a meg nem tört végű alakok állanak közelebb az eredetihez.

Módszertelen dolog volna olyanforma fejtegetésekbe bocsátkozni, hogy pl. íme ez meg ez az alak az eredeti s a többiek ennek ilyen meg ilyen szabályos fejlődései. Ezt csak abban az esetben lehetne tenni, ha valamilyen biztos kritériumunk volna a fejlődés irányának megállapítására. Ilyen azonban nincs. Egy bizonyos feltett fejlődésnek az ellentéte éppúgy elképzelhető.

Csak a történeti kapcsolat segíthet ki bennünket. A mi SEBESTYÉN történeti feltevését illeti, hogy t. i. a magyar *o* a görög betű önkényes megfelezéséből és megkülömböztető vonalkákkal való ellátásából keletkezett, ez nem tudományos feltevés. Olyan sikamlós területen, mint a régi magyar írás eredete, az »önkényes változtatásnak« módszertani elvül való korlátlan elfogadása elfogadhatatlan kombinációkra vezet.

Ezzel szemben a másik történeti kapcsolat (glag. *o* > magy. *o*) elfogadása semmiféle módszertani kifogás alá nem eshetik.

XII.

A dolog természetéből következik, hogy a magyar ábécében több olyan betűt találunk, melyeknek eredetére vonatkozólag csak nagyon kétséges feltevéseket állíthatunk fel.

Ilyen a *cs* (valószínűleg valamelyik köktörök *š* vagy *č* átvétele), az *ly* (szabad kitalálás eredménye ?), az *m* (vö. görög M ?, köktörök ?), a *t* (görög ? ?), *z* (? ? vö. kökt.).

XIII.

Még egyszer: az aramæus írásból készült nagy önállósággal a köktörök ábécze; ennek az ábéczének egy sok változáson keresztülment, de valószínűen felismerhető utódja a magyar írás. Ilyenformán gondolhatjuk a magyar ábécze eredetét. Bizonyos, hogy ezt a véleményt jövendő részletkutatások még sokféleképpen módosítják, de lényegében aligha fogják megváltoztatni. Nagy vonásokban megrajzolta ezt a fejlődést már Nagy Gézának fent idézett czikke s több finom megfigyelést adott hozzá Munkácsi Bernát szintén többször idézett táblázatában. Az ő nyomdokaikon halad az én czikkem, legfeljebb azzal az előnynyel, hogy nekem már a becses Marsigli-féle emlék s az Akadémia nagy kiadványának facsimiléi is rendelkezésemre állottak, s mindez több fontos apróságnak a felderítését tette lehetővé.

Sokkal többet mond és lényegesen különbözik a fent elmondottaktól az az elmélet, melyet ezen alakjában legújabban tett közzé Sebestyén Gyula a MRHE. harmadik részében.

Szerinte volt egy görög ábécze, a mely alapja volt bizonyos török ábéczének; ez a török ábécze később aramæus befolyás alá került, s így vált ki belőle: 1. a magyar írás török őse, mikor még az aramæus befolyás nem volt nagyon erős, 2. az ismeretes köktörök ábécze, mikor az aramæus befolyás már igen erős volt.

Ez az elmélet azonban oly módszerrel készült, mely nem a részletek pontos megállapítására, valamely biztos kiindulópont

megalapozására, hanem bizonyos általános tulajdonságok alapján minél nagyobb anyagnak a tárgyalásba való bevonására s e nagy anyagon belül korlátlan kombinációra törekszik.

Kiindulópontja a bustrophedon, a sorvezetés egy bizonyos módja, melynek tárgyalását l. EPhK. XL. 561—3. l. A lényeg az, hogy SEBESTYÉN a sorvezetésnek ebben a módjában látja a sémi, a görög, a latin, a germán, a köktörök és a magyar írás legfőbb «rokonsági kritériumát». Mivel az a bizonyos sorvezetés SEBESTYÉN szerint a rovás természetéből következik, itt egy ősi rovásírás-családdal van dolgunk. Ennek ellenében két dolgot kell hangsúlyoznunk: 1. Ha a bustrophedonnak csak a rovás a feltétele, akkor nem tekinthető kétségtelen rokonsági kritériumnak, mert hiszen a rovás (és ennek következménye, a bustrophedon) egymással történetileg össze nem függő területeken is létrejöhet. 2. Két ábécze rokonságának egyetlen kritériuma van: az alakban és a jelentésben egyező (esetleg szabályosan eltérő) jelek. A fenti ábéczék rokonságát ezzel az egyedül helyes módszerrel már bebizonyították. (SEBESTYÉN nem is logikusan használja a «rokonsági kritérium» kifejezést. Nem «rokonságot» akar ő voltaképpen feltenni, hanem csupán azt, hogy ezek az írások a bustrophedon bizonysága szerint rovástechnikán terjedtek el. A rovástechnika hangsúlyozásának azután az egyes magyar jelek tárgyalásában is igen fontos, mint a IX. pontban láttuk, semmiképpen meg nem engedhető szerepe van; ez az, a mi SEBESTYÉNnek a legszabadabb kombinálási alapot adja. Ehhez járul egy teljesen elfogadhatatlan írástörténeti elv, hogy t. i. bármely betűnél, ha jónak látjuk, jogunk van feltenni, hogy az írás alkotója a betűn önkényes változtatásokat végzett.

Ezt tudva, bontsuk részeire SEBESTYÉN elméletét:

I. Görög alap. I. m. 158. l.: «. . . a magyar és az ótörök rovásírásnak éppen a magánhangzói azok, a melyek legfeltünőbb módon magukon viselik a phöniciai-görög eredet félreismerhetetlen bélyegét». (Phöniciai-görög nincsen; van phöniciai és van görög; SEBESTYÉN itt görögöt ért.) Ime az első hiba: SEBESTYÉN összekeveri a magyar és a köktörök ábéczét, mielőtt egymáshoz való viszonyukat tisztázta volna. De ez még a kisebbik hiba. A nagyobbik hiba az, hogy hogyan bizonyítja ezeknek a jeleknek a görög voltát.

Vegyük először pl. az *o* jeleit (magyar ᑐ, SEBESTYÉN szerint ᑐ, köktörök >, görög O): «(a magyar) *o* jegye egyenesen megjelöli, hogy a feleződés útján keletkezett görög jegy volt a forrása. Kétségtelenül ez volt az ó-töröké is; csakhogy itt az *n*-jegy hasonlósága miatt szögletesre rótták. A magyar viszont ugyane találkozás miatt a szár végeit megkülönböztető vonalkákkal látta el».

Az *ö* és *ü* jegyeinek tárgyalásánál SEBESTYÉN a fent (32. l.) érintett hangtörténeti körülményeket nem is említi. Pedig ennél a kérdésnél először is ezeket kell figyelembe venni. Ha a régi magyar nyelvben nem volt *ö*, ha a régi magyar *ü*-hang a XVI. században — a melyből a magyar írás első emlékei valók — mint *ö* jelenik meg, akkor ugyebár módszertelen eljárás, ha SEBESTYÉN (MRHE. 158. l.) minden egyéb megfontolás nélkül, egyszerűen keresi a XVI. századi *ö* és *ü* jegyeknek legalább hétszáz évvel régibb megfelelőit. — Görög elméletének megfelelőleg mindkettő eredetét a görög Y-ban látja. A magyar K *ö* jelről fent részletesen szóltam; SEBESTYÉN elfogadja régi betűnek és azt mondja róla, hogy pontos megfelelője a görög Y-nak, csakhogy V-forma járuléka nem az egyenes szár folytatásául (tehát fent), hanem oldalt van róva. A magyar (ᒣ) és a köktörök (ᒥ) *ü*-jegy SEBESTYÉN szerint megint világos megfelelője a Y-nak, csakhogy a V-forma járulék az egyenes szár mellé van róva. (Ilyen alapon a magyar ábéczének sok betűjét meg lehetne magyarázni az Y-ból.)

A magyar *i* (SEBESTYÉN szerint: ᛏ, †, tehát a jegyek története a magyarban itt is tisztázatlan marad) a görög | megfelelője, csakhogy egy járulékvonáskát kapott.

A magyar ᛇ *e*-jegy SEBESTYÉN szerint a görög ᛋ megfelelője, csakhogy a magyarban fővonalát görbére rótták, két (?) járulék-vonalát pedig a rovó könnyebbségére a görbe szárba ékelték. (Vajjon azt a fővonalat is a rovó könnyebbségére változtatták egyenesről görbére?) Mellesleg megjegyzem, hogy a köktörök ábéczében — a mely (bizonyos lényeges módosításokkal) Sebestyén szerint is őse a magyarnak, nincs is *e* betű. Sebestyén ezen úgy segít, hogy azt mondja, hogy az általunk ismert köktörök ábéczében nincsen, de volt olyan köktörök ábécze, a melyben volt *e* betű. Volt ilyen ábécze, de elveszett. Erre a kérdésre még visszatérünk.

Látjuk tehát, hogy SEBESTYÉNnek minden egyeztetése világos, de ilyen meg ilyen önkényes változtatásokat kell még hozzájuk elképzelnünk. Igaz, hogy ő ezeknek az önkényes változtatásoknak többször okát is adja. Azért változtatták meg a betűket, mert külömben bizonyos más betűktől nem lehetett volna őket megkülömböztetni. Ez, mint írástörténeti elv, nem is képtelenség. Csakhogy ezt az elvet csak a legritkább esetekben szabad alkalmazni, mert külömben azokat az önkényes változtatásokat nem az írás alkotója, hanem a kutató fantáziája végzi. SEBESTYÉN pedig minden esetben alkalmazza ezt az elvet és pedig éppen nem világos esetekben.

Jól vigyázzunk még valamire. Azt mondhatná valaki, hogy mindez voltaképpen szőrszálhasogatás, hiszen az a görög *e*-jel csakugyan hasonlít a magyar jelhez, az a SEBESTYÉNtől felvett önkényes változtatás a magyar *i*-jelen egészen lényegtelen, az a magyar *o* csakugyan olyanforma, mintha fele volna a görög jelnek. Helyes, csakhogy itt nem erről van szó. Ezek az ábéczék rokonok, azt rég bebizonyították. Arról van szó, hogy a magyar ábécze helyét pontosan megjelöljük a többi rokon ábéczék között. Ha pedig ezt a feladatot módszeresen akarjuk elvégezni, akkor a fenti feltevésekről szó sem lehet.

Ime ez, a magánhangzójelekre vonatkozó elmélet SEBESTYÉN szilárd kiinduláspontja annak a megalapozására, hogy a magyar ábécze legrégibb török őse görög eredetű. Hogy azután ő ebből kiindulva milyen eredményekre jut, erre vonatkozólag elég legyen jellemzésül azt felemlíteni, hogy a magyar X *b* és † *d* jelek szerinte a görög χ származékai. (MRHE. 159. l.)

Talán nem is szükséges, hogy THOMSENre hivatkozzam, a ki a köktörök ᛚ, ᛚ, ᛚ magánhangzójeleket «kétségtelenül» tervszerű kitalálás eredményeinek mondja. (Inscr. de l'Orkhon, 51. l.) Mégis különös, hogy a mi THOMSENnek kétségtelen, hogy lehet az SEBESTYÉNnek egy tökéletesen más elmélet szilárd kiinduláspontja. A fenti módszerrel azonban lehet.

Sőt SEBESTYÉN úgy tünteti fel a dolgot, mintha az ő görög elméletéhez THOMSENnek is köze volna. (MRHE. 154 l.: «... fontosak ... azok a görög nyomok, a melyekre már THOMSEN és DONNER is felhivták a kutatók figyelmét».) Az illető hely THOMSENnél (i. m. 50—51. l.) így hangzik (a köktörök ábécze azon

elemeiről van szó, melyek az aramaeusból meg nem fejthetők): »... peut-être aussi y a-t-il eu d'autres impulsions du dehors, surtout de l'alphabet grec, que les auteurs de l'alphabet turc auraient bien pu voir, par exemple sur des monnaies, sans en comprendre rien, et auquel ils auraient pu emprunter la forme extérieure de tel ou tel caractère, sans égard à sa valeur. *Cependant tout cela resterait à l'état d'hypothèses dénuées de toute espèce de preuves.*

Ennyit a köktörök-magyar magánhangzók görög eredetéről.

Van ezenkívül — mint fent láttuk — a magyar írásnak egy mássalhangzójele, mely egymaga is elég ahhoz, hogy a görög alapról szóló elméletet megdöntse. Ez a jel az ⊗ *f*. Vegyünk figyelembe három kétségbevonhatatlan tényt: 1. hogy ez a betű görög eredetű, 2. hogy a magyar írás — bármilyenek legyenek is a végső forrásai — hozzánk törököktől került, 3. hogy *f*-hang a régi török nyelvben nincsen, következésképpen az ⊗ *f* betűt sem kaphattuk a törököktől. Mindebből kétségtelen, hogy a török ábécze a magyarban bővült görög jelekkel.

Ezzel el van döntve egy fontos kérdés: a magyar ábécsében igenis vannak görög elemek, de ezek nem a magyar ábécze valamely feltehető (módszeresen inkább feltehetetlen) török ősére mennek vissza, hanem magyar újítások.

(Ad vocem: feltehető, kikövetkeztetett ábéczék. Egy betűt sem szabad feltenni és a kutatásban valóság gyanánt felhasználni, nemhogy egy ábéczét, sőt — a hogyan Szilasy teszi — ábéczéket. Ő az Ethnographia XVII. kötetében [282. l.] a következő genealogiáját adja a magyar írásnak:

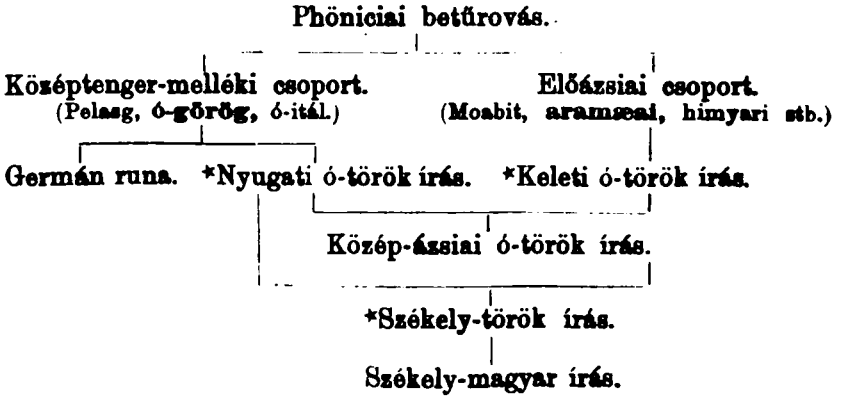

Kétségtelen, hogy a három feltett ábéczéből (*) éppen olyan könnyen törölhetnénk egyet-kettőt, mint a milyen könnyen hozzáadhatnánk még ugyanannyit. Ez azonban nem volna tudományos művelet.)

II. Csekély mértékű aramæus befolyás a magyar, nagyobb mértékű a köktörök ábéczében: ez a Sebestyén elméletének második fontos tétele. Ezt főleg abból következteti Sebestyén, hogy a kettős mássalhangzórendszernek (ez volna az aramæus hatás főkritériuma) a magyarban még csak nyoma van, a köktörökben pedig ez gazdagon ki van fejlődve. Eltekintve attól, hogy — a mint fentebb említettem — a sémi ábécze a köktörök mássalhangzórendszer megalkotásához csak némi kiindulóspontot adhatott, s hogy az aramæus befolyásról csak bizonyos általánosságban, nem pedig pontosan, az esetleges fejlődés fázisai szerint beszélhetünk, mondom, eltekintve ettől a magában döntő tárgyi kifogástól, csupán azt akarjuk hangsúlyozni, hogy Sebestyén itt elfelejtkezik az írástörténet egy fontos elvéről, mely így szól: különböző idők ábéczéi csak megfelelő kritikával hasonlíthatók össze. A Kr. u. 1500 körül megjelenő magyar ábéczét nem szabad egy sorba állítanom a Kr. u. VII—VIII. századi köktörök ábéczével, mert hiszen az a magyar ábécze az alatt az idő alatt nagy változásokon mehetett és valóban ment is át. Sebestyén úgy fogja fel, hogy a magyar ábécze XVI. századi alakjában valami ősi állapotot őrzött meg, s ennek a gondolatnak megfelelőleg keresi a VI—VII. századbeli ősét. A magyar írásban levő különösségek (így a mássalhangzórendszer szegénysége is) nem egy *kikövetkeztetett* ősi állapottal, hanem a történeti fejlődéssel magyarázandók.

Ugyanolyan tévedés ez, mintha valaki az újabb, 16 betűs rúnaábécze eredetét úgy magyarázná, hogy ennek nem az ismert, régi 24 betűs ábécze volt az őse, hanem az ismert régi ábécze mellett volt egy ismeretlen 16 betűs régi ábécze is, és ez az őse az újabb, 16 betűs ábéczének. A dolog úgy van, hogy a 16 betűs ábécze egészen természetes módon fejlődött a 24 betűsből. Ugyanezt a viszonyt látjuk a magyar és a köktörök ábécze között.

A magyar írás eredetének kutatásában vissza kell térnünk a régi útra.

A régi eredményeket nagyjában fel nem forgathatjuk, legfeljebb a részleteket alapozhatjuk meg biztosabban. Nem nagyszerű elméletek lesznek azok, a mik a magyar írás kérdésének tudományos hitelét biztosítják; ezt a feladatot egyedül a minél aprólékosabb részletmunka lesz képes elvégezni.

Bár eltünnék az a bizalmatlanság, mely tudományos köreinket a magyar írással szemben jellemzi; kevesebb romantikát, több kritikát, — s azt hiszem, a jövőben még szép eredményeket fogunk elérni ezen a téren.

[265]

VEGYES KÖZLEMÉNYEK.

A NAGYSZENTMIKLÓSI KINCS KÖRÜL. I. Az Egyetemes Philologiai Közlöny 1917 november—deczemberi füzetében ismertettem Thomsennek a nagyszentmiklósi kincs feliratairól szóló tanulmányát.[1] Megirtam, hogy Thomsennek sikerült a görögbetüs feliratot megfejtenie s hogy Supka Gézának és Mészáros Gyulának az ismeretlen betüs feliratokra vonatkozó megfejtési kisérlete Thomsen szerint teljesen értéktelen s egyáltalán nem tekinthető bebizo-

[1] Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós. Kobenhavn, 1917.

nyitottnak, hogy ezeknek a feliratoknak közük van a régi török feliratokhoz.

Ismertető czikkemre Sebestyén Gyula, Mészáros védelmezője, az EPhK ez évi január—februári füzetében felelt. Van egy súlyos vádja ellenem, melylyel kénytelen vagyok hosszasabban foglalkozni.

Ezt írja az idézett hely 79. lapján:

„Némethnek egyedüli mentsége csak az lehet, hogy Thomsen franczia szövegét nem értette meg. Mert hiszen ismertetéséből egyáltalán nem tűnik ki, hogy mi is tulajdonképen Thomsen álláspontja. Supka azon állításával szemben, hogy a nagyszentmiklósi feliratok ó-török betűkkel és ó-török nyelven vannak írva . . . szerinte (t. i. Németh szerint) „Thomsen a leghatározottabban tagadja, hogy e feliratoknak látható közük volna a török feliratokhoz". Ez nem áll. Thomsen csak „közvetlen kapcsolatról" (relation directe-ről) beszél, mert a közvetített ótörök vonatkozást [a mit Németh elhallgat] ő is fenforgónak tartja,[1] így: „Lehetséges, mint magától értetődő dolog, hogy a nagyszentmiklósi betűsor olyan törzsről sarjadt, a mely az ó-törökéhez volt hasonló; de a kétféle írásrendszer külön fejlődése mindenesetre más-más módon történt"."

Így hangzik a vád. Tehát nem értve meg a franczia szöveget, elhallgatom, hogy Thomsen annyiban igazat ad Mészárosnak és Sebestyénnek, a mennyiben a két ábécze közötti közvetített kapcsolatot ő is valóságnak tartja.

Valóban, itt a franczia szöveg súlyos félreértéséről van szó. Azzal a különbséggel, hogy a franczia szöveget nem én értettem félre, hanem Sebestyén.

Az eredeti mondat (Thomsen, Une inscription 10. l.) így hangzik:

„Il est possible, cela va sans dire, que l'alphabet de Nagy-Szent-Miklós se soit développé sur une base pareille à celle de l'alphabet vieux turc; mais le développement spécial des deux systèmes a en tout cas dû se produire d'une manière différente."

E mondat magyar fordítása a következő:

„Persze nem lehetetlen, hogy a nagyszentmiklósi ábécze a régi török ábécééhez hasonló alapból fejlődött, de a két rendszer külön fejlődésének mindenesetre más-más módon kellett történnie."

Thomsen tehát ebben a mondatban nem azt mondja, hogy az a bizonyos közvetített kapcsolat esete „fenforog", hanem azt, hogy „nem lehetetlen". Hogy pedig mi különbség van a közt, ha egy tudományos igazság esete „fenforog", tehát az az igazság valóság, vagy pedig ha az az igazság csupán „nem lehetetlen", azt magyarázni felesleges. (Itt meg kell jegyeznem, hogy ennél a „nem lehetetlen"-nél én sokkal tovább mentem, midőn az EPhK

[1] Én ritkítottam.

1915: 495. lapján a két ábécze kapcsolatát „nagyon valószínű"-nek tartottam.)

Thomsen véleményét tehát fenti czikkemben teljes pontossággal ismertettem.

Arra sem nehéz rájönni, hogyan keletkezett Sebestyén félreértése.

Az idézett franczia mondatot lefordítván, nem boldogult a közbevetett „cela va sans dire"-rel. Lefordította szóról szóra: „ez magától értetődő dolog" s tekintettel arra, hogy a franczia kifejezés két vonás között van, úgy gondolta, legczélszerűbb lesz mellékmondattal fordítani; hogy aztán a dolog könnyebben menjen, segített magán egy légből kapott „mint" kötőszóval. Ez a „mint" kötőszó az egész mondat logikájának a nyakát kicsavarta („lehetséges, mint magától értetődő dolog"; hogyan értetődik az magától, a mi csak lehetséges?), de ezzel Sebestyén nem törődött; találunk az ő munkáiban ennél különb mondatokat is.

Hogy pedig itt lényegében nem a stílus pongyolaságáról, hanem az értelmezés zavarosságáról s ennek folytán az értelem félreértéséről van szó, világosan bizonyítja Sebestyénnek az a mondata, melyet fenti idézetemben ritkítottam.

Arra kérem Sebestyént, hogy ha polemiában még egyszer leírja azt a súlyos szót, hogy ellenfele a franczia szöveget félreértette, fordíttassa le azt a szöveget olyannal, a ki tud franczíául.

A mi Sebestyén válaszának többi részét, többé-kevésbbé átlátszó ferdítéseit, Thomsennel való naiv polemiáját illeti, ezekkel nem foglalkozom; a ki a vita eddigi iratait olvasta s módszertani tekintetben velem egyetért, annak úgyis felesleges.

VEGYES KÖZLEMÉNYEK. [325]

A NAGYSZENTMIKLÓSI KINCS KÖRÜL. II. Supka Géza továbbfolytatja dolgozatát a nagyszentmiklósi kincs feliratairól. Hiába írta Thomsen, hogy a dolgozat, nagy hangja ellenére, philologiai szempontból egy árva dilettáns munkája, melynek legcsekélyebb tudományos értéke sincs (vö. Egyet. Philol. Közl. XLI: 638—41), legújabban az Archaeologiai Értesítő jobb sorsra méltó nyolczvan oldala (XXXVII: 8—86, 208) van tele Supka írástörténeti fejtegetéseivel.

A czikk czíme: „A nagyszentmiklósi kincs revíziója. II." Először a török-indiai érintkezésekkel foglalkozik; bizonyítgatja, hogy a régi török feliratok ábéczéje indiai eredetű, azután újra magyarázgatja a nagyszentmiklósi kincs feliratait, végül hivatkozik eredményei elfogadóira és polemizál irigyeivel.

Nem olvastam munkát életemben, a melyben annyi, a szerzőtől meg nem emésztett könyv czíme díszlett volna, a melyben annyi tótágast álló tudományos műszó ejtette volna kétségbe az olvasót, mint Supka dolgozatában. Hogy azonban ezekhez a könyvekhez, ezekhez a műszókhoz Supkának semmi igazi köze nincsen, arról a legcsekélyebb kritikai vizsgálat meggyőzhet bennünket.

Mindjárt a czikk elején a következő kijelentés olvasható: „. . . e munkában [t. i. a régi török feliratok megfejtésében] persze nagy hasznára van az embernek ha tud törökül, s e részben igazolhattam dr. Sebestyén előtt, hogy *én*[1] tudok; . . ." (II. l.). Eltekintve a Sebestyénnel való polemiától, e nem egészen világos kijelentésnek nem lehet más a szándéka, mint hogy az olvasóban azt a benyomást keltse, hogy Supka valóban foglalkozott a török nyelvvel. (Aminthogy legalább két-három napot valóban rászánhatott volna erre a munkára, ha egyszer török feliratokat akar elolvasni.)

[1] Supka húzta alá.

A mint azonban a dolgozatból látszik, Supka egy órát sem foglalkozott a török nyelvvel. A török nyelvtannak ugyanis egyik legelemibb szabálya az, hogy ha az infinitivus végzetét elhagyjuk, megkapjuk az ige tövét, mely formailag azonos az imperativus egyes sz. II. személyével (pl. *tut-mak* ‚fogni' : *tut-* |tő| és *tut* ‚fogj!'). Már pedig Supka (72. l.) még ma is ‚áldoz'-nak (jelentő mód, jelen idő, egyessz. III. személy) fordítja az *öjmek* ige *öj* alakját, mely a legjobb esetben azt tehetné, hogy ‚áldozz!'.

Így tudja Supka azt, a miről külön kijelenti, hogy foglalkozott vele. Hogy tudja a többit?

Igen szerény követelmény volna például, hogy azoknak a szótáraknak, melyeket használ, legalább a betűit ismerje. Azokat sem ismeri. Radloffnak az ötös számjelhez hasonló betűjét, melyet *y*-vel ír át mindenki, Supka kevésbbé tudományosan, de megható naivsággal egy ötös számjegygyel (5) írja át (pl. *kuȝan*) s az Arch. Ért. XXXV. köt. 60. lapján azt írja, hogy ez „nasalis *g*", holott, mint tudjuk, ez a betű a *g*-nek megfelelő zöngés spiranst jelöli.[2]

Éppen Supka lesz az, a kitől a török írás eredetét meg fogjuk tanulni! Az írás eredetét, melynek megfejtéséhez — mint általánosan ismeretes — meglehetős phonetikai ismeretek szükségesek.

Eddig csak elemi ismeretekről szóltam. Mi történik azonban akkor, mikor az adatok használatára, némi kritikára van szükség? Bemutatok egy példát.

75. l.: „... az oszmanlíban — Radloff szerint — кутас [sic!] a szultán h i e r a t i k u s [én ritkitom] megnevezése".[3]

A szóbanforgó *kutas* szó jelentése az oszmánlíban ‚fejdísz, forgó', a Radloff-szótár orosz értelmezése szerint: ‚украшеніе головы, султанъ'; Radloff szótárában német értelmezés is van, mely az orosz értelmezés fordítása; ennél a szónál: ‚ein Kopfschmuck, der Sultan'. Ez a német értelmezés hibás; az orosz султанъ szó nemcsak azt jelenti, hogy ‚szultán', hanem azt is, hogy ‚forgó'; Radloff német fordítója ‚Federbusch' helyett hibásan ‚der Sultan'-nal fordította, mely hibából a Supka phantasiája mindjárt ‚hieratikus megnevezés'-t alkotott.[4]

Supka nemcsak nem kritizál; egyszerűen meg sem nézi a dolgokat.

[2] Ezzel szemben a *Kutadγu Bilig* nevét következetesen *Qudatγu* (sic) *Bilig*-nek írja. Mért nem *Qudatʒu Bilig*-nek? — Ugyanilyen jelenség, mikor fejtegetésében az egyes hangokat (!) héber betűnevekkel illeti (pl. „ *a*) torokhangok: 13. Kaph", 39. l.). Persze ezt sem magától találta ki, hanem átveszi Bühlertől (l. alább), a ki s é m i betűkből származtatja a brāhmī betűket (tehát van rá oka, hogy a sémi betűneveket használja).

[3] A кутас alak hibás, helyesen: кутас. Más Radloffnál a k, más a к. De mint mondom, Supka e fő török-forrásának még a betűit sem ismeri.

[4] Nem hiszem, hogy Radloff fordítója a német *Sultan* ritka ‚Federstrauss' jelentésére gondolt volna; ebben az esetben aligha használja a *der* névelőt.

Ezt írja a 16. lapon: „Sohasem szabad ... a samánkodás, tehát a török fajú népek jellegzetes vallási szokásának figyelése közben elfelejtenünk, hogy alapjában a kínai és főként hindu vallási nézeteken épült fel. Hiszen már maga a „samán" megnevezés is, a melylyel ma a varázslót illetik, érdemileg a buddhista szerzetesnek páli nyelven való megnevezése". E két mondat kapcsolásából nem lehet másra következtetni, mint hogy itt Supka azt mondja, hogy a törökök a varázslót „samán" névvel illetik, holott tudjuk, hogy a törökök nem ismerik a *samán* szót, s a samánt *kam*-nak nevezik (és nevezték már az ujgurok, kúnok).[5]

Ennyit Supka módszeréről és megbizhatóságáról.

A mi a felvetett kérdés lényegét illeti, esetleg nem lehet tudni, vajjon nem ind eredetű-e a török írás. Annyi azonban bizonyos, hogy Supka fejtegetése csak arra jó, hogy ezt a feltevést (ha ez a feltevés egyáltalában megengedhető) kompromittálja.

Supka azt akarja bizonyítani, hogy a török írás az ind brāhmī írásból származott.

A bizonyítás munkáját pedig úgy végezte, hogy elővette Bühler Indische Palaeographie czimű munkájának II. tábláját, melyen rajta vannak a brāhmī írás jegyei Kr. e. 350-től Kr. születéséig, azután elővette a török feliratok betűinek tábláját s ha a két táblán két, alakban és hangértékben csak valamennyire is egyező betűt talált, azt könyörület nélkül egyeztette. Lévén mindegyik táblán pár száz betű, össze is szedett 34 egyezést.

Ez az eljárás módszertelen.

Módszertelen, mert hiszen nem tehető fel, hogy a török írás betűit 350 évig össze-vissza kölcsönözték a brahmi írásból; azaz nem is 350, hanem 500 évig, mert Supka brāhmī betűi közt még Kr. utáni I—II. századból való is van (34. l., 5. sz.).

Módszertelen Supka bizonyítása másodszor azért, mert semmi okunk sincs elhinni, hogy a törökök a szóbanforgó írást a Kr. u. VI. századnál előbb ismerték.

Supka bizonyítása tehát már elvileg elvetendő.

De még inkább elvetendő a részletes bizonyítása. Ebben olyan részletek vannak, hogy az ember alig hisz a szemének. A legnehezebb philologiai kérdéseket teszi fel és próbálja megoldani az, a kinek a philologia alapjairól halvány sejtelme sincs.

Betűegyeztetéseiben semmiféle törvényszerűség nincsen; teljesen önkényesen lát és magyaráz hasonlóknak olyan betűket, melyeknek egymáshoz semmiféle közük sem lehet.

Táblázatában és a 43. lapon (a *zain* hangról szólván, 11. szám) a török *j*[3] jegyét egyezteti a brāhmi *jha* (azaz *ǰha*) jegyével s hozzáfűzi: „Hangtanilag: aspirált palatális mindkét

[5] Egészen más a *śramana-* ∞ *samán* kérdése.

esetben". Hogy hol olvasta azt, hogy a török *j* aspirált palatalis, azt nem mondja meg.

A 45. lapon felteszi a kérdést, vajjon a védai cerebralisok hatása folytán nem „létezett-e" az ótörökben celebralizált (így) dentalis *d* hang.

Az 52. lapról kiírom a következő idézetet, kérem a philologusokat, olvassák el figyelemmel (a brāhmī D, Ɗ *dha*, török D, Ɗ j^1, *ly* [!] egyeztetéséről van szó):

„Hangértékre nézve megállapítandó, hogy D értéke lehet *aj*. *ja* vagy *ly*.[6] Ha mármost tény az, hogy diphthongus-értékén felül szemivokális értéke is volt a jegynek . . ., akkor a brāhmī dentalis jegygyel való egyenlítése hangtanilag is kifogástalanul megáll. Ugyanis éppen a szóbanforgó brāhmī írás korában, tehát a Krisztust megelőző 1—2. század idején kialakult késői Samhitā-kban úgy az *l* félmagánhangzó, mint a vokális *ḷ*, a melyek leginkább megközelítik a *ly* hangértékét, sok esetben az intervokális *ḍ* hang helyét töltik be (pl. *áṣālhā* = *áṣāḍhā* = Rigv. *áṣālhā* stb.). Továbbá az ú. n. régibb inyhang: *j* az esetek sorában (de mindig *ā* után) kakuminális foghangot[7] (*ṭ*) helyettesít, a melynek hangértéke az idegen fül számára — ahogyan az ótörök állott a brāhmival szemben — aligha volt az aspirált foghangtól (*dh*) megkülönböztethető."

55. l: „Félmássalhangzók: 24. *Ö*, *Ü* (Y). Bár a modern magyar hangtan az *ö*, *ü* magánhangzókat a gömbölyítéses magas hangzók közé sorolta, praktikai okokból mégis e helyütt vonom be azokat megbeszélésembe."

És így tovább a 36-ik oldaltól a 63-ikig.

Azután következik Supka feliratolvasatainak újabb támogatása (vö. Egyet. Phil. Közlöny XLI: 638—41), egy kis archaeologia, majd Thomsennel való polemia. (Vö. e czikk bevezetését.)

Azt mondja Supka Thomsenre:

„Ez [t. i. a mi Thomsen viselkedéséből kitünik] tehát valamelyes őszintén bevallott tudósi féltékenység lenne, a melyet még jobban aláfest" Thomsennek az a kijelentése, hogy ő is sokat foglalkozott a szentmiklósi feliratokkal, de bizony nem tudta megfejteni.

In prato quondam rana conspexit bovem . . .

És milyen ez a polemia! 82. l: „. . . szememre veti Thomsen, hogy olvasásaim igazolásául Szibériától egész Törökországig mindenfajta dialektust felhasználok (a mi mellesleg . . . nem felel meg a tényeknek . . .). Ezzel szemben viszont megesik az érdemes kutatóval, hogy . . . megfejtési kisérlete során tényleg az

[6] T. i. Sebestyén MRHE 157. l. a török D jegyével a régi magyar abécznek az *ly* hang számára való betüjét egyezteti. (Persze helytelenül.)

[7] Tud ilyet Supka kiejteni?

uiguroktól az oszmánokig minden istenadta nyelvjárást hív fel igazolásul."

Az olvasó csodálkozik; minek bántják ezt a Supkát, hiszen olyan világosan igaza van!

Nézzük csak, igaza van-e? Fent láttuk, hogy Supka az oszmánli *öj-* ‚áldozni' igét olvasta bele egy feliratba. (Milyen jogon állítja tehát Supka, hogy Thomsen fenti állítása nem felel meg a tényeknek?)

Mellesleg megjegyzem, hogy ilyen ige nincs; ez Supkának a koholmánya. Az *öj*-ige jelentése: ‚dicsérni, magasztalni'. De ez mellékes.

A fő az, hogy az oszmánli *öj-* alakot találja a feliratban, mely alak nincs több pár száz évesnél (az írásban még ma is اوكمك *ögmek*!), tehát egy régi feliratban csak *ög-* alakban lehet.

Ez az, a miért Thomsennek szabad oszmánli alakot beleolvasni egy feliratba, Supkának pedig nem. Mert Supka elbotlik benne, Thomsen pedig tudja, hogy viszonylik az oszmánli alak a régi törökhöz.

Végül el kell mondanom, miért vannak elragadtatva Strzygowski, Karabacek, Geiger és egyéb külföldiek Supka turkologiai műveleteitől.

Azért, mert orientalista-körökben általános az a vélemény, hogy a nyelvészet haszontalan időtöltés, s ezért alig foglalkoznak vele komolyan. Supka eredményeinek ellenőrzésére némi nyelvtudományi iskolázottságra van szükség, ez pedig ezeknek az uraknak éppúgy nincs, mint Supkának.

Ezért botlanak Supkával együtt.

Árpád-kori törökjeink.

(Kié volt a nagyszentmiklósi kincs?)

1939-ben, tehát nyolc év mulva hétszáz esztendeje lesz annak, hogy a kunok Magyarországba beköltöztek.[1] Ezzel a dátummal a magyarság ethnikai alakulásának egy nagy korszaka fejeződik be, a török csatlakozások korszaka.

A honfoglalás előtti török csatlakozásokról csak nagy vonásokban rajzolhatunk képet, s ezt kíséreltem meg „A honfoglaló magyarság kialakulása" c. munkámban. A honfoglalás utániakról már elég pontos tudósításaink vannak. Négy népről lehet itt szó, e négy nép: a bolgárok, besenyők, úzok és kunok.

Ezek közül a bolgárok két részre oszlanak. Vannak köztük olyanok, kik a dunai Bolgáriából jöttek s már a honfoglalás előtt itt laktak; ezekről részletesen írt Melich János „A honfoglaláskori Magyarország" c. munkájában. A honfoglalás után csatlakozott bolgárjaink másik része — mint Anonymus művének 57. fejezetében elbeszéli — a volgai Bolgáriából jött, Taksony fejedelem idejében. Nagyszámú, mohamedán vallású néptöredék volt ez, mely Pest környékén telepedett le.

A bolgárokkal mostanában sokat foglalkoztunk, ezekről részletesebben szólnom felesleges.

Sokkal kevésbbé ismerjük honfoglalás utáni törökjeink másik csoportját, a besenyőket, úzokat és kunokat.

Ezek közül — bár időrendben csak második helyen következnek — először az úzokról akarok beszélni.

Előre kell bocsátanom, hogy magyarországi úzokról a történeti forrásokban nincsenek adatok. Kétségtelen azonban, hogy úzok mégis voltak Magyarországon, ha nem is olyan tömegben,

[1] „IV. Béla nagy fénnyel eléjük ment a határra és oly kitüntetéssel fogadta a jövevényeket, hogy ilyet az ország még emberemlékezet óta nem látott (1239. őszén)." Pauler, MNTört. II², 149.

mint besenyők és kunok, de kisebb töredékekben mindenesetre. Világosan bizonyítja ezt az Árpád-kori *Uzlar* helynév, mely — mint Kuun Géza gróf a Codex Cumanicus bevezetésében és Gombocz a Streitberg-emlékkönyvben (110. l.) megírta — az *úz* népnévből és a török *-lar* többesjelből van alkotva és szószerint azt jelenti, hogy 'úzok'.[2]

Többször előfordul az *úz* népnév régi magyar személynevekben. Pais e nevekről írott dolgozatában[3] az *Uza* és *Uzdi* neveket említi.

Az *úz* név a török *oγuz* népnév szabályos megfelelője. A név eredetileg 'nyil'-at jelent, azután — mivel a nyil a felosztás jelvénye — 'törzs'-et, 'nép'-et. E név még az őstörök korszakból származik. Barthold[4] ezt mondja róla: „Úgy látszik, így nevezte magát az a nagy nép, mely a Kr. u. VI. században Kínától a Fekete-tengerig az összes törzseket egy nomádbirodalomban egyesítette."[5] Barthold állítását nem látom bizonyítva, de erősebben kétségbevonni sem merném. Az oguz névvel — és szabályos bolgár megfelelőjével, az *ogur*-ral — a régi törökség történetében valóban feltűnően sok helyen találkozunk. Ez oguz nevű török népek közül a mi úzaink világosan kimutatható ősei először 775—85 között jelentkeznek. Ekkoriban költöztek az ujgurok közeléből Transoxániába.[6] E területről az oguzok nyugatra vonulnak, 889 előtt már Európa határán, a Volga és Urál folyó mellett lakó besenyők mögött vannak. Fontos szerepük van a magyarság régi történetében: 889-ben a kazárokkal szövetkezve megtámadják és nyugatra szorítják a besenyőket, kik ekkor űzik ki Levediából, a Don és Dnyeper közti területről a magyarokat. Az úzok ekkor elfoglalják a Volga és Urál vidékét, de törzseik benyúlnak egész Közép-Ázsiáig. A XI. század közepén már a Dnyeperhél vannak. Utódaik a szeldzsukok, a turkománok, az azerbajdzsáni tatárok és az oszmán-törökök.

Az úzok nyelvéről csak igen töredékes feljegyzéseink vannak.

---

[2] Csánki II, 55: *Ozlar, Hozlar, Huzlar, Ozthlar.* „A mai Fólya és Sipet vidékén kell keresnünk. (Temesvártól ddk.)" Másik *Uzlar* volt „ultra Danubium, prope Budam." Kuun, Cod. Cum. LXXXIII. l.

[3] MNy. XVIII, 100; vö. Kuun, i. h.

[4] Enz. d. Isl. s. v. Ghuzz.

[5] Még tovább megy Nagy Géza, ki a Pallas-Lexikonban az *oguz* címszó alatt egyenesen azt írja, hogy „az oguz nem egy törzsnek, hanem az egész törökségnek a régi neve."

[6] Houtsma: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes II, 219.

Főforrásunk a XI. századi Mahmud al Kāšγarī, ki Divan luγāt at-turk c. munkájában beszél az oguz nyelv sajátságairól s számos oguz adatot közöl. Kāšγarī feljegyzései általában feltétlenül megbízhatók; az oguzoknál — amint maga mondja[7] — járt is. Feljegyzéseit azonban nem szabad minden kommentár nélkül tudomásul vennünk. Azt mondja többek között, hogy a szókezdő *j-* az oguzban elmarad vagy *dž*-re változik.[8] Nem lehet benne kételkednünk, hogy Kāšγarī ezt a sajátságot az oguz nyelvben valóban észlelte, de hogy ez az egész oguz nyelvterületen nem volt elterjedve, azt világosan bizonyítja az oszmánli és a turkomán, melyekben a szókezdő *j-* ma is megvan. Ki kell még emelnem, hogy Kāšγarī szerint az oguz nyelvben a szókezdő *t- d*-re változott, pl. a *tävä* szó *däwä*-nek hangzik, — továbbá, hogy a mássalhangzó utáni *g* bizonyos esetekben eltűnt; *barγan* 'menő' helyett az oguzok *baran*-t mondanak.[9] E sajátságokat az oszmánliban és turkománban is tapasztaljuk.[10]

Amilyen kevéssé ismerjük az úzokat, olyan kevéssé ismerjük a besenyőket. Csak a IX. század második felében tűnnek fel Nyugat-Ázsiában, illetve Kelet-Európában, hol — mint tudjuk — egész az Al-Dunáig terjed a hatalmuk, sok bajt okozva főleg az oroszoknak és a bizánciaknak.

Nyelvükből Konstantinos Porphyrogennetos jegyzett fel egyetmást, személyneveket, törzsneveket és helyneveket, melyekből valamelyes fogalmat alkothatunk magunknak a besenyő nyelvre vonatkozólag.[11] A besenyő általában kevés változást mutat. Megemlítendő, hogy a régebbi *γ* a besenyőben részint *v*-re, részint *j*-re változott, pl. *jaγdu* 'fényes' > besenyő *javdy*, *kataγ* 'vár' > besenyő *kataj*, *jaγu* 'ellenség' > besenyő *jaju*. A *-g-* hang *-j*-re változott: *bäg* 'bég' > besenyő *bäj*.

A *γ* > *v* változásra Árpád-kori török neveink közt is van példa, e példa a *Tiván* név, melyet Gombocz „Árpádkori török személyneveink" c. dolgozatában a török *toγan* 'sólyom' szóval, illetőleg névvel egyeztetett. E név kétségtelenül besenyő eredetű.

[7] KCsA. I, 27.
[8] KCsA. I, 38.
[9] KCsA. I, 39.
[10] Ilminskij, Über die Sprache der Turkmenen (Mélanges Asiatiques IV) 65, 68—69.
[11] L. cikkemet: UngJb. X, 27—34.

A besenyők megjelenése után mintegy kétszáz évvel, 1050 után, egy új török nép tűnik fel a déloroszországi steppén: a kunok.

Származásukat, ősi történetüket ezeknek sem ismerjük. Nevük azonos a hunok nevével, de történetükre és nyelvükre vonatkozólag ebből nem sokat következtethetünk.

Először Al Bērūnī, egy a XI. század első felében működő arab író említi a kunokat, ki azonban még úgy tudja, hogy a kunok Közép-Ázsia keleti részében laknak.[12] 1055-ben már Kelet-Oroszországban vannak.

A kunok nyelvére vonatkozólag az 1300 körül írt[13] Codex Cumanicust, e nagyterjedelmű és becses török nyelvemléket szokás főforrásul tekinteni, azonban — mint mingyárt látni fogjuk — ez az eljárás nem egészen jogosult. A Codex Cumanicus nyelve több tekintetben eltér a magyarországi kunok nyelvjárásától, ez utóbbit tehát a Codex nyelvétől függetlenül kell vizsgálnunk.

Ha azonban a Codex Cumanicustól el kell tekintenünk, akkor a kun nyelvre vonatkozólag alig marad anyagunk.

Legfontosabb emlékeink volnának az ú. n. magyarországi kun nyelvemlékek, a kun Miatyánk és néhány más feljegyzés.[14] Ezek azonban oly rosz állapotban maradtak ránk, hogy nyelvészetileg alig vehetjük valami hasznukat. A kisebb feljegyzéseket egyáltalában ki kell rekesztenünk a tárgyalásból, ezeket filológiai szempontból nem lehet — vagy legalább is eddig nem lehetett — értékesíteni.

Marad tehát a kun Miatyánk, mely különösen mintegy kétszáz év óta állandóan élénk érdeklődés tárgya

A kun Miatyánkra vonatkozólag legyen szabad először is egy általános megjegyzést tenni és pedig azt, hogy e nyelvemlék hitelében általában semmi okunk sincs kételkedni. Vámbéry a Nyelvtudományi Közlemények IX. kötetében azt írta róla, hogy e Miatyánkot egy írástudatlan krími tatár fordította magyarról tatárra, de e furcsa ötletet semmivel sem lehet bizonyítani. Vámbéry állí-

[12] Marquart, Über das Volkstum der Komanen 39. (W. Bang u. J. Marquart, Osttürkische Dialektstudien. Abh. Ges. W. Göttingen. Phil.-hist. Kl. NF. XIII. 1914.)

[13] S. E. Malov, K istoriji i kritike Codex Cumanicus. Bulletin de l'Acad. des Sciences de l'URSS. Classe des Humanités. 1930. 347 skk.

[14] L. gróf Kuun Géza, Codex Cumanicus: bevezetés; Mészáros Gyula, Magyarországi kún nyelvemlékek, Budapest, 1914; az utóbbiról ismertetésemet: Egyet. Phil. Közl. 1914, 706 skk.

tását ismétli Kúnos[15] és természetesen Gyárfás István, ki azt a lehetetlen tételt vitatta, hogy a kunok eredetileg magyarok.[16] Bármennyire el is van torzítva a kun Miatyánk, annyi világos, hogy egy nem oszmánli magyarországi török nyelvjárás emléke. Hogy besenyő volna, az hangtani szempontból lehetetlen: nem igen lehet hát más, mint kun. Lehetne valamely Magyarországon lakó „tatár" néptöredék nyelvemléke is, de mikor — mint látni fogjuk — más magyarországi kun nyelvmaradványok, jelesen nevek, hangtanilag igazolják a kun Miatyánkot, igazán képtelenség volna a hagyomány helyességét kétségbevonni.

A kun Miatyánkot — mint már említettem — mindig valami romantikus érdeklődés kísérte. Legújabban is sok szó esett róla napilapjainkban; a Népünk és Nyelvünk egy nemrégiben megjelent számában[17] is egy érdekes kisebb közleményben foglalkozik a kun Miatyánkkal Győrffy Lajos. Az érdeklődést e becses régiség kétségkívül meg is érdemli. Az emberek leírták s mikor a kun nyelv kihalt, megtanulták írásból; a szöveget, melyet már nem értettek, eltorzítva újra leírták, újra megtanulták, sőt az iskolában is taníttatták — és így ment ez egészen napjainkig. Ma is van ember, aki tudja a kun Miatyánkot.

A kun Miatyánkot tudó emberekről azután oly hiedelmek keletkeztek (ezek keletkezésének oka gyakran a Miatyánkot tudó ember valamely kijelentése volt), hogy az illető még tud kunul, vagy az apja, nagyapja még tudott kunul. Ezeknek az állításoknak már semmi alapja sincs. (Vö. pl. Győrffy Lajos fent említett közleményét.)

Az idetartozó esetek közül különösen nevezetes a Varró Istváné. Varró István karcagi „juratus notarius" 1844-ben s a következő években Bécsben járt, mint egyik tagja egy karcagi, illetőleg jász-kun küldöttségnek. Egy ilyen alkalommal a kun megbízottak szájából Kollár Ádám lejegyezte a kun Miatyánkot s ettől fogva a kun Miatyánk számtalanszor szerepel a hazai és külföldi irodalomban s vele Varró István, mint az utolsó kun, aki még tudott kunul. Kétségtelen azonban, hogy Varró István nem tudott kunul, csak a

[15] Pallas-Lexikon s. v. Kun miatyánk.
[16] Gyárfás, A jászkúnok nyelve és nemzetisége 71. (Értek. Tört. TK. X. 1882)
[17] II, 307.

kun Miatyánkot tudta. Ha tudott volna, nem mondta volna el Bécsben a Miatyánkot a hagyományos eltorzított formában.[18]

A kun Miatyánk alig használható nyelvemlék; magánhangzók, mássalhangzók az esetek jó részében el vannak benne torzítva, szótagok vannak kihagyva, szótagok betoldva, török szavak magyarral helyettesítve, összetartozó elemek szétválasztva, össze nem tartozók egybevonva. De mivel a szöveg értelmét jól ismerjük, mégis megtudunk belőle egyet-mást.

Így ez a kifejezés: „mint a földön, úgy az égben is" a kun Miatyánkban így van: *nitziégen, gérde, ali kékte*, melynek eredeti alakja: *näčikkim džärdä, alaj köktä.*[19] A török *jär* 'föld' szó tehát a kun Miatyánkban *gyer* alakban őrződött meg (kétségtelenül így kell olvasni a *ger-* szót), ez egy török *džär* alakot tükröztet, tehát a szókezdő török *j-* a kun nyelvben *dž-*re változott. E változást egy másik példa is mutatja. Ez a mondat: „szabadíts meg minket a gonosztól" a kun Miatyánkban így van: *kutkor bezne, algya manna*", helyesen: *kutkar bizni ol džamannan.* A *džaman* 'gonosz' szónak, mely különben még egyszer előfordul, eredeti alakja *jaman*,[20] tehát itt is a *j-* > *dž-* változást látjuk.

Ezen az alapon lehet magyarázni *Gyaldn*, a régiségben *Gyildn* helynevünket, mely a török *jylan* 'kígyó' szóval, illetve személynévvel függ össze. Gombocz még némi kétséggel veti fel e magyarázatot „Árpádkori török személyneveink" c. dolgozatában. Ugyanitt találjuk, szintén kérdőjellel, a magyarországi kun *Gyolma* névnek a török *jolma* 'kitépett, megmentett' szóval való egyeztetését. A fentiek alapján e nevek szókezdő *gy*-je szabályszerű.

E szókezdő *dž-* arra figyelmeztet bennünket, hogy a magyarországi kun nyelv — ha azonos vonásokat mutat is — nem egészen azonos a Codex Cumanicus török nyelvjárásával. A Codex Cumanicus nyelvében a szókezdő *j-* megmaradt, nem változott *dž*-vé. Így a fent tárgyalt *gyaman* azaz *džaman* 'gonosz' szó is többször előfordul a Codex Cumanicusban, minden esetben *jaman* (írva *laman, yaman*) alakban s a magyarországi kun *gyer* < *džär* 'föld' szónak a Codex Cumanicusban *jär* (írva *ier, yer*) felel meg.

[18] Varró István első bécsi útjának leírásáról l. Györffy István, Nagykunsági Krónika 86 skk.

[19] Karaim *näčik* 'hogyan?' Cod. Cum.: *nezikkim.*

[20] Tar. alt. tel. küer. CodCum. [!] kaz. krm. ujg. csag. oszm. *jaman;* kir. kaz. *džaman.*

A kun Miatyánkban mutatkozó alaktani sajátságok megegyeznek a Codex Cumanicus alaktani sajátságaival, megjegyezvén, hogy a Codex Cumanicus alaktanának rendszeres kidolgozása még a jövő feladata.

Az accusativus jele a kun Miatyánkban „*-ne*" *(-ni)*: *akomozne oknemezne* valószínűleg ebből elferdítve: *átmákimizni* 'a mi kenyerünket', de bárhogy is van a dolog, az accusativus jele világos; *ménemezne* 'a mi bűneinket' < *műnimizni*; *bezne* 'minket' < *bizni*. A Codex Cumanicusban az accusativus jele *-ni*: *kök-ni jer-ni jaratači* 'eget, földet teremtő' (69r 16).

A genitivus jele a kun Miatyánkban nem szerepel, ez valószínűleg *-nin* volna, mint a Codex Cumanicusban. Szerepel a *biz* 'mi' névmás genitivusa *bezen* alakban, melynek a Codex Cumanicusban *bizin(ŋ, m)*-féle alakok felelnek meg.[21]

A dativus jele a kun Miatyánkban *-ge*: *ber bezge* 'add meg nekünk' < *bär biz-gä*. A Codex Cumanicusban szintén *-ga, -gä* a dativus jele: *bäš agačga bitidim* 'öt fára írtam' (60r 3).

Még néhány hangtani és alaktani sajátságot megállapíthatnánk a kun Miatyánk alapján, de ezek most a mi szempontunkból lényegtelenek.

A magyarországi kun nyelv emlékeinek egy másik csoportját kun tulajdonnevek alkotják.

Ezekről bőven írt Gombocz „Árpádkori török személyneveink" c. dolgozatában, melyben azt a fontos hangtani tételt is megállapítja, hogy a kunban a hangzóközti, illetőleg bizonyos mássalhangzós kapcsolatokban szereplő török *-k-*, *-p-*nek *-g-*, illetve *-b-*felel meg. Legszebb példa erre a *Tege* név.[22] 1424-ben szerepel egy *Michael Thege de Vlzesgyan* nevű kun kapitány. E név a török *täkä* 'bak' szóval, illetőleg névvel egyezik. Az illető hangok a Codex Cumanicus nyelvében is zöngésülnek, így a *täkä* szónak a kódexben *tegä* alakja van. A magyar *Zongor* név, mint Gombocz mondja, a török *soŋkur*, illetőleg a szabályos kun *soŋgur* 'sólyom' szónak, névnek a megfelelője. A *soŋgur* alak a Codex Cumanicusban is megvan. Ellenben a magyarországi kun *Teszkencs* név[23] nem mutatja a *-k-* > *-g-* változást, bár a Codex Cumanicusban a megfelelő ige *tezgän-* alakban van meg. Nem mutat *-p-* > *-b-*

[21] Radloff, Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus 74.
[22] L. Gombocz említett munkájában.
[23] Gombocz, i. m. 31.

változást a kun *Tepremez* név s ennél már a megfelelő ige is *-p-*vel van a Codex Cumanicusban.[24] Viszont a *Debresün* > *Debrecen* névben, mely ugyanabból az igéből származik, de nem kun név, *b*-t látunk.[25] A hangzóközti *-k-* és *-p-* fejlődése tehát a kunban nem egészen egységes.

Az őstörök szókezdő *b-* hang egy figyelemreméltó képviselője mutatkozik a *Bengecseg* névben. *Bengecseg* egy halom és egy laponyag neve a karcagi határban. Eredetileg személynév, eredeti jelentése 'Örököcske'.

A név alapszava egy kun *bäŋgü* vagy *bäŋgi* 'örök' szó, melynek a török nyelvjárások jó részében *m-* kezdetű alak felel meg: türk *bäŋgü*, *bäŋkü*, *mäŋkü* 'örök', ujgur *mäŋgü*, *mäŋgi*, csagatáj *mäŋgi*, *möŋgü*, kazáni *mäŋgə*, altaji *möŋkü* (mongol *möngke*).[26] Idézhetnék még néhány alakot, de ezek ismerete lényegtelen.

A *mäŋgü* szó gyakran előfordul a törökben személynévként.[27] Kicsinyített alakja, a *Mäŋgüdžï(ü)k* szintén használatos mint személynév; ez a neve például egy erzindzsáni dinasztiának,[28] így hívnak egy kétségkívül személynévből keletkezett helynevet Anatoliában[29] s ennek a *Mäŋgüdžik*-nek a megfelelője a *Bäŋgičik* > *Bengecseg*.

A *Bengecseg* név alapszava, a *bäŋgü* 'örök' szó a Codex Cumanicusban *meŋgü* alakban, szókezdő *m*-mel van meg. A Codex Cumanicus nyelvjárása tehát ebben is eltér a magyarországi kun nyelvtől.

Említettem már, hogy a besenyőben a török *γ*-nek egyik szabályos megfelelője *v*. E jelenséget látjuk a Codex Cumanicusban is. Példák[30]: *avzu* 'szája' < *aγzy* (60r 8); *tuv* 'zászló' < *tuγ* (60r 9); *jav* 'zsír' < *jaγ* (uo.: ugyanez a szó *jägi* 'zsírja' alakban is előfordul: 60r 7); *tav* 'hegy' < *taγ* (60r 15); *bitiv* 'betű' < *bitiγ* (60r 21); *ovlu* 'fia' < *oγly* (60r 22). A példák számát tetszés szerint szaporíthatnánk s több különös fejlődés kérdésére kitérhetnénk

[24] Gombocz, i. m. 27—28.
[25] L. cikkemet: Klebelsberg-Emlékkönyv 139—41.
[26] Thomsen, SamlAfh. III, 52; Radloff, Wb.; Kāšγarī—Brockelmann.
[27] F. W. K. Müller, Zwei Pfahlinschriften 13; ua. Ein Doppelblatt 35.
[28] Zambaur, Manuel de Généalogie . . . de l'Islam 1<5.
[29] H. Nihāl és Aḥmād Nādžī: TürkMādžm. II, 259.

[30] Példáimat elsősorban a CodCum. 60r és 60v lapjáról veszem, melyek a kun találósmeséket tartalmazzák. Ez a kódex egyik legbecsesebb része, mert nem fordítást, hanem eredeti kun népköltési anyagot tartalmaz. Azonkívül gen gondosan van írva.

de ezt több sikerrel lehet majd megtenni, ha a Codex Cumanicus új kritikai kiadása, vagy legalább a kézirat facsimiléje előttünk lesz.

A *γ* > *v* változás megvan a magyarországi kun nyelvben is. Ezt bizonyítja az Édua név.

Édua — mint tudjuk — egy előkelő kun nőnek a neve, ki nevezetes szerepet játszott IV. László életében

Nevét a Képes Krónika *Cydua*, a Pozsonyi Krónika *Aydua* alakban közli; a későbbi forrásokban *Edua* alakot találunk s ez az alak az, mely a közhasználatba is átment[81]. De az eredeti alak nem ez, hanem a két régebbi forrásban levő *Ay-dua* (a Képes Krónika *Cydua* alakja is kétségkívül ezt tükrözteti). Ez az *Aj-dua* pedig közönséges török női név, annyit jelent mint „A hold felkél." Azonos név vele a kirgiz *Aj-tugan* „A hold felkél" egy kirgiz származás-mondában[82]; hasonló nevek: *Tolun* „Tele-hold"[83], *Kün-toγar* „A nap felkél"[84], *Kün-toγdy* „A nap felkelt"[85], *Aj-toldy* „A hold megtelt."[86]

Az *Édua*, illetőleg *Aj-dua* név régibb török alakja *Aj-doγa*, ebből a kunban szabályosan lett *Aj-dova*, melynek megint szabályos megfelelője a magyar *Aj-dua* alak. Az *Aj-dua* úgy felel meg egy eredeti *Aj-dova*-nak, mint *Zuard* a *Sa(o)vard*-nak, *Tuel* a *Tevel*-nek.[87]

Nem gondolom, hogy az *Aj-dua* nevet a Codex Cumanicus *tuarmen*, *togarmen* 'nasco' (sic) alakjai alapján egy *v* nélküli formából lehetne magyarázni.

E névnek másik hangtani tanúsága is van: második része, az eredeti török *toγ-* 'születni, felkelni', *d*-vel kezdődik. (Ezzel szemben a Codex Cumanicusban *t*-vel kezdődik a szó.) A magyarországi kunban tehát a szókezdő *t-* bizonyos esetekben *d*-vé fejlődött, mint ahogyan a Codex Cumanicus nyelvében is 8—10 példában konstatálható a *t-* > *d-* változás, így a 'négy' számnév *dört*-nek hangzik az eredeti *tört* helyett.[88]

A magyarországi kun nyelv, éppúgy mint a Codex Cumanicus nyelve, a szóvégi *z*-t néha *s*-re változtatta. A Codex Cuma-

[81] Pauler, MNTört. II[2], 559.
[82] Potanin, Očerki II, 5.
[83] F. W. K. Müller, Ein Doppelblatt 39.
[84] Abu-l-γāzī, ed. Desmaisons 227.
[85] Marquart, Komanen 188.
[86] A Kutadgu Biligben.
[87] HonfMKial. 319—20.
[88] 60[v] 25. E példa gróf Kuun Géza szójegyzékében nem szerepel.

nicusban ilyen alakokat találunk: *bolmäs* 'nem lesz' a régi *bolmaz* helyett (a kazániban az illető tagadó participium képzője szintén *-mas*, *-mäs* az eredeti *-maz*, *-mäz* helyett, vö. még Brockelmann: KSz. XVIII, 43), *juldus* 'csillag' a régi *julduz* helyett (60r 7—8; 60v 8), *sansys* 'számtalan' (60v 8), *otus* '30' (uo. 10). E mellett azonban találunk olyan alakokat is, melyekben a *-z* megmaradt: *hoz* (< *koz*) 'dió' (60v 22), *segiz* 'nyolc' (60v 23), *kiz* 'leány' (69r 5), *biz* 'mi' (69r 18).

A magyarországi kunban is látunk példát, melyben a *-z* megmaradt. A kun Miatyánkban a 'miatyánk' kifejezés igy van fordítva: *bezen attamaz*; ebben az *attamaz* alak *atamyz*-nak felel meg.[39]

De arra is van példa a magyarországi kunban, hogy a *-z* *-s*-re változott.

A IV. Lászlót meggyilkoló kunok egyikének neve *Árbusz*; e név a régi magyar *Árbocz* családnévben is fennmaradt. A név török, megvan Katanov név-jegyzékében — mint már az EtSz. szerzői észrevették — s megvan Kāšγarīnál *Arvuz* alakban. E név szóvégi hangjának fejlődését csak az imént jelzett kun hangtörvény alapján fejthetjük meg: a régi török *Arbuz*-ból a kunban *Arbus*, ebből a magyarban szabályosan *Árboc* lett. Szóvégi *-z*-ből a magyar *-c* meg nem érthető.[40]

Jellemző sajátsága a Codex Cumanicus nyelvének, hogy benne az *a* hang *j* és *č* közelében gyakran *ä*-re változik: *čäjhalmäs* 'nem rázódik' (60r 6) < *čajkalmaz*; *jägi* 'zsírja' (60r 7) < *jayy* (de 60r 10: *jav* 'zsír'); *jäj* 'nyár' (60v 1) < *jaj*; *čäpčačik* 'hordócska' (60v 3) < *čapčačyk*; *jäz* 'síkság' (60v 4, 5) < *jaz*; *ajäk* 'láb' (60v 25) < *ajak*; *mäjmäčik* 'gyenge lábú állatocska' (60v 26) < *majmačyk*; *äjgir* 'csődör' (60v 35) < *ajγyr*; érdekes a *čänäk* ('tányér') alak (60v 2) régebbi *čanak*-ból, melyben a *-nak* szótag *a*-ja is *ä*-re változott.

E jelenség alapján kell magyaráznunk az Urál folyónak a De adm. imp. 37. fejezetében, a „besenyő fejezetben" előforduló Γεήχ nevét. Az Urál folyó neve a törökben *Jajyk*, ebből a fent ismertetett hangfejlődés szerint szabályosan lett a besenyőben *Jejik*.

Az *a* > *ä* változás okának Bang „Zu der Moskauer polow-

[39] Érdekes dolog, de aligha lehet komolyan számbavenni, hogy az *ata* 'atya' szó a CodCum.-ban is többször *atta*-nak van írva.

[40] Az EtSz-ban idézett *Arbys-χan s*-e szintén szabályos fejlemény az eredeti *-z*-ből.

zischen Wörterliste"[41] és „Osttürkische Dialektstudien"[42] c. dolgozataiban az *i* hangot, illetőleg az általa feltett *y* > *i* változást gondolja. „. . . es springt in die Augen, dass sich die komanischen Palatalisierungen nur durch die Annahme erklären lassen, dass ihnen der Übergang von *y* zu *i* zeitlich vorausgegangen war." Osttürk. Dialektstudien, 11.) Ő a kun nyelvet a keleti törökséghez kapcsolja, melyben hasonló palatalizációs jelenségek tapasztalhatók. Én a kunt nem kapcsolnám határozottan a keleti törökséghez; oly nyelvjárásnak gondolom, melyben a *j* és *č* melletti *a* > *ä* változáson kívül megvan az a sajátság is, hogy néha a második, harmadik stb. szótagban a várható *a* vokális helyett *ä* jelentkezik: *jrgalmäs* (60ᵛ 6), *bolmäs* (60ᵛ 7), *agačdän* (60ᵛ 9). Hasonló jelenséget látunk az oszmánliban: *kardäš*, *haldä*, *harflär*, vö. ismertetésemet: Zeitschr. d. Deutschen Morgenl. Ges. LXXV, 275—78 és máshol is: *jaš'lärin* 'dein Leben' Weil, Tatarische Texte 13; *makallär* 'közmondások' Prőhle, Tatár nyelvjárási adalékok, NyK. XXXVIII, 63. Végleges véleményt természetesen csak a Codex Cumanicus új kiadása és anyagának teljes feldolgozása után mondhatunk.

Két szempontból is tanulságos a besenyő eredetű *Těběr* és a kun eredetű *Těměr* név, mely a magyar régiségben maradt meg.[43] Mindkettő a régi török *tämir* 'vas' szónak felel meg, mely a besenyőben *b*-vel, a kunban *m*-mel volt. De találunk e két névben egy hangtani közösséget is: az első szótagbeli *e* mindkettőben zárt, az eredeti alakok: kun *temir*, besenyő *tebir*.

E zárt *e* a Codex Cumanicus nyelvében is megvan. A Codex Cumanicusban ugyanis az *e* hang jelölésére két betűt találunk, az egyik a rendes *e*, a másik egy *ɑ* forma betű, mely máshol *a*-t jelöl. A két jelet a kódex szigorúan megkülönbözteti, bár tévedésből itt-ott egyiket vagy másikat hibásan is használja. Így az egyik találósmesében az *elči* 'követ' szót egyszer *ɑlči*-nek, másszor *elči*-nek írja (60ᵛ 11, 12). Az ilyen esetek azonban a ritkaságok közé tartoznak. Ilyen szavak például mint *beš* 'öt', *sen* 'te', *men* 'én', *eki* 'kettő', *kel-* 'jönni', *segiz* 'nyolc', *jemiš* 'gyümölcs' mindig *e*-vel vannak írva. Ez az *e* a másik *e*-jellel, az *ɑ*-val szemben csak egy zártabb hangot jelölhet s így általában megállapít-

[41] Bulletins Ac. de Belgique, 1911.
[42] L. fent 172. l. 12. j.
[43] Gombocz, Árpádkori török személyneveink 22—24.

hatjuk, hogy a Codex Cumanicus nyelvében az első szótagban régebbi *ä* helyén rendesen *e*, azaz zárt *e* hangot találunk. Bonyolultabb a második szótag esete; ilyen alakokat látunk mint: *kölaga* 'árnyék' (60ᵛ 1), *tega* 'bak' (60ᵛ 18), *kema* 'hajó' (60ᵛ 19), *öpka* 'tüdő' (60ᵛ 21), ellenben: *köbelek* 'pillangó' (60ᵛ 2), *könesuum* 'mein Zeckenwasser' (60ᵛ 3), *jibek* 'selyem' (60ᵛ 4), *kerek* 'kell' (60ᵛ 20, 21) stb. Megint következetes azután az *a* használata bizonyos végzetekben: *jrgalmas* 'nem rázódik' (60ᵛ 6), *senda* 'benned' (60ᵛ 15), *menda* 'bennem' (uo.), *tavda* 'hegyen' (uo.), *tašda* 'kövön' (uo.), *etikdan* 'csizmából' (60ᵛ 26), *bizga* 'nekünk' (sokszor) stb. Következetes az *a* használata, mikor az általa jelölt *e*-hang *j* és *č* melletti *a*-ból keletkezett: *jaj* 'nyár' (60ᵛ 1), *čanak* 'tál' (60ᵛ 2), *jaz* 'síkság' (60ᵛ 6) stb. Viszont az *ičer* 'iszik', *kirer* 'bemegy', *tešer* 'kilyukaszt', *tüšer* 'esik'-féle igealakokban az *e* használata következetes. Sajátságos alak a *kegen* ('kötél, mellyel a fiatal bárányokat megkötik', 60ᵛ 31), mely régebbi *kögön* alakból keletkezett (vö. cikkemet: Zeitschr. der Deutschen Morgenl. Ges. LXVII, 592.)

Ezekből kétségtelenül kitűnik, hogy a Codex Cumanicus nyelvében egy olyanforma változás történt, mint amilyet abakáni török nyelvjárásokban, azonkívül a kara-kirgizben és a kazak-kirgizben látunk, hol az első szótagbeli *ä* hang *e*-re változott.[44]

A kun nyelv szempontjából — mint láttuk — különösen fontos a kazáni nyelv s ez szintén mutatja a jelzett változást, de egy fokkal fejlettebb formában: itt a régi *ä* nem *e*-vé, hanem már *i*-vé változott, például *biš* 'öt', *sin* 'te', *min* 'én', *kil-* 'jönni', *sigəz* '8', *jiməš* 'gyümölcs'. Hasonló változást látunk a csagatájban, melyben pl. a régi *käl-* 'jönni' ige magánhangzója *i*-vel van írva, s ennek az özbegben zárt *e* felel meg.

Az *ä* > *e* változást, mint a besenyő eredetű *Tëbër* és a kun eredetű *Tëmër* nevünkkel kapcsolatban említettem, a magyarországi besenyőben és kunban is megtaláljuk. Most már világos a *Debrecen* név vokalizmusa is[45]: e név eredeti török alakja *t(d)ebresin*, az első két szótagban zárt *e*-vel; a Codex Cumanicus a *teprə*-igénél a második szótagban nyilt *e*-t ad ugyan (az elsőben zártat!), de tekintettel a fent mondottakra, a második szótagban is feltehetünk zárt *e*-t.

[44] Radloff, Phonetik 12., 16., 17. §.
[45] L. cikkemet a Klebelsberg-Emlékkönyvben és Gombocz—Melich, EtSz. I, 1289.

Az elmondottakból tehát az tűnik ki, hogy Árpád-kori törökjeink legfontosabb része, a besenyők és a kunok, a törökségnek ugyanazon ágához tartoznak, bár nyelvjárásuk között némi különbség volt. Közös volt a két nyelvben a $\gamma > v$ hangváltozás, mely e két nyelvjárásban más jellegű, mint más nyelvjárások $\gamma > v$ változása; közös a szórványos $a > ä$ változás *j* hang mellett, közös a *-g-*nek *-j-*re való változása, közös az első szótagbeli $ä > e$ változás, de már pl. a szókezdő *j-*t a besenyő megőrizte, míg a kun *dž-*re változtatta. Szorosan hozzátartozik e két nyelvjáráshoz a Codex Cumanicus nyelve, melyben a $\gamma > v$ hangváltozás, a *ja-* > *jä-* változás, a $g > j$ változás, az első szótagbeli $ä > e$ változás szintén megvan; a szókezdő *j-*t illetőleg a Codex Cumanicus nyelve nem a kunnal, hanem a besenyővel egyezik.

A besenyő, a kun és a Codex Cumanicus nyelve tehát a törökségen belül szorosabb egységet alkot. A többi török nyelvjárások közül szorosabban idetartozik a kipcsaki nyelv, a mamlúkok nyelve, a lengyelországi örmények kipcsaki nyelvjárása és a karaim nyelv.[46]

De rokon vonásokat mutat a kun-besenyő nyelvvel a volgai tatárok nyelve is. Így a kunra és besenyőre annyira jellemző $a > ä$ változás megvan a volgai tatárok nyelvében is, és pedig — úgy látom — elsősorban itt is *j* és *č* mellett. Bálint Gábor kazáni-tatár nyelvtanában egy helyen (13. l.) a következő alakokat idézi: kazáni *čäč* 'haj' ~ oszm. *sač*; kaz. *čäč-* 'szórni' ~ oszm. *sač-*; kaz. *bäjräm* 'ünnep' ~ oszm. *bajram*; kaz. *jäš* 'kor' ~ oszm. *jaš*; kaz. *jäš* 'könny' ~ oszm. *jaš*; kaz. *jäjäü* 'gyalog' ~ csagatáj *jajau*; kaz. *čäükä* 'csóka' ~ oszm. *čauka*; kaz. *ädäm* 'ember' ~ oszm. *adam*. Számos példát idézhetnénk Bálint szótárából: *jäj* ~ *jaj* nyár; *jäjä* 'ív, íjj' ~ karaim *jaja*; *jäšä-* 'élni' ~ oszm. *jaša-*; *jäšən* 'villám' ~ toboli *jašyn* stb. E példákban *j-* hang mellett történt az $a > ä$ változás. A következő példákban *č* hang mellett: kaz. *čäkəš-* 'kocintani' < *čakyš-*; kaz. *čäjnyk* 'tea-szilke' < orosz *čajnik*; kaz. *čänəč-* 'szúrni' ~ csag. *sanč-*; kaz. *čärkä* 'kis (pálinkás) pohár' < orosz *čarka*. A kazáni nyelvnek e sajátságára a nagyszentmiklósi kincs görög betűs feliratával kapcsolatban még visszatérünk.

Különösen kiemelem még, hogy a besenyő *Jäjik* 'Urál' tkp.

[46] Vö. Tadeusz Kowalski, Karaimische Texte im Dialekt von Trokl, Krakkó, 1929. (Mém. de la Commission Orientale de l'Ac. Polonaise des Sciences et des Lettres Nr. 11.) Bevezetés.

'áradás' szónak a kazanioan *jäj-* alakban van meg az alapszava: kaz. *jäj-* 'kiteríteni' ~ oszm. *jaj-*.

Mindezen nyelveket egyenként jellemezni és sajátos tulajdonságaik alapján őket egymással szemben elhatárolni igen nehéz volna; a mutatkozó újításoknak külön-külön geográfiai és chronológiai határai vannak.

Árpád-kori törökjeink nyelvének vizsgálatánál szólnunk kell a nagyszentmiklósi kincs török nyelvű felíratáról is.

E kincs eredetének kérdése ma a következőkép áll.

A régészeti és az ezzel kapcsolatos történeti kutatások semmi oly eredményt nem mutatnak fel, mely azt a népet, melyé a kincs volt, megjelölné s melynek elfogadása kötelező volna.

Az edényeken levő, ismeretlen írású rövid felíratok minden megfejtési kísérlettel dacolnak; ezeket — ha új anyag nem kerül napvilágra — talán sohasem is fogjuk megfejteni.

Az egyik edény görög betűs felíratát Thomsen 1917-ben megfejtette. E felírat a következő: *βοηλα . ζοαπαν . τεση . δυγετοιγη . βουταουλ . ζωαπαν . ταγρογη . ητζιγη . ταιση*; e felírat török nyelvű, s Thomsen szerint ezt jelenti: „Bojla zsupán fejezte be a kis tálat s Butaul zsupán tette az ivótálat alkalmassá a felakasztásra." (Az illető ivóedény t. i. szélén csattal van ellátva, hogy fel lehessen akasztani.) Magyarázatához hozzáfűzi Thomsen, hogy a kincset bolgár eredetűnek tartja s a felírat korát a IX. sz. utolsó harmadába helyezi.[47] Mindez azonban csak valószínű.

Thomsen magyarázata nincs általánosan elfogadva. Megfejtési kísérletek újabban is jelentkeznek s Bangnak is az a véleménye, hogy Thomsen megfejtési kísérlete elvetendő.[48] Én úgy látom, hogy Thomsen megfejtése, ha később erősen módosulni fog is, lényegében helyes s az újabb magyarázatkísérletek, mint egy bolgár tudósé, Mladenové[49] és a Bangé, sokkal kevésbbé valószínűek.

A magyarázatot megnehezíti az a körülmény, hogy a felírat készítője nyilván maga az ötvös volt, vagy valami más, nem-görög szöveg leírásában kevéssé jártas ember. Ezt bizonyítja a lehetetlen *οα*, illetőleg *ωα* hangjelzés a *ζοαπαν* szóban, az *ü* hangnak *οι*-jal való jelölése a *δυγετοιγη* szóban (ez t. i. kétségtelenül egy *-dük*

[47] Thomsen, Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós. SamlAfh. III.
[48] UngJb. VII, 337.
[49] I. h. 331—37.

végű török participium), az *o* a ταγρογη szóban, mely a török nyelvek hangtörvényei szerint csak *u*-t jelölhet.

Thomsen magyarázatát egyelőre a következőkben módosítanám. Az ητζιγη ταιση kifejezést Thomsen 'ivóedény'-nek magyarázza, kétségtelenül helyesen. Az *ičgi* 'ivás, ital' szónak *ičigi* alakja nagyon jól lehet a törökben. A *täsi* azonban nem azonos a *täpsi*-vel, ahogyan Thomsen magyarázza. Sokkal jobban ideillik a *tas* 'csésze' szó, mely *altyn, gümüš tas* 'arany, ezüst ivócsésze'-féle kifejezésekben is szerepel az oszmánliban.[50] Thomsen gondol erre a szóra, de elveti, mert hangtani nehézségeket lát, mert a *tas* arab eredetű szó, s így nem tartozik a régi török szókincshez, és főleg, mert megfejtésének mondattani konstrukciójába nem illik egy *-i* végű, tehát harmadik személyű birtokos személyraggal ellátott alak. Az utóbbi nehézségen könnyen túlteheljük magunkat: a szóbanforgó mondattani konstrukció egészen bizonytalan. Hogy a *tas* arab eredetű szó, az igaz, de régi eleme a török szókincsnek, amit az bizonyít, hogy megvan a karacsáj és toboli nyelvjárásokban is. A mi pedig a hangtani nehézséget illeti, a Thomsen által feltett *täpsi* > **tässi* > *täsi* fejlődés nem lehetetlen, de nem igazolható, sőt nem is valószínű; ellenben közönséges a törökben a hangrendi átcsapás, illetőleg ebben az esetben egyszerűbben: az *a* > *ä* változás. A kunban, a besenyőben és a kazáni tatárban láttuk, hogy bennük az *a* hang *j* és *č* mellett *ä*-re változik. De a kazániban nemcsak *j* és *č* mellett látjuk e változást, hanem más esetben is. Így az *az* 'kevés' szónak a kazániban *äz* alakja is van.[51] De feltűnően sokszor fordul elő az *a* > *ä* változás idegen szókban: kaz. *käbəstä* 'káposzta' < orosz *kapusta*; kaz. *bärän* 'bárány' < orosz *baran*; kaz. *mäk* 'mák' < orosz *mak*. Arab és perzsa jövevényszókban: kaz. *χal, χäl, äl* 'állapot' ~ arab *ḥāl*; kaz. *säkərd* 'tanuló' ~ perzsa *šāgird*: kaz. *šändəl* 'gyertyatartó' < perzsa *šämʒdān* ~ oszm. *šamadan, šamdan*; kaz. *sät* (Radloff: *sät*[52]) 'perc, pillanat' ~ arab *sāʒat* 'óra' ~ oszm. *sāt*; kaz. *täm* 'íz' ~ arab *taʒm* és így tovább. Ezen az alapon egy az arab *tās*-ból származott török **täs* 'csésze' szót minden akadály nélkül felvehetünk és pedig — az elmondottak alapján — a régi török nyelvjárások közül a kunban vagy a besenyőben.

[50] Radloff, s. v. *tas*.
[51] Bálint, Kazáni-tatár nyelvtan 9. l.
[52] Vö. Pröhle: NyK. XXXVIII, 67.

A másik szó, melyet Thomsentől eltérően kell magyaráznunk, a ζο(ω)παν szó. Ez szerintem nem *župan*-nak, hanem *čoban*-nak olvasandó. Ami a vokalizmust illeti, az ο(ω)α betűcsoport *u*-nak semmiesetre sem olvasható, csak *o*-nak, vagy *a*-nak. Az *u*-olvasatot lehetetlenné teszi a betűcsoportban előforduló α. Hogy a ζ č hangot jelöl, az nem rendes eset, de van rá más példánk is.[53] A bolgár *Ἠτζιφγουβοϊλᾶς* 'belső bojla' méltóságnév latin feljegyzésben *Zergobula* alakban is előfordul.[54] Egy ismeretlen származású VI. századi bizánci hadvezér neve Prokopiosnál *Σίττας*[55] és *Τζίττας*[56], Malalasnál *Τζίττας*[57] és *Ζίττας*[58] alakban fordul elő. *Džūnejd* török fejedelem nevét (1403—1424) *Τζινεήτ*[59] és *Ζουναΐτης*[60] alakban említik a források. A ζ betűt tehát jogunk van č-nek olvasni, a π-nek *b*-olvasata pedig egészen természetes.

E feliratban van egy hangsajátság, mely nem bolgár, ez a *dügättigi* szó szókezdő *d*-je. Ez az alak az ó-oszmánli vagy más j-török *dükät-* igével vetendő össze, nem bolgár, hanem j-török forma.[61]

A nagyszentmiklósi kincs e szerint egy nem-bolgár török népé volt; mint a *täs* alak bizonyítja, kunoké vagy besenyőké.

Mivel pedig Nagyszentmiklós, ahol a kincs előkerült, a magyarországi nagyobb besenyőtelepek egyikére esik, nem gondolhatunk mást, mint hogy a kincs besenyő eredetű.[62]

A besenyők, mint tudjuk, szerették az arany edényeket. Gardīzī egy helyen[63] ezt írja a besenyőkről: „A besenyők vagyonos emberek, lovaik, marháik, juhaik nagy számmal vannak, arany- és ezüstedényeik is vannak." Szt. István kisebb legendájában meg a következőket olvassuk (VIII. fejezet): „Hatvan besenyő — minden vagyonával, sok aranyával, ezüstjével s mindenféle ékszerével, rakott társzekereivel a bolgárok országából megindult és Magyarország határához érkezett."

[53] Moravcsik Gyula közlése.
[54] Dvornik: Bulletin de correspondance hellénique LII (1928), 129.
[55] ed. Haury I, 58_{16} stb.
[56] Uo. III, 2, 96_{30}.
[57] ed. Bonn 465_{9}.
[58] ed. Bonn 470_{13}.
[59] Dukas, ed. Bonn 80_{14} stb.
[60] Laonikos, ed. Darkó I, 191_{23}.
[61] A bolgárban szókezdő *d*- eddig nincs kimutatva. Mikkola *davšan* és *doχs* alakjai (JSFOu. XXX: 33, 11, 12) nem világosak.
[62] Szokolay Margit, A magyarországi besenyőtelepekről, térkép. (Kny. a Föld és Ember IX. (1929) kötetéből.)
[63] MHK. 151.

Hogy a besenyő nyelvben az arab *tās* 'csésze' szó megvolt, azt valószínűvé teszi az a körülmény is, hogy a besenyők már a X. század első negyedében nagy számban tértek át a mohamedán vallásra[64]; természetes, hogy már az előtt is összeköttetésben voltak arab kereskedőkkel, hittérítőkkel és olyan török népekkel (pl. a kazárokkal), melyek — legalább részben — már régebben mohamedánok voltak és összeköttetésben állottak az arabokkal.

De világosan igazolja a kincs besenyő eredetét a feliratban levő *Botaul Čoban* név.

Botaul Čoban ugyanis történetileg igazolható. Konstantinos Porphyrogennetos szerint a besenyők Čoban törzsének vezére 890 körül *Βατα*.

A besenyő *Bata* fejedelem neve és törzsének, a Čoban törzsnek a neve van a Botaul Čoban névben.

A *Botaul* alakban az *ul* végzet törökül 'fiú'-t jelent; e végzet hasonló összetételekben gyakori a törököknél. *Botaul* tehát annyit jelent mint „Bota-fia."

A Čoban törzsnév pedig úgy kerül a névbe, hogy a török fejedelmeknek gyakori szokása, hogy népük, törzsük nevével nevezik magukat. Ezt egy más alkalommal számos példával igazoltam.[65]

A nagyszentmiklósi kincs tehát Botaul Čoban besenyő fejedelemé volt, ki körülbelül a mi Zsolt fejedelmünknek kortársa.

---

[64] Marquart, Streifzüge 72—73.
[65] HonfMKial. 82 skk.

A nagyszentmiklósi kincs. I. (A természetes nagyság $^1/_5$-e)

[5]

A nagyszentmiklósi kincs feliratai.

Azok a tudományos problémák, melyek a nagyszentmiklósi kinccsel, az urál-altaji népek tárgyi kultúrájának talán legszebb emlékével kapcsolatban felmerültek, Magyarország archeológiájának legérdekesebb, de egyúttal leghomályosabb kérdései közé tartoznak.

A régészeti kutatás már körülbelül tisztázta azt, hogy a nagyszentmiklósi edények alakjának, ábrázolásainak és díszítő motívumainak keletkezésénél elsősorban perzsa, jelesen szaszanida befolyással kell számolni, e mellett azonban erős középázsiai befolyás érvényesül, s bizonyos bizánci jelenségek is észlelhetők.

A kincs dátumát illetőleg semmi határozottat nem tudunk. HAMPEL régen paleográfiai és archeológiai okok alapján a IV—V. századba tette, de később maga is belátta, hogy bizonyítása nem volt helytálló, s ekkor a VIII. századot vette fel a kincs keletkezési idejéül. KONDAKOW[1], THOMSEN[2] és ZIMMERMANN[3] a IX. század második felére gondolnak, mégpedig főleg azon az alapon, mert a kincset bolgárnak tartják. Úgy gondolják azután, hogy ha a kincs bolgár, akkor csak a bolgárok keresztyénségre térésének idejéből való lehet, mert van benne egy keresztelő csésze. Ennek a véleménynek nincs alapja. (Azon a meggondoláson épül fel, hogy a kincs oly területen került napvilágra, mely a magyar honfoglalás előtt a bolgároké volt.) Egyetlen figyelemreméltó dolog a kormeghatározás szempontjából az a körülmény, hogy az egyik görögbetűs feliraton van egy sajátságos alakú B (ß), s ez — mint már HAMPEL megállapította — csak a IX. századtól fogva fordul elő;[4] FEHÉR[5] szerint pontosabban 820 és 906 között.

A nagyszentmiklósi aranyedényeken feliratok vannak, s e feliratok három csoportra oszlanak.

A 9. és 10. számú csészéken egy görögbetűs — mindkét csészén azonos — felirat van. A csészék közepén kereszt, a köralakú feliratban a Christus-monogramm látható. A felirat nehezen olvasható, de világosan látszik benne a ΥΔΑΤΟC szó, a ὕδωρ 'víz' genitivusa. A feliratot BRUNO KEIL olvasta el,

[1] Geschichte und Denkmäler des Byzantinischen Emails (Frankfurt a. M., 1892.) 40. [2] SamlAfh. III, 352—3. [3] Kunstgewerbe des frühen Mittelalters (Wien, 1923.) 106.

[4] Omurtag feliratain is: THOMSEN, SamlAfh. III, 352.

[5] A bolgár-török műveltség emlékei 124.

s kimutatta — amit már HAMPEL is mondott —, hogy az egész görögül van, s hogy a keresztelésre vonatkozik.[1] Olvasása és fordítása a következő: Χρ(ιστὸς) μετὰ ὕδατος ἀν(θρώπους) ἀπέλυσ(ε)ν ἀ(ν)εὶς τὸ ν(έ)ον πν(εῦμα) ἅγ(ι)ον „Christus hat mit Wasser den Menschen erlöst, emporsendend (daraus) den neuen heiligen Geist."

Egy másfajta felirat van a 21. számú csészén, szintén görög betűkkel, de kétségtelenül nem görögül. E feliratot, mely jól olvasható, jelentéktelen régebbi magyarázatkísérletek után THOMSEN fejtette meg 1917-ben „Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós" c. dolgozatában.[2] Megállapította, hogy a felirat török, és következőképpen olvasandó, illetőleg fordítandó:

ΒΟΥΗΛΑ · ΖΟΑΠΑΝ · ΤΕΣΗ · ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ · ΒΟΥΤΑΟΥΛ · ΖΩΑΠΑΝ · ΤΑΓΡΟΓΗ · ΗΤΖΙΓΗ · ΤΑΙΣΗ. *Buila zoapan täsi dügätügi Butaul zoapan tayruγy itigi täsi.*

'Buila župan fejeztette be a csészét, (ezt) a csészét, melyet Butaul župan tétetett alkalmassá a felakasztásra."[3]

THOMSEN magyarázata, melyet MLADENOV és BANG[4] nem fogadtak el, szerintem kétségtelenül helyes, csak néhány helyesbítést kell hozzáfűzni.

Először is hangsúlyozni akarom, hogy a hangok jelölése a feliratban nem a rendes. A ΒΟΥΗΛΑ szóban az ΟΥ *o*-hangot jelöl, mert a görög feljegyzésekben ez a méltóságnév mindig omikronnal van írva.[5] A ΖΟΑΠΑΝ ⌣ ΖΩΑΠΑΝ szóban egy magánhangzó két magánhangzójellel van jelölve. A ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ szóban a harmadik szótag *ü*-je ΟΙ betűkkel van írva; ez az írásmód érthető, mert az οι jel a tizedik századig *ü* hangot jelöl, és X—XI. századbeli kéziratokban az οι és υ jelek gyakran fel vannak cserélve,[6] de mégsem szokásos. A ΤΑΓΡΟΓΗ szóban egy *u* hang a szabálytól eltérőleg o-val van jelölve. Itt tehát a török szavaknak nem az irodalmi művekben használatos átírását látjuk, hanem egy kevésbbé képzett embernek egészen egyéni, bár hibátlan írásmódját.

A ΒΟΥΤΑΟΥΛ ΖΩΑΠΑΝ nevet — bár erősen kételkedve — már korábban[7] egy besenyő fejedelem nevének tartottam. (Ezt a gondolatot most meglehetős bizonyossággal kimondhatom.) Konstantinos Porphyrogennetos „De administrando imperio"

[1] HAMPEL: ArchÉrtes. IV (1884.), 60; KEIL: Repertorium für Kunstwissenschaft XI (1897.), 258—81.

[2] Kopenhagen, 1917. Dán Akadémia; SamlAfh. III, 325—53.

[3] „Le zoapan Bouila a achevé la coupe, (cette) coupe à boire qui par le zoapan Boutaoul a été adaptée à être suspendue."

[4] UngJb. VII (1927.), 331—7; több mint kalandosan: JELIC: Strzygowski-Festschrift 147 kk.

[5] MARQUART, Chronologie 41, jegyz.; BEŠEVLIEV: A Nemzeti Múzeum Évkönyve, Sofia (bolgárul), 1922—1925., 405. l.

[6] MORAVCSIK GYULA közlése.

[7] MNy. XVIII (1922.), 7.

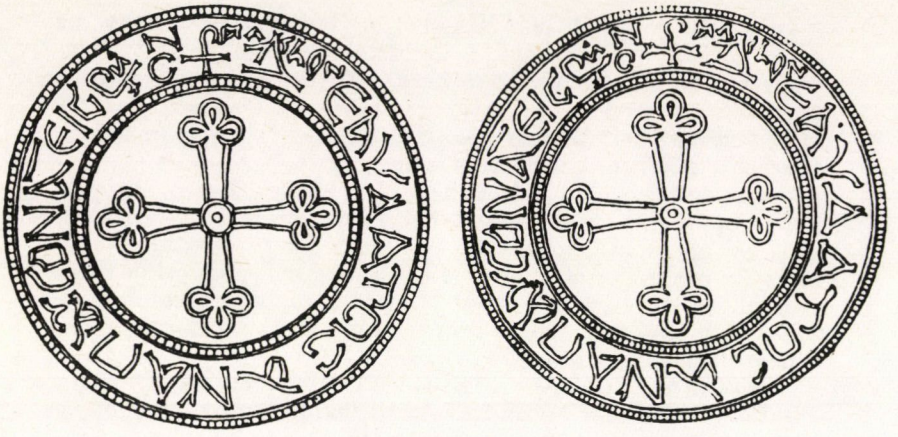

A 9. és 10. sz. csészék görög felirata.

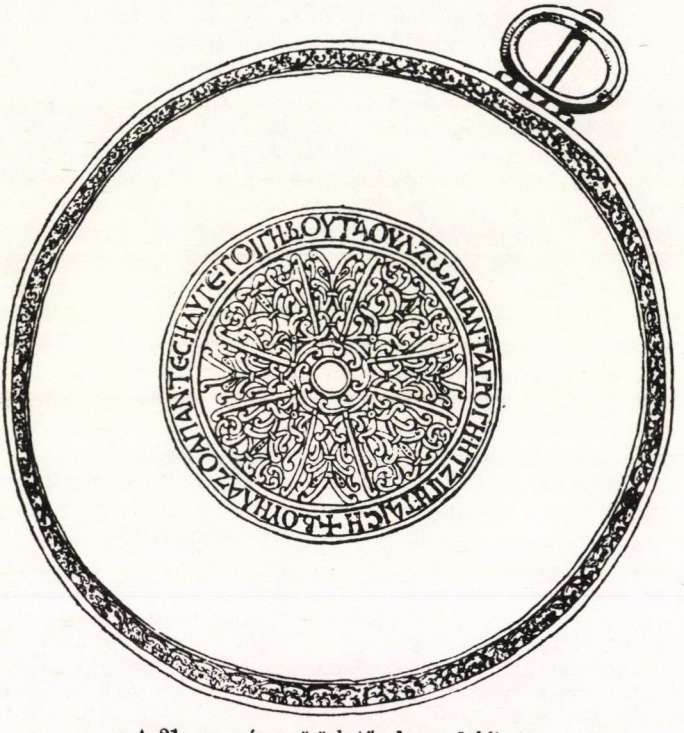

A 21. sz. csésze görögbetűs besenyő felirata.

c. művében (37. f.) azt olvassuk ugyanis, hogy a besenyők Τζοπόν = *Čaban*[1] nevű törzsének fejedelmét 889-ben Βατά (τὸν Βατάν)-nak hívták. Az *-ul* < *ογul* végzet török személynevekben annyit jelent, mint 'fia'.[2] ΒΟΥΤΑΟΥΛ ΖΩΑΠΑΝ tehát *Bota-ul Čaban*-nak olvasandó. Hogy a *Čaban* törzsnév személynévül szerepel, jól érthető; ez az eset gyakran előfordul török fejedelmi neveknél.[3]

Néhány felvilágosító megjegyzést szeretnék még ehhez hozzáfűzni.

A Βουτα = *Bota* név[4] megfelel a török *Bota* névnek, amely többször előfordul, vö. pl. kirgiz *Bota-qan*.[5] Konstantinos Porphyrogennetosnál a név Βατά-nak van írva, és a magyar régiségben is *Vata* alakban fordul elő.[6] A két utóbbi alakban az első szótag feltűnő *a*-ja valószínűleg török magánhangzó-váltakozásra megy vissza. Mint nomen appellativum a *bota* szó a kirgizben, keleti-turkesztániban és a csagatájban annyit jelent, mint 'újszülött teve, fiatal teve az első évben' (Radloff). Ilyenfajta nevek a törököknél nagyon kedveltek.

A Ζοαπαν szónak a Τζοπόν = *Čaban*-nal való azonosságát a Ζοαπαν Ζ-je tette előttem kétségessé. A török *č* hangot ugyanis a bizánci feljegyzések rendszerint τζ-vel adják vissza. Ha azonban meggondoljuk, hogy egyfelől ez a felirat nem alkalmazkodik a rendes átíráshoz, másfelől, hogy bár ritkán, de mégis előfordul, hogy az idegen *dž*, *č* hangot a bizánci feljegyzések Ζ-vel adják vissza,[7] akkor úgy találjuk, hogy a *Čaban* ≒ Ζοαπαν egyeztetésnek semmi sem áll útjában.

Az ϙα ⌒ ωα-t a ΖΟΑΠΑΝ ⌒ ΖΩΑΠΑΝ-ban *a*-nak olvasom. Kevéssé valószínű (nem is vélekedett így még senki), hogy itt két magánhangzóval vagy kettőshangzóval van dolgunk. Az α-t csak *a*-nak lehet olvasni (az *ä* olvasat itt alig jöhet tekintetbe), esetleg talán *o*-nak, de semmiesetre sem *u*-nak. (Ez már nem szokatlan írásmód, hanem h i b a volna.) Az omikron rendesen *o* és *a* hangot jelöl, a mi mesterünknél *u* is lehet; de ez az utóbbi olvasat itt az α miatt nem fogadható el, *u* hangot sohasem jelölhet α. A ΖΟ(Ω)ΑΠΑΝ szónak tehát a szláv *župan*-hoz semmi köze sincs.[8]

Itt egy török szóval van dolgunk, mint ahogyan a felirat összes többi szava is török. Ha pedig így van, akkor a ΖΟ(Ω)ΑΠΑΝ szó Ζ betűjét csak *s*-nek, *dž*-nek vagy *č*-nek

[1] Az ο a görög feljegyzésekben sokszor *a* hangot jelöl. [2] Thomsen, SamlAfh. III, 344—5. [3] L. „A honfoglaló magyarság kialakulása„ c. munkám 82—4. l.

[4] Az ου olvasásához vö. Βουηλα = *Boila*. [5] Radloff, Proben III, 90 (69). L. még Houtsma, Ein türkisch-arabisches Glossar 29. [6] Nagy Géza: Turul IX, 54.

[7] L. Népünk és Nyelvünk III, 184.

[8] Ugyanígy Fehér, A bolgár-török műveltség emlékei 125.

olvashatjuk, mivel a *z* hang a törökben szó elején nem fordul elő.

Hogy ebben a feliratban valóban a *Boila Čaban* és *Botaul Čaban* nevekkel van dolgunk, azt teljes világossággal mutatják a kincsnek rovásírásos feliratai, amelyekkel később foglalkozom.

Nem fogadhatom el továbbá THOMSENnek a TECH = TAICH = *täsi*-re vonatkozó magyarázatát sem. THOMSEN azt hitte, hogy ez a szó a *täpsi* 'kis tál' szónak egy eddig ismeretlen alakja. Ezt nem tartom valószínűnek, és a szót a *tas-y* 'tál-a' szóval egyeztetem. THOMSEN figyelmét nem kerülte el, hogy a *tas* szóra is lehet gondolni, de ezt a gondolatot elvetette,[1] mégpedig a vocalismus eltérése miatt. Azonkívül azt is valószínűtlennek tartotta, hogy a *tas* szó, amely arab eredetű, ilyen korán előforduljon egy török nyelvben. Azt a kérdést is felveti, hogy a szóbanforgó tárgyra nem illenék-e a *täpsi*-nél jobban a *tas* elnevezés.

Kezdjük azzal, hogy az utolsó kérdésre válaszolunk.

Hiábavaló dolog volna, ha a *tas* és *täpsi* szónak különféle jelentéseit most felsorolnók. Mind a két szó általában azonos jelentésű, és a török edénynevek jelentései nagyon ingadozók, de az oszmánli *altyn, gümüš tas* 'arany, ezüst ivócsésze' (RADLOFF, Wb.) azt bizonyítja, hogy jelentéstani szempontból semmi kifogásunk sem lehet azon feltevés ellen, hogy itt a *tas* szóval van dolgunk, mert hiszen valóban arany ivócsészét látunk magunk előtt.

Azt sem lehet akadálynak tekinteni, hogy a *tas* arab jövevényszó. A törökben kétségkívül voltak arab jövevényszók már a nyolcadik században, mikor a törökség bensőbb viszonyba került az iszlámmal. A besenyők régebbi hazájukban, amelyet Ibn Rusta, Al Bakrī írt le, keleten (oguzok) és délnyugaton (kazárok) olyan török népekkel érintkeztek, melyek az iszlám kultúrájával szoros kapcsolatban voltak, és melyeknek a nyelvébe (elsősorban perzsa közvetítéssel) arab elemek is kerültek be. A besenyők egy része a X. század első negyedében áttért az iszlámra;[2] ennek kétségkívül az volt az előzménye, hogy a mohamedán kultúrával már korábban megismerkedtek. Különben a *tas* szó a törökben világosan nem tartozik az újabb jövevényszók közé, RADLOFF szerint megvan az oszmánliban, a krímiben, a tümeniben és a toboliban, PRÖHLE[3] szerint pedig a kaukázusi karacsájban is.

Különösen fontos azonban a vocalismus kérdése (*tas* ∽ *täs*[*i*]), de ez a nehézség szintén elhárítható. Mindenekelőtt az Ural folyó besenyő nevére utalok, mely a többi nyelvjárás *Jajyq* alakjával szemben *Jäjik*'-nek hangzik, és azt mutatja,

[1] SamlAfh. III, 345, jegyzet.
[2] MARQUART, Streifzüge 72—3. [3] KSz. X, 137.

hogy az *a* > *ä* hangváltozás a besenyőben nem volt ismeretlen.[1] „Árpádkori törökjeink"[2] c. értekezésemben kimutattam, hogy a besenyő nyelv szorosan összetartozik a magyarországi kun nyelvvel és a Codex Cumanicus nyelvével. Ezek a nyelvjárások bizonyos esetekben *a* > *ä* hangváltozást mutatnak, különösen *j* és *č* mellett; ugyanezt a jelenséget a volgai törökben is megtaláljuk. A volgai törökben még azt is észlelhetjük, hogy az eredeti *a*, *ā* minden látható ok nélkül, különösen jövevényszavakban *ä*-vé változott.[3]

A besenyőben tehát bátran feltételezhetünk egy *täs* alakot 'csésze' jelentéssel.

Végül azt a szép mondattani szerkezetet, amelyet THOMSEN fordításában alapul vett, nem látom a feliratban. A *dügätügi* és *tagrugi* szóban két *-k* képzős nomen verbale van, amelyek meglehetősen önállóak. Hogy ezeket a *täsi*, illetőleg az *ičigi täsi* szóval nem lehet egész szoros kapcsolatba hozni, mutatja az a körülmény, hogy az egyik a *täsi* u t á n, a másik az *ičigi täsi* e l ő t t áll. Én — amint fordításomból kiderül — lazább szerkezetet teszek fel.

Ami azonban a legfontosabb, THOMSENnek a *dügätügi* és *tagrugi* alakokra vonatkozó magyarázatát, amely iránt kezdetben kissé bizalmatlan voltam, — pedig ezek magyarázata oly fontos, hogy voltaképen rajta fordul meg az egész felirat értelmezése —, most tökéletesen helyesnek találom. „Maḥmūd al-Kāšgharīs Darstellung des türkischen Verbalbaus" c. értekezésében (KSz. XVIII, 33—4, 40, 45) BROCKELMANN a *-q*, *-k* képzős nomen verbaléval is foglalkozik, és néhány példájában ennek az alaknak ugyanolyan használatát látjuk, mint amilyent a besenyő feliratban találunk. Az ilyen példák, mint *anyŋ jük k ö t r ü k i kör* 'nézd, hogy viszi a terhet', *anyŋ suv k ä č r ü k i kör* 'nézd, hogy megy át a vizen' tökéletes megfelelői a *tagrugi*-nak.

A felirat tehát következőképpen fordítandó:

'Boila Čaban császéje, mely az ő megrendelésére készült; Botaul Čaban csináltatta a csatját, az ő ivócsászéje ez.'

Ebben a feliratban egyetlen bolgár-török fonetikai sajátságot sem lehet találni, ezzel szemben a hangzóközi *-k*, *-q* képviselete határozottan más nyelvjárásra, mégpedig éppen a besenyő-kunra utal.[4] E jelenségre a felirat rövidsége ellenére is bőven van példánk: két *-g-* (< *-k-*) a *dügätügi* (< *tükätükki*)-ben, két *-γ-* a *taγruγγ* (< *taqruqy*)-ban és a *-g-* az *ičigi* (< *ički*)-ben. A *k* > *g*, *q* > *γ* hangváltozás feliratunk

[1] Konstantinos Porphyrogennetos, De adm. imp. 37. [2] Népünk és Nyelvünk III, 169—85. [3] Példákat l. Népünk és Nyelvünk III, 181, 183.
[4] Nem a bolgárra mutat már a *dügätügi d*-je sem. Semmi okunk sincs arra, hogy a bolgárban szókezdő *d*-t tegyünk fel; MIKKOLA két adata: *davšan* és *doχs* (JSFOu. XXX$_{ss}$, 11, 12) több mint gyanús.

nyelvében biztonsággal megállapítható, viszont a bolgár nyelv, mint a magyar nyelv török jövevényszavai[1] és a Τζακαράρης törzsnév[2] mutatják, megőrizte az őstörök *-k-*, *-q-* hangot. Ezzel szemben a besenyő és kun nyelv legfontosabb újításai közé tartozik, hogy bennük a szóközépi *-k-*, *-q-* hang *-g-*, *-γ-* (> *-j-*) hanggá változott.

*

A nagyszentmiklósi aranyedényeken található feliratok harmadik csoportját azok a feliratok alkotják, amelyek ismeretlen írással vannak írva.

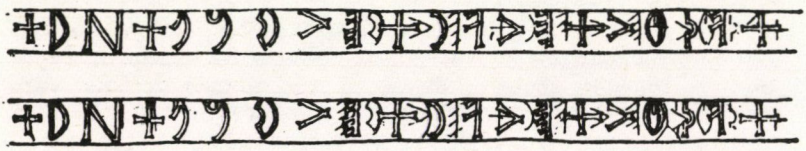

1. (A 8. sz. csészén. A feliratot voltaképpen az alsó sor ábrázolja; a felső sor HAMPEL rekonstrukciója, melyen az első előírást és a beponcolt feliratot tünteti fel.)

2. (A 17. sz. ivókürtön.)

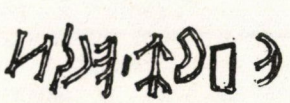

3. (A 9. sz. csészén.)

4. (A 22. sz. póháron.)

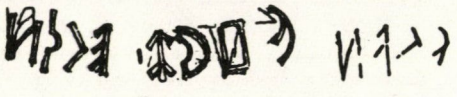

5a. 5b.
(A 10. sz. csészén.)

6b.

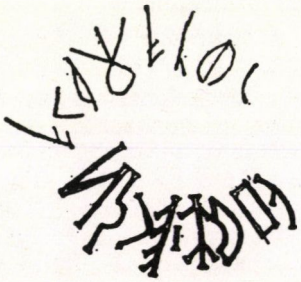

6a.

(A 23. sz. póháron.)

7.

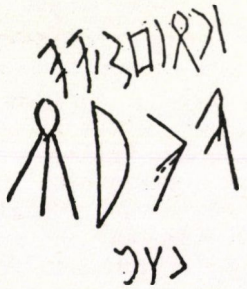

8.

9.

(A 6. sz. korsón.)

[1] GOMBOCZ, BTürkL. 166—7.

[2] BEŠEVLIEV: A Nemzeti Múzeum Évkönyve, Sofia, 1922—1925., 404. l.

10a. 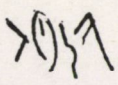

(A 3. sz. korsón.)

11. 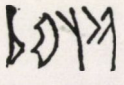

(A 15. sz. nyeles edényen.)

10b. 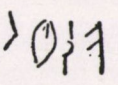

(A 4. sz. korsón.)

12. 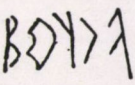

(A 16. sz. nyeles edényen.)

13. 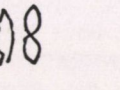

14. 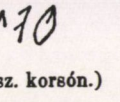

(Az 5. sz. korsón.)

15. (A 11. sz. billikomon.)

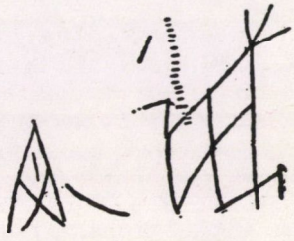

16. (A 2. sz. korsón.)

Ilyen feliratot a kincsnek tizenhárom darabján láthatunk (a 2. számú korsón levő jelek nyilvánvalóan nem ezzel az írással vannak írva). Összesen tizennyolc felirat van, ezek közül tíz (5b., 8., 9., 10a., 10b., 11., 12., 13., 14., 15.) egyetlenegy betűcsoportból, tehát minden valószínűség szerint egyetlenegy szóból áll; hét felirat — köztük öt azonos — (2., 3., 4., 5a., 6a., 6b., 7.) két betűcsoportból és a 8. számú csészének hosszabb felirata (1.) négy betűcsoportból.[1] A négyszavas feliratban a szavak (= betűcsoportok) kereszttel vannak elválasztva;[2] azonkívül ugyanilyen kereszt van ennek a feliratnak az elején és végén, valamint a görög betűkkel írt besenyő felirat elején; a 2., 3., 4., 5a., 6a., 7. feliratokban a két alkotórészt rövid, a sor közepén álló függőleges vonal választja el egymástól, a 6b. feliratban pedig semmiféle választójelet nem látunk, habár a felirat valószínűleg két szóból áll, mert nyolc betű van benne, melyek közül a négy első mint önálló felirat is szerepel. A 2., 3., 4., 5a., 6a. feliratok (jelentéktelen eltérésekkel, melyekről alább lesz szó), azután a 10a. és 10b., végül pedig a 11. és 12. feliratok azonosak; a 10a. és 10b. feliratok pedig megegyeznek a négyszavas 1. számú felirat első szavával (jobb-

[1] E felirat egyes részei bekarcolással elő vannak rajzolva; a bekarcolás — mint az ábra alapján (71. l.) megállapítható — kétszer történt meg; a poncolásnál a másodikat vette figyelembe a mester, mert ez volt az, amely megfelelt a rendelkezésre álló helynek.

[2] Görög eredetű; l. HAMPEL: ArchÉrtes. IV (1884.), 51—2.

ról számítva). A tizennyolc felirat tehát tizenhét szóból áll. Hét felirat, köztük a legnagyobb, az 1. számú, poncolva van, tizenkettő karcolva, a 23. számú kelyhen pedig a poncolt felirat mellett egy karcolt felirat látható. (Vö. 71—2. l., ábra.)

A fentemlített két elválasztójelen kívül a feliratokban 22 betű fordul elő, amelyek közül egyesek csupán egyszer, a többiek többször szerepelnek.

Ezeknek a feliratoknak a megfejtését már többször megkísérelték, de a kísérletek elfogadható eredményre nem vezettek.

A XIX. század negyvenes éveiben JERNEY JÁNOS a kincs feliratait a magyarból akarta magyarázni, de eredményeit nem adta ki.[1]

1866-ban FR. DIETRICH e rovásírásos feliratokat a rúnaírás segítségével akarta megfejteni.[2] KONDAKOW[3] néhány feliratban (2., 3., 4., 5a., 6a.) az ἐποίησεν görög szót vélte felfedezni, s két bolgár tudós, BALASČEV és MLADENOV tovább dolgozott ennek a nem valami szerencsés gondolatnak az alapján, mely különben már HAMPEL fejében megfordult.[4]

FISCHER KÁROLY ANTAL a feliratokat a magyar rovásírás alapján próbálta magyarázni.[5] Többször keresték a megoldást a türk írás segítségével (erre a lehetőségre NAGY GÉZA már 1895-ben utalt a Millenáris Történetben, CCCXXXIII. l.), így 1909 körül egy ismeretlen magyar tudós, akinek megfejtési kísérletét THOMSEN ismertette[6] s 1915-ben MÉSZÁROS GYULA[7] és SUPKA GÉZA.[8]

Bolgárnak tartja ez írást FEHÉR GÉZA „A bolgár-török műveltség emlékei" c. munkájában. (155., 157. l.) Véleményét arra alapítja, hogy a kincs bolgár, s hogy a rovásírásos feliratok betűi hasonlítanak bizonyos Bolgáriában talált tamgaszerű jelekhez.

Ezek a magyarázó kísérletek azon a módszertani hibán hiúsultak meg, hogy a kincs rovásjegyeinek hangértékét más ábécék jeleivel való hasonlatosság alapján akarták meghatározni, és mivel az alapul vett ábécék között nincs egy sem, amelynek jelei a kincs rovásjegyeivel világosan egyeznének, arra kényszerültek, hogy kétséges egyezések alapján önkényesen állapítsák meg a rovásjegyek hangértékét. Magától értető-

[1] Magyar Hajdan és Jelen. 1847. 5; l. HAMPEL: ArchÉrtes. IV (1884.), 2—3.
[2] Runeninschriften eines gothischen Stammes auf den Wiener Goldgefässen des Banater Fundes: Germania XI, 177—209. L. THOMSEN, SamlAfh. III, 330—1. [3] Geschichte und Denkmäler des Byzantinischen Emails (Frankfurt a. M., 1892.) 40. l. [4] MLADENOV: UngJb. VII (1927.), 31 kk., ahol a szerző a török feliratot, mellyel THOMSEN foglalkozott, kevéssé sikerült revizió alá veszi; MLADENOV: A Nemzeti Múzeum Évkönyve, Sofia, 1922—1925., 362—80. l., l. G. IL'INSKIJ: Vestnik Naučnogo Obščestva Tatarovedenija No. 8. (1928.), 123 kk. — HAMPEL, Goldfund 68.
[5] A hun-magyar írás és annak fennmaradt emlékei (1889.) 40—59.
[6] SamlAfh. III, 331—2. [7] Ethnographia XXVI, 1—21. [8] ArchÉrtes. XXXV, 50—64, XXXVII, 8—86.

dik, hogy ennek az eljárásnak semmi haszna sincs. Ilyen alaphiba mellett már kisebb jelentősége van annak, hogy ezek a magyarázó kísérletek olyan alakokban bővelkednek, amelyek nyelvtörténeti szempontból lehetetlenek.[1]

A magyarázó kísérletek eljárásának szemléltetésére egy rövid feliratnak (5b.) MÉSZÁROStól és SUPKÁtól származó értelmezését mutatom be. Ezzel talán annál is inkább tartozom, mert ezek a legújabb kísérletek, s nagyjában helyes irányban is keresik a megfejtést.

A felirat a következő:

MÉSZÁROS ezt jobbról balra olvassa, az egyes jegyeket sorban a következő türk jelekkel tartja azonosnak: = türk *č*, = türk *o, u*, = türk *k*, = türk *ö, ü;* a feliratot így olvassa el: *'č uk ü; ič* a. m. 'igyál', *uk* a. m. 'hallj, érts', az *ü*-t (meg nem engedhető módon) *üj*-re egészíti ki és a teleut *öi* 'idő, mérték' szóval egyezteti; az egészet pedig így fordítja: 'igyál, de tudj mértéket'. Ez természetesen több mint szabad fordítás, mivel a betűk, amelyeket MÉSZÁROS itt megtalálni vélt, legjobb esetben *ič uq ü*-nek olvashatók és 'igyál, halld meg . . . .'-nek fordíthatók. Ennek azonban nincs semmi értelme, és a mellett még fennmarad egy érthetetlen *ü*. (Megjegyzendő ezenkívül, hogy a teleut *öi* 'idő' újabb alak, melynek a türkben és az ujgurban *öd* felel meg.)

Ugyanezt a feliratot SUPKA balról jobbra olvassa. Már maga ez az eljárás megfosztja a magyarázatot a szilárd talajtól, mivel SUPKA a feliratokat rendesen jobbról balra olvassa. A jeleket a következő türk betűkkel azonosítja: = *ö, ü*, = *k*, = *s*, = *g*, és a feliratot *üksüg*-nek olvassa, ami szerinte a. m. 'törés'. Ilyen török szó azonban nincs, SUPKA a kojb. *ük-* 'tönkre menni', kirg. *ük-* 'szétőrölni' szókból származtatja.

*

Ezekkel a kísérletekkel szemben már THOMSEN rámutatott a megoldás helyes útjára: figyelmen kívül kell hagyni minden rokonnak vélhető ábécét, és a betűk hangértékét tiszta spekulációval kell meghatározni.

Én is meglehetős sokat foglalkoztam ezekkel a feliratokkal, míg végül sikerült őket megfejteni. A megfejtéshez pedig egy régi és egyszerű úton jutottam el.

Tudjuk, hogy a görög írással írt török feliratban két személynév van: Βουηλα Ζοαπαν és Βουταουλ Ζωαπαν. E két nevet *Bojla Čaban*-nak, illetőleg *Botaul Čaban*-nak olvasom, ezeket az olvasatokat fent részletesen megokoltam. A *Bojla Čaban* és *Botaul Čaban* neveket kerestem én a rovásírásos feliratokban. Nem kellett sokáig keresni; mindjárt feltűnt, hogy az 1. számú felirat: két első

[1] THOMSEN, SamlAfh. III, 329 kk.

szava (jobbról balra) *B°jla Čab^a^n*-nak olvasható[1] (a kereszt jel nem olvasandó). A 3. és 4. számú korsókon levő 10a. = 10b. felirat: >O>ᛏ e szerint *B°jla*-nak olvasandó és a korsók tulajdonosát jelöli meg. Ezt körülbelől tíz év óta tudom már, de mikor az így nyert hangértékekkel a többi feliratot próbáltam értelmezni, semmi kielégítő eredményre nem jutottam.

A mult év novemberében azután elolvastam Kai Donner és Martti Räsänen „Zwei neue türkische Runeninschriften"[2] című szép kiadványát. Egy kőszénből készült orsón levő türkbetűs kis feliratot közölnek a szerzők, amely *q^a^d^ɪ^y^r^ɪ^y^q-^a^γ^y^r^ɪ^č^a^q*-nak, azaz 'orsó-korong'-nak olvasandó. A felirat tehát egyszerűen a tárgy megnevezése. Ekkor eszembe jutott, hogy hasonló feliratok Radloffnál[3] is találhatók; egy fémtükör felirata *Küd Aruk Bäk küzküsi* 'Küd Aruk Bäk tükre', egy másik fémtüköré pedig: *Er Aŋkas Töšäk* [?] *küzküm üzük* 'Er Aŋkas Töšäk tükröm, ?'.

Azonnal a nagyszentmiklósi kincs rovásírásos feliratairа gondoltam. Mivel a görögbetűs feliratban itt is előfordul többek között az *ičigi täsi*, vagyis 'ivócsésze' megjelölés, talán — legalább is részben — a rovásírásos feliratok szintén magukat a tárgyakat nevezik meg. Munkához fogtam, és néhány órán belül a feliratok nagyobbik része meg volt fejtve.

Az első felirat, amelynek értelmezése ennek a gondolatnak az alapján sikerült, a 10. számú csészén levő 5b. felirat volt: Иᛏ>ᛋ. Ez a felirat négy betűből áll, melyek közül kettőt a *B°jla Čab^a^n* névből már ismertem: a második jel (mindig jobbról számítva) *a*, a harmadik *b*. A felirat egy lapos csészén van. A török *tabaq* szó jutott eszembe, amely 'tál, csésze' jelentésű, és amely kitűnően illik ide. Most már — egyelőre feltevésszerűen, később teljes bizonyossággal — a ᛋ *t* és И = N *q* jelek hangértékét is ismertem. (Utóbbi az azonos 2., 3., 4., 5., 6a. feliratokon kétszer N, háromszor И alakban fordul elő, a két betű tehát ugyanazt a hangot jelöli.) A *tabaq* szó Radloff szerint megvan a kazániban, a kirgizben, az oszmánliban és több szibériai nyelvjárásban (alt., tel., leb., sor); a tarancsiban *tabaχ* alakja van, oszmánli, balkár és szagaj területen a *tamaq* alakot is ismerjük, az oszmánliban a *tabadžyq* deminutiv alak is előfordul, a Codex Cumanicusban pedig *tabac* alakban van meg a szó. (Ez a besenyő nyelvnek a kunnal való közeli rokonsága miatt különösen fontos.)

Ezután a 11. és 12. számú (két kis csészén levő) két azonos feliratot: BOY>ᛏ fejtettem meg. A *ba-* betűcsoport, tehát a szó kezdete, itt is ismeretes volt. Most már elő lehetett venni a szótárt. Mindjárt rátaláltam a *baqradž* szóra,

[1] A sor tetején álló kis betűkkel a feliratokban ki nem írt magánhangzókat jelzem. Ilyen ki nem írt magánhangzók majdnem minden régi török írásban vannak.

[2] JSFOu. XLV₂ (1931.), 7. [3] Alttürk. Inschr. 346.

amely hangalak és jelentés tekintetében egyaránt ideillett. A szó szabályos besenyő-kun alakja *bayradž*-nak hangzik. A *baqradž* az oszmánliban a. m. 'nyeles rézedény', a kazáni *baqrač* a. m. 'kis lábas vagy merőkanál hosszú nyéllel', s a *bayradž* szó itt a kincs két kis nyéllel ellátott csészéjén fordul elő. A szó az ujg. stb. *baqyr* 'réz' szóból származik; a Codex Cumanicusban, vagyis a besenyő testvérnyelvében *bagir* alakja van;[1] maga a *baqyr* szó képzőelem nélkül a kirgizben nyeles edényt jelent, mégpedig 'vízmerítőkanalat'. Idetartoznak még: k a r L. *b a γ y r*, tel., küer. *paqyr*, bar. *payyr*, tel. *pakras* 'réz, egy kis öntöttvas csésze' és tob. *baqradž* 'vasfazék'.

Most visszatértem a hosszúkás csészén levő legnagyobb felirathoz (1.). A felirat a következő:

A két első szót már ismertem: *Bᵒjla Čabᵃn*, továbbá a harmadik szó három első betűjét is: 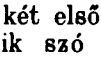 = *ča(ä)r* · ·, végül a negyedik szó első betűjét: = *q* · · · Az jelet eddig csak *a* jelentésben találtam, de az minden további nélkül világos, hogy ezt a jelet *ä*-nek is olvashatjuk; a régi török írásokban az *a* és *ä* jelölésére rendszerint ugyanazt a jelet használják.

A feliratban levő harmadik és negyedik szó minden valószínűség szerint jelzős viszonyban áll egymással. Először tehát az utolsó szót kerestem és megtaláltam a *qaš* szót, melynek jelentése eredetileg 'kiemelkedés, part, szél', de amely az oszmánliban 'fatál, csésze' jelentésben is előfordul, és a deminutiv *-q* képzővel (*qašyq*) több dialektusban 'kanál' az értelme. Az eredeti jelentés kétségkívül 'edény, melynek pereme van', tehát 'tál', és ugyanígy fejlődött aztán a 'kanál' jelentés, mint ahogy az ujgur *čam* 'tál' szó az oszmánliban továbbképezve *čamčaq* alakban 'nagy fakanál, fából való ivóedény' jelentésekben található meg. Vö. még Codex Cumanicus: *chasuc* 'kanál', csag. *qašuq* 'fakanál', kir., karL. *qasyg* 'kanál', karT. *qašuχ* 'ua.', tel., bar., sor *qažyq* 'nagy főzőkanál', egy másik ablaut-alakban: tar., keletturk. *qošuq* 'kanál'; kaz. *qašajak* 'konyhaedény', melyet Radloff *qašyq* 'kanál' és *ajaq* 'csésze' részekre bont.

A *qaš* 'tál' jelzőjét szintén nem volt nehéz megtalálni; ez nem más, mint = *čäriz*, mely *čäräz* alakban az oszmánliból és csagatájból ismeretes. (Az *ä* ⌒ *i* váltakozás hasonló esetekben nem ritka.) A *čäräz* szó az oszmánliban 'édesség, nyalánkság, desszert, hideg ennivaló, utóétel' jelentésekben ismeretes, a csagatájban[2] 'száraz; könnyű; valami ennivaló; gyümölcs; aszalt szőlő, mazsola, füge' jelentésekben. (قورو* خفيف* يه جك شيئ* ميوه و قواكه و يمش* موز* ميز* زيب)

[1] 60v 2; Bang: SBPreussAWPh. 1912. XXI. Taf. II.
[2] Šeiχ Suleimān, ed. Stambul.

Az egész felirat tehát így fordítandó: 'Bojla Čaban csemegés tálja."[1]

Megemlítem még, hogy ZENKER szerint[2] a *čäräz* kis tányérokon felszolgált édességet jelent.

Oroszországban Poltavától nem messze 1912-ben egy kincset találtak, amely igen közel áll a nagyszentmiklósi kincshez.[3] Ebben a kincsben találunk egy ezüsttálat, melynek a nagysága megfelel a mi tálunk nagyságának, és amelyet A. BOBRINSKOJ GRÓF a kincsről írt cikkében[4] „serebrannaja vaza dlja fruktov", vagyis 'gyümölcsöstál' néven jelöl meg.

E felirat betűinek olvasását a többi feliratok igazolják. Egy kivétel van, az D *š* betű, melynek olvasását azonban az összefüggés biztosítja.

Most a 9. számú kis felirat megfejtése következett, mely két másik felirattal együtt a 6. számú korsón található. Ez a felirat csupán három betűből áll, de az a körülmény, hogy ez a három betű az eddigi eredmények alapján csupán egyféleképpen olvasható, különös fontosságot ad neki. A felirat: 𐰴𐰺. Az első betűt *a*-nak vagy *ä*-nek lehetne olvasni, de itt csak az *a* olvasat lehetséges, mert a második betű *γ*, *γ* mellett pedig *ä* nem fordulhat elő; a harmadik betű *i*, itt — *γ* mellett — velaris *y*. A feliratot tehát *a;y*-nak kell olvasni, és mivel a mássalhangzó jele két magánhangzó jele közt van, semmit sem lehet hozzáolvasni. *Ayy* jól ismert régi török szó, jelentése 'bőkezű' és 'drágaságok, értéktárgyak, kincs, gazdagság, adomány, ajándék'.[5]

Most következik az öt azonos felirat: 2., 3., 4., 5a., 6a. Ezek azzal tűnnek ki, hogy poncolva vannak, mint a nagy (1. számú) felirat, míg az összes többi feliratok karcolva vannak; azonkívül két betűcsoportból állanak, mint a 7. felirat. Ez az öt felirat különféle tárgyakon fordul elő, az ivókürtön,

[1] Feltűnő a 3. sz. birtokos személyrag hiánya; a két megjelölés (a tulajdonos neve, a tárgy neve) kissé laza összefüggésben vannak egymással; e jelenséget megértjük, ha tekintetbe vesszük, hogy néhány edényen csak a tárgy neve, néhányon csak a tulajdonos neve található, az 5. sz. korsón pedig ott van a tulajdonos neve és feletте a tárgy megnevezése.

[2] Dictionnaire turc-arab persan, s. v. *čäräz*.

[3] „Egyes darabok (pl. ivókürt, kelyhek) a nyersanyag és tárgyi forma szempontjából azonosak; a poltavai lelet jellege más, t. i. gazdagabb; sok olyanféle tárgytípust egyesít magában (pénzek, övdíszítmények, lószerszámdíszek, kengyelpár stb.), melyek a nagyszentmiklósi leletben hiányoznak, azonban e tárgyak technikai sajátosságai, motivum-összetételei stb. is fedik a nagyszentmiklósi fémművességi kultúra összességét és azzal ellentmondó elemek nincsenek." (FETTICH NÁNDOR közlése.)

[4] Doklady, čitannyje na Londonskom Meždunarodnom Kongressě Istorikov v martě 1913 g. (= Materialy po archeologÿi Rossiji, No. 34), Petrograd, 1914. 112. l. V. tábla.

[5] RADLOFF, Wb.; THOMSEN, Inscr. de l'Orkhon 167—8; RADLOFF, Alttürk. Inschr. NF. 160; THOMSEN, Turcica 67—8; THOMSEN—SCHAEDER: ZDMG. NF. III, 141—2; BROCKELMANN, Mitteltürk. Wortschatz, s. v.; RADLOFF—MALOV, Uig. Sprachdenkm. 260.

két egyforma csészén (9. és 10. sz.) és két egyforma kelyhen. (22., 23. sz.) A felirat a következő:

Az első betűcsoportot hagyjuk egyelőre figyelmen kívül, a második *čajq* betűkből áll (a *q* miatt *a*-t kell olvasni). Mindjárt világos, hogy itt az *ajaq* szóval van dolgunk, amely a legközönségesebb kifejezés ivóedények számára. Megvan a régi oszmánliban *ajaq* 'serleg',[1] a karacsájban: *ajaq* 'tál',[2] a jakutban: *aⁿjaχ* 'száj, egy nagy serleg, amelyből kumiszt isznak' (Böhtlingk), a mongolban: *ajaγa* 'csésze, ivóedény'; Radloff („minden nyelvjárás") 'csésze, fazék' jelentésekben ismeri (*qymyz ajaq* 'kumisz-csésze'), Kāšγarīnál: *ajaq* 'tál, csésze' (Brockelmann, MW. s. v.). De mi a *č*, mely az *ajaq* előtt áll? Ez *ič*-nek olvasandó, vö. balkár *ič* 'питье = ital, ivás'.[3] A szóbanlevő felirat tehát *ič ajᵃq* 'ivóedény'.

Az 5. számú korsón a később tárgyalandó feliratal együtt található a 14. felirat: , tehát *l*, *b* és egy ismeretlen jel. Ezt a feliratot *ˡlbᵃk*-nek olvasom, és az *Il-bäk* személynévvel egyeztetem. A korsó másik felirata a tárgy megnevezése, ez pedig a tulajdonos neve. A betűt tehát a palatalis *k* jelének tartom. Sajnos, ez a jel a feliratokban többször nem fordul elő, de a hangérték megállapításában itt aligha tévedek. A régi törökségben minden írás megkülönbözteti egymástól a palatalis és a velaris *k*-t. A jel feltűnően hasonlít a velaris *q* jeléhez, és ezt aligha lehet véletlennek tartani. Végül pedig a betűcsoport értelmezésére — ahogy én látom — más lehetőség nem igen van.

Az *ˡlbᵃk* névvel kapcsolatban meg akarom még jegyezni, hogy ez a név nem tévesztendő össze az *Il-bäg* ⌒ besenyő **Il-bäj* névvel.[4] A név második alkotórésze nem *bäg* 'vezér', hanem *bäk* ⌒ *päk* 'szilárd, nagyon'. Mellőzve e név előfordulásának azon eseteit, amelyek bővebb magyarázatot kívánnak, megemlítem a volgai-török és kirgiz *Ilbek* neveket.[5]

A 7., 13. és 15. feliratokkal együtt foglalkozom, mivel ezekben három olyan betű van, t. i. , amelyek bennük többször előfordulnak, és amelyekkel eddig nem volt dolgunk. A 7. felirat két szóból áll, és a 6. számú korsón található két másik felirattal együtt; a 13. felirat egy másikkal együtt az 5. számú korsón áll, a 15. felirat pedig a 11. számú serlegen. A feliratok a következők:

7.
13.
15.

[1] Vámbéry: KSz. I, 22. [2] Pröhle: KSz. X, 85.

[3] Sbornik . . . dlja opisanija . . . Kavkaza XLII (1912.), III, Kratkij očerk grammatiki jazyka „bolkar", N. A. Karaulova 53; *ič* tehát egy régi nomenverbum, mint pl. *täbrä* 'kezdet' és *täbrä-* 'elkezdeni' ugyanebben a nyelvben.

[4] *Il-bäg*-re vonatkozóan l. Pais: KCsA. II, 324 k.

[5] L. Rásonyi Nagy László Török Névkönyvét (kézirat).

Ennek a három feliratnak a megfejtése sokkal több nehézséget okozott, mint az eddig tárgyaltaké. A megfejtésnél a következő módon jártam el.

A hetedik és a tizenötödik felirat azonos első betűje: 𐰇 valószínűleg az *s* hang jele. Ez a jel — gondoltam — olyan hangot jelöl, mely szó elején gyakran előfordul. A szókezdő hangok közül a törökben csupán a *k*, *q*, *j*, *t*, *č* *s*, *b* mássalhangzók fordulnak gyakran elő. Ezek a mi feliratainkban — az egyetlen *s*-en kívül — már mind előfordultak. Az 𐰇 jel ugyan a 13. felirat végén is előfordul, s a törökben a szó végén *s* hang rendesen nincsen, de a kunban és a besenyőben a szóvégi *-z* gyakran *s*-re változik (Népünk és Nyelvünk III, 177—8). A 7. felirat második betűje *a*, *ä*; a harmadik betű ismeretlen, a negyedik *n*. Most átnéztem az összes török szóalakokat, amelyek itt tekintetbe jöhetnek. Főleg az ismeretlen 𐰀 jel meghatározására volt szükség, mely csak *g*, *η*, *m*, *d*, *v* lehetett. Magánhangzót nem jelölhet, mivel előtte *a*, *ä* áll, *p* a besenyőben szó belsejében aligha fordul elő gyakrabban, a többi mássalhangzó jele pedig már ismeretes. Ha átnézzük a török szókincs idevonatkozó részét, csupán a *sävin-* 'örül' szótő mellett lehet dönteni, s ami az egész szót illeti, csupán a *sävin-* gyakran előforduló származékával, a *sävinüg* 'öröm' szóval lehet dolgunk. Ezt a feltevést igazolta aztán a 13. és 15. felirat.

Sävinüg személynév, mégpedig egy nőnek a neve; ugyanabba a jelentéstani csoportba tartozik, mint a latin *Laetitia* női név vagy pedig *Ögrünč Tigin Tängrim* török női név. (*Ögrünč* a. m. 'öröm').[1] A *sävin-* tőnek egy másik származéka *Sävindž* 'öröm' gyakran előforduló férfi- és női név.

A felirat második része, 𐰀𐰇 a *bičä* (< *bīčä* < *bej-čä*) szóval függ össze, mely a tara nyelvben 'asszony'-t, a lucki karaimban 'királynő'-t jelent. A *bäg* szó egyéb származékai a törökben gyakran előfordulnak 'hercegnő' jelentésben. Feltűnő azonban, hogy a szóvégi *ä* nincs megjelölve.[2]

A 𐰀𐰇𐰃𐰋𐰀𐰃𐰇 *Säv*^{i}*nüg b*^{i}*č*$^{ä?}$ feliratot tehát 'Sävinüg fejedelemasszony'-nak fordítom.

Most áttérünk a tizenötödik feliratra: 𐰇𐰇. Az első betű *s*, a másodikat *η*-nek, az egész szót pedig *säη*-nek olvasom, amely egy edényt jelent. Radloff a sor nyelvből mutatja ki, azonosnak tartja a *säniη* szóval és a *sän* címszóra utal. Csak-

[1] A. v. Le Coq, Chotscho, 30. tábla.

[2] Itt talán egy **bič*, **bīč* alakkal van dolgunk, amelyben *-č* a képző (Deny, Grammaire de la langue turque 580. l.), vagy pedig a *bikäč* (csag., kkir., kaz.) 'leány' ⌣ kir. *bikäš* 'a férj idősebb nőtestvére; tiszteletet kifejező megszólítás leányokhoz' ⌣ keletturk., csag. *bigäč* alakkal, melynek a besenyőben szabályosan **biäč* felelne meg. (L. KCsA. I, 221.) Mivel ezek a feliratok történeti írásmódot tüntetnek fel, ebben az esetben a **bigäč* írásmódot várnók. Meg kell azonban gondolni, hogy itt egy megszólításul gyakran használt szóról van szó, amely szabálytalan változásokat is szenvedhetett.

hogy, sajnos, RADLOFFnál sem a *sänIŋ* szó, sem pedig a *sän* nincs meg. Kāšγarīnál *säŋäk* (ghuzz) alakot találunk 'korsó' jelentésben (BROCKELMANN, MW.). Idetartoznak még RADLOFFnál: krími *sän* 'fazék fedővel' és az azerbajdzsáni *sänäŋ* 'kanna vagy merőkanál agyagból'. Hogy az **8** betű *ŋ* hangot jelöl, azt megerősíti a 13. felirat.

A 13. felirat IЪЭ8 *ŋ z g s* betűkből áll. Két szó van itt, melyek közül az elsőt *$^{\ddot{a}}\eta^{i}z$*-nek olvasom, és a szag., kojb., kacs. *äŋis* (< *äŋiz*) 'széles, nagy, bő' szóval egyeztetem. A második szót *$^{\ddot{a}}g^{i}s$*-nek olvasom, és 'száj, nyílás'-nak fordítom. E szó régi alakja a törökben *aγyz*, és ez a velaris alak él ma is a török nyelvjárásokban. De e mellett van a szónak palatalis alakja is (*äüz*) két szibériai nyelvjárásban (tara, kúrdak). Az is lehetséges, hogy a palatalis alak a besenyőben az **äŋizaγys* > *äŋizägis* összetételben keletkezett,[1] de valószínűbb, hogy ebben az esetben ugyanazzal a palatalizációs jelenséggel állunk szemben, amely a fentebb tárgyalt *Jäjik* < *Jajyq* és *täs* < *tas* alakoknál mutatható ki. Az *$^{\ddot{a}}\eta^{i}z^{\ddot{a}}g^{i}s$* alak *s* hangjáról már fentebb (79. l.) beszéltem.

Az *$^{\ddot{a}}\eta^{i}z^{\ddot{a}}g^{i}s$* kifejezés tehát annyit jelent, mint 'széles száj, széles nyílás'; egy ilyen kifejezésnek azonban a törökben 'széles szájú, széles nyílású' jelentése is van, mint pl. a *qara-qalpaq* népnév nem 'fekete sapká'-nak, hanem 'fekete sapkás [nép]'-nek fordítandó. Vagy pedig — hogy egy, magyarázatom szempontjából igen fontos példát idézzek — a csagatáj *qabaqulaγ* 'füles korsó, füles csésze' eredeti jelentése nem 'nagy fül', hanem 'nagyfülű [edény]'. Különösen figyelemreméltó, hogy a *qulaq* szó, illetőleg — ami még különösebb, a szó palatalis alakja, *küläk*, önmagában is előfordul 'füles edény, füles korsó' jelentésben. Ez valószínűleg elvonás egy *büjük qulaq* 'nagyfülű' > **büjükküläk* vagy más ehhez hasonló kifejezésből. Az *$^{\ddot{a}}\eta^{i}z^{\ddot{a}}g^{i}s$* 'széles szájú, széles nyílású [edény]' épen olyan edénynév, mint *qabaqulaγ* 'nagyfülű [edény]' vagy mint a magyarban az *orros*, *óros* 'csücskés-szájú kancsó' Nagy-Kunság, Heves, Szatmár megye (MTsz. II, 23).

Az azonos 2., 3., 4., 5a., 6a. feliratok: N>>ꟾꟾ✢ϽOϿ első részét (a kifejezés második része *$^{i}\check{c}_aj^{a}q$* 'ivóedény') nem tudom kielégítően megmagyarázni, mivel a negyedik betű csak itt fordul elő, és hangértékét az összefüggésből nem lehet megállapítani. Nagyon valószínű, hogy ez a ✢ϽOϿ személynév. Az első betű *t*, a második a 7. feliratban az *ü* jeleként fordul elő, de esetleg *u*, *ö*, *o* hangot is jelölhet (közös jele van ebben a besenyő írásban az *a*, *ä*, úgyszintén az *y*, *i* hangnak; hogy azonban az *ü* jele *u* hangot is jelölhet, vagy pedig *ö* hangot is, mint a türk írásban, vagy *ü*, *u*, *ö*, *o* han-

[1] Vö. szag., kojb. *eŋnäs* 'vízhordó rúd' < *eŋin* 'Schulter' + *aγas* 'Baum, Stock'; karL. *kögät* 'zöld fű' < *kök ot*; kaz. *kügät* 'fakó (ló)' < *kük at*, *täŋrikän* < *täŋriqan* (l. BANG — v. GABAIN, Türk. Turfan-Texte 27).

got, mint az arab eredetű török írásban, azt a rendelkezésünkre álló anyag alapján nem lehet eldönteni); a harmadik jel *r*, a negyedik ismeretlen, valószínűleg *m*, vagy pedig a türk írásból ismert ideogramm: ↑, ↓ *oq* 'nyíl', és ennélfogva *oq*, *uq*-nak olvasandó. A szót tehát *Turum*-nak vagy *Turuq*-nak olvasnám, ami '[Életben] maradó' jelentéssel kedvelt török személynév (vö. a *Turak* besenyő fejedelemnevet).

A 8. feliratot: ᛟD>ᛋ (a 6. korsón, *Sᵃv ʿnüg bʿčᵃᵃʳ* és *aγy* közt) és az ezzel bizonyosan összefüggő 6b. feliratot (a 23. kelyhen *ʿč ajᵃq*-kal együtt): ᛯᛟᛉᛋᛟD>ᛋ, mely *ba(ä)š*·, illetőleg *ba(ä)š·bγln* betűcsoportokból áll, nem tudtam megfejteni.

Végül meg akarom még jegyezni, hogy a megfejtésnél a Konstantinos Porphyrogennetosnál előforduló besenyő Τζοπόν törzsnév alapján megállapított *Bojla Čaban* névből indultam ugyan ki, de megfejtésem helyessége nem ezen a néven alapszik. Ha Konstantinos császár feljegyzései a besenyő fejedelmekről és törzsekről nem maradtak volna ránk, vagy pedig senkinek sem jutott volna eszébe a Βουταουλ Ζωαπαν-ban a *Bota-ul Čaban*-t keresni, ezeket a feliratokat akkor is meg lehetett volna fejteni. Abból a valószínű feltevésből kellett volna kiindulni, hogy itt többek között edénynevekkel van dolgunk. Akkor ki kellett volna jegyezni pl. RADLOFF szótárából az összes tekintetbe vehető edényneveket — körülbelül száz ilyen név van —, és ilyen módon — némi szerencsével — bizonyosan meg lehetett volna találni a *tabᵃq* és *baγrᵃdž* szavakat. Azután a *b* és *a* betűk ismeretének birtokában s a görögbetűs felirat *bojla* szavának figyelembevételével meg lehetett volna állapítani a háromszor előforduló *bojla* szót, továbbá az *ajaq* 'edény' szót, azután meg lehetett volna találni a *č* jelét az *ʿč-ajᵃq* 'ivóedény' szóban. (Ez lett volna a legnehezebb lépés, de kétségkívül sikerült volna; egyszerűen keresni kellett volna egy egytagú szót, mely az *ajaq* 'edény' szó jelzőjéül odaillik, s amint az *ič* 'ivás' szó a megfejtő elé kerül, azonnal meg kell próbálnia beilleszteni.) Az *aγy* felirat nem sok fejtörést okozott volna. Az *n* és *s* betűnél segített volna a megfelelő türk betűkkel való azonosság — ez akaratlanul is előtérbe nyomul, úgyhogy inkább küzdeni kell ellene —, és azután a többi már nem lett volna nehéz. Ezen az úton is végül arra az eredményre kellett volna jutni, hogy az 1. számú felirat két első szavát *Bᵒjla Čabᵃn*-nak kell olvasni és — természetesen — Βουηλα Ζοαπαν-nal azonosítani. Ettől egészen független kérdés azután a Βουταουλ Ζωαπαν névnek a Konstantinos Porphyrogennetosnál előforduló Βατά és Τζοπόν nevekkel való összefüggése.

Az ismeretes besenyő betűk (előfordulásuk számának megjelölésével, az azonos szókat egynek számítva) tehát a következők:

Magánhangzójelek:

𐰀	*a, ä*	(9)
𐰃	*y, i*	(2)
𐰆	*u?, ü*	(2)

A magánhangzójelek elhagyásánál bizonyos szabályosságot lehet megfigyelni, amely azonban nincs következetesen keresztülvive. Hasonló jelenséget látunk a türk és a magyar rovásírásban. A besenyő írásban az *a, ä* magánhangzó jele az első szótagban rendesen ki van írva: *Čab^{a}n, čäriz, aj^{a}q, tab^{a}q, Säv^{i}nüg, aγy, baγr^{a}dž*; jelöletlen az *a, ä* az egytagú *q^{a}š* és *s^{ä}η* szavakban, továbbá az *^{ä}η^{i}z^{ä}g^{i}s* szóban. A második szótagban az *a, ä* rendesen nincs megjelölve: *Čab^{a}n, aj^{a}q, tab^{a}q, baγr^{a}dž, ^{l}lb^{ä}k*; a szó végén *b^{o}jla*, de *b^{i}č^{ä}* (?). Az *y—i, u—ü, o—ö* magánhangzók, amint látszik, ritkábban vannak megjelölve: *b^{o}jla; čäriz — de Säv^{i}nüg* és *^{ä}η^{i}z^{ä}g^{i}s; Tur^{u}m* (?), *^{i}č* — vö. *^{l}lb^{ä}k*. Anyagunk azonban túlságosan kevés ahhoz, hogy ebben a tekintetben biztos következtetéseket lehessen belőle levonni.

A mássalhangzók jelei:

𐰉 *b*	(7)	𐰴 𐰺 *q*	(3)	𐰼 *r*	(3)
𐰇 𐰋 𐰍 *č*	(4)	𐰚 *k*	(1)	𐰽 *s*	(3)
𐰏 *dž*	(1)	𐰣 𐰤 *l*	(3)	𐰾 *š*	(2)
𐰓 *g*	(2)	𐰦 *m?*	(1)	𐰉 *t*	(2)
𐰔 *γ*	(3)	𐰠 *n*	(3)	𐰺 *v*	(1)
𐰖 *j*	(2)	𐰸 *η*	(2)	𐰴 *z*	(2)

A 𐰺 (2) jel hangértéke és a *d* és *p* hangok jelölésére szolgáló betűk ismeretlenek. Így hát igaza volt Thomsennek, midőn azt mondta, hogy ezek a feliratok aligha foglalják magukba az előttünk levő írás összes betűit.[1]

Ez az írás tulajdonképen rovásírás, mint a türk és a régi magyar írás. E mellett bizonyítanak a benne gyakran előforduló függőleges és ferde vonalak; a kerek vonalakat, melyek a türk és a magyar rovásírásban is előfordulnak, ez az írás feltűnően szívesen alkalmazza, egyetlen egy betűben pedig vízszintes vonalakat találunk (𐰆 *ü*). Ez a vonal az, melyet a rovásírás (vö. a runákat, a türk és a magyar rovásírást) leginkább kerül. Világosan mutatják a rovásírás-jelleget az 𐰣 és 𐰸 betűk.

A besenyő írás rokonságát keresve, nem gondolhatunk először másra, mint a türk írásra, mert némely lényeges általános tulajdonságban (az írás rovásírás-jellegében, a betűk alakításában, magánhangzók jelölésében) megegyezik a két írás, ezenkívül a besenyők minden valószínűség szerint beletartoztak a nyugati türk birodalomba, ebben pedig — mint a talasvölgyi feliratok mutatják — ismeretes volt a türk írás.

[1] SamlAfh. III, 335.

Ha azután közelebbről megvizsgáljuk a dolgot, arra a sajátságos eredményre jutunk, hogy a türk és a besenyő írás között mindössze három egyező betű van. Ez a három betű — mely különben tökéletesen egyezik — a következő:

türk		besenyő
N	*q*	N И
)	*n*	)
ǀ	*s*	ǀ

Hogy e csekély számú, de pontos egyezések és a sok eltérés mögött miféle történeti folyamat van, nem lehet megmondani. Volt-e valaha több egyezés, vagy pedig a besenyő írás a türk írás felhasználásával nagy önállósággal készült: ezek olyan kérdések, melyekre adatok híján nem lehet felelni. Feltétlenül tévesnek tartanám azonban a két írás egyezéseit a véletlennek tulajdonítani.

Szorosabban kapcsolódik a besenyő írás a magyar rovásíráshoz:

magyar		besenyő
ᛒ	*č*	ǀ ǀ ǀ
1	*i*	ɔ
ʅ *q*		ʅ *k* N *q*
Ο Ø *ly*(< *l*)		Ο ● *l*
)	*n*	)
ǀ	*s* (*sz*)	ǀ
ϒ	*t*	ɔ
ᛞ *u*		▯ *ü* (*u*)

Az *i* és *t* jelének vonalai a besenyő írásban megkerekedtek; már kiemeltem, hogy a besenyő írás kedvelte a kerek vonalakat. A besenyő *ü* vízszintes vonalait a magyar írás töréssel küszöbölte ki, ami természetes következménye a rovásírás technikájának. A többi egyezés aligha kíván magyarázatot. Figyelemreméltó a két *l* jelnek a részletekig menő egyezése.

A magyar[1] és besenyő rovásírásban tehát a türk írás-családnak két származékát látjuk magunk előtt. Hogy ezek az írások tulajdonképen milyen viszonyban vannak a türk írással, az nem világos; még homályosabb, hogy miképpen fej-

[1] L. értekezésemet: NyK. XLV (1917.), 21—44.

lődtek ki, az eredeti összefüggés azonban átcsillámlik az ábécéknek reánk maradt alakjaiban.[1]

A besenyő írás ismerete újabb adatot szolgáltat a török művelődéstörténethez. Kiemeli a magyar írást keleteurópai elszigeteltségéből, megszünteti kuriózum-jellegét, és a három egymással rokon rovásírás, a türk, a magyar és a besenyő bebizonyítják, hogy az írás a régi török és magyar műveltségnek szerves alkotó eleme volt.

Foglaljuk most össze az okokat, melyek arra kényszerítenek, hogy a nagyszentmiklósi kincset a besenyők tulajdonának tartsuk.

1. Mind a görög betűkkel írt felirat, mind pedig a rovásírásos feliratok olyan hangtani sajátságokat mutatnak, amelyek egyértelműen a besenyő-kun nyelvre utalnak: *dügätügi* < *tükätüki*, *tayruyy* < *taqruqy*, *ičigi* < *ički*, — *bayradž* < *baqradž*.[2]

2. A kincsen levő *Bota-ul Čaban* 'Bota fia [a] Čaban [törzsből]' név a Konstantinos császárnál feljegyzett besenyő Τζοπόν = *Čaban* törzs Bará fejedelmének nevével egyeztetendő.[3]

3. Gardīzī—Al Bakrī a besenyőkről szóló tudósításában azt mondja, hogy a besenyőknek arany- és ezüstedényeik vannak.[4] Egy magyar tudósítás is kiemeli a besenyőknek aranyban, ezüstben és ékszerekben való gazdagságát.[5]

4. A kincset közvetlen közelében találták egy olyan területnek, ahol az Árpádok korában nagyobb besenyő-települések voltak.[6]

[1] THOMSEN „Inscriptions de l'Orkhon" (Mémoires de la Soc. Finno-Ougrienne V, 54) című művében tagadta a magyar írásnak a türk írással való rokonságát. Összegyüjtött Munkáiban (SamlAfh. III, 82, 1. jegyz.) már egy kissé módosította itéletét. T. i. a következőket mondja (szögletes zárójelben vannak azok a szavak, melyeket a SamlAfh.-ban pótlólag hozzáfüzött):

„J'ajoute que [à mon avis] les ressemblances specieuses de l'alphabet turc et l'alphabet dit *hunno-scythique* (voir P. Király de Dada, Babyl. and Oriental Record VI, no 10. 1893, p. 227 et suiv., 233) sont trop peu nombreuses et trop imperceptibles pour justifier une parenté [particulière] des deux alphabets."

THOMSENnek ezt a véleményét nem fogadhatjuk el. KIRÁLY kísérlete nem volt komoly vállalkozás, de a későbbi kutatások igazolták, hogy a magyar rovásírás bizonyos, a türk írással közös általános sajátságokon kívül 6 betűt tüntet fel, amelyek alak és hangérték tekintetében tökéletesen megfelelnek a türk írásnak, és további 9 betűnek az egyezése szintén tagadhatatlan. Ezek az egyezések nem lehetnek véletlenek. A magyar rovásírás története éppen elvi szempontból nagyon tanulságos; világosan mutatja, hogy két írás történeti kapcsolatát nemcsak az egész ábéce általános egyezése bizonyítja, hanem esetleg egyes jelek egyezése is. A magyar írásnak több betűje görög, kettő pedig glagolita eredetű. Véletlenről szó sem lehet.

[2] L. 70—1. l. [3] L. 66 kk. l.

[4] L. lentebb. [5] L. Népünk és Nyelvünk III, 184. [6] L. SZOKOLAY Margit térképét: Föld és Ember IX. 88.

Konstantinos Porphyrogennetos szerint Bata besenyő fejedelem 889 körül uralkodott; fia *Bota-ul*, aki a kincsnek vagy a kincs egy részének tulajdonosa volt, 900—920 körül élt, ez tehát az az időpont, amelyből a kincs feliratait keltezhetjük. Ebbe a korba illik a B sajátságos alakja (Ƀ), amelyről fentebb szó volt, és ebben az időben feltehetjük már, hogy egyes besenyő fejedelmek a keresztyén hitre tértek, amit a kincsben található keresztelőcsésze bizonyít.

*

A besenyők történetéről nem sokat tudunk.

A róluk szóló legrégibb tudósítások két keleti forrásban, Gardīzī (1049—53.) és Al Bakrī (a XI. század második fele) műveiben találhatók.

Ezek a tudósítások a következők:[1]

Gardīzī:

Ami a besenyőket illeti, hozzájuk Gurgāndžból a Chʷārizmi hegységhez és tovább a besenyőkhöz vezet az út. Az ember eljut a Chʷārizmi tóig [= Aral-tó], elhagyja a tavat jobb kéz felől és tovább megy. Víz nélküli és kopár országba érkezik az ember és itt kilenc napig megy. Minden nap vagy minden második nap egy kúthoz jut; egy kötélen leereszkedik és vizet hoz a lovaknak. A tizedik napon forrásokhoz és vízhez érkezik az ember, és ott mindenféle vad, madár és gazella van; fű kevés van ott. Itt megy tizenhat napig. A tizenhetedik nap elérkezik az ember a besenyők sátraihoz. A besenyők országának hossza harminc napi út.

Minden oldalon egy-egy néppel szomszédosak: keleten van a χyfčāχ-ok országa, délnyugaton a kazárok és nyuga-

Al Bakrī:

Ami a besenyőket illeti, az út az ő országukba Džordžānijából tizenkét paraszangát megy addig a hegységig, amelyet Chʷārizmi hegységnek neveznek. A hegy csúcsán egy torony van; lábánál egy džordžānījai nép lakóhelyei találhatók, amely népnek ott szántóföldjei vannak.

A besenyő nomád nép, amely azokat a helyeket keresi fel, ahol esett, és ahol takarmány van. Országuk hossza harminc napi út, a szélessége ugyanannyi.

Tőlük északra fekszik a džyfdžāχ-ok országa, akiket qyfdžāq-

[1] Gardīzī perzsa szövegét l. BARTHOLD, Otčet o poězdkě v srednjuju Aziju (= MémAcPbg. VIIIe série, Hist. vol. I. no. 4.), 95, orosz fordítás: 119—20. l.; perzsa szöveg magyar fordítással GRÓF KUUN GÉZÁnál: A Magyar Honfoglalás Kútfői 150—1 (használhatatlan). — Al Bakrī arab szövege orosz fordítással BÁRÓ ROSENnél: KUNIK—ROSEN, Izvěstija Al Bekri (= Prilož. k XXXII-my tomy ZapAkN. No. 2.), 42—3, 58—60, vö. DEFRÉMERY: JournAs. 1849. I.

ton a szlávok [= volgai bolgárok[1]] vannak. Ezek a népek mind betöréseket intéznek, megtámadják a besenyőket, elhurcolják és eladják őket.

Ezek a besenyők gazdagok; sok lovuk és juhuk van és sok arany- és ezüstedényük.
Sok fegyverük is van és ezüst övet viselnek.
Zászlóik és lándzsáik vannak, melyeket a csatában magasra emelnek. Trombitáik vannak, amelyek ökörfej alakúak,[2] amelyeket a harcban fújnak. A besenyők útjai rosszak és kényelmetlenek. Aki innen egy másik országba akar menni, annak lovakat kell vásárolni, mert az ország útjainak rosszasága miatt egy irányban sem lehet másképen kijutni, csak lovon. A kereskedők nem az utakon jönnek ide, mert összes útjaik erdőkkel vannak benőve; a csillagok szerint igazodnak el.

oknak is neveznek; délre a kazárok országa, keletre az oguzok országa és nyugatra a szlávok országa. Ezek a népek mind a besenyők szomszédai és be szoktak törni országukba.
A besenyők gazdagok, vannak hátasállataik,
arany- és ezüstedényeik,

fegyvereik;
gazdagon díszített övük van
és zászlóik

és trombitáik dob helyett.

A besenyők egész országa sík, nincsenek benne sem hegyek, sem megerősített helyek, ahol menedéket találhatnának.[3]

Ha ezt a tudósítást összevetjük Konstantinos Porphyrogennetos császár később tárgyalandó értesítéseivel, kiderül, hogy a besenyők legrégibb hazája az Emba—Ural—Volga vidéke volt. Konstantinos azt is megmondja, hogy a besenyők 889 előtt laktak ezen a területen. Hogy mikor és honnan jöttek ide, azt nem tudjuk, semmi sem áll azonban útjában annak a feltevésnek, hogy régi idő óta itt laktak, Kelet-Európa felé azonban valószínűleg nem sokkal 889 előtt nyomultak előre.

A perzsa motívumokat feltüntető nagyszentmiklósi kincs keletkezése és története szempontjából aligha jelentéktelen dolog, hogy a besenyők Perzsiától és Chwārizm-tól északra laktak, és hogy ebben a régi tudósításban a Chwārizm-ból hozzájuk vezető kereskedelmi út le van írva. Ezen a területen

[1] Vö. Ibn Faḍlān: Jāqūt, ed. WÜSTENFELD I, 723; MHK. 201.

[2] وار يرون كاو BARTHOLD: „сдѣланы на подобіе бычачьихъ головъ". (GRÓF KUUN GÉZA a helyet nem fordítja le.) Al Bakrī-nál e kifejezés helyén ez van: بدل الطبول 'dobok helyett'.

[3] Ezután következik a besenyők iszlámra való térésére vonatkozó tudósítás; l. MARQUART, Streifzüge 72—3.

közvetlen kapcsolatban voltak az egykori nyugati türk birodalommal is, amelyhez egy ideig kétségtelenül hozzá is tartoztak. A nyugati türk birodalom területén, a Talas völgyében, türk írásos feliratokat találtak. Jól el lehet tehát képzelni a besenyő írásnak a besenyők régi hazájában való keletkezését.

A kincs bizánci motivumainak és görögbetűs feliratainak magyarázatához a besenyők második hazáját kell tekintetbe venni a Don és a Duna között, ahol a besenyők a pontusi városok bizánci műveltségével érintkezésbe kerültek. A besenyők ezt a területet a 889-ik évben szállták meg. Az idevonatkozó adatokat röviden összefoglalom.

Konstantinos Porphyrogennetos a „De administrando imperio" 37. fejezetében a következőket írja: „Tudnunk kell, hogy a besenyők eredetileg az Ätil ('Ατήλ = Volga) folyónál és a Jäjik' (Γεήχ = Ural) folyónál laktak, s a kazárok és az oguzok voltak a szomszédjaik. Ötven évvel ezelőtt [a császár 950 körül írta művét] a nevezett oguzok egyesültek a kazárokkal, és a besenyők elleni közös küzdelemben ezeket legyőzték, őket országukból kiűzték, s ezt mai napig az oguzok bírják. A besenyők, akik menekültek, ide-oda vándoroltak, keresve egy helyet, ahol letelepedhetnének; miután elérték azt a területet, ahol ma is laknak és ott találták a törököket [= magyarokat], akik ott laktak, háborúban legyőzték és elűzték őket s felütötték ott sátraikat, és így, amint mondtam, ötven év óta a mai napig bírják ezt a földet." (MHK. 115.)

Ezek az események 889-ben történtek, mert Regino krónikájában a következőket olvassuk: „Anno dominicae incarnationis DCCC.LXXVIIII [olv. LXXXVIIII] gens Ungarium ferocissima et omni belua crudelior, retro ante seculis ideo inaudita, quia nec nominata, a Scythicis regnis et a paludibus quas Thanais sua refusione in immensum porrigit, egressa est... Ex supradictis igitur locis gens memorata a finitimis sibi populis, qui Pecenaci vocantur, a propriis sedibus expulsa est..." (MHK. 320—1.)

A besenyők új hazája kezdetben a Dontól a Dnyeperig terjedt, később a Dunáig.[1]

A besenyők további, meglehetősen zavaros sorsával, háborúikkal és Magyarországba, Oroszországba és a Balkán-félszigetre való településeikkel ez alkalommal nem foglalkozom.

Azt már említettem, hogy Nagyszentmiklós mellett is több besenyő telep volt. Ezek — úgy látszik — sokat szenvedtek a tatárjárás alkalmával,[2] s talán a nagyszentmiklósi kincs is ekkor került a föld alá.

[1] Konstantinos, De adm. imp. 42. f.: „Az Aldunánál, Disztrával szemben, terül el a besenyők országa, amely innen Šarkelig, a kazárok váráig terjed." Kezdetben azonban a Dnyepertől nyugatra eső terület nem tartozott a besenyők birodalmához, mert itt néhány évig a régi hazájukból kiűzött magyarok laktak. (De adm. imp. 38. f.)

[2] Szokolay Margit, A magyarországi besenyőtelepekről 21.

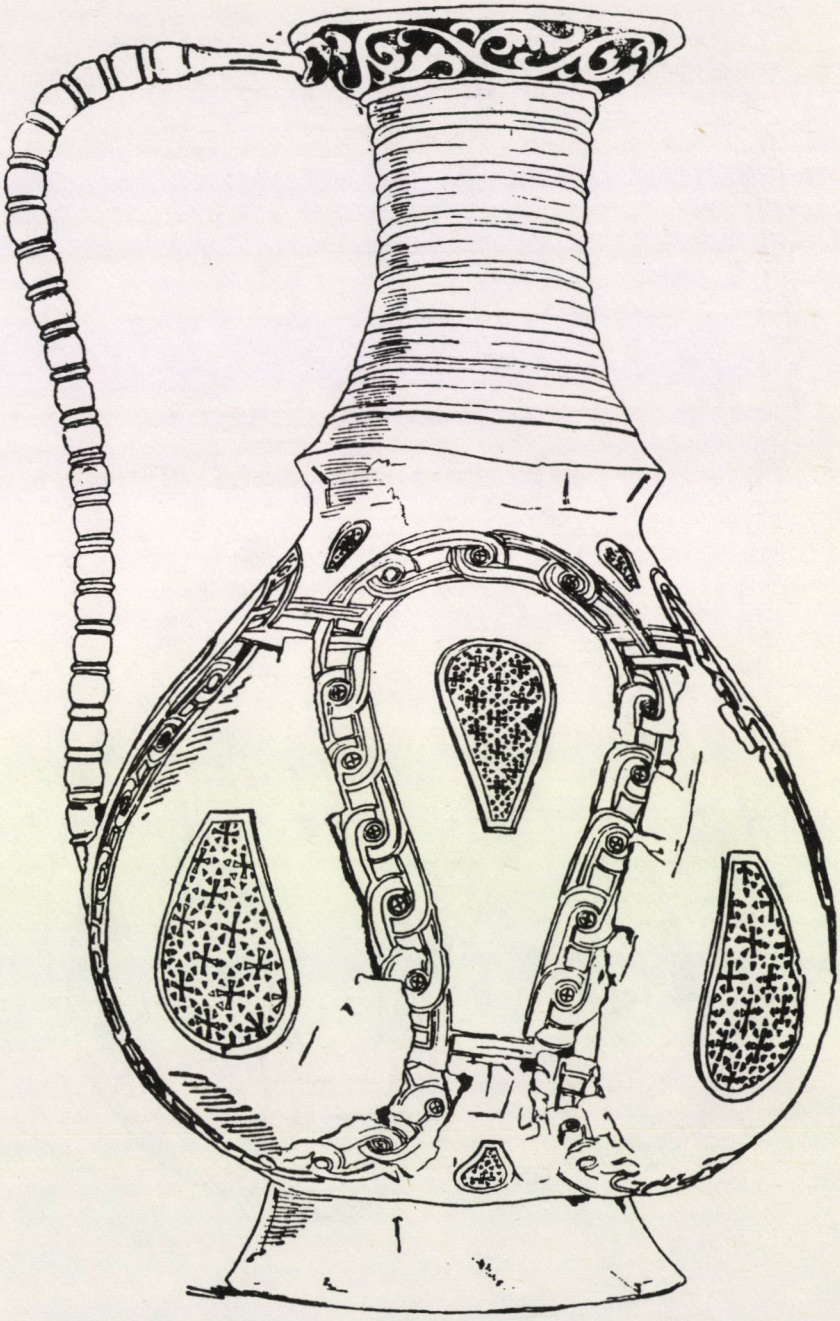

3. sz. korsó. Felirata: *B°jla* (méltóságnév).

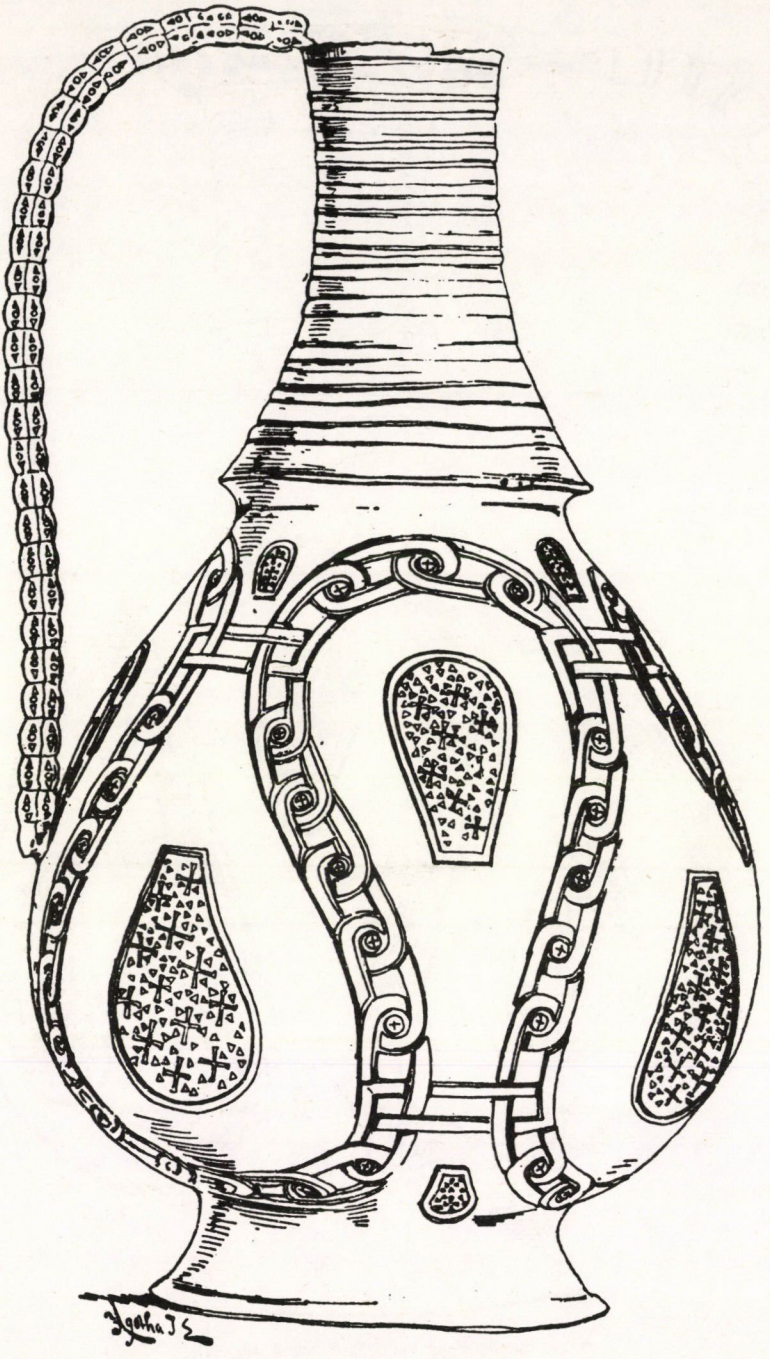

4. az. korsó. Felirata: *B°jla.*

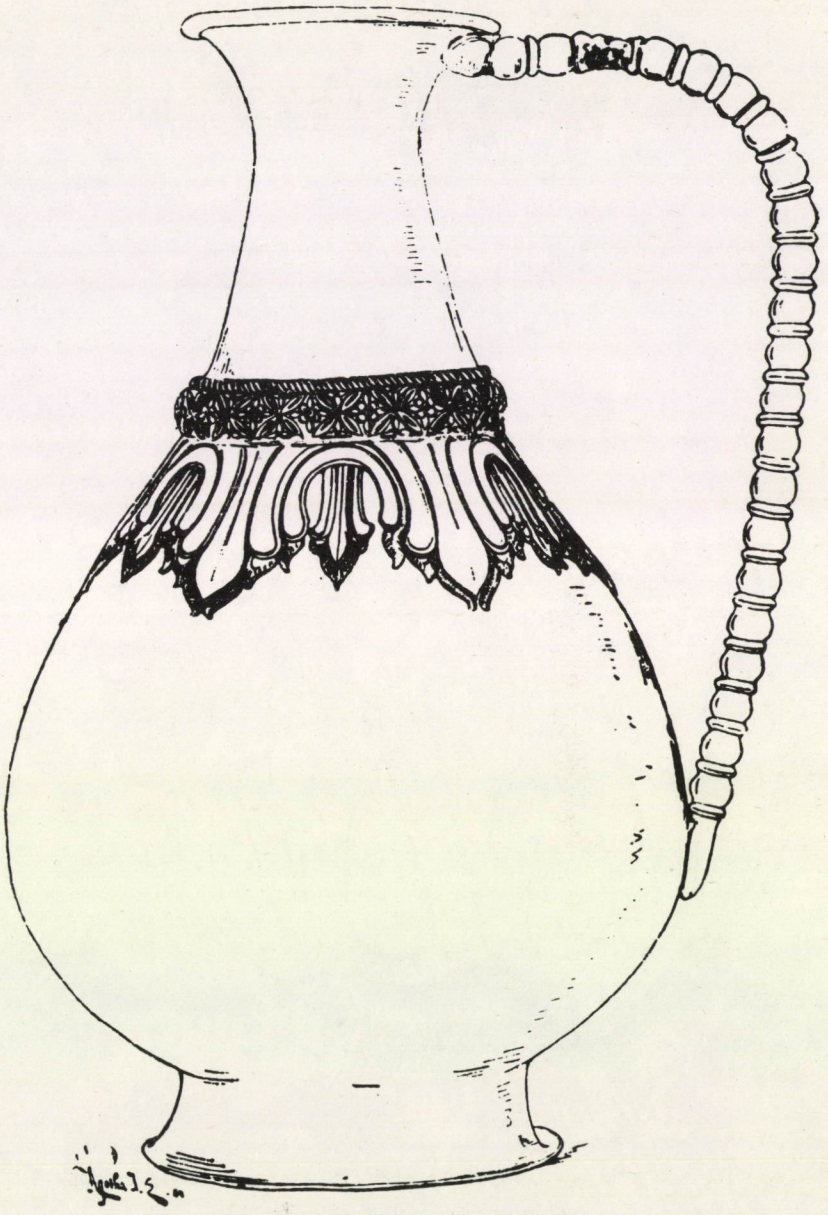

5. sz. korsó. Feliratai: $^{a}\eta^{i}z^{a}g^{i}s$ 'széles szájú' és $^{l}lb^{a}k$ (személynév).

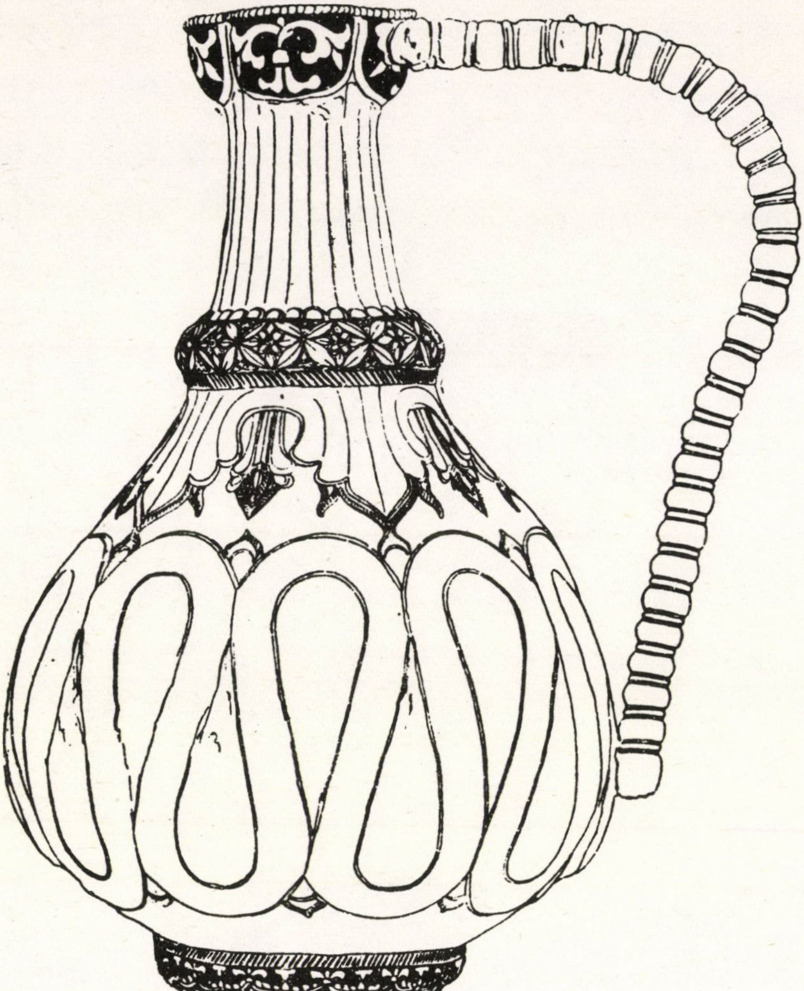

6. sz. korsó. Feliratai: *Säv^ińüg b^ič^äi* 'Szevinüg fejedelemasszony', ᛟD>ᛋ (megfejtetlen) és *aγy* 'kincs, ajándék'.

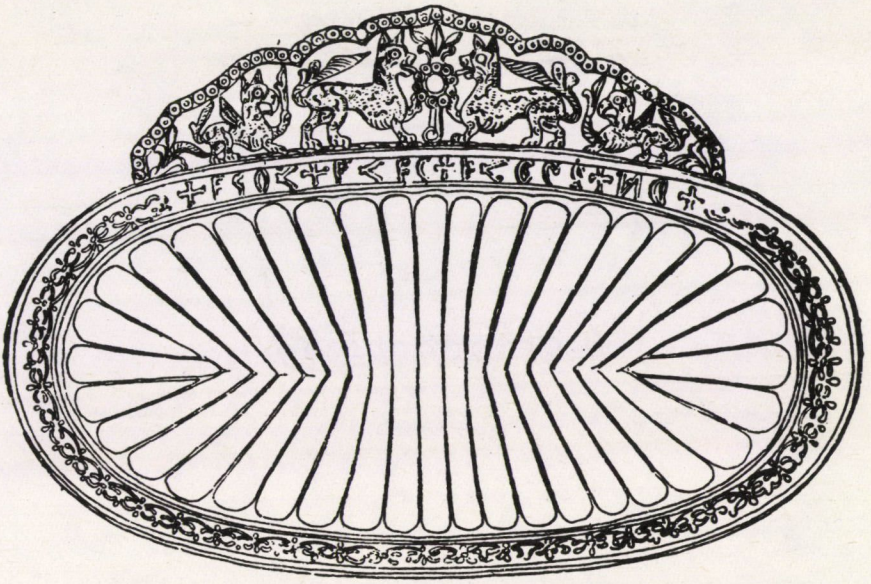

8. sz. tálca. Felirata: *Bᵒjla Čabᵃn čäriz qᵃš* 'Bojla Csaban csemegés tálja'.

10. sz. csésze. Feliratai: *Turᵘmᵗ ⁱčajᵃq* 'Turum ivóedénye' és *tabᵃq* 'csésze'. Ugyanilyen a 9. sz. csésze, melyen azonban csak az első felirat (*Turᵘmᵗ ⁱčajᵃq*) olvasható. Ez a két csésze a görög feliratú keresztelő edény.

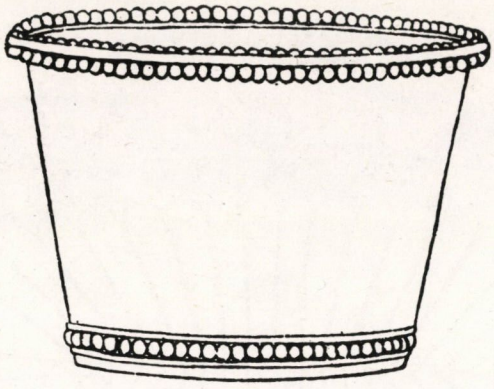

11. sz. billikom. Felirata: *s^{a}η* 'egy edény-fajta'. Párján, a 12 sz. billikomon nincs felirat.

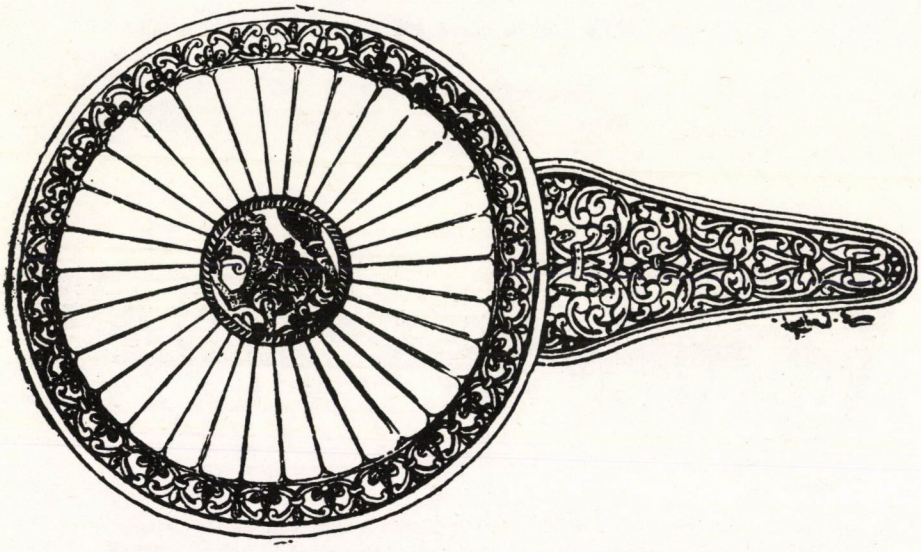

15. és 16. sz. tálca. Felirata (mindkettőnek): *baγr^{a}dž* 'nyeles edény'.

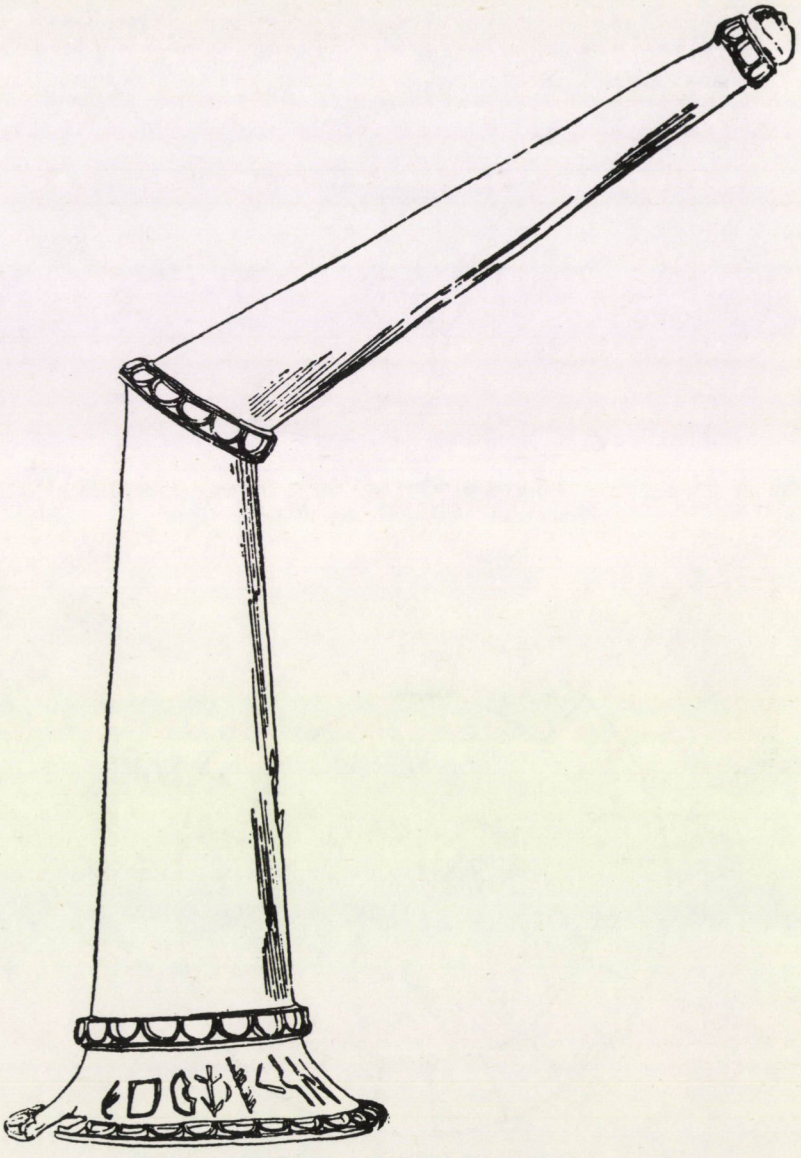

17. sz. ivókürt. Felirata: *Tur^{u}m$^{?}$ ʿčaj^{o}q* 'Turum ivóedénye'.

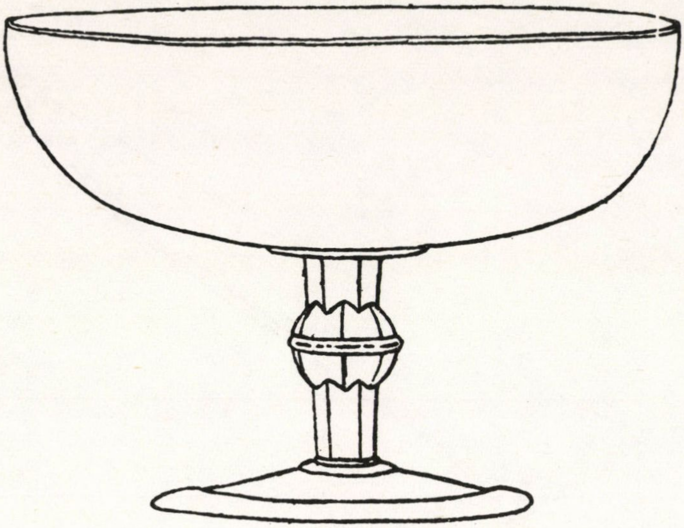

22. és 23. sz. pohár. Mindkettőn: *Tur*^{a}*m*^{ə} ^{i}*čaj*^{a}*q* 'Turum ivóedénye' és a 23-on még: [illegible] (megfejtetlen).

A 6. sz. korsó feliratainak elhelyezése.
Fettich Nándor és Horváth Tibor rajza.

A csikszentmihályi felirat.

„Csikszentmihályi felirat"-nak nevezem a magyar rovásírásnak azt a nevezetes, 1501-iki emlékét, melyet eddig általában „csikszentmiklósi felirat" néven ismertünk. Ez eltűnt felirat másolatainak és megfejtésének történetét kimerítően tárgyalta Sebestyén Gyula „A magyar rovásírás hiteles emlékei" c. munkájában (57—68. l.). Előadásából összefoglalom a legfontosabbakat.

A feliratot először 1731-ben említi Kunics Ferenc „Dacica Siculia" c. művében: „Szent Mihaly id est: S. Michaelis cum templo vetusto, et inscriptionibus, quarum notae ad antiquos Scythas... rejiciuntur." (55. l.) Kunics szerint tehát csikszentmihályi a felirat. A feliratot Szilágyi Sámuel mentette meg, ki 1749-ben lemásolta. E másolat eredeti példánya eddig nem volt ismeretes, de kiadta Dezsericzky Ince „De initiis ac majoribus hungarorum" c. műve II. kötetében (1753), még pedig a következő aláírással: „Hanc Inscriptionem (uti jacet) solicite exscriptam Vir spectatae Nobilitatis ac Eruditionis Samuel Szilágyi Judiciorum Regalium in Transylvania Assessor (uti vocant) transmisit nuperrime Vindobonam Illustrissimis Filiis Excellentissimi Comitis de Battyán, nunc dierum Praesignis Palatini sive proregis in Hungaria: Ipsum autem idem Apographum meas in manus Vindobonâ perlatum est." A felirat felett pedig a következők olvashatók: „En Inscriptio Hunno-Scythica..., Quae hodie quoque extat in Templo loci Szent Miklós...". Dezsericzky tehát már csikszentmiklósi feliratról beszél s utána mindenki. Megjegyzendő még, hogy Szilágyi Sámuel másolatának van egy másolata a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában (Simonchicz-féle másolat) s hogy van egy harmadik másolat Marosvásárhelyen, mely Sebestyén szerint független a Szilágyi—Dezsericzky-féle másolattól.

Ezeket a megállapításokat több pontban módosítanunk kell, mivel legújabban megkerült a legfontosabb tanú, Szilágyi Sámuel másolatának eredetije, Szilágyi Sámuelnek a feliratra vonatkozó eredeti levelével. Hamar István, a Ráday-könyvtár igazgatója, 1931 nyarán arra figyelmeztetett, hogy a könyvtár egy régebbi időből való rovásírásos feljegyzést őriz. Érdeklődésemre szíves volt a feljegyzést számomra pontosan lemásolni, jelezvén, hogy ez a „csikszentmihályi" feliratnak Szilágyi Sámuel által készített másolata. (A felirat lényegében azonos

volt az eddig „csikszentmiklósi"-nak nevezett felirattal.) Midőn felkerestem, hogy megkérdezzem, milyen alapon nevezi a feliratot „csikszentmihályi"-nak, kiderült, hogy ezt Szilágyi Sámuelnek egy a másolattal együtt őrzött eredeti levele alapján tette.

E levél, melyről Jakubovich Emil, a múzeumi könyvtár igazgatója, a Múzeum számára fényképmásolatot készíttetett, a következő:

Monsieur et mon très cher Compere!

Irtam vala nem régenibeis. accludálván a Msgos Nagy Aszszonynak és az Úr Darvas Jósef Uramnak szolló leveleimet, nem tudom se azt ha meg menté, se azt mit végzettek az Urak B. Veselényi Urakkal való dolgokba. Ez uttal kívántam a bé állandó uj esztendőt üdvezleni, kívánván Isten az Urat kedveseivel edgyütt számosokra állandó egésségbe, ezer jók között viraszsza.

Pro xenio valami schytiai betüket küldök, melyeket Csikba Sz. Mihályi templomba találtam, de még eddig nem tudtam ki magyarázni, ha az Ur végére hajthattja s informál, kedvessen veszem.

Az Aszszonynak csókolom kezeit. A Losontzi Urakat mindnyájan revereálom és Maradtam

Monsieur et mon très cher Compere

20. dbr. 1749 Szebenben

Votre très humble et très obeisant seruiteur Samuel Szilágyi

A „csikszentmiklósi" felirat tehát csikszentmihályi s hogy eddig tévesen neveztük, az vagy Dezsericzkynek, vagy azoknak a tévedésén alapul, kik a feliratot neki közvetítették.

Szilágyi eredeti másolatát, mely fényképmásolatban szintén megvan a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárában, facsimilében itt közlöm. A hozzávaló összehasonlító anyagot (a Dezsericzky által kiadott fametszet lenyomatát, Simonchicz Ince másolatát, a marosvásárhelyi másolatot) megtalálja az olvasó Sebestyén munkájában. Az összehasonlítás alapján kiderülnek a következők.

1. Szilágyi Sámuel eredeti másolatának megkerülése írástörténeti szempontból igen fontos. A betük jó részéről más képet ad, mint az eddig ismert másolatok.

2. A marosvásárhelyi másolat nem független Szilágyi Sámuel másolatától, illetve e másolatnak valamely másolatától. Ez világosan

kitűnik abból, hogy a második négyes pont után a *t* és *i* betűket összeírja, a *fogván* szóban az *f* betű jobb oldalát kettős vonallal rajzolja, a *szászegy* szóban az *sz* betűt bal felső részén kis ferde vonallal látja el, éppúgy, mint a Dezsericzky-féle másolat; mindennek a Szilágyi Sámuel eredeti másolatában nyoma sincs.

3. A Simonchicz-féle másolat szintén mutat olyan vonást, mely az eredeti másolatban nincs meg s mely ezt a Dezsericzky-féle és a marosvásárhelyi másolattal hozza valamelyes összefüggésbe. Ez a vonás az, hogy az *o* betűket két végükön víz-szintes vonalkákkal látja el.

4. A marosvásárhelyi másolat értelmetlen függeléke *(g. (a)k³. a. s. j. f. f. lt. a.)*, melyet önkényesen úgy olvastak, hogy *Éljás csinálta*, nincs meg az eredeti másolatban. E függeléket véleményem szerint nem lehet tekintetbe venni.

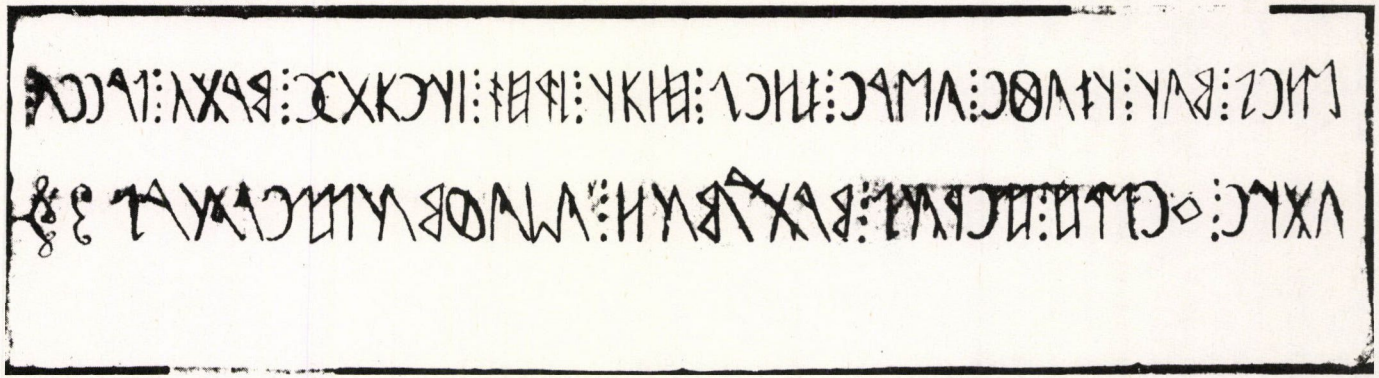

A csíkszentmihályi felirat Szilágyi-féle másolata.

(A papir hossúsága 44·5, szélessége 11 centiméter.)

Kőrösi Csoma-Archivum II, 434. laphoz.

A MAGYAR ROVÁSÍRÁS. [1]

1. A magyarság egy részének, a székelyeknek, akik Erdély keleti részén a magyarság többi részétől némileg elválasztva és sokáig meglehetősen önálló szervezetben éltek, régi időben saját írása volt. Ezt az írást a XV. században „szkytha", a XVI. században „hun", később „szkytha", „hun", „hun-szkytha" vagy pedig egyszerűen székely írásnak nevezték. Az újabb tudományos irodalomban „székely írás" vagy — mivel csupán magyar nyelvű feljegyzésekre szolgált — „magyar írás", az írás technikájáról pedig „székely rovásírás", „magyar rovásírás" néven emlegetik. A magyar rovásírás ősi nevét nem ismerjük.

2. Ezt az írást először 1282—85 körül Kézai Simon krónikája és azután a Kézai Simon szövegére visszamenő Bécsi Képes Krónika (1358) említi. A szöveg a következőképpen hangzik: „ . . . Zaculi [K. Kr.: Zekuli] . . . cum Blackis [K. Kr.: Vlachis] in montibus confinii sortem habuerunt. Vnde Blackis [K. Kr.: Vlachis] conmixti litteris ipsorum uti perhibentur."[1] A krónika tehát itt azt mondja, hogy a székelyek a határhegységekben az oláhokkal együtt egy országrészt kaptak, velük összevegyültek és „állítólag" az oláhok írását használják.[2] Ezt a feljegyzést nem kell szószerint érteni; tulajdonképpen csak annyit mond, hogy a székelyeknek saját írásuk van. A székely írás emlékei azt bizonyítják, hogy ez az írás török eredetű; az, hogy az írás oláh közvetítéssel jutott volna el a székelyekhez, egészen kalandos feltevés volna. Különben is a „perhibentur" szó világosan mutatja, hogy a krónikaírónak erről a dologról nem voltak pontos értesülései.

Kézai Simon adatát a XV. század második felében Thuróczi János igazította helyre a Chronica Hungarorumban. Thuróczi János, akinek elbeszélése egyébként e helyen Kézai szövegére megy vissza, a székely írásról így beszél: „Hi, nondum Scythicis literis obliti, eisdem, non

encausti et papyri ministerio, sed in baculorum excisionis artificio, dicarum ad instar, utuntur." Ő tehát azt mondja, hogy a székelyek szkytha betűket használnak, melyeket fára rónak.[3] Thuróczi az előszóban is beszél a székelyek írásáról, de csak azt variálja, amit a szövegben mond: „Nam et hoc nostro aevo, pars nationis eiusdem quaedam, Transsilvanis regni posita in oris, characteres quosdam ligno sculpit, et talis sculpturae usu literarum ad instar vivit."[4]

A XV. század második felében Bonfini, Mátyás király történetírója is említi a székely írást. Tudósítása, úgy látszik, Thuróczi Jánosra megy vissza. Bonfini szerint: „Literas Scythicas habent, quas non in papyro scribunt, sed brevissimo ligno excidunt, paucis notis multa sensa comprehendunt."[5]

A XVI. századból több feljegyzésünk van. 1536 körül Oláh Miklós, esztergomi érsek, „Atila" című művében a következőket írja: „Ad explicandam animi sui sententiam ac voluntatem quotidianam, praeter usum papyri et atramenti, aut characteris aliarum linguarum, notas quasdam bacillis ligneis incidunt, aliquid inter se significantes: quibus ita inçisis, apud amicos ac vicinos vice nuntii epistolaeve utuntur."[6]

A székely származású Benczédi Székely István, aki 1559-ben egy világkrónikát adott ki magyar nyelven, azt irja, hogy a székelyek „meg mostis kúlömbőznec á tőb Magiaroktol, tőruiniekel es irasokal, kic Hunniabeli modra Szekel' bőtuuel eelnec mind é napiglan".[7]

A pozsonyi Veit Gailel, Castaldo magyar tolmácsa Erdélyben (1551—53), a bécsi Nationalbibliothek-ban levő kéziratos művében a következőket mondja: „ . . . in ihrer Schrift haben sie [die Székler] eigene Charaktere, von denen einige ein ganzes Wort, oder einen Satz bedeuten."[8]

Említést érdemel még Verancsics Antal (1504—73) esztergomi érsek feljegyzése, aki többek között a következőket mondja a székelyekről: „Pro literis notas quasdam in scipionibus ad formam tesserae quadratis excindunt, lineamque a dextra in sinistram, ut Judaei, Aegyptii ac Turcae, ducunt, quarum una seu ad summum duae, punctis quibusdam additis, plus quam pro numero characterum praebent intelligentiae. Hunnos his usos fuisse, apud indigenas tritum est."[9]

[1] Kázai Simon, ed. Endlicher (Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Sangalli, 1849), 100; Marci Chronica, ed. Toldy, XVII. l. — [2] A krónikák nyelvhasználata szerint az *ipsorum* szó aligha vonatkozhatik a székelyekre. — [3] J. G. Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum (Bécs, 1746, 2°) 78. — [4] I. m. 40. — [5] Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum decades, ed. Sambucus (Basel, 1568), 137. — [6] Bonfini, ed. Sambucus, 135. — [7] Ed. Krakkó, 1559,

fol. 142 b.; ed. Toldy, 7. h. — [6] Ernyey: Századok, LI (1917), 166; J. von Frast: Jahrbb. d. Literatur (Wien), XXIX (1825), Anzeige-Blatt, 9. — [7] Verancsics Antal összes munkái I. ed. Szalay (= Monumenta Hungariae Historica, Scriptores II) 145—46.

3. A magyar rovásírás első emlékei a XV. század közepéről valók. Az egyik egy rövid templomi felirat, melyről alább lesz szó, a másik egy rovásírásos, latin átírással ellátott ábéce, melyet a nikolsburgi herceg Dietrichstein-könyvtár egy 1483-i ősnyomtatványa őrzött meg. Az ősnyomtatvány szerzője Bartholomaeus Anglicus, címe „De proprietatibus rerum", megjelenésének helye Nürnberg. Az ábéce a papirra nyomott könyvnek egy a hátsó tábla elé a kötés alkalmával betett pergament lapjának versoján van ezzel a felírással: „Littere Siculorum, quas sculpunt vel cidunt in lignis". Ugyanazon a lapon alul egy héber ábéce látható, továbbá héber számjelek, a hónapok nevei héberül latin betűkkel és latinul.

A Dietrichstein-könyvtár 1933-ban Luzernben árverésre került s ez alkalommal az egyik könyvkereskedő felhívta Jakubovich Emilnek, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára akkori igazgatójának figyelmét a rovásírásos feljegyzésre. Jakubovich Emil felismerte az emlék fontosságát, a pergament lapot a Nemzeti Múzeum könyvtárának kézirattára számára megvásárolta s az emlékről beható tanulmányt írt, melyet a Magyar Nyelv XXXI-ik, 1935-i kötetében fog közölni.

A kézirat képmását mellékelten (I. mell.) bemutatjuk. Az ábéce harmincöt egyszerű és tizenegy összetett, összesen tehát negyvenhat jelet tartalmaz, s ezek után az *Amen* szó olvasható rovásírással és latin átírásban.[1] A rovásbetűk felett a következő átírásokat látjuk: *a, eb, ecz, encz, eczk, ecž—ech, encž—ench, ed, and, eÿ, e, f, egh, eg, eng, athÿ, echech, eh, i, ac, vnc, l, clÿ, m, en, enÿ, nÿe, o, ep, emp, ek, r, ſs—eſch, f, eth, enth, v, ew, ěe, ŵ, s, ez, ezt, eſt, tpr*[*us*], [*us*].

Ami a kézirat korának meghatározását illeti, erre nézve megbízható kritériumunk van: a lapon, a héber feljegyzések mellett látható latin hónapnevek és a két alfabétum címe paleográfiai szempontból a XV. század közepére utalnak. A könyvhöz kötött pergament lap tehát régibb az ősnyomtatványnál.[2]

Az ábéce sajátos vonásai közül először kiemelem, hogy az a jele, mely az *ö* hangot jelöli, a Marsigli-emlék kivételével a többi ábécékben *ü* hangot jelöl, s *ü* jele, Marsigli *ü* jelével együtt, a többi ábécékben *ö*-t jelöl. Látni fogjuk, hogy a Marsigli-féle emlék is XV. századi; e két régi emlék tehát ebben a tekintetben megegyezik.

Különös jelentőségű a nikolsburgi ábéce a rovás technikáját illetőleg; erről az illető részben lesz bővebben szó.

Nem hiszem, hogy az ábéce *nÿe* jele külön jelentéssel bírna, hogy például az *eny* jele mellett ez a *nye* hangcsoport jelölésére szolgálna. Sokkal valószínűbb, hogy az *enÿ* jele és a *nÿe* jele egyszerűen az *ny* jelének két változata. Az ábéce *enÿ* jele Marsigli *ny* jelével, *nÿe* jele pedig Telegdi *ny* jelével azonos.

Az *athÿ* és *echech* jelek nagyjában a többi ábécék *ty* jeleivel egyeznek (l. a táblázatot). Hogy vajjon e két betű közül az egyik az *aty*, másik az *ety* jelölésére szolgált-e, vagy pedig itt egyszerűen a *ty* jel két változatával van-e dolgunk, esetleg hogy az *echech* jelzést nem kell-e komolyan venni, azt jelenleg teljes világossággal látni nem lehet. Az első feltevés azonban sokkal valószínűbb a többinél (vö. a nikolsburgi ábéce *unk* és *and* jelét, 18. §).

Nem gondolom, hogy az ábéce *gy* jele, mely csupán két ferde vonásból áll, hibás feljegyzésen alapulna, bár az *ngy* jelében megvan a *gy* függőleges vonása is.

A *tpr*[*us*] átírás bizonyára hiba *tpru* helyett. (Vö. 6. ábra.)

Az ábéce rövid ferde vonalait a táblázatban mindenütt ék formában adom. Erre feljogosít bennünket az első sorban levő *e* jelnek az *Amen* szóban található *e* jellel való összevetése. Ez összevetésből kitűnik, hogy az, aki a nikolsburgi ábécét tollal lemásolta, a rövid ferde vonások ékszerűségét néha egyszerűen a ferde vonás végére tett kis keresztvonással jelzi. Nem világos, hogy az *o* jelét hogy akarta írni a másoló: ékszerű-e a felső egyenes ferdevonal és ékszerű-e ennek alsó megfelelője. Úgy látom, két ékkel van dolgunk, mint ahogyan a táblázat rajza mutatja (de vö. a facsimile-másolatot).

[1] Az ú. n. „capita dictionumot" (l. 6. ábra) az összetett jelek közé számítom. Nem veszem összetett jelnek a *gy*, *ny*, *ty*-féle betűket. — [2] Mindez Jakubovich Emil szóbeli közlése.

4. A nikolsburgi ábécével valószínűleg egykorú, de írástörténeti szempontból hozzá mindenesetre közel álló vagy vele egy csoportba tartozó az a felirat, melyet a székelyderzsi templom egy téglján talált 1929-ben Balázs András unitárius esperes.[1] Hogy a téglán levő felirat a magyar rovásírás emléke, azt 1930-ban Szilády Zoltán állapította meg Székely-Derzsen. Derzs Székely-Udvarhelytől körülbelül tizenöt kilométerre van, déldélnyugati irányban. A tégla, melyet Haáz Ferenc Rezső székelyudvarhelyi református nőképzőintezeti rajztanár őriz, egy kis gótikus ablak befalazására szolgált. A feliratot a téglába még a

tégla nedves állapotában karcolták be, majd a téglát kiégették. A feliratot az V. mellékleten mutatjuk be.

A felirat olvasata: *M'klós d'rzsi p^a p*. A második szó jelölésére szolgáló ligatura tehát négy betűt, illetőleg öt hangot képvisel; ilyenféle erős összerovások a magyar rovásírásban előfordultak (l. 4. ábra). Megjegyzendő, hogy a *Derzs* nevet azon a vidéken *Dezzs*-nek ejtik, tehát feltehető, hogy *r* betű nincs a feliratban, de a keresztvonás, mely együttal a *d* jelének keresztvonása is, olvasható *r*-nek; ez az *r* megvan a rovásnaptárban s függőleges helyzetben megvan Telkedinél és Kállónnál is. A *zs* jele feltűnő; e jelet inkább *nt*-nek olvashatnánk (l. az *nt* jelét: 5. ábra), de a *zs* olvasatban nem igen kételkedhetünk. Az *i*-t a keresztvonás vagy annak bal szára a függőleges vonás alatta levő részével együtt alkotja. (Vö. a különféle ábécék *i*-jeleit a VI. mellékleten.) A szóvégi *i* mindenesetre jelölve van.

A templom alakításának történetéből megállapítható, hogy a tégla a XVI. század első felében került a falba, tehát a felirata ennél az időnél régibb. Irástörténeti okok miatt a felirat legkésőbb a XV. századba teendő: az *m*-nek itt található alakja csak a nikolsburgi ábécében fordul elő, *k*-ja csak a nikolsburgi és csikszentmihályi emlékekben, *o*-ja a nikolsburgi ábécében és Szamoskörynél; az *i*, illetve *a* kihagyása a *M'klós*, illetve *p^a p* szóban szintén régebbi időre utal. De különösen kiemelendő a *k*, *m* és *o* betűknek a nikolsburgi ábécé megfelelő betűivel való egyezése.

Pais Dezső[2] a feliratot *M'klós* [*és*] *D'zs* [a betűcsoportot nyugodtan lehet *D'rzs*-nek olvasni] *^a p^a p^a p*-nak olvassa, azon az alapon, hogy a feliraton van még egy *p* jel (l. az ábrát), mely át van húzva egy függőleges vonással (e függőleges vonal talán a felirat keretéhez tartozik). Az *apa-pop* > *apa-pap* szerinte az *esperes* szó megfelelője, ugyanis az *esperes* < *ës-përöst* szó eredeti jelentése 'atya-pap'; meglepő azután, hogy Ders archidiaconus (= esperes) és Nicolaus magister, kik testvérek, 1274-ben együtt szerepelnek egy oklevélben, mint akik Gyulafehérvár környékén nyertek birtokot. Ők volnának tehát esetleg a derzsi templom alapítói, s ezt erősíteni látszik az is, hogy Derzstől vagy „Derzsfalvától" 10 kilométerre van egy Miklósfalva nevű helység. A derzsi tégla és felirata e szerint Árpád-kori volna. Pais olvasatának és magyarázatának helyessége nem lehetetlen. A mutatkozó egyezések lehetnek a véletlen művei, de mindenesetre feltűnőek s a derzsi tégla és felirat kora a nikolsburgi ábécé előkerülése után az 1500 előtti időre — akár századokkal előbbre — tehető. Ha egy Árpád-kori latinbetűs emlékből előkerülne az *apa-pop*

kifejezés, Pais magyarázatának helyességét aligha lehetne kétségbevonni.

[1] Jakubovich Emil: MNy. XXVIII (1932), 264—74. — [2] MNy. XXVIII (1932), 274—77.

5. A magyar rovásírás legterjedelmesebb és legnevezetesebb emléke egy rovásírásos naptár, amely nem maradt meg ugyan eredetiben, de amelyet Marsigli, a kiváló olasz tudós, ki 1690 körül Erdélyben hadi szolgálatban állt, Bolognában megőrződött feljegyzéseiben részletesen leírt. A meglehetősen terjedelmes rovásírásos naptár betűformái és egyéb sajátosságai (l. 16. § skk.) arra utalnak, hogy itt a magyar rovásírás egy igen régi és igen fontos emlékével van dolgunk. A naptár a XV. század utolsó évtizedeiből származik; fiatalabb nem lehet, mert írástörténeti okokból határozottan az alább tárgyalandó csikszentmihályi (1501) és konstantinápolyi (1515) emlékek elé kell helyezni; nem lehet azonban régibb sem, mert fel van benne jegyezve Sienai Szent Bernát napja (máj. 20), Bernátot pedig csak az 1450. évben avatták szentté.[1]

A székely rovásírásos naptár Marsiglitől származó leírását először Giovanni Fantuzzi említi „Memorie della vita del generale Co: Luigi Ferdinando Marsigli" (Bologna, 1770, 109. l.) c. művében. Veress Endre 1906-ban, a Magyar Könyvszemle 126. lapján azt közölte, hogy megtalálta Marsiglinak idevonatkozó feljegyzéseit (Bologna, Egyetemi Könyvtár, Marsigli iratai, 54. kötet, Manuscritti diversi IV, 99). 1913-ban Sebestyén a kéziratot lefényképeztette és kiadta facsimile-másolatban a MRHE-ben, bőséges magyarázatokkal.

Marsigli előtt egy fára rovott, a nem mozgó [így] ünnepeket és a névnapokat feltüntető naptár volt. Ezt a naptárt kilenc levélen írta le, amelyek a kéziratban 669—686 számozással vannak ellátva. A 669. lapon Marsigli kézírásában a következő sorokat olvashatjuk: „Raccolta della lingua, che si praticava dalli Sciti, abitanti della Siculia ne' tempi antichi, scolpita in un legno, che [serviva di Ca: *törölve*] esprimeva il Calendario delle feste mobili [így]; per uso di quei primi, convertiti alla fede Cattolica, e da me dall istesso legno raccolta, e mandata al mio gabinetto in Italia, quando serravo li passi della Transilvania." (A régi időben a Székelyföldön lakó szkythák által használt nyelv mutatványa, fára róva, mely jelezte a mozgó ünnepek naptárát, azoknak a használatára, kik először tértek át a katholikus hitre s melyet én lejegyeztem arról a fáról és elküldtem a gyüjteményembe Olaszországba, mikor elzártam Erdély szorosait.)

A 671. lapon a rovásírás abécéjét látjuk a betűk latin átírásával. (L. II. melléklet.) Az abéce harmincnyolc jelből áll, ebből harmincegy egyszerű, hét összetett. A latinbetűs átírásban a nazálisok, liquidák és némely spiránsok (*f*, *l*, *m*, *n*, *r*, *s*) jelei segédmagánhangzó nélkül, az explozívák és némely más mássalhangzók (*b*, *c*, *d* stb.) jelei pedig segédmagánhangzóval (*eb*, *ec*, *ed* stb.) vannak átírva (vö. pl. az olasz abécében: *effe*, *elle*, *emme*, ellenben *bi*, *ci*, *di* stb.); az *ny* mellett az átírásban *onj* áll; ez talán elvonás a szövegből, vö. $^{az}sz^{o}ny$, III. melléklet.

A 673, 675, 677, 683. lapokon a szentek és az ünnepek nevei vannak felsorolva úgy, amint a naptárban egymás után következnek (673: január 1-től, 675: július 13-tól, 677: szeptember 14-től, 683: április 4-től); a nevek felett pontokat találunk, amelyek azt jelölik, hogy hány nap választja el az illető szent napját a következő szent napjától. Minden lapon két sor van rovásírással írva; a rovásírásos sorok alatt — mindegyik alatt közvetlenül — egy másik sor található ügyetlen magyar átírással, azután egy harmadik sor következik, amely a latin magyarázatot tartalmazza. A feljegyzések rovatai előre meg vannak rajzolva.

A 679, 681, 685. lapokon nevek és egyéb feljegyzések találhatók a bibliai történetből átírással és fordítással, éppen úgy, mint a naptári részben. A 681. lapon majdnem két teljes sor rovásírás található, de mindössze három szó van átírva és lefordítva; ez a lap nagyon hibásan van írva és nem mindenütt világos; az átírt és lefordított három szó kivételével mind a két sor át van húzva, de a betűk mégis olvashatók. A 685. lapon csupán két név van.

A 669—70. és 671—72. lapok kivételével mindenik lap hátsó oldalán egy-egy rövid feljegyzés olvasható; 674: Nella prima faccia del Bastone („a bot első oldalán"); 676: Nella seconda faccia; 678: Nella seconda facia [így]; 680: Fan[n]o la tertia faccia („ez a harmadik oldal"); 682: Quarta faccia; 684: Nella prima faccia del Bastone; 686: Fanno la tertia faccia. Ezeknek a feljegyzéseknek az alapján megállapítható, hogy a naptár első és második része a rovásbot egy oldalán, a harmadik és negyedik része pedig egy másik oldalán volt található. A harmadik oldalon a bibliai történetből való nevek voltak, a negyediken pedig vegyes feljegyzések és talán az ábéce.

A székely rovásnaptárral kapcsolatban több filológiai kérdés vár még megoldásra. Amint említettem, vannak olyan részei, amelyeket idáig nem sikerült elolvasni. Az emlék leírása nem Marsigli kezétől származik, sőt még csak nem is egy kéztől. Ki segített Marsiglinak a megfejtésnél? A segítség nem volt egészen járatlan a székely írás

értelmezésében, de nagyon sajátságos hibákat követett el. Igy pl. a latin átírásban a mássalhangzók jelei elé egy felesleges *e*-t függesztett, pl. *püsp^{ö}k* (685) helyett *epüsepöek*-et írt (a magyarázatot l. 17. §: Telegdi a mássalhangzó-jelek olvasásáról). A kéziratban sajátságos kiegészítések és javítások észlelhetők, amint a facsimiléből látszik, egy második (harmadik?) kéztől. Ezeknek a bejegyzéseknek a szerzője az írást későbbi fejlődési fokán ismerte; a rovásnaptárban például *ti̲z^{e}nk(z)e ^{a}p^{o}s̲t^{o}l^{o}k* (helyesen: *tizenkét apostolok*) volt olvasható; ezt a hibás bejegyzést a javító *tizenkét apastalok*-ra javította ki, ligaturák nélkül és az összes magánhangzók feltüntetésével (675. l.). Végül a rovásnaptár magyar nyelvi anyaga még nem részesült a szükséges filológiai vizsgálatban.

Marsigli ábécéjét II., másolatának egy lapját (673) III. mellékletünkön mutatjuk be.

[1] Sebestyén, MRHE. 56. Ernyey (Századok, LI [1917], 172) az emléket a XVI. század közepére teszi.

6. 1501-ből származik a magyar rovásírásnak egy másik emléke, a csikszentmihályi templom felirata.[1] Csikszentmihály egy kis falu Csik megyében, körülbelül tizennégy kilométer távolságban Csik-Szeredától északra. Maga a felirat nem maradt fenn, csupán másolata Szilágyi Sámueltől az 1749. évből, amelyet Budapesten a Ráday-könyvtárban őriznek. Ezt a másolatot többször leírták és kiadták; először Dezsericzky „De initiis ac majoribus Hungarorum" (1753) c. művében jelent meg. A felirat abban az időben, amelyben a másolat keletkezett, nem volt egészen sértetlen állapotban; a második szó: *szül^{e}t^{e}t^{é}tül* 'születésétől' egészen el volt torzítva (*sz* + *ü* helyett *m*, *l* helyett *g*, *t* helyett elválasztó pontok, *ü* helyett *gy*, *l* helyett *g* volt írva), a harmadik szó *fogván* '-tól, óta' *fo gván* alakban volt írva. Általában azonban a felirat világosan értelmezhető. Azt a feltevést, hogy ez a felirat a tizennyolcadik század közepéről való hamisítvány, írástörténeti okokból el kell utasítani. Az *i* betű a *c̲s̲inál̲t̲^{á}q* szóban ebben a formában csak a rovásnaptárban fordul elő, a XVII. században és később ismeretlen; az *ly*, *ty*, *ö* jelei a régi formákat mutatják; a pontok mint a szavak elválasztói (l. 16. §) szintén régi elemei a székely írásnak és későbbi időkben nem használatosak.

A felirat (képmását l. II. mell. és KCsA. II, 434) következőképpen olvasandó: *u̲r̲n^{a}q szül^{e}t^{e}t^{é}tül fogván írn^{a}q ^{e}z̲^{e}r̲ötszáz^{e}gy ^{e}szt^{e}n̲d̲öbè*; *Máty^{á}s*, *János*, *^{E}styán kov̲ács c̲s̲inál̲t̲^{á}q*; *Máty̲ás̲m^{e}s̲t̲^{e}r*, *G^{e}rg^{e}ly m^{e}s̲t̲^{e}r̲c̲s̲inál̲t̲áq*.

Egy a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban található, 1751-ből való kéziratban ennek a feliratnak egy olyan másolatát látjuk, amely még a — pontokkal elválasztott — *g. q. a. s. j. f. f. lt. a* betűket tartalmazza. Szabó Károly szerint ezek a betűk annyit jelentenek mint „Éljás csinálta". Mivel azonban a marosvásárhelyi másolat Szilágyi Sámuel leírására megy vissza, utóbbiban azonban ezek a betűk nem fordulnak elő, ezt a tulajdonképpen értelmetlen függeléket, mint későbbi hozzátoldást, el kell vetni.

[1] Nem a csikszentmiklósi templomé, mint eddig tévesen tartották. L. cikkemet: KCsA. II, 431—36.

7. A csikszentmihályi felirat keletkezése után tizennégy esztendővel Konstantinápolyban egy másik felirat készült magyar rovásírással.

Bélai Barnabást, II. Ulászló király követét, Szelim szultán hét esztendeig (1512—1519) visszatartotta. 1515-ben a követségnek egy tagja, Kete(j)i Székely Tamás az Elcsi-hán, vagyis a „Követek háza" istállójának külső falára, egy alul levő kőbe a következő feliratot véste (képmását l. II. mell. és Sebestyén, MRHE. XI. mell.) *ᵉzᵉr öcáz tizᵉnöt ᵉsztᵉndőbᵉn irtᵃq ᵉszt; László király öt kᵉvᵉtᵉt váratt*ᵃ*q itᵗ; Bílaji Bᵃrlabás kᵉtᵗő ᵉsztᵉndᵉjik it valt; nᵉm tőn császár . .; Kᵉtᵉji Szᵉkᵉl Tᵃmás irtán*[1] *ᵉszt; Szᵉlᵗmbök*[2] *császár itᵗ tᵉ bᵉn*[3] *szás lóval.*[4]

Ez a felirat nem maradt fenn, az Elcsi-hán 1865 ben leégett. A tudomány számára Hans Dernschwam mentette meg, aki 1553-ban mint van Busbecq kisérője, részt vett Ferdinándnak Szulejmánhoz küldött követségében. A Dernschwam naplójában levő feliratot a Fuggerek családi levéltárában Babinger Ferenc fedezte fel 1913-ban. A felirat másolatát Babinger elküldte Thomsen Vilmosnak, aki megállapította, hogy a magyar rovásírás egy emlékével van dolgunk. A felirat legnagyobb részét Thomsen el is olvasta.

A konstantinápolyi feliratnak feltünő sajátsága, hogy benne mind az egyes betűk, mind pedig a sorok a többi emlékkel ellentétben balról jobbra mennek, tehát mintegy tükörképet ad. Bizonyos azonban, hogy ennek a sajátosságnak nincs írástörténeti jelentősége. (Táblázatunkon a világosság kedvéért a felirat betűit fordított alakban adjuk). Valószínű, hogy ennek a fordított írásiránynak az az oka, hogy Székely Tamás a felirat elolvasásának megnehezítésére törekedett. Hogy rendesen nem így írt, bizonyítja az a körülmény, hogy hat esetben megtartotta a betűk szokásos irányát, tehát az írásirányra vonatkozó elvét nem tudta következetesen keresztülvinni.

Dernschwam másolata nem kifogástalan, talán az eredetije sem

volt mindenütt világosan olvasható, — bár Dernschwam hangoztatta, hogy a felirat „gar woll leslich."[5]

[1] Pais Dezső olvasata. — [2] Zsinka Ferenc olvasata. I. Szelim szultánt *Szelim beg*-nek is hívták. Vö. Myrchow, Tractatus de duabus Sarmatiis (1517), Lib. I, folio D. III. „Baissetus . . . Dum autem senuisset et filius ipsius Selim-Szabeg [*sza* = *šāh*] quem nostri homines *Selembeg* vocant imperium sub eo arripuit . . . Decimus rex thurcorum Zelembeg modernus surrepto imperio . . .". Jakubovich Emil közlése. — [3] Pais Dezső olvasata. — [4] Helyénvalónak tartom ennek a feliratnak átírásában a zárt *ë*-t megkülönböztetni, mivel felmerült az a gondolat, hogy e felirat *ö*-jelét *ë*-nek kell olvasni, ami véleményem szerint kevéssé valószínű. — [5] Babinger: Ungarische Rundschau, III, 1914.

8. A magyar rovásírás egy másik, újabban felfedezett emléke a bögözi felirat. Bögöz egy kis falu Udvarhely megyében, körülbelül

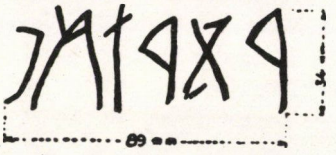

1. ábra. A bögözi felirat.

tíz kilométerre Székely-Udvarhelytől délnyugatra. A helység tizennegyedik században épített gótikus temploma a tizenhatodik század második felében a protestánsok birtokába jutott, akik a templom freskóit vakolattal bevonták és bemeszelték. Ezek a freskók csak újabb időben kerültek ismét elő, és Szigethy Béla észrevette, hogy a freskók egy 1480—1530 körül megújított részében a Krisztus képét keretező mandorla bal alsó részén az 1. ábrán bemutatott, téglavörös krétával írt felirat olvasható.

Ezt a feliratot Szigethy *Atyai Están*-nak olvasta. Egy *Atyha* vagy *Atya* nevű helység Udvarhely megyében körülbelül 25 kilométerre északkeleknyugatra fekszik Székely-Udvarhelytől és egy Atyai (Balási) Istvánt Udvarhelyt említenek 1536-ban. Mindez feltűnően egyezik, s ezek alapján a feliratot 1530 tájára tehetjük.

Mások *Atya-Istën*-nek olvasták a feliratot, de ez az olvasat nem fogadható el már csak azért sem, mert Krisztus képéhez nem írhatták azt, hogy *Atya-Isten*. Az *atya* a feliratban nem feltétlenül külön szó; közte és a következő rész között nem sokkal nagyobb a távolság, mint az *atya* szóban az *a* és a *ty* között. A második utolsó jel-

ben ki van írva egy *á* és pedig alighanem fordítva, mint a Marsigli emlékben a 677. és 683. lapokon az *Albert* névben (l. 4. ábra); az idézett második példa azt is bizonyítja, hogy ligaturákban a jelek sorrendjét nem kell szigorúan venni. Az *Atyai* név után következő két jel tehát *Están*-nak olvasható, illetőleg annak olvasandó.[1]

[1] Szigethy Béla: Erdélyi Múzeum, XXXV (1930, Új f. I), 368—69; Jakubovich Emil: MNy. XXVII, 81—84; Eckhardt Sándor: KCsA. II, 378.

9. A templomi feliratok közé tartozik még az enlakai felirat. Enlaka, éppúgy, mint Derzs és Bögöz, Udvarhely megyében fekszik, Székely-Udvarhelytől mintegy húsz kilométernyire, északnyugati irányban. A festett felirat a templom famennyezetén van, ahol több latin felirat is található. Az enlakai felirat, melyet 1864-ben báró Orbán Balázs fedezett fel, a következő szöveget adja (képmását l. az V. mellékleten): *'gy az Isten — Georgyius Musnai d^e Jáqó*. Egy latin felirat is említi Geor[gius] Musnien[sis]-t; ebben a feliratban arról van szó, hogy ő volt az, akitől a templom festményei származnak. Egy *Múzsna* nevű helység, melytől nevét nyerte, Udvarhely megyében fekszik, két másik pedig Nagy-Küküllő megyében. *Jákó* helynév ebben a formában Enlaka vidékén nem ismeretes, de a *Jacobus* ~ magyar *Jakab* név *Jakó* ~ *Jákó* formában a székelyeknél gyakran előfordul és olyan helyneveket, amelyek a *Jakab* személynévre mennek vissza, itt is találunk; körülbelül ötven kilométerre Enlakától délnyugatnyugatra Kis-Küküllő megyében fekszik *Gyákos* ~ *Gyakos* ~ *Gyak* ~ *Gyák* ~ *Jakabfája* ~ német *Jakobsdorf* és majdnem ugyanakkora távolságban Nagy-Küküllő megyében *Jakabfalva* ~ német *Jakobsdorf*.[1] A *d^e Jáqó* olvasat azonban biztosítottnak nem tekinthető. (Régebben többféleképpen olvasták, de ezek a régi olvasási kísérletek mind elfogadhatatlanok. A fenti olvasat Tar Mihálytól származik.)

Az említett latin nyelvű felirat, amely Musnai nevét tartalmazza, 1668-ból van keltezve; ugyanebből az évből kell tehát keltezni az enlakai rovásírásos feliratot is.

[1] Pais D. közlése.

10. A magyar rovásírásnak még három emlékével kell foglalkoznunk. Ezek az emlékek egységes csoportot alkotnak, mert mind tudósoknak a feljegyzései.

Szamosközy István († 1612) két alkalommal használta a magyar rovásírást. Egyszer egy 1587-ből származó feljegyzésben, melyben Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem anyjáról csupán néhány szóból

álló, sértő nyilatkozatot írt le, egy másik alkalommal pedig 1604-ben, egy rövid, latinul írt „In Rodolfum Caesarem“ című költeményben, melyben a cím és a császár uralkodását gyalázó kifejezések magyar rovásírással vannak írva. Ez a két feljegyzés írástörténeti szempontból kevéssé jelentős, bár jelentéktelennek sem mondható; Szamosközy betűformáit a táblázatban tüntetjük fel, a magyar rovásírásra vonatkozó egyéb feljegyzéseit pedig alkalmilag megemlítjük.[1]

[1] Szamosközy feljegyzéseinek facsimiléje és magyarázata Szabó Istvánnál, MRHE. XII. tábla és 89—90. l.

11. Az az emlék, mellyel a következőkben foglalkozunk, rövid, rendszeres bevezetés a magyar rovásírás ismeretébe, mely a különben ismeretlen Telegdi Jánostól származik 1598-ból. A mű talán nyomtatásban is megjelent, de nyomtatott példánya ismeretlen.[1] Több másolata maradt ránk (a fogarasi 1671-ből, a giesseni 1709—14-ből, a hamburgi, a marosvásárhelyi stb.), melyek közül legértékesebb a fogarasi és a giesseni.[2] A giesseni másolat hat lapból áll és Szabó adta ki facsimilében a MRHE-ben. A fogarasi másolat egy lapját IV. mellékletünkön mutatjuk be, a giesseni másolat egy részét a 3. ábrán. Telegdi még egy két lapra terjedő levelet is közöl a székely írásról Baranyai Decsi Jánostól, a marosvásárhelyi református főiskola tanárától. A munka címe: „Rudimenta priscae Hunnorum linguae, brevibus quaestionibus ac responsionibus comprehensa“. Közli a magyar rovásírás ábécéjét, majd a betűk kiejtését és az írás szabályait tárgyalja, az akkori grammatikákban szokásos módszer szerint; magyarázza azt is, hogy a magyar rovásírás a magyar hangok jelölésében egyszerűbb eljárást követ, mint a latin írás; mutatványul közli a Miatyánkot és a Hiszekegyet magyar rovásírással.

Ez a kissé zavaros, de mégis fontos értekezés a magyar rovásírásról sajnos nem kifogástalan másolatokban maradt reánk. Különösen hangsúlyozni kell azonkívül, hogy a Rudimenta az írás egy későbbi fejlődésfokát mutatja. Azt, hogy tulajdonképpen rovásírásról van szó, Telegdi nem is említi.

Telegdi betűinek eredeti alakját nem ismerjük, csupán a másolatok alapján rekonstruálhatjuk. E munkában elsősorban a giesseni másolatot kell figyelembe vennünk, melynek betűalakjai általában egyszerűbbek és közelebb vannak az eredeti alakokhoz. A másolatokban a tollal írás technikája annyira érvényesül, hogy számos alaknak egyáltalában nem tulajdoníthatunk fontosságot. Lehet, hogy így volt ez már az eredetiben is.

Telegdi Rudimentája nyomán a XVII. és a XVIII. században számos rovásírásos feljegyzés keletkezett, többnyire az ábéce leírása, de ezek kevéssé értékesek.

[1] Jakubovich: MNy. XXVIII (1932), 273—74. — [2] A fogarasiról Jakubovich Emil: MNy. XXXI (1935).

12. A XVII. századból származó abécék között mégis találunk egy olyan abécét, amely nem Telegdi művére, hanem egy ismeretlen régi ábécére megy vissza és amely bizonyos egyezéseket mutat a rovásnaptár és a konstantinápolyi felirat ábécéjével. Ezt az ábécét Kájoni János ferencrendi szerzetes jegyezte fel 1673-ban. (L. 2. ábra; másolata a Magyar Nemzeti Múzeumban.) Kájoni még egy másik ábécét is feljegyzett, ez azonban Telegdi művére megy vissza.

Nem egészen világos Kájoni három utolsó jele, melyek alatt nincs értelmezés. Az első alighanem a *zs*, a második valószínűleg a *ty* jele, a harmadik pedig — mint az emlék negyedik rovásírásos sora mutatja — a *nap* betűcsoport ligaturája, valószínűleg erősen elferdítve. (L. 2. ábra.)

13. Az írás betűformái, úgy amint az egyes emlékekben megjelennek, a VI. és VII. mellékletünkön vannak feltüntetve.[1]

A magyar rovásírás jeleinek esetleges neveit nem ismerjük. Csak azt tudjuk, hogy bizonyos betűknek külön neve volt. (L. „capita dictionum", 18. §.)

A jelek ősi sorrendje szintén ismeretlen. A nikolsburgi ábéce és a Marsigli-emlék ábécéje nagyjában már a latin ábéce sorrendjében közli a betűket. Hogy ez a sorrend mikor keletkezett, azt nem tudhatjuk.

A betűk általában mind egyenlő nagyságúak. Kivétel az *r*-nek három kis alakja (Marsiglinál és Telegdinél) és a *k* jele, mely egyes emlékekben feltűnően kicsi. Kivétel Kájoni nagy *t* jele, ez alighanem későbbi fejlemény, melynek nincs jelentősége. De régebben is voltak a rendes nagyságúaknál nagyobb jelek, és pedig a ligaturáknál. (L. 18. §.)

Szólnunk kell még néhány szót két jel alakjának és jelentésének megállapításáról. (A többi jeleknél részint eleget mondanak az ábrák, részint — amennyiben szükséges volt — tárgyaltuk őket az egyes emlékek filológiai vizsgálatánál.)

A *q* jeléről[2] több helyen azt olvassuk az irodalomban, hogy a szóvégi *k* jelölésére szolgált. Ez a megállapítás helyesbítésre szorul.

A nikolsburgi ábécében és Marsigli ábécéjében e jel *ak* jelentésben szerepel. A Marsigli-emlékben az ábécén kívül a J^aq^ab névben fordul elő; a csikszentmihályi feliratban négyszer, szóvégi $-^aq$, $-^dq$, dq jelölésében. (Ez okozta a fenti tévedést; a csikszentmihályi felirat sokáig mint a magyar rovásírás legfontosabb emléke szerepelt.) A konstantinápolyi feliratban kétszer fordul elő szóvégi $-^dq$ jelzésében. (Szóközépi *ak*, *ák* e két utóbbi emlékben nem fordul elő.) Telegdi azt mondja róla,[3] hogy *ka* szótag jelzésére is használatos s az *adnak*, *akor* és *kalmár* szavakkal szemlélteti a használatát.[4] Telegdi előadása nem ellenőrizhető, de az bizonyos, hogy a *q* jelet szó belsejében is használták. Figyelembe veendő, hogy a Marsigli-emlék a $k^arács^on$ szót nem írja ezzel a betűvel.

A másik jel, melyről szólni kell, az *è* jele. Az *è* jelet Ligeti Lajos mutatta ki.[5] Ez a jel éppen olyan, mint a *h* jele, és régebben mindenütt, ahol előfordult, a rovásnaptárban, a csikszentmihályi feliratban, Telegdinél, íráshibának magyarázták. De lehetetlen íráshibát feltennünk, oly sokszor fordul elő ez a betű. (Azonkívül pontosan egyezik a jeniszeji türk ábéce zárt *e* jelével.) A Marsigli-emlék 673. lapján az első sorban jól látható az *Inčè* szóban (l. III. mell.); a csikszentmihályi felirat első sorában az $^eszt^endőbè$ szóban található (l. II. mell.); Telegdinél sokszor előfordul (*mènyegben*, *szenteltessèk*, *èllènünk* stb.). Valaha a magyarban is a zárt *è* hangot jelezhette.

[1] A formák megállapításánál arra törekedtem, hogy minden lényegest figyelembe vegyek és minden esetleges vonást elhagyjak. A döntés bizonyos esetekben nem volt könnyű. Ezek az alakok természetesen csupán segédeszközök az összehasonlításra; a valóságos alakokat az emlékek mutatják. — [2] A rovásírás szóbanforgó betűjét, melyet a másik *k* jeltől az átírásban is meg akarok különböztetni, praktikus szempontból írom át *q*-val, jelezhetnénk akármilyen más *k*-féle jellel is. Ugyanígy önkényesen választottam a Ligeti által felfedezett második *e* betű jelölésére az *è* jelet (l. itt). — [3] Sebestyén, MRHE. 101. — [4] Vö. Németh: NyK. XLV (1917), 26—27. — [5] MNy. XXI (1925), 50 skk.

14. Ez az írás eredetileg rovásírás, amit a történeti feljegyzések és a nikolsburgi ábéce betűalakjai világosan bizonyítanak. A nikolsburgi ábécének felírásában azt olvassuk, hogy ezt az írást a székelyek fába rójják. Thuróczi János (1470—80) azt mondja, hogy a székelyek „szkytha" írásukat nem papirra írják, hanem rovásbotokba vésik be. Ugyanerről értesít Oláh Miklós. Verancsics Antal, aki alaposan ismerte Erdély viszonyait, megjegyzi még, hogy a székely rovásbotok négyszegletűek. (L. fennebb, 2. §.) Marsigli naptára is négyszegletű rovásbotról van lemásolva.

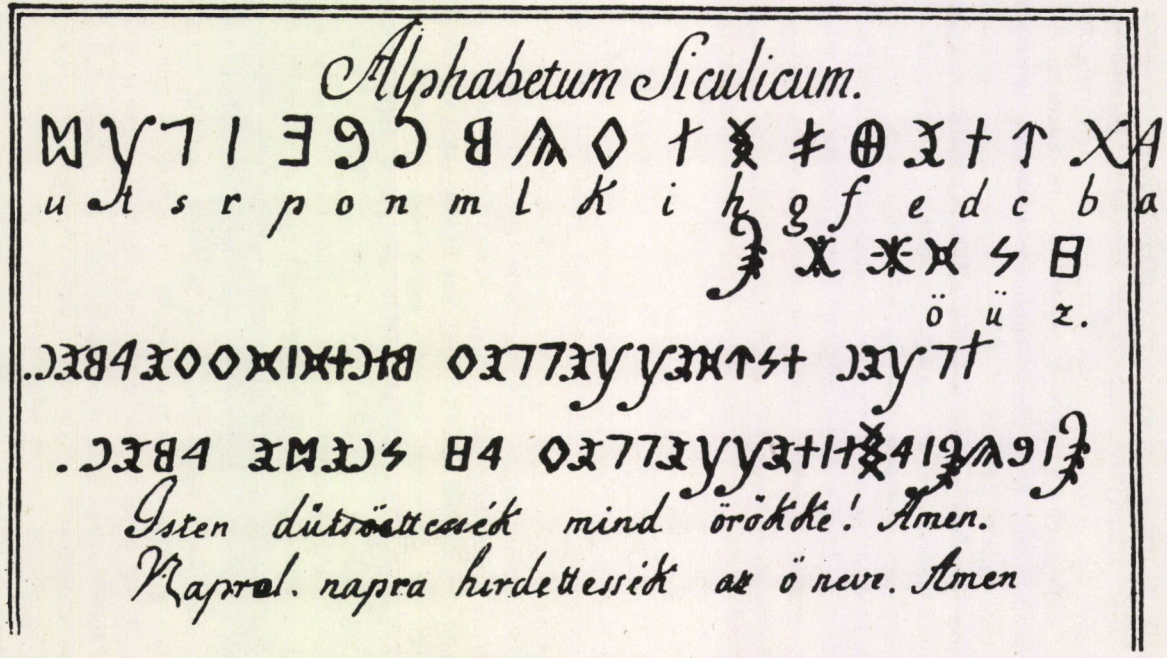

— 2. ábra. Kisfalud régi ábécéje.

A rovás technikájának ismeretéhez Szamosközy István szolgáltat további részleteket; elmondja, hogy a székelyek írásukat „nem mindig tintával írják, hanem a szorosan egymás után következő betűket a kés hegyével, mint valami stylus-sal rójják hosszúkás fadarabokra és négyszegletűvé faragott botocskákra." (Itaque non scriptorio semper atramento, sed particulis oblongis fustellisque in quadrum dolatis, cultelli cuspide veluti stylo literas confertim haerentes insculpunt.)[1] Tehát az írást tintával is írták.

Az írás rovásírás jellegét a betűk alakja is mutatja: nagyon sok ferde vonalat találunk benne; a vízszintes vonalak ellenben, amelyek a fa rostjaival egy irányban haladván, könnyen rosszul sikerülnek, a ritkaságok közé tartoznak. A víz-szintes vonalakat a többi rovásírások (pl. runák, türk írás, nagyszentmiklósi kincs feliratai) is lehetőleg kerülik. A rovásnaptár ábécéjében csak három betűben találunk vízszintes vonalat (*a*, *f*, *ü*), a többi abécében azonban ezek ferde alakban is előfordulnak.

Legszebben megőrizte a rovásírás-jelleget a nikolsburgi ábéce (l. I. mell.). Egyetlen víz-szintes vonás sincs benne. Azok a betűk, melyek a többi, későbbi ábécében kerekek, formájuk lényegét egy O-féle jel alkotja, a nikolsburgi ábécében alul és felül mindig szegletesek, ugyanúgy, mint a nagyszentmiklósi kincs besenyő írásának hasonló jellegű betűi (Ↄ, ȹ, ᚱ); mondani is felesleges, hogy ez a rovás technikájának természetes következménye. Különös figyelmet érdemelnek a nikolsburgi ábécében az ékalakú rövid ferde vonalak. Egyes betűk rajzán jól látszik, hogy ezt három vágással csinálta a rovó; először rótt két vonást, melynek egyik vége egy pontban összeért, másik két vége egy-két milliméter távolságra elállt egymástól, azután a két elálló véget lezárta egy szúrással. Érdekes, hogy ezek a vonások, mikor két egymással párhuzamos hosszú vonalat kötnek össze (így a *cs*, *ncs*, *r*, *z* és *zt* jegyében) csak a jobboldali hosszú vonallal érintkeznek, a baloldali hosszú vonalat nem érik el. Nem érintkeznek e vonalak a *k* jegyében sem, mely négy ilyen vonalból áll. Ez is alighanem azért van, hogy a rovás tisztább, világosabb legyen, hogy az egyik vonás rovása — ha nem feltétlenül szükséges — ne zavarja a már kivágott másik vonalat. Azonban aligha lehetne már ezzel magyarázni azt, hogy az *ncs* és *ngy* jelében az *n* a *cs*-vel, illetőleg a *gy*-vel nem tökéletesen érintkezik, sem azt, hogy a *gy* jelében a függőleges hosszú vonás hiányzik.

[1] Stephanus Zamosius, Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum. Padua, 1593, 13b 14a.

15. Az írás jobbról balra halad, mint a türk és besenyő írásban és egyéb rokon írásfajokban. Ez Vrancsics feljegyzésében is ki van emelve. Kivétel a konstantinápolyi felirat. (L. 7. §.) A sorok felülről lefelé következnek; hogy a sorok miképpen helyezkedtek el a rovásboton, nem tudjuk. (Mikor Szamosközy azt állítja,[1] hogy a székely írás jelei felülről lefelé haladnak [„ea enim non ultro citroque, uti Graeca et Hebraea, sed initium a summo faciens, horsum se capessit, literis deorsum tendentibus"], akkor bizonyosan olyan rovásbot van a szeme előtt, amelynek egy oldalán csak egy sor volt. Megjegyzendő, hogy Szamosközy a magyar rovásírásnak ezt a sorvezetését egy Florencben látott kínai könyv sorvezetésével hasonlítja össze.)

[1] Analecta lapidum vetustorum, 13b.

16. Az egyes szók elválasztására pontokat használtak. Vrancsics említi, hogy a székelyek írásukhoz bizonyos pontokat tesznek hozzá („punctis quibusdam additis"). A rovásnaptárban rendesen egy pontot sem találunk, valószínűleg azért, mivel az egyes szavak másolata előre megrajzolt rovatokba van beosztva; itt tehát a szavak elkülönítésének semmi értelme sem lett volna. A 681. lapon azonban egy sajátságos sorban, amely a rovásírásos magyar szöveget átírás és latin fordítás nélkül igen hibásan leírva adja, a következő helyet találjuk: *„hál^{a}ta-g^{e}yunk^{is}t^{e}n^{ec}k: ^{h}ogyag(= d)ta: to(= ke)gy^{el}m^{ec}s^{s}ég által"*; itt tehát kétszer két egymásfölött fekvő pontot látunk, mint szóelválasztót. A csikszentmihályi feliratban a szavakat négy ilyen pont választja el egymástól, a konstantinápolyi feliratban viszont csak egy pont, mely a sor közepén fekszik. (Ez a pont, legalább is Dernschwam másolatában, többször el van hagyva.) Telegdi Rudimentájában többször látható középen fekvő pont, illetve kettőspont, mint mondatválasztó.

A magyar írásban, éppen úgy, mint a türk és besenyő feliratokban, néha két vagy több szó is egybe van írva: *^{e}z^{e}röt — száz^{e}gy, mátyásm^{e}st^{e}r, g^{e}rg^{e}lym^{e}st^{e}rcsináltáq* (a csikszentmihályi feliratban); *irt^{á}q^{e}szt, százlóval* (a konstantinápolyi feliratban).

17. A magyar rovásírás a magánhangzókat — kivéve a szóvégieket, éppúgy, mint a türk írásban — nem mindig jelöli; ebben az eljárásában bizonyos szabályosságot lehet megfigyelni.

A derzsi felirat az *a* és *i* hangokat nem jelöli, jelöli a hosszú *ó*-t: *M^{i}klós d^{e}rzsi p^{a}p* (az *i* mint szóvégi hang jelölendő s az illető ligaturába beleolvasható).

A rovásnaptárban az *e*, *é* hangok rendszerint nincsenek jelölve:

G^{e}rg^{e}ly (673), *F^{e}r^{e}nc* (683), *B^{e}n^{e}d^{e}k* (683), *D^{e}m^{e}t^{e}r* (677), *^{E}rzs^{e}b^{e}t* (683), *^{E}stván* (675) stb.; néha mégis jelölve vannak: *Pét^{e}r* (673; *P^{e}t^{e}r*, 675), *Ilyés* (675), *Ierikó* (679), *Ieruzsaly^{e}m* (679), *Egit^{o}m* (679), *Erod^{e}s* (679), *Ierom^{o}s* (677). Legtöbbször jelöletlen a rövid *a* is: *Sz^{a}niszló* (681), *-b^{a}n* (679), *K^{a}rács^{o}n* (673, 677), *B^{a}lázs* (673), *J^{a}q^{a}b* (675, 683), *B^{a}r^{a}bás* (683), *^{as}sz^{o}ny* (passim), *T^{a}más* (677, kétszer); jelölve: *Kalifás* (685), *Galilia* (679), *Margita* (675), *An^{naas}sz^{o}ny* (675), *Bortalan* (675), *Alb^{e}rt* (677), *Aprósz^{e}nt^{e}k* (677, az *a* — úgy látszik — későbbi betoldás); a hosszú *á* mindig jelölve van: *Küsk^{a}rács^{o}n* (673), *Pál* (673), *Fábián* (673), *Ján^{o}s* (673) stb. Hosszú *í* a rovásnaptárban nem fordul elő, a rövid *i* hangot rendesen jelölik: *Sz^{a}niszló* (681), *Ierikó* (679), *Fábián* (673), *Julia* (673), *Il^{o}na* (683) stb.; néha nem jelölik: *Bál^{i}nt* (673), *F^{i}l^{e}p* (683), *Lőr^{i}nc* (675). A hosszú *ó* hangot jelölik: *Bó^{do}g^{as}sz^{o}ny* (passim), *Aprósz^{e}nt^{e}k* (677); a rövid *o* hol jelölve van, hol jelöletlen, különösen a második és a harmadik szótagban: *Küsk^{a}rács^{o}n* (673), *Kol^{o}zs* (673), *Márkos* (683), *Ján^{o}s* (683), *Il^{o}na* (683), *Orbán* (683). Az *ö* csak a *Bötl^{e}h^{e}n* (679) szóban van megjelölve; egyébként: *gyüm^{ö}lcs* (681), *püsp^{ö}k* (685), *Gy^{ö}rgy* (683); a hosszú *ő* a *Lőr^{i}nc* szóban (675) ki van írva. Az *u* hang (a *Ieruzsály^{e}m* 679, *Ur szine* 675, *Lukács* 677, *Luca* 677 szavakban) jelölve van; ugyanígy az *ü*: *gyüm^{ö}lcs* (681), *püsp^{ö}k* (685), *Küsk^{a}rács^{o}n* (673). Szó végén a magánhangzók mindig jelölve vannak.

A derzsi felirat és a rovásnaptár magánhangzójelölésének módjában tehát bizonyos szabályosságot nem lehet tagadni. Ebben a tekintetben ezek az emlékek régi állapotot tükröznek vissza. Azok a szabályok, amelyeket ezekben megállapíthatunk, a XVI. század folyamán — azt hiszem, hogy a latinbetűs írás befolyására — sajátságos változáson mennek keresztül. Az a szabály, hogy nem szükséges az összes magánhangzókat jelölni, egy ideig még érvényben marad, lassanként azonban az *e* kivételével általában jelölik a magánhangzókat, végül pedig az *e* hangot is jelölik, tehát az összes magánhangzókat, éppen úgy, mint a latin írásban. A csikszentmihályi feliratban már, az *e* hangot nem számítva, a magánhangzók általában jelölve vannak, csak a *Máty^{á}s* névben marad a második *á* jelöletlen (azonkívül több *a* hang *q* előtt = *^{a}k*, *k^{a}*, l. 13. §). A konstantinápolyi feliratban az *e* és *é* hangok nincsenek jelölve (kivéve természetesen szó végén); néhányszor az *a* is jelöletlen marad és egyszer az *i* is: *B^{a}rlabás*, *T^{a}más*, *Sz^{e}l^{i}mbök*. A rövid bögözi feliratban minden előforduló magánhangzó (*a*, *i*) jelölve van, kivéve az *e* hangot.

Telegdinél már az összes magánhangzók, az *e* is, jelölve vannak.

Meglehetősen terjedelmes feljegyzéseiben csupán két jelöletlen *e* hang fordul elő a *Fer^nc esper^st parancsolt nekünk* mondatban.[1] Az enlakai feliratban hasonlóképpen minden magánhangzó jelölve van egy (két?) *e* kivételével: *'gy az isten — Georgyius Musnai d^e Jáqó.*

Mivel a magyar rovásírásban a mássalhangzók jelei minden esetben a jelöletlen *e* hanggal olvashatók, az *e* hangot egyes ábécékben

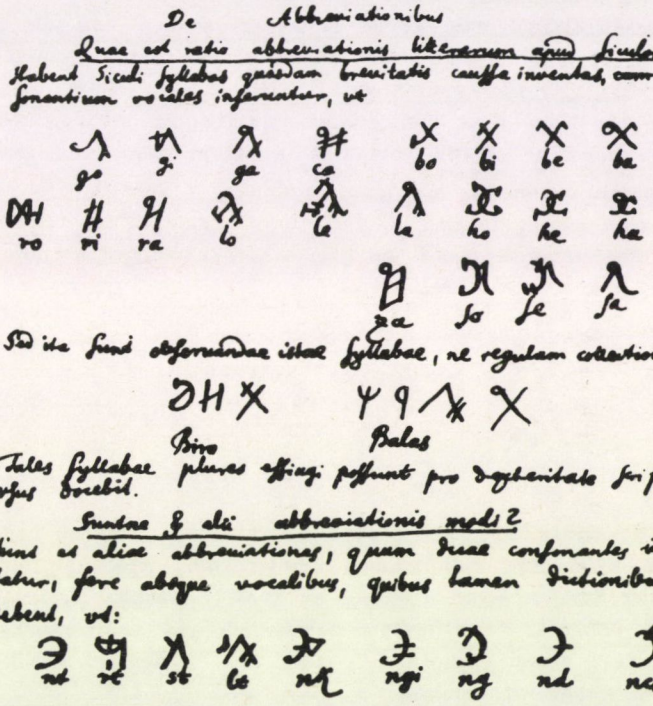

3. ábra. Telegdi ligaturái. (A giesseni kéziratból.)

az összes mássalhangzókhoz hozzáfüggesztik; Telegdinél[2] az ábéce a következőképpen van értelmezve: *a, eb, ecs, (ecsi), ed, e, ef, egy* stb. Ez a körülmény vezette félre Marsigli átíróját, mikor a mássalhangzójeleket gyakran egy felesleges *e*-vel olvasta (mint *epüsepöek, — püspök* helyett).

[1] A fogarasi másolatban ezek az *e*-k is ki vannak írva. — [2] A giesseni másolatban.

18. A magyar rovásírásban a betűk — tér-, időnyerés és könnyebbség kedvéért — gyakran össze vannak egymással kötve

(l. 5. és 8. ábra), rendesen úgy, hogy egy betűnek már meglevő vonalát egy másik betű alkotórészéül használják fel. (L. pl. a *Breda*, *Bódogaszony*, *Durnitya*, *Julia* szavakat Marsiglinál, a III. mellékleten.) Ezek a ligaturák általában egyéni alkotások, de a legtöbbet mégis általánosan használták. Marsigli az abéce mellett néhány ligaturát is bemutat (l. II. mell.), néhányat pedig Telegdi állított össze (l. 8. ábra). De legtanulságosabbak a nikolsburgi ábéce ligaturái.

Helynyerés céljából való kötést mutat pl. az *ncs*, *ngy* jele a nikolsburgi ábécében (l. I. mell.), vagy az *nk*, *sk* jele a rovásnaptárban a *szenkérszt*, *Piroska* szavakban (l. III. mell.). Néha több mint két betű van összefogva, mint a rovásnaptárban az *Antal* szóban (l. III. mell.), vagy az *Albért* szóban (l. 4. ábra), vagy a derzsi feliratban a *dérzsi* szóban (V. mell.); az utóbbiban a keresztvonás a *d*-nek, *r*-nek és *i*-nek egyformán alkotórésze. A ligaturákban általában szem előtt tartják a betűk rendjét, a rovásnaptárban azonban (Marsigli, 683) a következő esetet látjuk:

= *Albért*; az *r* betű tehát az *albét* jele után van.

4. ábra.

Egybe írt mássalhangzójelek közé magánhangzó rendesen nem olvasható, de e szabály alól számos kivétel van; ilyen a fent bemutatott *albét* ligatura, ilyen a *bét* jel az *Erzsébét* névben Marsiglinál (677, l. 5. ábra), az *Antal* ligatura Marsiglinál (673; l. III. mell.), a *dérzsi* ligatura a derzsi feliratban (V. mell.), az *ézér* ligatura a csíkszentmihályi feliratban (II. mell.).

Vannak deformált ligaturák is, melyek az eredeti betűk szabad alakítása következtében az ábéce új elemeinek tekintendők; ilyen pl. az *nt* a nikolsburgi ábécében (l. I. mell.), Marsiglinál az ábécében (l. II. mell.) és a 673. lapon az *Antal* szóban (l. III. mell.), továbbá Telegdinél (l. Sebestyén, MRHE. XVII. mell.: *ant* és itt 6. ábra), *ézst* a konstantinápolyi feliratban (l. II. mell.). Erősen megváltozott ligatura az *nc* jele a nikolsburgi ábécében (l. I. mell.); ezzel szemben Marsigli és Telegdi *nc* jele (az előbbit l. a III. mellékleten, az utóbbit a 8. ábrán) a *n* és *c* betűk egyszerű kombinációja. A Marsigli-ábéce *ck* jelével szemben sajátságos változásokat mutat a nikolsburgi ábéce *ck* jele. Ezekből az is látszik, hogy egyazon hangcsoportot különböző ligaturák képviselhe-

ab K	irt K	rt K
al M K	it K	si M
albᵃt M	la M	sk M
an na M	lt Cs	sm Cs
ar K	nc N M	sp M
art ? Sz	ncs N	st N
be M	nd (and) N	M Cs
bᵉt M	M Cs K	sta B
bo M	ngy N	szt ? M K
ck N M	nk (unk) N	ti ? M K
csi Cs	M	tya Cs
da M	nᵃp KJ	ul M
dᵉj ? E	nt N M	ur Cs
dᵉrzsi D	ᵃntᵃl M	va Cs Sz
du M	os D	zᵉr Cs
go M	rcsi Cs	zt N

5. ábra. Az emlékekben előforduló ligaturák jegyzéke.

Az N, D, M, Cs, K, B, E, Sz, T, KJ betűk az emlékek nevének rövidítései, vö. pl. a VI. melléklet felirásait. A jegyzék nem tartalmazza Telegdi ligaturáit (l. 3. ábra), továbbá Szamosközy latin szövegének ligaturáit, sem a kétes eseteket, mint a konstantinápolyi feliratnak különben nagyon figyelemre méltó összetett jeleit a *váratláq* szóban.

tik a különféle ábécékben. Ez azzal függ össze, amit már fentebb mondottam, t. i. hogy a ligaturák lényegileg egyéni alkotások. Sajátságos — más ábécék *nt* jelével szemben — Telegdi *nt* jele, melyet az *Antal* szóban (Sebestyén, MRHE. XVII. melléklet) használ is

Figyelmet érdemel a nikolsburgi ábéce *and*, (*aty* ?) és *unk* jele. Ezek — úgy látszik — csak *a*, illetve *u* után voltak használatosak; ugyanaz az eset ez, mint amit az egyszerű jeleknél találunk, melyek közt külön betűje van az *ak*, *ák* hangkapcsolatnak. Telegdi *ant* jele, mely azonos a nikolsburgi ábéce és Marsigli *ent* jelével, jelentés tekintetében aligha

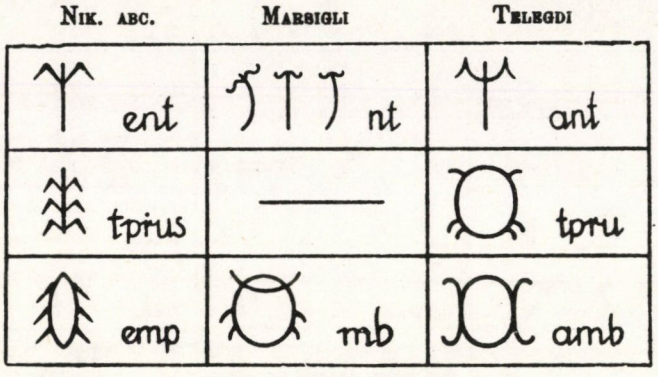

6. ábra. A „capita dictionum."

veendő komolyan, ő maga sem használja. (Vö. pl. az *Antal* szót, Sebestyén, MRHE. XVII. melléklet.)

Voltak — úgy látszik — olyan ligaturák is, melyek — legalább is amennyiben a rovásbot lapja megengedte — túlhaladták a rendes nagyságot (vö. 13. §). Ilyen pl. az *al* (voltaképen *alb*) jele Marsigli 677. lapjának első sorában s valószínűleg az *albt* jele is Marsigli 683. lapján. Ilyennek látszik a *tya* ligatura a csíkszentmihályi feliratban, vagy például Kájoni sajátságos n^ap jele.

Egyik-másik ligaturáról külön kell néhány szót szólni. Az *szt* jelében a fővonal dőltnek látszik, de az illető szóban (Marsigli 677, első sor: $sz^enk^er^e$ ⌣) a szókezdő *sz* jele is dőlt. Viszont ha az *szt* jele nem dőlt, akkor azonos a *t* jelével, vagy azt kell feltennünk, hogy az *sz* jele az *szt* hangcsoport jelzésénél íráshibából kimaradt. A ligaturák táblázatában az *nt*-nél Marsiglinak csak két alakját mutatom be, de megvan e kettő vegyüléke is (az ábécében; l. 6. ábra). Szamosközynél is van *al* ligatura, de ez Sebestyén facsimiléjében nem vehető ki.

A ligaturák gyakran csak a szöveg-összefüggés alapján fejthetők meg; egy *nt*+*l* ligatura például éppúgy olvasható *Antal*-nak mint *lant*-nak.

Idővel a ligaturák is változnak, éppen úgy, mint a többi jelek; így pl. a *be* ligaturájában Telegdinél a *b* mindkét felső végére egy kis vonás van helyezve (l. a 8. ábrát), viszont a rovásnaptárban a *Bernál* szóban a kis vonás csak baloldalt látható (Marsigli, 683); a Rudimenta fogarasi másolatában a *be* rövidítésében a *b* jel baloldali két félszárán van keresztvonás s ilyesmire utal a Szamosközy latin szövegében, a *bellis* szóban levő *be* is. Ez természetesen összefügg a ligaturák önkényes alakításának kérdésével is.

A nikolsburgi ábéce és Telegdi *tprus*, illetve *tpru* betűje egy sajátságos betűcsoportra, a capita dictionumra hívja fel figyelmünket. Ez a *tpru* jel valami tréfás eleme az írásnak; Telegdi a következőket mondja róla és még két jelről (rajzukat l. 6. ábra; Szerdahelyi, MRHE. XVII. melléklet és 103. l.): „Van ezeken kívül még néhány féreghez hasonló szótagiegyük, amelyek nincsenek valódi betűkből összetéve. Ezeket a székelyek a szavak fejének nevezik." (Praeter has sunt quaedam syllabae reptilium formas referentes, quae non sunt ex certis characteribus conflatae. Siculi capita dictionum vocant.) Hogy mi az a *capita dictionum* ('szavak, mondások fejei'), az egészen homályos és azt sem tudjuk, milyen magyar kifejezés fordítása lehet ez.[1] Ezek eredetileg részint talán egyszerű jelek (*mb*) részint talán ligaturák (*ant*) s csak furcsa alakjuk miatt kerültek egy csoportba „capita dictionum" néven; érdekes a jelentésük: a *tpru* a bilabialis tremulans jele; az *nt* és az *mp*, *mb* egy nazális és egy homorgán explozíva kapcsolata.

Rejtelmes — legalább egyelőre — a nikolsburgi ábéce *us* jele is.

[1] Jakubovich: MNy. XXVIII (1932), 272: „rovásfej".

19. A magánhangzók nem jelölése és a ligaturák nagyban emelték a magyar rovásírás gyakorlati használhatóságát. Már Bonfini említi, hogy a székelyek írásukban „paucis notis multa sensa comprehendunt." „In ihrer Schrift haben [die Székler] eigene Charactere, von denen einige ein ganzes Wort oder einen Satz bedeuten", mondja Veit Gailel. Hasonló értelemben nyilatkozik Verancsics („. . . lineamque a dextra in sinistram . . . ducunt, quarum una seu ad summum duae . . . plus quam pro numero characterum praebent intelligentiae") és Szamosközy („. . . literis deorsum tendentibus, ac tam subtili complexione implicatis, ut paucissimis multa absolvatur sententia").[1]

Az is bizonyos azonban, hogy a magánhangzók nem jelölése és a ligaturák alkotásának túlzásba vivése félreértésekre ad alkalmat.[1] Mindamellett kétségtelen, hogy a félreértések és kétségek inkább a mi számunkra vannak meg, kik a tárgyi körülményeket már hiányosan ismerjük, mint az írást használó régiek számára.

Az írást Oláh Miklós értesítése szerint főleg levelezésben használták („notas quasdam bacillis lignеis incidunt, aliquid inter se significantes: quibus ita incisis, apud amicos ac vicinos vice nuntii, epistolaeve utuntur"). Feliratok is készültek ezzel az írással, reánk azonban, sajnos, csak olyanok maradtak, melyek történeti szempontból jelentéktelenek. Ezenkívül az írást még egyéb célokra is használták, elsősorban megőrzésre szánt feljegyzésekre, mint a rovásnaptár esetében is.

[1] L. 15. §. — [2] Jakubovich: MNy. XXVIII, 273, vö. 18. §.

20. Hogy az egyes betűk abban az időben, amelyből az emlékek reánk maradtak, miképpen fejlődtek, a mellékelt táblázat mutatja.

A betűalakok fejlődésének történetében két korszakot különböztethetünk meg, a fára rovás és a tollal írás korszakát. E két írásmód használata azonban az illető korszakokban nem kizárólagos.

A rovás eredeti formáját tisztán mutatja a nikolsburgi ábéce (vö. 14. §). A Marsigli-féle emlékben már erős változást látunk és pedig valószínűleg a tollal való írás hatása alatt; úgy gondolom, hogy az ábéce élt papíron is és a papírra írt alakok befolyásolták a rovott alakokat. Az O-formájú betűk Marsiglinál egészen kerekdedek s az *a*, *f*, *q* és *ö* jelében víz-szintes vonást látunk, pedig ezek a rovásnál különös nehézséget okoznak. A többi emlékek ebben a tekintetben mind a Marsigli-emlékhez csatlakoznak, Telegdinél és Kájoninál pedig már egyes betűk egészen alkalmatlanok a rovásra. Ilyen pl. Telegdinél az *a*, az első *d*, a második *i*, a *q*, az *mb* jele, de más betűkben is vannak alkalmatlan görbe vonalak, mint pl. az *u*-nál és *zs*-nél; ilyen még Kájoninál a *b*, *e*, *o* és *ö* jele.

Jól megfigyelhető a fejlődés az *e* jelénél. Ez a nikolsburgi ábécében (és Szamosközynél) még könnyen róható alakot mutat; a félhold alakú szár azután kezd alul és felül görbülni s már Telegdinél (illetőleg a Rudimenta fogarasi másolatában) egy rovásra egészen alkalmatlan alakot látunk. (L. IV. mell.)

A magyar rovásírás használatának utolsó korszakában a rovást a tollal írás mellett már alig alkalmazták, viszont úgy látom, hogy a rovástechnika mellett már a legrégibb időben is élt a tollal vagy ehhez

hasonló eszközzel való írás. Ha ez nem így lett volna, nem őrződhetett volna meg a glagolita eredetű (l. 27. §) *o*-nak Marsiglinál vagy Kájoninál található kerek alakja; e mellett szól az is, hogy általában a nikolsburgi ábéce kivételével az összes emlékek feltűnően kerek vonalú, rovásra alkalmatlan alakokat mutatnak. E szerint tehát élt egy fára rovott szegletes jellegű írás, melyet a nikolsburgi ábéce őrzött meg s élt egy kerek jellegű írás, melyet a többi emlékek tükröztetnek. (Marsigli átírója a rovásbotnak eredetileg talán szegletes jeleit a tollal kerek betűkre írta át; érdekes az *o* kétféle alakja. De az is lehetséges, hogy a rovásnaptár eredetileg is a kerek jellegű írással volt róva.)

Térjünk át egyes jelek történetére.

A magyar rovásírásnak eredetileg két *e* jele volt (vö. 13. §), de ezek közül az egyik már a XV. században sem igen volt használatban.

Az *i* és *j* jelölésére a magyar rovásírás eredetileg — úgy látszik — egy jelet használt, az *i* jelét, legalább is erre mutat a rovásnaptár, a csíkszentmihályi felirat és a konstantinápolyi felirat (a táblázatunk Marsigli-rovatában levő első *j* jel a szövegben nem fordul elő, csupán az ábécében; a konstantinápolyi felirat egyszer előforduló második *i* jele alighanem tévedés, első *i* jele pedig azonos a rovásnaptár első *j* jelével). Az is meggondolandó azonban, hogy már a nikolsburgi ábécében a Rudimenta *i* és *j* jelét látjuk. Azt hiszem, hogy ez a két jel az *i* jeléből differenciálódott.

Sajátságos története van az *ö* és *ü* jeleknek a ránk maradt emlékekben.[1] A nikolsburgi ábéce és a rovásnaptár *ö* jele a többi emlékekben mint az *ü* jele szerepel, viszont e két XV. századi emlék *ü* jele a többi emlékekben *ö*-t jelöl. A két régebbi emlékben *ü* hangot jelölő kerek jel, mellyel a csíkszentmihályi és a konstantinápolyi felirat, továbbá a Rudimenta *ö* jele kétségtelenül azonos (az átmenetet Kájoni *ő* jele képviseli), későbbi eredetűnek látszik. A másik, a villámszerű jel, mely a nikolsburgi ábécében és a rovásnaptárban *ö*-t, a többi emlékben *ü*-t jelöl, ősi. Hogy ez a sajátságos jelölésváltozás az *ü* > *ö* hangváltozással függ-e össze — már legalább részben — vagy a magyar *ö* és *ü* hang keletkezésének és változásainak bonyolult egyéb problémáival-e, vagy esetleg egészen más jelenségekkel, az egyelőre nem világos.

[1] Vö. cikkemet: NyK. XLV, 32 sk.

21. A magyar rovásírás korábbi története ismeretlen, csupán bizonyos jelek eredetét tudjuk megállapitani más ábécékkel való össze-

hasonlítás útján. Hogy mikor, milyen körülmények között és hogyan vették át a magyarok ennek az írásnak egyes elemeit, az csaknem teljesen ismeretlen, de bizonyos jeleknek más ábécék azonos jelentésű jeleivel való egyezése oly világos, hogy az írás kialakulásának történetét nagy vonásokban megrajzolhatjuk.

A magyarság ősi, Urál-vidéki hazájából valószínűleg az 560 utáni években, az onogurokkal együtt, a Kubán és az Azovi-tenger közti területre költözött. Itt lakott — úgy látszik — a IX. század elejéig, amikor átköltözött Levediába, a Don és Dnyeper közé. Ezeken a területeken a magyarság több műveltségi kör hatásának volt kitéve. Legerősebben hatott rá a keleteurópai és középázsiai török műveltség és meglehetős erősen Perzsia, illetőleg az iszlám és ezek mellett — úgy látszik, Perzsiánál is erősebben — Bizánc. Ezeket kell szem előtt tartanunk, ha a magyar rovásírás keletkezésének történeti hátterét el akarjuk képzelni.

22. A magyar rovásírás a türk írás családjába tartozik.

A középázsiai törökség egy része a VI. század közepén türk néven alakított egy törzs-szövetséget, mely hatalmát pár évtized alatt Kelet-Ázsiától egészen a Fekete tengerig kiterjesztette. A birodalom két nagy részre oszlott; az egyiknek a középpontja a mai Mongolországban a Bajkál-tótól délre, a másiké a mai Orosz-Turkesztánban volt. Ez utóbbival, a nyugati türk birodalommal voltak összeköttetésben a keleteurópai népek, ezeknek a nevéről nevezték türköknek a kazárokat és a magyarokat.[1]

A türk népnek saját írása volt s ezzel az írással számos felirat maradt ránk különösen Északi Mongolországból, köztük nagyobb terjedelműek is; legnevezetesebb ezek között az Orkhon folyó vidékén talált két felirat, Kül Tegin és Bilge Kagán felirata. De a mi szempontunkból még fontosabb az a pár felirat, melyet ezzel az írással a nyugati türk birodalom területén, a Talasz folyó[2] völgyében újabban találtak. T. i. e feliratok írásával függ össze elsősorban a magyar rovásírás. A Talasz-völgyi és az orkhoni feliratok között mintegy összekötő kapcsot alkotnak a Jenisszej felső folyásának vidékén talált feliratok.

A türk feliratokról Európában már a XVIII. században tudtak, de csak 1893-ban fejtette meg őket Thomsen Vilmos.

A türk írás a türkökhöz tőlük nyugatra eső területről került. Legközelebb áll hozzá egy Stein Aurél által Kelet-Turkesztánban talált szogd nyelvemlék írása, mely a szaszanida pehlevi írással van

közelebbi rokonságban s melyet Thomsen[3] araméus-szogd írásnak nevez. E nyelvemlék több századdal régibb a türk írás emlékeinél. Végső fokon a türk írás sémi eredetű.

A türk írás betűformái azt mutatják, hogy elsősorban rovástechnikán élt.[4]

A türk ábéce (illetőleg az orkhoni feliratok ábécéje) 38 jegyből áll, ebből 4 magánhangzójel, 34 mássalhangzójel. A mássalhangzójelek száma azért oly nagy, mert egy mássalhangzóra több jegy is van. (Így van ez már a sémi ábécékben is, ha nem is ilyen gazdagságban.) A legtöbb mássalhangzó jelölésére legalább is két jegy van, az egyiket mélyhangú, a másikat magashangú szókban használják. A négy magánhangzójegy közül egy az *a*, *e*, egy az *ï*, *i*, egy az *o*, *u*, egy az *ö*, *ü* jelölésére szolgál. A magánhangzókat a türk írás — mint a sémi írások — gyakran nem jelöli, kivéve, ha az illető magánhangzó utolsó hangja a szónak, amikor mindig jelölve van; az *a-e* jele rendesen csak a szó végén van kiírva; az *ï-i*, *o-u* és *ö-ü* jelének használatában mutatkoznak bizonyos szabályszerűségek s általában azt mondhatjuk, hogy ezeket gyakrabban kiírják, de egészen következetes szabályszerűség alig van s gyakoriak az ingadozások; ugyanabban a szóban is egyszer jelölik a magánhangzót, máskor nem.

Irodalom: Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon, Helsingfors, 1896. (MSFOu. V.); Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, St. Petersburg, I. Lieferung [elavult]: 1894, II. Lieferung [elavult]: 1894, III. Lieferung [a jeniszeji feliratok]: 1895, Neue Folge: 1897, Zweite Folge [Tonjuquq felirata]: 1899. Thomsen, Samlede Afhandlinger III és Ztschr. d. Deutschen Morgenl. Ges. NF. III (1924). A Talasz-völgyi feliratokkal Radloff, Melioranskij, Malov és én foglalkoztunk. Értekezésemet l. KCsA. II, 134 skk.; Malov: IzvAkNaukSSSRGum. 1929, 799 skk.

[1] Bővebben l. „A honfoglaló magyarság kialakulása" c. munkám 193 sk. lapjain; irodalom uo. 195. l. 1. j. — [2] E folyó Taskent és a Balkas-tó déli csúcsa között folyik körülbelül középen, délkeletről északnyugati irányba, a Csu folyótól délre. — [3] Samlede Afhandlinger III, 76. — [4] Thomsen, Samlede Afhandlinger III, 71—72.

23. Amint táblázatunkból látható, a magyar írásnak tizenhat betűje mutat hasonlóságot türk betűkkel. Régebben az volt a vélemény, hogy a magyar rovásírás türk eredetű jelei a jeniszeji feliratok betűihez állanak legközelebb. Ez a feltevés annyiban most is érvényes, hogy a szóbanlevő jelek általában közelebb állnak a jeniszeji feliratok jeleihez, mint az orkhoni feliratok jeleihez. Ha azonban a

Talasz-völgyi feliratokat is figyelembe vesszük, akkor kiderül, hogy a magyar rovásírás ezeknek az írásához áll legközelebb. Ezt jól meg lehet érteni, hiszen a magyarok és Kelet-Európa török népei egykor a nyugati türk birodalomba tartoztak s mint láttuk, a Talasz-völgyi feliratok a nyugati türk birodalom területéről valók. A mellékelt táblázatban a türk eredetű jelek mellett először a Talasz-völgyi feliratok jeleit mutatom be — amennyiben megvannak —, azután egyéb türk alakokat. Az utóbbiak egy vagy más szempontból tanulságosak lehetnek; a nyugati türk birodalom területén a Talasz-völgyi reánk maradt ábécének bizonyára több változata volt használatban és ezek olyan elemeket is mutathatnak, melyek nem a Talasz-völgyi feliratok ábécéjében, hanem egyéb türk ábécékben őrződtek meg.

24. A magyar rovásírás kevesebb egyszerű jegyből áll, mint a türk írás, a betűk számát tekintve olyanforma viszonyban van vele, mint a régi 24 betűs germán rúna-ábéce az újabb, 16 betűs rúna-ábécével, az északival. A türk írás fent ismertetett gazdag mássalhangzó-rendszere a magyarban nincs meg, csupán a *k* mássalhangzó számára van két jel. (A *k* hang jelölésére az orkhoni feliratokban öt jel van, a szerint, hogy a *k* milyen magánhangzó szomszédságában fordul elő.)

Ami a két ábéce közti egyezéseket illeti, négy magyar jel tökéletesen egyezik a megfelelő türk jellel (*è*, *n*, *s*, *sz*); kétségtelen, hogy nagyjában a többi egyeztetés is helyes. A legtöbbször lényegtelen eltérések nem akadályai az egyeztetéseknek, ilyenfajta eltérések a magyar, illetőleg a türk jelek variánsai közt is előfordulnak. Általában megállapíthatjuk, hogy a magyar írás türk eredetű jelei közül az egyszerűbbek voltak kevesebb változásnak kitéve. Ez egészen természetes jelenség.

A magyar írás bizonyos jeleit már 1890-ben egybevetette Nagy Géza egy előadásban bizonyos türk jelekkel, ennek a kísérletnek azonban rendkívül csekély értéke volt, mivel akkor még nem ismerték a türk jelek hangértékét. A türk írás megfejtése után Nagy Géza újra foglalkozott a kérdéssel:[1] ő állapította meg a *b*, *i*, *k*, *q*, *n*, *p*, *r*, *sz*, *ü* jelek türk eredetét. A magyar *p*-t illetőleg megjegyzendő, hogy a két alsó — mint látjuk — eredetileg kisebb vonás, későbbi toldalék és a *p* jelének az *i* jelétől való megkülönböztetésére szolgált; a két egyenlő ferde vonást az *l* jelénél is megtaláljuk (l. alább). A magyar *k*-nak megfelelő türk jel a türk írásban az *ï* előtt és után álló *k* hangot jelöli. Sebestyén a *d*, *g*, *s* jelét vetette egybe a megfelelő türk jelekkel.[2] Az *è* jelét Ligeti Lajos egyeztette a jeniszeji feliratok

é jelével.[3] A *mb* jelét Zsinka Ferenc vetette egybe a megfelelő türk jellel.[4]

Rokonságot mutat a magyar rovásírás a nagyszentmiklósi kincs rovásírásos feliratainak ábécéjével, a besenyő ábécével is, mely szintén a türk írás családjába tartozik.[5] A két ábéce közt nyolc betű egyezik, a *cs*, *i*, *q*, *ly*, *n*, *sz*, *t* és *u* jele. Érdekes, hogy a besenyő írásban, éppúgy, mint a magyarban, két *k* jel van.

[1] Ethn. VI (1895), 269–76. — [2] Ethn. XVII (1906), 265 skk. — [3] MNy. XXI (1925), 50 skk. — [4] Egy a Kőrösi Csoma-Társaságban tartott előadásában. — [5] Németh: MNy. XXVIII (1932), 65, 129; idevonatkozólag: 83. l.

25. Kevésbbé fontos, de nem jelentéktelen dolog, hogy a magyar írás bizonyos egyéb sajátságai is a türk írásra utalnak. Mindkét írás eredetileg rovásírás. A sorvezetés mind a két írásban jobbról balra halad. Mindkét írásban a szavakat rendszerint egymás fölött fekvő pontok választják el, a türkben két pont, mint a magyar írás legfontosabb emlékében, a rovásnaptárban (l. 16. §). Mind a türk, mind a magyar írásban előfordul, hogy egy-egy szócsoport egybe van írva. A magánhangzók jelölésének szabályai mind a két írásban ugyanazon elveken alapszanak (l. fent). Összetett jelek a türk írásban is vannak, bár számuk és használatuk meglehetősen korlátozott.[1]

[1] Vö. Munkácsi: KSz. XIV, 229–30.

26. A magyar írásnak nem minden jele türk eredetű.

Egyes jelek a görög ábécéből származnak.[1] Ez a megállapítás bizonyos, először azért, mert a megfelelő jelek pontosan megegyeznek, másodszor bizonyos fonetikai körülmények folytán, t. i. azért, mert az idetartozó betűk által jelölt hangok egy része (*f*, *h*) a törökben nem fordul elő, ellenben megvan a görögben és a magyarban. Ennek elvi szempontból nagy jelentősége van, mutatja ugyanis, hogy a különböző ábécék keveredhetnek egymással. A magyar ábécében görög eredetű az *a*, *f*, *h* és *l* jele. Az *a* jelét azért vették át, mivel az írás arra törekedett, hogy a magánhangzókat — bizonyosan görög hatásra — pontosabban megjelölje; eredetileg a magyar írásban az *a* és az *e* hangoknak bizonyára közös jele volt, mint a türk feliratok nagyobb részében és a besenyő írásban. Az *f* és a *h* jelét a fent említett okokból vették át; a mai *h* a magyarban régebbi *χ*-ból fejlődött.[2] Az *l* jele a magyarban két kis megkülönböztető vonást kapott, amilyent a *p* jelénél láttunk; ezt azért kapta, hogy az *s* jelétől megkülönböztethető legyen. Arra is lehetne gondolni, hogy az *l* jele türk

eredetű; a jeniszeji feliratokban van ugyanis egy V-alakú *l* jel. Ez a feltevés azonban kevéssé valószínű.

[1] Nagy Géza; Ethn. VI (1895), 269—76. — [2] A χ megvolt még a XII. században; l. Melich: MNy. XXI (1925), 158—59.

27. A magyar rovásjelek eredetének további vizsgálatánál sajátságos probléma vetődik fel: két jel, az *e* és az *o* jele feltűnő egyezést mutat a glagolita írás megfelelő jeleivel (l. VII. mell.). Ezt már 1884-ben felismerte Hódoly László[1], de a dolog kevés figyelemben részesült. Szilasynak az volt a véleménye, hogy az *e* és *o* magyar jelei a megfelelő görög jelekre mennek vissza, ezt a nézetet azonban kétségtelenül el kell vetni. Másfelől azonban — mint Melich János kiemelte[2] — meg kell gondolni, hogy a glagolita írás azon a területen, ahol a magyarság lakott, nem volt használatban. Melich tehát azt a felfogást képviseli, hogy a két magyar jel ugyanabból a forrásból származik, mint a megfelelő glagolita jelek, vagyis a szamaritánus írásból. A glagolita *e* és *o* szamaritánus eredetéről W. Vondrák[3] írt, aki hangsúlyozza, hogy a „Vita Constantini" szerint Cyrill tudta a szamaritánus nyelvet és írást és Krim vidékén egy szamaritánussal érintkezett. Feltehetjük tehát, hogy a szamaritánus írás a Pontus vidékén nem volt teljesen ismeretlen. A két magyar jelet még sem lehet minden további nélkül a szamaritánus *He*, illetve *Ba* jelre visszavezetni, mivel a magyar és a glagolita jelek, szemben a szamaritánus jelekkel, szorosan összetartoznak. (Vö. a táblázatot.) Először is azt látjuk, hogy a szamaritánus *He* balra hajlik, ezt pedig nem észleljük a magyar és a glagolita jelnél. Fontosabb azonban, hogy a *Ba* jelnél az a kis vonás, mely a nagyobbikat középen metszi, a magyar és a glagolita írásban elmaradt. Ennek a jelnek felső és alsó kerekítése jellemző a magyar és a glagolita írásra, a szamaritánus alakban ellenben nem található. És végül, ami a hangértéket illeti, a szamaritánus *He* az *a*, *e*, *i* magánhangzókat jelöli, míg a megfelelő jel a magyar és a glagolita írásban *e* hangot jelöl; a szamaritánus *Ba* az *o* és az *u* magánhangzókat jelöli, míg a megfelelő magyar és glagolita jel az *o* hangot. Semmi kétség tehát, hogy a szóban levő magyar, illetve glagolita jelek nem egymástól függetlenül mennek vissza a szamaritánus írásra. Az a történeti folyamat, amely e jelenségek mögött rejlik, nem világos. Megjegyzem még, hogy a két glagolita jel szamaritánus eredete nem kétségtelen.[4] Talán mégis számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy a magyar rovásírást 890 körül Dél-Oroszországban egy *x* glagolita írásban járatos szláv szerzetes, aki a magya-

rok között a keresztyénséget terjesztette, ezekkel a jelekkel gazdagította.

Azt sem lehet elhallgatni, hogy a türk írás *o-u* jele és a jeniszeji feliratokban meglevő *e* jel némi hasonlóságot mutat a szóban levő magyar jelekkel. Az illető türk *o-u*, illetőleg *e* jel a következő:[5]

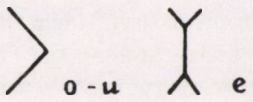

7. ábra.

[1] Hódoly László, A székely vagy régi magyar írás eredete. Pozsony [1884], 13. l. — [2] MNy. XXI (1925), 153—59. — [3] ArchSlavPhil. XVIII, 554—56, XIX, 171—72. — [4] Legújabban: Diels, Altkirchensl. Gramm. I, 19 sk. Véleményem szerint az *e* jel szamaritánus eredetében nem lehet kételkedni. — [5] L. Thomsen, Samlede Afhandlinger, III, 80.

28. A dentipalatális *gy* és *ny* jele összetétel útján keletkezett a $d+j$, illetve $n+j$ jeléből; valószínű, hogy a *ty* jele is a $t+j$ jelének összetételéből származott.

29. Majdnem kétségtelen, hogy a magyar írás ismert alakját a Pontus vidékén nyerte. Itt, a nyugati türk birodalom egykori területén, volt alkalma a magyarságnak a türk írást megismerni és az ábécét — az erős bizánci befolyás alatt — görög betűkkel bővíteni. A mai Magyarország területén ez utóbbi alig történhetett volna meg, itt inkább latin jelekkel bővült volna az ábéce. Ez az írás már a Pontus vidékén magyar írás, mert az itt átvett *f* és *h* jelek a törökben meg nem levő, sajátos magyar hangok jelei. Tévedés volna tehát feltenni, hogy a székelység, ez a török eredetű nép, egy török írást hozott volna magával, amely később, midőn a székelyek török nyelvüket elfelejtették, a mai Magyarországon a székelyeknél kibővült alakban mint magyar írás jött volna használatba. Ha ennek az írásnak a használata eredetileg a székelységre korlátozódott is, a székelyek már a Pontus vidékén magyar szövegek feljegyzésére alkalmazták. Kizártnak tartom azonban, hogy az írás használata — egy ilyen értékes kincse a műveltségnek — ha egyszer a magyarság *egy* törzsénél megvolt, a többi törzsnél nem lett volna meg. A székely írás tehát véleményem szerint a pogány magyarságnak általánosan használt írása, amelyet a keresztyénség megsemmisített, amely azonban megmaradt az elkülönülve és önálló szervezetben élő székelyeknél.[1]

Végül meg kell említenem, hogy a magyar nyelv *ír*, *betű* és *szám* szavai bolgár-török eredetűek.[2]

[1] Ernyey József azt hiszi, hogy a rovásírás használatának nyomait találta Felső-Magyarországon. L. Madarassy: Ethn. XXXIX (1928), 8—10. — [2] Gombocz, Bulg.-türk. Lehnwörter; Gombocz—Melich, EtSz.

30. A magyar tudomány hosszú ideig meglehetősen bizalmatlanul kezelte a magyar rovásírás problémáját. A kritikusan gondolkozó tudósok általában azt hitték, hogy későbbi mesterséges kitalálás eredménye, és ezt a meggyőződést számos hamisított emlék erősítette. Az utolsó évtizedekben azonban olyan emlékek kerültek elő, amelyek minden kétséget eloszlatnak. Különben a kételkedő álláspont a régebbi időkben is jogosulatlan volt; történeti feljegyzések bizonyítják, hogy ez az írás régóta valóban megvolt és a jeleknek egyéb abécék jeleivel való kapcsolata olyan természetű, hogy a későbbi mesterséges kitalálás kizártnak tekinthető.

A magyar rovásírással rendszeresen először Szabó Károly foglalkozott egy munkájában, amelyet még ma is érdemes elolvasni. (Budapesti Szemle, 1866.) Mindaz, amit 1915-ig a magyar rovásírásról írtak, ismertetve van Sebestyén Gyula „A magyar rovásírás hiteles emlékei" (= MRHE., Budapest, 1915, M. Tud. Akadémia) c. munkájában. Ez a mű az összes, 1915-ig ismert emlékeket bemutatja jó képmásokban és ezért minden behatóbb kutatásnál nélkülözhetetlen. A mű első részében Sebestyén az irodalmat ismerteti, a másodikban az emlékeket, a harmadik rész címe: „Irástörténeti eligazodás". A tárgyalás nagyon körülményes, meglehetősen nehézkes, de általában teljes és megbízható, bár filológiai szempontból nem kifogástalan. A harmadik rész, amely írástörténeti elméleteket foglal magában, egészen el van hibázva. L. bírálatomat: EPhK. XL, 560—70, továbbá NyK. XLV (1917), 21—44. Sebestyén művét Ernyey József is bírálta: Századok, LI (1917), 165—76. Az újabb irodalmat l. fent. Vö. még Ligeti: MNy. XXI (1925) 218—19, MNy. XXIII, 473—76.

Újabb idegen nyelvű dolgozatok a magyar rovásírásról: Carlo Tagliavini, Luigi Ferdinando Marsigli e la scrittura „runica" dei siculi (székelyek) di Transilvania. Bologna, 1930. — H. Pedersen, Linguistic Science in the nineteenth century, translated by J. Spargo. Harvard Univ. Publications, 1931. Dánul: Holger Pedersen, Sprogvidenskaben i det nittende aarhundrede. Kjøbenhavn, 1924. (= Det nittende aarhundrede, redigeret af Aage Friis, XV.)

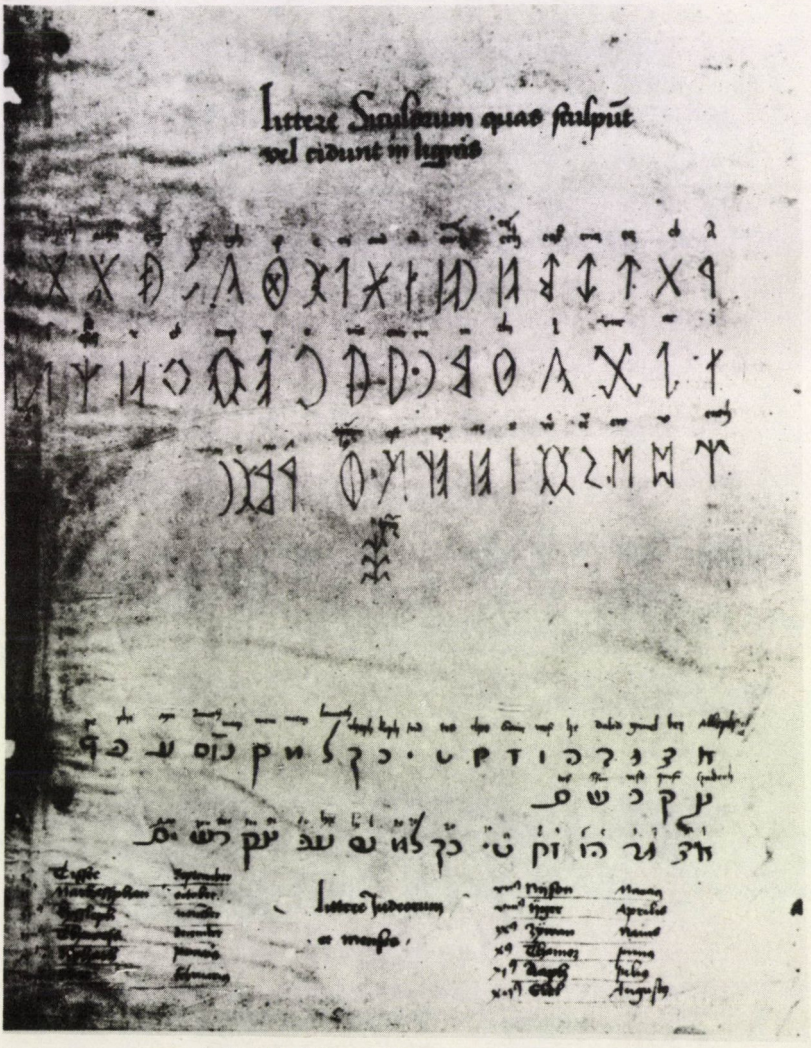

A nikolsburgi ábéce.
(A pergament lap nagysága 30×21 cm.)

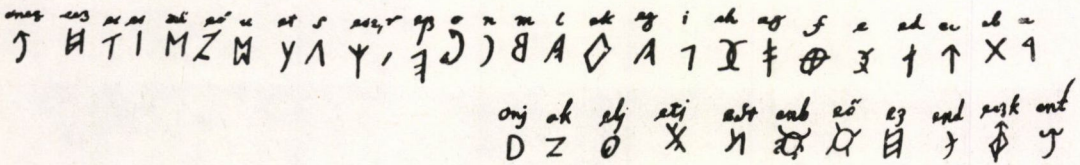

A rovásnaptár ábécéje.

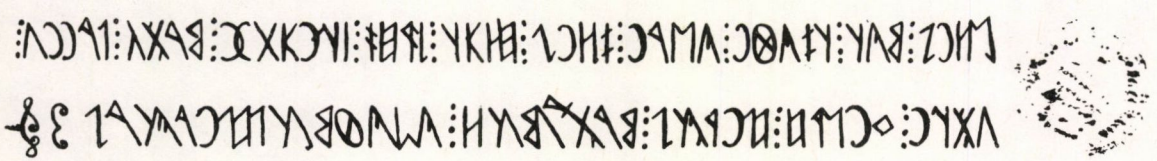

A csíkszentmihályi felirat.

A konstantinápolyi felirat.

A konstantinápolyi felirat tükörképe.

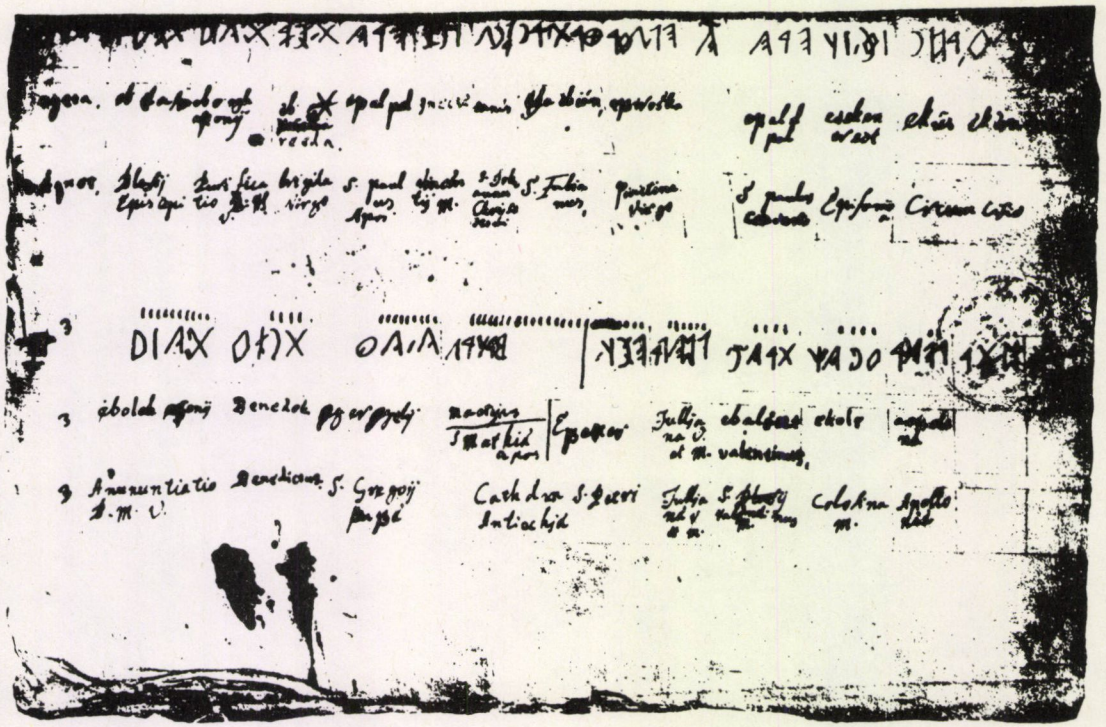

A Marsigli-emlék 673. lapja.

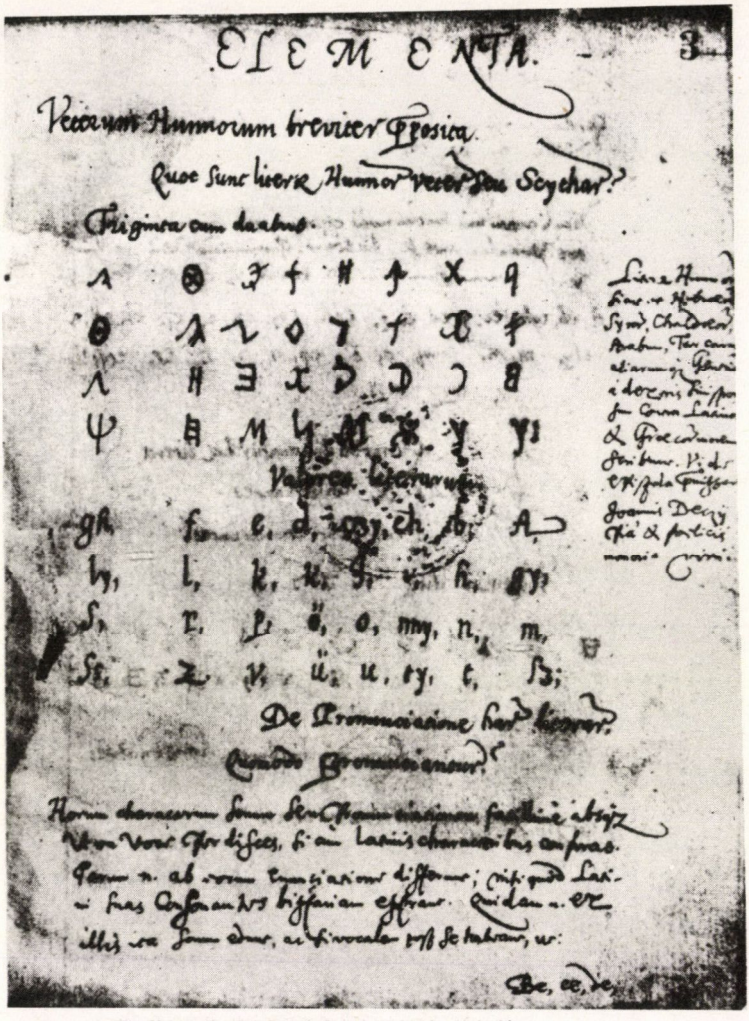

A Rudimenta fogarasi kéziratának abecéje.

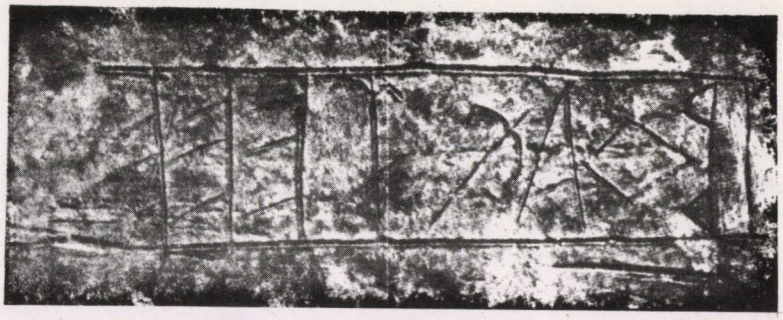

A szekelyderzsi felirat.

Az enlakai felirat.

MUTATÓ.

A számok a szakaszokra vonatkoznak.

Bécsi Képes Krónika 2.
Benczédi Székely István 2.
Bonfini 2.
bögözi felirat 8.
capita dictionum 18.
csíkszentmihályi felirat 6.
Csíkszentmiklós 6.
derzsi felirat: l. székelyderzsi
enlakai felirat 9.
Gailel, Veit 2.
gy jel eredete 28.
„hun" írás 1.
i jel 20.
j jel 20.
jenőszeji feliratok 22.
k jelek 24.
Kájoni 12.
Kézai 2.
konstantinápolyi felirat 7.
ligaturák 18.
magánhangzók jelölése 17.
magyar rovásírás átvételének történeti háttere 21.
magyar rovásírás betűinek alakja és jelentése 13.
magyar rovásírás betűinek eredete 23 skk.
magyar rovásírás betűinek fejlődése 20.
magyar rovásírás és türk írás egyező sajátságai 25.
magyar rovásírás glagolita eredetű jelei 27.
magyar rovásírás görög eredetű jelei 26.
magyar rovásírás használata 19.
magyar rovásírás irányai 15.
magyar rovásírás kutatásának története 30.
magyar rovásírás nevei 1.
magyar rovásírás türk eredetű jelei 23.
Marsigli-féle rovásnaptár 5.
nagyszentmiklósi kincs feliratai 24.
nikolsburgi ábécé 3.
ny jel eredete 28.
oláh írás 2.
Oláh Miklós 2.
orkhoni feliratok 22.
ö jel 20.
rovás 14, 20.
Szamosközy 10.
székelyderzsi felirat 4.
székely írás vagy magyar írás 28.
„szkytha" írás 1.
szóválasztó pontok 16.
Talasz-völgyi feliratok 22.
Telegdi 11.
Thuróczi 2.
tollal írás 20.
türk írás 22.
ty jel eredete 28.
ü jel 20.
Verancsics 2.

RÖVIDÍTÉSEK.

Ethn. = Ethnographia.
EtSz. = Magyar Etymologiai Szótár.
EPhK. = Egyetemes Philologiai Közlöny.
KCsA. = Körösi Csoma-Archivum.
KSz. = Keleti Szemle.
MNy. = Magyar Nyelv.
MRHE. = A magyar rovásírás hiteles emlékei.
NyK. = Nyelvtudományi Közlemények.

A székely írás egy új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat. [11]

1944 július végén egy küldeményt kaptam SZŐKE ISTVÁN székelyföldi bölcsészethallgatótól, a B. Eötvös József-Collegium tagjától. SZŐKE ISTVÁN — mint a küldeményben levő levelében írja — történetszakos diák, de különös érdeklődéssel foglalkozik művészettörténettel. Így kapott megbízást a Műemlékek Országos Bizottságától, illetőleg Gerevich Tibor professzortól, hogy járja végig Udvarhely megye középkori templomait. E kutató utat SZŐKE ISTVÁN meg is valósította, s útján, Homoródkarácsonyfalva községben, egy rovásírásos kőre bukkant. Leveléhez csatolta a felirat pacskolatát, fényképét és a felirat betűinek maga készítette rajzát. Levelében a feliratos kő elhelyezésére vonatkozólag is közöl egy kis rajzot.

Ez a rovásírásos kő a székely írás egyik becses emléke. Mielőtt a hozzá fűződő kérdéseket tárgyalnám, idézem SZŐKE ISTVÁNnak Székelyudvarhelyen, 1944. július 20-án kelt fent említett levelét — majdnem teljes terjedelmében, mert a szükséges tudnivalókat nagy gondossággal közli — és ismertetem azt a két választ, melyet küldeménye vétele után hozzá írott levelemre küldött.

„A felirat Homoródkarácsonyfalván (oklándi járás, Okland nagyközség mellett) került elő.

Az ottani unitárius templom tornya második emeletének északi lőrésablakában található. A rovásírás egy faragott domború kőbe van belekarcolva, illetőleg b e l e v é s v e [én ritkítom]; a kő az említett, kifelé keskenyedő lőrés-szerű ablakocska felső szemöldökkövét képezi.

A rovásírást tartalmazó kő alaposan bele van falazva a falba, és ajánlatos lenne a falból való kiemelése, mert a rovásírásos szöveg második [illetőleg első] sorának elején és végén körülbelül egy-egy betű a befalazás miatt nem látszik.

Mivel a lőrésablak nehezen hozzáférhető, azért csak egy nagyon rosszul sikerült negatív lenyomatot tudtam csinálni róla [ezt — hogy világosabb legyen a felirat — tükörből kell nézni], mely csak a berovás módjára, a bekarcolásra nézve nyújthat némi felvilágosítást.

Jó fényképet sem tudtam készíteni róla, és a mellékelt felvételen csak 2—3 betű látható világosan.

A rovásírás második [első] sorának 3—4. betűje meglehetősen kikopott és megrongált, úgyhogy a másolatban ez a pár betű sokkal világosabb, mint az eredetin (itt csak az írással foglalkozó szakember esetleges kiegészítése segíthet).

Végezetül még a templomról és a toronyról szeretnék egy pár adatot közölni.

A templomot a késő román korban építették (XIII. század vége, XIV. század eleje). Félköríves apszisa, köríves ajtaja, köríves ablakai ma is megvannak. A középkor folyamán többször megújították. (Gótikus déli kaput építettek hozzá.)

A minket érdeklő torony, a torony alatti bejáró kőkeretes késő gótikus kapujának felirata szerint 1495-ben készült (Orbán Balázs művének illető helyén megvan a képe). Ebben az 1495-ben, nyers kő és oltott mész keverékéből épült toronytestben foglal helyet a szóbanforgó ablak. A tornyot és a templomot a XVIII. században újra restaurálják és magasabbra emelik, a hajót virágos kazettás mennyezettel látják el.

A leletet közöltem Kelemen Lajos dr. kolozsvári főlevéltáros úrral, főleg azért, hogy nem esetleges hamisítvánnyal van-e dolgunk. Azt azonban ő teljesen valószínűtlennek tartja."

A levélre nem felelhettem mást, mint hogy szükségesnek tartanám a felirat kiemelését, újabb másolat és fényképek megküldését, esetleg megvizsgálását annak, nincs-e hasonló kövön más felirat vagy felirattöredék is a toronyban. Szőke István augusztus 5-én válaszolt levelemre. Megírta, hogy az ügyben érintkezésbe lépett a karácsonyfalvi unitárius esperessel, azonban egy újabb, 1944. augusztus 9-én kelt levélben azt közölte, hogy a dolgot nyugalmasabb időkre kell halasztani: a karácsonyfalvi unitárius presbitérium jó része katonai szolgálatot teljesít, s az otthon levők nem akarnak az ügyben egyedül határozni, fénykép készítésének is akadályai vannak.

Így tehát csak hiányos másolatok állanak rendelkezésünkre. Tulajdonképen meg kellene várnunk azt az időt, mikor új, teljesebb másolatokat kapunk, s akkor kellene a feliratot kiadni és tudományosan feldolgozni, — annál is inkább, mert a feliratot a rendelkezésre álló másolatok alapján nehéz elolvasni, nekem legalább is nem sikerült.

Nem tudom azonban, hogy a mai körülmények között mikor kapunk új másolatokat, s úgy érzem, hogy ha már egyszer a feliratot Szőke István szerencsésen felfedezte, kötelességünk — fontosságára való tekintettel — a rendelkezésünkre

álló hiányos anyag alapján is ismertetni. Ami az elolvasást illeti, az másodsorban megoldandó feladat, és a feliratnak a székely írás emlékei közé való besorozása mellett másodrendű kérdés. A germán rúnafeliratok jó nagy része is megfejtetlen vagy kétes megfejtésű. Azután meg hátha valakinek több szerencséje lesz a felirat elolvasásában, mint nekem volt.

Miket lehet még a feliratról megállapítani azok után, amiket SZŐKE ISTVÁN fent ismertetett első levelében elmondott?

Az első és legfontosabb kérdés, mely felvetődik, az, hogy a felirat megvan-e és hiteles-e. Erre a kérdésre azt felelhetjük, hogy semmi olyan mozzanat nincsen, melynek alapján a felirat megvoltát és hitelességét kétségbe vonhatnók, s az a határozott benyomásom, hogy a felirat betűi és egyéb sajátságai is teljesen valószínűtlenné teszik azt a feltevést, hogy hamisítással volna dolgunk.

A második dolog, amit hangsúlyozni kell, az, hogy SZŐKE ISTVÁN pacskolatát nem látom „nagyon rosszul sikerültnek". Ellenkezőleg: a betűk vonásai — amennyiben a felirat állapota megengedi — mintha világosan rajzolódnának ki rajta.

A két fénykép, melyet a feliratról adunk, a pacskolat alapján készült; az elsőnél a pacskolat az írás menetével megegyező vízszintes helyzetben, a másodiknál erre az irányra merőleges helyzetben (a sorok kezdete felfelé) állt a fényképezőgép előtt. E két felvételt azért tartottam szükségesnek, mert így a betűk vonalai, illetőleg azok a vonalak, melyekről nem tudjuk, hogy a betűkhöz tartoznak-e vagy nem, kétféle megvilágításba kerültek.

Közlöm SZŐKE ISTVÁNnak a feliratról készített rajzát is; nagyon sajnálom, hogy a felirat fényképét — sokszorosításra való alkalmatlansága miatt — nem közölhetem. Itt meg kell jegyezni, hogy a felirat fordítva van betéve mai helyére, amint ez világosan kitűnik akkor, ha figyelembe vesszük, hol van a betűk felső és alsó része (ezért javítottam ki SZŐKE ISTVÁN levelében a „második sor" kifejezést „első sor"-ra).

A két sorból álló felirat felső sora majdnem körívszerűen görbül, az alsó sorban is kissé felemelkednek a középső betűk (13., 14.; a 12. az írássor mezejének közepén levő kisebb betű). Nem látok egyelőre összefüggést a görbülő sor és a kő „faragott domború" volta között, de felhívom itt a figyelmet SZŐKE ISTVÁN levelének az utóbbi körülményről szóló mondatára.

A feliratból jelenleg 16 betű látható. Ezek közül az elsőnek csupán töredéke mutatkozik; a nyolcadiknak a pacskolaton nincs nyoma, csak SZŐKE ISTVÁN másolatán.

Az 1. betűből oly kevés látszik, hogy kiegészítése — legalább is míg a felirat egészében feltárva vagy megfejtve nincs — nem lehetséges.

A 2. betű világosan az *m* jele. Bal oldalán, középen mintha vízszintes vonások mutatkoznának, ezek azonban a kő sérülései lesznek.

A 3. betű világosan ki van írva, de hangértéke mégsem állapítható meg. Ilyen betű ugyanis az eddig ismert emlékekben nem fordul elő (vö. a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve II. kötete 2. füzetének VI. és VII. mellékletén közölt táblázatomat a székely írás betűiről). A nikolsburgi ábéce *h*-jelére gondolhatnánk, de ebben az egymás felett álló két x-szerű alkotórész között jókora távolság van. Az sem lehetetlen, hogy e jel a zárt *ë* jele, illetőleg talán nyílt *e*-t jelöl (vö. idézett dolgozatom 13. szakaszát és VI. mellékletét). Az a körülmény, hogy a feliratban olyan betű van — lesz másik is —, melynek vonásai világosak és hangértéke mégsem állapítható meg, nagyon megnehezíti — egyéb nehézségek mellett — az emlék elolvasását.

A 4. betű igen rossz állapotban van, vonásai nem rajzolódnak ki. Talán összetett betű. Ha alsó részén nagyobb sérülést teszünk fel, lehetne a *t* jele. De ezenkívül még többféle feltevés lehetséges.

Az 5. betű a *d* jelének látszik; feltűnő, hogy a keresztvonal vízszintes, mint a későbbi emlékek *d*-jelében (l. a táblázatomat).

A 6. betű talán az *n* jele. Van azonban egy elég határozottan látszó keresztvonala, sőt ezzel párhuzamosan, különösen a jobb oldalon, több, többé-kevésbbé (inkább kevésbbé) vonalnak látszó bemélyedést mutat a kő. Az *e* jelére aligha gondolhatunk, inkább *nd*-re.

A 7. betű az *l* jele. Két párhuzamos alsó vonása szokatlanul van elhelyezve, olyanformán, hogy az alsó egészen alul van, és a hegyes szöget alkotó két fővonással háromszöget alkot. Ugyanezt látjuk a 11. betűnél, mely a 7. betűvel azonos, továbbá a 16. betűnél, mely a *g* jele. Ilyen *l* és *g* betű más emlékben nem fordul elő.

Hogy a 8. betű, mely a pacskolaton nem látszik, mi akar lenni, nem világos. Fordított irányú *j*- vagy *i*-jel alakú.

A második sor első jele, a 9. betű, azonos az első sor 3. betűjével.

A 10. betű az *sz* jelének látszik.

A 11. betű azonos a 7. betűvel: az *l* jele.

A 12. betű világosan *ly*-jel. Sajátságos, hogy kisebb alakú a többinél, mint más ábécékben a *k* jele, mely ehhez igen hasonló.

A 13. betű, mely egy függőleges vonalból áll, Szőke István szerint felül jobbra lehajló vonalkával, nem világos.

A 14. betű a *v* jele.

A sajátságos alakú 15. betűről semmit sem tudok mondani. Ilyen betű az eddig ismert emlékekben nincsen. Összetett

jel? Felső részén, a bal oldalon, mintha a felső félszár közepéből kiinduló, felfelé emelkedő kis nyúlványa volna. De ez csak a kő sérülése lesz.

A 16. betű a *g* jele.

A kövön itt-ott még vonások, pontok nyomai látszanak (feltűnő a 7. betű alatti ferde vonal), de ezeknek aligha van jelentőségük.

A felirat 16 betűjéből tehát csupán 8-nak a jelentése látszik világosnak (2., 5., 7., 10., 11., 12., 14., 16.). Különleges ábécével van dolgunk, melyben meglehetős számmal vannak olyan betűalakok, amelyek az eddigi emlékekben nem fordulnak elő. De hogy itt a székely írás egy emléke van előttünk, abban nem lehet kételkedni.

A szövegben első sorban valami nevet kellene keresnünk. A székely írás minden régi felirat-emlékén van név, — éppen ezen ne volna? Vagy nagyobb felirat töredéke ez a karácsonyfalvi kő és összefüggésükből kiszakított szótöredékek vannak rajta? (Ez is egyik nehézsége a megfejtésnek.)

Az emlék korára vonatkozólag csak sejtéseket nyilvánithatunk. Itt azt kell első sorban figyelembe venni, hogy a torony, melybe be van építve — mint SZŐKE ISTVÁN írja — a XV. század végéről való, s ezzel meglepően egyezik az a tény, hogy a székely írás legszebb régi emlékei az 1450—1550 közötti korból származnak. A felirat azonban lehet korábbi is. Írástörténeti kritériumaink korának meghatározására nincsenek. Talán majd lesznek, ha egészen megismerjük és megfejtjük. Az a körülmény, hogy a felirat a székely írásnak egy különleges ábécéjét képviseli, támogatná azt a feltevést, hogy a felirat az eddig ismert és kor tekintetében meghatározható emlékeknél régibb.

A karácsonyfalvi feliratnak különös jelentőséget ad az a körülmény, hogy kőbe van vésve. (Ami a pacskolaton kiemelkedik, az a feliraton behorpad.) Kőbe vésett emlékünk eddig is volt: a konstantinápolyi felirat. A karácsonyfalvi felirat azonban régibb a konstantinápolyinál és eredetiben ránk maradt, míg a konstantinápolyinak csak másolatát ismerjük. Kőbe vésett emlékeink közé számíthatjuk különben a régi, de határozatlan korú derzsi téglafeliratot is.

Rovásírásos emlékeink száma az utóbbi évtizedekben örvendetesen megnövekedett. 1913-ban vált ismeretessé a Marsigli-emlék és a konstantinápolyi felirat, 1929-ben a derzsi tégla, 1930-ban a bögözi felirat, 1933-ban a nikolsburgi ábéce és most 1944-ben a karácsonyfalvi felirat. Hat emlék került napvilágra alig több mint három évtized alatt. Ez feljogosít bennünket annak a feltevésére, hogy még más emlékek is fognak előkerülni. Szeretném megérni az emlékek számának megkétszereződését.

Az is érdekes, hogy helyhez köthető emlékeink egy kivételével mind Udvarhely megyéből valók (ide való, Kedére, a konstantinápolyi felirat szerzője is), s az egy kivétel, a csíkszentmihályi felirat lelőhelye is közel van Udvarhely megyéhez.

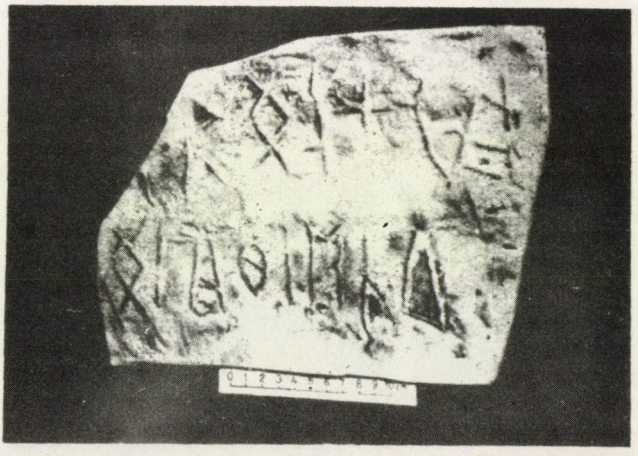

A homoródkarácsonyfalvi felirat pacskolatának fényképe.

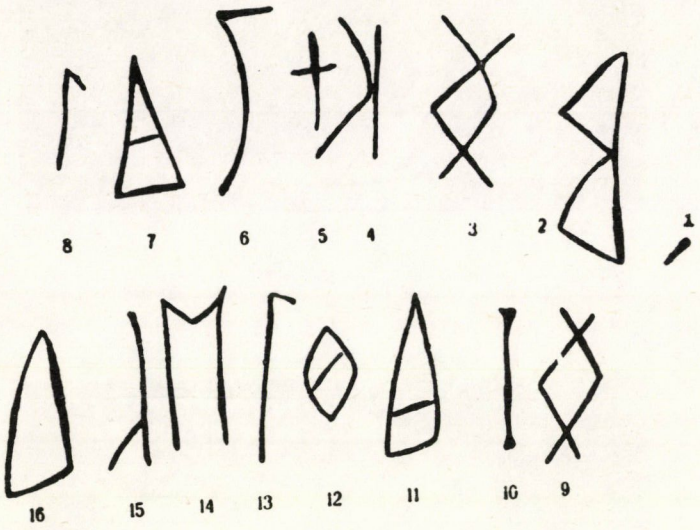

Szőke István rajza a felirat betűiről.

Budapest Oriental Reprints – Ser. A

1. *Ligeti Lajos:* A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. 1. köt. Bp. 1977. IV, 430 p.
2. *Ligeti Lajos:* A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. 2. köt. Bp. 1979. II, 480 p.
3. *Czeglédy Károly:* Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp. 1985. X, 359 p.

Felelős kiadó: az MTA Könyvtárának főigazgatója
Szerkesztette: H. Takács Marianna
Alak: B/5 – Terjedelem: 46,9 (A/5) ív
Megjelenés: 1990 – Példányszám: 800
Készült az MTA Könyvtára házi sokszorosító
részlegében

I. köt. á[illegible]t

938